

1

2

3

4

5

6

अहम् ।

श्रीपद्मोविजयदेवप्रभ्यमाळा [४१]

कलिकालसर्षङ्गश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः

अभिधानचिन्तामणिः ।

स्वोपहृतीकासहित ।

शास्त्रविशारद-जैनाचार्य-श्रीविजयधर्मसूरिपादा-
म्भोजचञ्चरीकायमाणाभ्यां
न्यायतीर्थ-न्याकरणतीर्थाभ्यां भाषकप-
हरगोविन्ददास-बेचरदासाभ्यां संशोधित. ।

स च

काशीस्थश्रेष्ठिलक्ष्मीचन्द्रात्मबनामालालेन

माधनगरे

श्रेष्ठिपुरुषोत्तमगीगामार्हनामधेमस्य विद्याविजय-
मुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाशित ।

वीर स २४४१

मूल्य पादोनरूप्यकचतुष्टयम् ।

YASHOVIJAYA JAINA GRANTHAMALA [41]

THE
ABHIDHANACHINTAMANI.
OF

Kalikala Sarvagna sbri Hemachandracharya

(with his own notes)

EDITED

Under the benign influence and patronage of
SHASTRA VISHARAD JAINACHARYA

SHREE VIJAYA DHARMA SURI

BY

His Holiness most devoted servants
Nyayatirtha & Vyakarantirtha Shrivak Pandit

HARGOVINDAS.

AND

Nyayatirtha & Vyakarantirtha Shrivak Pandit

BEHECHARDAS.

PUBLISHED BY

NATHALAL LAXMICHAND VAKIL,

Printed By

Purushotamdas Giggabhai Panchbhaya,
Proprietor of the Vidya Vijaya Press, Bhatnagar

VEER ERA 2441.

Price 3-12-0

अहम् ।

धोविजयधर्मसुरिभ्यो नम ।

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः—

अभिधानचिन्तामणि ।

धर्मतीर्थकृतां वाच्यं नत्वा तत्त्वामिधाधिनीम् ।
स्तोपज्ञानममासाया विदुतिं विदधाम्यहम् ॥ १ ॥
धेयोऽथमयमारम्भ किं तत्रात्मबिच्छेदनैः ? ।
परत्मनिन्दास्त्रोत्रे हि माग्निमन्ते मनीषिणः ॥ २ ॥
प्रामाण्यं बामुद्धेय्यदिभ्युत्पत्तिर्धनपास्तः ।
प्रपद्यन् वाचस्यतिप्रभृतेरिहै कस्यताम् ॥ ३ ॥

सहायमादिश्लोकः—

प्रणिपत्याहृतं सिद्धसाङ्गशब्दानुशासन ।

रूढयौगिकमिश्राणा नाम्ना माला तनोम्यहम् ॥ १ ॥

प्रणिपत्याहृतइति महत्कार्यम् । महत्त्वं चाभिप्रेत शास्त्रस्य समाप्यर्षम् । सिद्ध
प्रतिष्ठां प्राप्तं साङ्ग शब्दानुशासने नस्येति कर्तुंविशेष्यम् । अज्ञानि लिङ्गधातुपाराय
भावीनि । एतावता च शब्दानुशासनेन सहास्या एककर्तृकत्वमाह । एककर्तृकत्वस्मापने
चान्योन्यसहादाध्रतीतिषाब्धौपदर्शनायम् । शब्दानुशासनस्य च कीर्तनं तद्भीनः सर्वं
विधानां प्रकर्य इति प्रवर्धनायम् । अदाह—

‘बहुत्वं च कवित्वं च विद्वत्तायाः फलं विदुः ।

शब्दज्ञानादते तत्र द्वयमनुपपद्यते’ ॥ १ ॥

रूढादीनां नाम्नां शब्दानां मालामभिधानचिन्तामणिनाम्नीं तनोमि । अहमिति
कर्तृनिर्देशः ॥ १ ॥

तत्र रूढान् शब्दान् व्याचष्टे—

न्युत्पत्तिरहिता शब्दा रूढा आस्वप्नलादय ।

प्रकृतिप्रत्ययविभागेनान्वर्धेर्बहिता न्युत्पत्तिरहिता । शब्दा इत्यनुवाचनिर्देशः ।
रूढा इति विधेयपदम् । आस्वप्नलादय इत्युदाहरणम् । तत्रात्र प्रकृतिप्रत्ययविभागेन

व्युत्पत्तिरस्ति । आदिशब्दात् मण्डपादय ॥ यद्यपि 'नाम च धातुजम्' इति शाकटा-
यनमतेन रूढा अपि व्युत्पत्तिमात्र , तथापि षणानुपूर्वीविज्ञानमात्रप्रयोजना तयो व्यु-
त्पत्तिः, न पुनरैवधार्यप्रवृत्तौ कारणमिति रूढा अव्युत्पत्ता एव ॥

यौगिकान् शब्दान् व्याचष्टे-

योगोऽन्वय स तु गुणक्रियासम्बन्धसम्भव ॥ २ ॥

शब्दानां परस्परमर्थानुगमनमन्वय स योग । स पुनर्योगो गुणात्, क्रियाया-
सम्बन्धश्च भवति । गुणो नीलपीतादिः । क्रिया करोत्यादिका । सम्बन्धो बक्ष्यमाण ।
तेभ्यः सम्बन्धो यस्य योगस्य स तथा ॥ २ ॥

गुणक्रियासम्बन्धसम्भवयोगेन यौगिकानामुदाहरणम्-

गुणतो नीलकण्ठाद्या क्रियात् सप्तदृसलिमा ।

गुणतो गुणनिबन्धनो येषां योगक्षे शब्दा नीलकण्ठाद्या । नील- कण्ठोऽस्य इति
गुणप्राधान्याभीष्टकण्ठः शकरः । आदिशब्दात् शितिकण्ठः कालकण्ठ इत्यादि ॥ संख्या
पि गुण एव इति त्रिलोचनः । तेन-पञ्चमाणः पम्पुस्त्र- अष्टश्रवा दशधीव इत्यादि
संगृहीतम् ॥ क्रियात् क्रियानिबन्धनो योगो येषां ते सप्तदृसप्रभृतयः । घृजति इति
सर्वेनप्राधान्यात् सद्यः प्रका । एव चाता इत्यादयः ॥

सम्बन्ध व्याचष्टे-

स्वस्वामित्वादिसम्बन्धस्तत्राहुर्नाम तद्वताम् ॥ ३ ॥

स्वात् पाठ-घन-मुग्-नेतृ-पति-मत्वर्थकादयः ।

स्वम् आत्मीयम्, स्वामी यस्तत्र प्रभविष्णु , तयोर्भावः स्वस्वामित्वम् । तदादि-
सम्बन्धः । आदिशब्दात्सम्बन्धजनकमावादिपरिग्रहः । तत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धे पाठा-
दयः स्वस्वामित्वे नियोजिता तद्वतां स्वामिनां नाम आहुः ॥३॥ मत्वर्थक इति ।
मत्तुस्तद्वितः । तस्मार्थोऽस्तस्मर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थेन सह देवदत्तादेः सम्बन्धः । तदाधारो
वा "तदस्वास्त्वस्मिमिति मत्तु" ॥७।२।१॥ इति मत्तुप्रत्ययविधानात् । मतोरर्थो
यस्य स मत्वर्थकस्तद्वितो मत्तुना समानाश्च इत्यर्थः । स च इन्द्राणिकादिः । मत्वमाम्य-
भित्त्वारान्मत्तुरपि । आदिशब्दात्पादयोऽपि । 'तत्राहुर्नाम तद्वताम्' इति उत्तरे-
ष्वप्यनुवर्तनीयम् ॥

कमेणोपाहरणान्याह-

भूपालो भूधनो भूमुग् भूनेता भूपतिस्तथा ॥ ४ ॥

मूमाद्येति

इतिस्त्वन्व प्रध्वरार्थे । तेन मूपादयोऽपि ॥

कविरूष्मा ज्ञेयोदाहरणावली ।

कवीनां रुचि परम्परामाता प्रसिद्धिस्तया न तु कविरूष्माऽतिक्रमेण । यथा 'कपाली' इत्यादौ सख्यपि सख्यामिमावसम्बन्धे 'कपाली' इति मत्वर्थाच्चान्त एव भवति न तु 'कपालपाठ', कपालधन', कपालभुक्, कपालनेता, कपालपति' इत्यादि ।

अन्यजनकभावसम्बन्धे यथा—

जन्यात् कृत्-कर्तृ-सृद्-सृष्टृ-विधातृ-कर-सू-समा ॥५॥

जनकाद् योनि-ज-रूह-जन्म-मू-सूत्यणादय ।

जन्यात्कार्यात्परे कृपादमस्तद्धतां जनकानां करणानां नाम आहुः ॥ यथा—विश्वकृत् विश्वकर्ता विश्वसृद् विश्वसृष्ट, विश्वविधाता, विश्वकर', विश्वसू' प्रज्ञा । तस्य हि विश्वं जन्यामिति रुचिः ॥ समशब्द आशयः । तेन— विश्वकरक' विश्वजनक' इत्याद्यपि ॥ कविरूष्मेत्येव । नहि यथा विश्वकृदुच्यते तथा विश्वसू इति ॥५॥ तथा जनकात् परे जन्यादय' शब्दास्तद्धतां करणवतां कार्याणां नाम आहुः ॥ यथा—आत्म योनि आत्मज, आत्मरूह, आत्मजन्मा, आत्मभू, आत्मसूति, प्रज्ञा ॥ तस्य आत्मा करणमिति रुचिः ॥ इत्यमापस्यादिशब्दस्याभिसम्भवात् संभवाद्दयोऽपि पृथगन्ते ॥ अनावयस्तु—सुगोरपक्ष मार्गव' । दितेरपक्षं वैश्व । वात्सवस्यापक्ष वात्स्या यन इत्यादि ॥ अत्रापि हि मार्गशादीनां सुगवादयो जनका इति रुचिः ॥ 'कवि रूष्मा' इत्येव । नहि—आत्मयोनिवत् 'आत्मजनक', आत्मकरक' इति भवति ॥

धार्यभारकभावसम्बन्धे यथा—

धार्याद् ध्वजा-ऽस्त्र-पाप्य ऽङ्गु-मौलि-मूषण-भृञ्जिमा ॥ ६ ॥

शालि शैस्वर-मत्वर्थ-मालि मर्तृ-धरा अपि ॥

धार्यभारकत्वरे पञ्चादयो धरान्ता धारकस्य मान आहुः ॥ यथा—शृण्वज', शृण्वाण' पिनाकपालि, शृणाइ, चन्द्रमौलि' शशिभूषण शस्त्रभृत् । निमग्रहमात्तस्य दशा शृण्वेतन-शृण्वायुध-शृण्वनक्ष-चन्द्रशिरस्-चन्द्रमरणादयो पृथगन्ते ॥६॥ तथा—पिनाकशाली शशिशेखर' शृणी पिनाकमाली । पिनाकं मन्त्रे धारयतीति इत्या पिनाकमता, यत्राधर ॥ कविरूष्मा' इत्येव । तेन शलानि धार्यधारकसम्बन्धेन सर्वेभ्यो धार्येभ्यो पञ्चाधर्या' शब्दा प्रमाज्या । नहि भवति शृण्वजवत् शृण्वज, शृणा शब्द चन्द्राङ्ग' पिनाकपालिवत् अदिपालि शृणाइया चन्द्राङ्ग' चन्द्रमौलिवत् शृणा-

मौलि, शशिभूषणवत् शूलभूषण, शूलशालिवत् चन्द्रशाली, चन्द्रशेखरवत् गङ्गाशे-
खर, शूलिवत् शूलवान्, पिनाकमालिवत् सपमाली, पिनाकभतृवत् चन्द्रभर्ता,
गङ्गाधरवत् चन्द्रधर, इति ॥

मोज्यभोजकभावसम्बन्धे यथा—

भोज्याद् भुग-ञ्घो घृत लिट्-पायि पा-ऽश्ना-ऽशनादय ॥ ७ ॥

मोज्य भक्ष्यं तद्वाचिनः शब्दात्परे भुगादय शब्दास्तद्गता भोज्यवता भोज्युणां
नाम आहुः ॥ यथा—अमृतभुज, अमृतान्धस, अमृतव्रता, अमृतलिह, अमृतपा-
यिन, अमृतपा, अमृताश्ना, अमृताशना, देवाः । 'तेषां अमृत भोज्यम्' । इति
रूढिः ॥ आदिशब्दात्समानार्थभोजनादिशब्दपरिग्रहाय ॥ 'कविरूपा' इत्येव । नहि
यथा अमृतभुज, तथा अमृतबल्मा इति भवति ॥ ७ ॥

पतिकलत्रभावसंबन्धे यथा—

पत्यु कान्ता-प्रियतमा-वधू-प्रणयिनी-निमा ।

कलत्राद् वर-रमण-प्रणयी श-प्रियादय ॥ ८ ॥

पतिवैरमिता तद्वाचकात् शब्दात् कान्तादिसदृशाः शब्दा तद्गतीनां पतिमतीनां
भार्याणां नाम आहुः ॥ यथा—शिवकान्ता, शिवप्रियतमा, शिववधू, शिवप्रणयिनी,
गौरी ॥ तस्या हि शिवः पतिः इति रूढिः ॥ निमग्रहणात्प्रणयी-वचन-प्रिया-प्रमृतयो
गुणान्ते ॥ 'कविरूपा' इत्येव । नहि भवति यथा शिवकान्ता तथा शिवपरिग्रह इति ॥
तथा—कलत्रवाचिनः शब्दात्परे वरादयः शब्दास्तद्गता कलत्रवता वरमितृणां नाम
आहुः ॥ यथा—गौरीवर, गौरीरमण, गौरीप्रणयी, गौरीश्व, गौरीप्रिय, शिव ॥
'तस्य हि गौरी कलत्रम्' इति रूढिः ॥ आदिशब्दात् तस्मान्नाथं पत्यादयो गुणान्ते ॥
'कविरूपा' इत्येव ॥ नहि भवति यथा गौरीवरः शिव, तथा गङ्गावर इति ॥ ८ ॥

सख्युः सम्बन्धे यथा—

सख्यु सखिसमा

सखिवाचकात् शब्दात् परे सखिसमानायाः तद्गतां सख्यवता नाम आहुः ॥
यथा—धीकण्ठस्य सखा धीकण्ठसखः कुबेरः । मधुसखः क्रमः । समग्रहणात् सुहृदा
दयो गुणान्ते ॥ 'कविरूपा' इत्येव । नहि भवति यथा—धीकण्ठसखो धमदः, तथा—
धनदसखः धीकण्ठ इति ॥

वाङ्मवाङ्कभावसम्बन्धे यथा—

वाङ्माद् गामि-याना-ऽसनादय ।

पाश्चात् बाह्यबाहिनः शब्दात्परे गामिप्रचृतय तद्वतां बाह्यवता बाह्यितृषां नाम आहुः ॥ यथा—इपगामी, इपमानः, इपासनः, इम्भुः ॥ तस्य हि इपो यानम् इति रुटिः ॥ आदिशब्दाद् इपवाहन इस्मादस्योऽपि ॥ 'कविस्त्व्या' इत्येव । नहि भवति यथा—'नरवाहन कुबेर' तथा 'नरगामी, नरमान' इत्यादि ॥

ज्ञातेयसंबन्धे यथा—

ज्ञाते स्वसु-दुहित्रा-स्मजा-ऽमन्वा-ऽवरजा-ऽद्य ॥ ९ ॥

ज्ञाति-स्वजनः, तद्वाचिनः शब्दात्परे स्वसादमत्तद्वतां ज्ञातेयवता ज्ञातीनां नाम आहुः । स्वसादीनां च ज्ञातिविधेयवाचित्वात् ज्ञातिविधेयादेश प्रयोगो यथा—यमस्वसा यमुना । हिमवद्दुहिता गौरी । चन्द्रात्मजा बुध । गवाप्रज इन्द्रावरजश्च विष्णु । यमाद्यो हि यमुनादीनां आत्रादिज्ञातय इति रुटिः ॥ आदिशब्दात्सोदरादस्यो एवमन्ते । यथा—कान्तिन्दीसोदरो यमः । 'कविस्त्व्या' इत्येव । नहि भवति यथा—यमुना यमस्वसा, तथा चनिस्रसापि ॥ ९ ॥

आश्रयाधविमावसबाधे यथा—

आश्रयात् सद्यपर्याय शय-वासि-सदा-ऽद्य ।

आश्रयो निवासः तद्वाचिनः शब्दात्परे सद्यपर्यायाः शयवासिसदादयश्च तद्वतां नाम आश्रयवतां आश्रितानां नाम आहुः ॥ यथा—पुसधानः, पुसदना, दिवौकसः । विषयस्यो कृतावधारान्तोऽप्यस्तीति । पुससतयः, दिवाधवा, पुसया, पुवासिनः, पुसदः देवाः ॥ यौ-सर्गः, स चतेयामाश्रय इति रुटिः । 'कविस्त्व्या' इत्येव । नहि भवति यथा पुसधानो देवाः, तथा भूमिसधानो मनुष्या इति ।

बन्धवधकमावसम्बन्धे यथा—

वध्याद् भिद्-द्वेषि-जिद्-घाति ध्रुग ऽरि घ्रासि शासना ॥ १० ॥

अप्य-ऽन्तकारि-दमन-दर्पच्छिद्-मयना ऽद्य ।

बन्धो पाशः तद्वाचिनः शब्दात्परे भिदादयः अन्तकार्यादस्योऽपि तद्वतां बन्धनां नाम आहुः ॥ यथा—पुरमित्, पुरद्वेषी, पुरजित्, पुरपाती, पुरभुक्, पुरारिः, पुरध्वंसी, पुरघासनः ॥ १० ॥ पुरान्तकरो पुरदमनः, पुरदर्पच्छिद्, पुरदमनः शिबः ॥ 'तस्य हि पुरो बन्ध' इति रुटिः ॥ आदिशब्दात्-पुरवारी, पुरनि इत्या पुरद्वेषु-पुरवा पुरसदनः, पुरान्तकः, पुरजयीति । बन्ध इति बन्धाहमात्रेऽपि । संभ-कान्तियदमनः, कान्तियारि कान्तियारानः विष्णुः । इस्मादस्योऽपि एवमन्ते ॥ 'कविस्त्व्या' इत्येव । तेन कान्तियदमनादिवात् 'कान्तियपाती' इति च भवति ॥

उक्ता स्वस्वामित्वादयः संबन्धभेदाः । तत्र यथा मिश्रद्रव्याध्रयास्तर्धैकद्रव्या
धया अपि भवन्ति इति दृष्टयितुमाह—

विवक्षितो हि सम्बन्ध एकतोऽपि पदात्तः ॥ ११ ॥

प्राक्प्रदर्शितसंबन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् ।

विवक्षानिबन्धनो हि संबन्धः , तत एकस्मादपि वृषादेः संबन्धिपदात् परे सम्बन्धान्तरनिबन्धना वाहनादयः शब्दा यथोचितः प्रयुज्यन्ते ॥

एतदेवाह—

दृश्यते स्वस्रु वास्रुत्वे वृषस्य वृषवाहनः ॥ १२ ॥

स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्धार्यत्वे वृषलाञ्छनः ।

अशोर्धार्यत्वेऽशुमाली स्वत्वेऽशुपतिरशुमान् ॥ १३ ॥

वच्यत्वेऽहेरहिरिपुर्मोज्यत्वे चाहिसुक् शिखी ।

वाह्यवाहकभावसंबन्धविवक्षायां यथा—‘वृषवाहनो ह्य’ इति भवति ॥१२॥ तथा स्वस्वामिभावसंबन्धविवक्षायां ‘वृषपतिः’ ॥ धायधारकभावसंबन्धविवक्षायां च वृषलाञ्छनः’ इत्यपि ॥ तथा—धायधारकभावसंबन्धविवक्षायां यथा—‘अशुमाली’ रविः’ इति भवति । तथा स्वस्वामिभावसंबन्धविवक्षायां अशुपतिः , अशुमान्’ इत्यपि ॥१३॥ तथा—वच्यवचकभावसंबन्धे यथा—‘अहिरिपुर्मयूरः’ । तथा—मोज्यमोजकभावसंबन्धे ‘अहिसुक्’ इत्यपि भवति ॥

संबन्धनिबन्धनां व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

चिह्नैर्व्यक्तैर्मध्येऽप्येकेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ॥ १४ ॥

तथाऽगस्तिपूता दिग् दक्षिणाशा निगद्यते ।

चिह्नैर्विधिपणैर्भ्यः कौर्निःसर्वैर्जात्यभिधायकोऽपि शब्दो व्यक्तेवाचको भवेत् । व्यक्तेनामतां सार्तांश्वयः ॥ १४ ॥ तथाहीत्यादिनोदाहरणमाह—अगस्तिना अपि विशेषेण पूता स्वस्तिष्ठा पवित्रिता इति व्यक्तं चिह्नम् । तेन चिह्नितो ‘दिग्’ इति जातिशब्दो दक्षिणाशायां व्यक्तेरभिधायी भवति ॥ एव ‘सप्तर्षिपूता दिग् उत्तराशा’, ‘अग्नेर्नयनसमुत्पत्त्य ज्योतिष्यन्त्रः’ इत्यादयोऽपि ॥

व्युत्पत्त्यन्तरमाह—

अयुग्ं विपमशब्दौ त्रि-पञ्च-सप्तादिवाचकौ ॥ १५ ॥

त्रिनेत्रपद्मेपुसप्तपलाशादिषु योजयेत् ।

त्रि-पद्म-सप्तादित्याने अयुग्-विपम-शब्दौ त्रिनेत्रादिपदेषु योजनीयौ । यथा-
त्रिनेत्र, अयुहनेत्रः, विपमनेत्रश्च शम्भुः ॥ पद्मेषु, अयुगिषु, विपमेपुषु
श्रमः । सप्तपलाशः, अयुकूपलाशः, विपमपलाशश्च सप्तपर्णः ॥ उभयत्रादिसंज्ञात्
नवशक्ति अयुक्शक्ति, विपमशक्तिय चम्भुः ॥ १५ ॥ एव च्यस्य-पद्मबाण-
सप्तच्छन्दादिष्वपि ॥

भ्युत्पत्त्यन्तरमाह—

गुणस्रन्दो विरोध्यर्थे नभादिरितरोत्तरः ॥ १६ ॥

अभिधत्ते यथा कृष्ण स्यादसित सितेतर ।

गुणवाची शब्दो नमपूर्वं इतरशब्दोत्तरश्च विरोधिनमर्थमभिधत्ते ॥ १६ ॥ यथा-
असित, सितेतरश्च कृष्णः ॥ एवम्-अहृद्यः हृद्योत्तरश्च स्पृष्ट इत्यादि ॥

भ्युत्पत्त्यन्तरमाह—

वार्ध्यादिषु पदे पूर्वे वद्वाम्भ्यादिपूक्षरे ॥ १७ ॥

ह्रमेऽपि भ्रूमृदाद्येषु पर्यायपरिवर्तनम् ।

वार्ध्यादिषु शब्देषु पूर्वस्मिन्नेव पदे पर्यायस्य परिवर्तनं भवति ॥ यथा-वार्धि,
अरुधि, तोयधि ॥ आदिशब्दप्रहृषणात् अरुध, तोयदं नीरद इत्यादि ॥ वद्वाम्भ्या
दिषु शब्देषु उत्तरस्मिन्नेव पदे पर्यायस्य परिवर्तनं भवति । यथा-वद्वामि, वद्वामनर-
वद्वामाहि ॥ आदिशब्दात् सरोत्रम्, सरोरुहम्, इत्यादि ॥ १७ ॥ भ्रूमृदाद्येषु शब्देषु
ह्रमेऽपि पूर्वत्र उत्तरत्र च पदे पर्यायस्य परिवर्तनम् ॥ यथा-भ्रूमृत्, उर्वामृत्, भ्रूषर,
उर्वामृत् ॥ आद्यशब्दात् सुरपतिदेवराज इत्यावय ॥

एव परावृत्तिसहा भोगात् स्युरिति भौगिका ॥ १८ ॥

एवमित्ति—पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र च पदे परावृत्ति पर्यायपरिवर्तनं सहन्ते
समन्ते पदवृत्तिसहा वार्ध्यादयः शब्दा भोगाद् अन्वभाद् भवेयुः इति भौगिका ॥ १८ ॥

मिन्ना पुन परावृत्त्यसहा गीर्वाणसन्निभा ।

प्रवक्ष्यन्तेऽत्र

गीर्वाणादयः शब्दाः पूर्वत्र उत्तरत्र उभयत्र पदे पर्यायपरावृत्तिमसहमाना मिन्ना

योगयुक्ता स्वदिमन्तश्च अत्राभिधानचिन्तामणौ नाममात्रायां प्रवक्ष्यन्ते ॥ अभिम-
ग्रहणात् दक्षरथ-कृतान्त प्रवृत्तयः ॥

लिङ्ग तु ज्ञेय लिङ्गानुशासनात् ॥ १९ ॥

लिङ्गमिति पुच्छि च्छ्रीलिङ्ग नपुसकलिङ्गं मिथलिङ्ग च अस्मत्पुच्छलिङ्गानुशासनात्
ज्ञेय निर्णेतव्यम् । अत एव अस्माभिरभरकोशाद्यभिधानमात्रास्विवाऽत्र लिङ्गनिर्णयो
नोक्तः ॥ इह तु विनेयजनानुग्रहार्थं चन्द्रिगभलिङ्गानां भानालिङ्गानां च शब्दानां
लिङ्गनिर्णयो वक्ष्यते ॥ १९ ॥

इह हि 'मुक्तागतिः', देवगतिः, मनुष्यगति, तिर्यग्गतिः, नारकागति' इति
जीवानां पञ्च गतयो भवन्ति । तद्वेदात् जीवा अपि । 'मुक्ता', देवाः, मनुष्याः,
तिर्यग्भ्यः, नारकाश्च' इति पञ्चधा भवन्ति । ततोऽभिधास्यमानरूढयौगिकमिधश्चब्द
विभागमुक्त्वा प्रथमादिकाण्डेऽभिधास्यमानमुक्तादिनामकमनिर्देशमाह—

देवाधिदेवा प्रथमे काण्डे देवा द्वितीयके ।

नैरास्तृतीये तिर्यग्भ्यस्तुर्य एकेन्द्रियादयः ॥ २० ॥

एकेन्द्रियाः पृथिव्यम्बुतेजोवायुमहीरूढ ।

कृमिपीलकल्हताद्या स्याद्विचित्रचतुरिन्द्रिया ॥ २१ ॥

पञ्चेन्द्रियाश्चेमकेन्द्रित्स्याद्या स्वल्गाम्बुगा ।

पञ्चेन्द्रिया एव देवा नरा नैरयिका अपि ॥ २२ ॥

नारका पञ्चमे साङ्गा षष्ठे साधारणा स्फुटम् ।

प्रस्योप्यन्तेऽव्ययाश्चात्र

देवाधिदेवा अर्हन्तो वर्तमानातीतानागता । तद्वाचश्च' शब्दा अपि देवाधि
देवा' वाच्यवाचकयोरभेदोपन्यासात् ॥ एवं वक्ष्यमाणदेवादिष्वपि योज्यम् ॥ साहा
इति सर्वत्र संयम्यते ॥ ततः प्रथमे काण्डे गणधरापत्नैः सह देवाधिदेवा सर्वप्राधा
न्यात् ॥ द्वितीये काण्डे देवाः साङ्गा ॥ तृतीये काण्डे मनुष्या साङ्गाः । चतुर्थे
तिर्यग्भ्यः साहा ॥ ते च एकेन्द्रियादयः ॥ २० ॥ तत्र एक स्पर्शनं इन्द्रियं
येषां ते एकेन्द्रिया पृथ्वीकायादयः पञ्च ॥ तत्र पृथ्वीकायोऽनेकविधः—शुद्ध-
पृथ्वीशर्करावालुकादि । अप्कयौ हिमादि । तेजःकायोऽङ्गारादिः । वायुकाय
उत्कलिकादिः । वनस्पतिकायः शैवलादि । द्वे स्पन्दन-रसने, त्रीणि स्पर्शनरस

वैष्णवानि, चत्वारि ताम्येव चतुःसहितानि, इन्द्रियाणि येषां ते तथा ॥ ततो
 द्वीन्द्रियाः कृन्त्यादयः, त्रीन्द्रियाः पिपीलिकादयः, चतुरिन्द्रियाः सुतादयः ॥ २१ ॥
 पञ्च स्पृशनादीनि श्रोत्रसहितानि इन्द्रियाणि येषां ते पञ्चेन्द्रियाः । ते च त्रिविधा-
 स्पर्शवरा, श्रवण, अम्बुवराश्च । तत्र स्पृशवरा इमाद्या, श्रवणं केकिप्रभृतयः,
 अम्बुवरा मत्स्यायाः ॥ देवा नरा मारुतश्च पञ्चेन्द्रिया एव । न तु तिर्यक् इव
 एकद्वित्रिचतुरिन्द्रिया अपि ॥ २२ ॥ पञ्चमे काण्डे मारुतः साहा ॥ षष्ठे काण्डे साधारणा-
 सामान्यबाहिनाः ॥ अग्न्याय अत्रेति षष्ठ एव काण्डे प्रस्योप्यन्ते प्रैकस्यन्ते इति ॥

स्वन्ताशादी न पूर्वगौ ॥ २३ ॥

तुण्ण्योऽन्ते यस्यासौ स्वन्तः, अत्रचब्द आदिर्वैष्णवासावयादिषु शब्द, पूर्वं न
 पृच्छति । अग्निमेव चबध्यते इत्यर्थः ॥ श्यामसिद्ध शैतल । तुना पूर्वसाहचर्येपयो
 तनात् । अयस्येन चार्थान्तररम्भात् । नया—

‘सादनन्तविहनन्तः सुविधित्तु पुष्पदन्त’ इति,

‘सुधिमोऽखोऽपवर्गोऽथ मुमुक्षुः भमथो यति’ इति प्राप्तिस्यामवियये शैतल
 इति ॥ २३ ॥

अर्हन् जिन पारगतस्त्रिकालवित्सीणाष्टकर्मा परमेष्ठ्यधीश्वर ।

संभुः स्वयन्मूर्मगवान् जगत्समुत्तीर्यङ्कुरस्तीर्षकरो जिनेश्वर ॥ २४ ॥

स्याद्वाद्यमयदसार्वा सर्वज्ञ सर्वदक्षिकबलिनौ ।

देवाधिदेवबोधिदपुरुषोत्तमनीतरागाष्टा ॥ २५ ॥

चतुस्त्रिंशत्तमतिशयान् सुरेन्द्रादिहृतां पूजां भार्गवीत्यर्हन् ‘सुगृहिवाहं सत्रिस-
 हस्तुषे’ ॥ ५२ ॥ २६ ॥ इत्यनुश्रुप्रत्ययः अरिहननात् रजोहननात् रहस्याभावाच्चेति वा
 पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अयति रागद्वेषमोहान् इति जिनः ‘जीण्शीबीबुष्पविनीम्य-
 क्ति’ ॥ (उणा—२६१) ॥ इति न ॥ २ ॥ संसारस्य प्रयोजनश्रुतस्य वा पारं-
 पर्यन्तं गतं पारगतं ॥ ३ ॥ त्रीन् काण्डान् वेत्ति त्रिकालवित् ॥ ४ ॥ क्षीणामि अष्टौ
 ज्ञानावरणीयादीनि कर्माणि अस्य क्षीणाष्टकर्मा ॥ ५ ॥ परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी
 परमात्मनः क्ति ॥ (उणा—१२५) ॥ इति इनि प्रत्यये मीढाणामादित्वात् पत्व
 सप्तम्या अङ्गु च ॥ ६ ॥ जगतां अधीष्टे इत्येवशील्योऽधीश्वरः ‘श्लेषमासपितृकतो
 वर’ ॥ ५२ ॥ २७ ॥ इति वरः ॥ ७ ॥ शं शाश्वतमुखं तत्र भवति शम्भुः ॥ ८ ॥ ‘शसत्सर्व-
 विशाद् भुवोऽङ्ग’ ॥ ५२ ॥ २८ ॥ इति ङ्ङ्; स्वयमात्मना तत्रामम्यत्वादिताममीपरिपा-
 क्यत् न तु परोपदेशात् भवति स्वयम्भूः ॥ ९ ॥ भगो जगद्वैश्वर्यं ज्ञानं वात्स्यस्य भगवान्

अतिपावने मत्त ॥१०॥ अगतां प्रभुः अगतप्रभु ॥११॥ तीर्यते संसारसमुद्रोज्जेनेति
 तीर्यं प्रवक्षणाधारश्चतुर्विधः सङ्घ प्रथमगणधरो वा । यदाहु-“ तित्थ मन्ते तित्थ
 तित्थयरे तित्थं गोअमा अरिहा तावनियमा तित्थकरे तित्थं पुण चाउवण्णे समणसधे
 पढमगणहरे वा” तत्करोति तीर्यंहर , तीर्यंकरः “ हेतुतच्छीलानुकूसे-” ॥५॥१११०-३॥
 इति टे “ नवास्तिस्त्वन्ते ” ॥३॥२॥११०॥ इत्यत्र योगविभागव्याख्यानाद्वा मोञ्ज्-
 ॥ १२ ॥ १३ ॥ रागादिजेतारो जिना केवलिन तेषामीश्वरो जिनेश्वरः ॥ १४ ॥
 ॥ २४ ॥ स्यादित्यव्यय अनेकान्तवाचकं सतः स्यादित्यनेकान्तं बर्धत इत्येव-
 शील स्याद्वादी स्याद्वादीऽस्यास्ति वा स्याद्वादी यौगिकत्वादानेकान्तवादीत्यपि ॥
 १५ ॥ मय इहपरलोकादानाकस्मादाजीवमरणाश्चाधामेदेन सप्तया, एतत् प्रतिपन्नतो
 ऽमय विशिष्टमात्मनः स्वात्म्यं नि श्रेयसधर्मनिबन्धनभूमिकाभूतं तत्त्वं गुणप्रकर्षा-
 यन्निन्त्यशक्तियुक्तत्वात् सर्वथा परार्थकारित्वात् ददाति इति अभयव ॥ १६ ॥
 सर्वेभ्य प्राणिभ्यो हितः सार्वं सर्वाय इत्यपि “सर्वाणो वा” ॥७॥११४३॥ इति
 वा ण ॥ १७ ॥ सर्वं जानाति इति सर्वज्ञ ॥ १८ ॥ सर्वं पश्यतीत्येवंशील-
 सर्वदर्शी ॥ १९ ॥ सर्वपापरभक्तियुक्ते चेतनस्वरूपाभिर्भाव केवलं तदस्यास्ति
 केवली ॥ २० ॥ देवानामप्यधिदेव देवाधिदेव ॥ २१ ॥ बोधि जिनप्रणीतधर्म-
 प्राप्तिं तां ददाति बोधिद ॥ २२ ॥ पुण्याणामुत्तमं सहस्रतयामभ्यत्वादिभावत
 भेदः पुण्योत्तम ॥ २३ ॥ धीतो गतो रागो ऽस्माद्धीतराग ॥ २४ ॥ हितोप-
 देशकत्वात् आत इव आत ॥ २५ ॥ २५ ॥

एतस्मामवसर्पिण्यामृषभोऽजितक्षमवौ ।

अभिनन्दनं मुमतिस्तत् पद्मप्रभामिध ॥२६॥

सुपार्श्वश्चन्द्रप्रमथ सुविधिश्चाय शीतलः ।

श्रेयांसो वासुपूज्यश्च विमलोऽनन्ततीर्थकृत् ॥२७॥

धर्मं ज्ञान्तिः कुन्धुररो मल्लिश्च मुनिसुमतः ।

नमिर्नेमिः पार्श्वो धीरश्चतुर्विंशतिरर्हताम् ॥२८॥

एतस्यामिति षट्मानायां अवसर्पिण्यां दक्षसापरोपमक्रेटीकोटिप्रमाणायां
 कालविशेषे, ऋषति गच्छति परमपदमिति ‘अपिष्टपित्तसिन्धु’ कित् ॥ (उणा-
 ३३१) ॥ इत्यभे ऋषमं यद्वा ऊर्वोर्ध्वमकाञ्चनममृद्गणवतो अनन्या च चतुर्दशानां
 स्वप्नानामादायुषभो वृष्ट्येन ऋषमं ॥ १ ॥ परीपद्वादिभिर्न जित इति अजितं यद्वा
 ग्राम्ये अस्मिन् एते राजा जननी न जितेऽजित ॥ २ ॥ यं मुखं मयस्मिन्
 इति धामव यद्वा गभयत्तुऽप्यस्मिन्भ्यधिकसत्त्वसंभवात् समवोऽपि ॥ ३ ॥ अमि-

घन्यते देवेन्द्रादिभिरस्वभिनन्दन मुज्यादित्वादनद्, यद्वा मर्मात्प्रसृत्येव अमीक्षण
 शक्येणामिनन्दनाद् अभिनन्दन ॥ ४ ॥ शोभया मतिरस्य सुमतिः, यद्वा गर्भस्थे
 जनन्या सुनिश्चिता मतिरभूदिति सुमतिः ॥ ५ ॥ निष्पृहतरमद्भीकृत्य पद्यस्येव
 प्रमाडस्य पद्यप्रमः, यद्वा पद्यमजनदोहदो मातृदेवतया पूरित इति पद्यवर्णम
 भगवानिति वा पद्यप्रमः ॥ ६ ॥ २६ ॥ शोभनौ पार्श्वोत्स्य सुपार्थ, यद्वा गर्भस्थे भगवति
 जनन्यापि सुपार्श्वोदिति सुपार्थः ॥ ७ ॥ चन्द्रस्येव प्रभा ज्योत्स्ना सौम्यछेत्स्या
 विभेयोऽस्य चन्द्रप्रमः, तथा गर्भस्थे देव्या चन्द्रपानदोहदोऽभूदिति चन्द्रप्रमः ॥ ८ ॥
 शोभनो विधिर्विधानमस्य सुविधिः, यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्यस्येवमिति
 सुविधिः ॥ ९ ॥ सकृत्सत्त्वसस्तापहरणात् शीतलः, तथा गर्भस्थे भगवति पितुः
 पूर्वोत्पन्नाशिक्षितस्यपित्तबाहो जननीकरस्पर्शाद्गुपशान्तः इति शीतलः ॥ १० ॥
 भेयोऽसंबंसावस्य भेयोऽस्य शृयोदरादित्वात्, यथा गर्भस्थेऽस्मिन् केनाप्यनाक्रान्त
 पूर्वैवताभिष्ठितद्यम्या जनन्याक्रान्तेति भेयो जातमिति भेयोऽस्य ॥ ११ ॥ बभ्रुपू-
 ज्यभ्रुपतेरसं बाभ्रुपूज्य, यद्वा गर्भस्थेऽस्मिन् बभ्रु हिरण्यं तेन वासरो राजकुलं पूजि
 तवानिति बभ्रुो देवविद्योवास्तेषां पूज्यो वा बभ्रुपूज्यः प्रज्ञाद्यणि बाभ्रुपूज्यः ॥ १२ ॥
 विगतो मछेऽस्य विमलज्ञानादियोगाद्वा विमलः, यद्वा गर्भस्थे मातृर्मतिस्त्वजुष
 विमला जातेति विमलः ॥ १३ ॥ न विद्यते गुणानामन्तोऽस्य अनन्तः अनन्तादि
 देवदेवो वा अनन्त भीमो भीमसेन इति न्यायात् स चासौ तीपहृत् अनन्त
 तीर्यकृत् ॥ १४ ॥ २७ ॥ कुर्मतौ प्रपतन्तं सत्त्वसहार्तं धारयति धर्मः तथा गर्भस्थे जननी
 यानादिधर्मपरं जातेति धर्मः ॥ १५ ॥ शान्तिभोगात् तथात्मकत्वात् तत्कर्तृ
 कृत्वाभाव शान्तिः तथा गर्भस्थे पूर्वोत्पन्नाप्रधिबशान्तिरभूत् इति शान्तिः ॥ १६ ॥
 कुं पृथ्वी तस्यां स्मितवानिति कुन्धु शृयोदरादित्वात्; तथा गर्भस्थे भगवति
 जननी रत्नानां कुन्धुरासिं दृष्टवतीति कुन्धुः ॥ १७ ॥

“सर्वो नाम महासत्त्वः कुस्ते य उपचायते ।

तस्याभिवृद्धये हृद्वैरसावर उदाहृतः” ॥ १ ॥

इति बभ्रुवाहर तथा गर्भस्थे भगवति जनन्या स्वप्ने सवरजमयोऽरो हृद्
 हृत्वर ॥ १८ ॥ परीपहादिमन्त्रम्याभिदृक्कान्मर्त्तिः तथा गर्भस्थे भगवति मातुः सुरभि
 कुमुममास्त्वध्वनीयदोहदो देवतया पूरित इति मर्त्तिः ॥ १९ ॥ मन्यते जगतस्त्रिकला-
 बस्यामिति मुनिः “मनेद्वेती यास्य वा” ॥ (उणा-६१२) ॥ इति इत्ययमे उपान्त्य
 स्योत्सवं शोभनानि प्रतान्यस्य सुव्रतः मुनिश्चासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत तथा गर्भस्थे
 जननी मुनिवत् सुव्रता जातेति मुनिसुव्रतः ॥ २० ॥ परीपहोपसगाधिनामानात् ‘नये-
 स्तु वा” ॥ (उणा ६१३) ॥ इति विकल्पेनोपास्यस्येकरामात्रपक्षे वामि यद्वा गर्भस्थे भग-
 वति परबकंठुवै भपि प्रवृत्तिः इत्येति ममिः ॥ २१ ॥ धमचक्रस्य नेमिबभ्रुमिः प्रीतीतीस-

न्तोऽपि दृश्यते यथा “बन्दे सुप्रतनेमिनौ” इति ॥२२॥ स्पृशति ह्यानेन सर्वभावामिति पार्श्वं, तथा गर्भस्थे जनन्या निक्षि क्षयनीयस्थयाऽन्धकारे स्रपो हृष्ट इति गर्भानुभावोऽयमिति मत्वा पश्यतीति निरुक्त्वात् पार्श्वं पार्श्वोऽस्य नैयावृत्त्यकरो यक्षस्तस्य नाप पार्श्वनाथ ‘भीमो भीमसेन’ इति न्यायाद् वा पार्श्वं ॥ २३ ॥ विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीरः ॥ २४ ॥ एवमवसर्पिण्या अर्हता तीपकराणां चतुर्विद्यतिरिति ॥ २८ ॥

ऋषमो वृषभ

वृषभश्चनत्वाद् वृषभः ॥

श्रेयान् श्रेयांस

सकृत्भुवनस्यापि प्रशस्यतमत्वेन श्रेयान् ॥

स्यादनन्तजिदनन्त ।

अनन्तकर्माक्षान् जयति अनन्तैर्ज्ञानादिभिर्वा जयत्यनन्तजित्, यद्वा गर्भस्थिते जनन्या अनन्तरअदाम हृष्टं जयति च त्रिभुवनेऽपि इत्यनन्तजित् ॥

सुविधिस्तु पुष्पदन्त

पुष्पकलिक्लमनोहरदन्तात्वात् पुष्पदन्तः ॥

मुनिमुप्रतमुप्रतौ तुल्यौ ॥ २९ ॥

मुनिमुप्रतैकदेशे सुप्रतः सत्यमामा भामेति न्यायात् तथा मुनिरपि भीमो भीमसेनश्च ॥ २९ ॥

अरिष्टनेमिस्तु नेमि

अरिष्टस्याऽऽशुभस्य मेमिरिष प्रध्वंसकत्वाद् अरिष्टनेमिः ; यद्वा गर्भस्थे भगवति जनन्या रिष्टरक्षमयो महानेमिर्हृष्ट इति रिष्टनेमिः अपथिमादिषाप्यत्त मन्पूर्वत्वे अरिष्टनेमिः ॥

वीरश्चरमतीर्थकृत् ।

महावीरो बद्धमानो देवार्थो ज्ञातनन्दन ॥ ३० ॥

परमः पथिमोऽन्तिम इति यावत् स आसौ तीर्थकृत् परमतीर्थकृत् ॥ अन्त-रङ्गारिजेतृत्वात् महायासी वीरश्च महावीरः ॥ उत्पत्तेरारभ्य ज्ञानादिभिषयत इति बद्धमान यद्वा गर्भस्थे भगवति ज्ञातकुसे धनधान्यादिभिर्बधत इति बद्ध

मानः ॥ देवशासौ भार्यश्च देवार्थं देवैर्यतेऽभिगम्यत इति वा देवानां इन्द्रा
दीनामर्थं स्वामीति वा ॥ इन्द्रात्कुलोत्पत्त्वात् इन्द्रात् सिद्धार्थराज तस्य नन्दनो
इन्द्रात्तन्वन् ॥ ३० ॥

गणा नवास्पर्धिसंघा

अस्य वीर्यमिनस्य ऋषीणां सङ्घाः समूहाः गणाः । ते च नवसङ्ख्याः ।
यद्यपि परमेश्वरस्य एकादश गणपरा आसंक्षयापि नवानामेष गणघराणां विभिन्ना
वाचना अभवन् । अकम्पितान्चसम्प्राप्तोमेतार्यप्रभासयोश्च यत् सरक्षा एव वाचना
अभूविति नवैव गणाः ।

यद्योचाम त्रिषष्टिस्तम्बापुत्रयन्त्रिते-

‘ भीषीरनाथस्य गणघरेष्वेकादशस्यपि ।

द्वयोर्द्वयोर्बाचनयोः साम्यावाप्तन् गणा नवः’ ॥ १ ॥ इति ॥

एकादश गणाभिषा ।

इन्द्रमूर्तिरभिमूर्तिर्बायुमूर्तिश्च गोतमा ॥ ३१ ॥

व्यक्तं सुधर्मा मण्डितमौर्वपुत्रावकम्पित ।

अचलभ्राता मेतार्यः प्रभासश्च पृथक्कुला ॥ ३२ ॥

इन्द्रोऽस्य भूयादितौन्द्रमूर्तिः ॥ १ ॥ अभिरस्य भूयादिति अभिमूर्तिः ॥ २ ॥
वायुरस्य भूयादिति वायुमूर्तिः ॥ ३ ॥ “तिकङ्कती नामि” ॥ ५ ॥ १७ ॥ १४ इति तिङ् ।
एते त्रयोऽपि गोतमस्यापश्चानि इदानीं “ ऋषिकृष्णि-” ॥ ६ ॥ ११ ॥ ११ ॥ इत्यण् “भ्रम
द्विरस्यस-” ॥ ६ ॥ ११ ॥ २८ ॥ इत्यादिना तस्य कृष्णि गोतमा गोतमवसंज्ञा ॥ ३१ ॥
व्यज्यते गुणैरिति व्यक्तो भारद्वाजगोत्रः ॥ ४ ॥ शोभनो धर्मोऽस्य सुधर्मा
अभिवैद्यगोत्रश्च “द्विषदावर्मादन्” ॥ ७ ॥ २ ॥ १४ ॥ इत्यन्सम्प्राप्तान् ॥ ५ ॥ गुणै
र्यज्यते स्य मण्डित- मौर्वस्य पुत्रो मीर्यपुत्र- मण्डितमौर्वयोः पुत्राभिति मण्डितपु
त्रोऽपि एतौ वाशिष्ठकश्यपी ॥ ६ ॥ ७ ॥ न कम्पितवान् अकम्पितो गौतमः ॥ ८ ॥
अचलस्य भ्राता अचलभ्राता हारितगोत्रः ॥ ९ ॥ धर्मा कश्यपी इतः प्राप्त- मेत-
स वासावार्थं च मेतार्यः ॥ १० ॥ प्रभासते प्रभास- एतौ कौण्डिन्यो ॥ ११ ॥ एवं
पृथक् विभिन्नानि कुलान्येषां पृथक्कुला इति ॥ ३२ ॥

केवली परमो जन्तु स्वामी

केवली न तु तीर्थकरः चरमोऽन्तिमः । अतः परं एतस्यामवसाधिष्या

केवलिनामसम्भवात् । गुणरत्नमयत्वेन जम्बूद्वीपे जम्बूरिव जम्बू स चासी स्वामी
 च जम्बूस्वामी ॥

अथ प्रभवप्रभु ।

शय्यंभवो यशोभद्र सम्भूतविजयस्तत ॥ ३३ ॥

भद्रबाहु स्थूलभद्र श्रुतकेवलिनो हि पद् ।

प्रभवति अस्मात् ध्रुतमिति प्रभवः स चासी प्रभुश्च प्रभवप्रभुः ॥ १ ॥ शय्याया
 भवतीति शय्यंभवः पृषोदरादिस्वात् ॥ २ ॥ यद्यसा भद्र कल्याणो यशोभद्रः ॥ ३ ॥
 सम्भूतो रागादिनिजयोऽप्य सम्भूतविजयः ॥ ४ ॥ ३३ ॥ भद्रौ बाहु अस्य भद्रबाहुः
 ॥ ५ ॥ स्थूल उपचित भद्र कल्याणमस्य स्थूलभद्रः ॥ ६ ॥ एते पद् ध्रुतेन केवलिनः
 ध्रुतकेवलिनः षट्पदपूर्वभरत्वात् ॥

महागिरिसुहस्ताया वज्रान्ता दशपूर्विण ॥ ३४ ॥

परीषहाद्युपद्रवैरकम्प्यत्वात् महागिरिरिव महागिरिः कमहमोन्मुखने सुह-
 स्तीव सुहस्ती तावाद्यौ येषां ते तथा । सुहस्ताद् वज्र इव वज्रो वज्रस्वामी । सोऽन्ते
 येषां ते वज्रान्ता । दशभिः पूर्विणो दशपूर्विणो दशपूर्वभराः । दशपूर्वाणि एषां
 सन्तीत्यर्थः । तत परं दशपूर्वधरणामसम्भवात् ॥ ३४ ॥

इक्ष्वाकुकुलसम्भूता स्याद्द्वार्विंशतिरर्हताम् ।

मुनिसुमतनेमी तु हरिवंशसमुद्भवौ ॥ ३५ ॥

इक्ष्वाकुनामधेय कुलं बंध इक्ष्वाकुकुलं तत्र संभूता जाता अर्हतामृषभादीनां
 द्वार्विंशतिः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

नाभिश्च जितशत्रुश्च जितारिरथ सवर ।

मेधो धर प्रतिष्ठश्च महासेननरेश्वर ॥ ३६ ॥

सुग्रीवश्च हृदरथो विष्णुश्च षसुपूज्यराद् ।

कृतवर्मा सिंहसेनो भानुश्च विश्वसेनराद् ॥ ३७ ॥

सूर सुदर्शन कुम्भ सुमित्रो विजयस्रथा ।

समुद्रविजयश्चाश्वसेन सिद्धार्थ एव च ॥ ३८ ॥

मरुदेवा विजया सेना सिद्धार्था च मङ्गला ।

तत सुसीमा पृथ्वी लक्ष्मणा रामा तत परम् ॥ ३९ ॥

नन्दा विष्णुर्जया श्यामा सुयशा सुप्रताञ्जिरा ।

श्रीर्देवी प्रमावती च पद्मा धमा शिवा तथा ॥ १० ॥

। नामा त्रिशला क्रमत पितरो मातरोऽर्हताम् ।

नमसि अन्यामिनो हाकारादिभिर्नातिभिरिति नामिरन्त्रं कुम्भकर । “नहेर्म च”
 ॥ (उणा-६२१) ॥ इति णि ॥ ११ ॥ जिता घत्रवोऽनेन जितघनु ॥ २ ॥ जिता भर
 वोऽनेन जितारि ॥ ३ ॥ संक्षोतीन्निर्माणि सवर ॥ ४ ॥ सकुलसत्त्वसन्तापहरणात्
 मेघ इव मेघ ॥ ५ ॥ परति भात्री इति पर ॥ ६ ॥ प्रतिष्ठते धर्मकार्ये प्रतिष्ठ ॥ ७ ॥
 महापूज्या सेनाऽस्य महासेन स चासौ नरेश्वरश्च महासेननरेश्वर ॥ ८ ॥ १६ ॥
 शोमना प्रीणाऽस्य सुप्रीवः ॥ ९ ॥ इवो रवोऽस्य इवरथ ॥ १० ॥ वेवेष्टि वसै-
 ष्ट्म्यां विष्णु ॥ ११ ॥ अन्यै राजभिर्बभूवि धनै पूज्यते इति बभूवूज्य स चासौ
 राट् च बभूवूज्यराट् ॥ १२ ॥ इष्ट वमाऽनेन इष्टवर्मा ॥ १३ ॥ सिद्धवत् परा
 क्रमवती सेनाऽस्य सिद्धसेन ॥ १४ ॥ भाति शिष्येण मातु ॥ १५ ॥ विश्वव्यापिनी
 सेनाऽस्य विश्वसेन स चासौ राट् च विश्वसेनराट् ॥ १६ ॥ ३७ ॥ तेजसा सू-
 दृश सूरः ॥ १७ ॥ सोमने दर्शनमस्य सुदर्शन ॥ १८ ॥ शुणपयसामाधारभूत-
 त्वात् कुम्भ इव कुम्भ ॥ १९ ॥ शोमनानि मित्राणि अस्य सुमित्र ॥ २० ॥
 विजयते शत्रूनि विजय ॥ २१ ॥ पाम्भीर्जेण समुद्रस्यापि विजेता समुद्रविजय
 ॥ २२ ॥ अश्वप्रधाना सेनाऽस्य अश्वसेन ॥ २३ ॥ सिद्धा अर्था पुण्याया अस्य
 सिद्धार्थ ॥ २४ ॥ इति ऋष्यनादीनां तौर्यकराणां क्रमेण चतुर्विंशति पितर इति ॥ २८ ॥
 महर्द्धिर्षाम्यते स्तुयते मरुदेवा प्रवोदयदित्वात् सभोप । मरुदेव्यपि ॥ १ ॥ विजयते
 विजया ॥ २ ॥ सह इनेन जितारिस्वामिना वर्तते सेना ॥ ३ ॥ सिद्धोऽर्षोऽस्या
 सिद्धाया ॥ ४ ॥ महसुहेतुत्वात् महसु ॥ ५ ॥ शोमना सीमा मर्यादा अस्याः
 सुसीमा ॥ ६ ॥ स्वेजा पृष्ठी इव पृष्ठी ॥ ७ ॥ सस्मी शोमनाऽस्यस्या सस्मया
 ॥ ८ ॥ धर्महृत्पु रमते रमा ॥ ९ ॥ ३९ ॥ मन्वति सुपुत्रेण नन्दा ॥ १० ॥
 वेवेष्टि शुचैर्जगदिति विष्णु ॥ ११ ॥ जयति सतीत्वेन जया ॥ १२ ॥ श्यामवर्गेत्वात्
 श्यामा ॥ १३ ॥ शोमने श्रौतोऽस्या सुयशा ॥ १४ ॥ शोमने प्रथमस्या सुप्रता
 ॥ १५ ॥ पतिव्रतात्वात् न विरयति धर्मकार्येषु अचिरा ॥ १६ ॥ धीरिव भी-
 ॥ १७ ॥ देवीव देवी ॥ १८ ॥ प्रमाऽस्यस्या प्रमावती ॥ १९ ॥ पद्मेव पद्य ॥
 २० ॥ वपति धमबीजमिति वप्रा । “भीष्मि” ॥ (उणा-३८०) ॥ इति र ॥ २१ ॥
 सिषहेतुत्वात् शिषा ॥ २२ ॥ ४० ॥ मनोहत्वात् नामा पापकार्येषु प्रातिहृत्स्या
 वा नामा ॥ ४३ ॥ त्रीणि श्वानदर्शनपारिजाति घर्भति प्राप्नोति विश्वस्य विश्व
 दित्वात् ॥ २४ ॥ इति क्रमेण ऋष्यनादीनां अर्हतां चतुर्विंशतिर्मातर इति ।

स्याद्गोमुखो महायक्षस्त्रिमुखो यक्षनायकः ॥ ४१ ॥

तुम्बुरु कुमुमश्चापि मातङ्गो विजयोऽजितः ।

ब्रह्मा यक्षेद् कुमारं पण्डितस्वपातालकिन्नरा ॥ ४२ ॥

गरुडो गन्धर्वो यक्षेद् कुबेरो वरुणोऽपि च ।

भृकुटिर्गोमेध पार्श्वो मातङ्गोऽर्हदुपासका ॥ ४३ ॥

गौरिव मुखमस्य गोमुखः ॥ १ ॥ महाभासो यक्षश्च महायक्षः ॥ २ ॥ श्रीणि
मुखान्यस्य त्रिमुखः ॥ ३ ॥ यक्षाणां नामको यक्षनायकः ॥ ४ ॥ ४१ ॥ तुम्बुरि
अवति विमानं तुम्बुरुः "तुम्बुरुः" ॥ (उणा-८१७) ॥ इत्युरुः ॥ ५ ॥ कुम्बुरि
युज्यते पद्मप्रभोपासनाय कुम्बुमः "उद्वटिकुम्बुरि" ॥ (उणा-३५१) ॥ इति कुम्
॥ ६ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वाद् मातङ्गः ॥ ७ ॥ विजयते विजयः ॥ ८ ॥ न
जीयते स्त अजितः ॥ ९ ॥ बृहति वर्धते प्रभावोऽस्तिभिति ब्रह्मा ॥ १० ॥
यक्षाणामीशो यक्षेद् ॥ ११ ॥ कुमारयति कीदृति कुमारः ॥ १२ ॥ पण्डितान्यस्य
पण्डितः ॥ १३ ॥ पात रक्षितमालम्बनयोऽनेन पातालः ॥ १४ ॥ किञ्चिदर
किञ्चरः ॥ १५ ॥ ४२ ॥ गरुड इव गरुडः प्रचण्डत्वाद् ॥ १६ ॥ गन्धयते अर्धमति
विमानं गन्धर्वः ॥ १७ ॥ यक्षाणामीशो यक्षेद् ॥ १८ ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस्य
कुबेरः ॥ १९ ॥ वृणोति वाञ्छितमसौ वरुणः ॥ २० ॥ भृकुटिमीपणत्वाद् भृकुटि
॥ २१ ॥ गों मेधते पवित्रीकरोति गोमेधः ॥ २२ ॥ धीपार्श्वजिनस्य सदा पादौ
सृष्टति पार्श्वं सदा तत्पार्श्ववर्तित्वाद्वा ॥ २३ ॥ मातङ्ग इव महाबलत्वाद् मातङ्गः
॥ २४ ॥ एते षट्षुर्विद्यतिरपि यक्षाः क्रमेण अर्हतां ऋषभादीनां उपासकाः ॥ ४३ ॥

चक्रेश्वर्यजितबला दुरितारिश्च कालिका ।

महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका ॥ ४४ ॥

अशोका मानवी चण्डा विदिता चाङ्कुशा तथा ।

कन्दर्पा निर्वाणी बला धारिणी धरणाप्रिया ॥ ४५ ॥

नरदत्ताय गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा ।

सिद्धायिका चेति कैत्यः क्रमाच्छासनदेवताः ॥ ४६ ॥

चक्रस्य ईश्वरी चक्रेश्वरी अप्रतिचक्रेश्वरिणि ॥ १ ॥ बलेन न जिता इति
अजितबला राजदन्तादिस्वात् पूर्वनिपातः । अजितेऽपि भीमसेनश्च ॥ २ ॥ दुरिता
वामरि दुरितारिः ॥ ३ ॥ काल्येव कालिका वर्णेन ॥ ४ ॥ महती चासौ काली

स महाकाशी । काञ्चनबर्णोमा-अपि संज्ञा ॥ ५ ॥ इयामा बर्णेन श्यामा अश्व्युतदेवी
 स्यापि ॥ ६ ॥ शाम्यति पूजया शान्ता ॥ ७ ॥ मीयण्यमकुटित्वात् सुकुम्भिः ॥ ८ ॥
 शोभना तारका अस्या- सुतारका सुतारेस्यपि ॥ ९ ॥ ४४ ॥ अविद्यमान- शोको
 ऽस्या अशोका ॥ १० ॥ मानधीष मानषी अमिगम्बदर्शनत्वात् ॥ ११ ॥ चम्पा
 प्रचण्डत्वात् ॥ १२ ॥ लोके विद्यते ज्ञायते विदिता ॥ १३ ॥ अङ्गुष्ठमस्त्रस्या अङ्गुष्ठा
 अङ्गादित्वादः ॥ १४ ॥ कमिस्त्रभ्ययं कं कुत्सितं दप्यति कन्वर्षा ॥ १५ ॥ निर्वाति
 मष्कानां दु-खामि अनया निर्वापी ॥ १६ ॥ बलमस्त्रस्या बला ॥ १७ ॥
 मातृसिद्धादीन्ववस्य भरति भारिणी ॥ १८ ॥ धरणोरणेन्द्रस्य प्रिया धरणाप्रिया
 वैरोव्या ॥ १९ ॥ ४५ ॥ नरेन्मो वृत्तमनया मरुत्ता ॥ २० ॥ गौ भारयतीति ग्या-भारि
 पृयोदरादित्वात् ॥ २१ ॥ लोकानामम्बेव अम्बिका कुम्पाष्ठीस्यपि ॥ २२ ॥
 पथ करेऽस्त्रस्या- पथावती । “अनजिरादि ” ॥ २३ ॥ १७८ ॥ इति मती दीर्घत्वम् ॥
 २३ ॥ सिद्धानयते सिद्धामिका ॥ २४ ॥ एवमेताश्चतुर्विधतिरपि त्रिनानां ऋपमा
 दीनां भक्षाः क्रमेण त्रिनशासनस्य अविष्णो देवता सासनदेवता ॥ ४६ ॥

वृषो गजोऽथ प्लवग कौञ्चोऽञ्च स्वाक्षिक- शशी ।

मकर श्रीवत्सः स्वङ्गी महिष-शूकरस्यया ॥ ४७ ॥

श्येनो वज्र सृगश्छागो नून्यावर्तो घटोऽपि च ।

कूर्मो नीलोत्पलं शङ्ख फणी सिंहोऽर्हतां ध्वजाः ॥ ४८ ॥

इपादव- चतुर्विधति अर्हता ऋपमादीनां ध्वजा विह्वानि । एते च दक्षि-
 षाद्विनिर्वादिनो संम्बन्धमेवा इति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

रक्षौ च पद्मप्रमवासुपूज्यौ शुक्लौ तु चन्द्रप्रभपुष्पदन्तौ ।

कृष्णौ पुनर्नेमिसुनी विनीलौ श्रीमल्लिपार्थौ कनकत्विपोऽन्ये ॥ ४९ ॥

नेमिसुनी इत्यरिष्टनेमिसुनिसुवतौ, अन्वे इति उच्येन्मोऽन्ये ऋपमादय-
 चावत् कनकत्विपः सुवर्षवर्षाः ॥ ४९ ॥

उत्सर्पिण्यामतीतायां चतुर्विंशतिरर्हताम् ।

केवलज्ञानी निर्वापी सागरोऽथ महामशा ॥ ५० ॥

विमल- सर्षानुभृति श्रीधरो दत्ततीर्थकृत् ।

दामोदरः सुतेजाश्च स्वान्यथो मुनिमुमत ॥ ५१ ॥

मुमति शिवगतिश्चैवास्तागोऽथ निर्माधर ।

अनिलो यशोधराख्य कृतार्थोऽथ जिनेश्वरः ॥ ५२ ॥

शुद्धमति शिवकरः स्यन्दनश्चाथ सप्रतिः ।

उत्सर्पिष्यामिति दशसागरोपमकोटीकोटिप्रमाण्यां कालविशेषे, अतीतायामिति अतिफ्रान्तायां, तीर्थकराणां चतुर्विधतिः । यथा—केवलज्ञानमस्यास्ति केवलज्ञानी ॥ १ ॥ निर्वाणमस्त्वस्य निर्वाणी ॥ २ ॥ गाम्भीर्येण सागर इव सागर ॥ ३ ॥ महद् व्यापकत्वाद्यशोऽस्य महायशः ॥ ४ ॥ ५० ॥ भिगतो मखोऽस्य विमलः ॥ ५ ॥ सर्वत्र सर्वकृत्वाद् अजुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ६ ॥ मुक्तिधिय भरति धीभर ॥ ७ ॥ दान दत्त तदस्यास्ति दत्त स चासौ तीर्थकृत् दत्ततीर्थकृत् ॥ ८ ॥ जन्मा भिपेके सुरैः शितं पुष्पदाम कण्ठलम्बमानमुदरेऽस्य दामोदरः ॥ ९ ॥ शोभन माहादकृत्वात् तेजोऽस्य धृतेजा ॥ १० ॥ जगतां स्वाम्यात् स्वामी ॥ ११ ॥ मुनिधासौ सुव्रतश्च मुनिसुव्रत ॥ १२ ॥ ५१ ॥ शोभना मतिरस्य सुमति ॥ १३ ॥ शिवे मोक्षे गतिरस्य शिवगति ॥ १४ ॥ न विद्यते गाम्भीर्यात् स्तागो छम्भमभ्यसाऽस्य अस्तागः ॥ १५ ॥ परीपहोपसर्गादिनामनाभिभिः “नमेस्तु वा” ॥ (उजा-६१३) ॥ इति उपान्वस्यस्य बेल, स चासौ ईश्वरश्च निर्माश्रुत् ॥ १६ ॥ अनिल इव महावसत्वाद् अनिल ॥ १७ ॥ यथासि भरति यशोभरः ॥ १८ ॥ कृतोऽर्थः पूजाऽस्य कृतार्थ ॥ १९ ॥ जिनसासावीश्वरश्च जिनेश्वरः ॥ २० ॥ ५२ ॥ शुद्ध निर्मला मतिरस्य शुद्धमति ॥ २१ ॥ शिव करोति शिवकरः ॥ २२ ॥ स्यन्दते देशनामूर्तं स्यन्दन ॥ २३ ॥ निक्षप्रवृत्तत्वेन व्यायमानत्वात् संप्रति ॥ २४ ॥

भाविन्यां तु पद्मनामः शूरदेवः सुपार्श्वकः ॥ ५३ ॥

स्वयमभश्च सर्वानुभूतिर्वैवश्रुसोदयौ ।

पेटालः पोट्टिलश्चापि शतकीर्तिश्च सुव्रतः ॥ ५४ ॥

अममो निष्कषायश्च निष्पुलाकोऽथ निर्ममः ।

चित्रगुप्तः समाधिश्च संवरश्च यशोधरः ॥ ५५ ॥

विजयो मह्यदेवौ चानन्तवीर्यश्च भद्रकृत् ।

भाविन्यामिच्छागामिन्यामुत्सर्पिष्यां चतुर्विधतिः तीर्थकराणां । यथा—पद्मं नामा-
वस्य पद्मनाम । “मामेनांशि” ॥ ७१३॥ १२४ ॥ इक्ष्ण्वमासास्त ॥ १ ॥ रागाद्य-
शीन् प्रति शूरो विष्णो म चासौ देवस्य शूरदेव ॥ २ ॥ शोभनौ पार्श्वौ अत्य
सुपार्श्वः आधिके के सुपार्श्वकः ॥ ३ ॥ ५३ ॥ स्वय प्रकर्षेण भाति स्वयंप्रभ ॥ ४ ॥ सर्व
शत्वात् सर्वानुभूतिरस्य सर्वानुभूति ॥ ५ ॥ देवैः श्रुत्वा प्रतीतो वैवश्रुत् ॥ ६ ॥

उवेति धर्मोऽस्मादित्युक्तः ॥ ७ ॥ पठति तस्व पेडासः “वात्वांस्तुक्त्वात्-” ॥
 (उपा ४८०) ॥ इत्यादिद्यम्वादाछान्तो निपास्यते ॥ ८ ॥ पोट्यति भासते पुठति
 जन्मत एव ज्ञानप्रयेण किम्पतीति वा पोठित् । “स्फुटित्कपित्-” ॥ (उपा ४८४) ॥
 इत्यादिद्यम्वादिपास्यते ॥ ९ ॥ घटं बह्वपः कीर्त्तयोऽस्य घटकीर्त्तिः ॥ १० ॥ शोभन
 मतस्य सुमतः ॥ ११ ॥ ५४ ॥ नास्ति ममताऽस्य अममः ॥ १२ ॥ निर्गता कपामा
 अस्मात् निष्कप्यायः ॥ १३ ॥ निबिडं पीळ्यति ज्ञानेन महान् भवति विष्णुसाक-
 “ह्युमिष्टविदिपुष्पिगुम्वा कित्” ॥ (उपा-३५) ॥ इत्याकः ॥ १४ ॥ निर्गता
 ममताऽस्मात् निर्गमः ॥ १५ ॥ चित्राभ्यामर्च्यकारीणि गुप्तानि मनोबन्धाद्युत्तमो
 ऽस्य चित्रगुप्तः ॥ १६ ॥ सदा समाधिमुक्तत्वात् समाधिः ॥ १७ ॥ संवर आश्रय
 निरोधोऽस्तस्य संवरः ॥ १८ ॥ यथो घटति यथोपरः ॥ १९ ॥ ५५ ॥ विजयते
 जन्मादिकस्यागैर्विजयः ॥ २० ॥ कर्ममदानां सन्न इव सन्नः ॥ २१ ॥ दीप्यति
 ज्ञानधिया देवः ॥ २२ ॥ अनस्त वीर्यं ब्रह्मस्याजन्तवीर्यं ॥ २३ ॥ मद्र करोति
 मद्रहृत् । मद्रोऽपि २४ ॥

उपसंहारमाह—

एव सर्वानसर्पिण्युत्सर्पिणीषु विनोत्तमा ॥ ५६ ॥

एवमिति चतुर्विंशतिषु चतुर्विंशतिः, सर्वास्तु वर्तमानातीतानागतान्तु अत्रसर्पि-
 ण्युत्सर्पिणीषु अत्रविशेषेषु विनोत्तमास्वीर्यकरा भवन्ति इति ॥ ५६ ॥

तेषां च देहोऽद्भुतरूपगन्धो निरामय स्वेदमलोच्चितश्च ।

श्रासोऽब्जगन्धो रुधिरामियं तु गोक्षीरघाराधवल अयिसम् ॥ ५७ ॥

आहारनीहारविधिस्त्वदृश्यश्चत्वार एतेऽतिशया सहोत्था ।

तेषामिति तीर्थकरणां, देहः कथं अद्भुतं सोक्षीतरं रूपं गन्धश्च यस्य स तथा,
 निरामयो नीरोपः स्वेदेन अद्भुतकेन मटेन च त्वगावाराककिरेनोच्चितः स्वेदमलोच्चित-
 एव प्रथमः सहोत्थोऽतिशयः ॥ श्रास उच्छ्वासनिःश्रासं, अर्धं पदं तस्यैव गन्धोऽस्या
 अ्जगन्धः इति द्वितीयः ॥ रुधिरं आमिषं च “अप्रामिषभादे” ॥ २।१।१३६ ॥ इति
 समाहारे रुधिरामियं मांसशोषितं, गोक्षीरघाराधवलं पाण्डुरम् अयिसं,
 अनामयन्धि इति तृतीयः ॥ ५७ ॥ आहारोऽन्यत्रहरणं नीहारो मूत्रपुरीषोत्सर्गमोर्विधि-
 क्रिया च दृश्यते इति अष्टस्य मांसचक्षुष्या न पुमरबन्धादिबोधनेन पुता । यथाहु-
 “पञ्चमे आहारमीहारे अदिस्ते मसचक्षुष्या” एव चतुर्थः ॥ एते चत्वारोऽपि
 अगतोऽन्वतिघोरैः तीर्थकरा एभिरिष्यतिशया, सहोत्थाः सहजन्मान् ॥

अथ कर्मक्षयज्ञानतिशयानाह-

क्षेत्रे स्थितिर्योजनमात्रकेऽपि नृदेवतिर्यग्जनकोटिकोटेः ॥५८॥

वाणी नृतिर्यक्सुरलोकभापासंवादिनी योजनगामिनी च ।

भामण्डल चारु च मौलिपृष्ठे विद्वन्विताहर्षतिमण्डलधि ॥५९॥

साम्रे च गव्यूतिशतद्वये रुजा वैरेतयो मार्यतिपृष्ठत्रवृष्टय ।

दुर्मिक्षमन्यस्वकचक्रतो भय स्यान्नैत एकादश कर्मघातजा ॥६०॥

योजनप्रभाषेऽपि क्षेत्रे समवसरणमुवि नृणां देवानां तिरस्कां च जनानां कोटीकादि
सहस्रानां स्थितिरवस्थानमिति प्रथमं कर्मक्षयजोऽतिशयं ॥ ५८ ॥ वाणी भाषा अर्थ
मागधी नरतिर्यक्सुरलोकभापाया सददति तद्भाषाभावेन परिणमतीत्येतद्व्याप्ता, योजनमेकं
गच्छति व्याप्तोतीत्येदंशीला योजनगामिनी चेति द्वितीयः ॥ भाषां प्रभाषां मण्डलमा-
मण्डलम्, मौलिपृष्ठे धिरःपश्चिममने तत्र विद्वन्वितादिनकरविम्बलक्ष्मीकमित्यत एव
चारु मनोहरमिति तृतीय ॥ ५९ ॥ साम्रे पञ्चविंशतियोजनाधिके गव्यूति क्षेत्रशुद्धम्,
गव्यूतीनां शतद्वये योजनशत इत्यर्थः, रुजा रोगोऽधरादिर्न स्यादिति चतुर्थ ॥ तथा वैरं
परस्परविरोधो न स्यादिति पञ्चम ॥ तथा ईतिर्नान्याद्युपद्रवकारी प्रचुरो भूविक्रदि-
प्राणिगण्यो न स्यादिति षष्ठ ॥ तथा मारिरीत्यातिकं सर्वगत भरण न स्यादिति सप्त
मं ॥ तथा अतिदुर्धिर्नन्तरं वर्षणं न स्यादित्यष्टमः ॥ तथा अदृष्टिः सर्वया वृष्ट्यभावो
न स्यादिति नवम ॥ दुर्मिक्षं मिक्षामामभावो न स्यादिति दशमं ॥ तथा स्वराष्ट्रात्
परराष्ट्राच्च भयं न स्यादित्येकादशं ॥ एवमेकादश अतिशया कर्मणां ज्ञानावरणी
यादीनां अज्ञानं पलात् क्षमात् जायन्ते इति ॥ ६० ॥

देवकृतानतिशयानाह-

खे धर्मचक्रं जमरा सपादपीठं मृगेन्द्रासनमुज्ज्वल च ।

छप्रप्रयं रत्नमयध्वजोऽहिन्यासे च चामीकरपङ्कजानि ॥६१॥

धमदय चारु चतुर्मुखाङ्गता, चैत्यद्वमोऽधोवदनाद्य कण्टकाः ।

द्वमानतिर्दुन्दुभिनाय उच्चकैर्वातोऽनुकूल शकुना प्रदक्षिणाः ॥६२॥

गन्वान्भुवर्ष बहुदर्णपुष्पवृष्टिः कचक्ष्मशुनस्त्रापवृष्टिः ।

चतुर्विधाऽमर्त्यनिकायकोटिर्जघन्यमाषादपि पार्श्वदेशे ॥ ६३ ॥

अतुनाभिन्त्रियार्यानामनुकूलत्वमित्यमी ।

एकोनविंशतिर्देव्याश्चतुस्त्रिंशच्च मीलिताः ॥ ६४ ॥

स्ये भास्वराशे धर्मप्रकाशक षष्ठी पमषक मवतीति देवकृत प्रयमोऽतिशयः ॥
 तथा ये अमरा इति द्वितीयः ॥ तथा ये पादपीठेन सह मुनेन्द्रामनं सिंहासनमुज्ज्वलं
 निमलमाकाशास्फटिकमयत्वादिति तृतीयः ॥ तथा स्ये पृच्छप्रयमिति ऋषुमः ॥ तथा
 ये रत्नमयो ध्वज इति पद्यमः ॥ तथा पादव्याघ्रनिमित्तं सुवर्णकमलानि मवन्तीति
 पद्य ॥ ६१ ॥ तथा समवसरणे रत्नसुवर्णरूप्यमयं प्राकारप्रयं मनोह्रं भवतीति सप्तमः ॥
 तथा अत्वारि मुग्धानि अह्वानि गात्राणि च यस्य स तथा तद्भावबहुमुखाहता मव
 तीति अष्टमः ॥ तथा चैत्यामिधानो हृमोऽशोकवृक्ष स्यादिति नवमः ॥ तथा अधोमु
 खा कण्ठश्च भवन्तीति दशमः ॥ तथा ह्रमाषामानतिनप्रता स्यादिति एकदश ॥
 तथा उषैर्मुंवनव्यापी दुन्दुभिष्वान स्यादिति द्वादश ॥ शतं मुखवत्पादनुकूलो
 मवतीति त्रयोदश ॥ तथा ॥ सकुना पक्षिणः प्रदक्षिणगदयः स्युरिति अत्रदश ॥ ६२ ॥
 तथा गन्धोदकवृष्टिरिति पञ्चदश ॥ बहुवर्णानां पञ्चवर्णानां आनृत्येपप्रमाणपुष्पाणां
 वृष्टिः स्यादिति षोडश ॥ तथा कषानां केशानामुपलक्षणत्वात् खोजां च इत्युष्ण-
 कूर्बस्य, नञानां पाष्पिपादजामामप्रद्विरवस्थितस्तम्भाबत्वमिति सप्तदश ॥ तथा मध-
 नपत्यादिचतुर्विधदेवनिष्कषानां अवन्यतोऽपि समीपे कोटिर्भवतीति अष्टदश ॥ ६३ ॥
 तथा अत्रानां पद्यन्तादीनां सर्वदा पुष्पादिषामप्रीमिरिन्द्रियार्थानां स्वधरसगन्धरूप
 ध्वानामममोहानामपकर्षेण, मनोहानां च प्रादुर्भावेवानुकूलस्त्व भवतीत्येकोनविंशः ॥
 इति देवे कृता एकेनविंशतिस्त्रीयकृतामतिशयाः । एते च यदन्यथाऽपि हस्यन्ते
 तन्मतान्तरमवगम्यमिति । ते च सहजैश्चतुर्भिः कर्मक्षयजैरेकादशभिः सह मीळिता
 एकत्र मोक्षिताश्चतुर्भिः सप्तमन्तीति ॥ ६४ ॥

अथ बचनातिशयमाहा—

संस्कारवत्त्वमौदात्पमुपचारपरीतता ।

भेषगम्भीरघोषत्वं प्रतिनादविभायिता ॥ ६५ ॥

दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्धता ।

अव्याहृतत्वं श्लिष्टत्वं संशयानामसंभवः ॥ ६६ ॥

निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयङ्गमतापि च ।

मिथःसाकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता ॥ ६७ ॥

अप्रकीर्णप्रसृतत्वमस्त्रध्यान्यनिन्दता ।

आभिमात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता ॥ ६८ ॥

अस्यते प्राप्यते क्षीणकर्मभिरिति वा । “भीज्यजिमामयशौवसिकिभ्यः सरः” ॥
 (उणा-४३९) ॥ इति सर ॥ १५ ॥ कर्मभिमुच्यतेऽत्र मुक्तिः ॥ १६ ॥ मुच्यते
 सबकर्मभिरत्रेति मोक्षः “मावावद्यमि”-॥ (उणा-५६४) ॥ इति स्र, मोक्ष्यन्ते
 त्यज्यन्ते इ स्नान्यत्रेति वा ॥ १७ ॥ कर्मभिरपवृज्यतेऽत्रापवगः ॥ १८ ॥ क्षेपञ्चात्र
 “निवांगे स्यात् क्षीतीमावः । शान्तिर्नैधिन्त्यमन्तिक ” ॥

अथ मुमुक्षु भ्रमणो यति ॥७६॥

वाचयमो यती साधुरनगार ऋषिर्मुनि ।

निर्भ्रन्यो मिक्षु

मोक्षुमिच्छुर्मुमुक्षुः ॥ “सन्मिक्षाशसेरु” ॥५।२।२३॥ इति उ ॥ १ ॥
 ध्राम्यति सपसेति धमण, धवणोऽपि मन्धादित्वादन ॥ २ ॥ यतते मोक्षामेति
 यति “पदिपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इत्यादिना इ ॥ यच्छस्युपरमति सर्व
 सत्तेभ्य इति वा ॥ ३ ॥ वाच यच्छति नियमयति वाचयमः । “वाचयमो प्रते”
 ॥५।१।११५॥ इति साधु ॥ ४ ॥ यतं यमनमस्त्यस्य यती ॥ ५ ॥ उत्तमक्षमादिभि
 गुणविशेषैर्भावितात्मा साधोति साधुः सम्यक्दर्शनादिभिः परम पद साधयतीति
 वा “कृष्णापात्रिस्त्रिदिसाभि”-॥ (उणा-१) ॥ इत्युप् ॥ ६ ॥ मास्त्यगारमस्य
 अनगारः ॥ ७ ॥ ऋषति आनाति तस्य ऋषि “भाम्युपान्त्य”-॥ (उणा-६०९) ॥
 इति क्रि, दर्शनाद्वा ऋषि, भद्रहोत-ऋषिय किल दक्षनादिति ॥ ८ ॥ मन्यते
 ऽसौ मुनिः “मनेरुदेतौ चास्य वा” (उणा-६१२) ॥ इति इः पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ९ ॥
 प्रन्यात् इभ्यामिष्भन्तो निर्भ्रन्य ॥ १० ॥ मिक्षुषीजो मिक्षु । भिनत्ति ध्रुम
 ष्टप्रकारं कर्मेति वा ॥ ११ ॥

अस्य स्वं सपो-योग-शमादयः ॥७६॥

अस्य मुमुक्षोसपोयोगशमादयो भर्त आविशन्त्यात् क्षाम्सादयः । तत्सपो
 धन, योगी, शमयत्, क्षान्तिमानित्यादीनि यौगिकानि नामानि भवन्तीति ॥ ७६ ॥

मोक्षोपायो योगो ज्ञानश्चद्वानचरणात्मकः ।

मोक्षस्योपायः कारणम् । मुमुक्षुभिर्मुग्धते योग ज्ञानं तथावस्थिततरुवावबोधः,
 भद्रान सम्यक्तरुषु रुचिः, चरणं चारिर्त्रं, सावद्ययोगस्यायः, धानि आत्मा स्वर्ग-
 वस्य स तथा ॥

अमापणं पुनर्मौनं

न माप्यतेऽमापणम् ॥ १ ॥ मुने कम मौनं पुत्रीबलिङ्गः “प्वृषणाप्रप्राते

॥७।१।६९॥ इत्युप् ॥ २ ॥

गुरुर्धर्मोपदेशक ॥७७॥

गुणाति धर्मं गुरु "कृम ऋत उच" ॥ (उणा-७३४) ॥ इति उ । धर्मस्वोप
देश धर्मोपदेशक । निषेधादिकरो गुरुरित्यन्ये ॥ १ ॥ ७७ ॥

अनुयोगकृदाचार्य

अनुयोग म्याकर्षा करोत्यनुयोगकृत् । आचरति सेम्यत इत्याचार्य आचारे
साधुरिति वा । आचारं प्राहयतीति भेदकः, मन्त्रम्याख्याशुदाचार्य इत्यन्ये ॥ १ ॥

उपाध्यायस्तु पाठक ।

उपेक्षाधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः "दशोऽपादाने तु टिद्रा" ॥५३११९॥ इति षम्
॥ १ ॥ पाठयति इति पाठकोऽध्यापकः ॥ २ ॥

अनूचान प्रवचने साङ्गेऽधीती गणिश्च स ॥७८॥

अनूचायेत्यनूचानः ॥ 'वेयिबदनाभवमूचानम्' ॥५१२१॥ इति काने साधु
॥ १ ॥ प्राप्स्यते प्रवचनमायमस्तत्र साङ्गे इत्याचाराद्यङ्गुच्छे अधीतमनेनाधीती "इत्यरे"
॥५१११६८॥ इतीति "म्याप्ये छेन" ॥२१२१९९॥ इति कर्मणि सप्तमी । गण्यते
पूज्यतया इति गणिः "स्वोभ्य इ" ॥ (उणा ९-९) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ७८ ॥

शिष्यो विनेयोऽन्तेवासी

घासनीयः शिष्यः "एङ्गस्तुलुपेतिशास" ॥५१११४०॥ इति क्वपि ।
"इसास घासः" ॥४१४११८॥ इतीसादेश ॥ १ ॥ विनीयते विनेय । 'य
एषात्' ॥५११२८॥ इति य ॥ २ ॥ गुरारन्तं पमस्यबदम इति अन्तेवासी "शय-
वासिपासेष्वकात्" ॥२११२५॥ इति सप्तम्या गणप् ॥ २ ॥ शेषध्याय 'शिष्ये
छात्र' ॥

शैशः प्राथमकस्त्विक ।

शिक्षाधीसमस्य शैशः । "अहस्माच्छत्रादेरम्" ॥६१४१६०॥ इत्यन् । शिक्षार्वा
सम इति वा "शिक्षादेश्याण्" ॥६१३११४८॥ इत्यण् ॥ १ ॥ प्रथमकस्य आधारमसः
प्रयोजनमस्य प्राथमकस्त्विकः, प्रथमकस्यमधीत इति वा "पदकल्पकस्यान्तकत्वात्स्य-
चाक्याधिकत्" ॥६१२१११९॥ इतीकण् ॥ २ ॥

सतीर्थ्यास्त्वैकगुरव

तरन्वनेन विद्याम्भोधिमिति तीर्थं गुरुः, समाने तीर्थे वसन्ति सतीर्था
 "सतीर्थाः" ॥६।४।७८॥ इति यान्तो निपास्यते ॥ १ ॥ एकः समानो गुरुरेपाने-
 ष्वगुरव ॥ २ ॥

विवेकं पृथगात्मता ॥७९॥

विवेचनं हेयोपादेयज्ञानं विवेकः । अविवेकात् पृथक् भिन्न आत्मा पृथ-
 गारमा तद्भावं पृथगात्मता ॥ ७९ ॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथ सैत्रब्रह्मचारिण ।

गुल्यागमास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्च अन्योन्यं समाने ब्रह्मप्यागमे गुरुकुले वा
 प्रतं चरन्तीत्येवशीला सत्रब्रह्मचारिणः, समाना ब्रह्मचारिण इति वा "सत्रब्रह्मचारी"
 ॥३।२।१५०॥ इति निपास्यते ॥

स्यात्पारम्पर्यमात्राय सप्रदायो गुरुकर्म ॥८०॥

परम्पराया गुरुक्षिप्यप्रशिष्यादिसन्तानरूपाया भावः पारम्पर्यम् ॥१॥ आत्रा
 चते आत्राय ॥२॥ सम्बन्धं प्रदीयते सम्प्रदाय ॥३॥ गुरोः क्रमो गुरुकर्म ॥४॥८०॥

व्रतादानं परिब्रज्या तपस्या नियमस्थिति

प्रतं शास्त्राभिहितो नियमस्वस्यादानं व्रतादानम् ॥१॥ परिब्रजनं परिब्रज्या । प्र-
 ष्यापि । "आस्यटिप्रज्यज क्यप्" ॥५३।१७॥ इति क्यप् ॥ २ ॥ तपसः करणं
 तपस्या "तपस क्यन्" ॥३।४।३६॥ इति क्यनि "शंसिप्रत्ययात्" ॥५।३।१०५॥
 इति अ ॥३॥ नियमे व्रतेऽवस्थानं नियमस्थिति ॥ ४ ॥

अर्हिसासूनुतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यैमाः ॥८१॥

र्हिसा प्राणभ्यपरोपणं तदभावोऽर्हिसा ॥ १ ॥ सूनुतं प्रियं सख्यं च वच ॥२॥
 स्तेयमदत्तादानं तदभावोऽस्तेयम् ॥३॥ प्रहोति ब्रह्मचर्यं मैथुनस्याग ॥४॥ अकिञ्चनता
 परिब्रह्मस्याग ॥५॥ सम्यक् चित्तमेभिरिति यमा ॥ ८१ ॥

निर्यमा शौचसन्तोषौ स्वाध्यायतपसौ अपि ।

देयताप्रणिधानं च

नियम्यते चित्तमेभिर्नियमा । शुचैर्मात्रं कर्म वा शौचं क्लममनसो शुद्धि-
 ॥१॥ सन्तोषः समिहितसाधनादधिकस्याऽनुपादित्सा ॥२॥ स्वकीयमभ्ययनं स्वाध्यायो

मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा ॥ ३ ॥ तप्यते तदिति तपयान्द्रायणादि ॥ ४ ॥
देवताया भीतरागस्य प्रणिधानमात्मना सर्वतः सम्भेद ॥ ५ ॥

करण पुनरामनम् ॥८२॥

क्रियते मनोऽवदयमनेन करणम् ॥ १ ॥ भास्यतेऽनेन भासन पद्मास
मादि ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्राणायाम प्राणयम श्वासप्रश्वासरोधनम् ।

प्राणस्य भायमनं प्राणायामः ॥१॥ प्राणस्य यमम् प्राणवम ॥२॥ सत्यासने
बाह्यस्य बायोराशमनं श्वास, श्लेष्मस्य बायोर्निःश्वसन प्रश्वास, तयो रोधन गति
प्येद ॥

प्रत्याहारभित्तिन्द्रियाणां विषयेभ्य समाह्वति ॥८३॥

प्रतीपमाहरण विषयेभ्यः इन्द्रियाणां प्रत्याहार ॥ १ ॥ ८३ ॥

धारणा तु कश्चिद्द्वये चित्तस्य स्थिरबन्धनम् ।

धारण धारणा कश्चिदिति देवताद्यै प्यातभ्ये चित्तस्य स्थिरो बन्ध स्थैरमिति
मावन् ॥

ध्यानं तु विषये तस्मिन्नेकप्रत्ययसन्तति ॥८४॥

प्यायते ध्यान विषये तस्मिन्निति देवताद्यै ध्येये एका प्रत्ययान्तरेणापरापृष्ट्य
प्रत्ययस्य ध्येयात्मनस्य सन्तति सद्यः प्रवाह इति ॥ ८४ ॥

सैमाधिस्तु तदेवार्थमात्रामासनरूपकम् ।

ध्यानयाधीयते समाधि सदेव ध्यानमेवार्थमात्रामासनरूप ध्येयाकारनिर्मा
सात्मकं ध्येयस्यभावादेशात् ॥

उपसहारमाह—

एवं योगो यमाद्यङ्गैरष्टभि सम्मतोऽष्टधा ॥८५॥

स्यष्टम् ॥ ८५ ॥

अ ध्येयसं शुभाक्षिवे कल्याणं शोवसीयसं भ्रमं ।

क्षेमं मायुकमधिककुशलमङ्गलमद्रमद्रमद्रस्तानि ॥८६॥

शोभन धेयः श्वधेयस, श्व आगामि धेयो वा । “निसध धेयस” ॥७३१
 १२२॥ इत्यत्समासान्त ॥१॥ शोभते शुभम् ॥२॥ श्वेतोऽश्रुममनेन शिवम् ॥ ३ ॥
 कृत्यते धार्यते कृत्याणाम् । “कृत्याणपर्याणादय” ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याणान्तो
 निपात्यते, कृत्य नीरुजत्वमणतीति धा ॥४॥ वसुमच्छन्दादीयसौ मतोरन्त्यस्वरादेश
 लोपे वसीय शोभन वसीय श्वोवसीयस, श्व आगामि वसीयो वा “श्वसो वसीयस”
 ॥७३११२१॥ इत्यत्समासान्त ॥५॥ अतिशयेन प्रशस्य धेय ॥६॥ क्षीयन्ते हेष्ठा
 धनेन क्षेम पुङ्गीषलिङ्ग । “अर्तीरि” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥७॥ भवनर्षां
 मायुकम् ॥ ८ ॥ भवोऽस्त्यस्य भविकम् ॥ ९ ॥ धुन्यति पुण्यात्मना सम्बन्धते
 कुशलम् । “तृपिवपिकृपिकृशि”-॥ (उणा-४६८) ॥ इत्यलक् । कुशं छातीति
 वा ॥ १० ॥ मङ्ग्यते सेव्यते मङ्गलम् । मृदिकान्दि-॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ ११ ॥ भन्दते भद्र “भन्देर्वा” ॥ (उणा-३९१) ॥ इति रो नलक् च, भन्द्रमपि
 ॥ १२ ॥ माद्यति ह्यत्यनेन मद्रम् । “भीष्धि” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र
 ॥ १३ ॥ शस्यते स्तूयते इति शस्तम् । प्रशस्तमित्यपि ॥ १४ ॥ शेषथात्र “भद्रे
 मर्ष्य काम्य सुकृतसूते” ॥ ८६ ॥

इत्याचार्यधीहेमचन्द्रविरचितायां श्लोपहाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां
 देवाभिदेवकाण्ड प्रथमः ॥ १ ॥

अर्हम् अथ देवकाण्डः

—१—

अथ द्वितीयं देवकाण्डं व्याख्यायते । तत्र देवानामाध्यं स्वर्ग इति प्रथमं
 स्वर्गनामान्युच्यन्ते—

स्वर्गस्त्रिविष्टप द्योदिवौ सुविस्तविपताविपौ नाक ।
 गौस्त्रिविचमूर्ध्वलोक सुरालय

स्वयते शुभेहेतुतया कस्यते इति स्वर्गः “गम्यमिरमि”-॥ (उणा-९२) ॥
 इति ग । सुष्ठु अर्ज्यते इति वा भाषाकर्षोपम् ॥ १ ॥ तृतीयं विष्टप त्रिविष्टपम् ।
 “भूर्मुञ्जःस्त” इति ध्रुते, अत्र मयूरम्बसकादिस्वात्समासे पूरणप्रत्ययलोपः । त्रिपिष्ट
 पमिति प्राच्या, ते हि प्रायेण पर्वो धरती च म्यस्यस्य पठन्ति ॥ २ ॥ शुक् अभि-
 गमे द्यौति अभिगच्छति जम् सुरजन इति “शुगामिभ्या दो” ॥ (उणा-८६७) ॥

इति होप्रत्यय षोडश्र् ओकारान्तः ॥ ३ ॥ दीव्यन्त्यस्यां देया इति 'दियेर्ङिन्' ॥
 (उणा-१४९) ॥ इति टिक्प्रत्यय दिक्शब्दो वन्तः ॥ द्वयोरपि सौ रौ स्त्रीलिङ्गः
 ॥ ४ ॥ भयलस्यां भुगमिति "तुम्बुन्त्य क्त्वि" ॥ (उणा-१९६) ॥ इति इम्
 प्रत्यये भुभि स्त्रीलिङ्ग इदञ्चस्यति - 'प्रिपिटयं इवलोको भुभि स्त्री षादिर्षी
 द्वियौ" ॥५॥ तस्य गताविति सांश्रा धातु तन्म्यते शुभकमपशादस्त्रिमिति 'तयेर्वा' ॥
 (उणा-५५०) ॥ इति या गिति इये तविप' तावियः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नाम्मिप्रकं
 कुशमस्तीति नाक पुंश्रीपलिङ्ग । नयादित्यात् 'अन् स्वरे' ॥३।२।१२९॥
 इत्यन् न भवति । न आकन्म्यते कामिल्यते नास्तिचैरिति 'नम' क्मिगमि - ॥
 (उणा-४) ॥ इति इति अप्रत्यये या नाक ॥ ८ ॥ गच्छन्त्याभयन्ति देवाद्या
 मिति "तुगामिभ्यां हो" ॥ (उणा-८६७) ॥ इति होप्रत्यये रौ स्त्रीपुंसलिङ्ग ॥९॥
 एतीम दिक् लोकाश्चिदियम् । पुंश्रीपलिङ्ग । मयूरव्यंसकादित्वात् समामस्तीयत्ये
 पय । अत्र दीव्यन्त्यस्मिमिति घमर्षे "स्थादिभ्य क्" ॥५।३।८२॥ इति क्प्रत्यये
 विषमिति सिद्धम् ॥ १० ॥ ऊद्व्यथासौ लोकाश्च ऊद्व्यथोकाः ॥ ११ ॥ सुराणामा
 तस्य आवासा सुराण्यः ॥ १२ ॥ अन्य मौगिकत्वात् त्रिविद्यावासवेबलोक्प्रमृतयो
 पृथन्ते । देवधात्र—

“कृत्वोदयो मेरुशृङ्गं वासवावासवेरिकौ ।
 द्विदिविर्दोदिविषुधे विष व स्वर्गवानक ॥१॥

स्वरभ्ययेषु वक्ष्यते ॥
 षष देवनामानि—

सत्सदम्बमरा ॥ १ ॥
 देवा सुपर्धसुरानिर्जरदेवतर्मु-
 धार्द्धिर्मुस्वानिमिपदैवतनाकिलेस्वा ।
 शृन्दारका सुमनसस्त्रिविद्या अमर्त्या
 स्वाहाम्बधाकृत्सुघामुज आदितेया ॥२॥
 गीर्वाणा मरुतोऽस्वप्ना विनुभा दानवारय ।

तत्सद इति तच्छब्देन स्वर्ग परायुस्वते । तत्र सीवन्तीति तत्सद स्वर्ग
 सद "क्त्वि" ॥५।१।१४८८ इति क्त्वि । यौगिकत्वात् सुसघान इत्याद्यम् ॥ १ ॥
 न द्विषन्त इत्यमरा अमरशब्दधिरस्यादित्वादिक्कज्ञानया देवेषु यौगिको रूपम् ॥२॥
 ॥ १ ॥ दीव्यन्ति क्रीडन्तीति देवा सिद्धादिभ्यः" ॥५।१।५०॥ इत्यम् ॥ ३ ॥

शोभन पत्र चरितमुत्सवो वा येषां ते सुपर्वाण ॥ ४ ॥ सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्यो घुरन्तीति
सुरा । “नाम्युपान्त्य” ॥५११५८॥ इति कः । सुन्वन्तीति वा “ऋग्यजि
सखि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इत्यादिना कित् र् । सुष्टु राजन्त इति वा “ऋषित्”
॥५१११७१॥ इति ङ । सुरा एषामस्तीति वा “अघ्रादिभ्य” ॥७१२१४६॥
इत्यप्रत्यय । यतोऽन्धिजा सुरा सै पीतेति प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥ निष्कान्ता जरामा
निजरा सदाभौवनत्वात्तेषाम् ॥ ६ ॥ देवा एव देवता स्त्रीलिङ्ग “देवात्स” ॥
७१२१६२॥ इति सत् ॥ ७ ॥ रमन्ते पुण्यकार्येषु उत्तुका भवन्तीति ऋमवः ।
“रभिप्रथिभ्यामृष रस्य” ॥ (उणा-७३०) ॥ इति उप्रत्यय । ऋमन्दोऽदितिवाची
सतो भवन्तीति वा “केवयुमुरण्”- ॥ (उणा-७४६) ॥ इति ङ ॥ ८ ॥ यर्हि
रभिमुखमेपां यर्हिमुन्ना ॥ ९ ॥ न निमिपन्तीत्यनिमिपा ॥ १० ॥ देवता एव
देवता पुङ्गीयलिङ्ग “प्रज्ञादिभ्योऽण्” ॥७१२१६५॥ इत्यण् ॥ ११ ॥ नाक
स्वर्गो विद्यते येषां ते नाकिन । यौगिकत्वात् स्वर्गिण , त्रिदिशाधीशा इत्यादयोऽपि
॥ १२ ॥ त्रिभ्यन्ते विप्राश्चै ध्यानार्थमिति लेखा , हस्तादौ प्रशस्ता लेखा सन्त्ये
षामिति वा अघ्रादित्वाद ॥ १३ ॥ प्रशस्तं घृन्दमरस्येषां घृन्दारका “घृन्दावारक
॥७१२११॥ इत्यारक ॥ १४ ॥ शोभनं मनो येषां ते सुमनस सङ्कल्पमात्रेण लब्ध-
सिद्धित्वात् मखिनसङ्कल्पाभावाद्वा । सुष्टु मान्यन्ते इति वा “विहायस्तु मनस्” ॥
(उणा १७६) ॥ इत्यसन्तो निपात्यते ॥ १५ ॥ त्रिदश त्रिदशा “प्रमाणीसख्याङ्” ॥७
३१२८॥ इति ङ “त्रिंशदादेता देवताभ्यस्त्रिंशदादेतास्त्रिंशदक्षरा विराट्” इति ध्रुतेः । तिस्रो
दशा षयोऽन्वस्या येषां ते त्रिदशास्त्रिंशद्दशा मनुष्ययुवानः त्रिदशा इष त्रिदशा इति
वा ॥ १६ ॥ न भ्रियन्ते इत्यमर्त्या “मृषीपसिबस्मिभ्यस्तादि” ॥ (उणा-
३६०) ॥ इति सकारादिर्यप्रत्ययः । भ्रियन्त इति मत्ता “छमो वा” ॥ (उणा-
२०२) ॥ इति उप्रत्यय मर्ता एव मर्त्या “मर्तादिभ्यो य” ॥७१२१५९॥ इति
स्वार्थे य , न मर्त्या अमर्त्या इति वा ॥ १७ ॥ स्वाहास्वधाऋतुसुषामुज इति मुक्-
शब्दः स्वाहादीनां प्रत्येक सवर्ष्यते तेन स्वाहामुज , स्वधामुज , ऋतुमुजः , सुषामु
जश्च स्वाहा मुष्टते इत्यादि ह्रस्वा । एषां यौगिकत्वात् स्वाहाशाना , स्वधाशाना , ऋता
शाना , अमृतान्धस इत्यादयोऽपि ॥ १९ ॥ न ष्वाति दुःखमित्यदिति । “नमो
दागो षिति” ॥ (उणा-६६७) ॥ इति षिति । अदितेभ्यामदितौ , तस्या अपत्यानि
आदितेया “डपात्सूङ्” ॥६११७०॥ इत्येभ्यः । यौगिकत्वादादित्याः , अदितिञ्चा
इत्यादयोऽपि ॥ २२ ॥ २ ॥ गीरेव वाणोऽन्व येषां ते गीवाभा ॥ २३ ॥ भ्रियन्ते
पुण्यक्षयाच्यवन्त इति मरुत “म उत्” ॥ (उणा-८८९) ॥ इति उत् ॥ २४ ॥
मास्त्रि स्वप्नो निद्रा येषां ते अस्वप्ना ॥ २५ ॥ विभ्रुप्यन्ते जानन्त्यभितेति विभ्रुभाः
॥ २६ ॥ दानवानामरयो दानवारस्य । यौगिकत्वात् दनुजद्विष इत्यादयः ॥ २७ ॥

शेषथात्र—

“नित्तिम्पा कामरूपाथ साम्या शोभाधिरामुपः ।

पूजिता मन्त्र्यमहिता सुवाला वामुभा सुरा ॥ १ ॥

तथा—

“द्वावघाता वसवोऽष्टौ विश्वेदेवाअयोदश ।

पद्त्रिंशत्पिताथैव पशिरामास्तरा अपि ॥ २ ॥

पद्त्रिंशदाधिके माहाराजिकाय धृते उमे ।

यदा एकादशैकोनपथाशद्वायवोऽपरे ॥ ३ ॥

अतुर्दश तु वैकुण्ठ्य सुधर्माण पुनर्दश ।

साम्याथ द्वादशस्याथा विहेमा गणदेवता ॥ ४ ॥

तेषां यान विमान

तेषां देवानां यान बाहन देवयान धुरयानमिस्त्रादि । विमान्ति वर्तन्तेऽस्मिन् देवा इति विमान पुल्लीबलिङ्ग । श्योनि यान्स्वजेन श्योमयानमिस्त्रपि । तेषां विमानो यानमिति सव-भात् विमानयानां, वैमानिका, विमानिक इत्यादीनि शौगि कानि देवनामानि ज्ञेयानि ॥

अन्ध पीयूषममृतं सुधा ॥३॥

तेषां देवानाम-घोऽन्न भोज्यमाहार इति यावत् देवा-भो, देवानं देवभोज्य, देवाहार इत्यादि । पीयि सौत्रो घातु पीप्यत इति पीयूषम् । ‘सक्तिफलि-’ ॥ (उषा-५६-) ॥ इत्यादिना क्रयं पेयूषमिस्त्रपि ॥ १ ॥ नास्ति मृतमत्रैस्मृतम् ॥ २ ॥ सुष्ठु पीयते पीयत इति सुधा ‘उपसर्गादात्’ ॥५॥३॥११०॥ इत्यच् ॥ ३ ॥ समुद्रमवनीतमपि । देवाथ जैनसमये भवनपतिभ्यन्तरज्योतिष्कैरिमानिकेभेदात्सुधा भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र भवनपत्नीनाह—

असुरा नागास्तद्धित सुपर्णका वह्नयोऽनिला स्तानिता ।

उदधिर्द्वीपविशो दक्ष भवनाधीशा कुमारान्ता ॥४॥

वधति वधसख्या असुराद्य रत्नप्रमाया मध्ये भवन्तीति भवनानि आवासां तेषामधीशा भवनाऽधीशा कुमारान्ता कुमारशष्पान्ता । तेन असुरकुमारा माण-कुमारा तद्विकुमारा सुपर्णकुमारा बहिकुमारा, अनिसकुमारा स्तानितकुमारा उपधिकुमारा, द्वीपकुमारा विकुमारा इत्युच्यन्ते । कुमारवदेते अन्तर्दशना

सुकुमारा मृदुमधुरललितगतम शृगाराभिजातरूपविक्रिया कुमारवचोदसवेपमा-
पाभरणप्रहरणावरणमानवाहनाः । कुमारवचोत्वणरागाः क्रीडमपराधेत्सत कुमार
इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ व्यन्तरानाह-

स्यु पिशाचा भूता यक्षा राक्षसाः किलरा अपि ।

किंपुरुषा महोरगा गन्धर्वा व्यन्तरा अमी ॥५॥

पिशाचादयोऽपि विविधेषु शैलमन्दरान्तरघनविवरादिषु प्रतिप्रसन्तीति व्य-
न्तरा, वनानां समूहो वान तस्यान्तरे भवन्तीति पृषोदरादित्वाद्धानमन्तरा इत्यपि ॥५॥

अथ ज्योतिष्कानाह-

ज्योतिष्का पञ्च चन्द्रार्कग्रहनक्षत्रतारकाः ।

षोतन्त इति ज्योतीषि विमानानि तान्यावासतया सन्त्येषां ज्योतिष्का ।
प्रीत्यादिभ्यस्त्वौ ॥७२१५॥ इतीष्यत्यय । भास्वरक्षरीरत्वात् समस्त्रादिमण्डलस्योत्-
नाद् ज्योतीषि देवा ज्योतीष्येव वा ज्योतिष्का । पषेति पञ्चसख्या पञ्चविधा इत्यर्थ ।
ते तु चन्द्रा भका ग्रहा नक्षत्राणि तारकाश्च ॥

वैमानिकानाह-

वैमानिका पुन कल्पभवा द्वादश ते त्वमी ॥ ६ ॥

सौधर्मेक्षानसनत्कुमारमाहेन्द्रमक्षलान्तफजा ।

शुकसहस्रारानतप्राणतजा आरणाच्युतजा ॥ ७ ॥

कल्पातीता नव त्रैवेयकाः पञ्च त्वनुधरा ।

विमानेषु भवा वैमानिकः । अप्यारमादित्वादिकण् । ते च द्विविधा कल्पभवा
कल्पातीताश्च । इन्द्रादिदशतया कल्पनात् कल्प समुदायः सन्निवेशो विमानमात्र
पृथिवीप्रसारस्तत्र भवा कल्पभवा द्वादश ते पुनरमी ॥६॥ सुधर्मा देवसमा साऽस्मिन्
स्तीति सौधर्मः कल्पः "सदग्रास्ति" ॥६१२१७०॥ इत्यण् । तत्र जाता सौधर्मजा,
ईक्षानस्येन्द्रस्य निवासः ऐक्षानः कल्पस्तत्र जाता ऐक्षानजा, एष सनत्कुमारादिकल्पेषु
जाता सनत्कुमारजा, माहेन्द्रजा, मक्षा मक्षलोक्रोऽभिधीयते भीमो भीमसेन
इति न्यायादिति मक्षजा, सन्तकजा, महाशुकजा, सहस्रारजा, आनतजा,
प्राणतजा, भारणजा, अच्युतजा । अत्रार्यानां तु मप्राधरयोः पूर्वो प्रतो ङादिस
योग्यत्वात् शुक न भवत ॥७॥ कल्पानतीता कल्पातीता कल्पान् अतिक्रम्यो

परिस्थिता इत्यर्थः । नवसंख्या नव, लोकपुरुषस्य श्रीवाप्रदेशविनिविष्टा श्रीवाभरणभूता
 प्रियेयका । “ कुलकुक्षिप्रीवाच्युवास्मलहारे ” ॥९१२।१९॥ इत्येयकम् । पञ्च स्थिति
 पञ्चसंख्याः, न विद्यते जज्ञते येभ्यस्ते अनुत्तर विजययैभ्यन्तजयन्तापर्यजितसर्वा
 र्यसिद्धनामानः ॥

उपसहारमाह—

निकायभेदादेवं स्युर्देवा किल चतुर्विधा ॥ ८ ॥

एवमुक्तप्रकारेण, देवा भवनपक्षादयः चतुर्विधा निष्पन्नमेदात् निष्पन्नयो
 निवास उत्पादस्थान तद्देशात् । तथाहि— भवनपतयोऽधीतिसहस्राधिकयोजनस्यपि
 पक्षयो रक्षप्रमात्रामूर्ध्वमथय योजनसहस्रमेकैकमपहाय जन्माऽऽप्तादयन्ति । म्यन्त
 रस्मत्स्वा एवोपरि मत्परिस्पर्धं योजनसहस्र तस्याथ ऊर्ध्वं च योजनसतमेकैकमपहाय
 मप्येऽऽमु योजनशतेषु जन्म प्रतिक्रमन्ते । ज्योतिष्कस्तु समतलाद् भूमागात् सप्त
 सप्तानि मन्त्रस्यधिक्यनि योजनानामास्य दशोत्तरयोजनसतपिण्डे नभोदेशे लोकान्तात्
 क्रिबिन्त्युते जन्म गृह्णन्ति । वैमानिका रज्जुमन्थद्वामधिराजानः सौभर्मादिषु कल्पेषु
 सर्वांर्यसिद्धविमामपयवसानेभूषयन्ते, तदेवमुत्पादनिवासभेदाच्चतुर्विधा देवाः । स्वधा
 मसूत्यभा भवनपक्षाद्बोऽन्वत्रापि छषषषषषिमन्दरवर्षवराद्रिद्रुमगहनप्रसृतिषु वस
 न्ति । उक्तस्थानम्यतिरेकेणान्यत्रैषामुत्पादो जन्म नास्तीति निवासार्थः, राहायो वा
 निष्पन्नस्य ॥ ८ ॥

अथ देवविधेयनामान्याह—

आदित्यः सवितार्यमा स्वरसहस्रोप्यांशुरष्ट रवि-
 मर्तिण्डस्तरणिर्गामस्तिरूपो भानुर्नभोऽर्हमणि ।
 सूर्योऽर्कः किरणो भगो ग्रहपुष पूषा पतङ्गः स्वर्गो
 मार्ताण्डो यमुनाकृतान्तजनकः प्रथीतनस्तापन ॥ ९ ॥

ग्रहो हसञ्चिभ्रमानुर्विवस्वान्स्वरस्त्वष्टा द्वादशात्मा च हेळि ।
 मित्रो ध्वान्तारातिरब्जाशुहस्तश्चक्राब्जाहर्षान्धवः सप्तसप्ति ॥१०॥
 दिवादिनाहर्दिवसप्रभाविमामास करः स्यामिहिरो विरोचन ।
 महाब्जिनीगोद्युपतिर्विकर्तनो हरि शुचीनौ गगनाद्बुजाध्वगौ ॥११॥

हरिदम्बो जगत्कर्मसाक्षी मास्वान्दिमावसु ।
 अयीतनुर्जगत्सुसप्तपनोऽरुणसारथि ॥१२॥

अदितेरपत्य लोकख्या आदित्यः । “अनिदमि” ॥६।१।१५॥ इत्यादिना
 म्य ॥१॥ सूते प्रकाश सविता ॥२॥ अरीनामयति अर्यमा “अन्मातरिश्वन्”-॥
 (उणा-९०२) ॥ इत्यादिना अमन्तो निपात्यते ॥३॥ खरा, सहस्रम्, उष्णाधाशबो
 यस्य खरसहस्रोष्णांशु खरांशु, सहस्रांशु, उष्णांशु, यौगिकत्वात् खररश्मि, दश
 शतरश्मि, शीतेतररश्मिरित्यादयोऽपि ॥६॥ अश्रुते वा अश्रु “अशेराभोऽन्तथ”
 ॥ (उणा-७१९) ॥ इति उर्नोऽन्तथ ॥ ७ ॥ म्यते स्तुयते रवि “स्वरेभ्य इ” ॥
 (उणा-६०६) ॥ इति इ ॥ ८ ॥ मृतण्डस्यापत्य मार्तण्डः “ऋपि” ॥६।१।६१॥ इत्या
 दिनाऽम् ॥९॥ सरन्त्यनेन तम इति तरणि पुस्त्रीलिङ्ग । “ऋइष्ट” ॥ (उणा-६३८) ॥
 इत्यादिना अणि ॥१०॥ गृष्यते अभिक्त्रइक्ष्यते लोकेरसाविति गमस्ति “गृधेर्गम च”
 ॥ (उणा-६६१) ॥ इति अस्तिक् गृधेर्गमादेशश्च, गां वभस्ति दीपयतीति वा पृषो
 दरादित्वात् ॥११॥ अरुण सारधिरस्यास्तीत्यरुण । अत्रादित्वाद्प्रत्यय, अरुणवर्ण
 त्वाद्वा अरुण ॥१२॥ भातीति भानुः “दामाभ्यां नु” ॥ (उणा-७८६) ॥ इति नु
 ॥१३॥ नमोऽहोर्मणिनभोऽहर्मणि मणिशब्द प्रत्येक सभष्यते तेन नमोमणिः, अह
 र्मणि । यौगिकत्वाद्योमरुण, दिनरत्नमित्यादि ॥१४॥१५॥ सरति सुचति वा कर्मसु
 लोकाविति सूर्य । “कुप्यभिय” ॥५।१।३९॥ इत्यादिना ह्रमिपाठ । सूर एव वा
 सूर्य मर्त्यादित्वाद्य ॥१६॥ अकर्मते स्तुयते इत्यक । अर्च्यते इति वा “भीण्छलि”
 ॥ (उणा-०१) ॥ इति कः ॥१७॥ किरति तर्मासीति किरणः । “कृन्तुपूकृपिष्टपिन्म्य
 कित्” ॥ (उणा-१८८) ॥ इत्यण ॥१८॥ मज्यते आधीयते अनेन कृत्वा लोके
 रात्का इति मग । “गोचरसम्बर” ॥५।३।१३१॥ इत्यादिना घ ॥१९॥ ग्रहान्
 पुष्पातीति ग्रहपुष । “मूखविमुग्धादयः” ॥५।१।१४४॥ इति कः ॥ आदित्यो
 हि म्रुपुष्पाभिर्नाडिमिर्ग्रहान् पुष्पाति ।

यथाहि — “म्रुपुष्पायाथ नाभ्योऽस्य पुष्पान्ति सतत ग्रहान्” ॥२०॥

पूयति बर्देते ऋतुभेदात्त्रिभिरिति “उक्षितक्षि” ॥ (उणा-९००) ॥
 इत्यादिना अनि पूया ।

यथाहि —

“ऋतुभेदात् पुनस्तस्यातिरिच्यन्तेऽपि रश्मय ।

शतानि द्वादश मर्धा त्रयोदशैव माघवे ॥ १ ॥

अतुर्दश पुनर्ज्येष्ठ नभानमस्ययोस्तथा ।

पद्मदशैव त्यापाठ योऽदशैव तथाभिने ॥ २ ॥

कार्तिकेके त्वेकादश शतान्येव तपस्यपि ।

मार्गे म्रु दश साक्षानि शताभ्येव च फाम्युने ॥ ३ ॥

पौष एव पर मासि सहस्र किरणा रूषे ॥२१॥

पतति गच्छति स्योप्रीति पतद् । "पतितमि" ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यादिना
 अद्, पत' सन् गच्छतीति वा "नाप्नो गम सद्गो च" ॥५१११३१॥ इत्यादिना अद्
 ॥२२॥ खे गच्छतीति डे खग ॥२३॥ मृतमण्डमस्येति मृताण्ड । "मृतमण्डमजायत"
 इति ध्रुते । तस्यापक्षमृष्यणि माताण्डः ॥२४॥ यमुनायाः, कृतान्तस्य च जनक' यमु
 नाजनकः, कृतान्तजनक' । यौगिकस्वात्कस्मिन्दीसू, यमसुरिस्वादयोऽपि ॥२५॥२६॥
 प्रयोतते प्रयोतन ॥२७॥ तापयतीति तापन' नन्यादिस्वादनः ॥२८॥९॥ बध्नाति तेज
 सा दृष्टीरिति बध्ना "दिननम" ॥ (उणा-२६८) ॥ इत्यादिना निपात ॥२९॥ हन्ति तमो
 हंस "मावापयमि" ॥ (उणा-५६४) ॥ इत्यादिना स ॥३०॥ वित्रा नानाप्रकर
 मानयो यस्य चित्रमानु ॥ ३१ ॥ विवस्तेजोऽस्मास्तीति विवस्वान् मद्र ॥ ३२ ॥
 सूते तेज इति सूर "ऋज्यजि" - ॥ (उणा-३८८) ॥ इत्यादिना रक् । तास्-
 म्यादिरिस्वन्ये ॥ ३३ ॥ स्वेपति दीप्यते त्वष्ट "त्वष्टुसृष्टुहिप्रादय" ॥
 (उणा-८६५) ॥ इति निपातनात् ॥ ३४ ॥ द्वादधारमानो रूपाण्यस्य द्वादधात्मा ।
 द्वादधा द्वादध्या इति रुडि ॥ ३५ ॥ हेल्मति श्रीऋष्यस्युनिति हेल्कि । "खरोन्म
 इ" ॥ (उणा-९०९) ॥ इति इ' ॥ ३६ ॥ मेघति मित्र "त्रिमिदिशसिभ्य
 क्ति" ॥ (उणा-४५४) ॥ इति त्रि ॥ ३७ ॥ ध्वान्तस्वारातिर्ध्वान्ताराति ।
 यौगिकस्वातिमिरारिस्वादय ॥ ३८ ॥ अञ्जानि अञ्जबध इस्ते यस्य । स तथा
 अञ्जइस्त', अञ्जइस्त । यौगिकस्वात् पद्यपाभिः, गमस्तिपाभिरिस्वादय ॥३९॥४०॥
 अकस्याञ्जस्याद्बध्नान्धव' अकवा' धव', अञ्जबान्धव', अर्हान्धव' । यौगिकस्वात्
 अकवाकबन्धु, पद्यबन्धु, दिनबन्धुरिस्वादय' ॥४१॥४२॥४३॥ सप्तसक्याः सप्तयो
 यस्य सप्तसतिः । यौगिकस्वादिपमात्र इत्यादय' । सप्तभिर्नोममिठपकाक्षितोऽथो
 पत्येति वा सप्तसति' । यद्वेदे 'सप्त मुञ्जन्ति त्वमेकवक्त्रमेकोऽथो बहवि सप्तनामा'
 ॥४४॥१०॥ दिवादिभ्यः सप्तभ्य' सप्त्येभ्य' करण्यत् तेन दिवाकर' दिनुकर',
 अहस्कर' दिवसकर', प्रभाकर', विभाकर', मास्कर' । दिवा करोतीत्यादिभ्युत्पत्तौ
 "संस्वाहर्दिवा" ॥५१११०२॥ इत्यादिना ङ । यौगिकस्वाद्वासरकृत्, विनप्रणी',
 विनकृदिस्यादय' ॥ ५१ ॥ मेहति सिबति मिहिरः 'शुपीपि' ॥ (उणा-४१९) ॥
 इत्यादिना इरक् 'आदिस्याद्वायते वृष्टिः' इति हि स्थिति' ॥ ५२ ॥ विरोचते इति
 विरोचनः नन्यादिस्वादन' ॥ ५३ ॥ प्रहाणामञ्जिनीनां - गर्वा दिवा' अ पति,
 मूहपतिः अञ्जिनीपतिः, योपति, शुपति । यौगिकस्वात् प्रहेषः पाधिनशः,
 त्विपामीघ', दिनेश इत्यादयोऽपि ॥ ५४ ॥ विकृन्तस्यात्माते विविध कृतमस्येति
 वा विकर्तन' अकत्रमेघ तेज घातनात् ॥ ५५ ॥ हरति तर्माचीति हरिः । "खरोन्म
 इ" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति इ', ॥ ५६ ॥ शोषत्यस्मिन्नुष्क इति श्रुति' ।

नाम्युपान्त्यत्वादि' कित् ॥ ६० ॥ एति इनः "जीर्णादीमुप्यदिमौभ्य' कित्"
 ॥ (उणा-२६१) ॥ इति न ॥ ६१ ॥ गगनशब्दाद् ध्वजशब्दोऽध्वगशब्दस्य गगन
 प्यञ्, गगनाप्यग । यौगिकत्वाभ्रम'केतन , नम'पान्व इत्यादयः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ११ ॥
 हरितो नीला अश्वा अस्य हरिदश्च ॥ ६४ ॥ जगत , कर्मणा च साक्षी जगत्साक्षी,
 कर्मसाक्षी च ॥ ६६ ॥ भास सन्त्यस्य भास्वान् । यौगिकत्वादद्युमान्, भंशुमात्सीत्वा-
 दय ॥ ६७ ॥ विभा दीप्तिर्बसु धनमस्य विभावसु ॥ ६८ ॥ प्रयो वेदाख्यौ सा
 तनुरस्य प्रयीतनु । "प्रयीतेजोमयो मानु" इति स्पृते ॥ ६९ ॥ जगती
 चक्षुर्जगत्क्षु प्रक्षयकत्वात् ॥ ७० ॥ तपतीति तपन' मन्त्यादित्वादन' ॥ ७१ ॥
 अरुण सारथिरस्मारुणसारथिः ॥ ७२ ॥ शेषधात्र-

"सूर्मे वाजील्येकमन्धुर्मनेमिर्मानुकेसर ।

सहस्राङ्गो दिवापुष्टः काष्ठप्रदात्रिनाशन ॥ १ ॥

पपी सदागति पीतुः सावत्सररश्च कपि ।

दृष्टान' पुष्करो मद्गा बहुरूपश्च कर्णसू ॥ २ ॥

वेदोपय' सतिरुक्क प्रस्यूपाण्ड सुरापृतः ।

लोफप्रकाशनः पीथो जगदीपोऽम्बुतस्कर" ॥ ३ ॥ १२ ॥

रोचिरुत्तरुचिश्चोचिरशुगोज्योतिरर्चिरुपघृत्यमीश्वर' ।

प्रग्रह' शुचिमरीचिदीप्तयो धाम केतुघृणिराश्मिपृश्नयः ॥ १३ ॥

पाददीप्थितिकरद्युतिद्युतो रुन्विरोकाकिरणत्वितिपित्विपः ।

भाः प्रमावसुगभस्तिमानवो भा मयूखमहसी छविर्विमा ॥ १४ ॥

रोषत इति रोषि' ह्रीवच्छिन्नः "रुच्यसि" ॥ (उणा-१८९) ॥ इत्यादिना

इष् ॥ १ ॥ वसन्त्वास्मिन् रसा इत्युस' "रुच्यसि-" ॥ (उणा-३८८) ॥

इत्यादिना र' कित् ॥ २ ॥ रोचते रुषि' ह्रीवच्छिन्न' । नाम्युपान्त्यत्वादि' कित् ॥ ३ ॥

शोचति तमोऽस्मिभिति इति शोषि' ह्रीवच्छिन्न' ॥ ४ ॥ अद्भुते चामिसंज्ञ' पुच्छिन्नः

॥ ५ ॥ गच्छत्यस्मात्तम इति गौः पुच्छीच्छिन्न' ॥ ६ ॥ योतते ज्योति' ह्रीवच्छिन्न' ।

"द्युतेरादेव ज'" ॥ (उणा-१९१) ॥ इति इष् ॥ ७ ॥ अर्च्यते इति इसि अर्चिः

ह्रीवच्छिन्न' ॥ ८ ॥ उपध्रियते अर्चतिपृते रसोऽस्मिभिति उपद्यति' । "इमुपि" ॥

(उणा-६५१) ॥ इत्यादिना बहुवचनात् ति कित् ॥ ९ ॥ अभ्यस्नाति तमांसीत्यमीश्वर'

पुच्छिन्नौ । 'केवयुमुरम्बुष्यर्ष्याय' ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उदन्तो निपात्यते ।

अभीषुरिति गौड' ॥ १० ॥ प्रयच्छतेज्जेनेति अक्षि प्रग्रहः ॥ ११ ॥ शुचिर्मैर्मत्या

ज्येऽत्र-शोचतीति श्यपिः पुच्छिन्न' कित् इ' ॥ १२ ॥ ध्रियते तमोऽस्मिभिति मरीचिः

पुंल्लोक्तिः । “सुशिकम्भामिदप्याभिन्व ईनि” ॥ (उपा-६२७) ॥ इति ईनि ॥ १३ ॥
 दीप्यतेऽनयेति दीप्तिः क्षियां फि ॥ १४ ॥ दीप्यते वाम “मन्” ॥ (उपा-९११) ॥
 इति मन् ॥ १५ ॥ आप्यते पूज्यते केट् “वाम् के व” ॥ (उपा-७७८) ॥ इति
 ट् ॥ १६ ॥ वरति वृषि “श्रुवृषवृषिभ्यम् कित्” ॥ (उपा-६२५) ॥ इति
 मि ॥ १७ ॥ अश्रुते वामिति रश्मिः, एते व्रम पुंल्लोक्तिः “अशो रखादि”
 ॥ (उपा-६८८) ॥ इति मि ॥ १८ ॥ पूच्छयते पूश्चिः पुंल्लोक्तिः “सूप्रश्चिभ्यम्
 कित्” ॥ (उपा-६७९) ॥ इति निः, पूश्चिरित्येके, वृश्चिरित्यन्ये ॥ १९ ॥ १३ ॥
 पद्यतेऽनेन पाक् ॥ २० ॥ दीधीयते दीप्यतेऽस्या दीधिति क्षियां फि ॥ २१ ॥
 दीयते कर अस् ॥ २२ ॥ योतते युति लौल्लिङ्ग ॥ २३ ॥ योतर्त्तं युत् ।
 “कुत्सपदादिभ्यम् कित्” ॥ ५।३।११४ ॥ इति कित् ॥ २४ ॥ रोचन रुक् ॥ २५ ॥
 विरोचतेऽनेन विरोक् ॥ २६ ॥ किरणं प्राग्बत् ॥ २७ ॥ स्वेपते स्थिषि लौल्लिङ्ग
 ॥ २८ ॥ स्वेपण स्थिद् ॥ २९ ॥ भासते भाः पुंल्लोक्तिः ॥ ३० ॥ प्रमान प्रमा
 ॥ ३१ ॥ वसति रवाविति वसुः । “सुसूतृत्सरि” ॥ (उपा-७१६) ॥ इत्युः ॥ ३२ ॥
 गमस्तिमान् पूर्वबत् व्रमोऽपि पुंल्लोक्तिः ॥ ३४ ॥ मानं मा “सृगयेच्छा” ॥ ५।३।
 १०१ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३५ ॥ मयते विस्तारं मच्छति मसूक् । ‘मये
 धिभ्यामूबेत्सौ’ ॥ (उपा-९१) ॥ इत्यूक् ॥ ३६ ॥ मद्यते महः । “अस्” ॥
 (उपा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३७ ॥ छपति तम इति च्छवि लौल्लिङ्ग । ‘छवि
 च्छवि” ॥ (उपा-७०६) ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ३८ ॥ विमान विमा ॥ ३९ ॥ १४ ॥

प्रकाशस्तेज उद्द्योत आलोको वर्च आतपः ।

प्रकाशते प्रकाशः ॥ १ ॥ तेजमति तेजः ॥ २ ॥ उद्द्योतते उद्द्योतः ॥ ३ ॥
 आलोकते जनोऽनेनेत्यालोकः ॥ ४ ॥ वर्चते दीप्यते वर्चः ॥ ५ ॥ आतपति आतपः ।
 योत इत्यपि ॥ ६ ॥

मरीचिका सृगतृष्णा

मरीचिप्रतिकृतिर्मरीचिका । “तस्य तुभ्ये कः संज्ञाप्रतिहृत्यो” ॥ ७।१।१०८ ॥
 इति कः । प्रीप्ते हि सिक्तात्सकंकराः प्रतिफलिता जलत्वेनामान्ति, अत एव मस्म-
 रीभिरेषुच्यते ॥ १ ॥ सृगामां तृष्णाऽस्यां सृगतृष्णा ॥ २ ॥

मण्डल तूपसूर्यकम् ॥ १५ ॥

परिधि परिवेषश्च

मण्डयति मण्डलं त्रिलिङ्ग “सृदिकन्दि” ॥ (उपा ४६५) ॥ इत्यादिना
 अठ ॥ १ ॥ समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरूपसूर्यकं लीनम् ॥ २ ॥ १५ ॥ वरितो धीयते परिधिः

पुलिङ्ग "उपसर्गाद् किः" ॥५॥३॥८७॥ इति किः ॥३॥ परितो विष्यते व्याप्यतेऽ-
नेन परिवेष ॥ ४ ॥

सूरसूतस्तु काश्यपि ।

अनुरुर्विनतासूनुररुणो गरुडाग्रज ॥ १६ ॥

सूरस्य सूत सूरसूत । यौगिकस्वाग्रविसारधिरित्यादयः ॥ १ ॥ कश्यपस्वापत्यं
काश्यपि ऋष्यण याधित्वा "बाह्वादिभ्यो गोत्रे" ॥६॥१॥३०॥ इतिम् ॥२॥ न विद्येते
करु अस्य अनुरः ॥३॥ विनताया सूनुर्विनतासूनुर यौगिकस्वाग्रिनतेय इत्यादयः ॥४॥
अरुणवर्णत्वादरुण ॥५॥ गरुडस्याग्रजो गरुडाग्रज ॥ ६ ॥ शेषधात्र- "अरुणे विपुल-
स्कथो महासारधिराश्मनः" ॥ १६ ॥

रेवन्तस्त्वर्करेतोज सुवगो ह्यवाहन ।

रेवते गच्छति ह्येनेति रेवन्त । "वृजिभूवदि" ॥ (उणा-२२१) ॥ इत्यादिना
अन्त ॥ १ ॥ अर्करेतसो जातः अकरेतोज । "अजातेः पथम्या" ॥५॥१॥१००॥
इति षः ॥ २ ॥ षवमानो गच्छति षवगः ॥ ३ ॥ ह्यो वाहनमस्य ह्यवाहनः ॥ ४ ॥

अष्टादश माठराधा सवित्तु पारिपार्थिकाः ॥ १७ ॥

माठरस्यापत्य माठरः ॥ "भिदादेर्द्वि" ॥६॥१॥४१॥ इत्यम् । माठराधा माठरप्र-
भृतयः, ते यथा—माठरः पिङ्गलः वण्डो राजधोषी खरद्वारिकी कल्मापपक्षिणौ जातु
कारः कुतापकौ पिङ्गगजौ दण्डिपुरुषौ किञ्चोरक्यविति । यथाङ्गि—

"सुरावृत्तस्त्वसावद्यवशभिः पारिपार्थिकैः ।

इन्द्रादयश्च ते देवाः सर्वे नामान्तरैः स्थिताः ॥ १ ॥

तत्र षष्ठी वामपार्श्वे दण्डाक्ष्यो वण्डनायकः ।

वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामजश्च स ॥ २ ॥

पूर्वद्वारे शुद्धहरी रामधोषी क्रमेण तौ ।

द्वितीये तु धर्माधर्मौ तौ खरद्वारिकौ क्रमात् ॥ ३ ॥

तृतीये तु समताक्ष्यौ क्रमात् कल्मापपक्षिणौ ।

विद्युत्पुत्रश्च क्लृप्तश्च रवेर्दक्षिणपार्श्वगौ ॥ ४ ॥

प्रथमो जातुकराक्ष्यो माठराक्ष्यो द्वितीयकः ।

पश्चिमेनाग्निवरुणौ तौ प्राप्नुयात् कुतापकौ ॥ ५ ॥

उदाक्ष्या यक्षहेरुम्बौ तौ च पिङ्गगजौ क्रमात् ।

प्राच्यां तु रुद्रेवन्तौ तौ दण्डिपुरुषौ क्रमात् ॥ ६ ॥

आश्रितौ तु पाशद्वये तौ द्वावेव किशोरकी ।

इत्यथदशको वर्गभण्डांशो पारिपार्श्विकः ॥ ७ ॥

परितः पार्श्वे बतन्ते पारिपार्श्विकाः । 'परेमुखपार्श्वीत्' ॥ ११७२९ ॥ इतीकम् ॥ १७ ॥

चन्द्रमा कुमुदबान्धवी दक्षधेतवाज्यमृतसूस्तिथिमणी ।

कौमुदीकुमुदिनीभवक्षजारोहिणीद्विजनिशौपर्धापतिः ॥ १८ ॥

जैवातृकोऽञ्जथ कलासशैणच्छायाभृदिन्दुर्विधुरत्रिदम्भः ।

राजा निशो रक्षकरौ च चन्द्रः सोमोऽमृतधेतुहिमघृतिर्लौ ॥ १९ ॥

चन्दति दीप्यते, आहादयति वा चन्द्रमा । "चन्दो रमस् ॥ (उणा-९८९) ॥

इति रमस् ॥ १ ॥ कुमुदानो वा भवः कुमुदवा भवः । यौगिकत्वात् कैरवणपुरित्वा-
दयः, सुहृदपि वा पुत्रामत्वाद्दुरेवेति कुमुदसुहृदित्यादयोऽपि ॥ २ ॥ दशसन्माः
शेताम् पात्रिनो यस्य स तथा दशराजी, दशाथ । यदाह व्याधि—

"अश्वस्तु दश चन्द्रस्य यशुचन्द्रमना इव ।

सप्तधाद्बुद्धयो राज्ञी हसो ब्योममृगो मर ॥ १ ॥

अवा वाप चन्द्रमनः स्थानेऽस्ति त्रिपना क्वचित् ।

सप्तधातोः पुनः स्थाने सदृशम्बोऽस्ति कुत्रचित्" ॥ २ ॥

शेताराजी सिताथ ॥ ४ ॥ अमृत सूते अमृतसूः यौगिकत्वात् सुभासू
रित्यादयः ॥ ५ ॥ तिथीः प्रणवति तिथिमणी ॥ ६ ॥ कौमुद्याः कुमुदिन्या गाना
पक्षजानां रोहिण्या द्विजानां निद्याया औपधीनां च पतिः कौमुदीपतिः,
कुमुदिनीपतिः अपतिः दक्षजापतिः रोहिणीपतिः द्विजपतिः, निशापतिः, औपधी
पतिः । यौगिकत्वात् ज्योत्स्नेसः कुमुद्वृत्तीशः नक्षत्रेशः, शाश्वतशीशः, रोहिणीशः,
द्विजेशः निशेशः औपधीश इत्यादयः ॥ १४ ॥ १८ ॥ जीवत्यनेन अमृतवर्षित्वाज्जग
दिति जैवातृकः । 'जीवेरातृको जैव' ॥ (उणा-९७) ॥ इत्यातृकः ॥ १५ ॥ अमृत
जातोऽञ्जः समुद्रजातत्वात् समुद्रनभनीतमपि ॥ १६ ॥ कर्माः सप्तमेण छयां च
विभक्ति कर्माशरीण्यच्छायासूत्, कर्मासूत् सप्तसूत् एणसूत्, छायासूत् यौगि-
कत्वात् कथानिधिः शाश्वतरः मृगलाकम्भनः, छायाद् इत्यादयः ॥ २० ॥ इन्दति
इन्दुः "मृम्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यादेना ङः ॥ २१ ॥ भिष्यति ताडयति
निरहितः कैररिति विष्णुः । 'पूकाइपि' ॥ (उणा-७२९) ॥ इत्यादिना च क्विप्
॥ २२ ॥ अत्रेमुनेईषा मेप्राजातः अप्रिदग्जः यौगिकत्वात्प्रिनेत्रप्रसूत इत्यादयः
'२२३३ राजते राजा जोक्षताभि ॥ (उणा ९००) ॥ इत्यादिना अन् ॥ २४ ॥
निशासज्जादलं करवः शब्दी निशासजम्, निशाकरः यौगिकत्वात्निशामभिः, राजनी

कर ॥२६॥ चन्दति चन्द्र "भीष्मि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इत्यादिना रः ॥२७॥
 मुनोति घातूनामनेकार्थत्वात् सूतेऽमृतमिति सोम "अर्त्तिरि" ॥ (उणा-३३८) ॥
 इत्यादिना म, सूयते वा सोम ॥ "नवो नवो भवति जाममान" इति ध्रुते ॥२८॥
 अमृतं श्वेता हिमाद्य शुतयो यस्य स तथा अमृतश्रुति, श्वेतश्रुति, हिमश्रुति;
 यौगिकत्वात् सुधांशु, सितांशु, शीतांशुरित्यादयः ॥३१॥ ग्लायते क्षीयते ग्नी ।
 "ग्लानुदिभ्यां ङी" ॥ (उणा-८९८) ॥ इति ङी ॥३२॥

शेषधाय-

"चन्द्रस्तु मास्तपोराजौ शुभांशु श्वेतवाहन" ।
 जर्षं सुप्रो राजराजो यजत कृत्स्नकामव ।
 यद्गुराद्यौपधीगर्भस्वपस शयतो युष ॥ १ ॥
 स्यन्द अस्तिन्धु सिन्धुत्य धषिष्ठारमणस्तथा ।
 आकाशधमस पीपु क्लेदु पर्वरिचिक्लिषी ॥ २ ॥
 परिज्वा युषनो नेमिथन्दिरं भेहुरेकभू ॥ १५ ॥

पोढशोऽश्वः कला

चन्द्रस्येति शेष । पोढशानां पूरणं पोढशं सप्त्यापूरणे इत् । कल्पयति
 सप्त्यां कला ॥ १ ॥

चिह्नं लक्षणं लक्ष्म लाञ्छनम् ।

अङ्क कलङ्कोऽभिज्ञानं

आह्वयति चिह्न "दिननम" ॥ (उणा-२६८) ॥ इत्यादिना नान्तो निपात्य
 ते ॥ १ ॥ कल्पयते अनेनेति लक्षणं लक्ष्म च "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति
 मन् ॥ २ ॥ ३ ॥ लाञ्छयते अनेनेति लाञ्छनम् ॥ ४ ॥ अङ्कयते अनेन अङ्क ॥ ५ ॥
 किरति सन्देह कलङ्कः । "किरोऽङ्को रो सध वा" ॥ (उणा-६९) ॥ इत्यङ्क ॥ ६ ॥
 अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् ॥ ७ ॥

चन्द्रिका चन्द्रगोलिका ॥ २० ॥

चन्द्रातप कौमुदी च ज्योत्स्ना

चन्द्रोऽस्त्यस्यां चन्द्रिका "अतोऽनेकस्वरात्" ॥ ७२१६ ॥ इतीक ॥ १ ॥ चन्द्र
 योस्त्रोऽस्त्यस्यां चन्द्रगोलिका ॥ २११२० ॥ चन्द्रस्यातपचन्द्रातपः ॥ ३ ॥ कुमुदामामिर्म
 विक्राशहेतुत्वात् कौमुदी ॥ ४ ॥ ज्योतिरस्त्यस्यां ज्योत्स्ना "तमिस्त्रार्थवज्योत्स्ना"
 ॥ ७२१५२ ॥ इति निपात्यते चन्द्रिमेत्यपि धावत्यति ॥ ५ ॥

निम्बं तु मण्डलम् ।

पद्माति रश्मिभिर्म्योमिति बिम्बं पुंश्रीबलिह । “दिनीबन्धि ” ॥ (उणा-३२५) ॥
इत्यादिना बिम्ब , बिम्बेति सौत्रो वा पाठः पिम्बति भाति बिम्बम् ॥ १ ॥ मण्डल
भागवत् ॥ २ ॥

नक्षत्र तारका ताराज्योतिषी भमुडु ग्रहः ॥ २१ ॥

धिष्ण्यमृक्षम्

नक्षति गच्छति म्योमनीति नक्षत्र “बृहस्पति” ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्या
दिना अत्र, यद्वा क्षद संवरणे इति सौत्रो पाठः न क्षदति प्रमामिति नक्षत्रम् ।
“दुयामा” ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्यादिना त्रे नद्यादित्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥ तारकीति तारका
त्रिलिङ्गः “तारकावर्णश्च” ॥ २ ॥ १११३ ॥ इत्यादिना इत्याभावः ॥ २ ॥ तरन्त्यनया
ताद्य । स्त्रीपुंसलिङ्ग ‘मिवाद्यः’ ॥ ५ ॥ ११०८ ॥ इत्यङन्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ योतते
ज्योतिः ॥ ४ ॥ माति म “कश्चित्” ॥ ५ ॥ ११०९ ॥ इति कः । मा विद्यतेऽस्वेति
वा ॥ ५ ॥ इत्यति यमिति कञ् । स्त्रीस्त्रीबलिह । ‘उद् च भे’ ॥ (उणा-७३८) ॥
इति उ अर्तेऽङ्गोदेशश्च ॥ ६ ॥ पृथक्ते इति ग्रहः ॥ ७ ॥ २१० पृष्णोति प्रगल्भते निष्ठीति
धिष्ण्यम् । ‘शिक्यास्या’ ॥ (उणा-३६४) ॥ इत्यादिना मान्तो निपात्यते ॥ ८ ॥
अर्जति गच्छति ऋजं “कश्चिरपि” ॥ (उणा-५६७) ॥ इत्यादिना घ कित् ।
पृष्णोति तम इति वा ॥ ९ ॥

अथाभिन्मभकिनी दसदेवता ।

अभयुम्बालिनी च

अभोऽस्या मस्तीति अभिनी ॥ १ ॥ महातोऽभोऽस्यकः सोऽस्या अस्ति अभ
किनी ॥ २ ॥ दसो देवता अस्या दसदेवता ॥ ३ ॥ अभान् युष्ते अभयुद् स्त्रीसिद्ध ।
अभयकर्मव्याभानात् ॥ ४ ॥ बाला केशा सन्त्यस्या वाकिनी ॥ ५ ॥

अथ मरणी यमदेवता ॥ २२ ॥

विमर्ति मरणी “कृद्” ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यादिना अभिः ॥ १ ॥ यमो
देवताऽस्या यमदेवता ॥ २ ॥ २२ ॥

कृत्तिका बहुलाश्वामिदेवा

कृन्तन्ति शुभमिति कृत्तिका । कृत्तिपुति ॥ (उणा-७६) ॥ इत्यादिना तिह
कित् ॥ १ ॥ बहन्ते ये बहुलाः “स्वावहि” ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्यादिना उरुः

किं, नल्लक् च । “मघा अप्कृतिका यदौ” (लिङ्गा—२६) इति श्रीलिङ्गी, निम्नं
बहुवचनान्तौ चैतौ ॥ २ ॥ अग्निदेव आसामग्निदेवाः ॥ ३ ॥

ब्राह्मी तु रोहिणी ।

ब्रह्मा देवतास्या ब्राह्मी ॥१॥ रोहन्ति कार्योप्यस्यां रोहिणी । “हृइइहि” ॥
(उणा-१९४) ॥ इत्यादिना बहुवचनादिणे “रेवतरोहिणाद्दे” ॥२॥ २९॥ इति
की ॥ २ ॥

मृगशीर्षं मृगशिरौ मार्गश्वान्द्रमस मृग ॥ २३ ॥

मृगस्येष शीपमस्य मृगशीर्षम् ॥१॥ तथा, मृगशिरः खे ताराणां तथाक-
स्थानात् पुल्लीषलिङ्गोऽयम्, यद्वाप्यस्यति -सौम्य मृगशिरौऽखियाम् ॥ २ ॥ मृग एव
मार्गः प्रज्ञादिस्वादण् ॥ ३ ॥ चन्द्रमा देवताऽस्य श्वान्द्रमसम् ॥ ४ ॥ मृगाकारत्वात्
स्यः ॥ ५ ॥ २३ ॥

इत्स्वलास्तु मृगाशिर शिरस्या पञ्च तारका ।

इहन्ति गच्छन्ति इत्स्वला श्रीलिङ्ग । “तुस्वलेत्स्वलादयः” ॥ (उणा-५००) ॥
इति निपातनम्, इन्वन्ति प्रीणन्ति इन्वका इत्सपि ॥१॥

आर्द्रा तु कालिनी रौद्री

अर्देति हिनस्ति कार्यमिति आर्द्रा “न्विजि” । (उणा-३९२) ॥ इत्यादिना
रो रीर्यथ ॥१॥ कालोऽस्यामस्ति कालिनी ॥२॥ रुद्रो देवताऽस्या रौद्री ॥३॥

पुनर्वसू तु यामकौ ॥ २४ ॥

आदित्यौ च

पुनर्वस्वनयो पुनर्वसू पुंलिङ्ग ॥१॥ यमके यमके मरौ यामकौ मुग्मरूपावि
कार्यः ॥ २ ॥ २४ ॥ आदितिर्देवता अनयोरादित्यौ ॥३॥

पुष्यस्तिप्यः सिध्यश्च गुरुदेवतः ।

पुष्यन्ति स्वेपस्ति सिष्यन्ति च कार्योप्यत्र पुष्यः, तिप्य, सिध्यः । “कुप्यमि
च” ॥५॥ ११३९॥ इत्यादिना क्यङ्गता निपात्यन्ते ॥३॥ गुरुदेवतमस्य गुरुदेवत ॥४॥

सार्प्योऽश्लेषा

सर्पा देवताऽस्या सार्पी ॥१॥ न विषये श्लेषोऽस्यां प्रातापत्यस्वेत्यश्लेषा ।
पुंश्रीलिङ्गः ॥२॥

मघा पित्र्या

महन्ते गच्छन्ति पितरः प्रीतिमास्विति मया । “मयापहा ” ॥ (उणा-११०) ॥
इत्यादिना घान्तो निपास्यते ॥ १ ॥ पितरो देवता आर्षा पिभ्याः । “भ्याप्युत्पि
त्पयो म ” ॥ १२१०९ ॥ इति म ॥ २ ॥

फल्गुनी योनिदेवता ॥ २५ ॥

फल्गुतीति फल्गुनी “फल्गेर्गोऽन्तश्च” ॥ (उणा २९१) ॥ इत्युने गौरादित्वात्
डी, उत्तरप्रोत्तराविशेषणात् पूर्वैति छन्द्यते । तेन पूर्वफल्गुनी एकवचनान्तोऽपि
यद्वाच्यसति-पूर्वफल्गुनी योनिदेवता । शाब्दिकास्तु पूर्वफल्गुनी पूर्वफल्गुन्य इति
मन्यन्ते । “फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे” ॥ २१२१२३ ॥ इति द्वित्वस्म वा बहुत्वविधा
वात् ॥ १ ॥ योनिदेवतास्या योनिदेवता ॥ २ ॥ २५ ॥

सा तृषरार्थमदेवा

सा फल्गुनी, उत्तर उत्तरेतिविशेषणविशिष्ट, उत्तरफल्गुन्यात्तृषरफल्गुन्य इति
॥ १ ॥ अर्थमा देवोऽस्या अर्थमदेवा ॥ २ ॥

हस्तः सवितृदेवतः ।

हसति हस्तः पुंस्त्रीलिङ्गः । “हम्यमि ” ॥ (उणा-२००) ॥ इत्यादिना सः
॥ १ ॥ सविता देवतास्य सवितृदेवतः ॥ २ ॥

स्वाष्ट्री चित्रा

स्वाष्ट्य देवताऽस्यास्वाष्ट्री ॥ १ ॥ पिनीतीति चित्रा “विमिदिस्तसिभ्याः क्वि” ॥
(उणा-४५४) ॥ इति त्रः ॥ २ ॥

आनिनी स्वातिः

अनिनी देवताऽस्या आनिनी ॥ १ ॥ सुष्ठु भठति स्वाति पुंस्त्रीलिङ्गः । “पाषा-
णाक्षत्रिभ्याम्” ॥ (उणा-६२०) ॥ इति षणित् ॥ २ ॥

विशाखेन्द्राभिदेवता ॥ २६ ॥

राषा

विशेषेण इयति तस्मोति अशुभं विशाखा “श्यतेरिक् वा ” ॥ (उणा-६५) ॥
इति षः । विशाखति म्याप्नोतीति वा ॥ १ ॥ इन्द्राभि देवते अस्या इन्द्राभि
देवता ॥ २ ॥ २६ ॥ राप्नोति अर्थे राषा ॥ २ ॥

अनुराषा तु मैत्री

अनुरागोति अनुराधा । एकदेशविकृतत्वादनुराधेत्यपि ॥१॥ मित्रो देवता-
ऽस्या मित्री ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठन्त्री

प्रकृष्टा इक्ष ज्यष्टा ॥१॥ इन्द्रो देवताऽस्या ऐन्द्री ॥२॥

मूल आश्रप ।

मूळति मूल पुङ्गीवल्लिह ॥१॥ अधपो राक्षसो देवताऽस्य आश्रप ॥ २ ॥

पूर्वापादापी

न सहते अशुभ अपादा । “नमः सहे पा च” ॥ (उणा-१८१) ॥ इति ह
॥१॥ आपो अलं देवताऽस्या आपी ॥ २ ॥

सोत्तरा स्याद्वैशी

सा अपादा उत्तरा उत्तरापादेत्यर्थ ॥१॥ विश्वे देवताऽस्या वैशी ॥२॥

ध्रुवण पुनः ॥ २७ ॥

हरिदेवः

ध्रुवतेऽसौ ध्रुवणः पुंस्त्रीलिङ्गः । “वृकृणू” ॥ (उणा-१८७) ॥ इति अण ॥१॥
२७ ॥ हरिर्विष्णुर्देवोऽस्य हरिदेवः ॥२॥

अविष्ठा तु धनिष्ठा वसुदेवता ।

वहूनां मध्ये प्रकृष्टा ओष्मती “शुणाक्ताद्रेष्ठेमसू” ॥७३१९॥ इति इष्टप्रत्यये
अविष्ठा । एषं वहूनां मध्ये प्रकृष्टा धनवती धनिष्ठा । भूमते शुभकर्मणि अविष्ठा, धनति
धनं ऋतेति धनिष्ठा “पठैधित्ठदय” ॥ (उणा-१९९) ॥ इति ङस्तौ वा
निपाक्षेते ॥ १ ॥ २ ॥ वसवो देवताऽस्या वसुदेवता ॥३॥

वारुणी तु शतमिपक्

वहणो देवताऽस्या वारुणी ॥१॥ शत मिपजोऽस्यां शतमिपक् स्त्रीलिङ्गः ॥२॥

अजाहिर्बुधदेवता ॥ २८ ॥

१ पूर्वभद्रपदाया उत्तरभद्रपदानाथ प्रत्येकं द्वे द्वे नाम्नी अजाहिर्बुधाभ्यामग्रे
वेजतेति योज्यते । पूर्वोत्तराभ्यामग्रे भद्रपदा इति योज्यते सतोऽयमर्थः-अजदेवता,
पूर्वभद्रपदाथ एकाशी; अहिर्बुधदेवता, उत्तरभद्रपदाथ एकाशी । पूर्वभद्रपदानां उत्तर-
भद्रपदानां च एकैकस्या एकं नाम प्रोष्ठपदा इति ।

पूर्वोत्तरा मद्रपदा द्वय्य प्रोष्ठपदाश्च ताः ।

अत्रपादो अजो भीमवत् । अजोऽहिर्बुध्नय देवते आसामजाहिर्बुध्नदेवता ॥२८॥
पूर्वाभोत्तराय पूर्वोत्तरा । अश्री पादावासां मद्रपदा । “सुप्रात ” ॥७॥३१२९॥ इत्या
दिना इत्तमासान्तो निपात्यते । यथासंख्यादजदेवता पूर्वमद्रपदाः । अहिर्बुध्नदेवता
उत्तरमद्रपदा । द्वावमवावासां द्वय्य, ता इति पूर्वमद्रपदा उत्तरमद्रपदाश्च प्रोष्ठपदा
उच्यन्ते । प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादावासामिति प्रोष्ठपदा, प्रोष्ठी सारी पादावासामिति वा ॥

रेवती तु पौष्णं

रेवते गच्छति “इष्ट” ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यादिना बहुवचनादतप्रत्यये इषां
रेवती ॥१॥ पूषा देवताऽस्याः पौष्णं ज्योतिषे ह्येवे स्वप्नम् ॥२॥

दाक्षायप्य सर्वा क्षत्रिमिया ॥ २९ ॥

एषोऽप्यते पितृत्वया आभिरिति अनट्टि प्रहाप्यणि इषां “पूर्वपदस्य” ॥२॥३
॥१४॥ इति शस्त्रे च दाक्षायप्यम् । दक्षस्यापस्यानि इति इमन्तादात्मनाणि दाक्षायप्य
इक्षमरटीका, तत्र च स्त्रीणां मुखसंज्ञया अमावास्यामनङ् चिन्त्य ॥१॥ सर्वा अश्विन्या
दयः सप्तविंशतिरपि क्षत्रिमियाबन्धवात् । सर्वा अपि दाक्षायप्यम्, क्षत्रिमियाभ्योच्यन्ते
इत्यर्थः ॥ २ ॥ २९ ॥

राशीनामुदयो लग्नम्

अशुक्ते अहोरात्रमिति राशयः, “अधो रथादि” ॥ (उणा-१२२) ॥ इति
इतिवृत्तेषामुदयः प्राप्तश्च सता उच्यते कितिजे स्वप्नम्, पुस्तकसिद्धि “सुष्पविरिम्प ”
॥१॥१॥७०॥ इत्यादिना शीत्मादिष्कान्तो निपात्यते ॥ १ ॥

मेघप्रभृतयस्तु ते ।

ते राशयो मेघादयः । मघा-मेयो ह्यो मिसुन कर्कट. सिंह कन्या इत्य
पृथिव्यो घमुर्मकरः कुम्भो मीम इति ॥

आरो वक्रो लोहितान्नो मङ्गलोऽङ्गारक कुज ॥३०॥

आपादाभूर्नेवार्षिश्च

आ समन्तादिमर्ति नक्षत्रेभिस्सारः ॥१॥ वक्षति कुटिलं गच्छति वक्रः । “कृज्य
त्रि” ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्यादिना रक् ॥२॥ स्मेहितमङ्गमस्य लोहितान्नः ॥३॥ मङ्गलि
मङ्गल । “भृष्टिचन्द्र” ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्यादिना अक्रः ॥ ४ ॥ अङ्गलि कुटिलं
क्षमति अङ्गार । “अङ्गलि” ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यादिना आरः । अङ्गानीमर्ति
पानत्वादिनि वा स्वार्थे क अङ्गारकः ॥ ५ ॥ कौ पृथिव्यां जातः कुजः, यीनि-

कत्वाद्भौमो माहेयो धरणीसुत इत्यादयः ॥६॥३०॥ आपाठा चत्तरापाठास्तासु भवति
आपाठाम् ॥७॥ नवार्चिपोऽस्य नवार्चिः ॥८॥ शेषध्यात्र-भौमे व्योमोऽस्मुकैः ॥३०॥

बुधः सौम्य प्रहर्षुल ।

इ पञ्चार्चिं त्रविष्टाम् श्यामाङ्गो रोहिणीसुत ॥ ३१ ॥

बुध्यते बुध ॥१॥ घोम पिताऽपि देवताऽस्य सौम्य । “कसोमाद् व्यण्” ॥१॥
३१०७॥ इति व्यण्, यौगिकस्वायन्द्रात्मज, चान्द्रमसायनिरित्यादयः ॥२॥ प्रहृष्यती
ति प्रहर्षुलः “इपिवृत्ति” ॥ (उणा—४८५) ॥ इत्यादिना उल ॥३॥ जानातीति
इ ॥४॥ पञ्चार्चिपोऽस्य पञ्चार्चिः ॥५॥ त्रविष्टासु भवति त्रविष्टाम् ॥६॥ श्याम-
मङ्गमस्य श्यामाङ्ग ॥ ७ ॥ रोहिण्या, सुतो रोहिणीसुत, यौगिकस्वाद्भौहिण्य इत्या-
दयः ॥ ८ ॥ ३१ ॥

बृहस्पति सुराचार्यो जीवश्चित्रशिखण्डिज ।

वाचस्पतिर्द्वादशार्चिर्धिपण फल्गुनीभव ॥३२॥

गीर्बृहत्सोः पतिरुत्थ्यानुजाङ्गिरसौ गुरुः ।

बृहतां पतिर्बृहस्पति इति वा बृहस्पति “बर्बस्कादिप्यनस्करादयः” ॥३२॥
४८॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ सुराणामाचार्यः सुराचार्यः, यौगिकस्वादेयगुहिरित्यादयः
॥ २ ॥ जीव्यतेऽनेन मृतसञ्जीवनीकत्वात्जीव ॥ ३ ॥ अङ्गिरसोऽप्यस्यत्वाच्चित्रशिख-
ण्डिजः, सप्तर्षिभ्योऽपि समुदाये प्रवृत्ताश्च शब्दा एकदेशेऽपि प्रवर्तन्त इति
न्यायात् ॥ ४ ॥ वाचः पतिर्वाचस्पति “वाचस्पति” ॥३२॥३६॥ इत्यादिना पष्ठी-
सुबभाये निपात्यते ॥ ५ ॥ द्वादशार्चिपोऽस्य द्वादशार्चिः ॥ ६ ॥ बृष्णोति प्रगम्भते
धिपणः । “बृषिवहेरिष्योपान्वस्य” ॥ (उणा—१८९) ॥ इत्यणः । भिषणास्यास्तीति
वा ॥ ७ ॥ फल्गुन्यामुत्तरफल्गुन्यां भवति फल्गुनीभवः ॥८॥३२॥ गीश्च बृहती च
गीर्बृहत्सौ तयोः पतिः गीर्पतिर्बृहतीपतिः ॥ ९ ॥ १० ॥ उत्थम्यस्यानुज उत्थम्या-
नुज ॥ ११ ॥ अङ्गिरसोऽप्यस्यसृष्यणि आङ्गिरसः ॥ १२ ॥ शुभ्रात्युपदिशति गुरुः
“कृप्र धृत उर्ब” ॥ (उणा ७३४) ॥ इति उ ॥ १३ ॥ शेषध्यात्र—

गीष्पतिस्तु महापतिः ।

प्रभ्याः प्रचक्षा घागृणामी पीरो वीविषिगीरयौ ॥

शुक्रो मघामवः काव्य उसना भार्गवः कधि ॥ ३३ ॥

षोडशार्चिर्देत्यगुरुर्धिष्य

शोचति दामवामिति शुक्रः । रुद्रशुक्रद्वारेण निपातत्वाद्वा यद्गमनपुराणे-

इलेवमुक्त्वा भगवाम्मुमोच क्षिप्रं च शुक स च निर्भगाम ॥१॥

मयास्तु भवति मयाभवः ॥२॥ कबेरपत्न्यं काम्यं । “कुर्वादेव्यं” ॥६१११००॥

इति व्यं, कबिरेव वा काम्यं, मेपमादिस्वात् व्यण् ॥३॥ बध्नीस्युशाना “वष्टेः कनस्” ॥

(उणा-१८५) ॥४॥ मृगोरपत्न्यं भार्गव- ॥५॥ कवते कवि । कविस्मात्त्वाद्वा ॥६॥ ३३ ॥

पोष्यार्थिपोऽस्य पोष्यार्थि ॥ ७ ॥ वैश्वानां शुद्धैस्त्वयुः, यौपिकत्वाद्दसुराचार्य

इत्यादयः ॥८॥ भिष्यन् प्राग्बत् ॥ ९ ॥ शेषपञ्च-

शुक्रे मृग ॥

शनैश्चर घनिः ।

छायासुतोऽसितः सौरि सप्तार्चि रेवतीभवः ॥ ३४ ॥

मन्दः क्रोडो नीलवासा

शनैश्चरति शनैश्चर ॥१॥ इति इच्छ्या जनमिति घनि ‘घृशाघीबो हस्य’ ॥

(उणा-६७८) ॥ इति नि ॥२॥ छाया आदिस्यपत्नी तस्याः सुतश्चायासुतः ॥ ३ ॥

भवति कृष्णाङ्ग ॥ ४ ॥ सूरस्यापत्न्यं सौरि तस्यैवम् ॥६॥ ३११९०॥ इत्यग्नि

सौरोऽपि ॥५॥ सप्तार्चिपोऽस्य सप्तार्चि ॥६॥ रेवत्यां भवति रेवतीभवः ॥७॥ ३४ ॥

मन्दगतित्वान्मन्द- ॥८॥ करोति पीडां, कामति क्षेत्र राक्षि च चिरेणेति वा क्रोडः ।

“विहृदकहे ” ॥ (उणा १७२) ॥ इत्यादिना वान्तो निपास्यते ॥ ९ ॥ नील वासो-

ऽस्य नीलवासा ॥ १० ॥ शेषपञ्च-

शनौ पद्म भुक्तर्मा महामहः ॥

धुतधवोऽस्तुत्र काळो ब्रह्मन्वथ ममः स्मिरः ।

कूरात्मा च ॥

सर्माणुस्तु विधुन्नुदः ।

समो राहुः सैहिकेयो मरणीमूः

सर्माति सर्माणु “पूर्वपदस्यामाम्यग- ॥२॥ ३१६४ ॥ इति गत्वम् ॥१॥ विधुं

उदति विधुन्नुद । बहुविधवृत्तिसाधुद- ॥५॥ ११२४ ॥ इति सश् ॥२॥ तमस्त्र

रित्वात्तम- पुञ्जीवतिङ् ॥३॥ रहति गृहीत्वा चन्द्राकौ खरादीरं वा राहु ‘उषापात्रि’

॥ (उणा-१) ॥ इत्यादिना ञ् ॥४॥ अत्रपिघात्रमहकौलावपि । सिद्धिकामा अपत्नी

सैहिकेयः ‘उषापयूट- ॥६॥ ११७० ॥ इत्येयन् ॥५॥ मरण्यां भवति मरणीमूः ॥ ९ ॥

शेषपञ्च-

भव राही स्यादुपराग अपदव- ॥

अथादिफ ॥ ३९ ॥

अश्लेषामू शिखी केतु

अहिना सद्यष्ट आहिकः ॥१॥२५॥ अश्लेषायां भवतीति अश्लेषामू ॥२॥ शिखा
रूपा तेजोलेखाऽस्यास्ति शिखी "शिखादिभ्य इन्" ॥७॥२॥४॥३॥ चाप्यत निघाम्यते
शुभाशुभमनेन केतु ॥४॥ शेषधात्र—

केतावृद्धकच ॥

ध्रुवस्तूतानपादजः ।

ध्रुवति ध्रुव "तृदादिविपिगुहिभ्य क्तिन्" ॥ (उणा ५) ॥ इति अ ॥ १ ॥
उत्तानपादान्प्रपतेजात् उत्तानपादज , यौगिकत्वादौत्तानपादि, औत्तानपाद इत्या
दय ॥ २ ॥ शेषधात्र—

ज्योतीरयप्रहाध्रमौ ध्रुवे ॥

अगस्त्योऽगस्ति पीताब्धिर्घातापिद्विद् घटोद्भव ॥१६॥

मैत्रावरुणिराग्नेय और्वशोयामिमारुतौ ।

स्तम्मि सौत्र । अगं स्तभाति अगस्त्य । "अगपुलाभ्यां स्तम्भेर्द्धित" ॥
(उणा-३६३) ॥ इति य ॥ १॥ अगति कुटिलं गच्छति अगस्तिः "अगिविलि-" ॥
(उणा-६६०) ॥ इत्यादिना अस्तिक् ॥२॥ पीतोऽन्धिरनेन पीताब्धिः ॥३॥ घातापिद्वेष्टि
घातापिद्विद् ॥४॥ घटावृद्धवति घटोद्भव ॥५॥३६॥ मैत्रावरुणयोर्कर्मशीदर्शनाद्रेत कुम्भे
पतितमिति द्वि प्रसिद्धिः । मैत्रय बरुणश्च मैत्रावरुणौ "वेदसहध्रुतावायुवेदतानाम्" ॥३॥
२॥४॥१॥ इति पूर्वपदस्यात्व तयोरपत्य मैत्रावरुणि , ऋषिसमुदायस्य ऋषित्वादिम् ॥६॥
अग्नेरपत्यमाग्नेय तर्षथात्वात् "कल्पभेरेयन्" ॥६॥१॥१०॥ इत्येयन् ॥७॥ उच्यते अप
त्यमौर्वशोय ॥८॥ आग्निश्च मरुत् तयोरपत्यमामिमारुतौ तदथात्वात् अग्नि "देवतानामा
त्वादी" ॥७॥४॥२८॥ इत्युभयपदवृद्धौ "इबुद्धिमत्वविष्णौ" ॥३॥२॥४३॥ इति आत्वा
पवाद ३ ॥९॥ पीताब्ध्यादयो यौगिका । शेषधात्र—

अगस्त्ये विष्यकृत् स्यादक्षिणाशारतिर्मुनिः ।

सत्त्वामिर्बोरुणि कायिस्तपन कसशीमुतः ॥ १ ॥

श्लेषामुद्रा तु तद्भार्या कौपीतकी वरप्रदा ॥ १७ ॥

पतिशुभ्रपाश्लेषेपु न मुदं राति श्लेषामुद्रा ॥ १ ॥ सत्यागस्तेर्माया तद्भार्या ।
कुण्ठास्वात्मान तपसा कुपीतक "कुपेः क्तिन्" ॥ (उणा-८०) ॥ इतीतक सत्या
पत्यमुष्यणि इष्यी च कौपीतकी ॥२॥ वरं प्रददाति वरप्रदा ॥३॥२०॥

मरीचिप्रमुस्ता सप्तर्षयश्चित्रशित्वाण्डिन ।

मरीचिं प्रमुखा एषो मरीचिप्रमुखा । यदाह—

मरीचिरभ्याद्विरसौ पुच्छस्य पुच्छं क्तु ।

अधिष्ठथ महातेजा सप्तमः परिकीर्तितः ॥ १ ॥

सप्त च ते ऋषयश्च सप्तयमः । “संख्या समाहारे च” ॥ ३१ ॥ १९९ ॥ इति संज्ञानां
क्रमवारासः ॥ १ ॥ शिक्षण्डश्चाऽऽख्येयां शिक्षण्डिवं चित्राय ते शिक्षण्डिवय चित्र-
शिक्षण्डिन ॥ २ ॥

पुष्पदन्तौ पुष्पदन्तावेकोक्त्या षशिमास्करौ ॥ ३८ ॥

पुष्पे इव पुष्पे दन्ताविष दन्तौ, पुष्पे च ते दन्तौ च पुष्पदन्तौ, यदिश्वदत्त-
एविसमिती पुष्पदन्ताकमाविति ॥ १ ॥ पुष्पं विक्रसोऽस्मनयोः पुष्पदन्तौ एक
बोक्त्या अपृथग्बन्धनेन रोदसीवच्छशिमास्करादुच्येते । अ तु पुष्पदन्तः पुष्पवान्
वा इन्द्रः सुबो बोध्यते ॥ २ ॥ ३८ ॥

राहुमासोऽर्केन्द्रोर्मह उपराग उपप्लव ।

राहुना प्रसन्नं राहुमासः । अर्केन्द्रो कर्मभूतयोर्महत्त्वं महः ॥ १ ॥ उपरज्येते
अस्येते अन्नार्कबन्धेनोपरागः ॥ २ ॥ उपप्लवेते अनेन उपप्लवः ॥ ३ ॥

उपलिङ्गं त्वरिष्टं स्वाहुपसर्गं उपद्रवः ॥ ३९ ॥

अजन्यमीतिरुत्पातः

उपलिङ्गपते दोषैर्यम्यते जनोऽत्र उपलिङ्गम् ॥ १ ॥ नास्ति रिष्टं खेममत्र
अरिष्टम् ॥ २ ॥ उपसृज्यते उपद्रव्यते प्रजाऽत्र उपसर्गः ॥ ३ ॥ उपद्रव्यते प्रजाऽत्र
उपद्रवः ॥ ४ ॥ ३९ ॥ न अने साधु अजन्यम्, पुंस्त्रीबलिः ॥ ५ ॥ ईयते प्राप्यते
हुं ‘खमस्यामीति’, स्त्रीबलिः । “इमुपि” ॥ (उवा-१५१) ॥ इति बहुवचनानि
किञ्च ॥ ६ ॥ उत्पत्तवत्कस्मादायाति अष्टममस्मादुत्पातः, घम् ॥ ७ ॥

बहुश्रुत्पात उपाहितः ।

बहिष्ठवत् उत्पातो बहुश्रुत्पातः ॥ १ ॥ उपासन्नमहितमस्त्रोपाहितः, भूमकेतवाव
उत्पात इत्येके ॥ २ ॥

स्वात्काल समयो दिष्टानेहसौ सर्षमूपकः ॥ ४० ॥

अस्त्विति क्षिपति सर्षमावाम्, अस्त्वितेऽस्त्राविति वा अस्त्रम् ॥ १ ॥ गति गामना,
पुंस्त्रीबलिः ॥ २ ॥ विरभते स्म दिष्ट म ३ ॥ म ईदने अत्रत आनागात इत्येके ।
पुंस्त्री ॥ म ईदरेदेषी च ॥ (उवा-१७५) ॥ इत्यपः म ईदत इति वा ॥ ४ ॥

सर्वं मूपति सर्वमूपक । यदाह-कालं पचति मृतानि कालं सहरते प्रजाः
इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः ।

सागरकोटिकोटीना विशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावानां पतत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥ १ ॥ उत्सर्पो भावानां
मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तत्रोर्ध्विभेदात्काळस्य द्वैविध्यम् ।
सागर सागरोपमं दक्षकोटीकोटिपत्योपमप्रमाणम्, सागराणां कोटिकोटीयं सागरको-
टिकोटीयस्तासां विशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्णते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्यां पहरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीताः ।

एव द्वादशभिररैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

पद् पदसङ्ख्याः । इयूति गच्छन्ति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुपमादय एकान्त
दुपमान्ता, अवसर्पिण्यां भवन्ति । त एवेति । एकान्तसुपमादय विपरीता एकान्त-
दुपमाया एकान्तसुपमान्ता, उत्सर्पिण्यां भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिररै-
वचक्रमिव चक्र कालस्य चक्र कालचक्र विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुपमाऽरश्चतस्रः कोटिकोटयः ।

सागराणां

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे शोभना समा वर्षाप्यस्यां सुपमा "निर्दुःसुखे सम-
सूतेः" ॥ १।३।५६ ॥ इति पत्रम् । एकान्तेन सुपमा दुपमानुभावरहिता एकान्तसु-
पमा सुपमसुपमेत्यर्थः प्रथमोऽर । सागराणां सागरोपमामां चतस्रश्चतुस्संख्या कोटीनां
कोटयो भवन्ति । चतुस्सागरोपमकोटाकोटिप्रमाण इत्यर्थः ॥

सुपमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुपमाक्यो द्वितीयोऽर, तिस्रः सागरोपमकोटिकोटयो भवन्ति ॥ ४३ ॥

सुपमदु षमा ते द्वे

दुष्या समा अस्यां दुःषमा सुपमा आसौ दुःषमा च सुपमदु षमा सुपमाऽह
भावयदुष्ठा अस्मदुःषमानुभावेत्यर्थः । तदाह-स्तुतीयोऽर । ते द्वे इति । सागरोपमको-
टिकोटी ॥

दु षमसुपमा पुन ।

सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

दुःपमा चासौ सुपमा च दुःपमसुपमा, दुःपमानुभाववहुम्भ, अस्पसुपमानु
भावेत्यर्थः । तथास्यधत्तयोऽर, सा सागरोपमक्रेदिकेदी एव एकसंख्या द्विचत्वा-
रिंशद्वर्षसहस्रेभ्यः ॥४४॥

अथ दुःपमैकविंशतिरब्दसहस्राणि

दुःपमास्य पञ्चमोऽर, एकविंशतिवर्षसहस्राणि ॥

तावती ह्यु स्यात् ।

एकान्तदुःपमाऽपि हि

एकान्तेन दुःपमा सुपमानुभावरहिता एकान्तदुःपमा दुःपमदुःपमेत्यर्थः ।
तथास्य पञ्चोऽर, तावती दुःपमावदेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा ॥

एतत्संख्या परेऽपि विपरीताः ॥४५॥

एवैव भवत्सर्विभ्यरकोष्ठा संख्या येषां त एतत्संख्या, परेऽपि उत्सर्विभ्यरका
स्यपि विपरीताः प्रतिलोमवृत्तमः एकान्तदुःपमारुपाः एकान्तसुपमारुपयन्ता
भवन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽरत्रये मर्त्यास्त्रिभ्योऽपस्यजीविता ।

त्रिभ्योऽपस्यजीवितोऽपस्यजीवितास्त्रिभ्योऽपस्यजीविता ॥४६॥

कल्पद्रुमकल्पसन्तुष्टा

श्रीणि द्वे एक च पत्न्यं पत्न्योपमं जीवितं येषां ते तथा । पत्न्यमिति धान्याधार
विशेषः ॥ इह तु तत्प्रतिवृत्तिरामाविक्रम्यावर्षाहोर्जनप्रमाणं प्रदेश उच्यते ।
स वैकाहिकविभिः साप्ताहिकपर्यन्तं केवासेषु पुनरसंख्यातसङ्गीकृतैर्भूतं उपरि च
कोहसङ्घटेमाभ्यन्वगभूतो वर्षशते च गते एकैकाकाप्रापनमने यावता कालेन निर्लेपो
भवति, तावान् कालं पत्न्योपमम्, अद्यापत्न्योपममित्युच्यते । श्रीणि द्वे एक च गन्मूर्त
कोशं उच्यते येषां ते तथा । त्रिपुत्रयोरेकस्मिन् दिने गते भोजनं येषां ते तथा । तत्र
प्रथमे अरके मर्त्यास्त्रिपत्न्योपमजीविता त्रिगन्मूर्तोच्छ्रयाः, अद्यपदिनमोजिनो
भवन्ति द्वितीयेऽरके द्विपत्न्योपमजीविता, द्विगन्मूर्तोच्छ्रयाः तृतीयदिनमोजिनो
भवन्ति तृतीयेऽरके एकपत्न्योपमजीविता एकगन्मूर्तोच्छ्रयाः, द्वितीयादिनमोजिनो
भवन्तीति यथासंख्याप ॥४६॥ ते च कल्पद्रुमकल्पे उच्यन्ते भवन्ति कल्पद्रुमकला
म्याहरन्तीत्यर्थः ॥

चतुर्थे स्वरके नरा ।

सर्वं मूपति सर्वमूपक । यदाह-काल पचति भूतानि कालः सहरते प्रजा
इति ॥ ५ ॥ ४० ॥

कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीविभेदतः ।

सागरकोटिकोटीना विशत्या स समाप्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पो भावानां पतत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति अवसर्पिणी ॥ १ ॥ उत्सर्पो भावाना
मेव रोहत्प्रकर्षता, सोऽस्यामस्ति उत्सर्पिणी ॥ २ ॥ तयोर्भिभेदात्कालस्य द्विविध्यम् ।
सागर सागरोपम द्वाकोटीकोटिपत्योपमप्रमाणम्, सागराणां कोटिकोटी सागरको-
टिकोटीस्तासां विशत्या स कालो द्विविधोऽपि परिपूर्यते ॥ ४१ ॥

अवसर्पिण्यां पहरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीता ।

एवं द्वादशभिरैर्विवर्तते कालचक्रमिदम् ॥ ४२ ॥

पद् पदसख्याः । इयति गच्छन्ति अरा वक्ष्यमाणा एकान्तसुपमादय एकान्त-
दुपमान्ता, अवसर्पिण्यां भवन्ति । त एवेति । एकान्तसुपमादयः विपरीता एकान्त-
दुपमाया एकान्तसुपमान्ता, उत्सर्पिण्यां भवन्ति । एवमुक्तप्रकारेण द्वादशभिरै-
वचक्रमिदं चक्रं कालस्य चक्रं कालचक्रं विवर्तते परिभ्रमति ॥ ४२ ॥

तत्रैकान्तसुपमाऽरश्चतस्र कोटिकोटयः ।

सागराणां

तत्रेति । द्वादशारे कालचक्रे घोभनाः समा वर्षाण्यस्यां सुपमा "निर्दुःसुभे स-
सुते" ॥ २१ ॥ ५६ ॥ इति पत्वम् । एकान्तेन सुपमा दुपमानुभावराहिता एकान्त-
पमा सुपमसुपमेत्यर्थं प्रथमोऽरः । सागराणां सागरोपमामां चतस्रश्चतुस्तस्यां कोटी-
कोटयो भवन्ति । चतुस्तागरोपमकोटीकोटिप्रमाण इत्यर्थः ॥

सुपमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय ॥ ४३ ॥

सुपमाक्यो द्वितीयोऽरः, तिस्रः सागरोपमकोटिकोटयो भवन्ति ॥ ४३ ॥

सुपमदुपमा ते द्वे

दुष्यं समा अस्यां दुपमा सुपमा चासी दुपमा च सुपमदुपमा, सु-
भावदुष्यं अस्पदुःवमानुभावेत्यर्थः । तदाश्चस्पृतीयोऽरः । ते द्वे इति । सागरोपम-
कोटिकोटी ॥

दुपमसुपमा पुन ।

सैका सहस्रैर्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतोनिता ॥४४॥

इत्यना जासौ सुयमा च दुःपमसुयमा, दुःपमानुभावबहुला, अस्यसुपमानु
मयेत्यर्थः । तस्यस्यस्यतुर्षोऽः, सा सागरोपमकोटिकोटी एष्व एकसंख्या द्विचत्वा-
रिंशद्वैसहस्रैरुना ॥४४॥

अथ दुःपमैकविंशतिरब्दसहस्राणि

इत्यवाम्ब पमसोऽः, एष्विंशतिर्वैसहस्राणि ॥

तावती तु स्यात् ।

एकान्तदुःपमाऽपि हि

एद्यन्तेन इत्यना सुयमानुभावरहिता एकान्तदुःपमा; दुःपमदुःपमेत्यर्थः ।
वाम्ब पमसोऽः, तावती दुःपमाबवेकविंशतिवर्षसहस्रप्रमाणा ॥

एतत्संख्या परेऽपि विपरीताः ॥४५॥

एतेन नवसर्षिष्परकोका सख्या येषां च एतत्संख्या, परेऽपि उत्सर्षिष्परका
पि, विपरीता प्रतिछोमहत्तमः एकान्तदुःपमारात्याः एकान्तमुपमारपर्यन्ता
वन्ति ॥४५॥

प्रथमेऽत्रये मर्त्यास्त्रियोकपत्यमीषिता ।

त्रिद्विक्रान्यूतोच्छ्रयास्त्रियोकदिनमोजना ॥४६॥

कस्यदुःफलसन्नुद्य

श्रीनि द्वे एकं च पत्वं पत्स्योपमं जीवित येषां ते तथा । पत्स्यमिति यान्माधार
मिद्यः ॥ इह तु तस्यसिद्धितिसमानाभिष्कम्माभगाहैर्योऽननप्रनाम् प्रदेष्ट उच्यते ।
च वैश्वदेविकीमि साताहिचपर्वन्तैः केचमैर्देः पुनरसंख्यातसङ्कीर्णैः, उरि च
केचपञ्चाप्याम्यस्यो बर्षेष्टे च गते एकैश्चालायापनयने वाचता चन्नेन निर्मयो
काले कालान् कालः पत्स्योपमम्, सदापत्स्योपममित्युच्यते । श्रीनि द्वे एकं च कस्युत्
के च कस्युत् येषां ते तथा । त्रिपु द्वयोरेकमिद्य दिने गते योजनं येषां ते तथा । नन
प्रने कालं मस्यास्त्रियोपमजीषिता, त्रिगस्युत्पञ्चाया, अनुषोदिनमात्रिको
काले त्रिगोदेऽत्रके द्विगस्योपमजीषिता द्विगस्युत्पञ्चायाः तृतीयदिनमोजिको
काले तृतीयसक एष्टगस्योपमजीषिताः पञ्चगस्युत्पञ्चायाः त्रिगोदिनमोजिको
पत्स्योपमं यथासंख्याय ॥४६॥ ने च च्याहृपकलं चान्नुद्य मन्वन्ति कस्याप्युच्यते
मन्वन्त्यम् ॥

पतुर्थे स्वरके नरा ।

दिनावसान दिनान्त ॥ १ ॥ उत्क्रान्त सूर्योऽस्मिन्नुत्सूर ॥ २ ॥ विष्णु-
फालो विकालः ॥ ३ ॥ सद्य बलिमिरुपहारैवर्तते सवलि, पुंलिङ्ग ॥ ४ ॥ सति दिनं
साय, ह्यीयलिङ्ग ॥ गौडस्तु-उत्सूरश्च विकालश्च सायश्च सवलिश्च स इति पुस्याह ।
“स्वाच्छामासा-” (उणा ३५७) ॥ इत्यादिना च ॥ ५ ॥ तथा सायमभ्ययम् ॥

सन्ध्या तु पितृसू

सध्मायन्त्वस्यां सन्ध्या, सज्येते सन्धीयेते अहोरात्रावस्वामिति वा “सधे
धू च ॥ (उणा-३५९) ॥ इति य ॥ १ ॥ पितृन् सूते पितृसू । ब्रह्मणो ऋषा
पितृर्भ्रसवित्री तनुरिति प्रसिद्धि ॥ २ ॥

त्रिसन्ध्यं तूपवैणवम् ॥५४॥

तिस्रः सन्ध्याः प्राह्णमध्याहापराहलक्षणा समाहृतास्त्रिसन्ध्यम् ॥ १ ॥ उप
समीपे वैणवो व्रतपण्डो यत्र तदुपवैणवम् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्राद्धकालस्तु कुतपोऽष्टमो भागो दिनस्य यः ।

श्राद्ध पितृकर्म तस्य कालः श्राद्धकालः ॥१॥ कृतिः सौत्र कोतन्ति गच्छन्ति
प्रीतिं पितरोऽस्मिन् कुतपः, पुंस्त्रीयलिङ्ग । ‘ भुक्तकृति- ॥ (उणा-३०५) ॥
इत्यादिना अपः कित्, कुं तपति सूर्योऽत्रेति वा । यो दिनस्याष्टमो भागः स कुतप
इत्यप । यत्स्मृतिः-

विषसत्त्राष्टमे मागे मन्दीमवति भास्करे ।

स कालः कुतपो यत्र पितृणां व्रतमक्षयम् ॥१॥२॥

निशा निशीथिनी रात्रि शर्वरी क्षणदा क्षपा ॥१५॥

त्रियामा यामिनी भौती तमी तमा विभाषरी ।

रजनी वसति श्यामा वासतेयी तमस्विनी ॥१६॥

उषा दोषेन्दुकान्ता

निद्रयति तनूकरोति चेषा निशा । उपसर्गादातो षोऽय-” ॥ ५११५६ ॥
इति ४ । निशान्ति समाहितमनस्का भवन्ति अस्वामिति वा स्यादित्वात्क ॥ १ ॥
निशीथोऽस्त्यस्यां निशीथिनी ॥२॥ राति सुजे रात्रि “राद्यदि”- ॥ (उणा-६९६)
इत्यादिना त्रि, ङषो रात्री य ॥ ३ ॥ शृणाति चेषाः शर्वरी, यनि ‘णस्वरापोपाद्
नो रथ’ ॥ ३१४४ ॥ इति ङी ॥ ४ ॥ क्षणमवसरं पदाति क्षणदा विधान्तिप्रदे-
स्यय ॥५॥ क्षिप्यते क्षपा, मिद्याद्य ॥६॥५५॥ त्रयो यामा यस्यां त्रियामा आद्य
न्तयोर्द्वयामयोर्दिनभ्यवहारात् ॥ ७ ॥ यामाः सन्ध्यायां यामिनी । यौगिकत्वायाम
वतीत्यपि ॥ ८ ॥ भूतानामियं भौती, रात्रिर्भरत्वात्तयाम् ॥ ९ ॥ साम्यन्ति चक्ष-

प्रदोषो यामिनीमुखम् ॥९८॥

प्रारम्भा दोषा अस्मिन् इति प्रदोष । यामिन्या मुख प्रारम्भो यामिनीमुखम्
॥ ५८ ॥ शेषधात्र-

दिनात्म्यं प्रदोषे स्यात् ॥

याम प्रहर

याति याम । “अर्त्तारि ” ॥ (उणा ३३८) ॥ इत्यादिना म ॥ १ ॥ प्रहि-
यतेऽस्मिन् कालसूचक वाच्य प्रहर “पुनाति च ” ॥५१३१३०॥ २ ॥

निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा ।

निमत शेरतेऽस्मिन्निशीथ । “न्युद्धर्षा षीङ्” ॥ (उणा २२८) ॥ इति यः
कित् । अत एव कास्यो निशीथ छत्तजनमाह ॥ १ ॥ अर्द्ध रात्रेरर्द्धरात्रः ॥ २ ॥ महती
प्राप्तप्रकर्षैरवात्, सा चासौ निशा च महानिशा ॥ ३ ॥ नि-सम्पातोऽपि ॥

उच्चन्द्रस्त्वपररात्र

सत्क्रान्तधन्वो ऽस्मिन् उच्चन्द्र ॥ १ ॥ रात्रेरपरो भाग अपररात्रः ॥ २ ॥

तमिस्र तिमिरं तम ॥ ९९ ॥

ध्वान्त मूच्छायान्धकारं तमस समवान्धतः ।

तमोऽस्याऽस्ति तमिस्रम्, षीङ्गीबलिङ् । “तमिस्राणैवग्योत्सनाः” ॥
७।२।५२ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तिम्यतीव तिमिरं, पुङ्गीबलिङ् । “दृषी ” ॥
(उणा ४१६) ॥ इत्यादिना इरः कित् ॥ २ ॥ ताम्यन्त्यनेन तम । “अस्” ॥
(उणा ९५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ ५९ ॥ ध्वन्वते सर्वरोगहरतया सधिति ध्वान्तम्, पुङ्गीबलिङ् ।
“धुन्धविरिण्ध ” ॥ ४।२।७० ॥ इत्यादिना ऋन्तो निपात्यते ॥ ४ ॥ भुवश्छाया
भूच्छाया, पुराणे भृगुणधुते । “सेनाशाखा ” ॥ (लिङ्गा ६२) इत्यादिना षीबत्वे भू-
ष्यामि च ॥ ५ ॥ अर्ध करोत्यन्धकारम्, पुङ्गीबलिङ् ॥ ६ ॥ समवान्धत समवाऽन्धेभ्य-
परं तमसम्, सतत तम सन्धतसम् ॥ ७ ॥ अथगतं अथहीनं वा तम अथतमसम् ॥ ८ ॥
अन्धयस्य ध तच्च तत्तमय अन्धतमसम् । “समयान्धात्तमस” ॥ ७ । ३ । ८० ॥
इत्यस् ॥ ९ ॥ बाहुल्यकारिपंत्वे अघातमसमिस्रपि । अमरस्तु-ध्वात्ते पाठेऽथतमसं,
हीनेऽथतमसं तम । विष्णु सतमसमिति विशेषमाह । शेषधात्र—

प्वान्ते ध्रुवो रजोपलम् ॥

रात्रिरागो नीरूपद्वो दिनाष्ट दिनकेसर ।

अपरागा निशावर्म विषदसूतिर्दिगम्बर ॥ १ ॥

प्रदोषो यामिनीमुखम् ॥१८॥

प्रारम्भा षोषा अस्मिन् इति प्रदोष । यामिन्या मुख प्रारम्भो यामिनीमुखम्
॥ ५८ ॥ शेषपत्र-

दिनालयः प्रदोषे स्यात् ॥

याम प्रहर

याति यामः । “अर्त्तारि ” ॥ (उणा ३३८) ॥ इत्यादिना मः ॥ १ ॥ प्रहि-
यतेऽस्मिन् कालसूचकं वाचं प्रहरः “पुत्रानि ष ” ॥५३११३०॥ २ ॥

निशीथस्त्वर्धरात्रो महानिशा ।

नियत शेरतेऽस्मिभिशीथ । “न्युद्रपां षीङ्” ॥ (उणा २२८) ॥ इति ष
कित् । अत एव कालो निशीथं सुप्तजनमाह ॥ १ ॥ अर्द्धे रात्रेरर्द्धरात्रः ॥ २ ॥ महती
प्रातःप्रकपत्वात्, मा चासौ निशा न महानिशा ॥ ३ ॥ मिःसम्पातोऽपि ॥

उषन्द्रस्त्वपररात्र

उत्क्रान्तधन्द्रो ऽस्मिन् उषन्द्रः ॥ १ ॥ रात्रेरपरो भागः अपररात्रः ॥ २ ॥

तमिस्र तिमिरं तम ॥ १९ ॥

ध्वान्त भूच्छायान्धकार तमसं समवान्धतः ।

तमोऽस्याऽस्ति तमिस्रम्, स्त्रीङ्गीबलिङ् । “तमिस्रार्णवज्योरस्ता ” ॥
७।२।५० ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ तिम्यतीव तिमिर, पुंङ्गीबलिङ् । “शुषी ” ॥
(उणा ४१६) ॥ इत्यादिना इरः कित् ॥ २ ॥ साम्यन्वनेन तमः । “अस्” ॥
(उणा १५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ ५९ ॥ ध्वन्यते सर्वरोगहरसया तदिति ध्वान्तम्, पुंङ्गीबलिङ् ।
“ध्रुवविरिष्य ” ॥ ४।२।७० ॥ इत्यादिना कान्तो निपास्यते ॥ ४ ॥ भुवश्छाया
भूच्छायाम्, पुराणे भूगुणध्रुते । “सेनाशाया ” ॥ (उणा ६२) इत्यादिना ङीपत्वे भू-
च्छायं ष ॥ ५ ॥ अन्धं करोत्यन्धकारम्, पुंङ्गीबलिङ् ॥ ६ ॥ समवांघत समवाञ्धेभ्य-
परं तमसम्, सततं तम सन्तमसम् ॥ ७ ॥ अवगतं अवहीनं वा तमः अवतमसम् ॥ ८ ॥
अन्धयस्यन्धं तस्य सतमस्य अन्धतमसम् । “समवान्धात्तमस ” ॥ ७ । ३ । ८० ॥
इत्यत् ॥ ९ ॥ बाहुल्यकार्हीर्षत्वे अन्धातमसमिस्रपि । अमरस्तु ध्वान्ते शाब्देऽन्धतमसं,
क्षीणेऽवतमसं तम । विष्वक् संतमसमिति विशेषमाह । शेषपत्र-

ध्वान्ते वृत्रो रजोवसम् ॥

रात्रिरागो नीलपङ्को दिनाण्डं दिनकेसर ।

क्षपरागो निशाबर्म विष्वक्भूतिर्दिगम्बरः ॥ १ ॥

तुन्यनक्तदिने काले विपुवद् विपुव च तत् ॥ ६० ॥

तुम्बे मन्त्रदिने यत्र काले तत्र विपुवन् विपुव च, विपुनाम मुहूर्त्त-
माश्रयांश्चि विपुवन्, ५११११११ यद्भ्रजन्ती-पुर्गा तन्महिना हेम विपुवन् क्म लोम
दो नृरगतिहा । विपु सम्बेऽप्ययम तद्म्यास्तीति वा ॥ १ ॥ एव मन्त्रादित्वाद्
बे विपुवम् । तस्य मेरादा मुनादां च भवति ॥ ० ॥ ६० ॥

पक्षदशाश्लोरात्र स्यात् पक्ष

पक्षदशाश्लोरात्रा अत्र पक्षदशाश्लोरात्र, पक्षानि भूतानि पक्ष "भावावयमि- '॥
(उना-५१४) ॥ दश्यादिना सा ॥ १ ॥

स बहुलोऽसित ।

स पक्षोऽसित कृष्ण, बंद्हे वदंते तनोऽस्मिभिति बहुल ॥ १ ॥

छेपमात्र-

पक्ष कृष्ण चित्तो द्वेषा कृष्णा मिशाद्यसोऽपरः ।

छ्मो दिवाहय पूव ॥

तिथि पुन कर्मधाटी

तन्यत तिथि- पुंश्रीलिङ्ग " तनेर्इद् " ॥ (उमा-६७४) ॥ इति इधि
॥ १ ॥ कर्मणां वाटीव कर्मवाटी सप्रतिबद्धत्वात् तेषाम् ॥ २ ॥

प्रतिपत् पक्षति समे ॥ ६१ ॥

प्रतिपद्यत पक्षन्याऽऽद्यतया प्रतिपत् ॥ १ ॥ पक्षस्य मूल प्रारम्भ- पक्षति,
श्रीलिङ्गा, "पक्षाति" ॥ ७ । १ । ८९ ॥ इति ति ॥ २ ॥ ६१ ॥

पक्षदश्यां यज्ञकालौ पक्षान्तौ पर्वणी अपि ।

पक्षदश्यानां पूरष्मी पक्षदश्या ॥ १ ॥ यज्ञस्य कालौ यज्ञकालौ "दशपौषमासी
स्यां मिथ्येनेन यजेत इति श्रुते ॥ २ ॥ पक्षस्यान्तौ पक्षान्तौ ॥ ३ ॥ पूरन्ते
पितरोऽत्र पर्वणी स्नामदि- ' ॥ (उमा-९०४) ॥ इत्यादिना वन् ॥ ४ ॥

सत्पर्वमूल मूतेष्टापक्षदश्याोर्यदन्तरम् ॥ ६२ ॥

पक्षो मूल पक्षमूळ भूतेष्टा चतुष्टी सा च पक्षदशी च भूतेष्टापक्षदश्या
तदोरन्तरं मध्यम् ॥ १ ॥ ६२ ॥

स पर्व सन्धि प्रतिपत्पक्षदश्याोर्यदन्तरम् ।

(स सन्धि पर्वेति छेपन्त्य- यद्भुगा-प्रतिपत्पक्षदश्याोर्यदन्तरम् सन्धिः पर्व । प्राच्या-
स्तु पक्षसन्ध्याकर्ममास्थान् ॥ १ ॥

पूर्णिमा पौर्णमासी

पूरण पूर्ण, पूर्णेन निष्पत्ता पूर्णिमा “ भाषादिम् ” ॥ ६।४।२१ ॥
 इतीम् । केचिन्तु, पूरण पूर्णि, पूर्णि विमते पूर्णिमेत्याहुः ॥ १ ॥ पूर्णो माघन्द्रो
 ऽन्त्यस्थां पौर्णमासी “ पूणमासो ऽम् ” ॥ ७।० ॥ ५५ ॥ इत्यण् । पूर्णमास
 इयमिति वा “ तस्येदम् ” ॥ ६।३।१६० ॥ इत्यण् । पूर्णो मासोऽस्यामिति वा,
 पूणमासा युक्तेति वा “ साऽम् पौर्णमासी ” ॥ ६।२। ९८ ॥ इति सूत्र
 निपातनादण् ॥ २ ॥

सा राका पूर्णे निशाकरे ॥ ६३ ॥

सा पौर्णमासी, पूर्णे चन्द्रे, रात्यानन्द इति राका “ भीष्मास्त्रिके ”
 ॥ (उणा-२१) ॥ इत्यादिना क ॥ १ ॥ ६३ ॥

कलाहीने त्वनुमति

कस्या हीने कलाहीने अनुमन्यते अनुमति ॥ १ ॥

मार्गशीर्ष्याऽऽग्रहायणी ।

भृगशीर्षेण चन्द्रयुक्तेन युक्ता पौर्णमासी माघशीर्षी “ चन्द्रयुक्तात्काले
 त्वप्त्वप्रयुक्ते ” ॥ ६।२।६ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ अग्रहायनस्य “ पूर्वपदस्मा ”
 ॥ २।३।६४ ॥ इति णत्वे, अग्रहायणमेव प्रहादित्वापणि इषाम्, आग्रहायणी
 मार्गशीर्षादारभ्य षत्तरप्रभृते ॥ २ ॥

अमाऽमावस्यमावस्मा दर्शं सूर्येन्दुसङ्गम् ॥ ६४ ॥

अमावास्याऽमावासी च

अमेति अमावस्याशब्दैकदेशोऽयं भीमवत् । न विद्यते माघन्द्रमा अस्या
 मिति वा प्रपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविल्यऽमावसी
 औणादिके अप्रत्यये ङी ॥ २ ॥ तथाऽमावस्या “ वाऽऽधारेऽमावास्या ”
 ॥ ५।१।२१ ॥ इति प्यणन्तो निपातते ॥ ३ ॥ दृश्यते याज्ञिकैश्च, दृश्यते
 चन्द्रोऽस्मिमिति वा विपरीतच्छणया ॥ ४ ॥ सूर्येन्दोः सङ्गमोऽयं सूर्येन्दुसङ्गम्
 ॥ ५ ॥ ६४ ॥ अमावस्याया विकल्पपक्षे अमावास्या ॥ ६ ॥ अमावस्येव
 बाहुल्यकार्हीर्षत्वे अमावासी ॥ ७ ॥

सा नष्टेन्दु कुहु कुह ।

सा अमावास्या नष्ट इन्दुरस्यां नष्टेन्दु, कुहमते विस्मापयते कुहु, स्त्रीसिद्ध
 “ पूकाहपि—” ॥ (उणा—७२९) ॥ इति उ क्ति ॥ १ ॥ तथा कुहु
 “ नष्टेन्दुसङ्गमस्य क्ति ” ॥ (उणा—८४४) ॥ इति क् ॥ ३ ॥

दृष्टेन्दुस्तु सिनीवाली

सिता षाला चन्द्रकक्षऽस्यां सिनीवालीं पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

भूतेषां तु चतुर्दशी ॥ ६५ ॥

भूतानामिथ भूलेद्य ॥ १ ॥ चतुर्दशानां तिर्थानां पूरणी चतुर्दशी ॥२॥६५॥

पक्षौ मास

मासि भिमीते वा मास , पुष्यैवलिङ्ग "मावावधामि- ॥ (उणा--१६४) ॥
इति स । मम्मते परिमीयते सावनचान्द्रसूर्यादिभेदेनेति वा धम् ॥ १ ॥

शेषधात्र—

मासे वर्षाशक्ते भवेत् वर्षाशक्ते दिनमरु- ॥

वत्सरादिर्भागशीर्ष सह सहा ।

आग्रहायणिकश्च

वत्सरादिर्भागशीर्षादि ॥ १ ॥ भागशीर्षी पौषमास्यस्य भागशीर्ष- श्यास्य
पौषमासी ॥ ६ । २ । ९८ ॥ इत्यण् । शौणिकत्वाद् भागी पौषमास्यस्य मास
॥ २ ॥ सहते सह, अञ् ॥ ४ ॥ सहते शोकोऽस्मिन् घीतमिति सहा पुस्विह
' अस' ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ आग्रहायणी पौर्णमास्यस्य
आग्रहायणिक ' आग्रहायण्यभत्यादिकण् ' ॥ ६ । २ । ९९ ॥

अथ पौषस्तौय सहस्यवत् ॥ ६६ ॥

पुष्येण चन्द्रमुक्तेन युक्ता पौर्णमासी पौषी साऽस्यास्ति पौष ॥ १ ॥ एव
स्तैय ॥ २ ॥ सहसि साधु सहस्य स इव सहस्यवत् । यथा सहस्य पौषवानी
तथा तैवोऽपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ६६ ॥

माघस्तथा

माघी पौषमास्यस्य माघ ॥ १ ॥ तपति तथा पुष्यैवलिङ्ग ॥

फाल्गुनस्तु फाल्गुनिकस्तपस्यवत् ।

फाल्गुनी पौर्णमास्यस्य फाल्गुनः ॥ १ ॥ एव फाल्गुनिक ' चैत्री
कार्तिकेफाल्गुनीश्रवणाद् वा " ॥ ६ । २ । १०० ॥ इति इक्म् ॥ २ ॥ तपति
साधुस्तपस्य ॥ ३ ॥

शेषधात्र—

फाल्गुनास्तु फाल्गुने ॥

चैत्रो मधुश्रीत्रिकश्च

चैत्री पौर्णमास्यस्य चैत्र ॥ १ ॥ एष चैत्रिक ॥ २ ॥ मन्मते मधु
पुलिङ्ग " मनिजनिभ्यां धर्ता च " ॥ (उणा-७०१) ॥ इत्यु ।

शेषध्यात्र—

चैत्रे मोहनिक कामसखध फाल्गुनानुब ॥

वैशाखे राघमाधवौ ॥ ६७ ॥

वैशाखी पौर्णमास्यस्य वैशाखस्तत्र ॥ १ ॥ एष राघ ॥ २ ॥ मधुरेघ
माधव प्रह्लादित्वावण् ॥ ३ ॥

शेषध्यात्र—

वैशाखे सुत्तर ॥ ६७ ॥

ज्येष्ठस्तु शुक्र

वासरैरुत्तमत्वात् ज्येष्ठ ॥१॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुक्र , पुक्लीवसिङ्ग ॥२॥

शेषध्यात्र—

ज्येष्ठमासे तु स्मरकोमल ज्येष्ठामूर्खीय इति च ॥

अथाऽऽपादः शुचिः स्मात्

आपादी पौर्णमास्यस्य आपाद ॥ १ ॥ शोचन्ति पान्था अत्र शुचि ,
पुसि ॥ २ ॥

श्रावणो नमा ।

श्रावणिक

श्रावणी पौर्णमास्यस्य श्रावण ॥ १ ॥ एष श्रावणिकोऽपि ॥ २ ॥ नन्मति
हिनस्ति पान्थानिति नमा पुसि ॥ ३ ॥

अथ नमस्य प्रौष्ठमाद्रपर पद ॥ ६८ ॥

भाद्रध्यापि

नमसि साधुर्नमस्य ॥ १ ॥ प्रौष्ठमाद्राभ्यां पर पद इति प्रौष्ठपदी
पौर्णमास्यस्य प्रौष्ठपदः ॥ २ ॥ एष भाद्रपद ॥ ३ ॥ ६८ ॥ मीमवद्भद्रया युक्ता
प्रौष्ठमासी भाद्रा साऽस्त्यस्य भाद्र , भाद्रपदैकदेशो वा ॥ ४ ॥

आश्विने स्वाश्वयुजेपौ

आश्विनी पौर्णमास्यस्य आश्विनस्तत्र ॥ १ ॥ एषमाश्वयुज ॥ २ ॥ इष्यते
हर्ताप " हुदादिपिदिगृह्ण्य क्त्वि " ॥ (उणा-५) ॥ इति अ क्त्वि ॥ ३ ॥

अथ कार्तिक ।

निदाघं व्यरुजनाद् घमि “न्यङ्कृत्तमेघादय” ॥ ४१११११२ ॥ इति घत्वम् ॥ ४१
 तपति तपः अच्, यङ्क्षम्-तपेन घया शरदा हिमागम ॥ ५ ॥ ऊष्मयतीति ऊष्म,
 ऊष्मप्रतिकृतिर्वा ॥ ६ ॥

शेषधात्र—घाम्पे तूष्मायणो मत आखोरपथौ ॥

घर्षास्तपात्यय प्रावृच् मेघात्कालागमौ क्षरी ॥ ७१ ॥

त्रियते छाद्यते नभोऽत्र मेघैरिति घर्षा “वृक्त्तुमीष्माभ्य प” ॥ (उणा-
 ५४०) ॥ इति घः, घर्षमस्त्वामु, वपन्तीति वा, निव्यवहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गम् ।
 वरिषा इत्यपि ॥ १ ॥ तपस्याखयोऽत्र तपात्यय ॥ २ ॥ प्रवर्षन्त्यस्यां मेघा प्रावृच्
 स्त्रीलिङ्ग “गतिफारकस्य” ॥ ३ । २ । ८५ ॥ इत्यादिना द्विपि दीष- ॥ ३ ॥
 मेघशब्दात्पर- क्वरु, आगमश्च मेघकालः ॥ ४ ॥ मेघागम ॥ ५ ॥ क्षरा मेघा-
 सन्त्यत्र क्षरी ॥ ६ ॥ ७१ ॥

शरद् घनात्यय

शीयन्तेऽस्यां पाकेनौपघय शरद् स्त्रीलिङ्ग, ‘शुद्धमसेरद्’ ॥ (उणा-
 ८९४) ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ घनस्याखयोऽत्र घनाख्य ॥ २ ॥

अयन शिशिराद्यैस्त्रिमिस्त्रिमि ।

अयतेऽर्कोऽनेनेत्ययनम्, त्रिमिस्त्रिमिरिति शिशिराद्यैर्षर्षाद्यैश्च ॥ १ ॥

अयने द्वे गतिरुदग् दक्षिणाऽर्कस्य वत्सर ॥ ७२ ॥

उदग्रुत्तरा दक्षिणाऽपार्शी याऽर्कस्य गतिस्त्रे द्वे अयने उत्तरायणं दक्षिणायनश्च,
 ते मिस्त्रिरे वत्सरो वर्षे सपति, वसन्ति ऋतवोऽत्र वत्सर “मौज्यत्रि-” ॥ (उणा-
 ४३९) ॥ इत्यादिना सरः ॥ २ ॥ ७२ ॥

स सपर्यनूद्यभ्यो वर्षे हायनोऽब्दं समा शरत् ।

स वत्सर, सपर्यनूद्यभ्य- पर-संवत्सर परिवत्सर, अनुवत्सर, उद्भवत्सर
 ॥ ४ ॥ वृणोति छन्दयति वर्षम् ॥ ५ ॥ अहाति जिह्वीते वा भाषान् हायन
 “ह कालमीहोः” ॥ ५१११६८ ॥ इति टनञ् ॥ ६ ॥ आप्यते अन्द् “आपो
 ऽप् च” ॥ (उणा-२३८) ॥ इति घः । वर्षादयश्चम पुंस्त्रीबलिङ्गा ॥ ७ ॥
 समन्ति समाः स्त्रीलिङ्ग, सह मान्ति वसन्ते ऋतव आमुषा बहुत्येऽयम् ॥ ८ ॥
 हीर्षेत इति शरत् स्त्रीलिङ्गः ॥ ९ ॥

शेषधात्र—क्ये तु ऋतुवृत्तिपुंगांशक ।

काष्ठप्रन्धिर्मासमल सपत् सवत्सुधारदौ ॥

वस्म इद्भवत्सर इद्भवत्सर परबाणिबत् ।

सवदित्यनभ्ययम् । अभ्यय त्यभ्ययेषु वक्ष्यते ॥

भवेत् पत्र त्वहोरात्रं मासेन

पितृणामिदं पत्रम्, अहोरात्रम्, तत्र वृष्णपक्षोऽह, शुभ्रे रात्रि मासेन
मानुषेणेति शेष ॥ १ ॥

अब्देन दैवतम् ॥ ७३ ॥

मानुषेणेति शेष । देवतानामिदं, दैवत, अहोरात्रम् तत्रोत्तरायणम्,
दक्षिणायन रात्रि ॥ ७३ ॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मं

अहोरात्रमित्येष । दैवैर्हि पृथ्व्यधिकैस्त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिग्भ्य बर्षं, तीद्रावसमि-
सहस्रैस्तौकिकं षतयुगम्, तथा देवानामेकं युगं तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिने भूतानां स्थि-
तिश्चात्, तावत्येव रात्रिमृतानां प्रसम्यच्छात् ।

यन्मनु -

अन्वार्थाह सहस्राणि वषाणां तु कृत युगम् ।

तस्य तावच्छती सप्त्या सप्त्यासप्त तवाविध ॥ १ ॥

इतरेषु ससंभ्येषु ससप्तशेषु च त्रिषु ।

एकपावनं वर्तन्ते सहस्राणि क्षतानि च ॥ २ ॥

यदेतत् परिसम्मातमावासेव षतयुगम् ।

एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ३ ॥

दैविक्षानां युगानां तु सहस्रं परिसम्पन्ना ।

ब्राह्मणेकमहर्षेयं तावती रात्रिरुच्यते ॥ ४ ॥

मानुषमानेन ब्राह्ममहोरात्रं यथा—

मानुषाणि सहस्राणां क्षतान्याहुः षतवर्षं ।

अन्वार्थिघट् सहस्राण्य वर्षाणां तत् कृत युगम् ॥ १ ॥

सप्त्याणि षतुर्हानानि सहस्रा द्विगुणास्तत् ।

इति त्रेतायुगे कास्यगणना मानुषी कृता ॥ २ ॥

निसुतानि पुन सप्त सहस्राणि च विंशति ।

द्रापर युगमन्ये तु सप्त्यास्यष्टौ मूषेव तत् ॥ ३ ॥

श्रीणि सप्त्याणि पश्चिञ्च सहस्राणि कृतौ युगे ।

पद्मयुगसहस्राणि द्वादश ब्रह्मणो दिनम् ॥ ४ ॥

इयं च मानुषेणैव मानेन गणना कृता ।

कस्यौ तु ते नृणाम् ।

ये द्वे द्वे युगसहस्रे ते नृणां कस्यौ, एक स्थिति कस्यपति स्थिति कस्य इति,
द्वितीयं तु क्षमिति ॥

मन्वन्तर तु दिव्याना युगानामेकसप्तति ॥ ७४ ॥

मनूनां स्वायम्भुवाक्षुपवैवस्वतादीनामन्तरमवकाशोऽवधिषा तैर्हि षतुर्दशभि
ब्रह्मणो दिनम् ॥७४॥

कल्पो युगान्त कल्पान्त सहार प्रलय क्षय ।

सर्वर्त परिवर्तश्च समस्तुप्तिर्जिहानक ॥ ७५ ॥

कल्पते जगदस्मिन् कल्प ॥१॥ युगस्यान्तो युगान्त ॥२॥ कल्पस्यान्तोऽवधि
कल्पान्त, अत्रैक कल्प क्षयार्थोऽन्यो ब्राह्मदिनाथ यच्छ्रमन्त -कल्पः शास्त्रे विधौ
न्याये सर्वसं ब्रह्मणो दिने ॥३॥ सङ्ख्यते प्रलीयते क्षीयते जगदत्र सहार ॥ ४ ॥
प्रलय ॥५॥ क्षय ॥६॥ संवर्तने, परिवर्तते जगदत्र सर्वर्त, परिवर्त ॥ ७ ॥ ८ ॥
समा स्तुप्तिरत्र समस्तुप्ति ॥ ९ ॥ जिह्वीते गच्छति जिह्वान स्वार्थे के जिह्वानक ॥
१० ॥ ७५ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

स घासौ कालश्च तत्काल ॥१॥ तदेत्यस्य भाव तदात्वम् ॥२॥

तज्ज सान्द्रष्टिक फलम् ।

तज्ज तात्कालिक फल, सदृष्ट प्रत्यक्ष प्रयोजनमस्य सांघटिकम् । “प्रयोजनम्”
॥६॥१११७॥ इतीकण् । सांघटिकमित्यन्य ॥११॥

आयतिस्तूष्ण काल

आयमनमायति, एष्वध्यायतिरित्यन्ये । उष्ण आगामी कालः ॥ १ ॥

उदर्कस्तद्गुण फलम् ॥ ७६ ॥

उदयति उदर्क ‘मिच्छतुष्टुष्टुष्टु’ ॥ (उष्ण २६) ॥ इति कान्तो निपास्यते,
उदयते अभिसापात् सूयते इति वा, तद्गुणमायतिमत्र फलम् ॥१॥७६॥

व्योमान्तरिक्षं गरान घनाश्रयो

विहाय आकाशमनन्तपुष्करे ।

अत्रं सुराभ्रोद्भुमरूपधोऽन्ध्र

स्व योविधौ विष्णुपदं वियद् नम ॥ ७७ ॥

व्ययति छदयति इमां व्योम ‘व्येग एदोतौ च वा’ ॥ (उष्ण--११४) ॥
इति मन्, व्यवतीति वा मनि “मन्वधिभिभिज्वरि” ॥ ४१११९०९ ॥ इत्युद् ॥ १ ॥
अन्तमध्ये ऋष्याप्यस्य, घाबापृषिम्योरन्तरीक्षते वा अन्तरिक्षं पृषोदरावित्वात्,
अन्तरीक्षमित्यपि ॥ २ ॥ गच्छन्त्यमेन देवा गगन “विदन्गगनगद्गमादय” ॥ ५

(उणा-२७९) ॥ इत्यनान्तो निपास्यत ॥ ३ ॥ घनानामाधयो घनाधयः ॥ ४ ॥
 विजहाति सर्वं विहाय विहायस्सुमनसः ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यादिना अस-
 म्भो निपास्यते ॥ ५ ॥ आकाशान्ते सूर्मादयोऽस्मिभिति आकाशम् पुञ्जीबसिद्धौ न
 काशते वा बाहुसकाद् दीर्घः ॥ ६ ॥ नास्थन्तोऽस्य अनन्तम् ॥ ७ ॥ पोपति
 मेभान् पुष्कर 'सूपुपिभ्यां कित्' ॥ (उणा-४३६) ॥ इति कर पुष्क वारि
 रासीति वा ॥ ८ ॥ अभ्राण्यऽस्य सन्तीत्यभ्रं 'अभ्राविभ्य' ॥ ७।२।४६ ॥ इत्यः
 ॥ ९ ॥ घुराणां वेवानाम्, अभ्राणां मेवानाम्, उहूनां नक्षत्राणां मरुतां वायूनां
 पन्था घुरपथ अभ्रपथ, उहूपथ मरुतपथ, यौगिकत्वात् देववर्त्म, मेघवर्त्म,
 नक्षत्रवर्त्म वायुवर्त्मत्यादयः ॥ १० ॥ ११।१२ ॥ १३ ॥ अमन्त्यत्र देवा अम्यरं
 "अठरककर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरन्तो निपास्यते अम्यते शब्दायत
 इत्यन्ये ॥ १४ ॥ सन्त्यते स्त क्विप् ॥ ५।१।१७१ ॥ इति क् ॥ १५ ॥ योदिबौ
 पूबत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ बिष्णो पदकमोऽत्र बिष्णुपदम् ॥ १८ ॥ विम्यच्छति न बिरमति
 विमत् क्षिप् ॥ १९ ॥ नम्यतीति नम न बमस्तीति वा नखादित्वात्, ङ्गीबसिद्धौ
 ॥ २० ॥ विहायसा मुबध्याम्यये । महाबिष्ठ देऽभ्याम् ॥

घोषभात्र—नक्षत्रवर्त्मनि पुनर्भूनेभिर्नमोबटी । छयापपथ ॥ ७७ ॥

मन्नाट् तद्वित्वान् मुदिरो घनाघनो-

ऽत्र धूमयोनिस्तनयित्नुमेधा ।

जीमूतपर्जन्यबलाहका घनो

धाराधरो वाहदमुग्धरा जलात् ॥ ७८ ॥

म न भ्राजते मन्नाट् शृपोदरादित्वादेकस्य नमो लापे मन्नादित्वात् साधुः
 ॥ १ ॥ तद्वित्त्वित्तेऽस्य तद्वित्वान् ॥ २ ॥ मोदन्ते जना अमेम मुदिरो शृपो
 पि ॥ (उणा-४१६) ॥ इति क्षिदिरो ॥ ३ ॥ इन्ति प्रवासिन इति घनाघन
 षराधरवलाहक- ॥ ४।१।१३ ॥ इत्यादिना अजन्तो निपास्यते ॥ ४ ॥ अजति
 अजं न अजन्त्यापोऽस्मादित्यंके, यदुक्तम्—न भ्रम्यन्ति यत्तस्तेभ्यो जसान्वभ्राधि
 तान्यत आप्नोति सर्वां विद्य इति वा अजं शरशुर '—(उणा-३९६) ॥
 इति साधु ॥ ५ ॥ धूमो योनि क्षरण्यस्य धूमयोनि ॥ ६ ॥ स्तनवति गर्भति स्तन
 मित्नु इपिपुपि -॥ (उणा-७९७) ॥ इत्यादिना इत्यु ॥ ७ ॥ मेहति छिच्छति
 मुष मेघ 'न्यइकृत्मेधादयः ॥ ४।१।१३ ॥ इति साधु ॥ ८ ॥ जीवन्त्यनेन जीमूत
 "जीवेर्म प' ॥ (उणा-२१६) ॥ इत्युतः जीवनस्य पत्स्य मूत पुटवन्ध
 इति शृपोदरादित्वाद् वा ॥ ९ ॥ परिवपति गर्भति वा पर्यन्त्यः हिरन्त्यपरं
 न्यादय' ॥ (उणा-३८०) ॥ इत्यन्यान्तो निपास्यते ॥ १० ॥ बसन्ति जीवन्त्यनेन
 बलाहक. बसिभिति ॥ (उणा-८१) ॥ इत्याहक वारिभो वाहको वा शृपो

हरादिन्वात् ॥११॥ इत्यने वायुना घन " मूर्त्तिनिचिताध्रे घन " ॥५।३।३७॥
 इत्यलन्ती निपात्यते ॥१२॥ घारां धरति धाराधर " आयुभादिभ्यो धृगोऽद
 ण्हादे " ॥५।१।९४॥ इत्यच् ॥ १३ ॥ बाह्व दध मुक् च धरथ बाह्वदमुग्धरा,
 ते जलात् परा मेघस्य वाचका इत्यथ जलवाह, जलव, जलमुक्, जलधर,
 यागिकत्वात् धारिवाह, धारिद, धारिमुक्, धारिधर, इत्यादयः । अन्नवर्जं सर्वे
 पुरिहा । इन्द्रबधेन्द्रवज्रयोरपजातिरियम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

शेषध्यात्र-मेघे शुभ्योमधूमौ नभोष्वज ।

गण्डयित्नुगवमित्नुवामसिर्धारिवाहन ॥

सतमानोऽपि ॥ ७८ ॥

कादम्बिनी मेघमाला

कमाद्दते कादम्बा मेघा ते सन्त्यस्यां कादम्बिनी, कदम्बविकास कादम्ब
 सोऽस्त्यस्यां वा मेघमाला मेघपङ्क्ति । कालिकाऽपि ॥ १ ॥

दुर्दिनं मेघजं तम ।

दुष्ट दिनमत्र दुर्दिन मेघाभ्यात् मेघञ्ज तमोऽन्धकार, यद्वागुरि-दुर्दिन
 व्यन्धकारो ऽर्द्धे । वादलमपि ॥ १ ॥

आसारो वेगवान् वर्ष ।

आसरणमासार, स वेगवान् वर्ष इत्युच्यते ॥ १ ॥

शेषध्यात्र-असासारे धारासपात् इत्यपि ॥

वाताऽस्तं वारि शीकर ॥ ७९ ॥

पातेनाद्य क्षिप्तं वातास्तम्, शीकरो सिञ्चति शीकर " अक्षिचि " ॥
 (उणा-३९७) ॥ इत्यरः ॥ १ ॥ ७९ ॥

वृष्ट्या वर्षणवर्षे

वर्षणाद् वृषभ इति भाष्यकारवचनात् वर्षणमिति साधुः ॥ १ ॥ वर्षे पुंस्त्रीव
 सिद्ध, " वर्षावय श्लोके " ॥५।३।२९॥ इत्यच् । मद्वाप्त्यतिः-- अथ वृष्टिर्वर्षमस्त्री
 केपिदिच्छन्ति वर्षणम् ॥ २ ॥

तद्विधे ग्राहग्रहाववात् ।

तद्विधे वृष्टिविधे अवात्परौ ग्राहग्रहौ अवग्राहः, अवग्रह " वर्षविधेऽवात्
 ग्राहः " ॥ ५ । ३ । ५० ॥ इति वा अस् ॥ १ ॥ २ ॥

घनोपलस्तु करक

धनोपलो मेघमावा, कीर्यते करकं त्रिविधं “वृहन्” ॥ (उणा-२७) ॥
इत्यादिना अक ॥ १ ॥

शेषधात्र-करकेऽम्बुधनो मेघकफो मेघास्थि पुञ्जिका ॥

वीजोदक तोयबिम्बो वर्षाबीजमिरावरम् ॥

काम्पाऽऽश्वा दिग् हरित् ककुप् ॥ ८० ॥

अशते काश्र ॥ १ ॥ आऽऽश्रुते भासा ॥ २ ॥ दिशस्यवकाश दिक् अत्रि
शदिश्र” ॥ २ । १ । ६९ ॥ इति गत्वम् ॥ ३ ॥ हरन्त्यनया हरित् इत्युपि
सबिन्ध्य इत् ॥ (उणा-८८७) ॥ इति इत् ॥ ४ ॥ कं वामु स्वभाति विस्तारमति
ककुप् “ककुप्प्रिष्टुबनुष्टुम” ॥ (उणा-९३२) ॥ इति विभक्तो निपा
स्यते । एते क्रीडिताः ॥ ५ ॥ ८० ॥

पूर्वा प्राची

पृणाति पूवा ‘ निष्पि-’ ॥ (उणा-५११) ॥ इति च कित्, पूर्वति व्याप्नो
तीति वा ॥ १ ॥ प्रथममस्यामश्वादिस्त्य इति प्राची विष्पि ‘अशः’ ॥ २ । ४ ।
३ ॥ इति डी ॥ २ ॥

दक्षिणाऽपाची

दक्षते शीघ्रं गच्छन्त्यन्या रश्मिरिति दक्षिणा ‘दृष्टदृष्टि’ - ॥ (उणा-१९४)
॥ इति इण ॥ १ ॥ अपाचत्पत्स्या रश्मिरित्यपाची । अपादित्वाद् नत्व अवाची
इत्यपि ॥ २ ॥

प्रतीची तु पश्चिमा ।

अपरा

प्रत्यक्षति रश्मिरस्यां प्रतीची ॥ १ ॥ पधाद् अवा पश्चिमा ‘पथादायन्ताम
दिमा’ ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इतीम- ॥ २ ॥ न पृणाति रश्मिरमतामपरा ॥ ३ ॥
शेषधात्र-अपाऽपरेतरा पूर्वाऽपरा पूर्वैतरा तथा ॥

अधोत्तरोदीची

अतिद्ययेनात्कृष्ट उत्तरा ‘द्वयोर्बिम्बे च तरप्’ ॥ ७ । ३ । ६ ॥ इति तरप्,
उत्तरतीति वा ॥ १ ॥ उत्तरमवात्स्यर्भोऽस्या उदीची ॥ २ ॥

शेषधात्र-अधोत्तरेतराऽपाची तथाऽपाचीतरोत्तरा ॥

विदिक् स्वपदिशं प्रदिक् ॥ ८१ ॥

विशिष्ट दिक् विदिक् उभयभ्यपदेशात्, अथाहु-मान्यारामन्तराशानि
विदिशः प्रदिशश्च ता ॥ १ ॥ दिशारिभ्यपदिश, विभक्त्यर्थेऽभ्ययीभावे ‘उर

शदे” ॥७।३।९२॥ इत्यन् समासान्त ॥ २ ॥ प्रकृष्टा दिक् प्रविक् ॥ ३ ॥ ८१ ॥

दिश्यं दिग्भववस्तुनि

विश्वमिति “दिगादिदेहांशाद् यः” ॥६।३।१०४ ॥ १ ॥

अवागपाचीनम्

अपायतीति अपाक् ॥ १ ॥ अपागोवाऽपाचीनम् “अदिक्त्रिमां वाऽयम्”
॥७।१।१०७॥ इति स्वार्थे इन् ॥ २ ॥

एवम्—

उदगुर्दाचीनम् ।

एवम्—

प्राक् प्राचीनं च समे

एवम्—

प्रत्यक् तु स्यात् प्रतीचीनम् ॥ ८२ ॥

तिर्यग्दिशा तु पतय इन्द्राभियमनैर्ऋता ।

वरुणो वायुकुञ्जैरावीशानश्च यथाक्रमम् ॥ ८३ ॥

तिर्यगित्यूर्ध्वाभोदिग्भ्यवच्छेद्रायम् । विदिगपि प्रसिद्ध्या दिक् । एव च
स्वस्वामिसंबन्धे पूर्वा दिग् ऐन्द्री ततो विदिक् आग्नेयी, दक्षिणा याम्या, ततो
विदिक् नैर्ऋती, पश्चिमा बारुणी, ततो विदिक् याम्या, उत्तरा कौबेरी, ततो
विदिक् ऐशानी इति सिद्धम् ॥ ८३ ॥

ऐरावत पुण्डरीको यामनः कुमुदोऽञ्जन ।

पुष्पदन्त सार्वभौम सुप्रतीकश्च विमाजा ॥ ८४ ॥

इरावति अर्धौ जात ऐरावत “जाते” ॥६।३।९८॥ इत्यण् ॥ १ ॥
पुण्डरीकवपुत्वात् पुण्डरीक ॥ २ ॥ यामनाकारत्वाद् यामन ॥ ३ ॥ कुमुदवर्ण
त्वात् कुमुद ॥ ४ ॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः ॥ ५ ॥ पुष्पवद् दन्ता अस्य
पुष्पदन्तः ॥ ६ ॥ सर्वभूमेर्हात सार्वभौम पृथिवीसर्वभूमेर्राज्ञातयोधाम्
॥ ६।४।१५६ ॥ इत्यम् ॥ ७ ॥ शोभनानि प्रतीकानि अज्ञानि अस्य सुप्रतीक
॥ ८ ॥ दिशां धारक गजा दिग्गजा । दिक्क्रमेणेति प्रत्यावाद् सम्भते । ‘ऐरा
वत पुण्डरीकः कुमुदाञ्जनयामना’ इति मातुरिः क्रममाह । मासा तु—ऐरावत
सुप्रतीक इति ॥ ८४ ॥

इन्द्रावयोऽग्नौ दिक्पास्य, तत्रामिवांयुधैस्त्रियेषु तिर्यक्काण्डे बह्येते, सोया
सुक्कमेणाह—

इन्द्रो हरिर्दुश्च्यवनोऽच्युतामजो

वज्री विडोजा मघधान् पुरन्दर ।

प्राचीनवर्हि पुरुहूतवासवौ

सकन्दनाऽऽखण्डलमेघवाहना ॥ ८५ ॥

सुत्रामवास्तोऽप्यतिवस्मिश्चक्रा

वृषा शुनासीरसहस्रनेत्रौ ।

पर्जन्यहर्षध्रुवमुक्षिबाहु-

वन्तेयवृद्धमवसस्तुरापाद् ॥ ८६ ॥

सुरर्षमस्तपस्तप्तो जिष्णुर्वरस्रतक्रुशु ।

कौशिक पूर्वदिग्देवाऽप्सर स्वर्गघञ्चीपति ॥ ८७ ॥

पूतनापाञ्जुमघन्वा मरुत्वान् मघवा

इत्यति इन्द्र "भीष्मि" ॥ (उणा-१८७) ॥ इति २ ॥ १ ॥ हरवि
वैस्वप्राणानिति हरि ॥ २ ॥ बुध भ्यवते परदारैमु रेतश्च्युतेर्बुधभ्यवनः मन्वादि
स्वादन । बुधेन भ्यवते रणाद् वा ॥ ३ ॥ अच्युतस्याऽमजो अच्युतामज-
॥ ४ ॥ वज्रमस्यास्ति वज्री ॥ ५ ॥ वेवेष्टि विद् भ्यापक भोजोऽस्य विडोजा
पृषोडराहित्यात् विड मेवक भोजो मस्येति वा ॥ ६ ॥ मघः सौख्यमस्याऽस्ति
मघधान्, मघो वेवसथा सोऽस्यास्तीति वा ॥ ७ ॥ पुराभि भरीणां हरमति
त्रिपुर वा पुरन्दर 'पुरन्दरमघन्दरौ' ॥ ५।१।११४ ॥ इति खान्तो निपात्यते
॥ ८ ॥ प्राचीनमुसा बर्हिषो वर्मा अस्य प्राचीनवर्हि । यजिष्णुपुराणे—

प्राचीनायाः कृपास्तस्य प्रपिष्यां विभ्रता मुने ।

प्राचीनवर्हिरमवत् क्वातो मुषि महाबल ॥ १ ॥ १७ ॥

पुत्र प्रभृतं हृत यथेप्साह्वानमस्य पुरहृत ॥ १० ॥ वसति कर्णे वासव-
मणिबसेर्मिदं ॥ (उणा-५१६) ॥ इत्ययं वसुरेव वा प्रजापण् बल
पत्न्यं वा ॥ ११ ॥ सकन्दवपत्यरिणी संकन्दनः ॥ १२ ॥ आखण्डयत्याखण्डः
॥ १३ ॥ मेघो बाह्वनमस्य मेघवाहन इन्द्रो हि मेघानाविद्यम वर्यति मेघ
पेरावतो वा, अत्राभिष्ठात्वात् ॥ १४ ॥ ८५ ॥ सुष्ठु शायते सुत्राम् मन्, शोमर्ष
त्राम वसमस्य वा । बाहुकक्षाद् दीर्घत्वे सूत्राम्नाऽपि ॥ १५ ॥ वास्तोऽखण्डेनस्याऽधि
ष्ठता वास्तोऽप्यति- वाजम्यतिवास्तोऽप्यति- ॥ १६ ॥ १६ ॥ इति पद्यपठ-
पि पत्नम् ॥ १६ ॥ वसति यिरीन् वस्मि 'नाताहपुपुवस्मिभ्यो मि' ॥ (उ
णा-६८७) ॥ इति मि ॥ १७ ॥ वाक्नोति शकः भीष्मि' ॥ (उणा-१८७) ॥

इति २, शक्र नाम सिंहासनमस्यास्तीति वा ॥ १८ ॥ वर्षतीति वृषा “ इन्द्रो वर्षतीति ” इति ध्रुवे: “ छपयुवृषि ” ॥ (उणा-१०१) ॥ इत्यादिना कन् ॥ १९ ॥ शोभन नासीरमप्रमानमस्य घृणासीर, घृ पूजामाम्, शङ्करवत् । दन्त्यादिरति ॥ २० ॥ सहस्रं नेत्राण्यस्य सहस्रनेत्र, यत् कौटस्य - इन्द्रस्य हि मन्त्रिपर्यवपीमा सहस्रं, स तस्यक्षुस्तस्मात् इन्द्रं द्वयक्ष सहस्राक्षमाहु ॥ २१ ॥ परिपर्यति पर्यन्त्य ॥ २२ ॥ हरयः पित्रा अश्वो अस्य हर्यश्वः ॥ २३ ॥ इयति ऋमुक्षा “ अर्तेर्मुक्षिनक् ” ॥ (उणा-१२८) ॥ ऋभून् देवान् क्षयत्याभिवसति इत्यन्ते ॥ २४ ॥ बहुदन्त्या अपत्य बाहुदन्तेभ ॥ २५ ॥ वृद्धे धवती अस्त्य वृद्धप्रभा वृद्धेभ्य श्यणोतीति वा ॥ २६ ॥ गुर त्वरित साहयत्याभिभवत्यरीन्, गुर वेग सहते वा गुरापाद्, प्रयोदरादित्वात् ॥ २७ ॥ ८६ ॥ सुराणामृपभ सुरर्षभ ॥ २८ ॥ तप स्तस्फोति इन्द्रपदप्राप्तिशब्दयाऽन्येषां तपस्ताक्ष ॥ २९ ॥ अयतीत्येवशीलो म्प्यु “ भूने म्प्युक् ” ॥ ५।२।३० ॥ इति म्प्युक् ॥ ३० ॥ वरा शत व क्रतवोऽस्य वरशतक्रतु वरक्रतु, शतक्रतु; शतं क्रतवः प्रतिमामिग्रहविशेषा कार्तिकभवेऽस्माऽभवन् इत्यागमविद्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कुशैर्वभैश्चरति कौशिकः, जातमात्रस्याऽदित्या कुशैश्छादितत्वात्; मसुराणे—

जातमात्रोऽय मगवानदित्या स कुशैर्हृत ।

तदा प्रयति देवेश कौशिकत्वमुपागत ॥ १ ॥

कुशिकापत्यमिति वा ॥ ३३ ॥ पूर्वदिशः, देवानां, अप्सरसां, स्वर्गस्य, शम्भ्याश्च पतिः पूर्वदिक्षपति, देवपति, अप्सरपति, स्वर्गपतिः, शान्तीपति, यौगिकत्वात् शान्तीशः, पूर्वदिगीशः, सुरेश, सुरभीशः, माकेश, शान्तीश, पौ क्षोमीश इत्यादयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ८७ ॥ घृतनां साहयति घृतनापाद्, प्रयोदरादित्वात् पत्यम् ॥ ३९ ॥ उग्र घनुरस्य उग्रधन्वा ॥ ४० ॥ म हतो देवा सम्भ्रस्य महत्त्वान् ॥ ४१ ॥ महते मभवा “ शन्मातरिभन् ” ॥ (उणा-१०२) ॥ इत्यनन्तो निपात्यते । मयाऽस्यास्तीति वा “ इयापो बहुलं नाम्नि ” ॥ २।४।१९ ॥ इति ह्रस्व । मय सुखमस्यास्तीति वा ॥ ४२ ॥

शेषधात्र—

इन्द्रे तु वदिते मेरी प्रायस्त्रिंशत्पतिर्भय ।

गौरावस्कन्दी शम्भोको वराभो वेषनुनुभि ॥ १ ॥

किणास्यतश्च हरिवान् माममेभिरसम्पहा ।

शयीर्षिर्माहिरो वज्रदक्षिणो विपुनोऽपि च ॥ २ ॥

अस्य तु ।

द्विप पाकोऽय्यो पृत्र पुलोमा नमुर्चिर्बल ॥ ८८ ॥

जम्भ

अस्येतीन्द्रस्य, द्विपः शत्रवः, ते तु पाकादय-पास्यात्मान पाकः "भीष्मासि-
 बन्ति-" ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ १ ॥ अदन्ति अत्रय ॥ २ ॥ वर्तते
 वृषोऽहि "ऋज्यमि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक् ॥ ३ ॥ पुते छोमान्य
 स्य पुत्रोमा, पृषोदरादिस्वात् सत्रोप ॥ ४ ॥ न मुम्यस्यहकार ममुषि- "नाम्युपा-
 न्य-" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति किः, नद्यादित्वात् साधु ॥ ५ ॥ बलति
 बल ॥ ६ ॥ ८८ ॥ जम्भते जम्भ, जायत इति वा "गृधुरमि-" ॥ (उणा-
 ३२७) ॥ इति मः ॥ ७ ॥ ततो 'बभ्याद्मिद्देवि-' (पृ० ५ श्लो० १०)
 इसादिवचनात् पाकद्विद्, अग्निद्विद्, इन्द्रद्विद्, पुत्रोमद्विद्, ममुषिद्विद्, बलद्विद्,
 जम्भद्विद् इन्द्रः; यौगिकत्वात् पाकशासनादय ॥

प्रिया शचीन्द्राणी पौलोमी जयबाहिनी ।

अस्येत्यनुवर्तते । प्रिया भाया, शषते मधुर वक्षित शशी ॥१॥ इन्द्रस्य भाया
 इन्द्राणी "हरणेन्द्र-" ॥२॥४॥६२॥ इत्यादिना बीः, भान् भान्त ॥ २ ॥ पुस्मेन्ते
 सुनेपक्ष पौलोमी वाङ्मादित्वात् इम् ॥३॥ अर्बं बहतीक्षेत्रास्मि जयबाहिनी ॥ ४ ॥

शेषधात्र—

स्यात् पौलोम्यो तु शक्याणी चारुभारा शताशरी ।
 महेन्द्राणी परिपूर्णसहस्रधन्ववत्सपि ॥ १ ॥

तनयस्तु जयन्त स्याज्जयदत्तो जयश्च स ॥ ८९ ॥

इन्द्रस्य तनय, जयतीति जयन्त "सुजिभूषदि-" ॥ (उणा-२२१) ॥ इ-
 क्षन्तः ॥ १ ॥ जय एन देवात् जयदत्त 'तिक्कस्तौ नाभि' ॥ ५ । १ । ७१ ॥
 इति धातुः ॥ २ ॥ जयतीति जयः ॥ ३ ॥

शेषधात्र—जयन्ते मागसंतान ॥ ८९ ॥

मुता जयन्ती तविपी ताविपी

इन्द्रस्य मुता, जयतीति जयन्ती ॥१॥ तवति गच्छति तविपी, ताविपी ॥२॥१॥

तथै भया हय ।

इन्द्रस्य हय, तथै भवती अस्य तथैःभया ॥ १ ॥

शेषधात्र—इयधश्चो हरेर्हमे ॥

मातलि सारथि

इन्द्रस्य सारथि मत्तस्यसापक्षं मातलि ॥ १ ॥

शेषधात्र—मातसौ इयंकय स्यात् ॥

देवनन्दी द्रा स्व

इन्द्रस्य द्वा-स्य, देवान् नन्दयतीत्येषशीले देवनन्दी ॥ १ ॥

गज पुन ॥ ९० ॥

ऐरावणोऽभ्रमातङ्गश्चतुर्दन्तोऽर्कसोदर ।

ऐरावतो हस्तिमल्लः श्वेतगजोऽभ्रमुप्रिय ॥ ९१ ॥

इन्द्रस्य गज ॥ ९० ॥ ऐरावणे भव ऐरावण ॥ १ ॥ अभ्रस्थत्वात् अभ्रमातङ्गः, अभ्र
स्य हस्येके, यत्कात्य-ऐरावत विजानीयात् नागमम्मुदगोचरम् ॥ २ ॥ चत्वारो दन्ता
अस्य चतुर्दन्त ॥ ३ ॥ अर्कस्य सोदरोऽर्कसोदरः, द्वयोः समुद्रजातत्वात् ॥ ४ ॥ इ-
रावणश्चौ जात ऐरावत पुक्लीयलिङ्गः ॥ ५ ॥ हस्तिर्ना मल्ल हस्तिमल्लः ॥ ६ ॥ श्वे-
तश्चासौ गजश्च श्वेतगजः ॥ ७ ॥ अभ्रतीति अभ्रमु “अभ्रेरमुः” ॥ (उणा-८००)
॥ अभ्रे शे माति न भ्राम्यति वा मन्थरगामित्वात्, यत्क्षयम्-अभ्रम्वा जघना-
न्तर्दोषितकर । तस्याः प्रियोऽभ्रमुप्रिय ॥ ८ ॥

शेषश्चात्र-ऐरावणे भवाम्बर सदादानो शर्रेणु ॥ ९१ ॥

वैजयन्ती तु प्रासादध्वजौ

इन्द्रस्य प्रासादो ध्वजश्च, वैजयन्ती पताकाऽनयोरास्ति वैजयन्तौ, विजयते
विजयन्तो जिष्णुस्त्वस्येमाविति वा ॥ १ ॥

पुर्ममरावती ।

इन्द्रस्य पुरी, अमरा सन्ध्रस्ता अमरावती “अनजिरादि-” ॥ ३ ॥ १०८ ॥
इक्षादिमा मसौ दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषश्चात्र-पुरे त्वेत्रे सुधर्मम् ॥

सरो नन्दीसर

इन्द्रस्य सर नन्दीनाम्ना सरो नन्दीसरः ॥ १ ॥

पर्पत् सुधर्मा

इन्द्रस्य पपत् शोभनो धर्मोऽस्या सुधर्मा । यत्क्षयम्-सुधर्माऽनभमा पुरी ॥ १ ॥

नन्दन वनम् ॥ ९२ ॥

इन्द्रस्य वनम्, नन्दयति नन्दनम् ॥ १ ॥ ९२ ॥

वृक्षा कल्प पारिजातो मन्दारो हरिचन्दन ।

सन्तानश्च

इन्द्रस्य वृक्षाः, कस्य सक्त्स्यपूरणत्वात् ॥ १ ॥ पारिष पारवतोऽम्बेर्जातः पा-
रिजातः ॥ १ ॥ मन्दन्ते मोदन्ते देवा अनेन मन्दार, “अभ्यष्टिमदिमन्दि” ॥

(उणा-४०५) ॥ इत्यार ॥ १ ॥ हररिन्द्रस्य चन्दना हरिचन्दन पुष्पीबक्षिः,
हरि कपे पिङ्गचन्दन इति वा ॥ १ ॥ सतन्यन्ते पुष्पाभ्यम्बिन् सखान ॥ १ ॥

धनुर्देवायुधं

इन्द्रस्य धनुः, देवानामायुधं देवायुधम् ॥ १ ॥

तद्वज्रु रोहितम् ॥ ९३ ॥

तद् देवेन्द्रधनुरुपाते ऋजु अवक, रोह संजातोऽस्य रोहितम्, रोहितवर्ण
त्वाद् वा । केचित्तु ऋजुरोहितमिति समस्तमिच्छन्ति ॥ १ ॥ ९३ ॥

दीर्घर्ज्वरावत

तदेव दीर्घं ऋजु च इरावति मेधेऽर्धौ वा भव ऐरावतं पुंस्त्रीबक्षिः ॥ १ ॥

यज्ञ स्वशनिर्हादिनी स्वरु ।

शतफोटि पवि शंघो वम्भोलिर्मिदुरं मिदु ॥ ९४ ॥

व्याधाम कुलिश

यजति धास्येव न प्रतिहन्त्यते बर्जं पुंस्त्रीबक्षिः ' भीहृषि ' ॥ (उणा-३८७) ॥
इति र ॥ १ ॥ अद्भुते भ्यान्तोति रिपूम् ज्वास्तामि अशानिः पुंस्त्रीबक्षिः ' सदि
इत्यमि " ॥ (उणा-१८०) ॥ इत्यनि ॥ २ ॥ हाद् स्फूर्जपुरस्यास्ति हादिनी
॥ ३ ॥ खरति खर पुंसि ' धमृतुस्वरि " ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ शतं
बहुपः फोटयोऽस्येति शतफोटि. पुलिः, मौगिकत्वाद् क्षतारशतघाटी च ॥ ५ ॥
पुनाति पवि पुंसि हीरकस्य पवित्रत्वात्मानाद् ॥ ६ ॥ इत्वा कार्यं धाम्यति शव- "धाम्य
मेर्षिद् वा " ॥ (उणा-३१८) ॥ इति व शं विद्यतेऽस्येति वा ' कर्षाम्ना ' ॥
७।१।१८ ॥ इति वः ॥ ७ ॥ वभोति वेदयति दानवान् वम्भोसिः पुंसि ' बहुलं
॥ ५ । १ । ९ ॥ इत्योक्ति ॥ ८ ॥ मिनसीस्येवपौल भिदुरम् ॥ ९ ॥ मिनसीति
मिदुः पुंसि ' पूकाहृषि " ॥ (उणा-७२९) ॥ इति कुः ॥ १० ॥ १४ ॥ विशेषे
णाऽऽपधाति भयं वैखानां व्याधाम " अतीरि " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥
११ ॥ कोसति सङ्घीकरोति मयदत्वाद् गिरीन् कुलिशः पुंस्त्रीबक्षिः कुलिशनि
॥ (उणा-५३५) ॥ इति क्शिः कुलिन् कुसपवैतान् स्यति पक्षच्छेदेन तन्करो
तीति वा कुलिशत क्शिःति तद्वज्रोक्षरीमिति वा ॥ १३ ॥

अस्मार्चिरतिमी

अस्य बज्रस्य अर्धेज्वास्त अतिशयेन विनेकास्या अतिमी स्त्रीबक्षिः ॥ १ ॥

स्फूर्जधुर्ध्वनि ।

बज्रस्य चानि स्फूर्जनं स्फूर्जधुः पुंसि द्वितोऽयुः ॥ ५।३।८३ ॥ इत्यु ॥ ११ ॥

स्वर्वेधावश्विनीपुत्रावश्विनौ वडवासुतौ ॥ ९५ ॥
नासिक्यावर्कजौ दसौ नासत्याषब्धिजौ यमौ ।

स्वर्गस्य वैद्यां स्वर्वद्यौ ॥ १ ॥ शश्विन्याः पुत्रौ अश्विनीपुत्रौ, यौगिकत्वात्
आश्विनेयौ ॥ ९ ॥ अश्वो विद्यतेऽनयोराश्विनौ सदाऽश्वारुद्धावित्ययं ॥ ३ ॥ वड
यायाः सुतौ वडवासुतौ ॥ ४ ॥ ९५ ॥ नासिक्यमवत्येन नासिक्यवर्णसदृशौ नासि
क्यौ, अश्विन्या नासिक्यरग्नयो रवे रेत पाठात् उत्पत्त्याधिति प्रसिद्धिः ॥ ५ ॥
अर्काज्जातौ अर्कजौ ॥ ६ ॥ दस्यतो हरतो रोगान् दसौ “भीष्टधि” ॥ (उणा-
३८७) ॥ इति र ॥ ७ नाऽसस्तु साधू नासत्यां, नाऽसत्याधिति षा, नस्तादित्वाद्
साधु ॥ ८ ॥ अश्वेजातौ अश्विजौ ॥ ९ ॥ यमौ युग्मरूपौ ॥ १० ॥ निष्पद्भि
ष्वनान्ता ह्ये ॥

दोषधात्र-नासिक्ययोस्तु नासत्यदसौ प्रथरबाहनौ ।

गदान्तकौ यहवहौ ॥

विश्वकर्मा पुनस्त्वष्टा विश्वकृत् देववर्धकि ॥ ९६ ॥

विश्वं करोति विश्वकर्मा, मन् ॥ १ ॥ त्वदाति त्वष्टा “त्वष्टृशृष्टुद्भिर्भावयः” ॥
(उणा-८६५) ॥ २ ॥ विश्वं करोति विश्वकृत् ॥ ३ ॥ देवानां धर्षकि देववर्धकि-
॥ ४ ॥ ९६ ॥

स्व स्वर्गिवध्योऽप्सरस स्वर्वेद्या उर्वशीमुखा ।

स्वर्गस्य स्वर्गिणां, न वध्यः स्वर्वध्यः, स्वर्गिवध्यः, यौगिकत्वात् स्वर्गजिन्य,
सुरजिन्यः ॥ १ ॥ २ ॥ आप्यन्ते पुष्यैरप्सरसः “आपोपाप्ताप्सरसश्चाथ” ॥ (उणा-
९६४) ॥ इत्यसु, आपोऽप्सरदेवस्य, अप सरन्ति स्मेति वा समुद्रजातत्वाद्, वा
अहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गोऽयम्, तेनाऽप्सर इत्यपि ॥ ३ ॥ स्वर्गस्य वेद्याः स्वर्वेद्या,
स्वरिति स्वर्गिणोऽप्युपरुक्षणम्, तेन देवगणिक्य इत्यपि ॥ ४ ॥ ऊरु अस्तुते
मारायणस्योरुद्रवत्वात् उर्वशी, पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः, यक्ष्यम्-ऊरुद्रवा नरस्यस्य
मुने सुरभीमुक्तग्रहणात् प्रभावत्याधाः ।

यद्वपाकि-—

अथ ब्रह्मणोऽग्निकुण्डात् समुत्पन्ना प्रभावती ।

बेदित्वाद् बेदिवती यमात् पुनः सुलोचना ॥ १ ॥

उर्वशी तु हरे सम्भमूरु मित्वा विनिगता ।

रम्भा तु ब्रह्मणो वक्त्राभिप्रलेप्ता तु तत्करात् ॥ २ ॥

शिरसस्तु महाविता सृष्टा कृकसिंसा कृता ।

मरीचिसुषिका वैव विद्युत्पन्ना तिस्रोत्तमा ॥ ३ ॥

आद्रिका उक्षणा देमा दिव्या रामा मनोरमा ।

हेमा सुगन्धा सुवपु मुवाह सुमता सिता ॥ ४ ॥

धारहती पुण्डरीका सुरसा सुवतापि च ।

सुमाता कामला हसपादी च सुमुखीति च ॥ ५ ॥

मेनका सहजन्या च पर्णिनी पुञ्जिकास्थला ।

ऋतुम्यला पृताची च विशाभीत्यप्सर स्त्रिय ॥ ६ ॥

हाहादयस्तु गन्धर्वा गान्धर्वा देवगायना ॥ ९७ ॥

गानप्रारम्भे हाहाकरणात् हाहा पुंसि, गन्धर्वविशेषस्य नामेदम् हाहा
आदिवेषां ते हाहादयः, आदिशब्दात् हृहस्तुम्बुरुर्हृपणाशो विश्वावसुर्वसुरुचिरि
स्मादयः । हाहाहृहुरिति पुल्लिङ्गमेकमखण्डं नामेत्येके । गन्धर्वो च हाहाहृहुरिति
तु स्त्रियम् । अभ्ययाविलेके, यद्वावस्यति — इसो हाहाहृहृ च द्वौ रूपमाशब्ध
तुम्बुरुः । गन्धयन्ते हिंसन्ति दुःखं गन्धर्वा 'गन्धेरर् चान्त' ॥ (उणा-
५०८) ॥ इति च, गीर्धिमते वाक् सप्तस्वरसपमा तिष्ठत्यत्रेति वा ॥ १ ॥ गन्धर्वा
एव गान्धवा ॥ २ ॥ देवानां गायना देवगायना ॥ ३ ॥ ९७ ॥

यम कृतान्त पितृदक्षिणाशाप्रेतात्पतिर्दण्डधरोऽर्कसूनु ।

कीनाक्षमृत्यु समवर्तिकालौ शीर्णाहिहृयन्तकधर्मराजा ॥९८॥

यमराज श्राद्धदेव क्षमनो महिपध्वज ।

कालिन्दीसोदरश्चापि

यमवति यमः, यमसजातत्वाद् वा ॥ १ ॥ कृतोऽन्तोऽनेन कृतान्त ॥ २ ॥
पितृसप्यात्, दक्षिणाशाशब्दात् प्रेतसप्याच्च परं पति पितृपतिः दक्षिणा-
शापति प्रेतपति ॥ ३ ॥ ७५ ॥ दण्डमर्कं धरति दण्डधर ॥ ६ ॥ अर्कस्य सूनुः
अर्कसूनु ॥ ७ ॥ क्वन्ति दीप्यते कीनाश 'क्वेरीत्यातः' ॥ (उणा-५२४) ॥
इत्याद्य ॥ ८ ॥ म्रियतेऽनेन मृत्यु पुंसि 'मृत्युक्' ॥ (उणा-८०५) ॥
इति लुक् ॥ ९ ॥ राक्षि रक्षे च समे वतत इत्येवशीलः समवर्ती ॥ १० ॥ काल्पयति
क्षिपयामुः कालः ॥ ११ ॥ शीर्णाबन्धो अस्य शीर्णाहि, सनैश्वरेणास्य दशाऽ-
बन्धोक्षिता पादौ दन्धौ इति हि प्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ हरति प्राप्नान् हरिः ॥ १३ ॥
अन्तमतीति अन्तक ॥ १४ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराज ॥ १५ ॥ ९८ ॥ यमनेन राजते
यमराजः यमराह इत्यपि ॥ १६ ॥ श्राद्धे देवः श्राद्धदेव किमुपतित्वात् ॥ १७ ॥
यमवति यमन ॥ १८ ॥ महिषो ऋयोऽस्य महिषध्वजः महिषबाहनत्वात् ॥ १९ ॥
कालिन्ध्या सोदर कालिन्दीसोदर ॥ २० ॥

क्षेपयामुः—यमे तु यमुनाप्रभ ।

महासत्य पुराणान्त कालकृत ॥

राधुः । क्रम्यादोऽपि ॥ १४ ॥ कर्पुरवर्णत्वाद् कर्पुरं, कर्बति गच्छतीति वा
' वादसति ' ॥ (उणा-४२२) ॥ इत्युर ॥ १५ ॥ निर्वृतेर्दिकृपास्तस्याऽपस्य
मैश्वरं ॥ १६ ॥ अश्वत् पिबति अश्वत्सु ॥ १७ ॥

शेषवात्र-अथ राक्षसे ।

पृथप्रिय तस्यपुत्र कर्बरो भरविष्वणः ।

आधिरो हनुप शङ्कुर्विधुरो जलस्मेहितः ॥ १ ॥

उदूरः स्रग्धसमारो रक्तप्राव प्रवाहिकः ।

सम्पावसो रात्रिबठक्षिशिरा समितीपदः ॥ २ ॥

घरुणस्त्वर्णवमन्दिर प्रचेता ।

जल्य्याद् पतिपाक्षिमेघनादा

जलकान्तारः स्मात् परजनस्य ॥ १०२ ॥

इत्यानि विभक्तिं बध्म " ऋकृवृषुदारिभ्य उणः " ॥ (उणा १९६) ॥
इत्युण ॥ १ ॥ अथवो मन्दिरमम्याऽर्णवमन्दिरः ॥ २ प्रकृतं जेतोऽस्य, प्रचेतयते
वा प्रचेता ॥ ३ ॥ जलबादसो पतिर्जल्य्याद्-पतिः जलपति, माद-पति,
यौगिकत्वाद् अपां नाम, मादोमाथ इत्यादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ पाक्षोऽस्याऽस्तीति
पाक्षी, यौगिकत्वाद् पाशपाशिरिक्षादयः ॥ ६ ॥ मेघवद्-मादोऽस्य मेघनाद-
॥ ७ ॥ जलमेव कान्तारमस्य जलकान्तारः ॥ ८ ॥ परं जयति परजनः ' विद
नयगन " ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यादिशब्दाद् निपास्यते ॥ ९ ॥

शेषवात्र—

बदने तु प्रतीचीघो दुन्दुभुरामघृता ॥ १०२ ॥

मीद सितोदरकुहेषसस्ताः पिशाच-

कीच्छावसुक्षिशिरपेलयिलैकपिङ्गा ।

पौलस्त्यवैभयणरत्नकरा कुचेर-

यक्षौ नृधर्मघनदौ नरवाहनश्च ॥ १०३ ॥

कैलासौका मक्षभननिधिर्किंपुरुपेश्वरः ।

धिय ददाति भीदः ॥ १ ॥ सितमुदर यस्य सितोदर कुक्षित्वात् ॥ २ ॥
कुहयते विस्मापयते कुहः ॥ ३ ॥ ईपास्य स्त्रस्य सखा ईपास्य ॥ ४ ॥
पिशाचः सन्मस्य पिशाचकीं मातातीक्षारपिशाचात् कन्मास्तः ॥ ७ ॥ १२ ॥
११ ॥ इति हन् ॥ ५ ॥ इच्छया वन्स्य इच्छप्रबन्धः ॥ ६ ॥ त्रीणि शिरास्यस्य
शिशिरा ॥ ७ ॥ ईभ्यतेऽस्यविति ईभ्यिद् विभवा ' ईभराविद् इत्यथ " ॥ (उण्य-

८७९) ॥ तस्याऽपस्य ऐबविड, लखे ऐलविल, इडविड धनदमार्तत्यन्ये ॥ ८ ॥
 एक पिङ्गमस्य एकपिङ्गः, पिङ्गलं कनेत्रत्यात्, अत एव भागुरिणा ह्यर्यस्य उक्त
 ॥ ९ ॥ पुलक्षेरपस्य वृद्ध पौलस्त्य "गर्गादिर्यम्" ॥ ६ । १ । ४२ ॥ इति यम्
 ॥ १० ॥ विभवसोऽपस्य वैधवण "णभ विभवसो विच्छिद् य वा" ॥ ६ ।
 १ । ६५ ॥ इति साधु ॥ ११ ॥ रत्नानि फरेऽस्य रत्नकर ॥ १२ ॥ कुत्सितं
 बेर शरीरमस्य कुष्ठित्वात् कुपेर, कृत्यत इति वा "कुगुपतिकथि" ॥ (उणा-
 ४२१) ॥ इति केर ॥ १३ ॥ किप्ररादिस्य म्येऽपि यक्षजातित्वाद् यक्ष
 ॥ १४ ॥ नुमनुप्यस्येव घर्म श्मधुल्लवादिरस्य मृघर्मा "द्विपदाद् घर्मादन्" ॥ ७ । ३ ।
 १४१ ॥ इत्यन् समासान्तः, एष मनुप्यधमाऽपि ॥ १५ ॥ घन ददाति घनद
 ॥ १६ ॥ नरो वाहनमस्य नरवाहन ॥ १७ ॥ १०३ ॥ कैलस ओम्नेऽस्य
 कैलासौक्य ॥ १८ ॥ यक्षाणां, घनस्य, निधीनां, किंपुरुषाणां च ईश्वर
 यक्षेश्वरः, घनेश्वरः, निधीश्वरः, किंपुर्येश्वरः, यौगिकत्वाद् गुहाकेशः, भित्तेशः,
 निधानेशः, किंनरेशः । राजरानस्तु राज्ञां यक्षाणां राजेति यौगिकत्वाद् गृहीतः
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

शेषव्यात्र—

वनदे निधनाक्षः स्याद् महासत्त्वः प्रमोदितः ।

रत्नगर्भं चत्तराष्ट्राऽधिपति सत्त्वसंगरः ॥

घनकेशिः सुप्रसन्न परिविद्धः ॥

विमान पुप्यक

धीदस्येति शेष । पुप्यस्य तुल्य पुप्यकं "तस्य तुल्ये कः सहाप्रति-
 शूल्यो" ॥ ७ । १ । १०८ ॥ इति क ॥ १ ॥

चैत्ररथ वनं

चित्ररथेन निर्दूत चैत्ररथं "तेन निर्दूते च" ॥ ६ । २ । ७१ ॥
 इत्यन् ॥ १ ॥

पुरी प्रभा ॥ १०४ ॥

अलका वस्योक्तसारा

॥ प्रकर्मण भाति प्रभा ॥ १ ॥ १०४ ॥ अस्ति भूपमति अलका "दृक्नु" ॥
 ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यकः, क्षिपकादित्वावित्वाभाव ॥ २ ॥ यमुपुष्पानि
 ओक्तासि सारमत्स्यां वस्योक्तसारा, प्रयोदरादित्वात् घलोपः ॥ ३ ॥

शेषव्यात्र—अलका पुनः । बहुप्रभा वसुपारा ॥

सुतोऽयं नलकूबर ।

जतो नङ् कूबर रथावयमांडस्य नलकूपरः ॥ १ ॥

वित रिक्थं स्थापतेयं रा सार विमवो वसु ॥ १०५ ॥

सुरां द्रव्यं पृथग्मूवथ स्वमूर्ध्नि द्रविण धनम् ।

द्विरप्यार्थी

विद्यते सभ्यत वितं " वित धनप्रतीकम् " ॥ ४ । २ । ८२ ॥ इति पनरय मत्तमाव ॥ १ ॥ रिष्यते विमग्ने रिष्यम् ' नीनूरमि " ॥ (उणा-२२०) ॥ इति षच् ॥ २ ॥ स्वपती साधु स्थापतेयम् " पप्यस्तिपि " ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयच् ॥ ३ ॥ सति णं राः र्त्विपुंसलिङ्गः ' सतर्त्वि " ॥ (उणा-८६६) ॥ इति टैः ॥ ४ ॥ सरति क्तान्तर घारं क्लीपलिङ्गः, पुंस्यपि धनपाठ, यदाह सारोऽर्थो इविम धनम् । सत्ने स्थिरार्थे षच् ॥ ५ ॥ विभवति विभवः ॥ ६ ॥ वस्ने छादयति, वसतीभग्गदे वा वसु क्लीपलिङ्गः ॥ ७ ॥ १०५ ॥ सुमि र्मायते सुमं " सुमुनिभ्यो माहो किन् " ॥ (उणा-२६६) ॥ इति षः ॥ ८ ॥ इमुप्य इम् " दोमन्धे " ॥ ७ । १ । ११५ ॥ इति यः यथा-हुरमन्धि अविद्यं दाह उपकल्प्यमान विधिद्वेषम् भवति, तथा धनमपि विमिमुग्धमानं विधिद्वेषान्माधुपमोगच्छं भयतीति इम्मुप्यत ॥ ९ ॥ पृषक्ति सनुज्यते पृष्यं " नीनूरमि " ॥ (उणा-२२७) ॥ इति बहुवचनात् षच् ॥ १० ॥ एष ऋष्यते स्तूपते ऋष्यम् ॥ ११ ॥ अस्यते क्षिप्यते स्व पुंश्रीबलिङ्ग ' प्रहाडा " ॥ (उणा-५१४) ॥ इति चान्ता निपात्यने, स्वनतीति वा ॥ १२ ॥ ऋष्यते स्तूपते ऋष्यं ' पृषीडा " ॥ (उणा-१८३) ॥ इति बहुवचनात् षच् ॥ १३ ॥ इति इविम " दुहृदि " ॥ (उणा-१९४) ॥ इति इमः ॥ १४ ॥ धनवि स्यदायते धन पुंश्रीबलिङ्गः धन्यत इति वा वपादित्वाद् अस् ॥ १५ ॥ द्वियते द्विरप्य ' द्विरप्यपञ्चन्यादथ " ॥ (उणा-२८०) ॥ इति साधु ॥ १६ ॥ अर्त्विऽर्त्वी अथ ' अमिमुगार्त्विभ्यस्व " ॥ (उणा-२२५) ॥ इति षः, अर्ष्यत इति वा ॥ १७ ॥

निधानं तु कुनाभि श्वेवधिर्निधि ॥ १०६ ॥

निधीयत एतदिति निधानं, मुग्धादित्वाद् कमपि अनद् ॥ १ ॥ को पृषिभ्या नाभिरिष कुनाभि- पुंसि ॥ २ ॥ श्वेते श्वेवं स्यात्पवनं ' शीकापो हस्वथ वा " ॥ (उणा-५०६) ॥ इति च सदीयतेऽस्मिभिति श्वेवधि पुंसि ' म्याप्यादाधारे ' ॥ ५ । ३ । ८८ ॥ इति किः, पुंश्रीबयोवाचस्पतिः, यदाह निधि श्वेवधिरुक्रियाम् ॥ ३ ॥ नियतं धीयने निधि- पुंसि ॥ ४ ॥ १०६ ॥

निधिबिधेयामाह—

महापद्मश्च पद्मश्च शुक्यो मफरकच्छपौ ।

मुकुन्दकुन्दनीलाक्ष चर्चाक्ष निधयो नव ॥ १०७ ॥

महापद्माकृतित्वात् महापद्म ॥ १ ॥ पद्माकृतित्वात् पद्म पुसि, वाक्-
स्पतिस्तु-पद्मोऽस्त्रियाम्, इत्याह ॥ १ ॥ शङ्काकारत्वात् शङ्क ॥ १ ॥ मकरा
कारत्वात् मकर ॥ १ ॥ कच्छपाकारत्वात् कच्छपः ॥ १ ॥ मुकुन्दवर्णत्वाद्
मुकुन्दः ॥ १ ॥ कुन्दवर्णत्वात् कुन्दः ॥ १ ॥ नीलवर्णत्वाद् नील ॥ १ ॥
अर्च्यते इति च्चा पुसि ॥ १ ॥ जैनसमये तु नैसर्पाणां निधय, यदयोन्वाम
त्रियष्टिशलाकापुरुषधरिते-

नैसर्प पाण्डुकधाय पिङ्गलः सवरत्नकः ।

महापद्मः काल्महाकालौ माणवशङ्कौ ॥ १ ॥

तेषामेवामिधानैस्तु तदधिष्ठायका सुरा ।

पत्न्योपमायुषो नागकुमारास्तभिवासिन ॥ २ ॥ १०७ ॥

यक्ष पुण्यजनो राजा गुह्यको वटवास्यपि ।

इज्यत इति यक्षः “मायावद्यमि” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स-
यद्मत इति वा ॥ १ ॥ पुष्पधासौ जनय पुष्पजन ॥ २ ॥ राजते राजा ॥ ३ ॥
गुह्य वित्त करोति गुह्यकः, गृह्णीति वा “क्रीचक” ॥ (उणा-३३) ।
इत्यादिशब्दाद् निपास्यते ॥ ४ ॥ वटे बसतीत्येवशीसो वटवासी ॥ ५ ॥

किंनरस्तु किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयु ॥ १०८ ॥

कुत्सितो वर, अश्वमुखत्वात् किंनरः “किं क्षेपे” ॥ ३ । १ । ११० ।
इति समासः ॥ १ ॥ एवं किंपुरुषः ॥ २ ॥ तुरङ्गस्यैव वदनमस्य तुरङ्गवदन
॥ ३ ॥ मिनोति मयु “मिषद्विचरिचदिभ्यो वा” ॥ (उणा-७२६) ॥
इत्यु ॥ ४ ॥ १०८ ॥

शमुः शर्व स्थाणुरीशान ईशो

रुद्रोऽङ्गीशौ वामदेवो वृषाङ्कः ।

कण्ठेकाल शङ्करो नीलकण्ठ

श्रीकण्ठोमौ धूर्जटिर्भीममर्गौ ॥ १०९ ॥

मृत्युञ्जय पञ्चमुखोऽष्टमूर्ति

श्मशानवेष्मा गिरिशो गिरीश ।

पण्ड कपर्दीश्वर ऊर्ध्वलिङ्ग-

एकत्रिद्वग्लालहृगोकपाद ॥ ११० ॥

मृदोऽष्टहासी घनवाहनोऽहि-

र्जुधो विरूपाक्षविपान्तकौ च ।

महाव्रती वह्निहिरण्यरेता

शिवोऽग्नियधन्वा पुरुपास्थिमाली ॥ १११ ॥

स्माद् व्योमकेश शिपिविष्टमैरवौ

दिक्कृष्णाचिवासा भवनीललोहितौ ।

सर्वज्ञनाट्यप्रियस्वण्डपर्शवो

महापरा देवनटेम्बरा हर ॥ ११२ ॥

पशुप्रमथमूतोमापति पिङ्गजटेक्षण ।

पिनाकशूलखट्वाङ्गाङ्गाङ्गीन्दुकपालमृत् ॥ ११३ ॥

गजपूपपुरानङ्गकालान्धकमस्वाऽसुहृत् ।

एतं सुखं तत्र भवति शंसु 'शंसस्वयविप्राद् भुवो ङ्' ॥ ५ । २ । ८४ ॥
इति ङ् ॥ १ ॥ शृणाति संहरति शर्ष 'छटिच्छटि—' ॥ (उणा—५०५) ॥ इ
ति ङ् ॥ २ ॥ तिष्ठति शम्भत स्वाणु 'अग्निस्वाश्रीम्यो णु' ॥ (उणा—७६८)
॥ इति णु ॥ ३ ॥ ईष्ट इज्वेशीळ ईशान ताच्छीस्ये शान ॥ ४ ॥ ईष्टे इष्ट
॥ ५ ॥ रोदनाद् र्द्व क्ण्यञि—' ॥ (उणा—३८८) ॥ इति रक् सोऽरोपीद्
यदरोपीद् तद् र्द्वस्य र्द्वत्सम्' इति श्रुते, रोदमस्वरिकीना "सुरसुर—" ॥
(उणा—३९६) इति गिपाष्यते ॥ ६ ॥ उद्दिष्टत्वागमविशेषं उद्दिष्टः पूषोदरादित्वाद्
॥ ७ ॥ वाम श्रेष्ठो देवो वामदेव, संसारवामत्वाद् वा ॥ ८ ॥ पूषोऽह विह
मस्य पूषाह, यौगिकत्वाद् पूषसाब्धन इत्यादय ॥ ९ ॥ कण्ठे कण्ठोऽस्य कण्ठे
कण्ठ 'अमूषमस्यकण्ठत्वाद् स्वाहादकामे' ॥ ३ । २ । २२ ॥ इति सप्तम्या अल्प
॥ १० ॥ एतं सुखं करोति सहरः "हेतुतच्छ्रीलामुक्ते- ॥ ५ । १ । १०३ ॥
इति ट् ॥ ११ ॥ नीलः कण्ठोऽस्य नीलकण्ठ ॥ १२ ॥ भी शोभा कण्ठोऽस्य
भीकण्ठ सषाहि महाभारते—

इन्नेण तत् पुरा क्षिप्त वज्रं भीकण्ठकपिणा ।

इरुष्वा कण्ठं तु तं पार्थ ॥ ततः भीकण्ठता मम ॥ १ ॥ १२ ॥

उच्यति कृष्णा समवैति ओपति पुरं दहतीति वा उच्यः 'सुरसुर-
॥ (उणा—३९६) ॥ इति रास्तो निपाष्यते ॥ १४ ॥ पूषाह अवामु अस्य
पूषेति पूषोदरादित्वाद् पूषाङ्गमूता जटयो अव्य अस्येति वा 'भूमं रूपं वा
यत् तस्य तेन पूषेति उच्यते' इति वा ॥ १५ ॥ विम्वस्यस्माद् भैरवरूपाह भिमः
'भियः पोऽन्तश्च वा ॥ (उणा—३४४) ॥ इति म् ॥ १६ ॥ विमर्ति
शक्तिं मर्यं 'गम्भसि' ॥ (उणा—९२) ॥ इति ग, शृज्यन्तेऽनेन वाम

कालादयो वा ॥ १७ ॥ १०९ ॥ मृत्युं जयति मृत्युञ्जय “मृञ्जि” ॥ ५ ।
 १ । ११२ ॥ इत्यादिना सहायां स ॥ १८ ॥ पञ्च मुञ्जानि सद्योत्रातवामदेवा
 ऽपोरतसुष्येशानलक्षणाणि अस्य पञ्चमुञ्ज ॥ १९ ॥ अष्टौ मूर्त्तय क्षितिजल-
 पवनहुताशनयजमानाकाशसूर्यचन्द्रलक्षणा अस्य अष्टमूर्ति ॥ २० ॥ श्मशान
 वेदनाऽस्य श्मशानवेद्मा ॥ २१ ॥ गिरिरस्माक्षि गिरिषः “छोमपिच्छादे
 शेल्मु” ॥ ७ । २ । २८ ॥ इति श, गिरौ शेते, गिरिं श्मति उपमोगेन तन्
 करोतीति वा ॥ २२ ॥ गिरेरीशो गिरीश ॥ २३ ॥ ऋषिभि श्मापेन पातितलि-
 ङ्गत्वात् पञ्च, यद्गामनपुराणे—

सतस्रमृपयो दृष्ट्वा मार्गवाङ्गिरसो मुने । ।

श्लोघभाजोऽद्भुबन् सर्वे लिङ्गोऽस्य पततां भुवि ॥ १ ॥ २४ ॥

कपर्दीऽस्याऽस्ति कपर्दी ॥ २५ ॥ ईष्ट इत्येवशील ईश्वर “स्वेशमास ”
 ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति वर ॥ २६ ॥ ऊर्ष्वं लिङ्गमस्य ऊर्ष्वलिङ्ग, नकुलीशमूर्त्तौ
 ॥ २७ ॥ एका तिलस्र दृष्टो यस्य स तथा एकदक्, अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ महेश्वराङ्गस्य
 एकदक्त्वात्, त्रिदक् ललाटे नेत्रयोगात्, यौगिकत्वात् एकनेत्र, विपमनेत्र
 ॥ २८ ॥ २९ ॥ भाले वगस्य मालहण् ॥ ३० ॥ अर्धनारीश्वरमूर्त्तौ एकः पादोऽस्य
 एकपात् “सुसंख्यात्” ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पादस्य पाद्गात्र । एकत्रिङ्गा
 दीनां त्रयाणां द्वन्द्व ॥ ३१ ॥ ११० ॥ मृञ्जति सुञ्जयति मृञ्जः ॥ ३२ ॥ अङ्गहा
 सोऽस्याऽस्ति अङ्गहासी ॥ ३३ ॥ घना मेया वाहनमस्य घनवाहन, यौगिकत्वात्
 अन्द्वाहनादयोऽपि ॥ ३४ ॥ अहि रोपनागो बुध्रेऽस्य भूमूर्त्तः अहिर्बुध्र, धृपो
 दरादित्वाद् रेफागमः, द्वान्यां पृथक्पदाभ्यां प्रथमैकवचनान्ताभ्यां एक नामेअन्ये,
 विभक्त्यन्तरेऽपि सथा—“अहये बुध्राय नमो बुध्राय नमो नमोऽस्तु गणपतये” ॥ ३५ ॥
 विख्याणि विपमत्वाद् अक्षीप्यस्य विख्यातः “सकम्पदणः स्वाप्ते” ॥ ७ । ३ ।
 १२६ ॥ इति कः ॥ ३६ ॥ विपमन्तयति विपान्तक, समुद्रमपने विपमक्षणात् ॥ ३७ ॥
 महाव्रत कापालिकलिङ्ग विद्यतेऽस्य महाव्रती ॥ ३८ ॥ बह्निहिरण्यशष्वाभ्यां
 परो रेत शब्दः बह्निरेता बह्नी रेतोऽन्येति कृत्वा, देव्या सोढुमशक्यत्वात् अमौ हि
 क्षिप्त रेत, अत एव अमिभू कुमारः ॥ ३९ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य हिरण्यरेताः,
 अमिमूर्त्तिना ह्यमुना हिरण्यं प्रसूतमिति ॥ ४० ॥ शिबहेतुत्वात् शिबः, सेते
 वसति प्रथमे जगदस्मिमिति वा ‘क्षीञ्जपो कृत्वथ वा’ ॥ (उणा-५०६) ॥
 इति व ॥ ४१ ॥ अश्विमय धन्वाऽस्य अश्विधन्वा ॥ ४२ ॥ पुण्यास्थीनि मल्ले
 धारयतीत्येवशील पुण्यास्थिमास्य ॥ ४३ ॥ १११ ॥ व्योम द्यौः के मूचनि सेते
 ऽस्य व्योमकेशः “क्षीर्यं द्यौः समवतत” इति ध्रुते, गङ्गां धारयित्वा व्योमव्या
 पित् केशा अस्येति वा ॥ ४४ ॥ शिविर्नाम राजा नारायणेन इत स श्वर
 स्याऽऽस्यन्तं प्रिय इति तस्याऽस्थीनि शिरसि भूतानि, अतः पिथ्योऽस्यादिरूपेण
 शिविरत्र शिपिविष्ट, धृपोदरादित्वात्; शिपिरिन्द्रलक्षपातस्तेन विद्ये व्याप्त इति

लधिमा वशितेशित्व प्राकाम्य महिमाऽणिमा ।

यत्रकामावसायित्व प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥ ११६ ॥

उपोर्भावो लधिमा महानपि सधुर्भूत्वा इपीकृतस इव आकाशे विहरति ॥ १ ॥ वशितो भावा वशिता भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोपटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति तेषां त्ववदमः, तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादिपरमाणुवशी कारात् तत्कार्यवर्तमानं तेन तानि मघाऽवस्थापयति तघाऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ इष्ट इक्षेवशील इशी इशितो भाव इशित्व, तेषां भूतभौतिकानां विजितमूलप्रकृति सन् य उत्पादो यो विनाशो यत्र सधावदवयवसस्थान तेषामीष्टे ॥ १ ॥ प्रकृत- कामोऽस्य प्रकामस्तद्भाव प्राकाम्यं इच्छन्निमित्तात् नास्य भूतस्वरूपैर्भूत्यादि मिरिच्छाऽभिहन्यते भूमापुन्मज्जति निमज्जति यद्योदके ॥ १ ॥ महतो भावो महिमा अस्थोऽपि नागनगनगरगगनपरिमाणो भवति ॥ १ ॥ उपोर्भावोऽणिमा महानपि महत्त्वम् ॥ १ ॥ यत्र कामस्तत्राऽवस्थतीत्यवशीलो यत्रकामावसायी तद्वा वद्वत्त्व सत्यसहस्रल्यता विजितशुष्कार्थतत्त्वो हि मघवर्षतया सहस्रयति, तत्तदस्यै प्रयोजनाय कल्पते विषमम्यमृतकार्ये सहस्रस्य भाजयन् जीवमतीति ॥ १ ॥ प्रापय प्राप्ति सर्वे भावा संनिहिता भवन्ति तस्य, तद्यथा—भूमिष्ठ एवाहुत्यमेव चन्द्रमथ सृष्टि ॥ १ ॥ इत्यैश्वर्यमष्टप्रकार भवति ॥ ११६ ॥

गौरी काली पार्वती मातृमाता-

ऽपर्णा रुद्राप्यम्बिका अम्बकोमा ।

दुर्गा चण्डी सिंह्याना सृङ्गानी

कात्यायन्यौ दक्षजाऽर्ध्या कुमारी ॥ ११७ ॥

सती शिवा महादेवी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

भवानी कृष्णमैनाकससा मेनाद्विज्वेधरा ॥ ११८ ॥

निशुम्भशुम्भमहिपमथनी भूतनायिका ।

यौतकत्वाद् गौरी ॥ १ ॥ सहारमूर्ती कृष्णवपुत्वाद् काली ॥ २ ॥ पद्म तस्याऽपस्य पार्वती ॥ ३ ॥ मातृणां ब्रह्माण्यादीनां माता मातृमाता ॥ ४ ॥ न विद्यन्त पयान्वस्या अपवा तपसि पर्णानामप्यनसनात् ॥ ५ ॥ इत्यत्र भावा स्त्रीणां 'वद्वन् ॥ २ । ४ । ६२ ॥ इत्यादिना ङी, आन् चान्तः ॥ ६ ॥ अम्बव अम्बिका जगन्मातृत्वात् ॥ ७ ॥ श्रीप्यम्बकाभि मेत्राप्यस्या प्रसम्बका ॥ ८ ॥ भवतीति उमा अबेर्हन्त्य वा ॥ (उमा-३४२) ॥ इति मङ्, उ मति माया तपस निपिद्येति वा ॥ ९ ॥ बु सेन गन्तुं शक्यतेऽस्यां दुर्गा सुमदुग्माधार ॥ ५ । १ । १३२ ॥ इति शन्तो निपायते ॥ १ ॥ चण्डी, कोपनत्वाद् ववा

शोणादे " ॥ २ । ४ । ३१ ॥ इति ङी ॥ ११ ॥ सिंहो मानमस्या मिहयाना,
 यौगिकत्वात् सिंहवाहनाऽपि ॥ १० ॥ मृडस्य भाया मृडानी ॥ १३ ॥ कतम्या
 ऽपत्य द्रुदं कात्यायनी, गर्गादित्वाद् मभि " स्नेहितादिशकसान्तात् " ॥ २ । ४ ।
 ६८ ॥ इति ङी, टायन् षाऽन्त ॥ १४ ॥ दक्षाभ्याता दक्षजा, यौगिकत्वाद्
 दाक्षायणी ॥ १५ ॥ अयत इत्याया ॥ १६ ॥ कुमारी, अवस्थाभेदात् ॥ १७ ॥
 ११७ ॥ सतीति पूवजन्मनि दक्षपुत्रीस्त्रे नाम, दक्षजेतिवत् यद् वामनपुराणे—

प्रद्वस्त्वया समाख्याता मुता दक्षात्मजा सती ।

सा जाता हिमबलुपुत्रीत्येष मे वक्तुमहमि ॥ १ ॥

सत्यशीलत्वात् सती ॥ १८ ॥ शिवा, म्वत धेयस्फुरीत्वात्, पुयोगे तु शिवस्य
 स्त्री शिवी ॥ १९ ॥ महादेवस्य भार्या महादेवी ॥ २० ॥ शर्वस्य भाया शर्वाणी ॥ २१ ॥
 सर्वाणि मङ्गलान्यम्या सवमङ्गल ॥ २२ ॥ भवस्य भार्या भवानी ॥ २३ ॥ कृष्णमैना
 कयो स्वसा कृष्णस्वसा, नन्दपुत्रीत्वात् मैनाकस्वसा हिमाद्रिपुत्रीत्वात् ॥ २४ ॥ २५ ॥
 मेनाऽद्रिभ्यां जाता मेनाद्रिजा मेनाजा, अद्रिजा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इष्ट इत्येवशीला
 इश्वरा " स्त्रेश " ॥ ५ । २ । ८१ ॥ इति षर, ईश्वरीति तु " अश्वेतरीत्यादे " ॥
 ॥ (उणा-४४२) ॥ इति षरटि ङ्यां सिद्धम्, इश्वरस्य भार्येति वा ॥ २८ ॥
 ११८ ॥ निष्ठुम्न शुम्भ महिष मषति निशुम्भमघनी, शुम्भमघनी, महिषमघनी
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ भूतानां नायिका भूतनायिका ॥ ३२ ॥

शेषधात्र—

गौतमी क्रीडिकी कृष्णा तामसी पात्रवी जया ।

कास्त्रात्रिमहामाया आमरी यादवी वरा ।

बर्हिष्यजा शूलधरा परमब्रह्मचारिणी ॥ १ ॥

अमोघा विन्ध्यमिस्र्या पृष्ठी कान्तारवासिनी ।

जाह्नवी बदरीबासा वरदा कृष्णपिङ्गला ॥ २ ॥

दपद्वतीन्द्रमग्नि प्रगल्भा रेवती तथा ।

महाविद्या सिंहीबासी रक्तदन्त्येकपाटसा ॥ ३ ॥

एकपणा बहुभुजा मन्दपुत्री महाजया ।

भद्रकाली महाकाली भोगिनी गजनायिका ॥ ४ ॥

हासा भीमा प्रकृष्माण्डी गदिनी शारुणी हिमा ।

अन्ता विजया क्षेमा मानसोक्ता कुहावती ॥ ५ ॥

धारजा च पितृजा स्कन्दमाता घनाञ्जनी ।

गान्धर्वी कर्बुरा गार्गी सावित्री ब्रह्मचारिणी ॥ ६ ॥

कोटिध्रीमन्दराबासा केशी मलयवासिनी ।

ब्रह्मावनी विशालाक्षी किराणी गोकुम्भोद्भवा ॥ ७ ॥

पञ्चनसी नारायणा शैला शाकम्भरीभरी ।
 प्रक्षीणकपी कुण्डा च नीलबन्धोप्रचारिणी ॥ ८ ॥
 अष्टादशभुजा पौत्री शिबन्ती यमस्वसा ।
 मुनन्दा विक्रमा छम्बा प्रवन्ती नकुला कुला ॥ ९ ॥
 विलङ्घा नन्दिनी नन्दा मन्त्रयन्तो निरञ्जना ।
 कासञ्जरी ज्ञातमुखी विक्रमा कुरालिका ॥ १० ॥
 विरजा पुरसा जारी बहुपुत्रा कुम्भेश्वरी ।
 कृष्णी कासदमनी दवुरा कुल्देवता ॥ ११ ॥
 गौरी कुन्दा महारौद्री कालहमा महानिशा ।
 बल्लभलसा पुत्री ह्रीरी धेमहरी प्रभा ॥ १२ ॥
 मारी हैमवती चापि गोसा शिखरबाधिनी ॥
 तस्या सिंहो मनस्ताल

तस्या गौर्या, सिंहो बाहन मनस्ताडयति कम्पयति मनस्ताल ॥ १ ॥

सस्यौ तु विजया जया ॥ ११९ ॥

गौर्या मस्यौ, विजयते विजया ॥ १ ॥ जयति जया ॥ १ ॥ ११९ ॥

चामुण्डा चर्चिका चर्ममुण्डा मार्जारकर्णिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥ १२० ॥

यमस्वति प्रथमे जगत् चामुण्डा 'पिञ्जरेण्ड' ॥ (उपा-१७६) ॥

इत्यादिशब्दात् साधु चण्डमुण्डवैल्यवोमारणात् वा यथाह—

यस्माच्चण्ड च मुण्ड च गृहीत्वा त्वमुपागता ।

चामुण्डेति ततो लोके स्मृता देवी भविष्यति ॥ १ ॥ १ ॥

चर्मते पूज्यते चर्चा चर्चिक चर्चिका ॥ २ ॥ चर्म मुण्डेऽस्या चर्ममुण्डा

॥ ३ ॥ मार्जार कर्णिकाऽस्याः मार्जारजत् कर्णावस्था इति वा मार्जारकर्णिका

॥ ४ ॥ कृष्णात् मोठयति वैश्वानो कर्णमोटी ॥ ५ ॥ महान् गन्धोऽस्या महा

गन्धा इत्याद्यभिज्ञत्वात् ॥ ६ ॥ भैरवस्य भार्या भैरवी ॥ ७ ॥ कपालमस्त्यस्या

कपालिनी ॥ ८ ॥

शेषमात्र—

चामुण्डाया महापत्नी चण्डमुण्डाऽपि ॥ १२० ॥

हेरम्बो गणविभेश पर्शुपाणिर्विनायक ।

द्वैमातुरो गजास्यैकदन्तौ लम्बोदराखुगौ ॥ १२१ ॥

प्रसूहे रम्बते क्षणायते हेरम्ब, पृथोदरादित्वात् देवोऽपि बहुस संसृते

प्रयुक्तत्वाद् नियद् ॥ १ ॥ गणानां विघ्नानां चेशो गणेश, विघ्नेश, यौगिकत्वाद्
प्रमथाधिप, विघ्नराज इत्यादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ पशु पाणावस्य पशुपाणि यौगि
कत्वात् परशुधर इत्यादयः ॥ ४ ॥ विगतो नायका नियन्ताऽस्य विनायक, यद्
वामनपुराणे-

मायकेन मया देवि ' विनोभूतोऽपि पुत्रक ।

यस्माज्जातस्ततो नाम्ना भविष्यति विनायक ॥ १ ॥

अन्येषां विनेता वा ॥ ५ ॥ द्वयोर्मात्रोरपत्य द्वैमातुर " सख्यासमद्राद्
मातृमातुर च " ॥ ६ । १ । ६६ ॥ इत्यण् ॥ ६ ॥ गजस्येवाऽऽस्यमस्य गजास्य
॥ ७ ॥ शुहोत्पाटितदन्तत्वात् एको दक्षिणो दन्तोऽस्य एकदन्त ॥ ८ ॥ स्म्भमु
दरमस्य स्म्भोदर ॥ ९ ॥ आशुना गच्छति आशुग, यौगिकत्वाद् मूपिकरथो
ऽपि ॥ १० ॥

शेषधात्र-

अथाशुगे ।

शुधिगम शृशिभ्यो द्विशरीरश्रिभानुक् ।

हस्तिमस्त्रो विपाणान्त ॥ १०१ ॥

स्कन्द स्वामी महासेन सेनानी शिखिवाहन ।

पाष्मातुरो ब्रह्मचारी गङ्गोमाकृषिकामुत ॥ १२२ ॥

द्वादशाक्षो महातेजा कुमार पप्पुस्तो गुह ।

विशाख शक्तिभृत् कौश्लतारकारि शराग्निभू ॥ १२३ ॥

स्कन्दत्परीन् स्कन्द, स्कन्न शुष्क रेतोऽस्य वा ॥ १ ॥ स्वमन्याऽस्तीति
स्वामी " स्वाद् मिन्नीशे " ॥ ७ । २ । ४९ ॥ हति मिन् दीर्घश्च ॥ २ ॥ महती
सेनाऽस्य महासेन ॥ ३ ॥ सेनां जयति सेनामी ॥ ४ ॥ शिखी वाहनस्य
शिखिवाहन यौगिकत्वाद् मयूररथ इत्यादयः ॥ ५ ॥ पष्णां मातृणामपत्य
पाष्मातुर ॥ ६ ॥ ब्रह्म चरतीत्येवस्त्रीस्त्रे ब्रह्मचारी ॥ ७ ॥ गङ्गाया, उमाया,
कुसिकानां च मुत गङ्गामुत उमास्तुत हतिभ्यमुत, यौगिकत्वाद् गाङ्गेय पार्श्व
तीनन्दन वाहुस्त्रेय इत्यादयः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ १२२ ॥ द्वादशाऽक्षीणि
अस्य द्वादशाक्षः पप्पुस्तत्वात् ॥ ११ ॥ महत् तेजोऽस्य महातेजा ॥ १२ ॥
कामयते ब्रह्म कुमार " कामेरत उच्य " ॥ (उचा-४०९) ॥ इत्यारः, कुसितो
ब्रह्मचारित्वाद् मार स्मरोऽस्येति वा ॥ १३ ॥ पद् मुत्तान्यस्य पप्पुस्तः अग्नि
पत्नीनां पष्णां स्तनपानत्वात् ॥ १४ ॥ गृह्णति सेनां गुह ॥ १ ॥ विशाखामु
अस्तो विशाख भनुमन्मयादेरण् " ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् तस्य
" बहुध्रनुराधा- " ॥ ६ । ३ । १०७ ॥ इति छप् ॥ १६ ॥ सक्तिमातृभ
विमर्ति शक्तिभृत्, यौगिकत्वाद् शक्तिपाणिर्दित्यादयः ॥ १७ ॥ कौश्लस्य गिरेः,

तारकस्य च दानवस्य, अरि क्रौञ्चारिः अथकासुरे हि महेन्द्रान् क्रियमन्थे
प्रनष्टेऽनेन क्रौञ्चा दारित इति प्रसिद्धिः तारकारि, यौगिकत्वात् क्रौञ्चदारण
स्यारकान्तक इत्यादयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ शराम्बिन्मा भवति शराम्बिभू, शरभू,
अग्निभू, यौगिकत्वात् शरजन्मा, अतिनज्जन्मेत्यादयः ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषधात्र—

स्कन्दे तु करबीरक ।

यिदयनो वैजयन्तो बालवयो दिग्म्बर ॥ १२२ ॥

शृङ्गी शृङ्गिरिति शृङ्गिरीतिर्नाम्यभिविग्रह ।

शृङ्गाः पिङ्गाः श्रेयापायत्वात् सन्त्यस्य शृङ्गा ॥ १ ॥ अमन् गिरावन्नति य
ङ्गिरिति. शृणोदरादित्वात् ॥ २ ॥ गव शृङ्गिरीति ॥ ३ ॥ नाईपोऽस्त्रिशेषध
दिग्रहाऽन्वेनि नाम्यभिविग्रह नाईविग्रह अस्त्रिविग्रह अथकासुरो हि स्त्रेण
कणहृद्यानि शूक्रोतो भूतो नाम्यस्त्रिशेषशीरथ दासत्य प्रपन्नो मुक्तो शङ्गि
गणोऽभूत् इति प्रसिद्धिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

शेषधात्र— शृङ्गी तु शर्मा ॥

कूप्माण्डके केलिकिल

कुमाति कूप्माण 'शिवशैरेण'— ॥ (उभा-१७६) ॥ इत्यादिप्रत्याय
निपात्यते, स्वार्थे के कूप्माण्डकस्तत्र ॥ १ ॥ क्लिप्तति क्रीडति केलिकिल 'बहुन्
पुण्यदो वादे' ॥ (उभा-१९) ॥ इत्य किद् द्वित्वादि च ॥ २ ॥

नन्दीशे तण्डुनन्दिनी ॥ १२४ ॥

नन्दतीति नन्दी 'पक्षिपठि ॥ (उभा-६०७) ॥ इति इ, मन्दिष्या
साधीषध नन्दोऽस्तत्र ॥ १ ॥ तनोति शूल तण्डुः तमिमनिर्वाण्यो इ ॥
॥ (उभा-७६५) ॥ इति इ ॥ २ ॥ अवस्ये नन्दतीति नन्दी ॥ ३ ॥ गणा
अन्वेऽप्यत्र, यद् ध्यादि—

महाकालः पुनर्बाणो सूनबाहुष्याणकः ।

बीरभद्रस्तु भीराजो देवकस्तु कृतात्मक ॥ १ ॥

अथ बण्डो महाकण्डः कुम्भाण्डी कङ्कभप्रियः ।

मज्जनोन्मज्जनौ छागच्छप्रगमेयौ महापस ॥ २ ॥

महाकपाल आकाश सन्तापनविस्मपनी ।

महाकपोल ऐधमज शङ्कणः खरस्तपः ॥ ३ ॥

उल्काभासी महाजम्भ भेतपाद खराण्डकः ।

गोपालो ग्रामभीमात्तपव्याकणकरन्ध्रमौ ॥ ४ ॥

कपाली जृम्भको लिम्प स्थूलोऽकणविकणकौ ।
 लम्पकणो महार्थापेो हस्तिकण प्रमदेन ॥ १ ॥
 ज्वालाजिह्वो धमधम सहात क्षेमक पुल ।
 भीपको प्राहक सिन्नो भीरुण्डो मकरानन ॥ ६ ॥
 पिपातार्था महाकुण्डो नखारिरद्विलोचन ।
 कूणकुच्छो महाभानु कोष्ठकोटि शिवदूर ॥ ७ ॥
 वेतास्रे लोमघेतालस्त्रामस मुमहाकपि ।
 उतुहो गृध्रमम्पूक कण्डानककलानकौ ।
 धमधोवो जलोन्मादो ज्यालावक्रयो विदुण्डन ।
 हृदयो घतुर पाण्डुमुण्डिरिख्यादयोऽपरे ॥ ९ ॥ १२४ ॥

द्रुहिणो विरश्चिर्द्रुघणो विरिञ्च

परमेष्ठचजोऽष्टश्रवण स्वयमू ।

कमन कवि सात्त्विकवेदगमौ

स्वविर शतानन्दपितामहौ क ॥ १२५ ॥

घाता विघाता विधिवेधमौ भ्रुव

पुराणगो हसगविश्वरेतसौ ।

प्रज्ञापतिर्ब्रह्म चतुर्मुखो भवा-

न्तकृन्द जगत्कर्तृसरोरुहासनौ ॥ १२६ ॥

शमु शतघृति सष्टा सुरज्येष्ठो विरिञ्चन ।

हिरण्यगमो लोकेशो नाभिपद्मात्मभूरपि ॥ १२७ ॥

द्रुहास्यसुरेभ्यो द्रुहिण 'श्रुद्रुद कित्' ॥ (उणा-१९५) ॥ इतीण ॥ १ ॥
 विरिञ्चे सूते विरिञ्चि "वी रिञ्चे स्वराद् नोऽन्तश्च" ॥ (उणा-६१७) ॥ इति इ
 ॥ २ ॥ द्रुहन्यतेऽनेन द्रुषण कुठार, द्रुषण इव द्रुषण, ससारश्चेदकम्भात् ॥ ३ ॥
 विरिञ्चे सूते, विभिर्हंस रिभ्यते उक्तं वा विरिञ्च प्रयोदरादित्वात् खाञ्च ॥ ४ ॥
 परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठो "परमात् कित्" ॥ (उणा-१२५) ॥ इतीमि "भीरु-
 घानादय" ॥ २१३१३३ ॥ इति पत्वम्, सप्तम्या भक्तम् च ॥ ५ ॥ म जायत
 इति अञ्ज ॥ ६ ॥ अष्टौ धमणान्वस्य, पनुमुत्पत्वात् अष्टश्रवण ॥ ७ ॥ स्वय
 भवति स्वयमू ॥ ८ ॥ क्रमयतेऽमिच्छयति मुता कमन ॥ ९ ॥ कवते वेदान् कवि
 ॥ १० ॥ सत्त्वानि प्रयोजनमस्य सात्त्विक ॥ ११ ॥ वेदा गर्भेऽस्य वेदगर्भ ॥ १२ ॥
 स्वविर, पुराणपुरुषत्वात् ॥ १३ ॥ शतमामन्दानामस्य शतानन्द ॥ १४ ॥ विभू
 णामपि पिता पितामह 'पिभ्रोऽामद्' ॥ ६१०१६३ ॥ १५ ॥ कामतीति कः ॥ १६ ॥

कृष्णवर्षत्वात् कृष्णः ॥ २७ ॥ विकुष्णामा इदमपत्य वैकुण्ठः, यद् विष्णुपुराणे-
 चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
 विकुष्णायामथो ब्रह्मे वैकुण्ठं देवतैः सह ॥ १ ॥

विकुष्ठेरापि वरुणा अपत्यमिति वा विकुष्ठितसिंहादिबकप्रो वा, सहितास्तु तथा
 दर्शनात् ॥ २८ ॥ पद्ये शेते पद्येशम ' शयवासिवासोष्यकासात् ' ॥ ३१२०५ ॥
 इति सप्तम्या अक्षुप् ॥ २९ ॥ पद्य नामावस्य पद्यनाम ' नामेनामिन् ' ॥ ७३१
 १३४ ॥ इत्यप् समासान्त ॥ ३० ॥ शृयो धर्मः कपिर्वराहस्ताम्रभ्याद् वृषाकपि,
 यत् पुराणम्-

कपिर्वराहधेष्टश्च धर्मश्च रूप उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कार्श्यपो मां प्रजापति ॥ १ ॥

शृयं दानवमाकम्पितवान् वा शृयोदरादित्वात् ॥ ३१ ॥ माया कृष्ण्या धनो
 मता माधवः सधोरपत्यं वा ॥ ३२ ॥ वसुदेवस्याऽपत्यं वासुदेवः, शृण्वित्वाद् अण्
 ॥ ३३ ॥ विश्व विमर्ति विश्वंमरः ' सृष्टिजि ॥ ५११११२ ॥ इति ख ॥ ३४ ॥
 धिय धरति धीधर ॥ ३५ ॥ विश्वं रूपमस्य विश्वरूप ॥ ३६ ॥ १२९ ॥ दाम
 उदरेऽस्य दामोदरः वास्ये हि चापसाद् दाम्ना यमोऽभूत् ॥ ३७ ॥ सूरस्याऽपत्य
 वृद्ध सौरि, बाह्यादित्वाद् इम् ॥ ३८ ॥ सना मव सनातन अभ्ययत्वात् तनद्
 ॥ ३९ ॥ विष्मति वैश्यान् विष्णु " पूकाहवि " ॥ (उणा-७२९) ॥ इति कु ॥
 ४० ॥ पीतमन्वरमस्य पीताम्बरः ॥ ४१ ॥ मार्जयति पाप मार्जं, मां कृष्णीमर्म
 यतीति वा ॥ ४२ ॥ जयति वैश्यान् गिन ॥ ४३ ॥ कृं पूष्णी मोदयति कुमोबक
 ॥ ४४ ॥ प्रयो विशिष्य क्रमाः सृष्टिस्थितिप्रलयसंज्ञायाः शक्योऽस्य त्रिविक्रम-
 त्रिषु क्षेत्रेषु विक्रमः पादविन्यासोऽस्मेति वा ॥ ४५ ॥ अहाति मुखति पादाङ्गुष्ठात्
 गह्वामिति अङ्गु " हो अङ्गु " ॥ (उणा-७८९) ॥ इति तु ॥ ४६ ॥ अत्वारो मुञ्जा
 अस्व चतुर्भुज ॥ ४७ ॥ पुनर्वसुर्जातः पुनर्वसु बहुसागुराधा ॥ ६१३१-७ ॥
 इति माऽथो ह्यप् पुनर्वसुस्वेति वा ॥ ४८ ॥ घतमाकर्ता अस्य घताकर्तृ ॥ ४९ ॥
 गदस्याऽप्रजो गदामजः ॥ ५० ॥ स्वतो मवति स्वभू ॥ ५१ ॥ १३० ॥ मुञ्जवर्ण
 क्षेत्रयुक्त्वात् मुञ्जक्षेत्री, यद् पुराणम्-

स क्षस्तेजसाऽऽविष्टो नाराज्जगिभुस्तादा ।

बभूव मुञ्जवर्णश्च ततोऽह मुञ्जक्षेत्रवान् ॥ १ ॥ ५२ ॥

बनमाकाऽस्त्यस्य बनमाती शिखादित्वादिन् ॥ ५३ ॥ पुण्डरीके इवा
 इक्षिणी अस्म पुण्डरीकाक्षः ॥ ५४ ॥ विमर्ति विश्वं बभू इनिमा ॥ (उणा-
 ७३३) ॥ इति कु, द्वित्वं च ॥ ५५ ॥ शानाकरा बिन्दवो ब्रह्मणमस्य अक्ष
 पिन्दु ॥ ५६ ॥ विपति सृजति वेधाः ॥ ५७ ॥ शृणि शृङ्गमस्य शृष्टिशृङ्ग ॥ ५८ ॥
 धरणी धरति धरणीधर, यौगिकत्वाद् महोधरादम ॥ ५९ ॥ आरमनो भवति

मदनो जराभीरुरनङ्गमन्मथौ

कमन कलाकेलिरनन्यजोऽङ्गज ।

मधुदीपमारौ मधुसारधि सरो

विषमायुधो दर्पककामदृच्छया ॥ १४१ ॥

प्रद्युम्न श्रीनन्दनश्च कन्दर्प पुष्पकेतन ।

मदयति मदन ॥ १ ॥ जराया मीरुः जरामीरुः ॥ २ ॥ न विद्यतेऽङ्गमस्य
 धनञ्ज ॥ ३ ॥ मषति त्रिस रागिणां मन्मथ “ कमिमथिभ्यां चन्मनौ च ” ॥
 (लणा-१२) ॥ इति धः, द्विर्वचनस्य च मनादेश, मनो मभातीति वा, प्रपोष
 रादित्वात्, मनन मन् धेतना, मनो मथ मन्मथ इति वा ॥ ८ ॥ कामयते शृङ्गार
 क्मन “ रन्मादिभ्यः कर्तरि ” ॥ ५।३।१२६ ॥ इत्यनद् ॥ ५ ॥ कलासु केलि-
 रस्य कलाकेलि ॥ ६ ॥ न मनसोऽन्यस्मान्नायते अनन्यञ्च ॥ ७ ॥ अङ्गाभ्यायते
 धनञ्ज ॥ ८ ॥ मधौ वसन्ते दीप्यते मधुदीप ॥ ९ ॥ मारयति मारः ॥ १० ॥
 मधुः सारधिरस्य मधुसारधिः ॥ ११ ॥ स्मरन्त्यनेन स्मर “ पुनाञ्चि ष ” ॥ ५।३।
 १३० ॥ १२ ॥ विषमाणि आमुभान्यस्य विषमायुध, पद्मेपुत्रात् ॥ १३ ॥ दर्प
 यति दर्पक ॥ १४ ॥ कामयतेऽनेन काम “ व्यञ्जनाद् धम् ” ॥ ५।३।१३२ ॥
 कामोऽस्त्यस्य वा ॥ १५ ॥ इति दोते दृच्छय, यौगिकत्वाद् मनसिधाय ॥ १६ ॥
 १४१ ॥ प्रकृष्टं शुभ्रं बस्मस्य प्रद्युम्नः ॥ १७ ॥ श्रिया स्त्रभ्या नन्दन धीनन्दन,
 रुक्मिण्याः श्रियोऽवतारत्वात् ॥ १८ ॥ कं अभ्यय कृत्तायाम् कं दर्पोऽस्य कन्दर्पः
 ॥ १९ ॥ पुष्पाणि केतनमस्य पुष्पकेतन, यौगिकत्वात् पुष्पध्वज ॥ २० ॥

शेषभात्र-

कामे तु यौवनोद्भेदः शिखिगृह्युर्महोत्सव ।

शान्तकः सर्वधन्वी रागरञ्जु प्रकर्षकः ॥ १ ॥

मनोदाही मथनध ॥

कन्दुर्वेसां घस्तोऽपि ॥

पुष्पाण्यस्येपुचापास्त्राणि

अस्म कामस्य पुष्पाणि द्युर्बाण, पार्प धनु अङ्गमायुधम्, तेन पुष्पेपु,
 कुमुमबाण पुष्पबाणः, कुमुमबन्धा पुष्पाश्रः, कुमुमायुध कामः स्यात्; द्युष्वा
 पयो सख्यपत्त्रत्वे भेदेन महणम् सोके तयाम्पहारत्वात् ॥

अरी शंवरशूर्पकौ ॥ १४२ ॥

अरि शबरः श शृणोतीति कृत्वा, शपयति परर्वायाणि मिर्माले शर्पकश्च
 तेन शपरि, शपकारिः ॥ १४२ ॥

तन्त्रायत्तवशाधीनच्छन्दवन्त परात् परे ॥ २० ॥

नाथो नियन्ताऽस्त्यस्य नाथवान् ॥ १ ॥ निहन्यसे निग्र स्यादित्वात् के
 “ हनो ह्ये प्र ” ॥ २।१।११२ ॥ इति घ्रादेश ॥ २ ॥ गृह्यते गृह्य “ पदात्सैरि
 घाह्यापक्ष्ये प्रह् ” ॥ २।१।४४ ॥ इति क्यप् स्वार्थे के गृह्यक ॥ ३ ॥ परशब्दात् परे
 तन्त्रादय तेन परस्य तन्त्र आयत्त परतन्त्र, परस्वामत्त परायत्तः, परस्य वश
 परवश, परस्मार्थान परार्थान, परस्य च्छन्दोऽस्य परच्छन्दः, परो नियन्ताऽस्त्यस्य
 परवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ २० ॥

शेषञ्चात्र—परतन्त्रे वशायत्तावधीनोऽपि ।

लक्ष्मीवान् लक्ष्मण शूल

लक्ष्मीरस्त्यस्य लक्ष्मीवान् लक्ष्मण “ लक्ष्म्या अन ” ॥ ७।२।३२ ॥ इ
 स्वन ॥ १ ॥ २ ॥ धिम छाति शूल, धीरस्मास्तीति वा सिष्मादित्वाद् छ,
 ऋफिडादित्वाद् रस्य छत्तम्, धीमान् इत्यपि ॥ ३ ॥

इभ्य आढ्यो घनीश्वर ।

ऋद्धे

इभमइति इभ्य “ दृष्टादेय ” ॥ ६।४।१७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ अ
 ध्यायन्ति तामेति आढ्य, पृषोपरादित्वात् आढ्यकृत इति वा “ शिक्ष्यास्यात्प्य ”
 ॥ (उणा-३६४) ॥ इति यान्तो निपात्यते ॥ २ ॥ धनमस्वास्तीति घनी, अ
 तिधायने इन् ॥ ३ ॥ इष्ट इत्येवशील ईश्वर ॥ ४ ॥ ऋभ्यति स्म ऋद्धः समृद्ध
 तत्र ॥ ५ ॥

विभूति संपत्तिर्लक्ष्मी श्रीऋद्धिसपद ॥ २१ ॥

विभयर्न विभूति ॥ १ ॥ सपदन सपत्ति ॥ २ ॥ लक्ष्यते लक्ष्मी ॥ ३ ॥
 धयणशीला धो ॥ ४ ॥ अयन ऋद्धि ॥ ५ ॥ सपदन सपत् ॥ ६ ॥ २१ ॥

दरिद्रो दुर्विधो दु स्वो दुर्गतो नि स्वकीकटौ ।

अफिञ्चन

दरिद्राति दरिद्रः ॥ १ ॥ दुग्ध विधा प्रकारो भोजन वा अस्य दुर्विध ॥ २ ॥
 दु खेन तिप्रति दु स्वः ॥ ३ ॥ दु खेन गच्छति दुगत ॥ ४ ॥ निगत रथमस्य
 तिःख ॥ ५ ॥ ककते कीकट. “ कपटकीकटप्रदः ” ॥ (उणा-१४४) ॥ इति
 साधु ॥ ६ ॥ नाति किञ्चनाऽस्य अफिञ्चन ॥ ७ ॥

शेषञ्चात्र—अथ दुर्गते ।

धुद्रो दीनध नीपथ ॥

अधिपस्त्वीशो नेता परिवृद्धोऽभिम् ॥ २२ ॥

पतीन्द्रन्वामिनाचार्या प्रमुर्भतेभरो विमु ।

ईशितेवो नायकश्च

अधिपातीति अधिपः ॥ १ ॥ इष्टे ईशः ॥ २ ॥ नयति निमुञ्जे नेता ॥ ३ ॥
परिवर्हति परिवृहति वा परिवृद्ध " क्षुब्धविरिम्ब " ॥ ४ ॥ ४० ॥ इति साधु ॥ ४ ॥
अधि चरति भवति अधिम् ॥ ५ ॥ २२ ॥ पातीति पतिः ' पातेर्षा ' ॥ (उ
णा-६५९) ॥ इति किरति ॥ ६ ॥ इन्द्रनाद् इन्द्रः ' भीष्मि ' ॥ (उणा-३८७)
॥ इति रः ॥ ७ ॥ स्वमस्वास्तीति स्वामी ' स्वाद् मिमीक्षे ' ॥ ७ ॥ २४९ ॥ इति
मिन् दीर्घश्च ॥ ८ ॥ नाचति इष्टे नाच ॥ ९ ॥ अयते सेम्यते अर्थ ' स्वामिबैस्येऽ-
य ' ॥ ५ ॥ १३३ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ प्रभवति प्रमु शसस्वमविप्राद्
मुञ्जे इ ' ॥ ५ ॥ २४८४ ॥ इति इ ॥ ११ ॥ विभर्ति पुष्पाति मर्तो ॥ १२ ॥
इसनशील इशरः ॥ १३ ॥ विभवति विमु ॥ १४ ॥ इष्टे ईशिता ॥ १५ ॥ पति
स्वामित्वमिन " जीगृष्ठी " ॥ (उणा २६१) ॥ इति मक् ॥ १६ ॥ नयति
नायकः ॥ १७ ॥

नियोज्य परिचारक ॥ २३ ॥

किङ्कर किङ्करो मृत्युभेदो गोप्य पराचित ।

दास प्रेप्य परिस्कन्दो मुञ्जिप्यपरिकर्मिणौ ॥ २४ ॥

पराज परपिण्डाद् परजात परैषित ।

नियोज्यु शक्यो नियोज्य ॥ १ ॥ परिचरति परिचारकः, प्रतिचरोऽपि ॥ २ ॥ २३ ॥
किप्यते किप्यते किङ्कर ' जठरककर " ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यादिभ्यन्वाद् निपात्यते
॥ ३ ॥ कि करोमीत्याङ्गं प्रतीक्षते किङ्कर ' कियत्तद्बहोरा " ॥ ५ ॥ १११०-११ ॥ इति
अः ॥ ४ ॥ मरणीयो मृत्यु ' मृगोऽसंज्ञायाम् ' ॥ ५ ॥ ११४५ ॥ इति क्मप्
॥ ५ ॥ वेदति वेदः ॥ ६ ॥ गोपनीयो गोप्य ॥ ७ ॥ परैराधीयते बभ्यते पराचित
॥ ८ ॥ दासते मुखं स्वामिनेऽपि दास ॥ ९ ॥ प्रेपनीय प्रेप्यः ॥ १० ॥ परिस्क-
न्दते आक्रम्य निमुञ्जयते परिस्कन्दः ॥ ११ ॥ मुञ्जे स्वाम्युच्छिद्य मुञ्जिप्यः इषिमु
जिम्बो किप्य ' ॥ (उणा-३८४) ॥ इति किप्यः ॥ १२ ॥ परितः कर्मोऽस्या
स्ति परिकर्मी सिखादित्वादिन् ॥ १३ ॥ २४ ॥ परस्मात्प्रमत्य पराज ॥ १४ ॥
परस्य पिण्डमस्ति परपिण्डाद् ॥ १५ ॥ परेष जातः परजातः ॥ १६ ॥ परैरेष्यते
बभ्यते परैषितः ॥ १७ ॥ पराभादयश्चत्वारः पृथगेकाधा इत्यन्ये ॥

भृतके भृतिमुग् वैतानिफ कर्मकरोऽपि च ॥ २५ ॥

भ्रिबले म्य स्वार्थे क म्लक तत्र ॥ १ ॥ भृतिवैतन भृते भृतिमुक् ॥ २ ॥

वेतनेन जीवति वैतनिक " वेतनादेर्जीवति " ॥ ६ । ४ । १५ ॥ इतीकण् ॥ ३ ॥
कर्म करोति कर्मकर " मृतौ कर्मण " ॥ ५ । १ । १०४ ॥ इति टः ॥ ४ ॥ २५ ॥

स निर्भृति कर्मकार

स मृतको निवेतन कर्म कुर्वन् कर्मकार ॥ १ ॥

भृति स्याद् निष्कय पण ।

कर्मण्या वेतन मूल्यं निर्वेशो भरणं विधा ॥ २६ ॥

भर्मण्या भर्म मृत्या च

ध्रियतेऽनया भृति ॥ १ ॥ निष्कयणं निष्कय ॥ २ ॥ पण्यते आभाष्यते
पण " पणेमनि " ॥ ५ । ३ । ३२ ॥ इत्यञ् ॥ ३ ॥ कर्मणि साधुः कर्मण्या
॥ ४ ॥ वीयतेऽद्यते वेतन " वीपतिपदिभ्यस्तन " ॥ (उभा-२९२) ॥ इति
तन ॥ ५ ॥ मूलेन आनाम्ब मूल्य " ह्यपण " ॥ ७ । १ । ११ ॥ इति य
॥ ६ ॥ निर्भिश्यते भुज्यते निर्वेश ॥ ७ ॥ ध्रियतेऽनेन भरणम् ॥ ८ ॥ विधीयते
ऽनया विधा ॥ ९ ॥ २६ ॥ भर्मणि साधुर्मर्मण्या ॥ १० ॥ ध्रियतेऽनेन भर्म
" मन् " ॥ (उभा-९११) ॥ इति मन् ॥ ११ ॥ ध्रियतेऽनया मृषा " मृगो
नात्रि " ॥ ५ । ३ । ९८ ॥ इति क्यप् ॥ १२ ॥

भोगस्तु गणिकाभृति ।

भुज्यते भोग, , गणिकाया भृतिर्वेतनम् ॥ १ ॥

शेषभाप्र- भाटिसु गणिकाभृता ॥

खलपू स्याद् बहुकर

खल पुनाति खलपूः ॥ १ ॥ बहु करोति बहुकरः संमार्जक, बहुषान्वाजक-
इत्यन्ये ॥ २ ॥

भारवाहस्तु भारिक ॥ २७ ॥

भारं वहति भारवाह ॥ १ ॥ भारोऽस्तस्य भारिक ॥ २ ॥ २७ ॥

वार्ताघहे वैवधिक

वृत्तिर्वाविकाऽस्तस्यां वार्ता अत्रायम्, वार्ताया बहो वार्तावहः, तत्र ॥ १ ॥
वौचधो भार पर्वारो वा तेन हरति वैवधिक, विवधवौवधिकावपि; " विव
धवौवधाद्वा " ॥ ६ । ४ । २५ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

भारे विवधवीवधौ ।

विवध्यते विवध "अ जनवध" ॥ ४ । ३ । ५४ ॥ इति यमि इद्वेभाव,
यमि उपसगस्य दीपत्ये वीवध ॥ २ ॥ ३ ॥

काच शिष्य तदालम्ब

कच्छते बभ्यतेऽनेन काचः ॥ १ ॥ शक्नोति बोद्धुं शिष्यम् “ शिष्यास्या
 ख्य ” ॥ (उषा-३६४) ॥ इति यान्तो निपास्यते । तस्य भारस्याऽऽत्म्येन तदाळ
 म्येन तदात्म्यो यत्र रज्जुपञ्जरे बोद्धम्यमास्तं ॥ २ ॥

भारयष्टिर्विहङ्गिका ॥ २८ ॥

भारोद्भूतार्थां चतुदण्डिका मष्टिभारयष्टिः शिष्यापारः स्फुन्धमाद्यः सगुह
 इति इमिष्ठा- विहङ्गप्रतिवृत्तिधम्माविमयी विहङ्गिका वा मित्यप्यौ लम्बमाना म्भा-
 प्यते, प्रयावके च सपार्यते । विहङ्गमस्यके ॥ १ ॥ २८ ॥

शूरभारमटो वीरो विक्रान्तश्च

शूरयते शूर ॥ १ ॥ शूरेण गमनेन भवति युद्धमाकाङ्क्षति शूरमः
 ॥ २ ॥ भवति क्षिपति शत्रून् वीर “ शूर्ययज्ञि ” ॥ (उषा-३८८) ॥ इति
 रक्ष, वीरयत इति वा ॥ ३ ॥ विक्रमति उत्सृहते स्म विक्रान्त ॥ ४ ॥

अथ कातर ।

दरितश्चकितो मीतो मीरुमीरुकमीलुका ॥ २९ ॥

कायति कातर ‘मनिकाम्नां तर ॥ (उषा-४३७) ॥ इति तर ईयस्तरति
 वा कातर ॥ १ ॥ दरः सजातोऽस्य दरित ॥ २ ॥ चकति विमेति स्म चकित ॥ ३ ॥ विमेति
 स्म मीत ॥ ४ ॥ विमेतीत्येवशीसो मीरु, मीरुक मीलुकाः ‘ मियो रुक्क-
 कम् ’ ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥ इति साधव ॥ ५ ॥ १ ॥ ७ ॥ अर्धरे कातर ” इत्यमरः ॥ २९ ॥
 शेषाद्य-—

त्रलुप्रस्तौ तु चकिते ॥

विहस्तस्याकुलौ व्यग्रे

विगतौ किर्हर्तम्यसामूहत्वाद् इत्यावस्य विहस्त ॥ १ ॥ विद्येयेषाकुम्भे
 म्याकुलः ॥ २ ॥ विगतमप्रमस्य म्यप्रस्तत्र विद्येयेष अग्रति वा ॥ ३ ॥

कान्दिशीको भयद्रुते ।

कां दिशं प्रजामि इत्याकुल कान्दिशीक, पूषोपरादिस्वास्तासु, भयंन द्रुतः
 पलायितो भयद्रुत तत्र ॥ १ ॥

उत्पिञ्जलसमुत्पिञ्जपिञ्जला भृशमाकुले ॥ ३० ॥

उत्पिञ्जलवतीति उत्पिञ्जलः ॥ १ ॥ समुत्पिञ्जयति समुत्पिञ्जः ॥ २ ॥ पिञ्ज-
 यति पिञ्जस भृशमभयमाकुले ॥ ३ ॥ ३० ॥

महेच्छे तूद्गतोदारोदाचोदीर्णमहाशया ।

महामना महात्मा च

महती इच्छ अम्य महेच्छस्तत्र ॥ १ ॥ उद्गति उद्गत्सुद्गत् ॥ २ ॥ साधु
भिरुदर्यते गम्यते उदार ॥ ३ ॥ उत्कर्षेणादीयते गम्यते उदात्त ॥ ४ ॥ उदी
र्यते स्म उदीर्ण ॥ ५ ॥ महामनाद्ययोऽप्य महाशयः ॥ ६ ॥ महद् मनोऽप्य महा-
मना ॥ ७ ॥ महार् आत्माऽप्य महात्मा ॥ ८ ॥

कृपणस्तु मितम्पच ॥ ३१ ॥

कीनाशस्तद्धनः सुद्रकदर्यदृढमुष्टय ।

किम्पचान

कृप्यते कृपणः “ कृगृपृकृपि ” ॥ (उणा-१८८) ॥ इति अणक् ॥ १ ॥
मित पचति मितपच “ परिमाणार्थमितनखात् पच ” ॥ ५ । १ । १०९ ॥ इति
ख. ॥ २ ॥ ३१ ॥ कनति दीप्यते कृष्ण्या कीनाश “ कनेरीष्यात् ” ॥ (उणा-५३४)
॥ इष्याश ॥ ३ ॥ तदेव धनमस्य तद्धनः ॥ ४ ॥ सुद्रयतेऽप्यत्वात् सुद्र
“ कृज्यानि ” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति रक् ॥ ५ ॥ कुत्सितोऽर्घ्यं स्वामी कदर्य-
॥ ६ ॥ दृष्य मुष्टिरस्य दृढमुष्टिः ॥ ७ ॥ किञ्चित् पचति किम्पचानः “ मुमुचान ”
॥ (उणा-२७८) ॥ इति बहुषचनादानान्तो निपास्यते ॥ ८ ॥

दमाल्लस्तु कृपाल् करुणापर ॥ ३२ ॥

सुरत

दमत इत्येवशीघ्रे दमाल्लः “ शौद्धयानिद्रा ” ॥ ५ । २ । ३७ ॥ इष्याल्ल-
॥ १ ॥ कृपाऽस्त्वस्य कृपाल् “ कृपाद्दमादाल्ल ” ॥ ७ । २ । ४२ ॥ इष्याल्ल
॥ २ ॥ करुणायां पर करुणापर ॥ ३ ॥ ३२ ॥ सुष्ठु रमते कृपायां सुरत “ पुतपित्त ”
॥ (उणा-२०४) ॥ इति सान्तो निपास्यते ॥ ४ ॥

अथ दया शूक कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपाऽनुकम्पाऽनुक्रोशः

दयन्तेऽजया दया, भिदादिस्वादह् ॥ १ ॥ शयन्ति गच्छन्ति परतु सप्रहाणे-
च्छामनेन शूकः पुंस्त्रीबसिङ्ग ‘ सुपुद्दिपित्तयोर्दीर्घश्च ’ ॥ (उणा-२४) ॥ इति
क ॥ २ ॥ करुणस्य भावः कारुण्यम्, करुणैव वा मेघमादित्यात् स्वार्थे व्यण् ॥ ३ ॥
किरति पित्त करुणा ‘ कृकृन् ’ ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युण ॥ ४ ॥ प्रियन्ते
ऽजया घृणा घृणन्तेऽनयेति वा ॥ ५ ॥ कृपण कृपा ‘ शृगयेच्छा ’ ॥ ५ । ३ । १०१ ॥

इति साधु ॥ ६ ॥ अनुकम्पनं अनुकम्पा ॥ ७ ॥ अनुकरोशन्ति समदुःखा भवन्त्य
मेन अनुकोशः ॥ ८ ॥

हिंसे शरारुपातुक्रौ ॥ ३३ ॥

हिंसनशीलो हिंस " स्म्यजसहिंस " ॥ ५३१७९ ॥ इति र तत्र ॥ १ ॥
श्रमातीक्ष्णेशरीस शरारुः " शूबन्देराठ " ॥ ५१२१५ ॥ इत्यारु ॥ २ ॥ हन्ती
ति पातुक " शुकमगम " ॥ ५१२१४० ॥ इत्युक्तम् ॥ ३ ॥ ३३ ॥

व्यापादनं विश्ररणं प्रमय प्रमापण

निर्ग्रन्थन प्रमथनं क्वन निर्बर्हणम् ।

निन्तर्हणं विश्रसनं क्षणन परासनं

प्रोज्जासनं प्रक्षमन प्रतिघातन वध ॥ ३४ ॥

प्रधासनोद्घासनघातनिर्वा-

सनानि सञ्जघिनिशुम्भहिंसा ।

निर्वापणालम्भनिसूदनानि

निर्यातनोन्मन्यसमापनानि ॥ ३५ ॥

अपासन वर्जनमारपिञ्जा

निष्कारणक्राथविश्ररणानि ।

अत्र अहिंसार्थं अपि घातक उपसर्गबध्नाद् हिंसार्थं हेत्या भक्तमन्त्रस्तु
विजा सकर्मकाः, व्यापादनमिति विभाह्पूनात् पदोर्णम्यनद् ॥ १ ॥ शूष् हिंसार्थं
विश्ररणम् ॥ २ ॥ मीगृष् हिंसार्थमस्मि प्रमय पुष्कीवसिद् ' क्वनं प्रमयाऽस्मिन्मा'
इक्षमरक्षेप ॥ ३ ॥ मीनातेरेव स्वार्थे णिधि ' मिगृमीगोऽखलनसि' ॥ ४ ॥ २१ ॥ ८ ॥
इत्यात्वेऽनटि च प्रमापणम् ॥ ४ ॥ प्रमुद् कौटिम्बे निग्रन्थनम् ॥ ५ ॥ मधे वि
सोऽने प्रमथनम् ॥ ६ ॥ कवे सौत्रस्य क्वनम् ॥ ७ ॥ निपूर्वाद् बृहबर्होर्ना निब
र्हणम् ॥ ८ ॥ शूरेहिंसार्थम्य निष्कृतस्य स्तूरेर्वा निष्कृतस्य निस्वर्हणम् ॥ ९ ॥ घातु
हिंसार्थं विश्रसनम् ॥ १० ॥ कृष्ण् हिंसार्थं क्षणनम् ॥ ११ ॥ परापूर्वस्त्राऽस्यते
परासनम् ॥ १२ ॥ अघण् हिंसार्थं प्रोज्जासनम् ॥ १३ ॥ प्रथमे प्रक्षमनम् ॥ १४ ॥
हन्ते स्थापिबन्तस्य प्रतिघातनम् ॥ १५ ॥ इनन वध इनो वा वध् च '
॥ ५१३१४६ ॥ इत्यारु ॥ १६ ॥ ३४ ॥ प्रवसत प्रमुक्ति प्रधासनम्, एवमुद्घासनम्
॥ १७ ॥ १८ ॥ इनन घात ॥ १९ ॥ निर्बसतः प्रमुक्तिनिर्बासनम् ॥ २० ॥
सङ्गपनं संहसि ' सातिहेति " ॥ ५१३१५४ ॥ इति स्मि ॥ २१ ॥ निष्कृतमे नि
सुम्नः ॥ २२ ॥ हिंसन हिंसा ॥ २३ ॥ वै ओर्बे घोषये इत्यस्य निष्कृतस्य विनि

निर्घाषणम् ॥ २८ ॥ आलम्भनमालम्भ ॥ २५ ॥ पूर्वि क्षरणे निसूदनम् ॥ २६ ॥
 निष्पुवस्य यतणो णिचि निर्वातनम् ॥ २७ ॥ उमम्नातेर्धमि उमन्व ॥ २८ ॥
 सपूर्वस्य आप्रोते समापनम् ॥ २९ ॥ ३५ ॥ अपादस्त्रेतरपासनम् ॥ ३० ॥ व
 र्ण्यते वजनम् ॥ ३१ ॥ मृष् हिंसायां स्वार्थणिचि अलि च मार ॥ ३२ ॥ पिबुन्
 हिंसादौ अलि पिबु ॥ ३३ ॥ कृष् हिंसायाम् स्वायणिचि निष्कारणम् ॥ ३४ ॥
 क्म्यप् हिंसायी अचि क्माय ॥ ३५ ॥ मृष् हिंसायी स्वार्थणिचि विशारणम् ॥ ३६ ॥

स्यु कर्तने कल्पनवर्धने च
 छेदश्च

कल्पते कतनम्, तत्र ॥ १ ॥ कल्प्यते कल्पनम् ॥ २ ॥ वर्ण्यते वर्धनम् ॥ ३ ॥
 छेदन छेदः ॥ ४ ॥

घातोद्यत आततायी ॥ ३६ ॥

घातोद्यतो वधोद्युक्त सनद्ध सन् यो वधार्थमुद्यतः स आतत, तादृश सन्
 एति वधार्थं घातत्याततायी, आततं परायमान वा तयते आततायी, वध उपलक्ष्य
 यास्मृतिः—

“अग्निदो गरदधैव शकृपाणिर्घनापह ।
 क्षेत्रदारहरथैव पञ्चेते आततायिन ” ॥ १ ॥ ३६ ॥

स दौर्षच्छेदिक शीर्षच्छेषो यो वधमर्हति ।

शीर्षच्छेदमर्हति शीर्षच्छेदिकः “तमर्हति ” ॥ ६ । ४ । १७७ ॥ इती-
 कम् ॥ १ ॥ शीर्षच्छेष “शीर्षच्छेदाद् यो वा” ॥ ६ । ४ । १८४ ॥ इति च ॥ २ ॥

प्रमीत उपसम्पन्न परेतमेतसंस्थिता ॥ ३७ ॥

नामालेख्ययशो घोपो व्यापन्नोपगतौ मृत ।

परासु

प्रमीयते स्म प्रमीत ॥ १ ॥ उपसपद्यते स्म उपसपन्न ॥ २ परैति खोका
 न्तरे परेतः ॥ ३ ॥ प्रैति स्म प्रेत ॥ ४ ॥ सतिघ्ने स्म संस्थित ॥ ५ ॥ ३७ ॥
 नामालेख्ययशो शब्देभ्यः पर घोपः सेन नामशेषः, आसेख्यघोप, यशोघोपः,
 नामैव घोपमस्येत्यादि कृत्वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ व्यापद्यते स्म व्यापन्नः ॥ ९ ॥
 उपगच्छति स्म उपगतः ॥ १० ॥ भ्रियते स्म मृतः ॥ ११ ॥ परागता असवः
 प्राणा अन्य परासुः ॥ १२ ॥

तदहे दान तदर्थमौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३८ ॥

तस्य मृतस्य अहनि दियते, तमुदिस्य दानं पिण्डोदकादि, ऊर्ध्वं देहाद् भयनी

र्धदेहिकम्, अस्यास्मादित्वादिकण्, एकदेशविकृतत्वाद्दर्धदेहिकम्, अनुशतिकादि
पाठमताभयणे तु उभयपदद्वयौ और्ध्वदेहिकमपि ॥ १ ॥ ३८ ॥

मृतस्नानमपस्नानं

मृते स्नानं मृतस्नानम्, अपकृष्टं आममपस्नानम् ॥ १ ॥

निवाप पितृतर्पणम् ।

नितरामुप्यत वीर्यते निवापः, पितृणां तर्पणम् पितृतर्पणम् ॥ १ ॥

चित्तिभित्वाचित्ताम्तुल्या

वीर्यते चिति ॥ १ ॥ चित्तेषु चित्त्वा मतादित्वाद् यः ॥२॥ वीर्यते चित्ता
॥ ३ ॥ एते प्रेतदाहायै अग्न्याधाने वर्तन्ते ॥

अञ्जुस्तु प्राञ्जलोऽञ्जस ॥ ३९ ॥

अञ्जयते अञ्जुः “अञ्जुश्च य” ॥ (उणा ७३२) ॥ इति उः ॥ १ ॥
प्राञ्जल्ययति अञ्जुञ्जि प्रञ्जयति प्राञ्जलं प्राञ्जयते अभिगम्यते इति वा ॥ २ ॥
अञ्जाऽस्त्यस्य अञ्जस ॥ ३ ॥ ३९ ॥

वक्षिणे सरलोदारौ

वक्षते वक्षिण ‘वृक्षवक्षिण्य वणः’ ॥ (उणा-१९४) ॥ इति इण्,
तत्र ॥ १ ॥ सरति सरस ‘सृष्टिश्चिन्दि’ ॥ (उणा-४९५) इत्यल ॥ २ ॥
उपयते उदार ॥ ३ ॥

घठस्तु निकृतोऽनृजु ।

घठं कैतवे च घठति घठं घाम्यतीति वा ‘शमेर्द्धश्च वा’ ॥ (उणा-
१९५) ॥ इति ठ एकदेशविकृतत्वात् षष्ठीऽपि ॥ १ ॥ निकृतोति हिनन्ति नि
कृत ॥ २ ॥ न ऋञ्जु अनृजु ॥ ३ ॥

कूरे नृक्षसनिर्क्षिषपापा

कून्ततीति कूरः कूले कूह्यद्वौ च’ ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र तत्र
॥ १ ॥ नृम् शसति हिनन्ति नृपास ॥ २ ॥ निर्क्षिष इव पातुष्यत्वात् निर्क्षिषा
॥ ३ ॥ पापमस्मास्ति पाप ॥ ४ ॥

पूर्वस्तु वक्षक ॥ ४० ॥

व्यसक कुहको दाण्डाजिनिको मामिजालिकौ ।

पूयति हिनन्ति पूत घीरी’ ॥ (उणा-२०१) इति तः किर ॥ १ ॥

वस्यते वसक ॥ २ ॥ ४० ॥ व्यसयति च्छलयति व्यसक, विगतावसौ यस्य
व्यस, तद्युव्यो वा ॥ ३ ॥ कुहयत विस्मापयते कुहक, कुहकमिन्द्रजास वा य
स्यास्ति ॥ ४ ॥ दण्डश्च अजिन च दम्भोपसक्षणत्वाद् दण्डाजिन दम्भ, तेन
अन्वेद्य " दण्डाजिनिका " ॥ ७।१।१७१ ॥ इत्यादिना निपात्यते ॥ ५ ॥ मा
याऽस्ति अस्य मायी, श्रीद्याविरवात् इन्, मायाविमायिकावपि ॥ ६ ॥ जालेन
चरति आलिक ॥ ७ ॥

माया तु शठता श्लाघ्य कुसृतिर्निकृतिश्च सा ॥ ४१ ॥

माति अनया माया ' स्याछामासा " ॥ (उणा-३५७) इति मः ॥ १ ॥
दाठस्य भाव शठता श्लाघ्यम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कृत्सिता सृतिर्हिसार्यं कुसृति ॥ ४ ॥ ५
कृद्य कृति निकृति ॥ ५ ॥ ४१ ॥

कपटं कैतव दम्भ कूट छद्मोपधिश्छलम् ।

व्यपदेशो मिर्यं लक्षं निम व्याज

कम्पयत्यनेन कपटं पुंस्त्रीबलिङ्ग ' कपटक्रीकटादयः " ॥ (उणा-१४४) ॥
इति साधु, के मूर्ध्नि पटमिवाच्छादकमिति वा ॥ १ ॥ कितवस्य कम कैतवं, युवा
दित्वावण् ॥ २ ॥ दम्भनं दम्भ ॥ ३ ॥ कूटयति दहति अनेन कूटं पुंस्त्री
बलिङ्ग ॥ ४ ॥ छाद्यते रूपमनेन छद्य " छदेरिस्मन्त्रद्वौ " ॥ ४।२।३३ ॥
इति मनि ह्रस्वः ॥ ५ ॥ उपधीयते स्फटिकस्यैव सिन्दूरमुपधिः, उपधा अपि ॥ ६ ॥
छपति छिनत्यनेन छम्म् " छोर्यं गादिवा " ॥ (उणा-४७१) ॥ इति कित्वाः
॥ ७ ॥ व्यपदिश्यते व्यपदेशोऽनुपस्य ताद्रूप्यम् ॥ ८ ॥ क्रीडार्थं वसनेन मद्
मियति मिपम् ॥ ९ ॥ स इय लक्ष्यतेऽनेन लक्षं पुंस्त्रीबलिङ्ग ॥ १० ॥ नितरां
तदिव माति निमम् ॥ ११ ॥ अजन्ति बिसिपन्त्यनेन व्याजः स्वस्याच्छादनम्,
यत्क्षयम्- ' ध्यानभ्याजमुपेत्य श्वेतमसि किम् " ॥ १२ ॥ मायादय कपटादयश्च
एकावा इत्येके, कपटादयो व्यपदेशादयश्च मिभार्या इत्यमर ॥

अथ कुक्कुटि ॥ ४२ ॥

कुहना दम्भचर्या च

कुक्कुट इव आचरति कुक्कुटसि दम्भेन निभृतं चरति, कुक्कुटनं कुक्कुटिः
' स्वरेभ्य इ ' ॥ (उणा-६०६) ॥ १॥ ४२ ॥ कुहयतेऽनया कुहना, दम्भेन परविस्मा
पमार्यं मिभ्याकल्पना ॥ २ ॥ दम्भेन चरण " समजनिपद् ॥ ५।३।९९ ॥
इति क्यप् ॥ ३ ॥

वस्यते तु प्रतारणम् ।

ज्यलीकमतिसंधान

बन्ध्यते बन्धनम् ॥ १ ॥ प्रतार्यते प्रतारणम् ॥ २ ॥ विशिष्टमधीकमत्र
व्यलीकम् ॥ ३ ॥ अति संघीमतेऽतिसंभानम् ॥ ४ ॥

साधौ सम्पार्यसज्जना ॥ ४३ ॥

साधयति कार्याणीति साधुः "कृत्वापानि" ॥ (उणा-१) ॥ इति
उप्, तत्र ॥ १ ॥ सभायां साधुः सभ्यः ॥ २ ॥ अर्थतेऽभिगम्यते आर्थे ॥ ३ ॥
सत् घोमवं जनयति सज्जनः, सभासौ जमयेति वा सज्जनः ॥ ४ ॥ ४३ ॥

दोषैकदृक् पुरोभागी

दोषे एव एकस्मिन् दृग् ज्ञानं यस्य स दोषैकदृक् । मत्काव्य-दोषैकमाहि
दृश्य पुरोभागीति कथ्यते ॥ १ ॥ पुरोऽप्य सर्पवद् मन्त्रीश्लेषवशीलः पुरोभागी
"पुत्रपुत्रमत्र" ॥ ५ । २ । ५० ॥ इति पिनप् ॥ २ ॥

कर्णेक्षपस्तु दुर्जन ।

पिशुन सूचको नीचो द्विजिह्वो मत्सरी खल ॥ ४४ ॥

कर्णे क्षपति सूचयति कर्णेक्षपः "क्षोकापनुवदुन्दपरिभूज" ॥ ५ । १ । १४३ ॥
इति के निपास्यते ॥ १ ॥ दुष्टो जनो दुष्ट जनयति वा दुर्जनः ॥ २ ॥ पिशति एक-
दोषेन सूचयति पिशुनः "पिशिमिपिशुभिर्म्य कित्" ॥ (उणा-२९०) ॥
इत्युनः, पिशुनयतीति वा, अपिशुनयति वा शृषोदरादित्वात्, अपिशयति खल-
यतीति भोजः ॥ ३ ॥ सूचयतीति सूचकः ॥ ४ ॥ निकृष्टमथति नीचः "भ्रुज्जपा
मवे" ॥ (उणा १००३) ॥ इति के व्यञ्जने च "अण् प्राग्वीर्षेण" ॥ २ ।
१ । १०४ ॥ इति साधुः ॥ ५ ॥ द्वे जिह्वे बन्धने अस्य द्विजिह्वः ॥ ६ ॥ मत्सरोऽ
स्वस्य मत्सरी ॥ ७ ॥ जनयति साधुदृश्य खलः पुंश्रीबहिः, आभयस्त्रि-
दृश्यामे "भूमिभ्रम्याहनिभ्यो कित्" ॥ (उणां ४७२) ॥ इत्यण्, क्षपति सधि-
गोति पाप्म, क्षपति गुणेभ्य इति वा क्षं शूर्यं क्षयतीति वा ॥ ८ ॥

क्षेपथात्र-अथ सुदप्रसजौ क्षेपे ॥ ४४ ॥

व्यसनार्थस्तुपरक

व्यसति धेयोमार्गं व्यसन तेन कृत व्यसनार्थं "कृते तृतीयाद्य
मासे" ॥ १ । २ । ८ ॥ इत्यार ॥ १ ॥ अपरज्यते स्म उपरकतः ॥ २ ॥

चोरस्तु प्रतिरोषक ।

वस्य पाटञ्जर स्तेनस्वस्कर पारिपन्थिक ॥ ४५ ॥

परिमोषिपरास्कन्धैकागारिकमलिच्छुभा ।

चोरयति चोरः, प्रहायानि चोरोऽपि ॥ १ ॥ प्रतिदृशति प्रतिरोषकः ॥ २ ॥

दसति उपक्ष्णोति वस्यु, "यञ्जिञ्जिचिदहिदसि" ॥ (उणा ८०१) ॥ इति यु-
॥ ३ ॥ पाटयश्चरति पाटश्चर, घृषोदरादिस्वात्, पटश्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा पाट-
श्चर, पटचोर इत्येके ॥ ४ ॥ स्तेनयति स्तेन पुङ्गीषलिङ्ग ॥ ५ ॥ तद् करोतीति
तस्करः, वर्षस्कादिस्वात् साधु ॥ ६ ॥ परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकः
"परिपन्थात् तिष्ठति च" ॥ ६।४।३२ ॥ इति इकण् ॥ ७।४५ ॥ परिमुष्णातीशेष
शीरुः परिमोषी ॥ ८ ॥ परानास्कन्दति परास्कन्दी ॥ ९ ॥ एकमसहायमगार
प्रयोजनमस्य ऐकागारिक "एकागाराचौरे" ॥ ६।४।११८ ॥ इति इकण् ॥ १० ॥
मलिन म्लोचति मस्मिन्लव ॥ ११ ॥

शैप्यात्र—चौरे तु चोरहो रात्रिचर ॥

य पश्यतो हरेदर्भं स चौर पश्यतोहर ॥ ४६ ॥

"पश्यद्वाग्दशो हरयुक्तिवन्धे" ॥ ३।२।३२ ॥ इति पठ्या अल्यप् ॥ १॥ ४६ ॥

चौर्यं तु चौरिका स्तेय

चौरस्य भाव कर्म वा चौर्यम्, राजादिस्वात् व्यण् ॥ १ ॥ चोराद्यकर्मि चौरि-
का श्रीङ्गीषलिङ्ग ॥ २ ॥ स्तेनस्य भाव स्तेय "स्तेनाद् मल्लश्च" ॥ ७।१।६४ ॥
इति य, राजादिस्वात् व्याणि स्तेन्यमपि ॥ ३ ॥

लोप्ल त्वपहूर्त धनम् ।

लुप्यते लोप्ल चौर्यधनं "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति ज्र ॥ १ ॥

यद्भाविष्यो दैवपर

यद् भविष्यति तद् भवत्वित्येषमाचष्टे यद्भाविष्य ॥ १ ॥ दैवपरो दैवनादी
दैवप्रमाणकः ॥ २ ॥

अथाऽऽस्सस्य शीतकोऽस्सस ॥ ४७ ॥

मन्दस्तुन्दपरिमृजोऽनुप्या

आरुस्यमस्त्यस्य आरुस्यः, अन्नादिस्वात् ॥ १ ॥ शीतं मन्दं करोतीति शीतक-
"शीताश्च कारिणि" ॥ ७।१।१९६ ॥ इति कः ॥ २ ॥ न सप्तत्यस्य, अन्तीति वा
'तप्यति" ॥ (उणा ५६९) ॥ इत्यस ॥ ३ ॥ ८७ ॥ मन्दते स्तपितांश्च मन्द, अत एव
मदि जाज्ये इति चान्द्रो पाठुः, मन्यते वा "शाशपिमनि" ॥ (उणा-२३७) ॥
इति द ॥ ४ ॥ तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः "शोकापनुदतुन्दपरिमृज" ॥
५।१।१४३ ॥ इति क ॥ ५ ॥ न उष्णः अनुप्य ॥ ६ ॥

दक्षस्तु पेशल ।

पट्टप्योप्याकसूत्यानचतुराश्च

दक्षते घीघ्रं करोति दक्ष ॥ १ ॥ पिंसल्लेकदंशेन सर्वं करोति पेक्षस
 "गृदिक्चिन्दि" ॥ (उणा ४६५) इत्यस ॥ २ ॥ पटति पट् ॥ ३ ॥ ओपाति
 दहतीति उष्ण "धृवीहा" ॥ (उणा १८३) ॥ इति णक् ॥ ४ ॥ उर्ण
 डिप्र करोति इस्पुण्क "क्षीताञ्ज कारिणि" ॥ ७१११८६ ॥ इति क् ॥ ५ ॥
 सुष्ठु उत्पानमुयोगोऽस्य सूत्रान् ॥ ६ ॥ यतते कर्म चतुरः ॥ ७ ॥

अथ तत्पर ॥ ४८ ॥

आसक्त प्रवण प्रह्वः प्रसितश्च परायण ।

तत्परमस्य तत्परस्तमिष्ठ ॥ १ ॥ ४८ ॥ आसजति स्म आसक्त ॥ २ ॥ प्रकर्षेण
 बनति समञ्जसे प्रवणः ॥ ३ ॥ प्रह्वयते कार्ये स्पर्धते प्रह्व "उपसगादातो बोऽस्य"
 ॥ ५११५६ ॥ इति क् ॥ ४ ॥ प्रसिनोति स्म प्रसितः ॥ ५ ॥ पर कार्ये पारमयते
 परामय ॥ ६ ॥

दातोदार

ददाति दाता ॥ १ ॥ उदमते उदार ॥ २ ॥

स्थूललक्षदानशौण्ठी बहुमवे ॥ ४९ ॥

स्थूल लक्षयति आलोचयति ददाति इति यावत् स्मृन्लसः ॥ १ ॥ दाने
 प्रसक्तः शौण्ड इव दामशौण्डः ॥ २ ॥ बहु प्रदत्ते बहुप्रद, तत्र ॥ ३ ॥ ४९ ॥

दानमुत्सर्जनं त्याग प्रवेशनविसर्जने ।

विहायित वितरण स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ ५० ॥

विभाणन निर्वपणमपवर्जनमहति ।

दीयते दानम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते उत्सर्जनम् ॥ २ ॥ त्याजन त्याग
 ॥ ३ ॥ प्रदिश्यते प्रवेशनम् प्रावेशनमपि ॥ ४ ॥ विसृज्यते विसर्जनम् ॥ ५ ॥
 हिनोतेर्षन्तस्य क्ते विहायितम् ॥ ६ ॥ वितरीयते वितरणम् ॥ ७ ॥ स्पृश्यते
 स्पर्शनं दानमुपचारात्, पुच्छादौ गणादिकं स्पृश्या हि दीयते ॥ ८ ॥ प्रतिपाद्यते
 प्रतिपादनम् ॥ ९ ॥ ५० ॥ विभाण्यते विभाणमम् ॥ १० ॥ निर्वप्यते निर्वपणम् निवा
 पणमपि ॥ ११ ॥ अपवृज्यतेऽपवर्जनम् ॥ १२ ॥ हन्यते दौर्मखमनया अहति क्ती
 सिद्ध "हन्तेरह च" ॥ (उणा ६५४) ॥ इत्यति; स्वत, उदस्यमसायते
 दानार्था ॥ १३ ॥

अर्थव्ययञ्ज मुकल

अर्थव्ययं जायति अर्थव्ययहो दाता मोक्षा च शोमना कर्मजस्य
 मुकल ॥ १ ॥

याचकस्तु वनीपक ॥ ५१ ॥

मार्गणोऽर्थी याचनकस्तर्कुक

याचते याचक ॥ १ ॥ वनुते याचते वनीपक "कीचकपेचक" ॥ (उणा
३३) ॥ इत्यादिशब्दादकान्तो निपात्यते ॥२॥५१॥ मार्गति मार्गणः ॥ ३ ॥ अर्ध
नशीलोऽर्थी, अर्थोऽस्यास्तीति वा "अर्थार्थान्ताद्गमात्" ॥५२॥८॥ इतीन्
॥ ४ ॥ याचते याचन स्वार्थे के याचनकः ॥ ५ ॥ वतते तर्कुक "कञ्जुकांशुक"
॥ (उणा-५७) ॥ इत्युक्तान्तो निपात्यते ॥ ६ ॥

अथार्थनैषणा ।

अर्दना प्रणयो याच्य्या याचनाध्येषणा सनि ॥ ५२ ॥

अर्धनमर्धना ॥ १ ॥ एषणमेषणा "इपोऽनिच्छायाम्" ॥ ५१३११२ ॥
इष्यन् ॥ २ ॥ अर्दनमर्दना ॥ ३ ॥ प्रणमन प्रणयः ॥ ४ ॥ याच्यन् याच्य्या
"सृगयेच्छयाच्य्या" ॥५१३१०१॥ इति साधु ॥ ५ ॥ याचे स्वार्थम्भन्तस्याऽने
याचना ॥ ६ ॥ अध्येषणमध्येषणा "पयधेर्वा" ॥ ५१३११३ ॥ इष्यन् ॥ ७ ॥
सन्वते सनि "पदिपठि" ॥ (उणा ६०७) ॥ इति इ, लीञ्जिहोऽय, पुंस्यपि
बैजयन्ती, यदाह—'मिक्षा च सनिरक्की स्यात्' इति । 'सनिस्त्वध्येषणा' इति
शुर्वादे क्वचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनमित्यमरः पृथगाह ॥ ८ ॥ ५२ ॥

शेषव्याज-

याच्य्या तु मिक्षणा । अभिपस्त्रिर्मागणा च ॥

उत्पतिप्युस्तुत्पतिता

उत्पतिपि कर्ष्ये गच्छतीत्येवंशील उत्पतिप्युः "उदः पश्चिपतिपदिमदे"
॥ ५१२१२९ ॥ इतीप्यु ॥ १ ॥ २ ॥

अकङ्कारिप्युस्तु मण्डन ।

असंक्रोतीत्येवशीत्येऽकङ्कारिप्युः "भाज्यसङ्कम्" ॥५१२१२८॥ इतीप्युः
॥१॥ मण्डयति तच्छीत्ये मण्डन "भूराक्येभार्थ" ॥५१२१४२॥ इत्यनः ॥ २ ॥

भाषिप्युर्मविता मूष्यु

भवतीत्येवशीत्ये भाषिप्यु इप्युः ॥ १ ॥ भवतीति भविता ॥ २ ॥ भवती-
त्येवशीत्ये मूष्युः "भूजे प्युक्" ॥५१२१३०॥ इति ण्युक् ॥ ३ ॥

समौ वर्तिप्युवर्तनौ ॥ ५३ ॥

इप्युः ॥ १ ॥ "इडिन" ॥ ५१२१४४ ॥ इत्यनय ॥ २ ॥ ५३ ॥

विसृत्वरो विसृमर प्रसारी च विसारिणि ।

विसरतीत्येवशील्ये विद्यस्वर "सृजिन्" ॥ ५१२।७७ ॥ इति किञ्च द्वरत् ॥ १ ॥ विद्यस्वर "सृपत्यद" ॥ ५१२।७३ ॥ इति मरक् ॥ २ ॥ प्रसारी "विपरि
प्राद् सते" ॥ ५१२।५५ ॥ इति पिनण् तत्र ॥ ३ ॥ ४ ॥

ऊञ्जाशीलोऽपत्रपिप्यु

ऊञ्जाशीलमस्य ऊञ्जाशीलः ऊञ्जाल ॥ १ ॥ अपत्रपते अपत्रपिप्यु,
इप्युः ॥ २ ॥

सहिप्यु क्षमिता क्षमी ॥ ५४ ॥

तितिक्षु सहन क्षन्ता

सहेः शीसाद्यर्भे इप्यौ सहिप्यु ॥ १ ॥ क्षमेन्तूनीटि च क्षमिता ॥ २ ॥
"क्षमश्च्यद्" ॥ ५१२।४९ ॥ इति पिनभि क्षमी ॥ ३ ॥ ५४ ॥ तिजे गुत्तिञ्च " ॥ ३।४।५ ॥ इति सनि 'सन्मिक्षा' ॥ ५१२।३३ ॥ इत्युप्रक्षये च तितिक्षुः ॥ ४ ॥
सहेने सहन ॥ ५ ॥ क्षमेरौदित्वाद् बेद्व्जे क्षन्ता ॥ ६ ॥

तितिक्षा सहन क्षमा ।

तितिक्षण तितिक्षा ॥ १ ॥ सक्षते सहनम् ॥ २ ॥ क्षमर्ष क्षमा 'पितो
ऽर्' ॥ ५१३।१०७ ॥ इत्यक्, छान्तिरित्यपि ॥ ३ ॥

ईर्ष्यालु कुहन

ईर्ष्यति ईर्ष्यालु "स्त्रीभ्यश्चेराळ" ॥ (उपा-८२२) ॥ इत्यालुः ॥ १ ॥
कुहयते विस्मापयते कुहन ॥ २ ॥

अक्षान्तिरीर्ष्या

ईर्ष्यमीर्ष्या भार्यादे परवर्षनासहने स्त्र्या । ऋषिषु परोक्ष्यासहन मास्त
र्षमीर्ष्या मन्यते यथा-"म ईर्ष्यूः परवितेष्टु" इति ॥ १ ॥ ९ ॥

क्रोधी सु रोषण ॥ ५५ ॥

अमर्षण क्रोधनञ्च

क्रुष्यति क्रोधी ॥ १ ॥ इत्यतीत्येवशील्ये रोषणः ॥ २ ॥ ५५ ॥ म क्रुष्यति
अमर्षणः ॥ ३ ॥ क्रुष्यति क्रोधनः मूत्राक्षेभार्य' ॥ ५१२।४२ ॥ इत्यनः,
क्रोपनोऽपि ॥ ४ ॥

अण्डस्त्वत्यासक्रोपन ।

अण्ड् क्रोपे अण्डते अण्डः, अण्डति अण्डायते वा 'पञ्चमाडः ॥ (उपा-
११८) ॥ इति ऋः ॥ १ ॥

कुमुक्षित स्यात् कुषिती त्रिषस्वरक्षनायित ॥ ५६ ॥

बुभुक्षा सजाताऽस्य बुभुक्षित, तारकावित्वादित ॥ १ ॥ क्षुध्यति क्षुषित
क्षुत् सजाताऽस्य वा ॥ २ ॥ अतुमिच्छुः क्षिपसु ॥ ३ ॥ अशनमिच्छति आत्म-
इति “अमाव्यमाद्-” ॥३॥४॥२३॥ इति क्यनि “क्षुतृङ्गर्ध” ॥४॥३॥११३३
इत्याखम्, तत् क्तेऽशनायित ॥ ४ ॥ ॥ ५६ ॥

बुभुक्षायामशनाया विषत्सा रोचको रुचि ।

भोक्षुमिच्छा बुभुक्षा, तस्याम् ॥ १ ॥ अशनेच्छा अशनाया ॥ २ ॥ अतु-
मिच्छा विषत्सा “घस्त्व सनयतनी” ॥ ४॥४॥१७ ॥ इति सन्यदर्षसादेश ॥३॥
रोचनम्, रोचतेऽस्मिभिति वा रोचकः पुञ्जीवलिङ्ग “नात्रि पुंसि च” ॥५॥३॥१२११
इति णक् ॥ ४ ॥ एव रुचिः, स्त्रीलिङ्गः “नाम्युपान्त्य” ॥ (उणा-६०९) ।
इति कि ॥ ५ ॥

शेषमात्र-बुभुक्षायां क्षुषाक्षुषौ ॥

पिपासुस्तृषितस्तृष्णाक्

पातुमिच्छु पिपासुः, पिपासितोऽपि ॥ १ ॥ तृष्यति तृषित क्ष्यनुबन्धत्वात्
सति ऋ, तृद् सजाताऽस्य वा सर्पितोऽपि ॥ २ ॥ तृष्यतीत्येवशीलं तृष्णक् “तृषि
ष्यि” ॥ ५॥२॥८० ॥ इति नञिङ् ॥ ३ ॥

तृष्णा तर्पोऽपलासिका ॥ ५७ ॥

पिपासा तृद् तृपोदन्या घीति पाने

तर्पणं तृष्णा “सृगयेच्छा” ॥ ५॥३॥१०१ ॥ इति नङ् ॥१॥ घमि
तर्षः ॥ २ ॥ अपहृष्ट ससत्यनया अपलासिका “नात्रि पुंसि च” ॥५॥३॥१२११ ॥
इति णक् ॥ ३ ॥ ५७ ॥ पातुमिच्छा पिपासा ॥ ४ ॥ तपण तृद्, तृया ॥५॥६॥
उदकेच्छा उदन्या क्यनि “क्षुतृङ्गर्ध” ॥४॥३॥११३ ॥ इत्युदकस्योदन् ॥ ७ ॥
दृषे पाने भयन घीतिः ॥ ८ ॥ पीयते पानं, तत्र ॥ ९ ॥

अथ शोषणम् ।

रसादानं

दृष्यते शोषणम् ॥ १ ॥ रसानामादान रसादानम् ॥ २ ॥

भक्षकस्तु घस्मरोऽपर आशित ॥ ५८ ॥

भक्षयति भक्षकः ॥ १ ॥ घरातीत्येवशीलो घस्मरः, भति अघरः “सृप
स्मरो” ॥५॥२॥७३ ॥ इति मरक् ॥ २ ॥ २ ॥ आ समस्ताद् भक्षति आशितः,
आशिरोऽपि ॥ ४ ॥ ५८ ॥

भक्तमर्जं कुरमन्धो भिस्ता दीदिविरोदन् ।

भशनं जीवनकं च याजो वाज प्रसादनम् ॥ ५९ ॥

भज्यते भक्षम् ॥ १ ॥ अनित्यनेन अन्न "व्यापापन्मनि" ॥ (उणा-२५८) ॥
इति न, अघते वा ॥ २ ॥ कौस्यनेन कूरं पुङ्गीबलिङ्गः, "सुरसुर" ॥ (उणा-
३९६) ॥ इति रान्तो निपात्यते ॥ ३ ॥ अघते अन्न "अदेरन्ध्रं च वा" ॥
(उणा-९६३) ॥ इक्षस् ॥ ४ ॥ अमिष्ठायते भक्ष्यते मिस्सा, पृषोदरादिष्वात्
घाप् ॥ ५ ॥ दीप्यन्त्यनेन दीपिषि पुलिङ्गः, क्षियामपि वैजयन्ती, यदाह—
"मिस्सा श्री दीपिषिर्न पण्" न पण्ड इक्षर्ष, "छविष्ठिषि" ॥ (उणा-७०९) ॥
इति ध्वन्तो निपात्यते ॥ ६ ॥ उपाति क्षियस्योदनं 'उन्देनञ्क्' च ॥
(उणा-२७१) ॥ इत्यन ॥ ७ ॥ अक्ष्यते एतदित्यशनं पुङ्गीबलिङ्गौ मुञ्जमादिष्वा
पनद् ॥ ८ ॥ जीभ्यतेऽनेन अनटि सार्धं के जीवनकम् ॥ ९ ॥ इज्यतेऽनेन
यात्र, पमि "यजेर्महाज्ञे" ॥ ४।१।११४ ॥ इति गत्वामाव ॥ १० ॥ बज्यते
बाज ॥ ११ ॥ प्रसाद्यतेऽनेनात्मा प्रसादनम् ॥ १२ ॥ ५९ ॥

मिस्सद्या दग्धिका

कुक्षिता मिस्सा मिस्सद्या सन्नामुरोपाह, यथा-ओदनमिस्सद्या, स्वर्ग्यटी,
ग्रामटी, बध्नीत्यादि ॥ १ ॥ कुक्षिता इत्या दग्धिका ॥ २ ॥

सर्वरसाम् मण्डं

सर्वरसानां इक्ष्वरस्याणामन्नं मुख्यं मण्डयति मण्डं पुङ्गीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अत्र तु ।

दधिजे मस्तु

अत्र तु मण्डे, दधिसंभवे मस्यति परिभनते मस्तु ह्यीबलिङ्ग "हसिकन्मामि
॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुम् ॥ १ ॥

मकोत्ये नि स्यात्ताममासरा ॥ ६० ॥

मण्डे अक्षसमुद्रवे नि स्याम्यते निःस्रावः ॥ १ ॥ आचाम्यते आचाम-
॥ २ ॥ मीबते मासराः "मीज्यजिमा" ॥ (उणा-४३९) ॥ इति खर ॥ २ ॥

क्षेपयात्र—

मक्षमण्डे तु प्रस्रावप्रस्रावाच्छोढनाक्षवा ॥ ६० ॥

आणा विलेपी तरला यवागूरुष्णिकाऽपि च ।

आपते क्व भाषा "व्यम्बनान्तस्यातः" ॥ ४।२।७१ ॥ इति कस्य
पत्नम् ॥ १ ॥ विलिम्पति विलेपी विलेप्याऽपि ॥ २ ॥ तरला क्षेपयात्रपसा श्री
हीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ धूयते विष्यस्यादिना यवागूरु श्रीबलिङ्गः "ओलुगू" ॥ (उणा-८५०)

इति आगू ॥४॥ उष्णादमेरुविरोद्धता उष्णिका "उष्णात्" ॥ ७ । १ । १८५॥
इति सङ्घार्या कः ॥ ५ ॥

सूप स्यात्प्रहितं सूद

सुन्वन्त्येन सूप "सुसुकुस्तुच्युस्तादेस्त्व" ॥ (उष्णा-२९७) ॥ इति
पुस्ययम्, झीपेऽपि वैजयन्ती, यदाह- 'सूपोऽञ्जी प्रहितं सूद' इति ॥१॥ प्रकयेण
हितं प्रहितम् ॥ २ ॥ सूयते सूद ॥ ३ ॥

व्यञ्जनं तु वृताविकम् ॥ ६१ ॥

व्यञ्जन्ते रसविधेया अत्र व्यञ्जनम् ॥ १ ॥ ६१ ॥

तुल्यौ तिलाग्ने कृसरत्रिसरौ

तिलैर्मिधमत्र तिलामं तत्र क्रियते पर्वणीति कृसरः "कृषूतन्मृपिम्यं कित्" ॥
(उष्णा ४४) ॥ इति सर ॥ १ ॥ त्रीन् सरति त्रिसरः, पुष्पीक्षितौ, झीपेऽपि वैज-
यन्ती, यदाह- 'तिलस्तन्दुल्मापैस्तु कृसरा त्रिसरा भ्रमी' इति ॥ २ ॥

अथ पिष्टक ।

पूपोऽपूप

पिष्टस्य विकार पिष्टकः "माग्नि कः" ॥६।२।५४॥ इति क पुष्पीक्षित्,
पिष्ट एव वा स्वार्थे क ॥ १ ॥ पूयते पूप "सुत्रापिपुम्यं कित्" ॥ (उष्णा-
३-१) ॥ इति प ॥ २ ॥ अस्तुते अपूप "अथ ऊपः पथ" ॥ (उष्णा-३१२)
॥ इत्युपाः, 'अग्निस्त्वयते' इति नैरुष्णा ॥ ३ ॥

शेषभात्र-अपूपे पारिशोख ॥

पूलिका तु पोलिकापोलिपूपिका ॥ ६२ ॥

पूपली

पूयति सङ्घता भवति पूलिका ॥ १ ॥ पोयति वर्धते पोलिका ॥ २ ॥ पोत्य
ते वर्धते पोलि 'स्वरेभ्य इः' ॥ (उष्णा-६-६) ॥ इति इ ऊपां तु पोली
॥ ३ ॥ ह्रस्वः पूपः पूपिका ॥४॥६२॥ पूयते पूपली 'सुरस्पोरख' ॥ (उष्णा-
४७४) ॥ इत्युत्ते निपात्यते ॥ ५ ॥

अथेपत्यके स्युरभ्युपाभ्योपपौल्य ।

ईपत्यक इपस्मृष्टम्, तत्र अभ्युपति मजस्यभ्युप ॥ १ ॥ अभ्युप्यते पथ्यते
अभ्योपः ॥ २ ॥ पोयति वर्धते पोलि, घृपोदरादित्वात् ॥ ३ ॥

निष्ठान तु तेमन स्यात्

नितिष्ठति अभ्रमनेन निष्ठानं, पुंस्त्रीबलिङ्ग । यद्वाचस्पति - 'तेमने तु निष्ठानो-
ऽप्ली, ॥ १ ॥ तिम्यत्प्राग्गीमवत्समनं तेमनमुपसेचनं क्लोपनाक्ष्यम् ॥ २ ॥

करम्भो दधिसक्तव ॥ ६३ ॥

करोति तृप्तिं करम्भ- ' कृकलेरम्भ " ॥ (उणा-३३९) ॥ इत्यम्भ-
केन रम्यते मीत्यते वा, दध्नुपसिष्ठाः सक्तव ॥ १ ॥

शेषधात्र--अथ करम्भो दधिसक्तुषु ॥ ६३ ॥

घृतपूरो घृतवर पिष्टपूरश्च घातिक ।

घृतेन पूर्वते घृतपूर- भीराज्य समितापिण्डो घृतेन श्रुत ॥ १ ॥ घृतेन
वरो घृतवर ॥ २ ॥ पिष्टेन पूर्वते पिष्टपूर ॥ ३ ॥ घृतेन सद्यष्टो घातिक, "सद्यष्टे"
॥ ६१४५॥ इतीकम् ॥ ४ ॥

चमसी पिष्टवर्ति स्याद्

चम्यते चमसी " तप्यधि " ॥ (उणा-५६९) ॥ इत्यस्य- गौडस्तु 'चम
सः पिष्टवर्ति स्याद्' इति पुस्याह ॥ १ ॥ मुद्रादीनां पिष्टस्य वर्ति पिष्टवर्ति ॥ २ ॥

वटकस्त्वनसेकिम ॥ ६४ ॥

वज्यते वेप्यते वटक ' बहुसम् ' ॥ ५११२ ॥ इत्यकद्, यद्वा-वटति वटः,
तव सार्धे कः, पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ १ ॥ भावसेकेन निर्हृतो भावसेकिम भावादिम "
॥ ६१४२१ ॥ इतीम, मस्यविशेषः ॥ २ ॥

शेषधात्र--

इण्डेरिका तु वटिका पाण्डुसी त्वर्धसेदिका ।

पर्वटास्तु मर्मरासा घृताप्ली तु घृतौपणी ॥ १ ॥

समिताखण्डाज्महृतो मोक्षो लङ्कृकश्च स ।

एनामरिवाहियुतः स पुनः सिंहकेसरः ॥ २ ॥ ६४ ॥

भृष्टा यथा पुनर्धाना

धीयन्ते धाना, जिवां बहुवचनान्तोऽयम् "व्याधा ॥ (उणा २५८) ॥
इति मः ॥ १ ॥

धानानूर्णं तु सक्तव ।

पक्षि सेचने सक्तवन्ते सक्तवः पुंस्त्रीबलिङ्ग- एकवचनान्तोऽयमयम् 'इतिङ्गम्
मि' ॥ (उणा-७७३) ॥ इति शुम् ॥ १ ॥

पृथुकश्चिपटस्तुल्मी

पृथुत्वात् पृथुक आर्द्रं चट्ट सस्यम्, तद्धि पाकात् पृथुर्भयति प्रयते वा "कञ्जु
काशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥ चिपिटीभवनाधिपिट, चिपि
टक इत्यमरः ॥ २ ॥

लाजा स्यु पुनरक्षता ॥ ६५ ॥

लाज्यन्ते क्षुज्यन्ते लाजा, पुष्पीलिङ्ग, बहुवचनान्तश्च ॥ १ ॥ न क्षुज्यन्ते
क्षुज्यन्ते, पुष्पीलिङ्ग, पुस्यय बहुवचनान्त ॥ २ ॥ ६५ ॥

दोषधात्र—

छामेषु मरुजोद्घूपखटिकापरिवारका ॥

गोधूमचूर्णे समिता

समीक्रियते समिता ॥ १ ॥

यवक्षोदे तु चिक्कस ।

धीयते चिक्कस, पुष्पीलिङ्ग 'फनसतामरसादय' ॥ (उणा-५७३) ॥
इत्यसे निपात्यते, चिक्कस्यति वा । कौशिकस्तु-चिक्क इति म्यसने पठतास्मादयमि
च्छति ॥ १ ॥

गुड इक्षुरमकाश

गूयते कथ्यते गुडः, "क्युगुनी" ॥ (उणा-१७०) ॥ इति कः कित्, गुडति
रक्षति वा ॥ १ ॥

शर्करा तु सितोपला ॥ ६६ ॥

सिता च

धीयते शर्करा 'किशुद्भ्य' कर ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ १ ॥
सितोपल स्फटिकस्तत्सदृशत्वात् सितोपला ॥ २ ॥ ६६ ॥ धीयते कथ्यते सिता ॥ ३ ॥

मधुघूर्लिस्तु खण्ड

मधुनः क्षौद्रस्य घूर्लिरेव मधुरत्वाद् मधुघूर्लिः ॥ १ ॥ खण्डश्च मन्धे, खण्ड्यते
खण्डः, पुष्पीलिङ्ग ॥ २ ॥

तद्विकृती पुन ।

मत्स्यण्डी फाणित चापि

तस्य खण्डस्य विकार, मर्दं स्पन्दते मत्स्यण्डी सामान्यशकरा, पृथो
दरादित्वात् मत्स्यान् अमति रुजति मत्स्याण्डीति वैद्या, यद् धन्वन्तरिः— 'शक-
रोष्ठा तु मीनाण्डा श्वेता मत्स्याण्डिका चिता' इति । "मत्स्याण्डिका खण्डसिता

कमेप गुगवरा" इति तु वाग्मटः ॥ १ ॥ फाण्यते द्रवत्वात् फणित क्षण्योतः,
पुंश्रीबलिहोऽयम् मद्वावस्पति — 'फणितमन्नियाम्' ॥ १ ॥

रसालायां तु मार्जिता ॥ ६७ ॥

शिखरिणी

रसमरुति रसाला तत्र ॥ १ ॥ माण्यते मार्जिता, मार्जिताऽपि ॥ २ ॥
६७ ॥ शिखरमस्त्यस्या शिखरिणी ॥ ३ ॥

अथ यूर्यूपो रस

यौतीखेबधीलो यू पुच्छि, भ्रात्रादित्वात् क्रिपि साधु यद् वैजयन्ती—
'यूपोऽश्री यू पुमान् रसे' ॥ १ ॥ यूपते मिथीक्रियते यूप, पुंश्रीबलिहः योरुष
वा' ॥ (उणा—५४१) ॥ इति य, यूपति द्विनस्त्रि रुत्रं वा ॥ २ ॥ रस्यते रसो
सुधादीनाम् ॥ ३ ॥

दुग्ध तु सोमजम् ।

गोरस क्षीरमूषस्य स्तन्ये पुसवनं पय ॥ ६८ ॥

दुग्धते दुग्धम् ॥ १ ॥ सोमरसात्वात् सोमजम् ॥ २ ॥ गोर्धेन्वा रसो गोरसः
॥ ३ ॥ घस्यते क्षीरम् पुंश्रीबलिह । 'घसिक्शि-' ॥ (उणा—४१९) ॥ इति
किर्दरे, गमहन ॥ ४१२।४४ ॥ इत्युपान्त्यसोपे च "घस्वसः" ॥ २।३।३६ ॥ इति
घस्य पश्वम् ॥ ४ ॥ ऊघसि मभमूषस्यम् ॥ ५ ॥ स्तने भर्ष स्तन्यम् देहांशत्वाद्
य ॥ ६ ॥ पुमि सुयतेऽनेन पुंसवनम् ॥ ७ ॥ पीयते पय "पाहाक्न्वा पयश्चौ
ष" ॥ (उणा—९५३) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ ६८ ॥

क्षेपश्चात्र—

दुग्धे योग्य बाससात्म्य बीवनीय रसोत्तमम् ।

सर मय्य मधुज्यङ्ग भारोष्ण तु पयोऽमृतम् ॥

पयस्यं घृतवध्यादि

पयसो विकारः पयस्यम् पयोर्बोर्बः" ॥ ६।२।३५ ॥ इति य आदि-
घण्टाभरनीत्यादि ॥ १ ॥

पेयूषोऽभिनयं पय ।

पीबते पेयूष क्षीररूपाटस्य— ॥ (उणा—५६१) ॥ इत्युपान्तो निपा
स्यते । वैजयन्ती तु— "वा सप्ताहात् तु पेयूष ततो मोरमोरके इति श्रीब
साह । पीयूपमिन्नपि नक्षप्रस्तगबीक्षीरं इत्यितं सवभिनयम् ॥ १ ॥

उभे क्षीरस्य विकृती किलाटी कूर्चिकाऽपि च ॥ ६९ ॥

किरति क्षुध किलाटी, पुष्पीलिङ्ग "किरो रुध वा" ॥ (उणा-१४७) ॥
इत्याट ॥१॥ कूचलान्मस्तु तदस्त्यस्या कूचिका, कूचति कूचिका इत्यके ॥१॥६९॥

पायस परमाज च क्षैरेयी

पयसि सस्कृत पायसं, पुष्पीलिङ्ग "सस्कृते भक्षे" ॥६१२१४०॥ इत्यण्
॥ १ ॥ परम च तदम च परमाप्तम् ॥ २ ॥ क्षीरे सस्कृता क्षैरेयी "क्षीरादयम्"
॥६१२१४२॥ इत्येयण् ॥ ३ ॥

क्षीरज दधि ।

गौरसद्य

क्षीराज्जात क्षीरजम् ॥ १ ॥ दधते बलिष्ठता दधि, क्षीबलिङ्ग, "पदिपदि-"
(उणा-६०७) इति इः ॥ २ ॥ ३ ॥

शेषध्यात्र—

दधि धीघनमज्ञत्ये ॥

तदघन द्रव्य पत्रलमित्यपि ॥ ७० ॥

दध्यतेऽनेन द्रव्य "मावा" ॥ (उणा-५६४) ॥ इति षडुबधनात् सः, ततः
"सृष्ट्याविद्यपो वा" ॥४१११२॥ इत्यकारागम, द्रव्यमित्यपि ॥ १ ॥ पत्र स्मृति
पत्रस्मृ, पत्रमस्वास्तीति वा, सिम्पादित्वाद् स ॥ २ ॥ ७० ॥

घृतं हविष्यमाज्य च हविराधारसर्पिपी ।

घरति घृत, पुष्पीलिङ्गः 'क्षीरी' ॥ (उणा-२०१) ॥ इत्यादिना तः कित्
॥ १ ॥ हविषे द्वितं हविष्यम् "उषणमुगादेः" ॥७११३०॥ इति य ॥ २ ॥ आ
अज्यतेऽनेन आज्यम् 'कुप्यभिष' ॥५११३९॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ ३ ॥
हृयते हवि, क्षीबलिङ्ग ॥ ४ ॥ आधारयति आधार ॥ ५ ॥ सपति सर्पिः, क्षीब
लिङ्गः 'रुष्यर्षि' ॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् ॥ ६ ॥

द्योगोदोहोद्भव हैयङ्गवीन

द्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीन 'द्योगोदोहावीनम् द्वियङ्गुप्यास्य' ॥६१२१
५५॥ इति ईनम्, प्रत्यावाद् घृतं सभ्यते । काशो नवनीतमित्याह ॥ १ ॥

शरज पुनः ॥ ७१ ॥

दधिसारं तक्रसारं नवनीत नवोद्भूतम् ।

शराज्जात शरजम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ दध सारं दधिसारम् ॥ २ ॥ तक्रस्य
सारं तक्रसारम् ॥ ३ ॥ दधो भषिताद् नव तक्राल नीतमुद्भूत च नवनीतम्,
नवोद्भूतम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

दण्डाहते कालश्रेयघोलारिष्टानि गोरस ॥ ७२ ॥

रसायनं

मन्वदण्डेनाऽऽहृत दण्डाहृतम् तत्र ॥ १ ॥ कलश्यां मन्यन्त्यां मन्व कालश्रेयं
 'इतिकुक्षिकसशि' ॥ ६।३।१३० ॥ इत्येवम् ॥ २ ॥ इत्येते मया घोक्त 'पिच्छो
 इच्छोक्त' ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्येते निपात्यते ॥ ३ ॥ न रेपति हिनास्ति
 गोरसम् सवरोगाजितत्वात् ॥ ४ ॥ गोर्धेन्वा रसो गोरस ॥ ५ ॥ ७२ ॥ अम्स
 रीन् रसानयते रसायनम् ॥ ६ ॥

अघाऽर्घाम्बूदधित्

अघमम्बु जलं यत्र अघाम्बु उदकेन शयति उदधित् श्लेषसिद्ध
 'उदकात्सूक्ष्मेर्धित्' ॥ (उणा-८८८) ॥ इति इत् 'नाम्युत्तरपदस्य च' ॥ ३।२।
 १०७ ॥ इत्युदकत्वोद ॥ १ ॥

श्वेतं समोदकम् ।

श्वेतते श्वेतम् श्वेतरसमिष्यपि सममुदकं मत्र समोदकम् ॥ १ ॥

तत्र पुन पादजले

तद्यति हुतं गच्छति तत्रं पुनजीयसिद्ध 'ऋज्यजि-' ॥ (उणा-३८८) ॥
 इति किट् र पादनं हुपशिनं जलं मत्र पादजलम् ॥ १ ॥

शेषमात्र—

तत्रे कर्षरसारणे ।

असौमं परमरसं ॥

मथित वारिवर्जितम् ॥ ७३ ॥

दग्ना मथनमात्रसाध्यं मथितम् ॥ १ ॥ ७३ ॥

सार्षिष्क दाधिकं सार्षिर्दधिभ्यां सम्भृत क्रमात् ।

सार्षिषा ससृष्ट सार्षिष्कम्, दग्ना ससृष्ट दाधिष्कम् "ससृष्टे" ॥ १।४।२॥
 इतीष्कम् ॥ १ ॥ १ ॥

सवणोदकाभ्यां दकलावणिक

उदकसवणाभ्यां ससृष्ट दकलावणिक, बाहुसकाहुत्तरपददृदिः ॥ १ ॥

उदाधिति ॥ ७४ ॥

औदधितमौदधित्कं

उदधिति ससृष्टं औदधितम्, औदधित्क 'बोदधित' ॥ १।२।१४४ ॥
 इतीष्कम्, पधेऽण् ॥ १ ॥ २ ॥ ७४ ॥

लवणे स्यात् तु लावणम् ।

स्यणे सस्कृत लावणम् "माहृते भक्ष्ये" ॥६।२।१४०॥ इत्यण् ॥ १ ॥

पैठरोख्ये उखासिद्धे

उखायां स्यात्मां सिद्धे सस्कृते पिठे सस्कृत पैठरम् ॥१॥ उखायां सस्कृतमु
ख्यम् 'श्लोकाद् य' ॥६।२।१४१॥ इति य ॥ २ ॥

प्रयस्तु तु सुसम्कृतम् ॥ ७५ ॥

परिव्ययपाकादिना प्रयत्नसाध्य प्रयत्नम्, सुस्तु सस्कृतम् ॥ १ ॥ ७५ ॥

पके राद्ध च सिद्ध च

पच्यते स्म पक्वम्, तत्र, उताग्र 'विनाऽम्बुना' इति वचनादिहाऽम्बुनेति
छन्द्यते ॥ १ ॥ राध्यति स्म राद्धम् ॥ २ ॥ सिध्यति स्म सिद्धम् ॥ ३ ॥

भृष्ट पक् विनाऽम्बुना ।

भृज्यते स्म भृष्टम्, जलेन विना पक्वम् ॥ १ ॥

भृष्टामिष भट्टिन्न स्याद्भूतिर्मरूटक च तत् ॥ ७६ ॥

भृष्ट मद्यारेषु विषक्त मांसं तत् भट्टत्यनेन भट्टिन्नम् 'वन्धिषहि' ॥
(उणा-४५९) ॥ इतीत्र ॥ १ ॥ भवति बलमनया भूति ॥ २ ॥ विमर्ति
वस मरूटकम् 'कापिकपेषक' ॥ (उणा-३३) ॥ इषके निपात्यते ॥ ३ ॥ ७६ ॥

शूल्यं शूलाकृत मांसं

शूले सस्कृत शूल्यम् "श्लोकाद् य" ॥६।२।१४१॥ इति य ॥ १ ॥
शूलाकृते स्म पाक्यम् शूलाकृतम् 'शूलात् पाके' ॥७।२।१४२॥ इति ङाप् ।
अन्ये तु सामान्यविशेषभावात् परिहृष्य अनयोभट्टिन्नेकाधतामाहुः ॥ २ ॥

निष्कायो रसक समौ ।

निष्कायो मांसस्य प्रस्तावात् ॥ १ ॥ रस पिष्टमांसजस्तनुत्यो रसक ॥२॥

प्रणीतमुपसपन्न

प्रणीयते स्म प्रणीत रूपरसादिनिष्पन्नमन्नम् ॥१॥ उपसपद्यते स्म उपसपन्नम् ॥२॥

स्निग्धे मसृणचिह्णणे ॥ ७७ ॥

स्निग्धति स्म स्निग्धः तत्र ॥ १ ॥ मसृणति मसृण "भ्रूणसृण" ॥ (उणा-
१८६) ॥ इति णे निपात्यते ॥ २ ॥ षीयते चिह्णम् "चिह्णणकुहण" ॥
(उणा-१९०) इति षणे निपात्यते चिगिष्यव्यक्त कणति वा । कौशिकस्तु-चिह्ण
इत्यस्याणे चिह्णणमिच्छति ॥ ३ ॥ ७७ ॥

पिच्छिल तु विजिविल विज्जल विजिल च तत् ।

पिच्छः भावामाऽस्याऽस्ति पिच्छिल "लोमपिच्छाद् शैलम्" ॥ ७ । २ ।
२८ ॥ इतीह ॥ १ ॥ विद्यते वसति विजिविलम् विजिल च स्पष्टिलक
पिच्छ" ॥ (उणा-४८४) ॥ इतीहान्तौ निपास्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ विज् चळ जळ
यत्र विज्जलम् विज्जिलमित्यापि ॥ ४ ॥

भावित तु वासितं स्यात्

भूज् अबकलकने भाव्यते द्रव्यद्रव्येण मिथीक्रियते स्म भावितम् ॥ १ ॥
वास्यते द्रव्यान्तरेण मित्यते भूपुष्पादिना वाऽधिवास्यते वासितम् मन्मुनि-
भूपित वासित विदु ॥ २ ॥

तुल्ये समृष्टशोधिते ॥ ७८ ॥

समृज्यते स्म समृष्ट वाक्माक्षिकादिरहितम् ॥ १ ॥ शोष्यते स्म शोषि-
त्म् ॥ २ ॥ ७८ ॥

काञ्चिक काञ्चिकं घाचाम्लारनाले तुपोदकम् ।

कुस्मापाभिपुतावन्तिसोमशुक्लानि कुञ्जलम् ॥ ७९ ॥

धुक्रं घातुममुक्षाह रक्षोम्र कुण्डगोलकम् ।

महारस सुवीराम्ल सौवीर

कषयति दीपयति अग्निं कषते बध्नाति वीपान् वा काञ्चिकं ' कुपिकह
दिक- ॥ (उणा-४५) ॥ इतीह निपास्यते काञ्चिकं पुरि भव वा ॥ १ ॥
वस्य जले पञ्चिकावत् काञ्चिकं क जळमनकीति वा ॥ २ ॥ घान्यमस्मयति
धान्वान्मम् ॥ ३ ॥ भरनाकोऽरमक तज्जमारनालम् ॥ ४ ॥ तुपाजामुदक तुपाद
कम् ॥ ५ ॥ कुस्मापैर्यवादिमिरक्षिमैरभिपूयते परिवास्यते स्म कुस्मापाभिपुत
प्यस्यमपि तेन कुस्मापमभिपुतं चेति ॥ ६ ॥ अबन्तिपु सूयते अबन्तिसोमम् ॥ ७ ॥
शक्नोति निर्मलीकृतुम् शोषति निमलीमज्जनेन वा शुक्ल पुतपित ' ॥ (उणा-
१०४) ॥ इति ते निपास्यते ॥ ८ ॥ कुञ्ज छाति कुञ्जलम् कुञ्जितं जळमस्य
वा पूषादरित्वात् ॥ ९ ॥ ७९ ॥ कषते तुल्यत्वेन धुक्रं पुञ्जीकितः कश्चि
मिषिक्येखाऽस्य" ॥ (उणा-३९३) ॥ इति १ ॥ १० ॥ घातु इन्ति
पातुम भाविते ' ॥ ५ । १ । ८३ ॥ इति टक् ॥ ११ ॥ उमद्यत्वेन उमा
इम् ॥ १२ ॥ रक्षोसि इन्ति रक्षोम्रम् तपोमे आधिनेविकशापाभावात् ॥ १३ ॥
कुण्डं शुद्धि रयति क्लृप्ते कुण्डगोलकम् ॥ १४ ॥ महान् रणाऽत्र महारसम्
॥ १ ॥ सुवीरेष्वम्ल सुवीराम्म् ॥ १५ ॥ सुवीरु प्रायो भव चापीत्म् ॥ १७ ॥

शेषधात्र—

कुन्मापाभिपुते पुन ।

पृहाम्मु मधुरा च ॥

भ्रक्षण पुन ॥ ८० ॥

तैल खेहोऽभ्यङ्गन च

प्रक्षयतेऽनेन प्रक्षणम् ॥ १ ॥ ८० ॥ तिलानां विकारस्तैन्म्, सिद्धस्य
ऽनेन खेह, पुष्पीवसिद्धौ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्भ्यज्यतेऽनेन अभ्यङ्गनम् ॥ ४ ॥

वेपवार उपस्कर ।

वेप व्यासि वृणीते वेपवार कासमर्दत्रिकटुकादि ॥ १ ॥ शाकाद्युपस्कि
यतेऽनेन उपस्कर "पुनासि" ॥ ५ । ३ । १३० ॥ इति ष ॥ २ ॥

तन्नेदानाह—

स्यात् तिनित्डीक तु चुक्र वृक्षान्लं चाम्लवेतसे ॥ ८१ ॥

तिम्यपि आर्द्रमवति तिनित्डीक "सुणीकाऽस्तीक" ॥ (उणा-५०) ॥
इतीके निपात्यते, तिनित्डीकैकमव वा ॥ १ ॥ अकते तुम्पत्यऽनेन चुक्रम्,
पुष्पीवसिद्धः ॥ २ ॥ पृशस्याम्क वृक्षाम्कम् ॥ ३ ॥ अम्भवेतसवृक्षनियसोऽ
म्भवेतस, तत्र ॥ ४ ॥ ८१ ॥

हरिद्रा काश्चनी पीता निशास्थ्या वरवर्णिनी ।

हरि पीत वर्णं द्राति गच्छति हरिद्रा ॥ १ ॥ काश्चनवर्णत्वात् काश्चनी
॥ २ ॥ पीता पीतवर्णेन ॥ ३ ॥ निशास्थ्येति रात्रिपर्याया ॥ ४ ॥ वरो वर्णोऽस्त्य
स्या वरवर्णिनी ॥ ५ ॥

क्षव क्षुताभिजननो राजिका राजसर्पप ॥ ८२ ॥

असुरी कृष्णिका चासौ

क्षौलनेन क्षव ॥ १ ॥ क्षुतमभिजनयति क्षुताभिजनन ॥ २ ॥ राजते राजिका
॥ ३ ॥ सर्पपाणां राजा राजसर्पप, राजदन्तादित्वात् पूषानिपात ॥ ४ ॥ ८२ ॥
अस्यते शाकादौ असुरी 'भासयसि' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर; असुरत्वात् वा
॥ ५ ॥ कृष्णैव कृष्णिका वर्णेन ॥ ६ ॥

कुस्तुम्बुरु तु धान्यकम् ।

धन्या धन्याकं धान्याकं

कुत्सिता तुम्बुरुः कुस्तुम्बुरौपधिजातिः बभस्कादित्वात्, तत्कथमपि
कुस्तुम्बुरु पुष्पीवसिद्धः ॥ १ ॥ धान्वमिब धान्यकम् ॥ २ ॥ धने सायुधन्या ॥ ३ ॥
धन्यमकति धन्याकम् ॥ ४ ॥ धान्यमकति धान्याकम् ॥ ५ ॥

शेषधात्र—अथ स्यात् कुस्तुम्बुवरस्तुका ॥

मरिच कृष्णमूपणम् ॥ ८३ ॥

कोलकं वेङ्गज धार्मपत्तन यवनप्रियम् ।

प्रियते जिह्वाग्नेन मरिच 'मृत्रपिभ्यां' ॥ (उणा-११७) ॥ इतीष
॥ १ ॥ कृष्ण वर्णेन, कर्पति तैक्ष्णमाद् वा ॥ २ ॥ कयति कयति कयणम् ॥ ३ ॥
८३ ॥ कोल्यति सस्त्वामति कोलकम् ॥ ४ ॥ वेङ्गे वेङ्गातटे जायते वेङ्गजम्, वेङ्गा
रुचः शास्त्रीश्लोके ॥ ५ ॥ धमपत्तने मत्र धार्मपत्तनम् ॥ ६ ॥ यवनानां प्रिय
यवनप्रियम् ॥ ७ ॥

शेषधात्र—मरिचे तु द्वारद्वार मरीचं बलिष्ठ तथा ॥

शुष्ठी महौषध विश्वा नागर विश्वमेपजम् ॥ ८४ ॥

शुष्ठीति शुष्पति शुष्ठीः "किञ्चिपिञ्चि-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ,
रुपां तु शुष्ठी ॥ १ ॥ महश्च सरोषध ष महौषधम् ॥ २ ॥ विश्वति शोषान् विश्वा,
श्रीश्रीश्लोके: 'श्रीश्रीश्री' ॥ (उणा-५११) ॥ इति किञ्च ॥ ३ ॥ नगराद्ये
शेषे मत्र नागरम्, न म गिरति कफमिति वा नक्तादित्वाद् ॥ ४ ॥ विश्वस्य मेपज
विश्वमेपजम् अनेकशोषजित्वाद् ॥ ५ ॥ ८४ ॥

वैदेही पिप्पली कृष्णोपकुल्या मागधी कणा ।

पिपेहेषु मवा वैदेही ॥ १ ॥ परुषात्तर पिप्पली "पूपकिभ्यां टित् पिप्
ष पूर्वस्य" ॥ (उणा-११) ॥ इत्य' ॥ २ ॥ कृष्णा वर्णेन कर्पति कर्क वा ॥ ३ ॥
उपकोरति सस्त्वामति उपकुल्या कुल्य' ष वा" ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किद्
यः ॥ ४ ॥ मगधेषु मत्र मागधी ॥ ५ ॥ कणा सन्धस्वा कणा ॥ ६ ॥

शेषधात्र—

पिप्पस्यामूपणा शौष्ठी पपला तीक्ष्णतण्डुलम् ।

उपणा तण्डुलकणा कोला च कृष्णतण्डुला ॥ १ ॥

तन्मूलं ग्रन्थिकं सर्वग्रन्थिक चटिकाशिर ॥ ८५ ॥

तन्मूलं पिप्पलीमूलम्, ग्रन्थिप्रतिकृति ग्रन्थिकम् ॥ १ ॥ सर्वे ग्रन्थयोऽत्र
सर्वग्रन्थिकम् ॥ २ ॥ चटिकाशिरोरुमत्वात् चटिकाशिरः ॥ ३ ॥ ८५ ॥

त्रिकटु त्र्युपणं व्योष

त्रौणि क्वनि क्वणानि च शुष्ठीमरिचपिप्पल्याह्यानि समानानि त्रिकटु
त्र्युपणम् त्रिकटुकम्पि ॥ १ ॥ २ ॥ विशेषेण शोषति पृथति व्योपम् ॥ ३ ॥

अजाजी जीरक कणा ।

अत्र स्वाभाविक मन्दामित्वमवति क्षिपति अभाजी, तिहादित्वावधि अनेवर्ति
भवति ॥ १ ॥ जयति मन्दामित्वं जीर "विधि" ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रे दीर्घ
त्वम्, तत के, जीरक, पुङ्गीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कणा सन्त्यस्या कणा ॥ ३ ॥

शेषधात्र-जीरे जीरणमरणौ ॥

सहस्रवेधि वास्तीक जलुर्क हिङ्गु रामठम् ॥ ८६ ॥

सहस्रं बहु वेधयति सहस्रवेधि ॥ १ ॥ वास्तीके उदीच्यदेशे भव वास्ती
कम् ॥ २ ॥ आयते अलुक "कञ्चुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते
॥ ३ ॥ हिनोति नासां हिङ्गु, पुङ्गीबलिङ्ग "होर्हिन् च" ॥ (उणा-७६०) ॥ इति
शुः ॥ ४ ॥ रमठे उदीच्यदेशे भव रामठम् ॥ ५ ॥

शेषधात्र-

हिङ्गो तु भूतनाशनम् ।

अगूढगन्धमस्युग्रम् ॥ ८६ ॥

न्याद स्वदनं स्वादनमशनं

निघसो धरुमनमभ्यवहार ।

अग्निर्जक्षणमक्षणलेहा

प्रत्यवसार्य घसिराहारः ॥ ८७ ॥

प्लानाऽवप्याणाविप्याणा भोजनं क्षेमनादने ।

न्यादम् न्यादः "न्यादो नवा" ॥५१३१२४॥ इत्यलि निपात्यते ॥ १ ॥
स्वद्यते स्वादनम् ॥ २ ॥ स्वाद्यते स्वादनम् ॥ ३ ॥ अद्यतेऽशनम् ॥ ४ ॥ न्यदनं
निघसः "घस्य घनघतनी" ॥४१४१७॥ इत्यलि अदेशस्त्व ॥ ५ ॥ धरुम्यते
धरुमनम् ॥ ६ ॥ अभ्यवहरणमभ्यवहार ॥ ७ ॥ अदन अग्निः "अपि नादो अगम्
॥४१४१६॥८॥ अद्यते अक्षणम् ॥ ९ ॥ अक्ष्यते मक्षणम् ॥ १० ॥ सेहन सेहः
॥ ११ ॥ प्रस्यवसीयते प्रस्यवसानम् ॥ १२ ॥ घस्यत घसिः "पविपठि" ॥ (उणा
६०७) ॥ इति इः ॥ १३ ॥ आहारणमाहार ॥ १४ ॥ ८७ ॥ प्लायते प्लानम्
॥१५॥ अवप्यणनमवप्याण विप्याणनं विप्याणा, "भ्यवास्त्वतोऽशाने" ॥२३१४३॥
इति यत्वम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ मुज्यते भोजनम् ॥ १८ ॥ अिम्यते क्षेमनम्, अवन
च । यद् दुर्गा- 'अवन भोजनं कथित' ॥ १९ ॥ अद्यते अदनम् ॥ २० ॥

चर्वणं चूर्णन दन्तै

चर्वस्त्रे चर्वणम् ॥ १ ॥

जिह्वाऽऽस्वादस्तु केहनम् ॥ ८८ ॥

जिह्वा आस्वादन जिह्वाऽऽस्तादः, तिद्यते सेहनम् ॥ १ ॥ ८८ ॥

कल्पवर्त प्रातराश

कल्पे प्रभाते वर्धते कल्पवर्त ॥ १ ॥ प्रातराशेन प्रातराशः ॥ २ ॥

सन्धिस्तु सहमोचनम् ।

सह जग्धिर्भोजन सन्धि ; श्रीसिद्धि, प्रबोद्धदित्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रासो गुडेरक पिण्डो गण्डोल कवको गुडः ॥ ८९ ॥

गण्डोल कवल

प्रस्यते प्रासः ॥ १ ॥ गुडयते गुडेर “कुगुपति” ॥ (उणा-४३१) ॥

इति किंवर के गुडेरकः ॥ २ ॥ पिण्डयते पिण्डः, पुत्रीसिद्धिः ॥ ३ ॥ गण्डयते

गण्डोलः ‘पिण्डोल-’ ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपास्यते ॥ ४ ॥ कौस्य

नेन कवक “कूकू” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यकः ॥ ५ ॥ गुडयति गुडः; गुडयते

वा ॥ ६ ॥ ॥ ८९ ॥ गण्डयति षदनैकदेशे भवति गण्डोलः “कटिपटि” ॥

(उणा-४९३) ॥ इत्योले ॥ ७ ॥ कौस्यनेन कवल, पुत्रीसिद्धिः, “कोर्वा” ॥

(उणा-४६९) ॥ इत्यलः ॥ ८ ॥

वृषे त्वाघ्रातमुद्दिताऽऽसिता ।

मुप्यति वृषस्तत्र ॥ १ ॥ आघ्रायति स्म आघ्रातः, आघ्राणोऽपि ॥ २ ॥ वृष्य

वधाति स्म मुद्दिता ॥ ३ ॥ आ अश्नाति स्म आशितः ॥ ४ ॥

वृषि सौहित्यमाघ्राणम्

तर्पण वृषिः ॥ १ ॥ मुद्दितास्य भावः सौहित्यम् ॥ २ ॥ आघ्रायते आ-

घ्राणम् ॥ ३ ॥

अय मुक्तसमुद्भिन्ते ॥ ९० ॥

फेला पिण्डोलिफेली च

मुक्त च तत् समुद्भिन्तं च मुक्तसमुद्भिन्तं मुक्तोऽपि तत्र ॥ १ ॥ ९० ॥

फेस्यते सज्यते फेला “केटः” ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यः ॥ २ ॥ पिण्डयते

पिण्डोक्ति बाहुल्यकारणेति । फेस्यते फेसिः, श्रीसिद्धौ, ‘नाम्पुपाम्प’ ॥ (उणा-

९०९) ॥ इति किं ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्वोदरपूरके पुन ।

कुक्षिम्मरिरात्मम्मरिरुदरम्मरिरिप्यथ ॥ ९१ ॥

स्वमेवोदरं पूरयति यत्र कुक्षिमात्मानमुदरमेव च विमर्ति कुक्षिम्मरिः

आत्मम्मरिः उदरम्मरिः कुक्ष्यात्मोदरात् धृग्वि ॥ ५ । १ । ९० ॥ इति

विः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ९१ ॥

अज स्वाभाविक मन्दामित्वमजति क्षिपति अभाजी, लिहादित्वादन्वि अजेर्बान्
भवति ॥ १ ॥ जयति मन्दामित्व जीर "चित्रि" ॥ (उणा-३९३) ॥ इति रे दीर्घ
त्वम्, ततः के, धीरका, पुंझीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कणा सन्त्यस्याः कणा ॥ ३ ॥

दोषधात्र-जीरे जीरणञरजौ ॥

सहस्रवेधि वास्वीकं जत्रुकं हिङ्गु रामठम् ॥ ८६ ॥

सहस्र बहु वेधयति सहस्रवेधि ॥ १ ॥ वास्वीके उदीच्यदेशे भव वास्वी
कम् ॥ २ ॥ जामते जत्रुक "कञ्जुकाशुक" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते
॥ ३ ॥ हिनोति मासां हिङ्गः, पुंझीबलिङ्ग "होर्हिन् च" ॥ (उणा-७६०) ॥ इति
शुः ॥ ४ ॥ रमठे उदीच्यदेशे भव रामठम् ॥ ५ ॥

दोषधात्र-

हितो शु भूतनाशनम् ।

अगूढगन्धमस्युमम् ॥ ८६ ॥

न्याद् स्वदर्नं स्वादनमक्षन

निघसो वल्मनमभ्यवहार ।

जग्धिर्जक्षणमक्षणलेहा

मत्यवसाय घसिराहार ॥ ८७ ॥

पसानाऽवध्वाणाधिध्वाणा भोजन जेमनादने ।

न्यादर्नं न्याद् "न्यादो मवा" ॥५१३१२४॥ इत्यसि निपात्यते ॥ १ ॥
स्वघते स्वधनम् ॥ २ ॥ स्वाघते खादनम् ॥ ३ ॥ अक्षयतेऽक्षनम् ॥ ४ ॥ न्यदर्नं
निघसः "घस्त्वं घनघसनी" ॥४१४१७॥ इत्यसि अदेशस्त्वं ॥ ५ ॥ वल्म्यते
वल्मनम् ॥ ६ ॥ अभ्यवहारणमभ्यवहारः ॥ ७ ॥ अदन जग्धिः "यपि चादो जग्ध्
॥४१४१९॥८॥ अक्षयते अक्षणम् ॥ ९ ॥ अक्षयते मक्षणम् ॥ १० ॥ लेहन सेहः
॥ ११ ॥ प्रस्ववहीयते प्रस्ववसानम् ॥ १२ ॥ घसनं घसिः "पदिपठि" ॥ (उणा
६०७) ॥ इति इः ॥ १३ ॥ आहारणमाहारः ॥ १४ ॥ ८७ ॥ प्यायते प्यानम्
॥१५॥ अवध्वाणनमवध्वाणाः; विध्वाणनं विध्वाणा, "व्यवास्वनोऽश्ने" ॥२१३४३॥
इति पत्वम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ भुजयते भोजनम् ॥ १८ ॥ मिम्यते जेमनम्, जवनं
च । यद् दुर्ग- 'जवन भोजन कश्चित्' ॥ १९ ॥ अघते अदनम् ॥ २० ॥

धर्वर्णं चूर्णन दन्तै

धर्वसे धर्वणम् ॥ १ ॥

जिह्वाऽऽस्वादस्तु लेहनम् ॥ ८८ ॥

जिह्वया आस्वादनं जिह्वाऽऽस्वादः; लिघते लेहनम् ॥ १ ॥ ८८ ॥

कल्पवर्त प्रातराक्ष

कल्पे प्रनाते बर्जते कल्पवर्त ॥ १ ॥ प्रातराक्षानं प्रातराक्ष ॥ १ ॥

सग्विस्तु सहमोजनम् ।

सह अग्निर्मोजनं सग्विः श्रीशिवः, पूयोदरादित्वात् ॥ १ ॥ २ ॥

प्रासो गुडेरक पिण्डो गडोल कवको गुड ॥ ८९ ॥

गण्डोल कवल

प्रस्यते प्रास ॥ १ ॥ गुडस्यते गुडेर "कुगुपति" ॥ (उणा-४३१) ॥
इति क्विरेः; के गुडेरक ॥ २ ॥ पिण्डस्यते पिण्ड, पुञ्जीशिवः ॥ ३ ॥ गण्डते
गडोल "पिण्डोस" ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्योले निपात्यते ॥ ४ ॥ कौष
नेन कवक "वृक्ष" ॥ (उणा-१७) ॥ इत्यक ॥ ५ ॥ गुडति गुड, गूयते
वा ॥ ६ ॥ ॥ ८९ ॥ गण्डति बदनैकदेशे भवति गण्डोस "कटिपटि" ॥
(उणा-४९३) ॥ इत्योस ॥ ७ ॥ कौषनेन कवक, पुञ्जीशिवः, "कोर्वा" ॥
(उणा-४९९) ॥ इत्यस ॥ ८ ॥

सृष्टे त्वाभ्रासमुद्दिताऽऽशिता ।

सृष्यति सृप्तस्यत्र ॥ १ ॥ आभ्रावति स्र आभ्रातः, आभ्राणोऽपि ॥ २ ॥ सृष्ट
वपाति स्र सृष्टित ॥ ३ ॥ आ अश्राति स्र आश्रितः ॥ ४ ॥

सृष्टि सौहित्यमाभ्राणम्

सर्पेण सृष्टिः ॥ १ ॥ सृष्टितस्य भावः सौहित्यम् ॥ २ ॥ आभ्रावते आ
भ्राणम् ॥ ३ ॥

अथ मुक्तसमुज्जिते ॥ ९० ॥

फेला पिण्डोलिफेली च

मुक्तं च तत् समुज्जितं च मुक्तसमुज्जितं मुक्तोच्छिद्यं तत्र ॥ १ ॥ ९० ॥
फेस्यते स्रज्यते फेला "सेट" ॥ ५ । ३ । १०६ ॥ इत्यः ॥ २ ॥ पिण्डते
पिण्डोसिः बाहुककाशोसिः । फेस्यते फेसिः, श्रीशिवौ, 'नाम्पुपाम्भ' ॥ (उणा-
९०९) ॥ इति क्विः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सोदरपूरके पुन ।

कुक्षिम्भरिरात्मम्भरिरुदरम्भरिरप्यथ ॥ ९१ ॥

स्वमेयोदर पूरयति यत्तत्र कुक्षिमात्मानमुदरमेव च विभर्ति कुक्षिम्भरिः
आत्मम्भरिः; उदरम्भरिः कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः क्विः ॥ ५ । १ । ९० ॥ इति
क्विः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ९१ ॥

आयून स्यादौदरिक विजिगीषाविवर्जिते ।

इंपरीव्यति स्म आयून “पूदिभ्यत्रे ” ॥ ४ ॥ २ ॥ ७० ॥ इति कस्य
नत्वे “ अनुनासिके च ” ॥ ४ ॥ १ ॥ १०८ ॥ इति व ऊद् ॥ १ ॥ उदरे प्रसक्त
औदरिक “ उदरे त्विष्णायूने ” ॥ ७ । १ । १८१ ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

उदरपिशाच सर्वाभीन सर्वान्नमक्षक ॥ ९२ ॥

उदरे पिशाच इव प्रसक्त उदरपिशाचः ॥ १ ॥ स्वप्रकारमस सर्वाभि
तदति सर्वाभीन “ सर्वाभमति ” ॥ ७ । १ । १८८ ॥ इति ईन ॥ २ ॥ सर्वा
भस्य भक्षयिता सर्वाभमक्षक ॥ ३ ॥ ॥ ९२ ॥

शाष्कुल पिशिताशी

शाष्कुली मांसोपलक्षण, तामति शाष्कुल ‘ शौण्डिल ’ इति माशुदि ॥ १ ॥
पिशिताशी मांसमक्षक ॥ २ ॥

उन्मदिप्युस्तून्मादसयुत ।

उन्मादशील उन्मदिप्यु ‘ उद पथि ” ॥ ५।२।२९ ॥ इतीप्यु ॥ १ ॥

गृध्नुस्तु गर्धनस्तृप्याक् लिप्सुर्लब्धोऽभिलापुक ॥ ९३ ॥

लोलपो लोलभ

गधनशीलो गृध्नु “ त्रसिगृधि ” ॥ ५।२।३२ ॥ इति कशुः, “ भूया ”
॥ ५।२।४२ ॥ इत्यने गर्धन ॥ १।२ ॥ तृप्याशील तृप्याक् ॥ ३ ॥ लब्धुमिच्छु
र्लिप्सु ॥ ४ ॥ लभ्यति स्म लुब्धः ॥ ५ ॥ अभिसप्यणशांसोऽभिलापुक ॥ ६ ॥ ९३ ॥
लुब्धतेऽलुब्धतेऽथ महल्लवन्तादधि लोलप लोलभ । एतौ पृथगभाविलोके ॥ ७ ॥ ८ ॥

शेषप्राप्त-सिन्धौ सात्मसम्पटी ।

सोल ॥

लोमस्तृप्या लिप्सा वश सृष्टा ।

काङ्क्षाऽऽर्शासागर्धवान्ठाऽऽश्लेच्छेहासृद्मनोरथा ॥ ९४ ॥

कामोऽभिलाप

लोमन लोमः ॥ १ ॥ तपण तृप्या ॥ २ ॥ लब्धुमिच्छा लिप्सा ॥ ३ ॥
वर्धन वश “ युवर्ण ” ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ सृष्टण सृष्टा भीषिभूयि ”
॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यद् ॥ ५ ॥ काङ्क्षणं काङ्क्षा ॥ ६ ॥ आशसनमाशसा ॥ ७ ॥
गर्धन गर्ध ॥ ८ ॥ साश्लेच्छा साश्लेच्छा ॥ ९ ॥ आ इति अनया आशा ‘ उपसर्गा
दात् ॥ ५।३।११० ॥ इत्यद् ॥ १० ॥ एपणमिच्छा “ मृगयेच्छा ” ॥ ५।३।१०९ ॥
इति साधु ॥ ११ ॥ इह्नमीहा “ कट ” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यं, धमि इहो-

ऽपि ॥ १२ ॥ तपणं वृद्धं ॥ १३ ॥ मन एव रथो वृद्गामि यत्र मनोरथ मनो
गवी च ॥ १४ ॥ १५ ॥ कर्मन काम , पुञ्जीबलिह ॥ १५ ॥ अमितपणमभिन्नाप ॥ १६ ॥

शेषम्नात्र-लिप्सा तु धनाया ।

सुखिरीप्सा तु कामना ॥

अभिध्या तु परस्वेहा

अभिनवारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषया स्पृहा परस्वेहा, परस्वे विषम
स्पृहेस्तेके । दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यर्थ । अल्पाय - 'विषमप्रार्थनाऽभिध्या' ॥ १ ॥

उद्धत पुन ।

अविनीत

उत्कण्ठ इन्ति गच्छति दिनस्ति वा उद्धत ॥ १ ॥ न विनीतोऽविनीत ॥ २ ॥

विनीतस्तु निभृत प्रथितोऽपि च ॥ ९५ ॥

शास्त्रादिना विनीयते स विनीत ॥ १ ॥ निभृतोऽत्रपल ॥ २ ॥ प्रथयति
स प्रथित ॥ ३ ॥ ९५ ॥

विधेये विनयस्य स्यात्

विधातव्यो विधेयस्तत्र ॥ १ ॥ विनय शास्त्रज्ञ सस्वर इन्द्रियजयो वा
तत्र तिष्ठति विनयस्य ॥ २ ॥

आश्रयो वचने स्थित ।

आश्रयोति वाक्यमाश्रय , वचनधरणे तरपर ॥ १ ॥

वश्य प्रणेय

वशं गतो वश्य ' वृषयष ' ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ इति वः ॥ १ ॥ प्रणेतव्य प्रणेय
॥ २ ॥ विधेयादयः पठेकायाः इत्येके ।

पृष्टस्तु विधातो वृष्णुवृष्णजौ ॥ ९६ ॥

वृष्णोति प्रगल्भते वृष्ट वृषयस्य ' ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ इतीडभावः ॥ १ ॥
विद्वद्भाति स विधात ॥ २ ॥ वर्षयन्तीसो वृष्णु ' अक्षिप्रधि ' ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥
इति वृष्टः, वृषिप्रधि " ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ इति मन्त्रिदि वृष्णुक् ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥

वीक्षापत्रो विलक्ष

वीक्षं विस्मयमापन्नः प्रात वीक्षापत्र ॥ १ ॥ विद्वद् सहायते, विगर्त कष्टमस्य
वा विलक्षः निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थ ॥ २ ॥

अथाष्टे शालीनशागदौ ।

न घृणोति अष्टस्रत्र ॥ १ ॥ शास्त्राप्रवेशनमर्हति शास्त्रेण "शास्त्रीनकौ
पीन" ॥ ६।४।१८५ ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ शारदो नम इव सर्वत्र शारद,
स्थलप्रतिस्वात् ॥ ३ ॥

शुभयु शुभसयुक्त

शुभमिति विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्यय, शुभमस्याऽस्ति शुभंयु "कर्णाऽहम्"
॥ ७।२।१७ ॥ इति युम् ॥ १ ॥

स्यादहयुरहकृत ॥ ९७ ॥

अहमित्यव्ययम्, अहमस्याऽस्ति अहयु ॥१॥ अहकारी ॥२॥१७॥

कामुक कामिता कर्मोऽनुक कामयिताऽभिक ।

कामन कमरोऽभीक

कमनशील कामुक "शुकम्" ॥ ५।२।४० ॥ इत्युक्त्, तृनि कामिता,
कामयिता च, "स्ममस" ॥ ५।२।७९ ॥ इति रे कर्मः ॥१॥२।३।४ ॥ अनु
कामयते अनुक "अनो कमितरि" ॥ ७।१।१८८ ॥ इति क ॥ ५ ॥ अभि
कामयतेऽभिक, अभीकष "अभेरीष वा" ॥७।१।१८९॥ इति के साधू ॥६॥७॥
"इदित" ॥५।२।४४॥ इच्छने कामन, कमनोऽपि ॥ ८ ॥ कामयते कमर
"अच्छिच्छदि" ॥ (उष्ण-३९७) इत्यरः ॥ ९ ॥

पञ्चभद्रस्तु विप्लव ॥९८॥

व्यसनी

पञ्च भद्राणि कस्याणानि अस्य पञ्चभद्रोऽभद्रः; विपरीतरक्षणया भद्रमुन्नवत्
॥ १ ॥ विप्लवते स विप्लव ॥२॥९८॥ यूपरस्त्रीप्रमुखाणि म्यसनान्यस्य सन्ति
म्यसनी ॥ ३ ॥

हर्षमाणस्तु प्रमना हृष्टमानस ।

विकुर्वाण

हर्षति इत्येवशीलो हपमाण "वय-शक्ति" ॥ ५ । २ । २४ ॥ इति शान
॥ १ ॥ प्रहृष्ट मनोऽस्य प्रमनाः ॥ २ ॥ हृष्ट मानसस्य हृष्टमानस ॥ ३ ॥
हपाद् विकार याति विकुर्वाणः ॥ ४ ॥

विचेतास्तु दुरन्तर्विपरो मनाः ॥ ९९ ॥

विरुद्ध चेतोऽस्य विचेताः ॥ १ ॥ दुरन्तर्विभ्यः परो मन-शब्द शुभनाः,
अन्तमना ; विमनाः; दुष्टमन्तर्छेति विरुद्ध च मनोऽप्येति कृत्वा ॥ २॥३॥८॥९९ ॥

मघे शौण्होक्तदक्षीना

मयेन मायति स्म मत्तन्त्र ॥ १ ॥ शृण्वा मदिरा तस्यां भवः शौण्ड; शृण्वाऽन्मस्य वा ग्योस्तादिस्वादण् ॥ २ ॥ उद्विक्तः उत्कटः "सप्तमे" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कटः; उत्कान्तकटीयछादमो वा ॥ ३ ॥ क्षीयते क्षीय 'अ नुरसगाः" ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति के निपाक्यते ॥ ४ ॥

उत्कन्तूत्सुक उन्मना ।

उत्कण्ठित

उग्रत मनोऽस्य उत्क 'उदुस्तो" ॥ ७।१।१९२ ॥ इति कः ॥ १ ॥ उग्रत मनोऽस्य उत्सुक "उदुस्तोऽन्मनासि" ॥ ७।१।१९२ ॥ इति कः ॥ २ ॥ उग्रत मनोऽस्य उन्मनाः ॥ ३ ॥ उत्कण्ठा सजाताऽस्योत्कण्ठितः ॥ ४ ॥ 'इद्यर्षोपुक् उत्सुक.' इत्यमरः पृथगाह ।

अभिशास्त्रे तु वाच्यक्षारितद्विपिताः ॥ १०० ॥

अभिशास्यते स्माभिशास्तास्तत्र ॥ १ ॥ वचनीयो वाच्यः ॥ २ ॥ क्षार्यते क्षरुणाचान्यते स्म क्षारितोऽक्षीकोत्पमपातकम्पपदेशः; आक्षारितोऽपि ॥ ३ ॥ वृष्यते स्म द्विपित, मैपुने प्रतीत्येक ॥ ४ ॥ १०० ॥

गुणैः प्रतीते त्वाहृतलक्षणः कृतलक्षण ।

आहृतान्युद्योपितानि सक्षगान्यस्य आहृतलक्षणः ॥ १ ॥ कृता प्रसिद्धा सक्षगरुणा गुणा अस्य कृतलक्षणः ॥ २ ॥

निर्लक्षणस्तु पाण्डुरपृष्ठ

निगतानि सक्षगान्यस्य निर्लक्षणः ॥ १ ॥ पाण्डुर निर्लक्षणं पृष्ठमस्य पाण्डुरपृष्ठः ॥ २ ॥

संकसुकोऽस्थिरे ॥ १०१ ॥

संकसति संकसुकः "सन्धिर्वा कथेः" ॥ (उणा-५२) ॥ इत्युक् ॥ १ ॥ अस्थिरक्षपस्तत्र ॥ २ ॥ १०१ ॥

तूष्णीशीलस्तु तूष्णीक

तूष्णीभाषः शीलमस्य तूष्णीकः "तूष्णीकः" ॥ १।४।११ ॥ इति के निपाक्यते ॥ १ ॥ १ ॥

विषशोऽनिष्टदुष्टधी ।

विद्वं वद्वि कामवते विषयः; अनिष्ट दुष्ट च धीर्यस्म च तथा ॥ १ ॥

मदो निगदितो नद्व फीलितो यन्त्रित सित ॥ १०२ ॥

सदानित सयतश्च

बभ्यते स्म बद्ध ॥ १ ॥ निगभ्यते निगद्धित ॥ २ ॥ नह्यते स्म नद्ध ॥ ३ ॥
कीस्यते स्म कीक्षित ॥ ४ ॥ यभ्यते यन्त्रित ॥ ५ ॥ सीयते स्म सित ॥ ६ ॥
१०२ ॥ सदान्यते स्म सदानितः ॥ ७ ॥ सवभ्यते सयतः ॥ ८ ॥

स्यादुद्दान तु बन्धनम् ।

‘दोन् छेदने’ ‘दँद् पारुणे’ वा उद्दीयते उद्दानम् ॥ १ ॥ बभ्यतेऽनेन
बन्धनम् ॥ २ ॥

मनोहतः प्रतिहत प्रतिबद्धो हतश्च स ॥ १०३ ॥

मनसि हतो मनोहत ॥ १ ॥ प्रतिहन्यते स्म प्रतिहतः ॥ २ ॥ प्रतेबन्धि प्रवृत्त
निवारणार्थं, प्रतिबभ्यते स्म प्रतिषद्ध ॥ ३ ॥ हन्यते स्म हतः ॥ ४ ॥ १०३ ॥

प्रतिक्षिप्तोऽधिक्षिप्त

प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्त ॥ १ ॥ एवमाधिक्षिप्त ॥ २ ॥

अवकृष्टनिष्कासितौ समौ ।

अवकृष्यते दूरीक्रियते स्म अवकृष्टः ॥ १ ॥ निष्कास्यते स्म निष्कासितः,
निस्सारित इत्यर्थः ॥ २ ॥

आप्तगन्धेऽभिभूत

आप्तो गृहीतो गन्धोऽभिमानोऽस्य आप्तगन्धश्च ॥ १ ॥ अभिभूयते स्याऽ
भिभूतः ॥ २ ॥

अपध्वस्ते न्यकृत्तधिककृतौ ॥ १०४ ॥

अपध्वस्यते स्म अपध्वस्तस्तत्र ॥ १ ॥ न्यक्रियते स्म न्यकृत्त ॥ २ ॥
धिक्रियते स्म धिककृत ॥ ३ ॥ आप्तगन्धाद्य पश्चात्पेक्षार्था इत्येके ॥ १०४ ॥

निकृत्तस्तु विप्रकृत

निक्रियते खलीक्रियते स्म निकृत्त ॥ १ ॥ एव विप्रकृत ॥ २ ॥

न्यकारस्तु तिरस्क्रिया ।

परिभावो विप्रकार परापर्यभितो भव ॥ १०५ ॥

अत्याकारो निफारश्च

अत्यकरण न्यकार ॥ १ ॥ तिरस्करण तिरस्क्रिया ॥ २ ॥ परिभवन परि
भावो बाहुलकाद् घम् ॥ ३ ॥ विप्रकरण विप्रकार ॥ ४ ॥ परापराभिभ्यः परो

मन्त्र-परामन्त्रः, परिमन्त्रः; अन्मन्त्र ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ १०५ ॥ अत्याकरण
मत्याकाण्ड ॥ ८ ॥ निष्करण निष्कारः ॥ ९ ॥

विप्रलब्धस्तु वधित ।

विप्रलम्बते स्म विप्रलम्ब ॥ १ ॥ वलम्बते स्म वधितः ॥ २ ॥

स्वप्नश्च शयाल्लनिद्राल

स्वापशील स्वप्नश्च "सुपिष्टपि" ॥ ५ । २ । ८० ॥ इति मन्त्रिः ॥ १ ॥

शयनशील शयालः; निद्राशील्यवशीलो निद्राल "शीलभद्र" ॥ ५ । २ । ७ ॥
इत्याल ॥ २ ॥ ३ ॥

" घूर्णिते प्रचलायित ॥ १०६ ॥

घूर्णिते स्म घूर्णितस्तत्र ॥ १ ॥ प्रचला निद्राविद्येयो यस्यामुपविद्येऽपि घूर्णिते,
अप्रचलावान् प्रचलावान् भवति स्म प्रचलायितः, सोदितदित्वात् क्यञि क् प्रचल-
इवापरितो वा ॥ २ ॥ १०६ ॥

निद्राण शयित सुप्त

निद्राति स्म निद्राण ॥ १ ॥ शेते स्म शयित ॥ २ ॥ स्वपिति स्म सुप्तः ॥ ३ ॥

जागरूकस्तु जागरी ।

जागरणशीलो जागरूक "जागुः" ॥ ५ । २ । ४८ ॥ इत्युक्, जागरिताऽपि ॥ १ ॥

जागरोऽस्तस्य जागरी ॥ २ ॥

" जागर्या स्याज्जागरणं जागरा जागरोऽपि च ॥ १०७ ॥

जागर्यते जागर्या, जागर "जागुर्य" ॥ ५ । २ । १०४ ॥ इत्यसौ, चनि जागर
"जागुर्निजि" ॥ ४ । ३ । ५२ ॥ इति नियमाद्वा इदमभाष ॥ ४ ॥ १०७ ॥

विष्वगश्चति विष्वगश्च

विष्वक् सर्वतोऽर्धेऽप्यनम् "सर्वादिविष्वक्" ॥ ३ । २ । १२२ ॥ इति ऋषी
विष्वगश्च ॥ १ ॥

देवदश्च देवमश्चति ।

स्यष्टम् ॥ १ ॥

सहाश्चति तु सच्यश्च स्यात् :

"सहसमः" ॥ ३ । २ । १२३ ॥ इति सच्यदेशे सच्यश्च ॥ १ ॥

तिर्यक् पुनस्त्रिरोऽञ्चति ॥ १०८ ॥

“ तिरसस्त्रिर्यति ” ॥३।२।१२४॥ इति तिरौ तिर्यक् ॥१॥१०८॥

संशयाद्ध सशयिता

सशयशील सशयाद्धः “ शीह् ” ॥५।२।३७॥ इत्याद्ध, सांशयिकेऽपि ॥२॥

गृह्याद्धर्षहीतरि ।

गृहयते ह्येवशीलो गृहमाद्ध ॥ २ ॥

पतयाद्ध पातुक स्यात्

पतयतीत्येवशीलः पतमाद्धः ॥ १०॥, पतनशील पातुकः “ छ्यपत ”

॥५।२।४१॥ इत्युकृत् ॥ २ ॥

समौ रोचिष्युरोचनौ ॥ १०९ ॥

इष्णु, अनन्ध ॥ १॥२॥१०९ ॥

दक्षिणार्हस्तु दक्षिण्यो दक्षिणीय

दक्षिणामर्हतीति दक्षिणार्हः ॥१॥ दक्षिण्य, दक्षिणीय “ दक्षिणाकडगर ”

॥६।४।१८१॥ इति य, ईयन् ॥२॥३॥

अथ दण्डित ।

दापित साधित

दण्डयते स दण्डितः ॥ १ ॥ दाप्यते स दापितः ॥ २ ॥ एवं साधित ॥३॥

अर्च्यस्तु प्रतीक्ष्य

अर्चनीयोऽर्च्यः पूज्यः ॥ १ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् प्रतीक्ष्यः ॥ २ ॥

पूजितेऽर्हित ॥ ११० ॥

नमस्यितो नमसिताऽपचितावधितोऽर्चित ।

पूजयते पूजितः, तत्र ॥ १ ॥ अर्चयतेऽर्हितः ॥ २॥११० ॥ नमस्क्रियते नम-
स्यितः, नमसिताः “ नमोषरिष ” ॥३।४।३७॥ इति क्यन्ट्, तस्य के “ क्यो वा ”
॥४।३।८१॥ इति वा ङङ् ॥३॥४॥ अपचाप्यतेऽपचितः “ अपचितः ” ॥४।४।७७॥
इति के निपासते, अपचायितोऽपि ॥५॥ अर्चयतेऽर्चितः ॥६॥ अपयतेऽर्चितः ॥७॥

पूजाऽर्हणासपर्याऽर्चा

पूजन, पूजा, “ भीषिभूषि ” ॥ ५।३।१०९ ॥ इत्यङ् ॥ १ ॥ अर्हणादीनां

१ “ दय दाने इत्यादिभातोदायित इति पाठ इति कश्चिन्नपुराणोत्तमौ ” इति
श्रुत्यतिरिक्ताकारे ।

दन्तः, भार्गवमार्गवा ॥ २ ॥ सपरेति घातुः कण्ठमादौ तस्माद् यकि “ घसिप्रस्र
याद् ” ॥ ५।३।१०५ ॥ इत्यप्रस्रये च सपर्या ॥ २ ॥ अर्धेनमर्वा ॥ ४ ॥

शेषधात्र-पूजा स्वपचितिः ॥

उपहारबली समौ ॥ १११ ॥

उपहितते देवायमुपहारः ॥ १ ॥ बळस्यनेन बलिः, पुंस्त्रीच्छिद्रः “पदिपदि-”
५।(उपा-६००) ॥ इति ॥२॥१११॥

विह्वलो विह्वल

इभिर्पातुर्गणाऽपरिसमासेलौकिकः, विह्वलते कन्तरीभवति विह्वलः ॥ १ ॥
विह्वल इत्यति विह्वल ॥ २ ॥

स्यूल पीवा पीनश्च पीवर ।

तिष्ठत्युपचयेन ‘ स्वाभिदे- क्ति ” ॥ (उपा-४२९) ॥ इत्युरे स्यूर, छत्वे
स्यूल, ‘ स्यूलभि परिह्वले ’ इत्यस्य वाङ् ॥ १ ॥ व्यायते पीवा ‘ व्याप्योर्षीपी
च ” ॥ (उपा-९०८) ॥ इति कनिष् ॥ २ व्यायते स्म पीनः “ सुयस्वादि ”
५।२।७० ॥ इति कस्य नत्वे “ कसोरनुपसर्गस्य ” ॥ ४।१।९२ ॥ इति व्याय- पीरा
वेद्यः ॥ ३ ॥ व्यायते पीवर “ तीवरपीवर ” ॥ (उपा-४४४) ॥ इति वरटि नि-
पासते ॥ ४ ॥

चक्षुष्य सुमग

चक्षुषे हितपक्षुष्य, सं हृष्ट्या चक्षु प्रह्वयते ‘ प्राप्पहरय ” ॥ ५।१।३७ ॥
इति यः ॥ १ ॥ घोमनो मयो रूपं भीर्वा यस्य स सुमग ॥ २ ॥

द्वेष्योऽक्षिगत

द्वेषपीवो द्वेष ॥ १ ॥ अक्षिगतो यथा किंवारुश्चदि- खेदकृत् ॥ २ ॥

अर्थासलो बली ॥ ११२ ॥

निर्दिग्धो मांसलश्चोपचित

अंसावस्य स अतल सिष्मादित्वाप् छ ॥ १ ॥ बळमस्यस्य बली, बळवान
पि ॥ २५।११० ॥ निर्दिग्ध- स्य निर्दिग्ध- ॥ ३ ॥ मांसमस्यस्य मांसलः ॥ ४ ॥ उपचियते
स्योपचित ॥ ५ ॥

१ ‘ अक्षिगतो यथा किंवारुश्चदि- खेदकृत् तथाऽयमपीति माया अक्षिगत,
अप्यो मया प्रियो हितत्वेन व्यपदिश्यते तथा अतुरपि सदा स्या हस्यमानत्वात्
अक्षिप्यत्वेनेति व्यपदिश्यते इति मिथ्याः ’ इति व्युत्पात्तिरजाकरे ।

अथ दुर्बल कृश ।

क्षाम क्षीणस्तनुश्छातस्तलिनाऽमांसपेक्ष्वा ॥ ११३ ॥

निन्दितं बलमस्य दुर्बल ॥ १ ॥ कृशयति स्म कृशः “अनुपसर्गाः क्षीब”
॥ ४ । २ । ८० ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥ क्षायति स्म क्षामः “क्षीयति”
॥ ४ । २ । ८० ॥ इति फस्य म ॥ ३ ॥ क्षायति स्म क्षीणः “क्षे क्षी च” ॥ ४ । २ । ८० ॥
इति फस्य नः ॥ ४ ॥ तनोति कार्श्यं सतु “सृष्टु” ॥ (उणा-७१६) ॥
इति च ॥ ५ ॥ छायति स्म छात ॥ ६ ॥ तनोति कार्श्यं सस्त्रिन् “विपिनाजिनादय”
॥ (उणा-२८४) ॥ इतीने निपात्यते ॥ ७ ॥ नास्ति मांसमस्य अमांसः ॥ ८ ॥
पेक्षति गच्छति क्षामतां पेक्ष्वा “वञ्चिषटि” ॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यथ ॥ ९ ॥
॥ ११३ ॥

पिचिण्डिलो बृहत्कुक्षिस्तुन्दिस्तुन्दिफत्तुन्दिळा ।

उदर्युदरिले

पिचिण्डोऽस्त्रस्य पिचिण्डिल, तुन्दादित्वादिळ ॥ १ ॥ बृहत्कुक्षिरस्य बृह
त्कुक्षिः ॥ २ ॥ तुन्दमस्यास्ति तुन्दी ॥ ३ ॥ तुन्दिक ॥ ४ ॥ तुन्दिस । “मांस
र्थतुन्दादेः” ॥ ७ । २ । ९ ॥ इति इन् इष् इल्यथ ॥ ५ ॥ एषमुदरी ॥ ६ ॥ उदरिळ
उदरिळोऽपि ॥ ७ ॥ तुन्दिरस्याऽस्ति तुन्दिभोऽपीत्यमरः, अत्र तुन्दिचन्दाद् मप्रत्य
यञ्चिन्त्य ॥

विस्त्रविस्त्रुवित्रा अनासिके ॥ ११४ ॥

विगता नासिका अस्य विस्त्र ॥ १ विस्त्रुः ॥ २ ॥ वित्र “वि ह्रजप्रम्”
॥ ७ । ३ । १६२ ॥ इति साधवः ॥ अनासिके नासिकाश्चिस्त्र ॥ ३ । १ । १४ ॥

नतनासिकेऽवनाटोऽवटीटोऽवमटोऽपि च ।

नतनासिकाश्चिपिटनासिकन्त्र अवनता नासिकाऽस्याऽवनाटः अवटीटः, अव
मटः, नासागतितद्वृत्तोटीटनाटम्रटम्” ॥ ७ । १ । १२७ ॥ इत्यबाद् प्रथया, नासायां
नासागमनेऽप्येते वर्तन्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

क्षेपथात्र-

अथ चिपिटो नम्रनासिके ॥

स्वरणास्तु स्वरणस

स्वरा तीक्ष्णा स्वरस्येव वा नासिका अस्य स्वरणा “स्वरपुराद्”-॥ ७ । ३ । १६० ॥
इति नस् समासान्तः ॥ १ ॥ “अस्पृहाद्”-॥ ७ । ३ । १६१ ॥ इति मसे स्वरणस ॥ २ ॥

न क्षुद्र क्षुद्रनासिक ॥ ११५ ॥

नासिकायां ध्रुवो न ध्रुवः " मस् नासिकायाः " ॥ ३।२।९९ ॥ इति नसा-
वेष्ट ॥ १ ॥ २ ॥ ११५ ॥

खुरणा स्वात् खुरणस'

खुरावृतिर्नासिकाऽस्य खुरणाः ॥ १ ॥ खुरणसः विकृष्टपोषः ॥ २ ॥

उक्षसस्तूमनासिक ।

उभता उभता वा नासिकाऽस्य उभस उपसर्गात् " ॥ ७।३।१६२ ॥ इति
मस समासान्तः ॥ १ ॥

पङ्क्तु भ्रोग

पामति ध्रुष्यति पादवैकस्यात् पङ्क्तुः प्रीकैपैनीके " ॥ (उणा-७६१) ॥
इसङ्क्तुः ॥ १ ॥ भ्रोग् सङ्घाते' भ्रोगति भ्रोग ॥ २ ॥

क्षेपद्यात्र-

पङ्क्तुस्तु पीठसर्पी ।

स्रजतिस्तु स्रज्वाट पैन्द्रजसिक ॥ ११६ ॥

शिपिविष्टो बभ्रु

स्रजन्ति केशा अस्मादिति स्रजति, भीमादित्वादपादाने " स्रज्वमि " ॥
(उणा-६५३) ॥ इसति ॥ १ ॥ 'रुपाटविराट' ॥ (उणा-१४८) ॥ इस्राटे
निपातनात् स्रज्वाटः स्रज्जटोऽपि ॥ २ ॥ इस्रजस्र केशज्ञ तेन अरस्यैन्द्रजसिकः
७३ ॥ ११६ ॥ शिपिविष्टं विष्ट वापस्याप्तमस्य शिपिविष्टः ॥ ४ ॥ विमर्ति निष्कृष्टतां
बभ्रु " इनिया " ॥ (उणा-७३३) ॥ इति किङ्कर्त्तव्यं ॥ ५ ॥

अथ काण कनन एकहृक् ।

'कणम् मिमीकने' काणवति बहु काणाः ॥ १ ॥ कनति क्षीप्यते एकहृष्टया
कननः ॥ २ ॥ एकहृक् एकाक्षः ॥ ३ ॥

पृथिररूपतनौ

पृथकति पृथिः "छप्रप्रकिन्म्यः कित्" ॥ (उणा-६७९) इति मिः ॥ १ ॥
भास्या तनुरस्य अस्मत्तनुत्वात् ॥ २ ॥

क्षेपद्यात्र-

किरातस्त्वल्पवर्षाणि

कुञ्जे गङ्गुल

कुञ्जेते कुञ्जो बभ्रुनताहः " कुञ्जः कुञ्जनी च " ॥ (उणा-१२९) ॥ इति

मुण्ड्यते मुण्डः ॥ १ ॥ मुण्ड्यते स्म मुण्डितः ॥ २ ॥

केशी केशवः केशिकोऽपि च ।

प्रशस्ता केशाः सन्त्यस्य केशी केशिकः “ अतोऽनेकस्तरात् ” ॥७१२१६॥
इतीन् इकश्च, “ केशाद् ” ॥ ७१२१४३ ॥ इति वे, केशवः ॥ ३ ॥

वलिर केकर

बल्लते वेष्टते बलिरं नेत्रं तद्योगात् बलिरः ॥१॥ ‘किं सौत्रः,’ क्वचि केशक-
वकशष्टि “ किशुवृन्म ” ॥ (उणा-४३५) ॥ इति कर ॥ के मूर्ध्नि करोत्यक्षिणी
चल्लतारकत्वाविति वा ॥ २ ॥

वृद्धनामौ तुण्डितुण्डिमौ ॥ १२२ ॥

वृद्ध नामियस्य सत्र, उभता नामिस्तुण्डिः साऽस्त्यस्य तुण्डितः सिष्मादि-
स्वाद् ॥ १ ॥ ‘ वल्लिवटि ” ॥७१२१६॥ इति मे, तुण्डिमः ॥२॥१२२॥

आमयान्यपदुर्लानो ग्लास्तुर्विकृत आतुर ।

न्याधितोऽभ्यमितोऽभ्यान्त

आमयोऽस्त्यस्य आमयायी “ आमयादीषब् ” ॥७१२१४८॥ इति विन् ॥१॥
न पदुरपदुः ॥२॥ ग्लायति स्म ग्लानः “ व्यञ्जनान्तस्यात् ” ॥८१२१७१॥ इति
कस्य नत्वम् ॥३॥ ग्लानिष्ठीलो ग्लास्तुः “ स्वागताम्ना ” ॥५१२१३१॥ इति स्तु-
॥४॥ विकरोति स्म विकृतः ॥५॥ ‘तुर स्वरणे’ सौत्र आतोरति आतुरः ॥६॥ म्याधिः
सजातोऽभ्य भ्याधित रोगितोऽपि ॥ ७ ॥ अभिताऽभ्यते स्म अभ्यमित ॥ ८ ॥
अभ्यान्त “ श्वसजप ” ॥४१४१७५॥ इति विकल्पेनेद् ॥ ९ ॥

दर्दुरोगी तु दर्दुण ॥ १२३ ॥

दरिद्राति बपुरनया वदु “ केवयु ” ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उदन्तो
निपात्यते, स चासौ रोगश्च तद्दानं वदुरोगी ॥ १ ॥ दीमते अनया दर्दुः कुष्ठमेद
“ तुदुम्वा ” ॥ (उणा-८४६) ॥ इति दूः, साऽस्त्यस्य वदुण “ दाक्षीपलासीदूर्वा
इत्यस्य ” ॥७१२१३०॥ इति न ॥ २॥१२३

एकदेशविकृतस्वानन्यत्वात् अतिचारघण्ट्यादपि “ वातावीसार ” ॥७१२१६१॥ इत्यादिना इन् कथान्तो भवति, अतीसारकस्यपि ॥ २ ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातोऽस्याऽस्त्रि वातकी, “ वातावीसार ” ॥७१२१६१॥ इति इन् कथान्तः ॥२॥

श्लेष्मल श्लेष्मण कफि ॥ १२४ ॥

श्लेष्मा अस्तस्य श्लेष्मलः, सिष्मादित्वात् ॥ १ ॥ अत्रादित्वात्ने, श्लेष्मणः ॥ २ ॥ कफोऽस्याऽस्तीति कफी ॥ ३ ॥ १२४ ॥

क्लिन्ननेत्रे चित्तचुस्तौ पिल्ल

क्लिन्नं नेत्र यद्य स क्लिन्ननेत्रः, क्लिन्नं च तनेत्रे चेति कर्मधारयो वा तेन क्लिन्नं चक्षुश्चिह्नं शुभं पिल्लम् “ क्लिन्नान्नचक्षुषि चित् पित् शुब् पास ” ॥ ७१११२० ॥ इति के साधन, तद्योपात् पुस्तोऽपि चित्त, शुभ, पित्त ॥ ४ ॥

अथाऽर्शोयुगार्शसः ।

अर्शोसा युज्यते अर्शोयुक् ॥१॥ अर्शोऽस्तस्य अर्शसः, अत्रादित्वात् अः ॥२॥

मूर्च्छिते मूर्तमूर्च्छाडौ

। मूर्च्छा संज्ञावा अस्य मूर्च्छितस्तत्र ॥ १ ॥ मूर्च्छति स मूर्तं आदित्वात् छे घटमात् ॥२॥ मूर्च्छा अस्तस्य मूर्च्छास ‘सिष्मादि’ ॥७१२१२१॥ इति छः ॥३॥

सिष्मलस्तु किलासिनि ॥ १२५ ॥

सिष्माऽस्याऽस्त्रि सिष्मलः सिष्मादित्वात् ॥ १ ॥ किलासमस्तस्य किलासी तत्र ॥ २ ॥ १२५ ॥

पित्त मायु

पौयते ब्रह्मनेत्र, पतति संसते वा पित्तम् “ पुतपित्त ” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति से निपास्यते ॥ १ ॥ मिनोति मलान् संसक्तत्वात् मायु, पुच्छिञ् “ मिबिह ” ॥ (उणा-५२६) ॥ इति सिद् छः ॥ २ ॥

शोषधात्र—पित्ते पञ्चमिः पलञ्ज्वरः स्यादभिरिषकः ॥

कफः श्लेष्मा बलाद्य सेहम् सट ।

—अबसनेन कफः “ कफकफ-” ॥ (उणा-२१६) ॥ इति के निपास्यते, धान् फसतीति वा ॥१॥ सिष्पति इदमासी श्लेष्मा “ मन् ” ॥ (उणा-२११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ ब्रह्मधाति बलाद्यः ॥ ३ ॥ सेहामवति सेहम् म ४ ॥ सटति सटः ॥ ५ ॥ शोषधात्र—कफे सिद्धान्त सटः ॥

रोगो रुजा रुजातङ्को मान्द्य व्याधिरपाटवम् ॥ १२६ ॥ ७

आम आमय आकल्प्यमुपतापो गद समा ।

रुजति रोग "पदरुज" ॥ ५ । ३ । १६ ॥ इति षम् ॥ १॥ रुज्यतेऽनया रुजा, भिदादिस्वादश्च ॥ २ ॥ कुषादित्वात् क्विपि रुक् ॥ ३ ॥ आतद्बल्यनेन आतद् ॥ ४ ॥ मन्दस्य भावो मान्द्यम् ॥ ५ ॥ व्याधीयते कुपम्यैर्व्याधिः पुच्छिह, भिन्धि आधयोऽप्रेति वा, यद्वाचस्पति - 'त्रिविधान् य करोत्याधीन् व्याधिः स हि निरु-
च्यते' ॥ ६ ॥ न पाटवमपाटवम् ॥ ७ ॥ १२६ ॥ आमयति रुजत्याम, आमन वा ॥ ८ ॥ "कुगुषाति-" ॥ (उणा-३६५) ॥ इति अये आमय, आमीनादीति वा ॥ ९ ॥ अकल्प्यस्य भाव आकल्प्यम् ॥ १० ॥ उपताप्यस्युपताप ॥ ११ ॥ गदति व्यथां गद ॥ १२ ॥

क्षय शोषो राजयक्ष्मा यक्ष्मा

क्षीयतेऽनेन क्षय ॥ १ ॥ शुष्यत्यनेन शोषः ॥ २ ॥ राजा वासौ यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ॥ ३ ॥ यक्ष्यते पूष्यते रोगराजत्वाद् यक्ष्मा पुंस्त्रिह, यक्ष्यतीति वा "सात्मभात्मन्" ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ ४ ॥

अथ क्षुक्षुर्त क्षव ॥ १२७ ॥

क्षवर्णं क्षव ॥ १ ॥ भावे ङे क्षवम् ॥ २ ॥ अछि क्षव, छिक्का देश्याम् ॥ ३ ॥ ॥ १२७ ॥

कासस्तु क्षयधु

कासश्च शब्दकुस्तायाम्, कासतेऽनेन कासः ॥ १ ॥ क्षीयनेन क्षयधुः, पुंस्त्रि-
ह, द्वित्वावधुः ॥ २ ॥

पामा स्वस कच्छूर्विचर्चिका ।

पिबत्यहं पामा, क्षीक्षिह "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मनि, "ताभ्यां-" ॥ २।४।१५ ॥ इति वा वापि नस्त आकारान्तस्य ॥ १ ॥ स्वमति स्वर्ष वासः "फन्स" ॥ (उणा ५७३) ॥ इति असे निपात्यते ॥ २ ॥ कथति स्वध कच्छुः क्षीक्षिह, "कथेर्षञौ च" ॥ (उणा ८३१) ॥ इति क ॥ ३ ॥ विषच्यतेऽनया विष-
चिका "नामि पुंसि च" ॥ ५।३।१२१ ॥ इति णकः ॥ ४ ॥

कण्डू कण्डूयन स्वर्जू कण्डूया

कथति षपुः "कथेर्षञौ च" ॥ (उणा ८३१) ॥ इति क, कण्डूयते वा "भ्यादिभ्यो वा" ॥ ५।३।११५ ॥ इति वा क्तिप् ॥ ११ ॥ अनटि कण्डूयनम् ॥ २ ॥ स्वर्जति व्ययते स्वर्जू, क्षीक्षिह "कथिचमि" ॥ (उणा ८२९) ॥ इति कः ॥ ३ ॥ "शंसि" ॥ ५।३।१०५ ॥ इति अत्रत्यये कण्डूया, कण्डूतिरपि ॥ ४ ॥

अथ क्षत मण ॥ १२८ ॥

अरुरीर्मे क्षणनुश्र

क्षप्यते स्म क्षतम् ॥१॥ मणयति मण , पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥२॥१२८॥ इत्यर्ति म्य-
धामनेन अरु, ह्रीबलिङ्गः "रघर्ति" ॥ (उणा ११०) ॥ इति उस् ॥ ३ ॥ इत्यर्ति
अत्रमीमम् "अर्त्तारि" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति मः; ह्रीबेडयम्, वैजयन्ती-
कारस्तु- 'मणोऽपीमोऽपि न स्त्रियाम्,' इति पुंस्यप्याह ॥ ४ ॥ क्षप्यते क्षणनु
पुलिङ्ग, "क्षामूषणु" ॥ (उणा ७९३) ॥ इत्यनु ॥ ५ ॥

रूढमणपदं किण ।

क्षणसनेन किण , पुंस्त्रीबलिङ्गः, ष्टपोदरादित्वात्, किण सौत्रो वा ॥ १ ॥

श्रीपद पादवल्मीक

१ श्लिष्टं पदं येन श्रीपदं, पुषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ पादे बल्मीक इव पादव-
ल्मीक , पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ २ ॥

१ पादस्फोटो विपादिका ॥ १२९ ॥

पादस्य स्फोटन विक्षरण पादस्फोट ॥ १ ॥ विषयतेऽनया विपादिका
"नास्ति पुंसि" ॥५॥३॥१२९॥ इति णक् ॥ २ ॥ १२९ ॥

स्फोटक पिटको गण्ड-

स्फोटति स्फोटः, के स्फोटक , विस्फोटोऽपि ॥ १ ॥ पेटति संश्लिष्यति पि-
टकः, त्रिचिङ्ग "छिदिस्त्रिचि-" ॥ (उणा ३०) ॥ इति किवक् ॥ १ ॥ गण्डति
विक्षर गण्ड "पञ्चमाहुः" ॥ (उणा १६८) ॥ इति ङ ॥ ३ ॥

पृष्ठमन्त्रि पुनर्गङ्ग ।

१ पृष्ठे मन्त्रिः पृष्ठमन्त्रिः ॥ १ ॥ यदति वैश्य विद्यति गङ्गा, पुंस्त्रिङ्ग "धम्लु" ॥
५ (उणा ७१६) ॥ इति ङ ॥ २ ॥

श्वित्रं स्यात् पाण्डुरं कुण्ड

श्वेतते श्वित्र "श्वयर्त्ति" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किव् २ ॥ १ ॥ पाण्डुरं
श्वेतम् ॥२॥ कुण्णाति कुण्ड "कुर्वेर्वा" ॥ (उणा-१६४) ॥ इति किव् ८, कुत्सिते
विद्यतीति वा "गोऽम्बाऽऽम्ब" ॥२॥३॥३०॥ इति पत्वम् ॥ ३ ॥

केशमं त्विन्द्रसक्तम् ॥ १३० ॥

केशान् हस्ति केशाम् "भाषिते" ॥५॥१०८३॥ इति टक् ॥ १ ॥ इन्द्रेण
क्षप्यते स्म इन्द्रसक्त, के इन्द्रसक्तं प्रात्ययिरोप ॥ २ ॥ १३० ॥

सिध्म किलासं त्वक्पुष्प सिध्म

सिध्मति सिध्म, झीयलिङ्ग " कुम्भुयि-" (उणा-९१२) इति बहुवचनात्
 किद् मन् ॥ १ ॥ किच्छति श्वेतते किलासम् " किल्लेः कित् ॥ (उणा-५७५) ॥
 इत्यास ॥ २ ॥ त्वच पुष्पमिव त्वक्पुष्पम् ॥ ३ ॥ सिध्मति सिध्म, त्वग्रोगः
 " विक्तिमिच्छि-" ॥ (उणा-३४०) ॥ इति किद् मः ॥ ४ ॥

कोठस्तु मण्डलम् ।

कुठिः सौत्र, कोठ्यस्त्रङ्गं कोठ, कुण्ठयस्त्रङ्गमिति वा " पौष्टेभिद्यद्व" ॥
 (उणा-१६६) इति साधुः ॥ १ ॥ मण्डलकृतित्वाद् मण्डलम्, त्रिलिङ्ग, मण्डलक-
 मपि ॥ २ ॥

गलगण्डो गण्डमाल

गण्डे गण्डो गलगण्ड ॥ १ ॥ गण्डान् स्फोटान् मल्ले गण्डमालः ॥ २ ॥

रोहिणी तु गलाङ्कुर ॥ १३१ ॥

रोह्यस्यवर्षं रोहिणी ॥ १ ॥ गण्डेऽङ्कुरो गलाङ्कुर ॥ २ ॥ १३१ ॥

हिक्का हेका च ह्यहास

हिक्कस्मनया हिक्का ॥ १ ॥ हेगिति क्वयति हेका ॥ २ ॥ ह्यर्षं छसस्मनेन
 ह्यहासः " ह्यस्यस ह्यहास " ॥ ३ । २ । १४ ॥ इति ह्यहासेः ॥ ३ ॥

प्रतिश्यायस्तु पीनस ।

प्रतिश्यायते श्वयति प्रतिश्यायः " तन्व्यधी " ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति
 ण ॥ १ ॥ पीनं स्मति अन्त मयति पीनसः ॥ २ ॥

शोथस्तु श्वयथु शोफे

श्वयति श्वयति शोथ, पुच्छिङ्गः झीवेऽपि वैजयन्ती, यथाह- ' शोथोऽप्री श्व
 यथुः शोफः, " कमिथु " ॥ (उणा-२२५) ॥ इति बहुवचनात् वः ॥ १ ॥
 श्वयति अनेन श्वयथुः, पुच्छिङ्गः द्विषत्वादथुः ॥ २ ॥ श्वयति धातून् शोफः " शफकफ " ॥
 (उणा-३१६) ॥ इति फे निपात्यते, तत्र ॥ ३ ॥

दुर्नामाऽर्शो गुदाङ्कुर ॥ १३२ ॥

पापरोगत्वाद् गुट नाम अस्य दुर्नामा ॥ १ ॥ श्वयति पीडामनेन अर्शः, झी
 यलिङ्गी, " अर्शेहराशौ श्व " ॥ (उणा-९६७) ॥ इत्यात् ॥ २ ॥ गुदस्याऽङ्कुरो
 गुदाङ्कुरः, गुदश्लोऽपि ॥ ३ ॥ १३२ ॥

छर्दी प्रच्छर्दिका छर्दिर्वमथुर्वमन धमि ।

छर्वेण छर्दि, स्त्रीह्रीबलिह, तत्र "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इः ॥ १ ॥ प्रच्छर्वेण प्रच्छर्विका ॥ २ ॥ छुगर्ति छर्वेण वा छर्दि, स्त्रीलिङ्ग "स्त्व
र्दि" ॥ (उणा-१८९) ॥ इति इस् ॥ ३ ॥ बन्वते बन्धुः, पुंलिङ्ग, द्विवचनान्त-
॥ ४ ॥ अनदि बन्धनम् ॥ ५ ॥ बन्धि, स्त्रीलिङ्ग, "पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥
इति इः ॥ ६ ॥

गुल्म स्याद्गुदरग्रन्थि

गुल्मस्रग्नेन गुल्म, पुंलिङ्गलिङ्ग "स्वमग्रीष्म" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति
मे निपास्यते ॥ १ ॥ उदरे ग्रन्थिरुदरग्रन्थि- ॥ २ ॥

उवाषर्तो गुदग्रहः ॥ १३३ ॥

कर्षमावर्तते वायुरस्मिन्नुवाषत ॥ १ ॥ गुदे ग्रहर्षं गुदग्रह ॥ २ ॥ १३३ ॥

गतिर्नाडीप्रणे

गच्छसन्नया रुधिरं गति ॥ १ ॥ नाडीयुक्तं ग्रहं नाड्या वा प्रण माडीप्रण,
लिङ्गेषु प्रतिपदपाठात् पुंलिङ्ग एव ॥ २ ॥

वृद्धि कुरण्डश्वाण्डवर्धने ।

वधतेऽण्डोऽस्या वृद्धि ॥ १ ॥ कुत्सितं रमतेऽनन कुरण्ड "पधमात् इः"
॥ (उणा-१६८) ॥ इति इः, अण्डस्य वर्धने वृद्धिसत्र ॥ २ ॥

अश्मरी स्यान्मूत्रकृच्छ्रे

अश्माम शुकं राति वदाति अश्मरी ॥ १ ॥ मूत्रम्य कृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं तत्र ॥ २ ॥

प्रमेहो बहुमूत्रता ॥ १३४ ॥

प्रमेहति मूत्रबलनेन प्रमेहः, मेहोऽपि ॥ १ ॥ १३४ ॥

आनाहस्तु विबन्ध स्यात्

आनाहनं विष्मूत्रनिरोधः आनाहः १ ॥ विबन्धनं विबन्धः ॥ २ ॥

ग्रहणीरुक् प्रवाहिका ।

एहाति ग्रहणी जाठरोऽग्निस्पर्शैषिस्माद् इय् रोग ॥ १ ॥ मखप्रवहम प्रवा
हिका ॥ १ ॥

न्याधिप्रमेदा विद्रधिभगन्दरज्वरादय ॥ १३५ ॥

वेति पीबामत्र विद्रधि "विरो रधिक्" (उणा-६०६) ॥ इति रधिक् ॥
विद्रो पीयतेऽस्यामिति वा स्त्रीलिङ्गोऽयम्, पुस्यापि वैजयन्ती महाह- विद्रधिर्न बन्' ॥
१० मय शारयति भगन्दरः, स्फिद्रति सन्धी पिरकं 'पुन्दरभगन्दरी' ॥ ५ ॥ १ ॥

११४॥ इति खे साधु ॥१॥ ज्वरयति ज्वर ॥१॥ आदिशब्दादुर्मुदाय ॥१३५॥

दोषज्ञस्तु मियन्वैद्य आयुर्वेदी चिकित्सक ।

रोगहार्यगदह्वार

दोषान् वातपित्तश्लेष्मलक्षणात् सकीणानसंकीर्णांश्च जानातीति दोषज्ञ ॥ १ ॥
मिपि सौत्र , भेषति मिपक् "अभिपूषि-" ॥ (उणा ८७४) ॥ इति किदच्, मिपज्ज-
सीति वा ॥ २ ॥ विद्यामधीते वैद्य ॥ ३ ॥ आयुर्वेदीत्येवशील आयुर्वेदी, आयुर्वेदि
कोऽपि ॥ ४ ॥ कित्तो व्याधिप्रतीकारे सति चिकित्सति चिकित्सकः ॥ ५ ॥ रोग
हरतीत्येवशीलो रोगहारी ॥ ६ ॥ अगदं करोत्यगदः क्रियतेऽनेन वा अगदह्वार
"सत्यागदाऽस्तो " ॥३॥२॥११२॥ इति मोऽन्तः ॥ ७ ॥

भेषज तन्त्रमौषधम् ॥ १३६ ॥

भेषज्यमगदो जायु

मिपि सौत्र , भेषज्येन भेषजम् "मिपे " ॥ (उणा १३१) ॥ इत्यजः
मिपज्जस्यनेन वा भेषजादिनिर्देशाद् गुण ॥१॥ ततोऽस्वारोग्यं तन्त्रम् "हुयामा-"
॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र , तन्त्रमत इति वा ॥२॥ औषधिरेव औषधं, पुष्पीबलिह
"भोत्रौषधि " ॥७॥२॥१६६॥ इति स्वार्थेऽण् ॥३॥१३६॥ भेषजमेव भेषज्यं, भे
पजादित्वाद् व्यण् ॥ ४ ॥ अभिषमानो गदोऽस्मिन् अगद ॥ ५ ॥ जयति रोगाम्
जायु, पुंलिङ्गः "हवापात्रि " ॥ (उणा १) ॥ इति षण् ॥ ६ ॥

चिकित्सा रूक्प्रतिक्रिया ।

उपचर्योपचारौ च

चिकित्साम चिकित्सा ॥ १ ॥ रुक् प्रतीकारो रुक्प्रतिक्रिया ॥ २ ॥ उपचर-
णमुपचर्या ' समञ्ज " ॥७॥३॥९९॥ इति षमप् ॥ ३ ॥ यमि उपचारः ॥ ४ ॥

लह्वन त्वपतर्पणम् ॥ १३७ ॥

लह्वन्त्यतेऽतिक्रम्यते रोगोऽनेन लह्वनं, रुधु शोषणे इत्यस्य वा ॥१॥ अपतृप्यते
अपतर्पणम् ॥ २ ॥ १३७ ॥

जाह्नलिको विपमिपक्

जाह्नली विपविद्यामधीते जाह्नलिकः, न्यायादिपाठादिकञ्, विपमिपग्
विपवेद्यः ॥ १ ॥

स्वास्थ्ये वार्तमनामयम् ।

सम्हारोग्ये

स्वस्थम् भाव स्वास्थ्यं तत्र ॥ १ ॥ इतिरप्राप्ति वातम् ॥ २ ॥ भामयस्या १

भाबोऽनामयम् ॥ ३ ॥ सद्यते सद्यं "सक्तिरक्ति" ॥ ५१११९९ ॥ इति यः ॥ ४ ॥
 भारोगस्य माष भारोम्मम् ॥ ५ ॥

पट्टल्लापवार्तिकल्यास्तु नीरुजि ॥ १३८ ॥

पत्यति भारोग्य पट्ट ॥ १ ॥ उग्रापते स उग्राप "अनुपसर्गा ङीब" ॥ ५१२१८० ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥ इतिरस्याऽपि वार्तिके ॥ ३ ॥ कस्यमस्यारोग्य कस्यः "स्वाप्य" ॥ (उपा ३५०) इति यः, कस्यस्तु साधुरिति वा ॥ ४ ॥ निष्कन्तो, रोगाद् मीरुक् तत्र ॥ ५ ॥ १३८ ॥

कुसुत्या विमवाऽन्वेपी पार्श्वक सन्धिजीवक ।

पार्श्वमेदुस्त उपायो छयादि, धेमाऽन्वेद्य पार्श्वक. "वाण्डाजिनिक" ॥ ५११११०११ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ सन्धिना जीवति सन्धिजीवक ॥ २ ॥

सकुत्याऽलकृता कन्यां यो वदाति स कृकुद ॥ १३९ ॥

क्रेकते भादते पर्मे कृकुद, कुमुदादौ उदे निपात्यते ॥ १ ॥ प्राप्ते विवाहे पाताऽपम्, अन्मजु-

"आच्छाद्य आर्हयित्वा च भूतधीकृते स्तयम् ।

आहूय दान कन्याया प्राप्ते भम प्रकीर्तित ' ॥ १ ॥ १३९ ॥

शेषधाम्न—स्यात् कृकुदे तु कृपद पाठिमित ॥

चपलश्चिकुर

चप्यते चपल "मृदिच्छन्दि" ॥ (उपा ४६५) ॥ इत्यथ ॥ १ ॥ चिनोति चिमुते वा चिकुरः "शङ्खरुकुन्दुर" ॥ (उपा ४९६) इत्युदे निपात्यते । यत्तस्यम्— "तां बीक्ष्म सीध्वचिकुरमनक्तं सन्वापसौन्दर्यमद मुमोच" ॥ २ ॥

नीलीगगस्तु स्थिरसौहृद ।

नीत्सा इव स्थिरो रगोऽस्य नीलीगग, स्थिरं सौहृदमस्य स्थिरसौहृदः स्थिर प्रेमा ॥ १ ॥

सतो हरिद्रारागोऽन्य

तत् स्थिरीहृदादन्य अणमात्रामुद्यमी हरिद्राया इव अणिको रगोऽस्य हरिद्राराग ॥ १ ॥

सान्द्रश्चिग्धस्तु मेदुर ॥ १४० ॥

सान्द्रः पीनः स चासी चिग्धम् ॥ १ ॥ मेघतीक्ष्णसीम्मे मेदुरः "अभिन्नम् सि ५५११७४ ॥ इति तुरः ॥ २ ॥ १४० ॥

सप्तसर कालोपलक्षणं सं वेति सावसर ॥ १ ॥ ज्योतीषि अधिहृत्य हृतो
 मृत्यो ज्योतिषं, तद्वैश्वधीते या न्यायादित्वादिकाणि ज्योतिषिक ॥ २ ॥ मुहूर्ते वेति
 मौहूर्तिकः, न्यायादिपाठादिकण्, मौहूर्तौऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेति निमित्तवित्,
 नैमित्तनैमित्तिकावपि ॥ ४ ॥ दैव पूषकृतं कम जानाति दैवह ॥ ५ ॥ गणयति
 गणक ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिशतीत्येषधीस आदेशी ॥ ७ ॥ काष्ठादिज्ञानमस्त्वस्य
 ज्ञानी ॥ ८ ॥ हृतान्त वेति कार्तान्तिक ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्नो दैवप्रच्छनं,
 शुभाशुभेक्षणं ष्वाऽस्त्यस्य विप्रश्निकः, इक्षणिक ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनिवारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्तः, सिद्धान्ते वेति सैद्धान्तिक
 ॥ १ ॥ तन्मते तन्मते वाऽनेम तन्त्र पारमेस्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि; तद् वेति
 तान्त्रिक ॥ २ ॥

केसकेऽक्षरपूर्वा सुक्ष्णजीवकन्नञ्चव ॥ १४७ ॥

वार्षिको लिपिकरश्च

लिखति केसकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाध्यायः, अक्षरैर्वित्त अक्षरव्याः
 अक्षरवञ्जुः “तेन वित्ते चञ्चुचणौ” ॥७१११७५॥ अक्षरैर्विवति अक्षरजीवक ॥
 २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ १४७ ॥ वर्षाः शिष्यमस्य वार्षिक “शिष्यम्” ॥६१४१५७॥ इतीकण्
 ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकरः “सख्याऽर्हदिषा” ॥५१११०२॥ इति तर्
 लिपिकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषमात्र—

अथ कायस्य करणोऽक्षरजीविति ॥

अक्षरन्यासे लिपिलिखि ।

लिखतेऽनया पत्र लिपि “नाम्मुपाम्ब्य” ॥ (वर्णा-१०९) ॥ इति किं,
 अपादित्वाद् वत्से लिपि द्वौ औलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मपिधानं मपिकृपी

कुसमस्त्वस्य कुम्भिका, कुस कायति कुसक, इत्यमर ॥ १ ॥ कुले वणिग्वन्दे
धेह्यत्वमस्त्वस्य कुसधेयी ॥ २ ॥

समिको घृतकारक ।

समा घृतशास्त्रास्त्रस्य समिक “ नाषादेरिकः ” ॥ ७१२१२ ५ १ ॥ घृतं
करोति घृतकारकः ॥ २ ॥

कितवो घृतकृद् घृतोऽक्षघूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवसति यत्र तत्रेति कितवः “ कितिकुडि-” ॥ (उणा-५१८) ॥ इति
कितवः कि सबास्तीति पप्लते वा ॥ १ ॥ घृतं करोति घृतकृद् ॥ २ ॥ घूर्णति
द्विनक्ति घूर्तः ॥ ३ ॥ अक्षेषु घृतोऽक्षघूर्तं ॥ ४ ॥ अक्षेर्दीप्यति विजिगीषतेऽक्ष
देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोदधर कैतव च घृतमक्षवती पण ।

दुहमाद्यमन्तादुदधरमक्ष दुरोदधर पुद्गिबसिह ॥ १ ॥ कितवस्य कर्म कैतवम् “ सु
पादेरण् ” ॥ ७११११६७ ॥ २ ॥ दीप्यते स घृतं पुद्गीबसिहः ॥ ३ ॥ अक्षा-
सन्धस्यामक्षवती ॥ ४ ॥ पणं पणः ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्षश्च देवन

पाश्यते बभ्यतेऽनेन पाशकः “ नाम्नि पुंसि च ” ॥ ५१३११२१ ॥ इति
षक ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्ष्णोति अक्षः ॥ ३ ॥
दीप्यन्त्यनेन देवत ॥ ४ ॥

सत्पणो गृह् ॥ १५० ॥

पप्यते पणो बभक तेषु अक्षेषु पणस्तपणः अक्षार्णा महर्षं गृहः ‘सुगृहः
प्रबनाक्षे ’ ॥ ५१३१३१ ॥ इत्यस्य महोद्य सूननिपातनाद् सत्व, गृहि- प्रकृत्सन्तर्
वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अष्टापद शारिफसं

अष्टौ पदान्यत्र अष्टापदः “ नाम्नि ” ॥ ३१२१७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, शारया
कस्यत्र शारिफसं सेसनाधारबहुवचस्यकारि, पुंस्त्रीबन्धौ शारीणां फसं फस-
कमिति वा शारिफसकोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

क्षार शारिश्च खेळनी ।

शार्यते मार्यति क्षारः पुंस्त्रीबन्धः ॥ १ ॥ गृह्यन्त्येनां शारिः शीलिङ्गं क्षारि
कस्तु परिभाषेन शारीन् इति पुंस्युदाहरण्यि ‘ कृष्कृदि-’ ॥ (उणा-६१९) ॥
इति भिदिः ॥ २ ॥ खेस्यतेऽनया खेसनी ॥ ३ ॥

सवत्सर कालोपलक्षणं तं वेत्ति सांवत्सरः ॥ १ ॥ ज्योतीषि अधिकृत्य कृतो
 मृत्यो ज्योतिषं, तद्वैत्यधीते वा न्यायादित्वादिकणि ज्योतिषिकः ॥ २ ॥ मुहूर्ते वेत्ति
 मोहूर्तिकः, न्यायादिपाठादिकम्, मोहूर्तोऽपि ॥ ३ ॥ निमित्त वेत्ति निमित्तविद्,
 नैमित्तनैमित्तिकावपि ॥ ४ ॥ देव पूर्वकृतं कर्म जानाति दैवज्ञ ॥ ५ ॥ गणमसि
 गणकः ॥ ६ ॥ शुभाशुभमादिघातीत्येषशील आदेशी ॥ ७ ॥ कलादिज्ञानमस्त्यस्य
 ज्ञानी ॥ ८ ॥ कृतान्त वेत्ति कर्तान्तिकः ॥ ९ ॥ १४६ ॥ विप्रश्नो वैषम्यम्,
 शुभाशुभेक्षणं व्याप्त्यस्य विप्रश्निकः, इक्षणिकः ॥ १० ॥ ११ ॥

सैद्धान्तिकस्तु तान्त्रिक ।

सिद्धोऽनिवारितविप्रतिपात्तिरन्तो निष्ठाऽत्र सिद्धान्तः, सिद्धान्तं वेत्ति सैद्धान्तिकः
 म १ ॥ तन्मते तन्मते वाऽनेन तन्त्र पारमेस्वर-वैद्यक-ज्योतिषादि, तद् वेत्ति
 तान्त्रिकः ॥ २ ॥

लेखकेऽक्षरपूर्वा स्युश्चणजीवकचञ्चव ॥ १४७ ॥

वार्षिको लिपिकरश्च

लिखति लेखकस्तत्र ॥ १ ॥ अक्षरशब्दपूर्वाध्याय, अक्षरैर्वित्त अक्षरघण
 अक्षरचञ्चुः “तेन विन्ते चञ्चुचणौ” ॥७१११७५॥ अक्षरैर्जावति अक्षरजीवकः ॥
 २ ॥ १४४१४७॥ वर्षा- सिस्पमस्य वार्षिक “ सिस्पम् ” ॥६४४५७॥ इतीकम्
 ॥ ५ ॥ लिपिं करोति लिपिकर- “ सस्याऽर्हदिवा ” ॥५१११०२॥ इति ह्य
 लिपिकरोऽपि ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र—

अथ कायस्थ- करणोऽक्षरमीबिति ॥

अक्षरन्यासे लिपिलिधिः ।

लिप्यतेऽनया पत्रं लिपि “नाम्युपान्क-” ॥ (उणा-६०९) ॥ इति कि,
 अपादित्वाद् बत्वे लिपिः द्वौ लीलिङ्गौ लिखिताऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

मपिधानं मपिकूपी

मपिधानंतेऽस्मिभिति मपिधानं मपीभाजनम् ॥ १ ॥ मये कूपीच मपिकूपी ॥ २ ॥

मलिनाम्बु मपी मसी ॥ १४८ ॥

अठजनात्त्वाद् मलिर्न च तदम्बु च मलिनाम्बु ॥ १ ॥ मपति विनक्ति
 भौज्ज्वस्य मपिः, मस्यति परिणमति मसि- पुंल्लीलिङ्गौ “पादिपठि” ॥ (उणा-६०७)
 ॥ इति ह्यः ङर्पा मपी मसी ॥ २ ॥ ३ ॥ १४८ ॥

कुलिकस्तु कुलभेष्टी

कुलमस्त्वस्य कुलिका, कुल कामति कुलका, इत्यमर ॥ १ ॥ पुत्रे बणिगमुन्दे
भेषत्वमस्त्वस्य कुलभेष्टी ॥ २ ॥

समिको घृतकारक ।

समा घृतवातास्त्वस्य समिक " नाबादेरिक " ॥ ७।२।२ ॥ १ ॥ घृतं
करोति घृतकारकः ॥ २ ॥

कितवो घृतशुद्ध घृतोऽसुधूर्तश्चाक्षदेविनि ॥ १४९ ॥

केतति निवसति मय तत्रेति कितव " कितिकुटि-" ॥ (उप्या-५१८) ॥ इति
किदयः किं त्वाक्षीति पणते वा ॥ १ ॥ घृतं करोति घृतशुद्ध ॥ २ ॥ घृतति
हिनस्ति घृतः ॥ ३ ॥ अक्षेषु घृतोऽसुधूर्त ॥ ४ ॥ अक्षोदीम्वति किमिणीपतेऽक्ष
देवी तत्र ॥ ५ ॥ १४९ ॥

दुरोददर कैतवं च घृतमक्षवती पण ।

दुष्टमासमन्त्रादुरोदरमस्य दुरोदर पुंस्त्रीबलिः ॥ १ ॥ कितवस्य कम कैतवम् " सु
बाबेरण् " ॥ ७।१।६७ ॥ २ ॥ दीम्यते स घृतं पुंस्त्रीबलिः ॥ ३ ॥ अक्षः
सन्ध्यासामक्षवती ॥ ४ ॥ पणनं पणः ॥ ५ ॥

पाशक प्रासकोऽक्ष देवन

पाशयते बभ्यतेऽग्नेम पाशक " नाम्नि पुंसि च " ॥ ५।१।१२१ ॥ इति
बकः ॥ १ ॥ प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन प्रासक ॥ २ ॥ अक्षोति अक्षः ॥ ३ ॥
दीम्यन्ऽग्नेन देवनः ॥ ४ ॥

तत्पणो ग्लह ॥ १५० ॥

पण्यते पणो बन्धक तेषु अक्षेषु पण्यत्पणः, अक्षानां ग्रहणं ग्लह " ध्वरग्लहः
प्रबनाक्षे " ॥ ५।१।११ ॥ इत्यच्छ् प्रदेस्य सूत्रनिपातमाद् अन्धे, ग्लहि प्रहसन्तर्
वा ॥ १ ॥ १५० ॥

अद्यापद क्षारिफलं

अद्यै पदान्मत्र अद्यापद " नाम्नि " ॥ १।२।७५ ॥ इति दीर्घत्वम्, क्षारया
फल्गुमत्र क्षारिफलं खेठनाभारव्यतुषाफल्गुमादिः, पुंस्त्रीबलिः क्षारिणी फलं फल्गु-
कमिति वा क्षारिफलकोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

क्षार क्षारिश्च खेळनी ।

क्षार्यते मार्यते क्षार पुंस्त्रीबलिः ॥ १ ॥ अन्धम्येना क्षारिः क्षारिश्च क्षारि
फल्गु परिभाषेन क्षारिन् इति पुंस्यनुशाहपति " क्यूकृटि-" ॥ (उप्या-६१९) ॥
इति षिदिः ॥ २ ॥ केत्यतेऽनया खेळनी ॥ ३ ॥

परिणायस्तु शारीणां नयन स्यात् समन्तत ॥ १५१ ॥

वामदक्षिणयो शारीणां परिणयनं परिणाय " परेर्युते " ॥५१३१६३ ॥ इति
घम् ॥ १ ॥ १५१ ॥

समाह्वय प्राणिघृतं

सघर्षेणाऽऽह्वयन्ते अत्र समाह्वयः " इ समाह्वया-" ॥ ५१३१४१ ॥ इत्येति
निपास्यते, प्राणिभिर्मेषकुट्टादिभिर्घृतं प्राणिघृतम् ॥ १ ॥

व्यालप्राक्षाहितुण्डिक ।

व्यालान् सर्पान् गृह्णातीत्येषदीप्तो व्यालप्राही ॥ १ ॥ अहितुण्डेन दीप्त्या-
हितुण्डिक ॥ २ ॥

स्यान्मनोजवसस्ताततुस्य

मनो जवतेऽस्मिन् पिताऽयमिति भावति मनोजवसः " बहुस्म् " ॥५१११२॥
इत्यसः, मनोभे अभिजापे वसति वा ताततुस्य 'पितृसदृश' मनोजव इत्यन्वे, यद्
व्यादि - "अन पितृसधर्मा यः स ताताहो मनोजव " ॥ १ ॥

शास्ता तु देक्षक ॥ १५२ ॥

शास्तीति शास्ता ॥ १ ॥ विद्यतीति देक्षक ॥ २ ॥ १५२ ॥

सुकृती पुण्यवान् धन्य

सुकृतमस्त्रस्य सुकृती ॥ १ ॥ पुण्यमस्यास्ति पुण्यवान् ॥ २ ॥ धन उन्धा
धन्य " धनगण्यार्थपरि " ॥ ७१११९ ॥ इति य ॥ ३ ॥

मित्रयुर्मित्रवत्सल ।

मित्रं स्नेहायाति मित्रयुः " यीमृग-" ॥ (उणा-७४१) ॥ इति क्वि ॥ १ ॥

क्षेमङ्करो रिष्टताति शिवताति शिवङ्कर ॥ १५३ ॥

क्षेमं करोति क्षेमङ्करः " क्षेमप्रिय-" ॥ ५११११०५ ॥ इति ख ॥ १ ॥
रिष्टे क्षेमे तातिः पायनमस्य रिष्टतातिः ॥ २ ॥ एवं शिवताति ॥ ३ ॥ शिवं
करोति शिवङ्करः, हेतुतच्छीञ्ज " ॥५१११०२॥ इति डे, तीर्थङ्करणम् " नवा
शिल्कवन्ते-" ॥३१२१११७॥ इति योगविभाषाभाष्यणाद् मोऽन्ताः ॥ ४ ॥ १५३ ॥

अद्वाल्लरास्तिक, भाद्र

अद्वालशील अद्वात् " शीर्षद्वा-" ॥ ५१२१३७ ॥ इत्याहुः ॥ १ ॥ अस्ति
परस्मैकः पुत्र्यं पापमिति मतिरस्य भास्तिकः " भास्तिकास्तिक-" ॥६१४१६६ ॥

इति इकपि निपास्यते ॥ २ ॥ धदाऽस्वस्य धाद " प्रज्ञाप्रदा~" ॥ ७।२।३३ ॥
इति षः ॥ ३ ॥

नास्तिकस्तद्विपर्यये ।

नास्ति परलोकादीति मतिरस्य नास्तिक तस्य आस्तिकस्य विपर्यये वैपरीक्षे
सति ॥ १ ॥

वैरञ्जिको विरागाहं

निखं विरागमहति वैरञ्जिकः " विरागाद्विरञ्जय " ॥ ६।४।१८३ ॥ इति
इकन् ॥ १ ॥ २ ॥

वीतदम्मस्त्वकल्कन ॥ १५४ ॥

वीतो विगतो दम्नोऽम्माद्वीतदम्म ॥ १ ॥ नास्ति कस्स्वन्नं चाव्यमस्य अ
कस्स्वमः ॥ २ ॥ १५४ ॥

प्रणाप्योऽसम्मत्

प्रणीयते प्रणाप्य " प्रणाप्यो निष्कामाऽसंमते " ॥ ५।१।२३ ॥ इति षणि
निपास्यते ॥ १ ॥ २ ॥

अन्वेष्टाऽनुपदी

अनुपदमन्वेष्ट अनुपदी "अनुपयन्वेष्ट" ॥ ७।१।१७० ॥ इतिमि साजुः ॥ १ ॥ २ ॥

अथ सह क्षम ।

क्षक प्रमूष्णु

सहते सह ॥ १ ॥ क्षमते क्षम ॥ २ ॥ शकनोति क्ष क्षकः ॥ ३ ॥ प्रम
षतीक्षेर्बन्धीस प्रमूष्णुः प्रमविष्णुरपि ॥ ४ ॥

शेषधाम—

क्षमे समर्षोऽसम्मूष्णुः ॥

मूताप्तस्त्वाविष्ट

भूतेन भातो गृहीतो भूतात् ॥ १ ॥ भाविशति संरमते क्ष भाविष्ट ॥ २ ॥

क्षिधिल इक्ष ॥ १५५ ॥

अधुर् शीधित्ये भन्वते क्षिधिरा ' भन्वते क्षिध् य " ॥ (उणा-४१४) ॥
इतीरः स्थले क्षिधिसः ॥ १ ॥ श्ययति श्य ॥ २ ॥ १५५ ॥

संवाहकोऽजमर्ष स्यात्

सवाहयक्षत्रानि सवाहक ॥ १ ॥ अत्रानि मर्दमस्यङ्गमर्द ॥ २ ॥

नष्टबीजस्तु निष्कल ।

नष्टं गतं बीजं रेतोऽस्य नष्टबीज ॥ १ ॥ निर्गतं कस्य रेतोऽस्य निष्कल ॥ २ ॥

आसीन उपविष्ट स्यात्

आस्ये आसीनः "आसीन" ॥ ४ । ४ । ११५ ॥ इत्यानशि साधुः ॥ १ ॥
उपविशति स्म उपविष्टः ॥ २ ॥

ऊर्ध्व ऊर्ध्वन्दम स्थित ॥ १५६ ॥

ऊर्ध्वे परिभाति कीदृति वा ऊर्ध्व "उर्ध्वं च" ॥ (उणा ५००) ॥ इति
५ ॥ १ ॥ ऊर्ध्वं दाम्यति ऊर्ध्वदम, अध्यात्मादाधूर्ध्वदमपाठान्मोऽन्तः ऊर्ध्वमि
ति मान्तमध्यमं वा ॥ २ ॥ तिष्ठति स्म कार्याय स्थितः ॥ ३ ॥ १५६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्य पान्य पथिकदेशिकौ ।

प्रवासी

अध्यात्मसंभ्रामि अध्वनीन अध्वन्यः "अध्वान येनौ" ॥ ७ । १ । १०३ ॥
इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ अध्वान गच्छस्यध्वग ॥ ३ ॥ पन्याम नित्य याति पान्य-
"नित्य णः पन्यम्" ॥ ६ । ४ । ८९ ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥ पन्यानं याति पथि-
क "पथ इकट्" ॥ ६ । ४ । ८८ ॥ अद्भुतिप्रकर्षोदमयो पर्यायत्वम् ॥ ५ ॥ देशो
वेद्यान्तरमस्त्रस्य देशिकः ॥ ६ ॥ प्रवसनशीलः प्रवासी ॥ ७ ॥

तद्रणो हारि

तेषां पथिकानां गणं सार्धं तद्रणः हार्यन्ते प्राप्यन्ते अनया हारि "स्वरेभ्य
इः" ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥

पाथेर्यं शम्बल समे ॥ १५७ ॥

पथि साधु पाथेयम् "पथ्यतिथि-" ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येयम् ॥ १ ॥
धाम्यति ह्युदनेन शम्बलं पुक्सीबलिङ्गः "शमिक्रमि-" ॥ (उणा-४९९) इति
बल ॥ २ ॥ १५७ ॥

जह्वालोऽतिजघ

जह्वे खोऽस्य जह्वाल "प्राप्यज्ञादातो रु" ॥ ७ । २ । २० ॥ १ ॥
अतिघापी जघोऽस्य अतिजघः ॥ २ ॥

जह्वाकरिको जाह्निक

जह्वा एव करो राज्यदेयोऽस्त्यस्य जह्वाकरिक ॥ १ ॥ जह्वाभ्यां जीवति
जाह्निकः, वेतमादित्यादिकणुः जह्वाकरोऽपि ॥ २ ॥

जवी ।

जवनस्त्वरिते

जबोऽस्त्यस्य जवी शु सौत्रो बेगाह्ये संस्कारे वर्तते ॥१॥ जवतीत्येवंपीसो
मन्वः ॥ २ ॥ त्वरते त्वरित तत्र “जङ्घासावयस्त्वरितान्ता एकार्पा इत्येके” ॥३॥

वेगे रयो रंहस्तर स्यद् ॥ १५८ ॥

जसो वाज प्रसरश्च

अत्रति गच्छत्यनेन वेगः “गम्यमि” ॥ (उणा—९२) ॥ इति ग तत्र, मिज
मोऽनेनेति वा “भ्यङ्जनाद्गम्” ॥५।३।१३२।१॥ रीयते गच्छत्यनेन रयः ॥२॥
रंहस्यनेन रंह “अस्” ॥ (उणा—९५२) ॥ इत्यसु, एव तरन्त्यनेन तर
क्षीबक्षितौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्पन्दन स्पन्द ‘स्पन्दो जवे’ ॥ ४।२।५३ ॥ इति ममि
निपात्यते ॥ ५ ॥ १५८ ॥ जवम्यनेन जव ॥ ६ ॥ जवम्यनेन वाज ॥ ७ ॥
प्रसरणं प्रसरः बाहुलकादस् ॥ ८ ॥

मन्दगामी तु मन्वर ।

मन्दं गच्छतीत्येवंपीसो मन्दगामी ॥ १ ॥ ममाति पादौ मन्वरः “शृष्टि-
वदि—” ॥ (उणा— ३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥

कामगाम्यनुकामीन

अनुकाम यदेषर्षं गामी अनुकामीन “यथाकामा—” ॥ ७ । १ । १०० ॥
इति ईनः ॥ १ ॥ २ ॥

अत्यन्तीनोऽत्यन्तगामिनि ॥ १५९ ॥

अत्यन्तं चैव गामी अत्यन्तीन ॥ १ ॥ २ ॥ ५१९ ॥

सहायोऽभिचरोऽनोश्च जीविगामिचरप्लवा ।

सेवक

सह अयते सहायः ॥ १ ॥ आभिमुख्येन चरति अभिचरः ॥ २ ॥ अगो
परतो जीव्यादिशब्दा, अनुजीवी ॥ ३ ॥ अनुगामी ॥ ४ ॥ अनुचरः ॥ ५ ॥ अनु
प्लव, अनुगोऽपि ॥ ६ ॥ सेवते सेवक ॥ ७ ॥

अथ सेवा भक्ति परिचर्या प्रसादना ॥ १६० ॥

शुभ्रपाराभनोपाक्तिवरिवस्यापरीष्टम ।

उपचार

सेवर्न सेवा ॥ १ ॥ भर्जन भक्तिः ॥ २ ॥ परिचरणं परिषर्प्या ॥ ३ ॥
 प्रसाद्यते प्रसादना ॥४॥१६०॥ शुभ्रूपणं शुभ्रूपा ॥ ५ ॥ आराधनमाराधना ॥६॥
 उपासनमुपास्ति, उपासनाऽपि ॥ ७ ॥ वरिव करण वरिवस्या "नमोवरिव"
 ॥ ३ । ४ । ३७ ॥ इति सेवायां ष्यन् ॥ ८ ॥ पर्येषणं परीष्टि, पर्येषणाऽपि ।
 अमरस्तु-पर्येषणा परीष्टिश्च- धात्वे द्विजशुभ्रूपेति विशेषमाह ॥ ९ ॥
 उपचरणमुपचार ॥ १० ॥

पदातिस्तु पत्ति पद्ग पदातिक ॥ १६१ ॥

पादातिक पादचारी पादाजिपदिकावपि ।

पादाभ्यामतति गच्छति पदाति "पादाभ्याल्यभिभ्याम्" ॥ (उणा-६२०) ॥
 इति गिति "पदः पादस्या" ॥ ३ । २ । ९५ ॥ इति पदादेश ॥ १ ॥ पयते
 पतिः "प्लङ्गायजि" ॥ (उणा-६४६) ॥ इति तिः ॥ २ ॥ पादाभ्यां गच्छति
 पद्ग "हिमहति" ॥ ३ । २ । ९६ ॥ इत्यत्र मतान्तराद्यथाद् ये पद्गाव ॥३॥
 पादाभ्यामतति पदातिक "कुशिकहृदिक-" ॥ (उणा-४५) इति इके निपासते
 ॥ ४ ॥ १६१ ॥ एष पादातिकः, पदाते स्वार्ये विभन्मादित्वादिकण् वा ॥ ५ ॥
 पादाभ्यां चरति पादचारी ॥ ६ ॥ पादाभ्यामतति गच्छति पदाजि ॥ ७ ॥ पादा
 भ्यां चरति पदिक "पदिकः" ॥ ६ । ४ । १३ ॥ इतीकटि निपासते ॥ ८ ॥

सेपञ्चात्र- पादात्पदगौ समौ ॥

सर पुरोऽप्रतोऽप्रेम्य पुरस्तो गमगामिगा ॥ १६२ ॥

प्रष्ट

पुरःप्रश्नतिशब्देभ्यः परः सरः, पुरोऽप्रतोऽप्रे च सरति पुर सरः अप्रतःसरः
 अप्रेसरः "पुरोऽप्रतोऽप्रे संतेः" ॥ ५ । १ । १४० ॥ इति टः, अप्रेगूरपि ॥ १ ॥
 २ ॥ ३ ॥ पुरो गच्छति पुरोगम, पुरोग "नाम्नो गमः-" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति षडौ,
 णिनि पुरोगामी ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ १६२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्टः "प्रष्टोऽप्रगे" ॥ २ ।
 ३ । ३२ ॥ इति पत्वम् ॥ ७ ॥

अभावोशिकागन्तु प्राधुणोऽभ्यागतोऽतिथि ।

प्राधूर्णके

अबेदे अप्रतिवेत्ते भव आबोशिकः । "नेकप्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा"
 इति सूत्रे । अभ्यात्मादित्वादिकण् ॥ १ ॥ आगच्छत्यागन्तुः "हृसिकम्ब-" ॥
 (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ प्राधुणति भ्राम्यति प्राधुणः ॥ ३ ॥ अभ्याग
 च्छति अभ्यागम्यते स्स वा अभ्यागतः ॥ ४ ॥ अतति रतत गच्छति अतिथिः
 पुसिङ्गः "अतेरिथि" ॥ (उणा-६७३) ॥ आतिथ्योऽपि ।

“ त्रियिपर्वोत्सवाः सर्वे स्वप्ना येन महारमना ।

अतिरिं तं विजानीयाच्छेषमभ्यायत विदुः ” ॥ १ ॥

इति तु विशेषो नाधितः ॥ ५ ॥ प्राङ्मूर्ते प्राङ्मूर्तस्तत्र ॥ ६ ॥

अथावेक्षिकमाप्रतिर्यं चाऽऽतिशेय्यपि ॥ १६३ ॥

अवेशोऽप्रतिवेशे अथमावेक्षिकम् ॥ १ ॥ अतिशये इदमातिशयम् “ श्योऽ-
तिशये ” ॥ ७ । १ । १४ ॥ इति प्यः ॥ २ ॥ अतिशौ साधुरातिशेयी, श्रीश्री
बलिम् “ पश्चातिशि ” ॥ ७ । १ । १६ ॥ इत्येवम् ॥ २ ॥ १६३ ॥

सूर्योदस्तु स समाप्तो य सूर्योऽस्त गतेऽतिथिः ।

सूर्यप्रकाशम्याधः कातोऽपि सूर्यस्तमूढवान् सूर्योदः ॥ १ ॥

पादार्यं पाद्य

वारीत्सुत्तरतः संबन्धते, पादार्यमुदकं पाद्यम् “ पाद्यार्थे ” ॥ ७ । १ । २३ ॥
इति ये साधुः ॥ १ ॥

अर्घ्यार्थमर्थ्यं वारि

अर्घ्यार्थमर्थ्यं वारि “ पाद्यार्थे ” ॥ ७ । १ । २३ ॥ इति च ॥ १ ॥

अथ गौरवम् ॥ १६४ ॥

अभ्युत्थानं

शुभोर्भावो गौरवम् ॥ १ ॥ १६४ ॥ अभिमुखमुत्थीयते अभ्युत्थानम् ॥ २ ॥

व्यथकस्तु स्याद् मर्मस्यूगरुत्तुव ।

म्यथयति व्यथकः ॥ १ ॥ मर्मं स्यूयतीति मर्मस्यू ॥ २ ॥ अस्तुयति
अस्तुयः “ बहुविषक- ” ॥ ५ । १ । १२४ ॥ इति च ॥ ३ ॥

ग्रामेयके तु ग्रामीणग्राम्यौ

ग्रामे यथो ग्रामेयकस्तत्र “ कर्म्यादेयैयकम् ” ॥ ६ । ३ । १० ॥ १ ॥
“ ग्रामादीनय ” ॥ ६ । ३ । ९ ॥ इतीनाभि ग्रामीणः ॥ २ ॥ ये ग्राम्य- ॥ ३ ॥

छोको जन प्रजा ॥ १६५ ॥

सोऽस्ते पश्यति स्वबहारात्, सोऽस्ते वा कोकः ॥ १ ॥ जायते जनपति वा जनः
॥ २ ॥ प्रजायते प्रजा “ क्वचित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति च ॥ २ ॥ १६५ ॥

स्यात्प्रामुष्यायणोऽमुष्यपुत्र प्रसूयातवपुत्रक ।

अमुष्यापत्यमामुष्यायणः, नदादिनामनभि “ अन्तोऽङ्गमादवतो ” ॥ २ ॥

२ । ३३ ॥ इति पञ्चमल्लम् ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र , अत्र चौरादिपाठसामर्थात् समासे
पञ्चमल्लम् ॥ २ ॥ प्रख्यातो वत्सा पिताऽस्य प्रख्यातपत्न्यक ॥ ३ ॥

कुस्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥

जात्य

कुलस्यापत्य कुस्य , कौलेयकः “यैककमावसमासे वा ” ॥ ६।१।९७।१ ॥
२ ॥ “कुलादीन ” ॥ ६।१।९६ ॥ इति कुलीन ॥ ३ ॥ अभिजायते स्म अभिजातः,
अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥ ५ ॥ १६६ ॥ जातौ साधुर्जात्य ॥ ६ ॥

गोत्र तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।

अन्वयो जनन वश

गृयते कथ्यतेऽनेन गोत्रम् “हुयामा ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति प्रः
॥ १ ॥ सप्तम्यतेऽनेन सन्तानं, सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैत्यन्ववायः ॥ ३ ॥
अभिसन्त्यतेऽनेन अभिजन “व्यञ्जनाद् घम्” ॥ ५ । ३ । १३२ ॥ ४ ॥
कोळति सस्यायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ जन्मतेऽनेन जननम्
॥ ७ ॥ घम्यते जन्मतेऽनेन वशाः “पावावमि ” ॥ (उणा-५२७) ॥ इति
शः ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥

वशा सीमान्तिनी वामा वणिनी महिलाऽबला ।

योषा योषित्

स्वति कुलं, सूतेऽपह्नं, -स्तृणाति धर्मं, स्त्रायत्यस्यां गर्भं इति वा स्त्री “स्त्री ”
(उणा-४५०) ॥ इति त्रिति निपासते ॥ १ ॥ मृतरयो “नारीसस्त्री ” ॥ २ ॥
४ । ७६ ॥ इति इषां नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वन्यते भग्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥
उद्यते वधूः “वधेर्भ घ” ॥ (उणा-८३२) ॥ इत्यु ॥ ४ ॥ १६७ ॥ वधि कामयते वशा
॥ ५ ॥ सीमन्तं क्षेत्रविन्यासोऽस्त्वस्या सीमान्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति नरं
वामा “अतीरि ” ॥ (उणा-२३८) ॥ इति म, मद्वा वामा विपरीतलक्षणया,
मृत्कारिखेदनाद्वा ॥ ७ ॥ वणोऽस्त्वस्या वणिनी ॥ ८ ॥ महाते महिला “कस्य
निमहि-” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतीळ, महेशाऽपि ॥ ९ ॥ नास्ति वत्समस्या अवसा
॥ १० ॥ भौति नरेण योषा “ योरुव वा ” ॥ (उणा-५४१) ॥ इति यः ॥
११ ॥ युषः शौत्रः, योषाति गच्छति पुरुषं योषित् “इयवहि ” ॥ (उणा-८८७) ॥
इति इत्, योषिताऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु कान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥

प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽङ्गना ।

काम्यते क्वास्ता ॥ १ ॥ विभेतीषेवैश्यां भीरुः, अत्र क्रियावाचित्वा-
 ज्जातिलक्षण ऊह न भवति, यथा "असूर्यम्पद्मरूपा स्वं क्रिममौकरार्यसे" इति ।
 शास्त्रीयिका संज्ञाप्रकाराभेत् तदा मनुष्यजातित्वे सत्सूह मवत्येव, यथा "न हि भीरु ।
 गर्तं निवर्तते" इति ॥ २ ॥ प्रद्यत्सो मितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥२॥१६८० प्रद्यो
 मरुः कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्द सौत्र, सुन्दन्त्येनां सुन्दरी "ऋच्छिञ्चटि"
 ॥ (उपा ३९७) ॥ इत्यरः, सुष्ठु आद्रियते वा पूषोवरादित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
 प्ललादित्वाण्य ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्यः कर्त्तव्यनटि रमणी ॥ ७ ॥ छस्तति, छस्त्यते वा
 छस्तना ॥ ८ ॥ प्रसक्तान्यज्ञानि सन्त्यस्या भङ्गना " नोऽज्ञादे " ॥७॥२१९॥१९॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपद्रेन च ॥ १६९ ॥

विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरल्लोचना ।

अलसेक्षणा मृगाक्षी मधेभगमनाऽपि च ॥१७०॥

धामाक्षी सुस्मिता

अहस्य कर्मणो वा स्वाधासौ गुणश्च स्वगुणत्वेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः, अत्र
 स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीनां गुणानामसाधारणतामाह, तेन मनोज्ञत्वादीनां गुणत्वे-
 ऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति पृथग् निर्देश - उपमीयते अनेन उपमानं
 मृगलोचनादिः, मनोज्ञ आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादिपद् तेन च । एतैश्चिभिर्विशेषितमह-
 मवयवो सोच्यनादिः, कर्म च क्रिया यमनादिर्यस्या सा तथा स्त्री । यथाशब्दः स्वगु-
 णादिक्रमेणाङ्गकर्मादाहरणोपम्यासार्थः । तरल्ले लोचने अस्यास्तरल्लोचना, अत्र तर-
 ल्यं लोचनस्याऽसाधारण स्वकीयो गुणः ॥ १ ॥ अलसमीक्ष्यमालोकोऽस्या
 अलसेक्षणा, अत्र ईक्ष्यल्लक्षणायाः क्रियाया अलसत्वमसाधारणः स्वकीयो गुणः
 ॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, उष्ठसुखादित्वाद्दुपमानवाच्यक्षिशब्दस्य
 बहुमीहो स्त्रेयः, अत्र मृगाक्षिल्लक्षणेनोपमानेनाक्षिलक्ष्यमह विशेषितार् ॥ ३ ॥ एवं
 मतेभगमनमिह गममस्याः सा तथा, अत्रोपमानमूलमतेभगमनेनापरा यमनक्रिया
 विशेषिता ॥४॥१६९॥१७०॥ धामे मनोज्ञे अक्षिणी अस्या धामाक्षी अत्र धामत्वे
 नाश्वर्त्तं विशेषितम् ॥५॥ शोभनं स्मितमस्याः सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
 विशेषिता । वराहोद्धार, वरवर्षिणी, प्रतीपवर्षिणीत्यादयः शम्भुः अत्र अभ्युष्टाः ॥६॥

अस्या स्वं मानलौलास्मरादय ।

अस्याः क्रियाः स्वं धनं मात्रावय - मानोऽभिमानः स्वीस्य शब्दार्थेष्वभिधेय
 अतो मन्मय - तेन मामिनी, स्वीक्यवती, स्वरक्तीत्यादिनामानि भवन्ति, आदिमहणाद्
 मनोवित्त्वसादयः ॥

स्त्रीसा विज्ञासो विच्छिच्छिर्विच्योक् किलिकिचितम् ॥१७१॥

२ । ३३ ॥ इति पञ्चमोऽङ्कः ॥ १ ॥ अमुष्यपुत्र, अत्र धौरादिपाठसामर्थ्यात् समासे
पञ्चमोऽङ्कः ॥ २ ॥ प्रख्यातो वसा पिताऽस्य प्रख्यातवपुःकः ॥ ३ ॥

कुस्य कुलीनोऽभिजात कौलेयकमहाकुलौ ॥ १६६ ॥

जात्य

कुस्यपत्य कुस्य, कौलेयकः “वैयकमावसमासे वा” ॥ ६।१।९७।१ ॥
२ ॥ “कुलादीन” ॥ ६।१।९६ ॥ इति कुलीनः ॥ ३ ॥ अभिजायते स्व अभिजातः,
अभिजोऽपि ॥ ४ ॥ महत्कुलमस्य महाकुल ॥ ५ ॥ १६६ ॥ आतौ साधुर्जात्यः ॥ ६ ॥

गोत्रं तु सन्तानोऽन्ववायोऽभिजन कुलम् ।

अन्वयो जनन वश

गूयते कम्पतेऽनेन गोत्रम् “हुयामा” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति प्र-
॥ १ ॥ ससन्त्येऽनेन सन्तानः, सन्ततिरपि ॥ २ ॥ अन्ववैलान्ववाय ॥ ३ ॥
अभिजन्यतेऽनेन अभिजन “व्यञ्जनाद् घम्” ॥ ५।३।१३२ ॥ ४ ॥
कोळति संस्त्रायति कुलम् ॥ ५ ॥ अन्वीयतेऽन्वय ॥ ६ ॥ अन्वतेऽनेन जननम्
॥ ७ ॥ कम्पते जन्यतेऽनेन वंशः “पादावमि” ॥ (उणा-५२७) ॥ इति
श ॥ ८ ॥

स्त्री नारी वनिता वधू ॥ १६७ ॥

वशा सीमन्तिनी वामा वर्णिनी महिलाऽवला ।

योपा योपित्

स्वति कुलं, सुतेऽपर्यं, स्तृणाति धर्मं, स्त्रायत्यस्यां गर्भं इति वा स्त्री “स्त्री”
(उणा-४५०) ॥ इति त्रिंशो निपात्यते ॥ १ ॥ नृनरयोः “नारीसखी” ॥ २ ॥
४।७६ ॥ इति उपां नारादेशे नारी ॥ २ ॥ वन्यते मज्यते स्म वनिता ॥ ३ ॥
उद्यते वधूः “वधेर्धं व” ॥ (उणा-८३२) ॥ इत्युः ॥ ४ ॥ १६७ ॥ वधि कामयते वशा
॥ ५ ॥ सीमन्तः केशविन्धासोऽस्त्रस्याः सीमन्तिनी ॥ ६ ॥ वाति गच्छति मर
वामा “वर्तीरि-” ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः, यद्वा वामा विपरीतलक्षणया,
श्यारिखेवनाद्वा ॥ ७ ॥ वर्षोऽस्त्रस्या वर्णिनी ॥ ८ ॥ मद्यते महिला “कस्य
निमहि-” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतीळ, महेत्यपि ॥ ९ ॥ मास्त्रि यत्नस्या अपत्न
॥ १० ॥ यौति मरेण योपा “योस्य वा” ॥ (उणा-५४१) ॥ इति यः ॥
११ ॥ शुपः सौत्रः, योपति गच्छति पुरुषं योपित् “इस्रहि” ॥ (उणा-८८७) ॥
इति इत्, योपिषाऽपि ॥ १२ ॥

विशेषास्तु फान्ता भीरुर्नितम्बिनी ॥ १६८ ॥

प्रमदा सुन्दरी रामा रमणी ललनाऽरुना ।

काम्यते क्वन्ता ॥ १ ॥ विभेतीक्षेत्राणि मीरः, अत्र क्रियावानित्वा-
 ज्ञातिसंशुष कृद् न भवति, यथा "असूर्यम्पद्वरुणा त्वं किममीश्वरार्थसे" इति ।
 साप्यौसिका सहाप्रकाराद्ये तदा मनुष्यजातित्वे सत्सुद् भवत्येव, यथा " न हि मीरः ।
 यत निवर्तते" इति ॥ २ ॥ प्रसक्तो नितम्बोऽस्त्यस्या नितम्बिनी ॥३॥१६८॥ प्रकृत्यो
 मद् कामवेगोऽस्या प्रमदा ॥ ४ ॥ सुन्द सौत्रः, सुन्दन्त्येनां सुन्दरी "अच्छिञ्चति"
 ॥ (उपा ३१७) ॥ इत्सरः, सुष्ठु आद्रियते वा प्रुपोदरावित्वात् ॥ ५ ॥ रमते रामा,
 ज्वसादित्वाण्यः ॥ ६ ॥ रम्यादिभ्यः कृत्येनटि रमणी ॥ ७ ॥ सञ्चति, छस्यते वा
 सञ्चना ॥ ८ ॥ प्रशस्यन्मद्गानि सन्त्यस्या अङ्गना " मोऽङ्गादेः " ॥७॥१२९॥१॥

स्वगुणेनोपमानेन मनोज्ञादिपदेन च ॥ १६९ ॥

विशेषिताङ्गकर्मा स्त्री यथा तरललोचना ।

अलसेक्षणा मृगाक्षी मत्तेमगमनाऽपि च ॥१७०॥

वामाक्षी सुस्मिता

अत्रस्य काम्यो वा स्रग्धारी गुणश्च स्वगुणत्वेन तद्वाचिना शब्देनेत्यर्थः, अत्र
 स्वशब्दोपादानात् तरलत्वादीनां गुणामसाधारणतामाह तेन मनोहृत्वादीनां गुणत्वे-
 ऽपि साधारणत्वाद् मनोज्ञादिपदेन चेति प्रथमं निर्देशः ; उपमीयते अनेन उपमानं
 मृगाक्षोचनादि, मनोह आदिर्यस्य तद् मनोज्ञादिपद् तेन च । एतैस्त्रिभिर्विशेषितमत्र
 मत्तमयो सोचनादि, कर्म च क्रिया गमनादियस्या सा तथा स्त्री । यथाशब्दः स्वगु-
 णाधिकमेवाङ्गकर्मादाहरणोपम्यासार्यः । तरले सोचने अस्यास्तरललोचना, अत्र तर-
 लत्वं सोचनस्याऽसाधारणं स्वकीयो गुणः ॥ १ ॥ अस्मन्नीक्षणमासोकोऽस्या
 अलसेक्षणा अत्र ईक्षणसक्षणाया क्रियाया अलसत्वमसाधारणं स्वकीयो गुणः
 ॥ २ ॥ मृगाक्षिणीव अक्षिणी अस्या मृगाक्षी, तद्मृगाक्ष्यादित्वादुपमानवाच्यसिद्धस्य
 बहुव्रीहौ स्त्रीपः, अत्र मृगाक्षिसम्भवेनोपमानेनाक्षिणस्यमत्र विशेषितम् ॥ ३ ॥ एवं
 मत्तेमगमनमिव गमनमस्या सा तथा अत्रोपमानमूलमत्तेमगमनेनापरा गमनक्रिया
 विशेषिता ॥४॥१६९॥१७०॥ वामे मनोह्रे अक्षिणी अस्या वामाक्षी, अत्र वामत्वे-
 नाश्वर्गं विशेषितम् ॥५॥ स्त्रीमर्नं क्लितमस्याः सुस्मिता, अत्र शोभनत्वेन स्मितक्रिया
 विशेषिता । वराहोद्धार, वरवर्णिनी, प्रतीपवार्हिनीत्यादयः कृष्या अत्र अभ्यूषाः ॥६॥

१. अस्या स्वं मानलीलास्मरादयः ।

अस्याः क्रियाः स्वं धने मत्तादयः— मावोऽमिमानः, स्त्रीश्च गृह्णारणेष्टाविशेषः
 सरो मन्मथः तेन मामिनी, स्त्रीस्यकती, स्वरवतीत्यादिनामानि भवन्ति आदिप्रहृषाद्
 मनोविश्रसादयः ॥

छीला विलासो विच्छिन्निर्विज्वोक् किलिकिञ्चितम् ॥१७१॥

मोटायित कुट्टमित ललित विद्धत तथा ।

विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा स्त्रीणा स्वाभाविका दृश ॥ १७२ ॥

सीयते स्त्रीस्य वाग्धेयचेष्टितैः प्रियस्याऽनुकृतिः ॥ १ ॥ विस्मयन किञ्चन
स्यानगमनादिवैशिष्ट्यम् ॥ २ ॥ विक्षिप्य छित्तमैत्रिविच्छित्तौ शोभाङ्गुर्वादल्याक
ल्पविन्यास ॥ ३ ॥ विपरीतं युक्तं भाषणं निरुक्तत्वाद् विध्वोक सौभाग्यगर्वोद्वे-
ष्यवद्वा ॥ ४ ॥ अलीक किञ्चिच्चित्तं किञ्चित् कण्ठकृतं वा निरुक्तात् किञ्चि-
किञ्चित् सौभाग्यगर्वात् स्मितादीनां सद्दूर ॥ ५ ॥ १७१ ॥ मदनाङ्गपर्यन्ताङ्गमोदनाद्
मोटायित प्रियक्यावौ तद्भावभावनोत्था चेष्ट ॥ ६ ॥ कुट्टं कुत्सनादौ कुटेन मित
कस्यापुत्वे कुट्टमितमधराविग्रहणाद् बु ज्ञेऽपि हर्षं ॥ ७ ॥ छन्द्यते छन्दित मनुष्याङ्ग
न्यासः ॥ ८ ॥ विह्वल्यते विद्धत भाषणावसरेऽपि व्याजादभाषणम् ॥ ९ ॥ विभ्रमश्च वि-
भ्रम सौभाग्यगर्वाद् वचनादीनामन्ययानिवेश ॥ १० ॥ इत्येवमस्तङ्गिभ्यन्ते,
एभिरिच्छलङ्कारा , स्त्रीणामिति न तु पुंसाम् । स्वस्माद् रतिभाषाद् हृदयगोचरीभूताद्
भवन्ति स्वाभाविकाः, यदा कस्याश्चिद् नायिकायाः कश्चिदेव स्वभावस्यद् भवति,
अन्यस्या अन्यः, कस्याश्चिद् द्वौ, अथ इत्यादि, अतोऽपि स्वाभाविका , ते च दक्षस्य
सुरिति ॥ १७२ ॥

प्रागल्भ्यौदार्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।

दीप्तिश्चाऽमलजा

प्रागल्भ्य प्रबोधे नि साध्यत्वम् ॥ १ ॥ औदार्यममर्षेर्भ्याद्यवस्थास्तपि प्रभय-
॥ २ ॥ माधुर्यं शोभादिव्यपि चेष्टामनुगतम् ॥ ३ ॥ शोभा स्थायीः पुमोगोपबृंहितैः
किञ्चिच्छायान्तराश्रमणम् ॥ ४ ॥ धीरत्वमक्षापस्मविक्रयनत्व च ॥ ५ ॥ कान्ति-
स्थायीः पुमोगोपबृंहितैर्मन्त्राञ्छ्रया ॥ ६ ॥ सैव तीव्र दीप्तिः ॥ ७ ॥ यथाभावात्
यज्जनाः क्रियाऽऽप्रमानः, “ इच्छतो यज्जतो देहे क्रिया ” इति हि पदार्थविदः,
ततोऽन्ये स्वमलजा गुणात्मानं सप्तलङ्काराः ॥

भावहावहेलास्रयोऽङ्गजा ॥ १७३ ॥

अन्तर्गतासनात्मतया वर्तमानं रसाद्यं भावं भावयतीति भावः, अङ्गस्या
स्यो विकारः ॥ १ ॥ स्वचित्तद्वयेति परत्र कृष्टी ददतीं हावयतीति हावो झूतारकृदी
नां यद्विचरः ॥ २ ॥ हेतुं हावस्य प्रसरणं हेतु अङ्गस्य भूयान् विकारः ॥ ३ ॥
प्राग्वन्मान्यव्यवहारेण सरोवोवृद्धेनाङ्गाद् वेदाद् भवन्तीत्यङ्गजास्रयोऽङ्गजा इति
॥ १७३ ॥

सा कोपना भामिनी स्यात्

भामतेऽवश्यं, भामः प्रेयोऽरत्यसा वा भामिनी ॥ १ ॥

छेका मत्ता च घाणिनी ।

छेका मत्ता बजस्यबन्धु वाणिनी ॥ १ ॥

कन्या कनी कुमारी च

कनति दीप्यते कन्या " स्याच्छा- " ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥
कनति क्वि कनी " बयस्यनन्धे " ॥ २१४।२१ ॥ इति इयाम् ॥ २ ॥ कुमारमति
कीडमति कुमारी, कुस्वितो मारोऽस्या बाऽनूत्वात् ॥ ३ ॥

गौरी तु नग्निकाऽरजा ॥ १७४ ॥

श्रीघमरहिता गूवते उपादेयतया गौरी " सुरसुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥
इति छात्रु । ' भोनजैत् प्रीडे ' इति केचित्, नजायते स्र नमा के ममिक्र,
" अट्टवर्षा भवेत् गौरी दक्षमे नमिका मवेत् " इति स्मार्त्तौ विद्येपो नाधित ॥ १ ॥
नास्ति रजोऽस्या अरजा अघ्रास्तुः ॥ २ ॥ १७४ ॥

मध्यमा तु दधरजास्तरुणी युवतिश्चरी ।

तल्लनी दिक्करी

मध्यमा मध्यमवयाः ॥ १ ॥ इत् रजोऽस्या दधरजा प्रास्तुः ॥ २ ॥ तरति
कौमारं बयस्तरुणी " मध्यजि- " ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युनः " कयस्यन
न्धे " ॥ २१४।२१ ॥ इति डीः ॥ ३ ॥ " युनक्तिः " ॥ २।४।७७ ॥
युवतिः, यौतीति वा " यो क्ति " ॥ (उणा-६५८) ॥ इत्यौणादिकोऽति,
तस्मात् " इतोऽल्पपर्यात् " ॥ २।४।३२ ॥ इति वा इया युवतीक्षपि
भवति ॥ ४ ॥ वरति वरी ॥ ५ ॥ रस्य कस्मे तल्लनी ॥ ६ ॥ दिक्कमात्रमं करोति
दिक्करी, यक्कमम्- " परिणतदिक्करिकस्वदीर्घमिति " इति ॥ ७ ॥

वर्या पतिवरा स्वयंवरा ॥ १७५ ॥

मियते वर्या " वर्योपवर्या- ' ॥ ५।१।३२ ॥ इति ये सात्रुः, वरमहति
वा " वर्योदेर्यः " ॥ ६।४।१७८ ॥ इति य ॥ १ ॥ पति इणीते पतिवरा
' वृष्टि- " ॥ ५।१।११२ ॥ इति छः ॥ २ ॥ स्वयं इणीते स्वय
वरा ॥ ३ ॥ १७५ ॥

सुवासिनी वधूटी स्वाधिरिण्टी

सुष्ठु वसति सुवासिनी स्ववासिनीति इमिष्ठाः ॥ १ ॥ वध्नाति कट्यसैर्-
धूये " वग्नेः " ॥ (उणा-११७) ॥ इति क्तिङ्ग " बयस्यनन्धे " ॥ २।
४।२१ ॥ इति डीः वध्नातीक्षपि म्यादि ॥ २ ॥ चिरिः सौत्रः स्वादिः चिरिणोति
चिरिण्टी " चिष्टवर् च वा " ॥ (उणा-१५०) ॥ इति छात्रुः चिरिण्टीक्षपि,
चिरिण्टीक्षमरः । चरिण्टीक्षन्धे ॥ ३ ॥

अथ सधर्मिणी ।

पत्नी सहचरी पाणिगृहीती गृहिणी गृहा ॥ १७६ ॥

दारा क्षेत्र वधूर्मार्या जनी जाया परिग्रह ।

द्वितीयोदा कलत्र च

सह धर्मोऽस्त्यस्या सधर्मिणी, महादौ सहाधिकारात्, सधधर्मिणी, सधमचारि
ण्यपि ॥ १ ॥ पत्नीति पतिस्यवात् “ उदायाम् ” ॥ २ । ४ । ५१ ॥ इति डीः
नकारान्तादेश ॥ २ ॥ सह धर्मै चरति सहचरी ॥ ३ ॥ पाणिगृहीतोऽस्माः,
पाणौ वा गृहीता पाणिगृहीती “ पाणिगृहीतीति ” ॥ २ । ४ । ५२ ॥ इति डीः,
करातीत्यपि ॥ ४ ॥ गृहमस्त्यस्या गृहिणी, गेहिनीत्यपि ॥ ५ ॥ गृहवासहेतुमुत्
त्वाद् गृहाः, पुंस्त्रीबलिङ्ग, पुंस्यस बहुवचनान्त एव ॥ ६ ॥ १७६ ॥ दारयन्ति, वीयन्त
एभिरिति वा दारा, पुलिङ्गो बहुवचनान्तस्य, एकवचनान्तोऽपि इत्यते, बह्वस्यम्-“ध
र्मप्रजासम्पन्ने दारे नान्य कुर्वीत” इति, “ न्यायावाया- ” ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति
धमि साधुः ॥ ७ ॥ क्षयन्ति निवसन्त्यत्र क्षेत्रम् “ द्रुयामा- ” ॥ (उणा ४५१) ॥
इति च ॥ ८ ॥ उदाते वधूः ॥ ९ ॥ व्रियते भार्या ॥ १० ॥ जायतेऽस्या पति
रिति जनि, कृपा जनी ॥ ११ ॥ “ ऋषिजनि- ” ॥ (उणा-३६१) ॥ इति
किति ये जाया, यन्मनुः-“जायायास्तदि जायस्व यदस्या जायते घृताः” ॥ १२ ॥
परिग्रहते परिग्रहः ॥ १३ ॥ द्वयो पूरणी द्वितीया ॥ १४ ॥ उदाते परिणीयते म्
उदा ॥ १५ ॥ कठति माघति कठत्रं, क्त्वे कठत्रम् “ एप्रक्षि- ” ॥ (उणा-
४५६) ॥ इक्षेत्रः ॥ १६ ॥

पुरन्ध्री तु कुटुम्बिनी ॥ १७७ ॥

पुर भते पुरन्ध्रः, पृपोदरावित्वाद् कृपा पुरन्ध्री ॥ १ ॥ कुटुम्बं पुत्रवृक्षा-
वास्त्यस्या कुटुम्बिनी ॥ २ ॥ १७७ ॥

प्रजावती भ्रातृर्जाया

प्रजास्त्यस्या प्रजावती ॥ १ ॥ भ्रातृजायेत्यत्र “ ऋतां विद्या- ” ॥ ३ । २ । ३७ ॥
इति समासे पठ्यपठ्य । “ इत्यसि भ्रातृजायाम् ” इत्यादौ तु सप्तमसिमास ॥ २ ॥

सूनो स्तुपा जनी वधू ।

सूनोर्जाया, स्त्रीति अपत्यवास्त्यन्मात् स्तुपा “ स्तुपसू- ” ॥ (उणा-५४२)
॥ इति क्त्विपः ॥ १ ॥ जायतेऽस्या जनी ॥ २ ॥ उदाते वधू, वधूटी-
त्यपि ॥ ३ ॥

भ्रातृवर्गस या जामा यातरस्ता परस्परम् ॥ १७८ ॥

यतन्ते स्पर्धमा यातरः “ यतिननादिभ्यां शीर्ष्य ” ॥ (उणा-८५९) ॥ इति
कः ॥ १७८ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीर पतिरस्या वीरपत्नी “ उपत्न्यादी ” ॥ २ । ४ । ५० ॥ इति उपां
साधुः ॥ १ ॥ २ ॥

कुलस्त्री कुलमालिका ।

कुलस्य स्त्री कुलस्त्री ॥ १ ॥ कुलस्य बासिका कुलमालिका; कुरुपालिकेस्त्रमरा ॥ २ ॥

प्रेयसी दयिता कान्ता प्राणेशा वल्लभा प्रिया ॥ १७९ ॥

हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा प्रणयिनी च सा ।

अतिशयेन प्रिया प्रेयसी “ गुणाहा ” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीयसि “ प्रिय
स्विर ” ॥ ७ । ४ । ३८ ॥ इति प्रादेश्च ॥ १ ॥ नरस्य हृदि दयिता ॥ २ ॥
कान्तत कान्ता ॥ ३ ॥ प्राणान् हृदि प्राणेशा ॥ ४ ॥ बद्धते बन्धमा “ कृषु- ”
॥ (उणा-३१९) ॥ ह्रस्वमः ॥ ५ ॥ प्रीणाति प्रिया “ वाम्युपान्त्य ” ॥ ५ । १ ।
५४ ॥ इति कः ॥ ६ ॥ १७९ ॥ हृदयसेष्टे हृदयेशा ॥ ७ ॥ प्राणानां समा तुस्या
प्राणसमा ॥ ८ ॥ अतिशयेन प्रिया प्रेष्ठा ॥ ९ ॥ प्रणयः प्रेम सोऽस्तस्याः प्रण
यिनी, प्रेमवतीऽपि ॥ १० ॥

प्रेयस्याद्या पुंसि पत्नौ मर्ता सेक्ता पतिर्वर ॥ १८० ॥

विषोढा रमणो भोक्ता रुच्यो वरयिता धव ।

प्रेयसीप्रसृतयः शय्या पुंसिरे वर्तमानाः सन्तः पत्नौ वर्तन्ते, तद्यथा-प्रेयान्
॥ १ ॥ दयितः ॥ २ ॥ कान्तः ॥ ३ ॥ प्राणेशः ॥ ४ ॥ बन्धमः ॥ ५ ॥ प्रिय ॥ ६ ॥
हृदयेशः ॥ ७ ॥ प्राणसमः ॥ ८ ॥ प्रेष्ठा ॥ ९ ॥ प्रणयी च ॥ १० ॥ विमर्ति
प्रियां मर्ता ॥ ११ ॥ सिद्धति सेक्ता ॥ १२ ॥ पाति पति “ पातेर्भा ” ॥ (उणा-
६५९) ॥ इति क्विदतिः ॥ १३ ॥ हृषीते वरयति वा वरः ॥ १४ ॥ १८० ॥
विषोढाति परिणमते वा विषोढा यौगिकत्वात् परिणेतो पाप्मिमाह, स्वबन्धनेत्यादयः
॥ १५ ॥ रमते चित्त, रमयति वा रमणः ॥ १६ ॥ मुञ्जे कान्ता भोक्ता ॥ १७ ॥
रोचते रुच्यः ॥ ‘ रुच्यारुच्य ’ ॥ ५ । १ । ६ ॥ इति ये निपात्यते ॥ १८ ॥ वर
वति वरयिता ॥ १९ ॥ पुनाति भवः ॥ २० ॥

अन्यास्तु तस्य सुहृद

एष वरस्य सुहृदो वयस्याः, जनीं बहन्ति जन्माः ‘ इयपय- ’ ॥ ७ । १ । ११ ॥
इति यः ॥ १ ॥

विवाह पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥

पाणिग्रहणमुद्वाह उपाद् याम यमावपि ।

दारकर्म परिणय

विवहन विवाह ॥ १ ॥ पाणि पीड्यतेऽस्मिन् पाणिपीडनम् ॥ १८१ ॥
एव पाणिग्रहणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्वाहनमुद्वाह ॥ ४ ॥ उपात्परतो याम-यमौ उपयम
ममुपयामः, उपयमः “ सनिभ्युपाद्यम ” ॥ ५ । ३ । २५ ॥ इति षाड् ॥ ५ ॥
६ ॥ दारणां कर्म क्रिया दारकर्म ॥ ७ ॥ परिणयनं परिणयः ॥ ८ ॥

क्षेपधात्र-

आम्बूलमालिकोद्वाहे वरमात्रा तु दौन्दुभी ।

गोपाली वर्णके दान्तियात्रा वरनिमन्त्रणे ।

स्यादिन्द्राणी महे हेसिखल्लर्मङ्गलध्वनि ॥ १ ॥

स्यात् स्वस्वयम पूर्णकलशे मङ्गलाङ्किकम् ।

दान्तिके मङ्गलज्ञान वारिपद्मवारिणा ॥ २ ॥

हस्तलेपे तु करणं हस्तबन्धे तु पीडनम् ।

सच्छेदे समब्रंशो घूर्णिते तु घूर्णितम् ॥ ३ ॥

जामाता दुहितु पति ॥ १८२ ॥

आमां प्रजायां भिन्वन्ति तमिति जामाता “ जामामिगः” ॥ (उवा-८६०) ॥
इति तु ॥ १ ॥ १८२ ॥

उपपतिस्तु जार स्यात्

उपजातः पतिरुपपतिः ॥ १ ॥ जीर्यतेऽनेन, जरयति वा जारः “ न्याया
वाया- ” ॥ ५ । ३ । १३४ ॥ इति षमि साङ् ॥ २ ॥

भुजङ्गो गणिकापति ।

भुजङ्गान्धां मृष्यङ्गपामिष गच्छति भुजङ्गः, “नाम्नो गमः” ॥ ५ । १ । १३१ ॥
इति षड् ॥ १ ॥

जम्पती दम्पती जायापती भार्यापती समा ॥ १८३ ॥

आया च पतिश्च जम्पती, दम्पती, राजदन्तावित्वाग्नायाश्चाप्यस्य जम्-दम् भाषो
वा निपास्यते, पक्षे जायापती ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ भार्या च पतिश्च भार्यापती ॥ ४ ॥
१८३ ॥

यौतकं युतयोर्वेयं सुदायो हरण च तत् ।

युतयोर्वधूहरमोरिद यौतकम् ॥ १ ॥ सुष्ठु वीर्यते सुदाय, दाय इत्येके,

यच्छमश्वत - "श्रीतकादि धन दायो दयो दानमुदाहृतम्" इति ॥२१॥ हिमतेऽनेनेति
हरणम् ॥ ३ ॥

हृतामिपेक्ष महिषी

द्रुपञ्जीस्युत्तरत संवप्यते, महादेवीत्वे हृतामिपेक्षा, यथा वासवदत्ता । मद्यते
पूमते महिषी " मद्यविभ्यां टित् " ॥ (उणा-५४७) ॥ इतीपः ॥ १ ॥

भोगिन्योऽन्या नृपक्षिम ॥ १८४ ॥

भोगोऽस्मासां भोगिन्य, अन्या पद्मावत्याया ॥ १ ॥ १८४ ॥

सैरन्त्री याऽन्यवेक्ष्मसा स्वतन्त्रा शिल्पजीविनी ।

याऽन्यवेक्ष्मसा परवेक्षोपजीविनी स्वतन्त्रा स्थायता एकामता न मन्ती
स्वर्ष, किञ्च प्रसाधनादि तेन जीवति सा, सा ईरमीरलं धरते सैरन्त्री द्रुपोदरा
दित्वात् " यद् पश्चिक्खामिहा जीवरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारका सैरन्त्री " इति
श्रवः ॥ १ ॥

असिक्न्यन्त-पुरप्रेष्या

असिताऽसिक्निः " अ- पश्चिक्खितात् " ॥ २ । ४ । ३७ ॥ इति ऋषां
साङु, अन्तपुरे प्रेष्या नियोज्या ॥ १ ॥

सूतीसचारिके समे ॥ १८५ ॥

इत्येते मौख्यौद् इती " सीरी- " ॥ (उणा २०१) ॥ इति कित् ट ॥ १ ॥
संभारयति संवेक्षं प्रापयति सचारिका ॥ २ ॥ १८५ ॥

प्रज्ञा प्राज्ञी प्रजानत्यां

प्रजानाति-प्रज्ञा ॥ १ ॥ सैव प्रज्ञायामि प्राज्ञी ॥ २ ॥

प्राज्ञा तु मञ्जयाऽन्विता ।

प्रज्ञाऽस्मसा प्राज्ञा ' प्रज्ञाधदा " ॥ ७ । २ । ३३ ॥ इति ण- ॥ १ ॥

स्यादामीरी महाशुद्धी जातिपुंयोगयो समे ॥ १८६ ॥

आमीरंजातीया आमीरस्य जी वा आमीरी, एवं महाशुद्धी, जातिस्वभावो यत्र
योगस्वभावो वा हीप्रसयः, वैश्यभेद एव आमीरो गवाशुपुञ्जीवी अन्यत्र महती
वासो ह्यत्र वा महाशुद्धेरेव मन्ति ॥ १ ॥ २ ॥ १८६ ॥

पुंयुज्याचार्याचार्यानी

। पुंसा भोगः पुंयुक् तत्र, आचार्यस्य भार्या आचार्या आचार्यानी ' मातुसा
चार्यापाम्भामादा ' ॥ २ । ४ । ६३ ॥ इति ङीः पक्षे तत्प्राभियोगे आन्-आन्तः,
शुद्धादिप्याद् यत्पामाबाः ॥ १ ॥ २ ॥

मातुलानी तु मातुली ।

अत्रापि पुंगो मातुलस्य भार्या मातुलानी मातुली ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

पुंगो गदुपाध्यायस्य भार्याऽप्युपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षत्रिय्यर्या च शूद्रघपि ॥ १८७ ॥

पुंगो क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियी ॥ १ ॥ अर्यस्य भार्या अर्या ॥ १ ॥ शूद्रस्य भार्या शूद्री “धवाद योग-” ॥ २।४।५९ ॥ इति स्त्रीः ॥ १ ॥ १८७ ॥

स्वत आचार्या शूद्रा च

स्वतः पुंगो विना स्त्री आचार्या ॥ १ ॥ शूद्रा अत्राऽऽपेच ॥ १ ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाप्यपि ।

स्वत एव स्त्री “अर्यक्षत्रियाद्वा” ॥ २।४।६६ ॥ इति विकल्पेन स्त्री, तस्य भियोगे धान् चान्तः, पक्षे धाप ॥ १ ॥ २ ॥

उपाध्याय्युपाध्याया स्यात्

स्वत एव स्त्री, उपेस्य अधीमतेऽस्या इत्युपाध्यायी, उपाध्याया “इदोऽपादाने तु टिद्वा” ॥ ५।३।१९ ॥ इति भनो विकल्पेन टित्वादेकत्र स्त्री, पक्षे धाप ॥ १ ॥ २ ॥

अर्याऽर्याप्यौ पुन समे ॥ १८८ ॥

स्वत एव ॥ १ ॥ २ ॥ १८८ ॥

विधिपूर्त्त पुनर्भूद्विरूढ

भृणोति विधिपूः “भृषेद्विधिपदिषीषौ च” ॥ (उना-८४२) ॥ इत्यु, दिधीपूरपि ॥ १ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । द्वौ वारावस्य द्विरूढा ससकृता “असकृता च द्वौ वैच पुनर्भूः ससकृता पुनः” । मनुस्त्वन्मयाह-

“ज्येष्ठानी यद्यनूढायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिपूर्णेया पूर्वा तु विधिपूर्मता” ॥ १ ॥ २ ॥

अस्या विधिपू पति ।

अस्याः पुनर्भाः पतिः विधिपूमिच्छ्वारमनो विधिपूः “अमाभ्ययात्” ॥ ३।४।२३ ॥ इति क्यन्, तत क्विपि यस्योपः ॥ १ ॥

स तु द्विजोऽग्नेदिधिपूर्यस्य स्यात् सैव गेहिनी ॥ १८९ ॥

अग्नेऽनन्वभार्यत्वात् प्रथमं विधिपूर्यस्य सोऽग्नेदिधिपूः समाधान्तविधेरति-
स्यत्वात् क्व न भवति, सैवेति पुनर्भूरेप ॥ १ ॥ १८९ ॥

ज्येष्ठेऽनूदे परिवेषाऽनुजो दारपरिमही ।
ज्येष्ठे भ्रातरि अहृतविवादे कनिष्ठो विवाहाद्येतोः परिवर्ग्यं विन्दति परिवेत्ता

मत्स्यवृत्ति - "येऽप्रभेद्यकृत्त्रेषु कुर्वते दारसंग्रहम् ।
हेयास्ते परिवेत्तार परिवितित्तु पूवजः" ॥ १ ॥ इति ।
सपत्न्यपुत्रं वैतत्, यतोऽप्रिमहोप्रादावपि परिवेदनम्यवहारोऽस्ति ॥ १ ॥

तस्य ज्येष्ठ परिविति
तस्य परिवेत्तुर्ग्येष्ठोऽप्रजः परिवर्ग्यं य विन्दति च परिविति ॥ १ ॥
आया तु परिवेदिनी ॥ १९० ॥
तस्य परिवेत्तुर्जाया परिवर्ग्यं विन्दति परिवेदिनी ॥ १ ॥ १९० ॥

वृषस्यन्ती कामुकी स्यात् ।
वृष मीपुनमिच्छति वृषस्यन्ती
११४ ॥ १ ॥ कर्मनर्थाका कामुकी
रिंसायां शीः ॥ २ ॥
इच्छायुक्ता तु कामुका ।
अत्र च रिंसाया अभावादेव ॥ १ ॥
इच्छायुक्ता तु कामुका ।
अत्र च रिंसाया अभावादेव ॥ १ ॥
कृतसापत्निकाऽध्युदाऽभिविज्ञा
कृत सापत्नं सपत्नीमावोऽस्माः कृतसापत्निक ॥ १ ॥ अभि उपरि उग्रते
द्वितीया अस्मा अभ्यूहा ॥ २ ॥ अभिविन्दति अस्यामभिविज्ञा ॥ २ ॥
अथ पतिव्रता ॥ १९१ ॥
एकपत्नी सुचरित्रा साध्वी सती
पतिवैवैव प्रथमस्याः पतिव्रता मत्स्यवृत्तिः- मालि स्त्रीषां वृषण् महो न
मिति ॥ १ ॥ १९१ ॥ एकः पतिरस्या एकपत्नी ' सपत्न्यावौ ॥ २ ॥ १५० ॥
इषां साधु ॥ २ ॥ शोभनं चरित्रमस्याः सुचरित्रा ॥ २ ॥ सप्रभोति पतिवैवा
॥ ५ ॥ अस्ति निर्लं मर्तुमका सती ॥ ५ ॥
असतीत्वरी ।
पुंश्चली चर्षणी अन्यक्याविनीता च पांसुजा ॥ १९२ ॥
सैरिणी कुलटा
सती असती ॥ १ ॥ एतेषांका इत्येते " सतीवृत्तिः" ॥ ५ ॥ १ ॥ ७७ ॥

इति द्युरप् ॥ २ ॥ पुमांस चलयति पुंघली ॥ ३ ॥ कर्पति मनधर्पणि “ कृपेभ
 षादेः ” ॥ (उणा-६४१) ॥ इति अणि , कस्य चत्वं च, इयां चर्पणी ॥ ४ ॥
 वप्याति विस वघकी “ वृक्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक् ॥ ५ ॥ न विनीता अ-
 विनीता ॥ ६ ॥ पांमुर्मास्त्रिन्यहेतुरस्यस्या पांमुला, सिष्मादित्वाद् रु ॥ ७ ॥ १९२ ॥
 स्वयमीरिगु शीलमस्या खैरिणी “ खैरखैर्यक्षौहिष्याम् ” ॥ १।२।१५ ॥ इक्षौ
 त्वम् ॥ ८ ॥ कोलति कुस्य “ कुलिविलिभ्मां कित् ” ॥ (उणा १४३) ॥ इत्यट्
 कुलान्यटति शीलं भेत्तु वा शृपोदरादित्वात् , कुत्सित ऋयति इति वा ॥ ९ ॥

शेषधात्र-

कुस्यट्यां तु दुःश्री वन्दुदा कलकृणिका ।

घपणी अञ्छनी सण्ठशीला मदननालिका ॥

प्रिलोचना मनोहारी ॥

याति या प्रिय साऽभिसारिका ।

मदनेन मदेन वा या श्लिष्टा प्रियमभिसरति, अभिसारयति वा सा अगि
 सारिका, यद्भरत —

“ हित्वा स्रग्धामये श्लिष्टा मदेन मदनेन वा ।

अभिसारयते कान्तं सा भवेदाभिसारिका ” ॥ १ ॥ १ ॥

घयस्यालि सखी सखीची

घयसा तुल्या वयसा “ ह्यपय ” ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ १ ॥ अञ्छती
 खालि “ कृष्कृटि ” ॥ (उणा ६१९) ॥ इति णिदिग् ॥ २ ॥ सजुते सखी
 “ सनेर्बलिः ” ॥ (उणा-६२५) ॥ “ नारीसखी-” ॥ २।४।७६ ॥ इति शीः
 ॥ ३ ॥ सहायति सखीची “ अघः ” ॥ २।४।३ ॥ इति डी ॥ ४ ॥

अशिम्बी तु सिन्धु विना ॥ १९३ ॥

माखि शिष्टरस्या अशिम्बी “ अशिषोः ” ॥ २।४।८ ॥ इति डी ॥ १ ॥ १३३ ॥

पतिवल्नी जीवत्पतिः

पतिरस्यस्याः पतिवल्नी ‘ पतिवल्न्यन्तर्बल्न्यौ भार्यागर्भिष्योः ’ ॥ २।४।५३ ॥
 इति इपां साधुः ॥ १ ॥ जीवन् पतिरस्या जीवत्पति , जीवत्पत्नी अपि ॥ २ ॥

विश्वस्ता विघवा समे ।

विश्वसिति स विश्वस्ता ॥ १ ॥ विगतो पपो मर्ता अस्या विघवा ॥ २ ॥

निर्वारा निष्पतिमुता

निर्गतौ वीथे पतिपुत्रौ अस्या निर्वारा, अवीराऽपि ॥ १ ॥

जीवतोका तु जीवसू ॥ १९४ ॥

जीवतोक्मपत्यमस्या जीवतोक्त्र ॥ १ ॥ जीवा जीवन्ती सूः प्रसूतिरस्या जीवसू ॥ २ ॥ १९४ ॥

नश्यत्प्रसूतिका निन्दु

नश्यन्ती नियमाणा प्रसूतिर्यस्याः सा तथा, निन्दस्यत्मान निन्दु "स्यसू '॥ (उणा ७१६) ॥ इति बहुवचनाद् च ॥ १ ॥

सस्मभुर्नरमाखिनी ।

सह स्मभुणा वर्तते सस्मभुः मरत्वं गच्छते धारयति नरमाखिनी ॥ १ ॥
शेषधात्र- पाठेः सस्मभुयोपिति ॥

कात्यायनी स्वर्षवृद्धा कापायवसनाऽधवा ॥ १९५ ॥

कतस्यापस्यमिष कात्यायनी अपिपत्न्याकारत्वात् त्रिच्छपेयम् जर्षं इच्छ
जर्षं इच्छ, कापायेन रत्नं कापामं वसनमस्या कापायवसना, नास्ति धवो अस्या
अपवा रत्नेर्जर्षः ॥ १ ॥ १९५ ॥

धवणा भिक्षुकी मुण्डा

शृणोति धवणा, धमणाऽपि च ॥ १ ॥ भिक्षुवशीस्य भिक्षुः के, इयां च
भिक्षुकी ॥ २ ॥ मुण्ड्यते मुण्डा ॥ ३ ॥
शेषधात्र- धवणामां भिक्षुकी स्मात् ॥

पोटा तु स्त्री नृलक्षणा ।

पुत्र्यते संक्षिप्त्यते स्त्रीबलेन यमि पोटा स्त्री नृलक्षणा इत्युभयस्यञ्जना नृपु
त्र्यते ॥ १ ॥

साधारणस्त्री गणिका वेद्या पण्यपणाङ्गना ॥ १९६ ॥

मुञ्जिप्या छञ्जिका रूपाऽऽजीवा

साधारणा वाच्यौ स्त्री च साधारणस्त्री ॥१॥ गणसतीम्बरानीश्वरी यञ्जिका गणः
स्त्र्यासा वा ॥ २ ॥ वेद्ये वेद्यावाटे मवा वेद्या दिगादित्वाद् म वेद्येन शोभते
॥ ३ ॥ पण्येन पणेन वाहना पण्यङ्गना पणाङ्गना ॥४॥ १९६ ॥ मुञ्ज्यते
' छञ्जिमुञ्जिभ्यां छिप्यः ' ॥ (उणा ३८४) ॥६॥ लङ्प्रति मर्त्यवते
॥ १७ ॥ रूपेणाऽऽजीवति रूपाजीवा ॥८॥

शेषधात्र- वेद्यावां तु लणात्छिञ्ज ।

वारवाणिः कामछेद्या मुद्रा ॥

वारवधू' पुन ।

सा वारमुख्या

सा पेश्या वारे सेवाक्रमे नियुक्ता वधूः स्त्री वारवधू ॥ १ ॥ वारे सेवाक्रमे मुख्या वारमुख्या ॥ २ ॥

अथ चुन्दी कुट्टनी शम्भली समा ॥१९७ ॥

पुत्र हावकरणे पुत्रति चुन्दी धूपोदरादित्वात्, देस्योऽयमित्यन्ये ॥ १ ॥ कुट्टयति कुट्टनी " रम्यादिभ्यः कर्तरि " ॥५।३।१२६ ॥ इत्यनद् ॥ २ ॥ ध धेयो भस्ते हिनस्ति शम्भली, शम्भ धेयोयुक्तं छाति वा ॥ ३ ॥ १९७ ॥

पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुट्टहारिका ।

पुटति अधमेन स्रष्टिष्यति पोटा, अपादित्वाद् बत्वे वोटा ॥ १ ॥ २ ॥ भेटति चेटी ॥ ३ ॥ दासते वस्यते वा दासी ॥ ४ ॥ कुट्टं घट हरति कुट्टहारिका ॥ ५ ॥ शेषधात्र-वैठ्यां गणेरुक्ता ॥

वडवा कुम्भदासी च ॥

नमा तु कोटवी

न वस्त्रे " दिननम " ॥ (उणा २६८) ॥ इति ने निपातनाद् नमा, विवक्षा योषिद् मुक्ककेशीस्त्रागम, नमिकाऽपि ॥ १ ॥ कोटेन छम्भाबसात् कुट्टिस्त्रेण वेति याति कोटवी " कथित् " ॥५।१।१७१ ॥ इति कः, कुट्टतीति वा " कैरवमैरव " ॥ (उणा ५१९) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥

वृद्धा पलिकनी

पलिता पलिकनी "कन् पलिता-" ॥२।४।३७॥ इति कर्पा साधुः ॥१॥

अथ रजस्वला ॥ १९८ ॥

पुण्यवत्यधिरात्रेयी स्त्रीधर्मिणी मलिन्यवी ।

उदक्या ऋतुमती च

रजोऽस्त्रस्या रजस्वला, कृम्यादित्वाद् वस्त्र् ॥ १ ॥ १९८ ॥ मती पुण्यवती " पुष्पिता " इति माळा ॥२॥ अति भूमाबिसाधिः " वृत्रम्ब-" ॥ (उणा-६११) ॥ इति इः, अपादेशाच्च; न धीयते मगोऽस्त्रामिति वा ॥ ३ ॥ आत्रायते आत्रेयी " य एषातः " ॥ ५।१।२८ ॥ गौरादित्वाद् स्त्री, अत्रेरपस्त्रमित्येके ॥ ४ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्रस्याः स्त्रीधर्मिणी ॥ ५ ॥ मलोऽस्त्रस्या मलिन्यी, गौरादित्वाद् रजस्वलायां स्त्री ॥६॥ अभ्यते रक्षते अवीः " वृत्तुवन्दि-" ॥ (उणा-७११) ॥

इति ईः ॥७॥ उक्ते मवा उदक्या " नाम्नुदकात् " ॥ ६१३१२५ ॥ इति या,
उदकमर्हतीति वा वण्णादित्वाद् मः ॥ ८ ॥ ऋत् रजोऽस्मा अस्ति ऋत्तुमती ॥९॥

पुष्पहीना तु निष्कला ॥ १९९ ॥

मिर्गता कला अस्या निष्कला, निष्कान्ता कलाभ्योऽप्युदिम्य इति वा ॥ १७१९९ ॥

राका तु सरजा कन्या

गुरुणा कर्जा राति इवाति राका "भीष्म-" ॥ (उणा-२७) ॥ इति कः ॥ १४

क्षीधर्मं पुष्पमार्तवम् ।

रज

क्षीधर्मं-क्षीधर्मं ॥ १ ॥ पुष्पक्षमेन बराहमिति पुष्प, पुष्पं सुतफस्येदुत्पाद्
वा ॥ २ ॥ ऋत्तरेव आर्तवम्, ऋत्तु क्षीरजोऽत्र ऋत्तौ गर्भप्रहणकाले मर्भं वा, ऋत्तुः
प्राप्तोऽस्य वा " ऋत्तप्रदिम्योऽम् " ॥ ६१४१२५ ॥ ३ ॥ रज्यतेऽनेन रजः क्षीबलिः
" मिथिरज्यु-" ॥ (उणा-९७१) ॥ इति क्तिच् ॥ ४ ॥

सत्काकस्तु ऋत्तु

तस्य रजघः कास- समयस्तत्कारु, इयति ऋत्तु पुंलिङ्ग "अज्यतेः क्तिच्"
॥ (उणा-७७७) ॥ इति टुन् ॥ १ ॥

सुरत मोहनं रतम् ॥ २०० ॥

सवेक्षण सप्रयोग समोगश्च रहो रति ।

ग्राम्यधर्मो निधुवनं कामकेलि पशुक्रिया ॥ २०१ ॥

व्यवायो मैथुनं

सुख रमन्तेऽत्र, शोभन रतं वा सुरतम् ॥ १ ॥ मुह्यन्तीन्निवाभ्यत्र मोहन-
म् ॥ २ ॥ रमर्भ रतम् ॥ ३ ॥ २०० ॥ संविषमश्चान्यत्र संवेक्षणम् ॥ ४ ॥ संप्र
पोवनं सप्रयोगः ॥ ५ ॥ संमुज्यते सुखमत्र समोगः ॥ ६ ॥ रहसि जायमानत्वाद्
रहः ॥ ७ ॥ रमर्भं रतिः ॥ ८ ॥ ग्राम्याप्यामबिबेकिना धर्मो ग्राम्यधर्म- ॥ ९ ॥
निधुयन्तेऽज्ञान्यत्र निधुवनम् ॥ १० ॥ कामस्य केलिः कामकेलिः ॥ ११ ॥ पशुना क्रिया
पेष्टा पशुक्रिया पशुधर्मोऽपि ॥ १२ ॥ २०१ ॥ व्यवायनं व्यवायः ॥ १३ ॥
मिथुनस्य क्षीपुंसयोः कर्म मैथुनं, पुत्रादित्वाद् ॥ १४ ॥

क्षीपुंसौ द्वन्द्व मिथुन च सत् ।

क्षी च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, "क्रिया- पुंसो द्वन्द्वात्" ॥ ७१३१९६ ॥ इत्यतमा
शान्तः ॥ १ ॥ द्वौ द्वौ द्वन्द्वं 'द्वन्द्वं वा' ॥ ७१४१८९ ॥ इति निपातते ॥ २ ॥ मेघते

सगच्छते मिथुनम् “ पिशिमिषि-” ॥ (उणा-२९०) ॥ इति किडुन ॥ ३ ॥

अन्तर्वल्नी गुर्विणी स्याद्गर्भवत्युदरिण्यपि ॥ २०२ ॥

आपन्नसखा गुर्वी च

अन्तर्विद्यतेऽस्यामन्तर्वल्नी “ पतिपत्न्यन्तर्वल्न्यौ ” ॥ २।४।५३ ॥ इति क्वा
साधु ॥ १ ॥ गुर्वाभौऽस्त्वस्या गुर्विणी, सिद्धादित्वादिनि वृषोदरादित्वात् साधु
“ भ्वादेर्नामिनो-” ॥ २।१।६३ ॥ इति दीर्घस्यामित्यत्वेन ज्ञापितत्वात्, अपश्य गुर्व
ति गर्भपालनानेति वा ॥ २ ॥ गर्भोऽस्त्वस्या गर्भवती, एवमुदरिणी ॥ ३।४।२०२ ॥
आपन्नं गृहीतं सत्व गर्भोऽनया कल्पमसत्त्वा ॥ ५ ॥ गुर्वा गर्भवत्त्वात् ॥ ६ ॥

श्रद्धालुर्दोहदाऽन्विता ।

श्रद्धाशील श्रद्धालु “ शीर्षका ” ॥ ५।२।३७ ॥ इत्याह ॥ १ ॥ दोहं
गर्भिण्या अगित्वापस्वेनाऽन्विता ॥ २ ॥

विजाता न प्रजाता च जाताऽपत्या प्रसूतिका ॥ २०३ ॥

विजायते स विजाता, एवं प्रजाता ॥ १ ॥ २ ॥ जातमपत्यमस्या-जाताऽपत्या
॥ ३ ॥ प्रसूते स्म प्रसूता सैव प्रसूतिका, प्रजाता सूतिरस्या वा ॥ ४ ॥ २०३ ॥

गर्भस्तु गरमो भ्रूणो दोहदलक्षणं च स ।

गर्भेति गर्मः “ गुवुरभि ” ॥ (उणा ३२७) ॥ इति भ ॥ १ ॥ “ कृशुगु ”
(उणा ३२९) ॥ इत्यने गरम ॥ २ ॥ भ्रिमते कृशौ भ्रूण “ भ्रूणरूप ” ॥
(उणा १८६) ॥ इति षे ङिपात्यते ॥ ३ ॥ दोहदो लक्षणं चिह्नमस्य दोहदलक्षणं
स्त्रीवलिङ्ग ॥ ४ ॥

गर्भाक्षयो जरायुत्वे

गर्भं आशेतेऽत्र गर्भाक्षयः ॥ १ ॥ जराभेति जरायुः, पुलिङ्गः “ कृपापानि ”
(उणा १) ॥ इत्युण् ॥ २ ॥ अक्षय्याष्टुणोति उस्व पुंस्त्रीवलिङ्गः, “ रात्यलेष्वात्-” ॥
(उणा ३१९) ॥ इति व ॥ ३ ॥

कललोत्थे पुन समे ॥ २०४ ॥

कलमति कस्तुं शुक्रशोभितसमवायः “ सृदिक्त्वि ” ॥ (उणा ४६५) ॥
इत्यल, के कस्तुतीति वा; अक्षयुत्थं पुंस्त्रीवलिङ्गी ॥ १ ॥ २ ॥ २०४ ॥

दोहदं दौर्हदं यद्वा लालसा

द्वे हृदये क्षम दोहदं पुंस्त्रीवलिङ्गं वृषोदरादित्वात्, दोहमिच्छापूर्णा ददाति वा
॥ १ ॥ अमिच्छापान्तरेण वुटं हृदयं हृदयं तस्य भावः क्षम वा दौर्हदं, मुपादित्वादम्,

षड्भुक्तम् “ इन्द्रगण्डिनी ” ॥ ७११२५ ॥ इत्युत्तरपदस्य न इति ॥ २ ॥
 ध्यानं धया ॥ ३ ॥ वृष्टं ससन साकसा पुंभीक्ष्ण । अमरस्तु “ दौहदमिच्छाम्,
 इच्छातिरेकं तु साकसाम् ” आह ॥ ४ ॥

सूतिमासि तु वैजनन

सूते प्रसवस्य मासकात्र “ दशमे मासि सूते वै ” इति ध्रुतेः,

“ नवमे दशमे चाऽपि प्रवसैः सूतिमास्यैः ।

निःसार्भते वाच इव मन्त्रच्छिद्येन स ऽवरः ” ॥ १ ॥

इति सूतेऽथ नवमो दशमो वा मासः । विजनने भवो वैजनन ॥ १ ॥

विजनन प्रसव-

विजन्यते विजननम् ॥ १ ॥ प्रसवन प्रसव ॥ २ ॥

नन्दन पुन ॥ २०५ ॥

उद्दहोऽन्नात्मजं सुनुस्वनयो वारकं सुतः ।

पुत्र

मन्दसति नन्दन “ नन्वादिभ्यः ” ॥ ५११५२ ॥ इत्यन ॥ १ ॥ २०५ ॥

उद्दहस्तुद्दह ॥ २ ॥ अन्नात्मानजं जायतेऽन्नात् आत्मज “ सजाते - ”

॥ ५११७० ॥ इति व ॥ ३ ॥ ४ ॥ सूयते सुनुः “ सुनः क्विप् ” ॥ (उणा-७८८) ॥

इति ध्रु ॥ ५ ॥ तनोति कुल तमयः “ कुगुवाक्वि- ” ॥ (उणा-३६५) ॥ इत्ययः ॥

६ ॥ वारमति दुःखं वारकः ॥ ७ ॥ सुनोति सुतः “ सुसितनि ” ॥ (उणा-२-३) ॥

इति क्विप् व ॥ ८ ॥ पुनाति, वसते वा पितृपुत्रिमिति पुत्रादौ मिपातनात् पुत्र-

यथाहु - “ पूतीति वरकस्याख्या हुक्त्वात् वरकं विदुः ” इति, पुमाद्यो वरकत्वात्

अपयते इति वा । वन्मनुः—

“ पुमाद्यो वरकत्वाद् यस्मात् पितरं श्रामते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्त्वा स्वयमेव स्वयम्पुत्रा ” ॥ १ ॥ इति ।

“ स्वापात्नाप्रः क् ” ॥ ५ । १ । १४२ ॥ ५ ॥

शेषयात्र- पुत्रे तु कुलधारकः ॥

सहायादो द्वितीयम् ॥

दुहितरि स्त्रीत्वे

मन्दमाद्यं शब्दाः स्त्रीत्वे वर्तमाना इत्येतेऽनया जामाता दुहिता “ लम्पुलतु ”

॥ (उणा ८६५) ॥ इति सापु, तस्यां दुहितरि वर्तन्ते तेन मन्वादिभ्य- भात् ”

॥ २ । ४ । १८ ॥ इत्यापि नन्दना ॥ १ ॥ उद्दहा ॥ २ ॥ अत्रजा ॥ ३ ॥ भागवता

॥ ४ ॥ सूनु ॥ ५ ॥ सनया ॥ ६ ॥ दारिद्र्य ॥ ७ ॥ सुता ॥ ८ ॥ पुत्राद् गौरवित्वाद्
स्त्र्यां पुत्रीति ॥ ९ ॥

शेषध्यात्र- पुत्र्यां घीदा समर्पुका ।

देहसञ्चारिणी चापि ॥

तोकापत्यप्रसूतय ॥ २०६ ॥

तुक् प्रजोमयो

उभयो - पुत्रे, दुहितरि च, तौति हिनस्वि दु खं लोके "भीष्" ॥ (उणा
२१) ॥ इति ऋ ॥ १ ॥ स पतन्ति येन जातेन पूर्वत्रास्त्रदपत्य " नमो हृदिपतेः "
॥ (उणा ३५८) ॥ इति य ॥ २ ॥ प्रसूयतेऽस्तौ प्रसूति ॥ ३ ॥ २०६ ॥ तौतीति
तुक् "तो किक्" ॥ (उणा ८६९) ॥ ४ ॥ प्रजायते प्रजा ॥ ५ ॥

शेषध्यात्र- अपत्ये सन्तानसन्तती ॥

भ्रात्रीयो भ्रातृव्यो भ्रातुरात्मजे ।

भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः "ईयः स्वसुष्व" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ इतिमि ॥ १ ॥
"भ्रातृव्याः" ॥ ६ । १ । ८८ ॥ इति व्ये भ्रातृव्य ॥ २ ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयश्च जामेय कुतपश्च स ॥ २०७ ॥

स्वसुरपत्यं स्वस्त्रीयः "ईयः स्वसुष्व" ॥ ६ । १ । ८९ ॥ १ ॥ भागिन्वा
अपत्यं भागिनेयः "स्त्र्याप्स्युः" ॥ ६ । १ । ७० ॥ इत्येयम् ॥ २ ॥ जामेरपत्यं जामेयः
"इतोऽनिम" ॥ ६ । १ । ७२ ॥ इत्येयम् ॥ ३ ॥ कुतपः सौत्रः, कोतति कुतपः
"भुञ्जि कुति" ॥ (उणा ३०५) ॥ इति किट्प ॥ ४ ॥ २०७ ॥

नसा पौत्र पुत्रपुत्र

नमति पूर्वजेष्वो नसा "नमे ए च" ॥ (उणा ८६२) ॥ इति तुः ॥ १ ॥
पुत्रस्वापत्यमनन्तरं पौत्र "पुनर्भूपुत्र" ॥ ६ । १ । ३९ ॥ इत्यम् ॥ २ ॥

दौहित्रो दुहितु सुत ।

दुहितुरपत्यं दौहित्रः "पुनर्भूपुत्र" ॥ ६ । १ । ३९ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥

शेषध्यात्र- नसा तु दुहितु पुत्रे ॥

प्रतिनसा प्रपौत्र स्यात्

प्रतिजातो मन्वृत प्रतिनसा ॥ १ ॥ प्रजातः पौत्रात् प्रपौत्रः पौत्रापत्यम्,
आदिपुत्राद्यर्थ ॥ २ ॥

सत्पुत्रस्तु परम्पर ॥ २०८ ॥

तस्य प्रपौत्रस्य पुत्रश्चपुत्रः, परात्परतरः परम्परः पृथोवरदित्वात्, परम्परा
अस्याऽऽतीति वा ॥१॥ २०८ ॥

पैतृष्वसेय स्यात् पैतृष्वस्त्रीयस्तुक् पितृष्वसुः ।

पितृष्वसुरपत्नं पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्त्रीय ' मातृपित्रावेर्हेमणीमणौ ' ॥६११॥
१०॥ पितृष्वसुस्तुक् अपत्यम् ॥१॥२॥

मातृष्वस्त्रीयस्तुग् मातृष्वसुर्मातृष्वसेयवत् ॥ २०९ ॥

मातृष्वसुः सुतोऽपत्नं मातृष्वस्त्रीय, मातृष्वसेयः ॥ १ ॥ २ ॥ २०९ ॥

विमातृजो वैमात्रेय

विख्या माता विमाता तस्या जातो विमातृजः, विमासुरपत्न वैमात्रेय, सुभा
दित्वादेयम् ॥ १ ॥

द्वैमातृरो द्विमातृज ।

। इमोर्मात्रोरपत्न द्वैमातृर "अस्यास्यद्राव् मातुर्मातृर्ष्व" ॥६११॥६६॥ इत्यम्,
द्वान्मां जातो द्विमातृजः ॥ १ ॥

सत्यास्तु तनये सांमासुरषट् माद्रमातृर ॥ २१० ॥

संपत्ताया मातृरपत्नं सांमातृरः, एषं माद्रमातृरः " अस्यासंभद्रा "
॥ ६११॥६६ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ २१० ॥

सौभागिनेयकानीनौ सुभगाकन्ययो सुतौ ।

सुभगाया अपत्नं सौभागिनेय " कस्याणादेरिन् ज्ञान्तस्य " ॥६११॥७०॥
इत्येयम् ॥ १ ॥ कन्याया अपत्य कानीनः " कन्याश्रिवेष्या कनीनश्रिवय च "
॥६११॥६९० ॥ इत्यम् ॥ १ ॥

पौनर्मवपारक्षैष्यौ पुनर्मृपरस्त्रियो ॥ २११ ॥

पुनर्मां अपत्नं पौनर्मवः "पुनर्मृपुत्र-" ॥ ६११॥३९ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥
परस्त्रिया अपत्नं पारक्षैष्यः "कस्याणादेः-" ॥ ६११॥७७ ॥ इत्येयम् ॥१॥२११॥

दास्या दासेरदासेयौ

सुत इषेव, दास्या अपत्नं दासेरः " सुद्राम्य एरम् वा ' ॥६११॥८०॥ परे
एवमि दासेमः ॥ १ ॥ २ ॥

नाटेरस्तु नटीसुत ।

। नट्या अपत्य माटेरः 'सुद्रा-' ॥६११॥८०॥ इत्येयम् । नाटेरोऽपि ॥ १ ॥
धन्वुलो बान्धकिनेय कौठटेरोऽस्तसीसुत ॥ २१२ ॥

बन्धून् लाति बन्धुल ॥१॥ वन्यक्या अपत्य बान्धकिनेय "कल्याण्यदे-"
 ॥६११७७॥ इत्येवम् ॥ २ ॥ अत्र कुलटा असती, तदपसं कौलटेर "सुश-"
 ॥६११८०॥ इत्येवम् ॥ १ ॥ २१२ ॥

स तु कौलटिनेय, स्याद् यो भिक्षुकसतीमुत ।

भिक्षार्थिनी कुलान्ययति कुल्य भिक्षुकसती तस्या अपसं कौलटिनेयं
 " कुल्यमा वा " ॥६११७८॥ इत्येवम्, इन् चान्तस्य ॥१॥

द्वावप्येतौ कौलटेयौ

एतौ- असतीभिक्षुकसख्यो मुतौ ॥ १ ॥

क्षेत्रजो देवरादिज ॥ २१३ ॥

क्षेत्रे जात क्षेत्रजः, यन्मनु -

"यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्लीबस्य स्वाधितस्य वा ।

स्वभर्मेण नियुक्तार्या स पुत्र क्षेत्रजः स्यूत" ॥१०१॥२१३॥

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ

उरसा ह्यत औरस, उरस्य "उरसो याणौ" ॥६१३११५६॥ यन्मनुः-

"स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पाद्ययेद् धियम् ।

तमौरस विजामीयात् पुत्र प्राथमकल्पिकम्" ॥ १ ॥ २ ॥

मृते भर्तरि जारज ।

गोलक

आराज्जातो जारज, शुष्यते उच्चावच्चाद् गोष्यते घमि सखे च गोठ, कं
 गोसकः ॥ १ ॥

अथाऽमृते कुण्ड

अमृते जीवति भर्तरि आराज्जात, कुण्ड्यते दह्यतेऽनेन कुलं कुण्ड, यस्सृष्टि-

"परमार्या प्रजायेते द्वौ मुतौ कुण्डगोलकौ ।

पस्यौ जीवति कुण्डश्च मृते भर्तरि गोलकः" ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

आता तु स्यात् सहोदर ॥ २१४ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भसहजा अपि ।

सोदरश्च

आजतेऽनेन भ्राता " मानिभ्राजेर्लृक् च " ॥ (उणा-८५९) ॥ इति वृः
 ॥१॥ सह तुल्यमुदरमस्य सहोदरः ॥ १ ॥ २१४ ॥ समाने उदरे जात समानो-

सर्वं सोदर्यं "सोदर्यं समानोदर्यं" ॥६॥३॥११२॥ इति भान्तौ निपालेते ॥३॥४॥
समानो गर्भोऽस्य समर्मः "समानस्य-" ॥ ३॥२॥१४५९ ॥ इति समाज । 'सगर्मः'
इत्यमरः ॥ ५ ॥ सह जायते सहज ॥ ६ ॥ समानमुदरमस्य सोदर ॥ ७ ॥

स तु ज्येष्ठ स्यात् पित्र्य पूर्वजाऽग्रज ॥ २१५ ॥

स तु भ्राता, द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टो वृद्धो ज्येष्ठः ॥ १ ॥ पितुरागतः पित्र्यः
"पितुर्वो वा" ॥ ६॥३॥१५१ ॥ इति यः ॥ २ ॥ पूर्वं जात पूर्वजः ॥ ३ ॥ अग्रे
जातोऽग्रजः 'कथित' ॥५॥१॥१७१॥ इति च, यौगिकत्वादिप्रमाऽपि ॥४॥३१५॥

जघन्यजे यविष्ठ स्यात् कनिष्ठोऽवरजोऽनुज ।

स यवीयान् कनीयान्

जघन्यज पद्याजातस्तत्र ॥ १ ॥ अतिघनेन युषाऽऽपो वा यविष्ठ, कनिष्ठः
'गुणात्ता-' ॥७॥३॥१६॥ इतीष्टे 'अल्पयुतो कन्या' ॥५॥४॥३॥ इति कन्या
वेष्टः ॥ २ ॥ ३ ॥ अदरे जातोऽवरजः ॥४॥ अनुजातोऽनुज ॥५॥ अतिघनेन युषा
यवीयान्, कनीयान् ॥ ६ ॥ ७ ॥

शेषमात्र- स्यात् कनिष्ठे तु कन्यसः ॥

पितृव्यश्यालमातुला ॥ २१६ ॥

पितु पत्न्याश्च मातुश्च भ्रातर

पितुर्भ्राता पितृव्यः "पितृभ्रातृव्यद्वलं भ्रातरि" ॥६॥२॥६२॥ इति साधुं
॥ १ ॥ पत्न्या भ्राता, श्यायति श्यासः "श्यामाश्या" ॥ (उणा-४६२) ॥ इति
सः ॥ १ ॥ मातुर्भ्राता मातुसः ॥ १ ॥ २१६ ॥

देवदेवरी ।

देवा चाधरजे पत्यु

पत्युर्भृगुरसुजे दीम्यतीति देवा "दिव ऋः" ॥ (उणा-८५२) ॥१॥ देवत देवरः
'कथित' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ २ ॥ "बहुस्म" ॥५॥१॥२॥ इत्यनि
देवा ॥ ३ ॥

जामिस्तु भगिनी स्वसा ॥ २१७ ॥

जमति अनीव जामि 'कथित' ॥ (उणा-६१८) ॥ इति लिङि
॥ १ ॥ भगः कन्याणमस्त्यस्या भगिनी ॥ २ ॥ मुष्टु अस्यते स्पगा 'सोरसे'
॥ (उणा-८५३) ॥ इति ऋः ॥ ३ ॥ २१७ ॥

शेषमात्र- ज्येष्ठभगिन्यां तु वीरभवन्ती ॥

ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनीत्यपि ।

पत्यु स्वसा न नन्दयति षधू ननान्दा “ यतिननन्दिभ्यां दीर्घश्च ” ॥
(उणा-८५६) ॥ इति ऋ., नखादित्वाप्तमोऽद्भाषः माहुलकाद् दीर्घत्वाभावे ननन्दा
॥ १ ॥ २ ॥ नन्दति नन्दयति वा अषश्य नन्दिनी ॥ १. ॥

परन्यास्तु मगिनी ज्येष्ठा ज्येष्ठश्च कुली च सा ॥२१८॥

ज्येष्ठा चासौ षधूश्च ज्येष्ठश्च ॥ १ ॥ कोरुति कुली ॥ २ ॥ २१८ ॥

कनिष्ठा श्यालिका हाली यन्त्रणी केलिकुञ्चिका ।

परन्या कनिष्ठमगिनी श्याल्येष श्यालिका ॥ १ ॥ हसति हाली, ज्वसादि
त्वाद् जे डी ॥ २ ॥ यन्त्रयति यन्त्रणी ॥ ३ ॥ केल्या कुञ्चति कुटिखीमयति केलि-
कुञ्चिका ॥ ४ ॥

केलिर्द्रव परीहास क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २१९ ॥

देषन कूर्दन खेला ललन वर्करोऽपि च ।

केलर्न केलि, पुञ्जीलिङ्ग “ किलिपिलि ” ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ
॥ १ ॥ इवति इवयमनेन इव ॥ २ ॥ परिहसन परिहास “ षभ्युपसर्गस्य ”
॥ ३ ॥ इति दीर्घत्वे परीहास ॥ ३ ॥ क्रीडन क्रीडा “ केलिपरिष्वङ्गितोयम् ”
इति केलित् ॥ ४ ॥ सखर्न खीसा मिदादिस्वादङ्गि निपास्यते ॥ ५ ॥ वृणोति विनयति
नर्म कर्त्नीवलिङ्ग “ मन् ” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ६ ॥ २१९ ॥
दीभ्यते देवमम् ॥ ७ ॥ कूर्धते कूर्दनम् ॥ ८ ॥ खेसम खेला ॥ ९ ॥ सस्यते
कलनम् ॥ १० ॥ वृणोत्यनेन वर्करः “ किशूवभ्य कर ” ॥ (उणा-४३५) ॥
खेलाकूर्दनशब्दौ केलिपरिष्वङ्गिते इडावपि विशेषानाभयजादस्माभिः केलिपर्याय
त्वेनोक्तौ ॥ ११ ॥

क्षेपध्यात्र- स्पातु नर्मणि ॥

सुखोत्सवो रागरमो विनोदोऽपि किमोऽपि च ।

वसा तु जनकस्तासो बीजी जनयिता पिता ॥ २२० ॥

वपति बीज वसा ॥ १ ॥ जनयति जनकः, जायतेऽस्माद् वा “ वृक्- ”
॥ (उणा-१७) ॥ इत्यकः ॥ २ ॥ तनोति सन्तति तातः “ सुसितनि- ” ॥ (उणा-
७०३) ॥ इति किय, तो दीर्घत्वं च, यद्वा तनोति सता, ततः स्वार्येऽण् ॥ ३ ॥ बीज
मस्तस्य बीजी ॥ ४ ॥ जनयति जनयिता ॥ ५ ॥ पाति रक्षति पिता “ पातेरिच ”
॥ (उणा-८५८) ॥ इति घृ ॥ ६ ॥ २२० ॥

क्षेपध्यात्र- वप्यो जनित्रो रेतोभास्वाते ॥

पितामहस्तस्य पिता

तस्य पितुः पिता पितामहः "पित्रोर्बामहद्" ॥ ६।३।६३ ॥ १ ॥

तत्पिता प्रपितामहः ।

तस्य पितामहस्य पिता, प्रवृद्धः पितामहात् प्रपितामहः ॥ १ ॥

मातुर्मातामहाद्येव

एषमिदममुना प्रकारेण, मातुः पिता मातामहः, तस्य पिता प्रमातामहः ॥ १ ॥

माताऽम्बा जननी प्रसू ॥ २२१ ॥

सवित्री जनयित्री च

मान्यते माता 'मानिभ्राजेर्द्धृ च' ॥ (उणा-८५९) ॥ इति वृ ॥ १ ॥
 भवति याति वासस्यमम्बा "शम्यमेविद्वा" ॥ (उणा-३१८) ॥ इति वा, अम्बते
 जल्पतीति वा ॥ २ ॥ जायतेऽस्मामिति जननी ॥ ३ ॥ प्रसूते प्रसूः ॥ ४ ॥ २२१ ॥
 सूते सवित्री ॥ ५ ॥ जनयति जनयित्री "वा जनित्री त्रिस्त्रोक्त्याः" इति त्वन्त
 र्भावितव्यधत्वात् ॥ ६ ॥

दोषव्यात्र- जानी तु मातरि ॥

कृमिला तु बहुप्रसू ।

अपञ्चानि भूयत्वात् कृमीनिष क्वाति जनयति कृमिलः । बहुन्यपत्यानि
 प्रसूते बहुप्रसूः ॥ १ ॥

घात्री तु स्यादुपमाता

भवन्ति तामिति घात्री खनदायिनी "घात्री" ॥ ५।२।९१ ॥ इति श्रुति निपा
 लते ॥ १ ॥ उपमाता उपचरिता वा मातोपमाता ॥ २ ॥

वीरमाता तु वीरसू ॥ २२२ ॥

वीरं सूते वीरसूः ॥ १ ॥ २२२ ॥

श्वश्रुर्माता पतिपत्न्यो

पत्युः, पत्न्याथ माता श्वशुरस्य माया श्वश्रुः "नारोत्तबी-" ॥ २।४।७६ ॥
 श्वश्रुः निपात्यते ॥ १ ॥

श्वशुरस्तु तस्यो पिता ।

तस्योरिति पत्युः पत्न्याथ पिता सुप्तोमनमस्तुते, जन्मति वा श्वशुरः "श्वशुर-
 ककुन्दुर-" ॥ (उणा ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ १ ॥

पितरस्तु पितुर्वैश्या

पितुर्वैशो मया प्रवृत्तुः, पान्ति रध्न्तीति पितरः ॥ १ ॥

मातृमातामहा कुले ॥ २२३ ॥

मातु कुले वशे भवा पूर्वपुरुषा मातामहा ॥ १ ॥

पितरौ मातापितरौ मातरपितरौ पिता च माता च ।

पिता च माता च द्वौ पितरौ "पिता मात्रा वा" ॥ ३ । १ । १२२ ॥ १ ॥
इत्येकशेषे "आ इन्द्रे" ॥ ३ । २ । ३९ ॥ इत्याख्ये मातापितरौ ॥ २ ॥ "मातरपितरं वा"
॥ ३ । २ । ४७ ॥ इति निपातनाद् मातरपितरौ ॥ ३ ॥

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ

श्वशुरथ श्वश्रूष द्वौ श्वशुरौ "श्वशुर श्वश्रूभ्यो वा" ॥ ३ । १ । १२३ ॥
इत्येकशेषे ॥ १ ॥ २ ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ २२४ ॥

"भ्रातृपुत्रा स्वघृदुहितुभि" ॥ ३ । १ । १२१ ॥ इत्येकशेषे ॥ १ ॥ २२४ ॥

आता च भगिनी चापि आतरौ

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथ बान्धव ।

स्वो ज्ञाति स्वजनो बन्धु सगोत्रश्च

बन्धुरेष बान्धव, प्रहादित्वाद् ॥ १ ॥ अस्मत्स्यन्यजाति स्वः "प्रहाहा-"
॥ (उणा-७१४) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥ ज्ञायते ज्ञातिः पुञिङ्गः "पुञिङ्गा-" ॥
(उणा-६४६) ॥ इति तिः ॥ ३ ॥ स्व आत्मीयव्याप्तौ जनश्च स्वजन ॥ ४ ॥ वृत्नाति
स्नेहे बन्धु "श्वश्रूतृ-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ समानं गोत्रमस्य सगोत्रः,
"समानस्य धमादिषु" ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति समासः ॥ ६ ॥

निज पुन ॥ २२५ ॥

आत्मीय स्व स्वकीयश्च

मित्रातो मित्रः "ऋषित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति ङः ॥ १ ॥ २२५ ॥ आत्म
नोऽप्यनात्मीयः "दोषीय" ॥ ६ । ३ । ३२ ॥ २ ॥ अस्वति परं स्व ॥ ३ ॥ स्वक-
स्यामं स्वकीय, गेहादित्वादीयः ॥ ४ ॥

सपिण्डास्तु सनामय ।

समान पिण्ड एषां सपिण्डा, वस्तुपति- "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिव
र्तते, सप्तमाहुर्यं सगोत्राः" ॥ १ ॥ समा नाभिर्मूल येषां ते सनामय "समानस्य"-
॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति सत्वम् ॥ २ ॥

तृतीया प्रकृति पण्ड पण्ड क्लीबो नपुसकम् ॥ २२६ ॥

स्त्रीपुंसान्मां तृतीया प्रकृतिर्विद्वन्मत्र तृतीयाप्रकृति स्त्रीसिद्धः “ तद्विताकृते-
पान्त्य-” ॥ ३।२।५४ ॥ इति पुष्यद्रावाभावः ॥ १ ॥ पण्डते गच्छति उमयम्
म्वनतां पण्डः, पनायति स्त्रीपुसाविति वा ‘पण्डमाह’ ॥ (उणा-१६८) ॥ पण्डुरपि
॥ २ ॥ समति पण्डः “ क्षमिपमिन्वा- ” ॥ (उणा-१७९) ॥ इति डे बाहुसकात्
सत्त्वामाव ‘क्षण्ड’ इत्यमर ‘क्षण्डः’ इत्यन्ये ॥ ३ ॥ ह्रीवते ह्रीवः ॥ ४ ॥ पुंसण्
अमिमर्देने, न पुसयति मपुसक, पुह्रीवतिह्री “ नमः पुंसेः ” ॥ (उणा-३२) ॥
इक्षके नयादित्वाद् भव् न भवति, न स्त्री न पुमान् इति वा, नखादित्वात्वात् ॥ २२६ ॥

इन्द्रियायतनमङ्गविग्रहौ क्षेत्रगात्रतनुमूषनास्तनू ।

मूर्तिमत्करणकायमूर्तयो वेरसहननदेहसचरा ॥ २२७ ॥

घनो बन्ध पुरं पिण्डो षण् पुद्गलवर्ष्मणी ।

कलेवर शरीर

इन्द्रियाणामायतनमिन्द्रियायतनम् ॥ १ ॥ अमति बुद्धिमहम् “गन्धमि-”
॥ (उणा-९२) ॥ इति यः अङ्गीति वा ॥ २ ॥ विगृह्यते रोगादिभिरिति विग्रहः
॥ ३ ॥ अयस्यवस्य क्षेत्रम् “ हुयामा- ” ॥ (उणा-४५१) ॥ इति अः ॥ ४ ॥
गच्छति मात्रम् ‘ गतेरा च ” ॥ (उणा-४५३) ॥ इति त्रः ॥ ५ ॥ तन्वते
तनुः, स्त्रीसिद्धः “ मृदु- ” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ मुखा वृषि
स्या घनो मूषनः ॥ ७ ॥ तन्वते तनुः स्त्रीसिद्धः “ कृषिचमि- ” ॥ (उणा-८२९) ॥
इत्यु ॥ ८ ॥ मूर्तिं क्ठिन्यमस्तस्य मूर्तिमत् ॥ ९ ॥ कियतेऽनेन करणम् ॥ १० ॥
शीवतेऽसौ कायः “ चित्तदेहा- ” ॥ ५।३।७९ ॥ इति षम् क्त च ॥ ११ ॥
मूष्यस्यनवा मूर्ति ॥ १२ ॥ वेति प्रजायते वेरं, पुह्रीवतिह्री “ चरुचुर- ” ॥ (उणा-
३९६) ॥ इति रे सासुः ॥ १३ ॥ संहन्यन्तेऽत्रान्त्र सहननम् ॥ १४ ॥ धातुमिर्दिशते
देहः, पुह्रीवतिह्री ॥ १५ ॥ चरुचुरनेन संवरः ‘गोचरसंवर’ ॥ ५।३।१३१ ॥ इति ष-
॥ १६ ॥ १२ ॥ धातुमिर्द्व्यन्ते घन ‘ मूर्तिनिश्चिताऽत्र घनाः ’ ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यसि
निपासते ॥ १७ ॥ ष्यते पञ्चभिर्भूतैर्बन्धः ॥ १८ ॥ पुरति पुरम् ॥ १९ ॥ धातुभिः
पिण्ड्यते पिण्डः, पुह्रीवतिह्री ॥ २० ॥ उष्यते षण्, ह्रीवतिह्री “ ष्यर्ति ” ॥ (उणा-
९९७) ॥ इत्यु ॥ २१ ॥ पण्डते पुद्गलः “ मुरल्ले- ” ॥ (उणा-४७४) ॥
इत्युक्ते निपासते, पूरण-गञ्जधर्मत्वाद्वा, वृषोदरादित्वात् ॥ २२ ॥ ष्यते पिण्ड्यते,
वर्षति मखन् वा षर्म, ह्रीवतिह्री “ मन् ” ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २३ ॥
कश्चति मायति कलेवरम् “ कलेवर- ” ॥ (उणा-४४५) ॥ इक्षेवरः, स्त्र्ये कले-
वरम् ॥ २४ ॥ शीयते शरीरः, पुह्रीवतिह्री “ कुमृपु- ” ॥ (उणा-४१८) ॥ इतीदं
॥ २५ ॥

शेषधात्र-

देहे सिर्नं प्रजनुकथतु शास्त्र पठतकम् ।

व्याभिस्थान च ॥

अस्मिन्नजीवे कुणप शव ॥ २२८ ॥

मृतक

अस्मिन् शरीरेऽजीवे जीवनिर्मुक्ते कुणति शब्दायते कुणप " मुञ्जिकृति-"
१॥ (उणा-२०५) ॥ इति क्विप्, कुणं शब्द पाति रक्षति वा, घनञ्जमाक्यस्य
धायोः षवे समवात् ॥ १॥ शवति यास्यस्मान्जीव शव, पुञ्जीवतिङ्गौ ॥ २॥ २२८ ॥
त्रियते सं मृत, के मृतकम् ॥ १ ॥

रुण्डकवन्धौ त्वपशीर्षे क्रियायुञ्जि ।

अपगत छिमत्वात् शीर्षमस्त्वापशीर्षे वपुस्तत्र क्रियायुक्ते नृत्यतीत्यर्थः, स्मृते
शब्दयते रुण्ड " पिचण्डै-" ॥ (उणा-१७६) ॥ इति निपात्यते ॥ १ ॥ कृत्यते
शब्दयते कवन्धः, पुञ्जीवतिङ्ग " कोरन्धः " ॥ (उणा-२५७) ॥ इत्यन्धः, कस्य
शिरसो वन्धोऽप्रेति वा, केन वध्यत इति वा, वृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

वयांसि तु दशा प्राया

अर्षात् शरीरस्य वियन्ति क्रमेण गच्छन्ति वयांसि ॥ १ ॥ आत्मादीनि दश
न्ते दशाः, षीवतिङ्ग, स्वादित्वात् कः ॥ २ ॥ प्रकर्वेणाऽयन्ते प्राया, पुञ्जिङ्ग ॥ ३ ॥

सामुद्र देहलक्षणम् ॥ २२९ ॥

समुद्रे शरीरे मम सामुद्रम् ॥ १ ॥ देहस्य लक्षण मरुष्यजादि ॥ २२९ ॥

एकदेशे प्रतीकोऽङ्गावयवाऽपघना अपि ।

शरीरस्य एकधासौ देशश्च एकदेशस्तत्र प्राति शरीरमिति प्रतीकः " सुणीक-
स्तीक-" ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ १ ॥ अत्रल्लेकदेशत्वमङ्गम् ॥ २ ॥
अवयवौलवयवः ॥ ३ ॥ अपघन्यतेऽनेनेऽपघन " निषोद्व-" ॥ ५॥ १॥ २६ ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषधात्र- देहैकदेशे गात्रम् ॥

उत्तमाङ्ग शिरो मूर्धा मौलिर्मुण्ड कमस्तके ॥ २३० ॥

वराङ्ग करपत्राण शीर्षे मस्तिकमित्यपि ।

उत्तम च तदङ्गं चोत्तमाङ्गम् ॥ १ ॥ श्यणाति विमुक्तमिति शिरः, षीवतिङ्गः
" मिभिरठिङ्ग " ॥ (उणा-९७१) ॥ इति क्विप् ॥ २ ॥ मूर्च्छन्त्यस्मिमादताः

प्राभिन इति मूर्धा, पुंसिङ् “ शन्मातरि-” ॥ (उपा-१०२) ॥ इत्यनि निपा
 त्यते ॥ ३ ॥ मूयते वप्यते मुकुट्यादिकमत्रेति मौलि, पुंस्त्रीलिङ् “ धूम्र्या-” ॥
 (उपा-७०१) ॥ इति लिङ् ॥ ४ ॥ मुष्यते प्रतिज्ञायते मुष्, पुंस्त्रीबलिङ्
 “ कुण्डु-” ॥ (उपा-१७०) ॥ इति क्त्वा, मुष्प्यते वा ॥ ५ ॥ क्षयति
 क “ क्षयित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति क्त्वा ॥ ६ ॥ मस्यति परिणमते तस्य
 ‘ दम्पयि ” ॥ (उपा २००) ॥ इति ते मस्य, स्तौष्ये के मस्तक, पुंस्त्रीबलिङ्
 मसे “ इष्यादि ” ॥ (उपा ७७) ॥ इति तक्त्वा वा ॥ ७ ॥ २३० ॥ वरसङ्ग वरा
 ङ्गम् ॥ ८ ॥ करणानीन्द्रियाणि त्रायन्तेऽनेनेति करणश्राणम् ॥ ९ ॥ धीर्भवे प्रस्यति
 परसा धीर्षे “ ऋत्रिरिषि ” ॥ (उपा ५६७) ॥ इति क्त्वा ॥ १० ॥ मस्त्रिक
 “ कुशिक-” ॥ (उपा ४५) ॥ इति इके निपात्यते ॥ ११ ॥

तज्जा केशास्तीर्थवाक्त्राभिकुरा कुन्तला कचा ॥ २३१ ॥

घाला स्यु

तस्मिन् शिरसि जातास्तज्जा शिरसिजा, क्लिश्यत एमि केशा; “ क्लिप्तः
 के च ” ॥ (उपा-५३०) ॥ इति घा; के घेरत् इति वा ॥ १ ॥ धीर्षे उष्यन्ते उपयाष्यन्ते
 धीर्षेबाक्त्र ॥ २ ॥ चक्रयन्ते प्रतिहन्त्यन्ते विकुरा “ वसुर ” ॥ (उपा ४२६) ॥
 इत्युरे निपात्यते, विकुरास्तु प्राङ्गते कस्म हादेशात्, सक्तेऽपीति दुर्गैः यवाद्- ‘ कु
 न्तला मुर्धेजास्त्रेष्वाभिकुराभिकुरा ” इति ॥ ३ ॥ कनश्चि दीप्यन्ते कुन्तला “ मुर
 खोरस-” ॥ (उपा ४७४) ॥ इत्यन्ते निपात्यते, कुन्ताक्षर सन्ति वा ॥ ४ ॥
 कचन्ते कचाः ॥ ५ ॥ २३१ ॥ वस्यन्ते वास, पुंस्त्रीबलिङ्, वसन्ति वा
 ष्वत्वादिवाद् ष ॥ ६ ॥

शेषधात्र-कषे पुनः ।

वृजिनो वेक्षिताप्रोऽय ॥

तत्परा पाशो रचना भार उच्चय ।

हस्त पक्ष कलापश्च केशमूयस्त्ववाचका ॥ २३२ ॥

तेभ्य केशादिद्यन्तेभ्य परा पाशाप्य शब्दाः केशमूयस्त्वं वदन्ति यथा
 केशपाशः ॥ १ ॥ केशरचना ॥ २ ॥ केशभारः ॥ ३ ॥ केशोच्चयः ॥ ४ ॥ केश-
 हस्तः ॥ ५ ॥ केशपक्षः ॥ ६ ॥ केशकल्प इति ॥ ७ ॥ प्रससास्त्रावेमि
 कर्मभारयाः ॥ २३२ ॥

अलकस्तु कर्कराल सङ्गारश्चूर्णकुन्तल ।

अस्यति मूययक्षक पुंस्त्रीबलिङ् इकृन् ॥ (उपा-१७) ॥ इत्यक
 ॥ १ ॥ कर्करत्वेन कमेरत्वेन असति कर्करालः ॥ २ ॥ समिन्निर्बं खरयति सङ्गार,
 धूपोदरादिवाद् ॥ ३ ॥ चूर्णोक्षरः कुन्तलश्चूर्णकुन्तल इति लक्ष्ये ॥ ४ ॥

स तु भाले अमरक कुरुलो अमरालक ॥ २३३ ॥

स त्वरुको भाले छछटे अमरप्रतिकृतिअमरकः, पुह्रीवलिङ्गः ॥१॥ इ
इंपल्लुलति कुरुलः, पृपोदरादित्वात्, यङ्ङ्यम् "कुरुलाससमूहे" इति ॥ २ ॥
अमराङ्गतिररुको अमरालक ॥ ३ ॥ २३३ ॥

घम्मिष्ठ सयता केशा

कर्व्ये मिळति घम्मिष्ठ, पृपोदरादित्वात्, घमे सौत्रस्य "मिष्ठाश्चमिष्ठ-" ॥
(उणा-४६४) ॥ इति निपातनाद् वा ॥ १ ॥

क्षेपश्चात्र- घम्मिष्ठे मौलिजुटकौ ॥

केशवेषे कवरी

केशानां वेपे रचनायां कृत्यते कवरी "कृच्छिच्छटि-" ॥ (उणा-३९७) ॥
इत्यरे "भाजगोण" ॥ २।४।३० ॥ इति खी, क वृणोतीति वा ॥ १ ॥

क्षेपश्चात्र- कर्वरी तु कवर्या स्यात् ॥

अथ ।

वेणि प्रवेणी

वीयते वेणि, स्त्रीलिङ्गः "अवावी-" ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि ॥१॥
प्रकृष्टा वेणि प्रवेणी ॥ २ ॥

शीर्षप्यशिरस्यौ विशदे कचे ॥ २३४ ॥

शिरसि भव शिरस्यः, शीर्षप्य "दिगादि-" ॥ ६।३।१२४ ॥ इति ये
"केशे वा" ॥ ३।२।१०२ ॥ इति शीर्षमादेशः, पक्षे शिरस्यः ॥ १ ॥ २ ॥ विशदे
ध्न्योन्यासंपृच्छे स्नानादिनिमित्ते वा ॥ २३४ ॥

क्षेपश्चात्र- प्रच्छेन्मो विशदे कचे ॥

केशेषु वर्त्म सीमन्त

सिनोति केशाननेन सीमन्त "सीमन्तहेमन्त" ॥ (उणा-१२२) ॥
इत्यन्ते निपात्यते, सीभ्रोऽन्त इति वा पृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥

पलित पाण्डुर कच ।

पलति याति श्वेतस्य पाकात् पलितं, पुह्रीवलिङ्गः "इदवाचदि-" ॥ (उणा-
११०) ॥ इति तः ॥ १ ॥

चूडा केशी केशपाशी शिखा शिखण्डिका समा ॥ २३५ ॥

धोम्यते चूडा, मिदादित्वादि निपात्यते ॥ १ ॥ के कोते केशी "कथित्"

४५।१।१७। इति के ही ॥ २ ॥ केषान् पाशयतीति केन्द्रपात्री ॥ ३ ॥ श्यषेनां
शिखा " श्मतेरिष वा " ॥ (उणा-८५) ॥ इति ख ॥ ४ ॥ शिखण्डतुम्पा-
शिखण्डिका ॥ ५ ॥ २३५ ॥

सा वासानां काकपक्ष शिखण्डकशिखाण्डकौ ।

काकपक्ष इष काकपक्ष ॥ १ ॥ शिरसि खण्ड्यते, शिखिबद् इयते वा शि
खण्डः, शृणोदरादित्वाद्, के शिखण्डकः ॥ २ ॥ शिरो मण्डयति शिखाण्डकः, शृणोदरा-
दित्वाद् ॥ ३ ॥

तुण्डमास्य मुस्त वक्त्रं छपनं वदनानने ॥ २३६ ॥

तुण्ड्यतेऽनेन, तुण्डं तुणति कुटिलीमयति वा " कुण्डु " ॥ (उणा-१७०) ॥
इति चिद् ङ ॥ १ ॥ अत्यक्षनेन वणमास्य ' शिखास्य " ॥ (उणा ३६४) ॥
इति ये निपास्यते ॥ २ ॥ मण्डते मुस्तं, पुंक्लीबसिद्ध " महेरुष्पास्य वा " ॥
(उणा-८५) ॥ इति खे साधुः ॥ ३ ॥ उण्यतेऽनेनेति वक्त्रं " हुमामा " ॥
(उणा ४५१) ॥ इति ञ, मुदितानि खान्यमेति वा शृणोदरादित्वाद् ॥ ४ ॥
उण्यतेऽनेनेति छपनम् ॥ ५ ॥ उण्यतेऽनेनेति वदनम् ॥ ६ ॥ आ समन्ताद्निष्प
न्नाऽऽनमम् ॥ ७ ॥ २३६ ॥

शेषधात्र- मुखे दग्धास्यस्तेर धन षर धनोऽनमम् ॥

माले गोध्यलिकालीकललाटानि

मन्यते परिभाष्यते शुमाऽऽनुममत्र माक पुंक्लीबसिद्ध, तत्र ॥ १ ॥ गुण्यते
पदादिना बेष्टपते गोधिः, शीकिलः " किलिपिसि- " ॥ (उणा-६०८) ॥ इति
इ ॥ २ ॥ मन्यते मूष्यते तिसकादिभिरसिद्धं " श्नीकल्यसि- " ॥ (उणा-३८) ॥
इतीकः " स्वमिकवि " ॥ (उणा ४६) ॥ इतीकेऽलीकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सस्यते
ऽनासद्वापे ससाट्म् " अनिसु " ॥ (उणा-१४५) ॥ इसाटः ॥ ५ ॥

भृती श्व ।

शब्दाधिष्ठानपैञ्जूपमहानावध्वनिग्रहा ॥ २३७ ॥

कर्ण ओत्र अवण च

भृयतेऽमया भृतिः, ध्वारिषात् षिः, तत्र ॥ १ ॥ शृणोति भवः, शीबसिद्धः
' बस् " ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस्य ॥ २ ॥ शब्दोऽधिष्ठितग्रहत्र शब्दाधिष्ठानम् ॥ ३ ॥
पिञ्जूप- कर्णमसः शोऽप्राप्ति ज्योत्स्नाद्यभि पैञ्जुपः, पुंक्लीबसिद्धः यद्वावस्पति-
भव- पैञ्जुपसक्षियाम् ॥ ४ ॥ महान् नाहो निर्धोयोऽप्रेति महानाव- ॥ ५ ॥
ध्वनिर्गच्छतेऽनेन ध्वनिग्रहाः, शब्दग्रहोऽपि ॥ ६ ॥ २३७ ॥ कर्णतेऽनेन कर्णः,

किरत्यनेन वा “ इणुवि ” ॥ (उणा १८२) ॥ इति षः ॥ ७ ॥ धूमतेऽनेन
धोत्र “ हुयामा ” ॥ (उणा ४५१) ॥ इति त्र ॥ ८ ॥ अनदि धर्कणं, पुंक्ती
बलिङ्ग ॥ ९ ॥

वेष्टन कर्णशष्कुली ।

वेष्टपतेऽनेन वेष्टन कर्णशष्कुली ॥ १ ॥ शक्नेत्यनया भोगु शष्कुली कर्णत्व
शष्कुली कर्णशष्कुली ॥ २ ॥

पालिस्तु कर्णलतिका

पाल्यते पालि, स्त्रीलिङ्गः “ खरेभ्य इः ” ॥ (उणा ६०६) ॥ १ ॥ कर्णस्य
स्तेव कर्णलतिका ॥ २ ॥

शेषधात्र- कर्णप्रान्तस्तु धारा स्यात् कर्णमूर्त्तं तु स्त्रीलक्षम् ॥

शङ्को मालभ्रवोऽन्तरे ॥ २३८ ॥

शाम्यन्त्यत्राऽऽहते प्राणा इति शङ्क, पुल्लीबलिङ्ग “ शमिमानिभ्यां कः ”
॥ (उणा-८४) ॥ १ ॥ २३८ ॥

चक्षुरक्षीक्षण नेत्र नयन दृष्टिरन्वकम् ।

लोचन दर्शन इक् च

चष्टे शुभाक्षम स्फुरणाक्षुः “ षष्ठेः शिद्रा ” ॥ (उणा १००१) ॥
इत्युस्, अञ्जतेऽक्षि, स्त्रीबलिङ्गो “ घृषिप्सुषि ” ॥ (उणा-७०७) ॥ इति
किरिस् ॥ १ ॥ २ ॥ ईक्ष्यतेऽनेनेक्षणम् ॥ ३ ॥ नीमतेऽनेन दृश्यमिति नेत्रं, पुल्लीबलिङ्ग
“ नीषाम् ” ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥ इति त्रद् ॥ ४ ॥ अनदि नयनम् ॥ ५ ॥ दृश्यते
ऽनया दृष्टिः ॥ ६ ॥ अन्वतेऽन्वकम् ॥ ७ ॥ लोच्यतेऽनेन लोचन, विलोचनमपि
॥ ८ ॥ दृश्यतेऽनेन दर्शनम् ॥ ९ ॥ पश्यति, दृश्यतेऽनया वा इक्, स्त्रीलिङ्ग ॥ १० ॥
शेषधात्र- अक्षिण रूपमहो देवदीपः ॥

तत्तारा तु कर्णीनिका ॥ २३९ ॥

तस्माऽक्ष्णः, तरयति समस्तारा, पुंस्त्रीलिङ्ग, के तारकाऽपि, तच्छब्दोऽत्रासि
परामर्शो नक्षत्रभ्यबच्छेदाभः ॥ १ ॥ कनति दीप्यते कर्णीनिका ‘ कनेरीनक ’
॥ (उणा ७३) ॥ १ ॥ २३९ ॥

धाम तु नयनं सौम्यं

धोमो देवताऽस्य सौम्य “ कसोमाद्व्यप् ” ॥ ६ ॥ १२१०७ ॥ १ ॥

मानवीय तु दक्षिणम् ।

मानोरिद भानवीय " होरीयः " ॥ ६ । १ । ३२ ॥ १ ॥

असौम्येऽक्षप्यनक्षि स्यात्

१ सोमदेवताकृत्वेन छक्षणया सौम्यमविकृत न सौम्यमसौम्य तत्राक्षणि, विकृतमक्षि अनक्षि नम् विराचे, अनयंयत् ॥ १ ॥

ईक्षण तु निक्षामनम् ॥ २४० ॥

निमालनं निशमन निघ्नानमवलोकनम् ।

दर्शन द्योतन निर्वर्णनं च

इक्ष्मत इक्षणम् ॥ १ ॥ शमिष् आस्मेवने, निक्षामनम् ॥ २ ॥ २४० ॥ नि
मास्यते निमासनम् ॥ ३ ॥ निशाम्यते निशमन "शमोऽश्नने" ॥ ४ । २।२८ ॥
इक्ष्मन् दक्षिणे एव हस्त इति मताभवणात् हस्त ॥४५॥ निघ्नान्यते निघ्नानम् ॥५॥
अवलोकयतेऽवलोकनम् ॥ ६ ॥ दृश्यते दर्शनम् ॥ ७ ॥ द्योतते द्योतनम् ॥ ८ ॥
निर्वर्णयति निर्वर्णनम् ॥ ९ ॥

॥
अथार्धवीक्षणम् ॥ २४१ ॥

अपाङ्गदर्शन काक्ष कटाक्षोऽक्षिविकृणितम् ।

अर्धं वीक्षणमथार्धवीक्षणम् ॥ १ ॥ अपाङ्गेन दर्शनमपाङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥
ईषत् विकृणितत्वात् अक्षयत्र काक्ष " अल्पे " ॥ ३ । २ । १३६ ॥ इति कावचः
"सकम्पस्वः " ॥ ७।३।१२६ ॥ इति ट. समासान्तः ॥ ३ ॥ कटस्य कपोल-
स्याऽक्षि कटाक्ष " संकटान्म्याम् " ॥ ७।३।८६ ॥ इत्यत्र समासान्त ॥ ४ ॥
अथार्धवीक्षणमक्षिविकृणितम् ॥ ५ ॥

॥
स्यादुन्मीलनमुन्मेष

उन्मील्यते उन्मीलनम् ॥ १ ॥ उन्मेषणमुन्मेषः ॥ २ ॥

निमेषस्तु निमीलनम् ॥ २४२ ॥

निमेषणं निमेषः ॥ १ ॥ निमील्यते निमीलनम् ॥ २ ॥ २४२ ॥

अङ्गोर्वाङ्मान्तावपाङ्गौ

१ नेत्रमोक्षपान्ताप्रवेष्टौ अपङ्गवद्वावपाङ्गौ ॥ १ ॥

मूर्ध्नि रोमपद्धति ।

मङ्गारुपरि रोमरात्रिकाराम, आम्बति मूः, लीळिङ्गः 'अमिगमि' ॥ (उष्मा-
८४२) ॥ इति इः ॥ १ ॥

सकोपभ्रूविकारे स्याद् अञ्जुभ्रूमृपरा कुटि ॥ २४३ ॥

आदिभ्य परा कुटिः भ्रुव कुटनं कुटिलीकरण भ्रुकुटि, भ्रुकुटि "कृशुकुटि
॥ (उणा- ६१९) ॥ इति इ, ततो " भ्रुवोऽन्व कुसकुट्योः " ॥ २।४।१०।
इत्त्व, इत्त्व च ॥ १ ॥ २ ॥ भ्रुकुटिमृकुट्री तु मत्तान्तराभयेन, क्लीप्ति
यद्गोः "अथ भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिभ्रुकुटिभ्रुकुटि भ्रियः" इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ २४३ ॥

कूर्चं कूर्पं भ्रुवोर्मध्ये

कीर्यते कूर्चं, पुक्लीबलिङ्ग "कूर्चबुधं" ॥ (॥ उणा ११३) ॥ इति
निपात्यते ॥ १ ॥ कीर्यते कूर्पं " कृशुवभ्य ऊर्धान्तस्य " ॥ (उणा २९८)
इति य ॥ २ ॥

पक्ष्म स्याद् नेत्ररोमणि ।

पथ्यसे विक्रीयते पक्ष्म, पुक्लीबलिङ्ग "सात्मभारमन्," ॥ (उणा ९१६)
इति मनि निपात्यते ॥ १ ॥

गन्धज्ञा नासिका नासा घ्राण घोणा विकृणिका ॥ २४४ ॥

नक्र नर्कुटकं शिङ्घिनी

गन्धं आनाति गन्धज्ञा ॥ १ ॥ नस्यते कुटिलीक्रियते नासिका "नसिबधि
॥ (उणा ४०) ॥ इति गिदिक्, नासत इति वा षकः ॥ २ ॥ षमि, षमि ।
नासा ॥ ३ ॥ मिघ्रखनेन घ्राणम् ॥९॥ घृणति गन्धार्थं घोणा ॥ ५ ॥ विकृणमर्त्त
विकृणिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥ न कामति वायुरसिन् नक्रं "मम कमिगमि" ।
(उणा-४) ॥ इति ङप्रत्यये मन्त्रादित्वात् साधुः, क्लीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु "मम
नासा विकृणिका" इति पुस्याह ॥ ७ ॥ भ्रूयति पवनोऽत्र नक्रुट " नर्कुटकं नक्रुट
॥ (उणा १५५) ॥ इत्युदे निपात्यते, के नर्कुटकम् ॥ ८ ॥ शिङ्घस्त्वदस्य शिङ्घिनी ॥९॥

शेषघ्रात्र नासा तु गन्धज्ञात् ॥

मया गन्धबद्धा नस्या नासक्यं गन्धनासिका ॥

ओष्ठोऽधरो र्वच्छद् ।

दन्तवस्त्र च

उप्यते तीक्ष्णाहारेण ओष्ठ " वनिकणि " ॥ (उणा १६७) ॥ इति ठ
॥ १ ॥ अवति शोभाभरत्, अयमपस्तमोष्ठवापीति कश्चित् ॥ २ ॥ रदानो छरो
रदच्छद् ॥ ३ ॥ दन्तानां वस्त्रमिष दन्तवस्त्र पुक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥

शेषघ्रात्र ओष्ठे तु दन्तनोष्ठयो रघाठेपी च वाग्दम्भ ।

तत्प्रान्तौ सृकणी

तस्यौषध प्रान्तौ स्रजतो स्यात् स्रजनी "स्रजेः स्रज्जुषौ च" ॥ (उपा
१०७) ॥ इति क्रानिप् 'स्रजिनी' इत्यमर ॥ १ ॥

असिक स्वघ ॥ २४५ ॥

अधरस्याऽधोमागोऽस्यतेऽसिक " कीकसि- " ॥ (उपा ३८) ॥ इति बहु
वचनादिक ॥ १ ॥ २४५ ॥

असिकाघस्तु चिनुक

पीयते चिनुकं हन्वप्रसविः " कम्बुकांशु- " ॥ (उपा ५७) ॥
इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

स्याद् मल्ल सूकण पर ।

गम्यतेऽनेन गल्लः " शामाशपा " ॥ (उपा ४६२) ॥ इति बहुवच
मात् ॥ १ ॥

गल्मत् पर कपोलश्च

कपि- शीत्र, कप्यते कपोल " कटिपटि " ॥ (उपा ४६३) ॥
इत्योचः ॥ १ ॥

परो गण्डः कपोलत ॥ २४६ ॥

कपोलात् परो गण्डति गण्डः; पत्तादयस्त्रयोऽप्यविसंपत्वादेकावा इत्येके ॥ १ ॥ २४६ ॥

वती हनु

ततो गण्डात् परो हन्वाहार हनुः, पुंल्रीश्चि " कृद्ने- " ॥ (उपा-७९१) ॥
इति जुकि बाहुस्यद् नखेपः ॥ १ ॥

श्मश्रु कूर्चमास्रलोम च मासुरी ।

श्मनि मुखैकवेसे सेते श्मश्रु ह्रीवति " श्मन- शीवो विव " ॥ (उपा-८१०) ॥
इति २ ॥ १ ॥ शीयते कूर्चं पुक्लीवति ॥ २ ॥ आस्रैकदेशं लोम आस्रलोम ॥ ३ ॥
मस्यति परिणमते मासुरी श्वहर ॥ (उपा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥

शेषधात्र- श्मश्रुणि श्मश्रुम श्वेय ॥

दादिका दष्टिका

दाडाप्रकृतिर्दादिका ॥ १ ॥ एव दष्टिका, दादिकाऽपि ॥ २ ॥

दाडा दष्टा शम्भ

पति शम्भयति दाडा " बहुकम् " ॥ ५ ॥ १ ॥ इति कः ॥ १ ॥ दम्यते
श्रया दष्टा ' दष्टेक " ॥ ५ ॥ १ ॥ इति प्राः ॥ २ ॥ जामते शम्भ " गुर-
दि " ॥ (उपा-३२७) ॥ इति मः ॥ ३ ॥

द्विजा रदा ॥ २४७ ॥

रदना दशना दन्ता दंशस्वादनमल्लका ।

द्विजायन्ते द्विजा ॥ १ ॥ रदन्ति विलिखन्ति रदाः ॥२॥२४७ ॥ रषते-
ऽर्मीभिरिति रदनाः ॥ ३ ॥ दश्यतेऽमीभिर्दशना “ दशनाऽर्षोदै ” ॥४॥२५४॥
इत्यनटि निपास्यते ॥ ४ ॥ दाम्यन्त्यम्बुमक्षणाद् दन्ताः “ दम्यमि ” ॥ (उणा-
२००) ॥ इति त ॥५॥ दश्यतेऽमीभिर्दशा “ व्यञ्जनाद् धम् ” ॥५॥३१३२॥
॥ ६ ॥ स्वादन्त्येभिः स्वादनाः ॥ ७ ॥ मल्लन्ते धारयन्ति दृढत्वं मल्ला, के
मल्लका ॥ ८ ॥

शेषधात्र-दन्ते मुखसुरो दास्यः ॥

राजदन्तौ तु मध्यस्थानुपरिश्रेणिकौ क्वचित् ॥२४८॥

दन्तानां राजानौ राजदन्तौ दन्तपत्रेष्वप्यथ द्वौ द्वौ मध्यभूतौ । क्वचिदिति
मतान्तरे- उपरि न त्वथः श्रेणिः पञ्चमयोरुपरिश्रेणिकौ, बैजयन्तीकारस्तु- ‘मध्य
दन्ता राजदन्ता बंधू तस्याभयोर्द्वयोः’ इति चतुरो राजदन्तानाह ॥ १ ॥ २४८ ॥

रसज्ञा रसना जिह्वा लीला

रसान् मधुरादीन् जानाति रसज्ञा ॥ १ ॥ रस्यतेऽनया रसना, स्त्रीलीबलित्र
“व्यसिरसि” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यन ॥ २ ॥ छेदि रसान् जिह्वा “छिद्येजिद-
ष” ॥ (उणा-५१३) ॥ इति वः ॥ ३ ॥ छोळतीति छेला ॥ ४ ॥

शेषधात्र-जिह्वा तु रसिका रसना रससा रसमातृका ।

रसा काकुर्लम्भा च ॥

तासु तु काकुर्वम् ।

तरसाहारोऽत्रेति तासु, स्त्रीबलित्र “भतु” ॥ (उणा-७२७) ॥ इति गिडु
कैत्वं च रस्य ॥ १ ॥ ककते जिह्वाऽत्र काकुर्वं “ककेर्णिक्त्वा” ॥ (उणा-२४३) ॥
इति गिडुदः, काकु ददातीति वा ॥ २ ॥

शेषधात्र-कक्त्रदलं तु तासुनि ॥

सुधासवा घण्टिका च लम्बिका गलशुण्डिका ॥२४९॥

सुधामश्रुतकलां स्रवति सुधासवा ॥ १ ॥ घण्ट्याप्रतिहृतिर्घण्टिका ॥ २ ॥
रुम्बते लम्बिका ॥ ३ ॥ गलस्य छण्डेव गलशुण्डिका ॥४॥२४९॥

कन्धरा घमनिर्ग्रीवा क्षिरोधिश्च शिरोधरा ।

कं क्षिरो धारयति कन्धरा “धारेधय” ॥५॥१११३॥ इति खो, धरादेशय
॥१॥ धमे सौत्रस्य घन्वतेऽनमेति “सदिष्ट्य” ॥ (उणा-६८०) ॥ इत्यनी घमनिः,

श्रीतिष्ठः ॥ २ ॥ गृणाति गिरनि गृणानि वा श्रीवा "प्रह्लादा" ॥ (उणा-५१४) ॥
इति च निपास्यते ॥ ३ ॥ शिरो धीमतेऽस्मां शिरोधि , श्रीतिष्ठ 'व्याप्मादाधारे'
५५।३।८८॥ इति क्रिः ॥ ४ ॥ शिरो धारयति शिराधरा ॥ ५ ॥

सा त्रिरेखा कम्बुमीवा

सा श्रीवा रेगाप्रयाहिता सङ्गाकृतिवा कम्बुमीवा ॥ १ ॥

अवदुर्घाटा कृकाटिका ॥ २५० ॥

अवदुर्घाटः, पुत्रीतिष्ठः "अम्यर्तिगुन्धोऽट्ट" ॥ (उणा-७१२) ॥ १ ॥
प्रन्त्यस्यां दिशा पाठ्य "पट्यापाठ्य" ॥ (उणा-१४१) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥
कृक कपरामप्यमदति कृकाटिका श्रीवापधाङ्गाणः ॥ ३ ॥ २५० ॥

दोषघात्र-अवर्त्य तु सिर-पीठम् ॥

कृकस्तु कन्धरामध्य

क्रियतेऽयां कृकः "ह्यो वा" ॥ (उणा-२३) ॥ इति कृकः ॥ १ ॥

कृकपार्धां तु धीतनौ ।

वेति गच्छस्वनयोरपाम इति धीतनौ "धीपति" ॥ (उणा-२९२) ॥
इति तने बाहुसङ्घद् गुणाभावः ॥ १ ॥

श्रीवाधमन्यौ प्राग् नीले

श्रीवाया प्राग्भागे धमन्यौ मादृषी नीलवर्णत्वापात्ते ॥ १ ॥

पश्चान्मन्ये कलम्बिके ॥ २५१ ॥

श्रीवाया पश्चाद् भाग धमन्यौ मादृषी मन्यतेऽनयोरपाम इति मन्ये, श्री-
तिष्ठः 'स्याष्ठा' ॥ (उणा-३५७) ॥ इति याः ॥ १ ॥ के शिरधि सम्भक्ते
कलम्बिके ॥ २ ॥ २५१ ॥

गले निगरण कण्ठ

गिरस्त्रनेन "पुंवाञ्चि" ॥ ५।३।१३० ॥ इति च सखे च गल गिस्त्रोति
वा ॥ १ ॥ निगरस्त्रनेनेति निगरणः ॥ २ ॥ कणयति शब्दाभते कण्ठः कण्ठते वा
पुत्रिहोऽयम् । बाधस्यतिसु- 'श्रीवामुले तु कण्ठोऽय्यी' इति ह्योवेऽप्याह ॥ २ ॥

काकलकस्तु तन्मणि ।

तस्य कण्ठस्य मणिः कु ईपत्कल, काकलः, के काकलका ॥ १ ॥

असौ भुजधिर स्कन्ध

असते भारेणांसः, पुत्रीवाञ्चिहः 'मावाचपाम' ॥ (उणा-५६४) ॥

इति स ॥ १ ॥ भुजस्य बाहो शिर इव भुजशिर, भुजशिखरमपि ॥ २ ॥ स्कन्धे
भारेण स्कन्ध "स्कन्धमिभ्यां" ॥ (उणा-२५१) ॥ इति धे माहुलकप्रद
दक्षेप ॥ ३ ॥

जत्रु सन्धिर्रोसग ॥ २५२ ॥

कक्ष-स्कन्धगतसन्धेरन्तरं जायत उद्दिभाऽस्तीति जत्रु, प्लीपक्षिण 'जनिह
निशयतेस्तथ' ॥ (उणा-८०९) ॥ इति सः ॥ १ ॥ २५२ ॥

मुजो बाहु प्रवेष्टो दोर्वाहा

मुज्यतेऽनेन भुज "भुजन्मुञ्ज-" ॥ ४१११२० ॥ इति धमि निपासते
॥ १ ॥ बहति माहुः, पुञ्जीलिङ्गौ 'मिषहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति मिहुः ॥ २ ॥
प्रवेष्टो प्रवेष्ट ॥ ३ ॥ वाम्यति दोः, पुञ्जीबलिङ्गः "यमिदमिभ्यां बोस्" ॥ (उणा-
१००५) ॥ ४ ॥ बाहुद् प्रयत्ने पाहते प्रयत्ते बाहा ॥ ५ ॥

अथ भुजकोटर ।

दोर्मूल खण्डिक कक्षा

भुजस्य कोटरो भुजकोटर, पुञ्जीबलिङ्ग ॥ १ ॥ दोष्णोमूल दोर्मूलम् ॥ २ ॥
खण्डमस्याऽस्ति खण्डिक ॥ ३ ॥ कथ्यते कक्षा, पुञ्जीलिङ्ग "मावा" ॥ (उणा-
५६४) ॥ इति सः ॥ ४ ॥

पार्श्वे स्यादेतयोरथ ॥ २५३ ॥

एतयोः कक्षयोरथस्यात् पार्श्वानां समूह पार्श्वे, पुञ्जीबलिङ्गः "पार्श्वे इवण"
॥ ६१२०॥ १ ॥ २५३ ॥

कफोणिस्तु भुजामध्य कफाणि कूर्परश्च स ।

कं फणति गच्छति कफोणिः स्त्रीलिङ्गः, शृणोदरादित्वात्, कफाणिरपि ॥ १ ॥
भुजयोर्मध्य भुजामध्यम् ॥ २ ॥ क फणति कफाणि स्त्रीलिङ्गः "कूर्पर" कफाणि
पण्" इति फूर्वपि वैभयन्ती ॥ ३ ॥ कल्पते कुरति वा कूर्पर "जठरकुर" ॥
(उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपासते, कूर्परोऽपि ।

शेषद्वारा- कफोणौ रजपृष्ठकम् ॥ ४ ॥

बाहुपवाहुसापिथ ॥

अघस्तस्याऽऽमणिमन्वात् स्यात् प्रकोष्ठ. कलाचिका ॥ २५४ ॥

तस्य कूर्परस्य मणिमन्वमन्वात् प्रकोष्ठात् प्रकोष्ठ, उपमाद् 'कुर्वेर्वा' ॥
(उणा-१६४) ॥ इति ठः ॥ १ ॥ कर्ममन्वति, आशिनोति वा शृणोदरादित्वात्
कर्मचिका ॥ २ ॥ २५४ ॥

प्रगण्ड कूर्परांसान्त

कूर्परांसमर्ष्य प्रगण्यते, प्रगण्यते वा प्रगण्डः ॥ १ ॥

पञ्चशास्त्र शय क्षम ।

हस्त पाणि कर

पञ्च अङ्गुलिच्छाया शाखा अस्य पञ्चशास्त्र ॥ १ ॥ शैतेऽस्मिन् सर्ष शयः ॥ २ ॥ शाम्यति शमः ॥ ३ ॥ हसस्त्रनेन हस्तः पुद्गलवलिङ्ग ' दन्ममि " ॥ (उणा-२००) ॥ इति त, हसस्त्रिमुखे वायव्ये वा ॥ ४ ॥ पण्यतऽनेन पाणि पुंलिङ्गः " कर्मिबमि " ॥ (उणा-६१८) ॥ इति भिदि ॥ ५ ॥ कुर्वन्स्त्रनेन, कार्यते वा कर ॥ ६ ॥

शेषवान्न-इत्ये मुञ्जदस सद्यः ॥

अस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च स ॥ २५५ ॥

अस्य पाणोरादौ मूले मणेरन्धोऽय मणिबन्ध पाणिप्रक्षेपसन्धि ॥ १ ॥ मणति मणिः, पुंस्त्रीलिङ्गः ' पदिपठि- " ॥ (उणा-६००) इती ॥ २ ॥ २५५ ॥

करमोऽस्मादाकनिष्ठं

अस्माद् मणिबन्धात् कनिष्ठां यावत् करे भाति करमः ॥ १ ॥

करशाखाङ्गुली समे ।

अङ्गुरी च

करस्य शाखेव करशाखा ॥ १ ॥ अङ्गुल्यङ्गुरिः " मस्मसि " ॥ (उणा-६९९) ॥ इत्युपि, स्येव शर्षा वाऽङ्गुली ॥ २ ॥ २ ॥

अङ्गुलोऽङ्गुष्ठ

अङ्गुष्ठं शरीरावयवं भाति अङ्गुष्ठ ॥ १ ॥ अङ्गुली तिष्ठत्यङ्गुष्ठः " गोऽङ्गुली " ॥ २ ॥ २०० ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

सर्जिनी तु प्रदेक्षिनी ॥ २५६ ॥

सर्ज्यतेऽस्या तर्जनी ॥ १ ॥ प्रदेक्षति प्रदेक्षिनी ॥ २ ॥ २५६ ॥

ज्येष्ठा तु मध्यमा मध्या

अतिवृष्टा ज्येष्ठा ॥ १ ॥ मध्ये जाता मध्यमा मध्यान्माः " ॥ ६१३ ॥ ७६५ ॥ १ ॥ मध्ये मूतत्वाद् मध्या ॥ २ ॥

सावित्री स्यादनामिका ।

सविता देवताऽस्या सावित्री ॥ १ ॥ नामग्रहणाऽयोग्याऽनामा, सैव अना-
मिका, मङ्गणोऽनया शिरस्येदात्, अत एवाऽस्यां पवित्रक कियते ॥ २ ॥

कनीनिका तु कनिष्ठा

कनति दीप्यते कनीनिका ॥ १ ॥ अक्षत्या कनिष्ठा ॥ २ ॥

अवहस्तो हस्तपृष्ठत ॥ २५७ ॥

हस्तपृष्ठेऽवकृशो हस्तोऽवहस्तः ॥१॥२५७॥

कामाङ्कुशो महाराज. करजो नखरो नख. ।

करशूको भुजाकण्ठ पुनर्भवपुनर्भवौ ॥ २५८ ॥

कामस्याङ्कुश इव कामाङ्कुश ॥ १ ॥ महाराज इव शोभनत्वाद् महाराज
॥ २ ॥ कराभ्यात् करज, यौगिकत्वात् पाणिजकररूपादयः ॥ ३ ॥ न ख राति न-
खरदिश्रसिङ्ग, नखादिस्वाद् नमोऽद्वावाभाषः, न खन्यते वा "अठर" ॥ (उणा ४०३) ॥
इत्यरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नास्ति खमस्य नखः, पुंस्त्रीषल्लिङ्ग, न खन्यते वा "नम-
कमि" ॥ (उणा-४) ॥ इति क, नखादिस्वाद् नमोऽदभाष, नखति गच्छ-
तीति वा ॥ ५ ॥ करस्य शूक इव करशूक ॥ ६ ॥ भुजायां कण्ठ इव भुजाकण्ठ-
॥ ७ ॥ पुनर्भवति पुनर्भवः ॥ ८ ॥ पुनरपि नव पुनर्भव ॥१॥२५८॥

प्रदेशिन्यादिभि सार्धमङ्गुष्ठे वितते सति ।

प्रादेशताल्लगोर्कर्णवितस्तयो यथाक्रमम् ॥ २५९ ॥

प्रदेशिन्या सार्धमङ्गुष्ठे प्रसारिते प्रादेशयते प्रादेश ॥ १ ॥ मध्यमया तले
ऽङ्गुष्ठे सास्यते ताल ॥ १ ॥ अनामिकया तलेऽङ्गुष्ठे गो कर्णाकृतिर्गोर्कर्ण ॥ १ ॥
कनिष्ठया युतेऽङ्गुष्ठे वितस्यतीति वितस्त्रिद्वौदशाङ्गुल, पुर्णासिङ्ग "ल्लगो-" ॥ (उणा-
६४६) ॥ इति ति ॥ १ ॥ २५९ ॥

प्रसारिताङ्गुलौ पाणौ चपेट प्रतलस्तल ।

प्रहस्तस्तालिका ताल

अप्यतेऽमेन चपेट, पुस्त्रीसिङ्ग "अपेरेटः" ॥ (उणा १५८) ॥ १ ॥ प्रसृतं
सकमस्य प्रतलः ॥ २ ॥ तलति तल ॥ ३ ॥ प्रसृतो हस्तः प्रहस्त ॥ ४ ॥ ताल-
यति तालिका ॥ ५ ॥ तलति ताल ॥ ६ ॥

सिंहतलस्तु तौ युतौ ॥ २६० ॥

सौ प्रसारिताङ्गुलस्यामदक्षिणौ पाणौ सिंहस्येव तल सिंहतल सिंहो हि मिल्कि-
साम्ना चपेटाभ्यां इन्ति, सहत सचर्षं छातीति वा । सिंहतालाक्य इत्येके ॥१॥२६०॥

संपिण्डिताङ्गुलि पाणिर्मुष्टिर्मुस्तुर्मुञ्चुत्यपि ।

संप्राह्वय

मुष्पाति मुष्टिः “ इमुषि ” ॥ (उणा-६५१) ॥ इति किति ॥ १ ॥
 मुष्पति ऋषयति मुस्तु “ बहुसम् ” ॥ ५।१।१२ ॥ इति तुक्, पुत्रीलिङ्गौ, बहुवचनन्ती
 “ अङ्गीषे मुष्टिमुस्तु द्वौ संप्राह्वो मुष्टुटिः शिवाम् ” इति ॥ १ ॥ मुहुस्तुवति मुष्टुटि-
 प्रयोदरावित्वाद् इषां मुष्टुटी, मुष्पतेर्बाहुसकात् किमुटि ॥ ३ ॥ सप्रयते संप्राह्वः
 “ समो मुष्टौ ” ॥ ५।३।५८ ॥ इति षम् ॥ ४ ॥

अर्धमुष्टिस्तु खटक

मुष्टेरर्धमर्धमुष्टिः, खटति खटक. “ दृक्- ” ॥ (उणा-२७) ॥ इति बहुवच-
 नादक ॥ १ ॥

कुञ्चित पुन ॥ २६१ ॥

पाणि प्रसृत प्रसृति

कुञ्चित आकुञ्चिताद्गुञ्चि पाणि प्रसिभते स प्रसृताः ॥ १ ॥ प्रसिभते
 प्रसृतिः ‘ शिवो पि-’ ॥ ५।३।९१ ॥ २ ॥

सौ युतौ पुनरञ्जलि ।

सौ प्रसृती वामदक्षिणौ पार्श्वशिष्टौ, अमकक्षनेनाञ्जलिर्लौकिकः पुंसिङ्गः
 “ पाठ्यञ्जिभ्वाभामकिः ” ॥ (उणा-७०२) ॥ अम्यते अकमनेनेति नैरक्षाः,
 मात्वे तु- “ पठाकाम्यां तु हस्ताभ्यां सञ्चेपादञ्जलिः स्युत ” ॥ १ ॥

प्रसृते तु द्रवाधारे गण्डूयश्चुलुकश्चल ॥ २६२ ॥

गण्डयति गण्डूयः “ खलिकसि ” ॥ (उणा-५६०) ॥ इत्युवाः ॥ १ ॥
 चुलुम्यः सौमः, चुलुम्पतीति चुलुका, पुंस्त्रीलिङ्गौ “ कञ्चुकांशुक्- ” ॥ (उणा-
 ५७) ॥ इत्युक्ते निपास्यते ॥ २ ॥ बलति बहु, पुंसिङ्गः “ स्युतु ” ॥
 (उणा-७१६) ॥ इति बहुवचनाद्, के बहुकोऽपि ॥ ३ ॥ २६२ ॥

हस्त प्रामाणिको मध्ये मध्यमाङ्गुलिकूर्परम् ।

मध्यमाङ्गुलिकूर्परान्तरे प्रामाणिकश्चतुर्विधस्यहस्तप्रमाणवान् हस्तः, यदाह-
 “ हस्तोऽङ्गुलिविधस्या चतुरन्वितया ” इति ॥ १ ॥

बद्धमुष्टिरसौ रलि

असौ हस्तो बधेन मुष्टिमा, रमन्ते मन्त्रा अस्मिन् रलिः पुस्त्रीलिङ्गः ॥ १ ॥

अरत्तिर्निष्कनिष्ठिकः ॥ २६३ ॥

निष्कान्ता कनिष्ठा अस्मिन् निष्कनिष्ठिके हस्तः इत्यर्ति प्रमाणतामरलिः
 पुंस्त्रीलिङ्गः “ अर्तेरलि ” ॥ (उणा-६८२) ॥ न रलिरिति वा ॥ १ ॥ २६३ ॥

व्यामव्यायामन्यमोघास्तिर्यग्बाहू प्रसारितौ ।

तिर्यक्प्रसारितौ बाहू बाहुदण्डौ व्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन व्यामः, वक्षो भुजा वेति, व्ययति वा " अतीरि " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः ॥ १ ॥ विशिष्ट आयासोऽत्रेति व्यायामः ॥ २ ॥ न्यग् दण्डि न्यमोघ ॥ ३ ॥

शेषधात्र- अथ व्यामे वियाम स्वाद् बाहुनापस्त्रनूतल ॥

ऊर्ध्वीकृतभुजापाणि नरमान तु पौरुषम् ॥ २६४ ॥

ऊर्ध्वीकृतभुजो पाणिनरो मान यम्य तत्तया, पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुष, वाच्यलिङ्ग " हस्तिपुरुषाद्वाऽम् " ॥ ७१११४१॥ " पुरुषोर्ध्वमानं पौरुषम् " इत्यंके द्वादशाङ्गुल पौरुषं छायामानम् ॥ १ ॥ २६४ ॥

वृद्धयसमात्रास्तु जान्वादेस्तत्तदुन्मिते ।

जान्वादे परतो वप्रादय प्रत्ययाद्ये नरबान्वादिनोन्मिते वर्तन्ते यथा-जानुः प्रमाणमस्य जानुद्वय, जानुद्वयस्य, जानुमात्र अङ्गमित्यादि; एष पुरुषद्वयमित्यादि ॥

रीढक पृष्ठवश स्यात्

रिड् सौत्रोऽधिक्यनादौ रिड्यते स् रीढः, के रीढक ॥ १ ॥ पृष्ठस्य वक्षः पृष्ठवश ॥ २ ॥

पृष्ठं तु चरम तनो ॥ २६५ ॥

तनो पश्चाद्भाग पृष्यते सिच्यते पृष्ठ " पीविशि " ॥ (उणा-१६३) ॥ इति कित् ठ, पश्चान्मात्रेऽयमुपचारात् ॥ १ ॥ २६५ ॥

पूर्वभाग उपस्थोऽङ्ग क्रोड उत्सङ्ग इत्यपि ।

शरीरस्य पूर्वभागे उपतिष्ठन्तेऽत्रोपस्थ ॥ १ ॥ अस्ति तमिष्यङ्गः ॥ २ ॥ क्रियते क्रोड " विहृङ्कहोड " ॥ (उणा-१७२) ॥ इत्यंके निपात्यते ॥ ३ ॥ उत्कर्षेण सजस्यत्रोत्सङ्गः ॥ ४ ॥

क्रोडोरो हृदयस्थान वक्षो वत्सो भुजान्तरम् ॥ २६६ ॥

करोति क्रोडा, स्त्रीङ्गीबलिङ्ग ॥ १ ॥ अयते गम्यते उरः स्त्रीबलिङ्ग " अतेहराद्यौ च " ॥ (उणा-१६७) ॥ इत्यस्, कण्ठवादाद्युरस्यतीति वा क्तिप् ॥ २ ॥ हृदयस्य भुजङ्गो स्थान हृदयस्थानम् ॥ ३ ॥ वक्ष रोपे सपत्नीरोवविषय स्वाद् वसतीति वक्षः, स्त्रीबलिङ्ग " अस् " ॥ (उणा-१६२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ वदत्यनेन वत्स, पुंङ्गीबलिङ्गः " मावावष " ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स ॥ ५ ॥ भुजयोरन्तर भुजान्तरम् ॥ ६ ॥ २६६ ॥

स्तनान्तर हृद् हृदय

स्वनमोरन्तरं स्वना-उरम् ॥ १ ॥ इरवि मनो इद् नपुसकः, "मदुम्म्" ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥ इति दुह् ॥ २ ॥ " गयइदव " ॥ (उषा-३७०) ॥ इत्येवे निपातनाद् इदमम् ॥ ३ ॥

शेषधात्र- इयसहे मर्मभरे गुणाधिष्ठातक शसम् ॥

स्तनौ कुचौ पयोधरौ ।

उरोजौ च

स्वनतः पीयमानौ स्वनौ ॥ १ ॥ कुचत् सकुचत् कुचौ ॥ २ ॥ पयो कुचं परत पयोधरौ ॥ ३ ॥ उरसि जातादुरोजौ, बौधिकत्वादुरसिज-बधोजादय ॥ ४ ॥

शेषधात्र- स्वनौ तु भरयो ॥

चूचुर्कं तु स्तनाद् वृन्त-सिखा मुखा ॥ २६७ ॥

प्रत्यते वासेन चूचुर्कं पुञ्जीषसिद्ध 'कञ्चुका-' ॥ (उषा-५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यते, वासेन पीयमानं चूचिषस्यस्यं कामति वा ॥ १ ॥ स्वनस्यप्रत्यरे वृन्ता-इव स्वनवृन्तम्, स्वनसिखा स्वनमुखं स्तनाग्रमित्यर्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ २६७ ॥

शेषधात्र- अथ तयोः पिप्पलमेवकौ ॥

मुन्द तुन्दिर्गोर्मुकुक्षी पिचण्डो जठरोदरे ।

एवते पूर्वते तुन्दं ' इत्युक्त्वभ्यो योम्तञ्च' ॥ (उषा-२४०) ॥ इति ६ ॥ १ ॥ तुन्दम्भेनां तुन्दिः, श्रीसिद्ध ' बाम्नुपान्त्त- " ॥ (उषा-६०९) ॥ इति किं, बाहुसकाद् नोऽन्तश्च ॥ २ ॥ पिरस्याहार गमः " युद्धरमि-" (उषा-३२७) इति भा ॥ ३ ॥ कुष्णासाहार " मृषिप्लुपि-" ॥ (उषा-७०७) ॥ इति किति औ कुक्षिः पुंसिद्धः, गौडस्तु- "उदरं कुक्षिरक्षीभे" इति क्षियामप्याह । बाह्वस्वतिस्तु- "कुक्षिस्तु जठराधारे" इति जठराय प्रथगाह ॥ ४ ॥ पञ्चदशममपि, अमत्याहारमिति वा पिचण्ड "पिचण्डैरुण्ड" ॥ (उषा-१७६) ॥ इत्युक्ते निपात्यते ॥ ५ ॥ अमत्याहारं जठरं, पुंजीषसिद्धः "जठर" ॥ (उषा ४०२) ॥ इत्येवे निपात्यते ६ ॥ उतत्पन्वमत्र 'मृषुन्दि' ॥ (उषा-३९९) ॥ इति कित्तरे उदरं ह्रीषसिद्धः, वैभयन्तीकारस्तु "जठरं बोदरं न ना" इत्याह त्रिकिञ्चोऽयमिति पुंसिष्ठापरः । अरिबर्तीति वा ॥ ७ ॥

शेषधात्र- जठरे मलुको रोमकटाधाराः ॥

(कालस्वण्ड कालस्वज्ञ कालेय कालक यकृत् ॥ २६८ ॥

दक्षिणे

इदयस्य दक्षिणपार्श्वे कालस्य मांसस्य अर्धं काञ्चस्यं कृष्णमांशिका ॥ १ ॥ कालमधिः, भिन्नं सत्, काञ्चयति कालकाञ्चम् - ॥ २ ॥ कु इंपद् सीयवे क्षिप्यते

हृदयेन कालेयम् " य एवात " ॥ ५११२८ ॥ कलिर्वैवताऽस्येति ना ॥ ३ ॥
कालमेव कालकम् ॥ ४ ॥ इत्यतेऽनेन यकृत् क्लीबलिङ्ग "यजे क च" ॥ (उणा-
८९२) ॥ इति ष्टत् प्रत्यय ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिलक क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिलति तिलकमुदयो जलाधारः "धृधृन्दि-" ॥ (उणा-
२९) ॥ इति क्तिङ्क ॥ १ ॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीबलिङ्ग "सारमभारमन्-" ॥ (उणा-
२९६) ॥ इति भनि निपात्यते ॥ २ ॥

क्षेपधात्र- अथ क्लोमनि स्यात्ताण्य ह्युप, क्लोमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुप्पस स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाच्चातो रक्तफेनजः ॥ १ ॥ पुप्प्यतीति पुप्पसा
"फनस-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ ग्रीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे ग्रेहते ग्रीहा " श्वन्मातरि-" ॥ (उणा-९०३) ॥
इत्यनि निपात्यते ॥ १ ॥ गुप्यते रक्ष्यते गुल्म, पुंक्लीबलिङ्गः "रक्षमप्रीप्स-" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमखनेनान्त्र " हुमामा-" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति त्रः ॥ १ ॥ पूर्वते
पुरीतत् "धश्चद्रेहत्-" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति क्ति निपात्यते, पुरीं वनोति वा,
क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिच्छ- अन्त्र पुरीतदक्षियाम्, इति पुसप्याह, तत्र ॥ २ ॥
॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्णामावली रोमावली नामिनिर्गता रोमराशि ॥ १ ॥ रोम्णां क्लेत्
रोमस्ता ॥ २ ॥

नाभि स्यात् तुन्दकूपिका ।

नद्यते स्नायुभिरिति नाभि, पुंक्लीबलिङ्ग "नहेर्भ च" ॥ (उणा-६२१) ॥
इति णिदि ॥ १ ॥ तुन्दे कूपीव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

क्षेपधात्र- अथ नाभौ पुवारिक्र वारामूल्म ॥

नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मुत्रास्रयोऽपि च ॥ २७० ॥

मुत्रस्य पुत्रमाधारे मूत्रपुत्रम् ॥ १ ॥ बसत्यस्यो मूत्रे बसि, पुंस्त्रीलिङ्गः
 "प्लुता-" ॥ (उपा-६४६) ॥ इति तिः, बसत्यत इति वा "स्वरेभ्य इ" ॥
 (उपा-६०६) ॥ २ ॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशयः ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽवलम्ने विलग्न मध्यम

मध्यते मध्यते मेखलाद्यत्र मध्य ॥ १ ॥ अवलगायवत्तनम् ॥ २ ॥ विस्-
 मति विस्मनमतिकृशत्वात् ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम, एते पुंस्त्रीलिङ्गाः ॥ ४ ॥

अथ कट कटि ।

भोगि कलत्रं कटीरं काशीपद ककुभती ॥ २७१ ॥

कटत्वाद्भोति कटः, पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ कट्यते आश्रितये कटि, स्त्रीलिङ्गः
 "पदिपटि" ॥ (उपा-६०७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ध्रुयते किङ्किणीष्वनिरत्र
 भोगि, पुंस्त्रीलिङ्गः "कावा" ॥ (उपा-६१४) ॥ इति वि- ध्योष्यते संहन्यते
 इति वा ॥ ३ ॥ कटति माधरयमेन कसत्रम् ॥ ४ ॥ कट्यते कटीर 'कृषूप'-
 च (उपा-४१८) ॥ इतीरः ॥ ५ ॥ काश्म्या पद स्थान काशीपदम् ॥ ६ ॥
 ककुभ् पाश्विनि खतोषोऽस्त्यस्या ककुभती ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्बारोहौ स्त्रीकटया पद्मात्

स्त्रीकटेः पद्माद्भाग, नितरां तनोति शिर्यं नितम्बः "बसिनितनिभ्यां च"
 च (उपा-११७) ॥ १ ॥ आरोहति, आरुहते वाऽऽरोहः ॥ २ ॥

जघनमम्रत ।

स्त्रीकटेःप्रमाम, ह्ययते जघनं 'हनेर्बंतजघौ च' ॥ (उपा-२७९) ॥
 इत्यम- ॥ १ ॥

त्रिकं वशात्र

पृष्ठवधसाऽधस्तादुभौ सन्धौ, त्रिसङ्घट्टिकं 'संस्माडते' ॥ १ ॥ ११२ ॥
 इति कः ॥ १ ॥

सत्पार्श्वकूपकौ वु कुकुन्दरे ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वे गतौ कुस्तिर्त कुम्भेते आश्रयेते कुकुन्दरे, स्त्रीलिङ्गाऽर्ध
 "कट्ट" ॥ (उपा-४०२) ॥ इत्यरे निपात्यते मागुरिस्तु- कुकुन्दरौ समान्कटे
 जनो जघनकूपकौ इति पुस्माह । शङ्खरकुकुन्दुर ॥ (उपा-४२६) ॥ इत्यरे
 कुकुन्दुरोऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

शेषत्रय- कटीकूपौ वृषलिङ्गौ रताजुके ॥

हृदयेन कालेयम् " य एषात् " ॥ ५११२८ ॥ कलिर्वेवताऽस्येति वा ॥ ३ ॥
कालमेव कालकम् ॥ ४ ॥ इत्यतेऽनेन यकृत् क्लीबलिङ्ग "यत्रे क च" ॥ (उणा-
८९२) ॥ इति ऋत् प्रत्ययः ॥ ५ ॥ यम करोतीति वा ॥ २६८ ॥

तिलक क्लोम

हृदयस्य दक्षिणपार्श्वे तिष्ठति तिलकमुदयो जलाधारः "घृषून्दि-" ॥ (उणा-
२९) ॥ इति क्रिदक ॥ १ ॥ क्लाम्यति क्लोम, क्लीबलिङ्ग "सात्मन्नात्मन्-" ॥ (उणा-
९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

शेषधात्र- अथ क्लोमनि स्यात्ताण्मं ऋपुषं स्त्रेमम् ॥

वामे तु रक्तफेनज ।

पुष्पसः स्यात्

हृदयस्य वामपार्श्वे रक्तफेनाब्जातो रक्तफेनजः ॥ १ ॥ पुष्प्यतीति पुष्पसो
"फनस-" ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ २ ॥

अथ ग्रीहा गुल्म

हृदयस्य वामभागे ज्ञेयते ग्रीहा " श्वन्मातरि-" ॥ (उणा-९०२) ॥
इत्यनि निपात्यते ॥ १ ॥ गुष्प्यते रक्ष्यते गुल्म , पुञ्जीबलिङ्गः "श्वममीप्म-" ॥ (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ २ ॥

अन्त्र तु पुरीतति ॥ २६९ ॥

अमघनेनान्त्र " हुयामा-" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति श्रः ॥ १ ॥ पूर्वति
पुरीतत् "सब्दोद्देश्-" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कति निपात्यते, पुरीं तनोति वा,
क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु- अन्त्र पुरीतदक्रियाम्, इति पुंस्यप्याह, तत्र ॥ २ ॥
॥ २६९ ॥

रोमावली रोमलता

रोम्पामावली रोमावली नामिनिर्गता रोमराजि ॥ १ ॥ रोम्नां स्तेष
रोमलता ॥ २ ॥

नामि स्यात् तुन्दकूपिका ।

मद्यते स्नायुभिरिति नामिः, पुञ्जीबलिङ्गः "महेम च" ॥ (उणा-६२१) ॥
इति णिविः ॥ १ ॥ तुन्दे कूपीव तुन्दकूपिका ॥ २ ॥

शेषधात्र- अथ नामौ पुठारिका सिरामूल्मम् ॥

नामेरघो मूत्रपुट वस्तिर्मुत्राशयोऽपि च ॥ २७० ॥

मुत्रस्य पुटमाधारो मूत्रपुटम् ॥ १ ॥ वसत्यस्यो मूर्त्रं वस्ति, पुंस्त्रीलिङ्गः
 “धुञ्जा-” ॥ (उणा-६४६) ॥ इति तिः, वसत्यत इति वा “स्वरेभ्य इ” ॥
 (उणा-६०६) ॥ २ ॥ मूत्रस्याऽऽशयो मुत्राशयः ॥ ३ ॥ २७० ॥

मध्योऽवलम्न विलम्न मध्यम

मध्यते बध्यते मेखलाद्यत्र मध्यः ॥ १ ॥ अबलगत्यबलानम् ॥ २ ॥ विस्-
 गति विस्रगमतिहृम्यत्वाद ॥ ३ ॥ मध्ये जातो मध्यम, एते पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ ४ ॥

अथ कटं कटिः ।

भोणि कलत्र कटीरं काञ्चीपदं ककुभ्रती ॥ २७१ ॥

कटत्वाद्भोति कट. पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ १ ॥ क्यते भाग्नियते कटि, स्त्रीलिङ्गः
 “पदिपठि” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ २ ॥ ध्रुयते किङ्क्षिपीष्वनिरत्र
 भोणि, पुंस्त्रीलिङ्गः ‘काञ्चा’ ॥ (उणा-६३४) ॥ इति विः, भोम्यते संहन्त्यते
 इति वा ॥ ३ ॥ कञ्चति माघत्यनेन कसप्रम् ॥ ४ ॥ क्यते कटीरं ‘कृष्ण-’
 -प (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ५ ॥ काञ्चया परस्मान् काञ्चीपदम् ॥ ६ ॥
 ककुब् पाथनि स्रतोऽस्त्यस्या ककुभ्रती ॥ ७ ॥ २७१ ॥

नितम्बारोहौ स्त्रीकट्या पश्चात्

स्त्रीकटे पश्चाद्भागः, नितरां तनोति धिक् नितम्ब “वाङ्मिनितनिभ्यां च”
 ॥ (उणा-३१७) ॥ १ ॥ आरोहति, आरुहते वाऽऽरोहः ॥ २ ॥

जघनमग्रतः ।

स्त्रीकटेऽग्रमाथ हन्यते जघन “हनेर्षतजघौ च” ॥ (उणा-२७२) ॥
 इत्यम ॥ १ ॥

त्रिकं वज्राप्त

पृष्ठवंसस्याम्बलाहुर्बो सन्धौ त्रिसङ्घट्टिक ‘संस्थावते’ ॥ ६४१३२ ॥
 इति कः ॥ १ ॥

तत्पाश्वेकूपकौ तु कुकुन्दरे ॥ २७२ ॥

तस्य त्रिकस्य पार्श्वे यतौ कुत्सितं कुन्देते आग्रमेते कुकुन्दरे, स्त्रीलिङ्गोऽर्ज
 “कठः” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते मागुरिस्तु- कुकुन्दरी समाचरे
 जनो जघनकूपकौ” इति पुंस्माह । शङ्खकुकुन्दुर’ ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे
 कुकुन्दुरेऽपि ॥ १ ॥ २७२ ॥

शेषपत्र- कटीकूपौ वृषभित्तौ रतापुके ॥

पुतौ स्फिजौ कटिप्रोथौ

पूयेते इति पुनौ, पुङ्गीबलिङ्ग "पुतपित्त" ॥ (उणा-२०४) ॥ इति निपात्यं ॥ १ ॥ स्फायत इति स्फिजौ, स्त्रीलिङ्ग "क्कुर्प्रष्टम्" ॥ उणा-९३२ ॥ इति बहुवचनात् क्विपि निपात्यते ॥ २ ॥ प्रयेते ओथौ कटे प्रोथौ कटिप्रोथौ ॥ ३ ॥

वराङ्ग तु च्युतिर्वुलि ।

भगोऽपत्यपथो योनि स्मराद् मन्दिरकूपिके ॥ २७३ ॥

स्त्रीचिह्न

वरमङ्ग वराङ्गम् ॥ १ ॥ च्यवन्तेऽस्यां च्युति, च्युतमनेन, च्युत्यत आसिच्यते वा "नाम्पुपान्त्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्विदि ॥ २ ॥ बुलङ्ग निमज्जने, बुस्यतेऽस्यां वुलि, स्त्रीलिङ्गौ "नाम्पुपान्त्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्विः ॥ ३ ॥ भग्यतेऽनेना-ऽस्मिन् वा भग, पुङ्गीबलिङ्ग "गोचरसंचर-" ॥ ५ ॥ २ ॥ १ ॥ इति च ॥ ४ ॥ अपत्यस्य निस्सरणे पन्था अपत्यपथ ॥ ५ ॥ यौखनमा यानि, पुङ्गीलिङ्ग "वीयुम्-" (उणा-६७७) ॥ इति नि ॥ ६ ॥ स्मरवाद्याद् मन्दिरकूपिके स्मरमन्दिर, स्मरकूपिका ॥ ७ ॥ ८ ॥ २७३ ॥ स्त्रियाधिर्हं सङ्गण स्त्रीचिह्नम् ॥ ९ ॥

अथ पुंश्चिह्न मेहानं श्लेषोपसी ।

शिश्रं मेद् कामलता लिङ्ग च

पुसधिह् पुधिह्म् ॥ १ ॥ मेहस्यनेन मेहमम् ॥ २ ॥ श्लेषेऽनेन श्लेष "भापायणि-" ॥ (उणा २९६) ॥ इति य ॥ ३ ॥ "शीङ् फब्" ॥ (उणा-९८२) ॥ इति चकारात् पसि श्लेष श्लेषलिङ्ग ॥ ४ ॥ "शीङ् सन्वद्" ॥ (उणा २९७) ॥ इति द्विति ने द्वित्वे च शिश्रम् ॥ ५ ॥ मेहस्यनेन मेद् पुङ्गीबलिङ्गौ "नीषा-" ॥ ५ ॥ २ ॥ ८ ॥ इति ऋद् ॥ ६ ॥ कामस्य स्तौव कामलता ॥ ७ ॥ लिङ्गपतेऽनेन लिङ्गम् ॥ ८ ॥ श्लेषभाष-शिश्रे तु लङ्गल शङ्ग साङ्गुल श्लेषोपसी ॥

द्वयमप्यद् ॥ २७४ ॥

शुद्धमजननोपस्था

एतद् द्वयं स्त्रीचिह्न पुंश्चिह्न च ॥ २७४ ॥ शुद्धमे शुद्ध "शुद्धि-" ॥ ५ ॥ १ ॥ २ ॥ इति क्यप् ॥ १ ॥ प्रजन्यतेऽनेन प्रजननम् ॥ २ ॥ उपतिष्ठते संगच्छत उपस्था, पुस्यमम्, वैजयन्तीकारस्तु "उर्ण द्वयमुपस्थोऽञ्जी" इति स्त्रीचिह्न्याद् ॥ ३ ॥

शुद्धमर्च्यं गुलो मणि ।

शुद्धस्य मध्य शुद्धमध्य, शुद्धति रक्षति गुलः ॥ १ ॥ मध्यते मणिः, पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ २ ॥

सीधनी तदध सूत्रं

तस्य शुद्धासाध सूत्र सीम्पतेऽनया सीवनी ॥ १ ॥

स्यादण्ड पेलमण्डक ॥ २७५ ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषण

अणत्तत्राहतः प्राची अण्ड, ह्रीबलिङ्गः वैजयन्तीकारस्तु- "भक्षियो मुष्को
कोण्डा" इति पुस्त्यप्याह । 'कम्पणि-" ॥ (उपा-१६९) ॥ इति ऋः आण्डोऽपि ॥
१ ॥ पेलस्यूर्ध्वं गच्छति मयेन पेलं के पेलकोऽपि पुति ॥ २ ॥ अण्डमेवाऽण्डकः ॥
३ ॥ २७५ ॥ मुष्णाति शुक्रं मुष्कः, पुष्कीबलिङ्गः 'बिबिपुपि-" (उपा-२२) इति
किञ्च ॥ ४ ॥ अण्डयोः कोशोऽण्डकोशः ॥ ५ ॥ वपति शुक्र वृषण, पुक्लीबलिङ्गः
"कृगुपू-" ॥ (उपा-१८८) ॥ इति किदण ॥ ६ ॥

अपानं पायुर्गुद च्युति ।

अधोमर्मं शकृद्द्वार त्रिबलीक-बुली अपि ॥ २७६ ॥

अपाऽनित्यमेन अपानम् ॥ १ ॥ पिबत्यमेन तैष्यदि पायुः, पुष्किङ्गः 'कृवापा-"
(उपा १) ॥ इत्युण्, पाति मन्नेत्सर्गेणेति वा ॥ २ ॥ गुद पुरीपोत्सर्गे शुबधनेन गुद
पुक्लीबलिङ्ग 'गोः किद' ॥ (उपा २३९) ॥ इति षः, गोवते वा ॥ ३ ॥ अ्यवते
मकोऽस्यात्च्युतिः ॥ ४ ॥ अथस्ताद् मर्माऽस्याऽधोमर्मं ॥ ५ ॥ शकृतो द्वारं शकृद्द्वारम् ॥
६ ॥ त्रिबली बल्योऽत्र त्रिबलीकम् ॥ ७ ॥ बुस्मते अनेपु बुक्ति व्रीलिङ्गः ॥ ८ ॥ २७६ ॥

बिटप तु महाधीज्यमन्तरा मुष्कवक्ष्णम् ।

बेटति बिटपमण्डमूल "मुबिङ्गिति ॥ (उपा ३०५) ॥ इति किदप ॥ १ ॥
महाधीजे चापु महाधीज्यम्, मुष्कस्य बक्ष्णस्य च मध्यवर्ति ॥ २ ॥

ऊरुसन्धिर्वक्ष्ण स्यात्

बस्नेरवस्ताकूयन्धि, बधति मायनेन बक्ष्ण 'बिङ्गण' ॥ (उपा
१९०) ॥ इत्यने निपास्यते ॥ १ ॥

सकृद्यूरु

धमति मधिन सकिव क्लीबलिङ्ग "बीषडज्य" ॥ (उपा ६६९) ॥ इति
किद पिः ॥ १ ॥ इयस्मिनेनोः पुष्कीलिङ्ग 'अर्धेकर् च" ॥ (उपा ७३६) ॥ इत्युः ॥ २ ॥

तस्य पर्वं तु ॥ २७७ ॥

मानुर्नलकीलोऽष्टीवान्

तस्योरोः पर्वं ग्रन्थि ॥ २७७ ॥ जायतेऽनेमाकुष्यनादि जानुः पुक्लीबलिङ्ग 'कृवापा'
॥ (उपा १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ नलं कीक्यति नलकीकः ॥ २ ॥ अरबीनि सन्त्यत्रा
ऽष्टीवान्, पुक्लीबलिङ्ग 'अर्धेकर् च" ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ इति चापुः ॥ ३ ॥

पश्चाद्भागोऽस्य मन्दिर ।

अस्य जानो पश्चाद्भाग, मन्दते गच्छत्यनेन मन्दिर "मदिमन्दि"
(उणा ४१२) ॥ इतिरि ॥ १ ॥

कपोली त्वग्निम

जानोरग्निमो भागः, कपे सौत्रम्य "कटिपटि" ॥ (उणा ४१३) ॥ इत्यो
कपोली ॥ १ ॥

जङ्घा प्रसृता, नलकीन्यपि ॥ २७८ ॥

ज्यायते जङ्घा "स्यातिजनिभ्यो ष" ॥ (उणा १०९) ॥ जङ्घन्यते वा ॥ १ ॥
प्रसरति स्म प्रसृता ॥ २ ॥ नलके विद्येते अस्यां नलकिनी ॥ ३ ॥ २७८ ॥

प्रतिजङ्घा त्वप्रजङ्घा

जङ्घा प्रतिगता प्रतिजङ्घा ॥ १ ॥ जङ्घामा अग्रभागोऽग्रजङ्घा ॥ २ ॥

पिण्डिका तु पिचण्डिका ।

मांसस्य पिण्डोऽस्त्वस्यां पिण्डिका, जङ्घामा पश्चिमो भागः ॥ १ ॥ पिचण्ड
प्रतिहति पिचण्डिका ॥ २ ॥

गुल्फस्तु चरणग्रन्थिर्घुटिको घुण्टको घुट ॥ २७९ ॥

गलति गुल्फ पादग्रन्थिः पार्श्वनिघृतः "कलिगत्नेरस्योष्" ॥ (उणा ३१५) ॥
इति फ ॥ १ ॥ घुटति घुटिक "पापुलि-" ॥ (उणा-४१) ॥ इति बहुवचनात्
किटिकः ॥ २ ॥ घुण्टत्यनेन घुण्ट, "घटाभाटा" ॥ (उणा-१४१) ॥ इति टे
निपासते, के घुण्टकः ॥ ३ ॥ घुटति घुट सर्वे क्रीपुसलिङ्गाः ॥ ४ ॥ २७९ ॥

चरण क्रमण पाद पदौऽद्विश्चलन क्रम ।

अरन्त्यनेन चरण पुष्पलीबलिङ्गः ॥ १ ॥ क्रामन्त्यनेन क्रमणः ॥ २ ॥ पदौ
पाद 'पदरुम्भ-" ॥ ५ ॥ १९६ ॥ इति षम् पादपि, "यद् हुने-" पादप्रमानार्थः
पादप्यक्षि" ॥ ३ ॥ पद्यतेऽनेन पद पुष्पलीबलिङ्गः बर्षापिस्तावच् पदपि' यद् ध्या
दि - "परपादौक्षिप्ररणोऽस्त्री" इति ॥ ४ ॥ अहते यात्यनेनाङ्घ्रिः फुलिङ्ग "तद्वि
ध्वि" ॥ (उणा ६९२) ॥ इति रि, अङ्घ्रिरपि ॥ ५ ॥ चलन्त्यनेन चलन ॥ ६ ॥
क्रामन्त्यनेन क्रम ॥ ७ ॥

पादमूल गोहिरं स्यात्

गुह्यते गोहिरं " मदिमन्दि" ॥ (उणा ४१२) ॥ इति बहुवचनादिर ॥ १ ॥

पार्थिणस्तु घुटयोरध ॥ २८० ॥

पृथक्ते सिष्यते गार्घ्यः पद्याङ्गान्, स्त्रीसिद्धः “ पृथिव्यभिर्मां दृष्टिय ” ॥
(उणा ६३६) ॥ इति णि ॥ १ ॥ २८० ॥

पादाग्र प्रपदं

प्रारम्भोऽत्र पदस्य प्रपदम् ॥ १ ॥

क्षिप्र त्वङ्गुष्ठाऽङ्गुलिमध्यत ।

क्षिप्यतेऽनेन क्षिप्र “ ऋज्मजि ” ॥ (उणा ३८८) ॥ इति द्वि र ॥ १ ॥

कूर्चं क्षिप्रस्योपरि

किरत्यनेन कूर्चं पुत्रलीबसिद्ध ॥ १ ॥

अहिस्कन्ध कूर्चशिरः समे ॥ २८१ ॥

अहे स्कन्धोऽहिस्कन्धः ॥ १ ॥ कूर्चस्य शिर कूर्चशिर ॥ २ ॥ २८१ ॥

तलहृदय तु तल मध्ये पादतलस्य तत् ।

तलस्य हृदयं तलहृदयम् ॥ १ ॥ तलति गच्छति तल, तत्र पादतलस्य मध्ये
भवति ॥ २ ॥

तिलक कालक पिप्पुर्मेढुलस्तिलकालक ॥ २८२ ॥

तिस्रप्रतिहृतिस्तिलक ॥ १ ॥ काल एव कालक ॥ २ ॥ अपिप्पुते पिप्पु,
पुंसिङ्ग, पृषोदरादिस्वात् ॥ ३ ॥ जलति मेढुल “ हृपिष्ठि-” ॥ (उणा ४८५) ॥
इति मेढुवनानादुक्त ॥ ४ ॥ तिल इव कालकस्तिलकालको देहे कृष्णं स्यात् ॥ ५ ॥ २८२ ॥

रसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि घातव ।

ससैव दश वैकेयां रोमत्वक्स्नायुमि सह ॥ २८३ ॥

रसादीनि सप्तसद्व्यानि, दशति शरीरमिति घातव “ इतिरुमि-” ॥
(उणा-७७३) ॥ इति तुन्, अथवा रोमादिमित्त्रिभिः सार्वै केयांभिन्मेतेन ते दश
भवन्ति ॥ २८३ ॥

अथ रसादीन् क्रमेणाह-

रस आहारतेजोऽग्निसंभव पद्मरसासन ।

आत्रेयोऽसृक्करो घातुर्धनमूलमहापर ॥ २८४ ॥

रसयति स्नेहयति रसः ॥ १ ॥ आहारस्य तेजो निर्वाच आहारतेजः ॥ २ ॥
अग्नेः सम्भेदस्यमिसंभव ॥ ३ ॥ पण्यां मधुरादीनां रसानामासनः पद्मरसासनः
॥ ४ ॥ अत्रेयपत्यमिष तन्मन्यत्वाद्वात्रेयः ॥ ५ ॥ असृग् रक्तं करोत्यसृक्कर

“ हेतुतच्छीला ” ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ६ ॥ घनादिभ्यः परो धातु
 घनधातु ॥ ७ ॥ मूलधातु ॥ ८ ॥ महाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रुधिरमाग्नेय विस्र तेजोमवे रसात् ।

शोणित लोहितगसृग् वाशिष्ठ प्राणदाऽऽसुरे ॥ २८५ ॥

क्षतज मांसकार्यस्र

रक्त वर्णेन ॥ १ ॥ रुग्दि धोतासि रुधिरं “ छुपी ” ॥ (उणा-४१६)
 इति किदिरः ॥ २ ॥ अग्नेय हितमाग्नेयं “ कस्यमेरेत्यण् ” ॥ ६ । १ । १७ ॥ ३ ।
 विस्वते विश्रं “ ऋज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) इति किद्, विस्रामति वा ॥ ४ ॥
 रसशब्दात्परे तेजोमवे रसतेज ॥ ५ ॥ रसमयम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणितं “ इय-
 रुहि ” (उणा-२१०) ॥ इतीत ॥ ७ ॥ लोहित वर्णेन ॥ ८ ॥ अस्यत्यनाऽ
 सृक्, स्त्रीबलिङ्ग “ षड्भृम् ” ॥ ५ । १ । २ ॥ इति ऋक्, न सृज्यते वा ॥ ९ ॥
 वसिष्ठस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राणं स्रत् ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ असुरोणासिद्
 प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताख्यायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मांसं करोति
 मांसकारि ॥ १४ ॥ अस्यतेऽस्र “ मीशुधि ” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १५ ॥ २८५ ॥

शेषव्यात्र- रक्ते तु शोष्यकीरुले ॥

मांस पल्लजङ्गले ।

रक्षाषेजोमवे कल्प्य काश्यप तरसामिये ॥ २८६ ॥

मेदस्कृत् पिशित कीन पल

मान्यतेऽनेन मांस, पुवलीबलिङ्ग “ माभाबध ” ॥ (उणा-१६४) ॥ इति सः,
 मां स भक्षयिताऽमुत्र, इति नैरुक्ताः । यद् ममुः-

“ मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाऽऽद्भ्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसस्र प्रषदन्ति मनीषिण् ” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पस्यनेन पलस्र “ मृदिकन्दि- ” ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यसः ॥ २ ॥ जायते
 रुधिरद् जङ्गल, पुनपुंसकः “ ऋत्रनेर्गोन्तध ” ॥ (उणा ४६७) ॥ इत्यस्र ॥ ३ ॥
 रक्षशब्दात्तेजोमवे रक्ततेज ॥ ४ ॥ रक्तमयम् ॥ ५ ॥ कुङ्क गतौ घौत्र, कृमते
 कल्प्यम्, कृत्तबिहृतस्य कल्प्यम्, इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ काश्यपस्येदं काश्यपम् ॥ ७ ॥
 तरो ब्रह्मस्यत्र तरसमघ्रादित्वाद्, तरन्त्यनेन काश्यं वा “ फलस्र ” (उणा ५७३) ॥
 इत्यथे साधुः ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काश्यमनेनाऽऽसिमिर्षं, पुवलीबलिङ्ग “ अमि
 मृभ्यां षित ” ॥ (उणा ५४९) ॥ आमिपतीति वा ॥ ९ ॥ २८६ ॥ मेदं करोति मेदस्कृत्
 ॥ १० ॥ पिशति पिशितं “ कुषिपिधि ” ॥ (उणा २१२) ॥ इति किदितः ॥ ११ ॥
 केनत्यनेन कीन, घृपोदरादित्वाद् ॥ १२ ॥ पलसि देहं पलं पुनपुंसकः ॥ १३ ॥

“ हेतुतच्छोला ” ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति ट ॥ ६ ॥ घनादिभ्यः परो घा
 र्घनधातु ॥ ७ ॥ मूलधातु ॥ ८ ॥ महाधातु ॥ ९ ॥ २८४ ॥

रक्त रुधिरमाग्नेय विस्र तेजोभवे रसात् ।

शोणित लोहितगस्रग् वाशिष्ठ प्राणदाऽऽसुरे ॥ २८५ ॥

क्षतज मासकार्यस्र

रक्त वर्णेन ॥ १ ॥ रुणद्धि धोतासि रुधिर “ शुयी ” ॥ (उणा-४१६)
 इति क्तिदिर् ॥ २ ॥ अग्नये हितमामेयं “ कस्मिन्नेरेयम् ” ॥ ६ । १ । १० ॥ ३
 विस्रते विस्रं “ ऋज्यजि ” ॥ (उणा-३८८) इति क्तिद्, विघ्नयति वा ॥ ४ ॥
 रसशब्दात्परे तेजोभवे रसतेज ॥ ५ ॥ रसमवम् ॥ ६ ॥ शोणति शोणित “ हृद्
 रुद्दि ” (उणा-२१०) ॥ इतीत्तः ॥ ७ ॥ लोहित वर्णेन ॥ ८ ॥ अस्यत्यनना
 स्रक्, क्लीबलिङ्ग “ यहुस्रम् ” ॥ ५ । १ । २ ॥ इति ऋक्, न स्रज्यते वा ॥ ९ ॥
 वाशिष्ठस्येद वाशिष्ठम् ॥ १० ॥ प्राण बरु ददाति प्राणदम् ॥ ११ ॥ अमृतीणांमि
 प्रियमासुरम् ॥ १२ ॥ ॥ २८५ ॥ क्षताभ्यायते क्षतजम् ॥ १३ ॥ मांस करोति
 मांसकारि ॥ १४ ॥ अस्यतेऽस्र “ भीहृषि ” ॥ (उणा-३८७) ॥ इति र ॥ १५ ॥ २८५

शेषधात्र- रक्ते तु शोध्यकीलासे ॥

मांसं पल्लज्जले ।

रक्तात्तेजोभवे क्रज्य काश्यप तरसामिपे ॥ २८६ ॥

मेदस्कृत् पिशितं क्रीन पलं

मान्यतेऽनेन मांस, पुंक्लीबलिङ्ग “ माबावद्य ” ॥ (उणा-६४) ॥ इति स
 मांस भक्षयिताऽमुत्र, इति नैरुक्ताः । यद् मनुः-

“ मांसं भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाऽव्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसस्य प्रबदन्ति मनीषिणः ” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

पस्यत्यनेन पस्रं “ मृदिकन्दि ” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यस्र ॥ २ ॥ जायते
 रुधिराद् जस्रस्र, पुंनपुंसक ‘ ऋजनेर्गोन्तद्य ’ ॥ (उणा-४६०) ॥ इत्यस्र ॥ ३ ॥
 रक्तशब्दात्तेजोभवे रक्ततेज ॥ ४ ॥ रक्तमवम् ॥ ५ ॥ कुद् गतौ सौत्रः, कृत्यते
 कृत्यम्, कृत्किकृतस्य कृत्यम्, इति नैरुक्ता ॥ ६ ॥ कश्यपस्येद् काश्यपम् ॥ ७ ॥
 सरो बस्मस्यत्र तरसमभ्रादित्वाद्, तरन्त्यनेन काश्यं वा “ कनस्र ” (उणा-५०३) ॥
 इत्यसे चातुः ॥ ८ ॥ अमति गच्छति काश्यमनेमाऽऽमिर्षं, पुंक्लीबलिङ्ग “ अमि
 पुन्या भिव ” ॥ (उणा-५४९) आमिपतीति वा ॥ ९ ॥ २८६ ॥ मेदः करोति मेदस्कृत्
 ॥ १० ॥ पिशति पिशितं “ भृषिपिशि ” ॥ (उणा-२१३) ॥ इति क्तिदिर् ॥ ११ ॥
 केनत्यनेन क्रीनं, प्रयोद्ग्रादित्वाद् ॥ १२ ॥ पळति देह पळ पुनपुंसक ॥ १३ ॥

क्षेपवात्र- मासे वृष समारटम् ॥

क्षेपन च ॥

येदयस्तु तल्लता ।

विशन्ति पेशयः "कित्तिपेत्ति-" ॥ (उणा १०८) ॥ इति इः, इपां पेश, सस्य मांसस्य स्तास्ताहता ॥ १ ॥

बुक्का हृद् हृदय वृक्का सुरम च तदभिमम् ॥ २८७ ॥

पुरुषपते स्वापुस्वाद् मृगमत बुक्का 'उक्षितक्ष्य' ॥ (उणा १००) ॥ इत्यनन्तः पुस्ययम् 'केट्ये' ॥ ५१३१०१॥ इत्यप्रत्यये तु बुक्का स्थियामाबन्तः, पुक्षित इति गौडः । भागुरिस्तु- 'भ्रमांशं मनेद् बुद्धम्' इति क्लीबमाह ॥ १ ॥ द्विमते हृद् हृदयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ वृज्यते वृक्का 'निष्कतुरुष्क' ॥ (उणा २९) ॥ इति के निपात्यते, स्त्रीविद्भोऽयम् यद्गौड - 'स्थियां वृक्का बुक्क सुरमद्रयोः' इति । वैजयन्तीकारस्तु- 'वृक्का पार्श्वगतौ गुली' इत्याह । सुष्ठु रत्यते सुरसम् तद् मांसमभिमं बुक्कम्, 'बुक्का ऽप्रमांस, हृदयं च जीवाधारपथम् इत्यमरः पूषक् पूषगाह ॥ ४ ॥ २८७ ॥

शुष्क यस्त्वस्त्रमुत्पन्तम् ।

शुष्कं मांस वल्यते वस्त्र त्रिभिन्नः "मांसि" ॥ (उणा ४२७) ॥ इत्यूरः, वस्त्र कुनातीति वा ॥ १ ॥ उत्पद्यते शोष्यते उत्पन्तम् ॥ २ ॥

पूयदूप्ये पुन समे ।

पूयते बुगन्धीभवति, पूय पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ वृज्यते वृज्यम् ॥ २ ॥

मेदोऽस्थिकृद् वषा मांसात् तेजो-ज्ये गौसम वसा ॥ २८८ ॥

मेघते सिद्धते मेघः, क्लीबलिङ्ग "अस्" ॥ (उणा १५२) ॥ इत्यस् क्लीबानि करोत्यस्विङ्कत् ॥ २ ॥ उज्यते वषा मिवाषाणि साधु ॥ ३ ॥ मांसघन्वात् तेजोऽ मांसतेजः मांसजम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ गौतमस्यैर्दं गौसमम् ॥ ६ ॥ उज्यतेऽह्मन्तया मिदाषाणि वषा 'हृदस्य मांसस्य च स्नेहः सा वषा' इति वषाः ॥ ७ ॥ २८८ ॥

गोद वृ मस्तकस्नेहो मस्तिष्को मस्तुल्लङ्गक ।

गपते गोद कुमुदाही निपात्यते, क्लीबलिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु "गोषोऽस्त्री मस्तुल्लङ्गकम्" इति पुस्यप्याह ॥ १ ॥ मस्तकस्य स्नेहो मस्तकस्नेहः ॥ २ ॥ मस्त कमिष्यति गच्छति मस्तिष्कः पुंक्लीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मस्तकमास्ति इति मस्तुल्लङ्गः शृपोवरादिवात्, के मस्तुल्लङ्गकः ॥ ४ ॥

अस्थि कुस्य भारह्राज मेदस्तेजश्च मज्जकृत् ॥ २८९ ॥

मांसपिचं श्वदयित कर्करो वेहपारकम् ।

मेदोजं कीकसं सार

अस्यते अस्थि, ह्रीबलिहः "वीसब्जि-" ॥ (उणा-१६९) इति चिह्न ॥ १ ॥
 कुले शरीरे साधु कुल्य, पुंस्त्रीबलिहः ॥ २ ॥ भरद्वाजस्येद मारद्वाजम् ॥ ३ ॥ मेदस-
 स्तेजो मेदस्तेज ॥ ४ ॥ मज्जान करोति मज्जकृत् ॥ ५ ॥ २८९ ॥ मांसस्य पित्त मांस
 पित्तम् ॥ ६ ॥ शुनो दधित भदयितम् ॥ ७ ॥ करोति मज्जान कर्कर "किशूदृम्यः" ॥
 (उणा-४३५) ॥ इति बहुवचनात् कर ॥ ८ ॥ देहं धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥
 मेदसो जात मेदोजम् ॥ १० ॥ कीति कसति कीकस, ककन्तेऽत्र भान इति वा
 'फंस-" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपास्यते ॥ ११ ॥ सरति कालान्तरमिति
 सार, इह देस्यी, वसन्तेऽपि, यद्वैजयन्ती- "अथास्थि कीकस इहम्" इति ॥ १२ ॥

करोति शिरसोऽस्थनि ॥ २९० ॥

करोत्यते करोति, स्त्रीलिङ्ग "सरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) इयां
 करोत्ये ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालकर्परी तुल्यौ

कपि सौत्रः, कव्यते कपालं, पुंस्त्रीबलिहः "कृहम्-" ॥ (उणा-४७५) ॥
 इस्माकः, कं पास्यति वा तन्म मूर्धोऽर्धास्थि, षटादिखण्डेऽप्युपचारात्, शकस्मपि ॥ १ ॥
 कल्पते कपालिकानां कपर "मठर-" ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यरे निपास्यते ॥ २ ॥

पृष्ठस्याऽस्थि कशेरुका ।

कस्यते कशेरु, ह्रीबलिहः "शिष्टुणे-" ॥ (उणा-८११) ॥ इति साधु,
 क्रियामपि वैजयन्ती यदाह- "पृष्ठस्यास्थि कशेरुका" इति, के कशेरुका स्त्रीह्रीबलिहः
 'कशेरुका' इति मुनि ॥ १ ॥

शास्त्राऽस्थनि स्यान्नलक

मलति नलकम् ॥ १ ॥

पार्श्वोऽस्मि वङ्किपशुके ॥ २९१ ॥

पशुके वङ्किमवति वङ्कि, स्त्रीलिङ्गः "तद्विवङ्गप-" ॥ (उणा-१६२) ॥ इति
 तिः ॥ १ ॥ पूर्वते मांसादिना पशु "प्राः शु" ॥ (उणा-८२५) ॥ इति ह्य, के
 पशुका ॥ २ ॥ २९१ ॥

शरीरास्थि करह स्यात् कंकालमसिपञ्जर ।

कर्मते आदिभिरिति करह "कितोऽहो रो ल्य वा" ॥ (उणा-१२) ॥ १ ॥
 अस्यते कंकालं, पुंस्त्रीबलिहः "मात्वालकहाल-" ॥ (उणा-७४८) ॥ १ ॥ इत्यसे
 निपास्यते ककान् असति, क कस्यति वा ॥ २ ॥ २ ॥

मञ्जा तु कौशिकः शुक्रकरोऽथ जेहसम्मवौ ॥२९२॥ २

मञ्जस्यस्वनि मञ्जा "उक्षितक्षि-" ॥ (उणा-१००) ॥ इत्यन्, नन्तः
पुस्यम् । वाचस्पतिस्तु- "अथ मञ्जा द्वयोः" इति धियामप्याह । वयं तु मू-
मज्जयतेऽनयाऽस्थिनीति मिदाद्यदि मञ्जा क्षीणित्वा ॥ १ ॥ कृशिकस्यायं कौशिक
॥ २ ॥ शुक्रं करोति शुक्रकरः ॥ ३ ॥ अस्थिघादात् जेहसम्मवौ- अस्थिजेहा,
वास्थिसम्मव- अस्थितेजाऽपे ॥ ४ ॥ ५ ॥ २९२ ॥

शुक्र रेतो घल धीञ्ज धीर्यं मञ्जसमुद्भवम् ।

आनन्दप्रमथ पुम्त्वमिन्द्रियं किष्टवर्जितम् ॥२९३॥

पौरुष प्रधानघातु

घोषन्वस्मिन् पविते शुक्र "अज्यमि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति क्विप् ॥
१ ॥ धीयते क्षवति रेतः, क्षीणित्वा "धुपीम्मां तस्" ॥ (उणा-१०८) ॥ २ ॥
इत्यति वस्म् ॥ ३ ॥ वेति प्रजायतेऽनेन धीर्जं 'वियो जक्' ॥ (उणा-१२७) ॥
४ ॥ धीयते धीर्यं धीरे क्षीणै साधु वा ॥ ५ ॥ मञ्जतः समुद्भवति मञ्जसमुद्भवम् ॥
६ ॥ आनन्दात् प्रमथति आनन्दप्रमथम् ॥ ७ ॥ पुंसो भावः पुंस्त्वम् ॥ ८ ॥ इन्द्र
स्यात्मनो सिद्धमिन्द्रियम् "इन्द्रियम्" ॥ ७ ॥ १ ॥ १० ॥ इति साधु ॥ ९ ॥ किञ्च
मलेन वर्जितं किष्टवर्जितम् ॥ १० ॥ २९३ ॥ पुण्यस्य भावः कर्म वा पौरुषं "पुण्य
इत्या-" ॥ ७ ॥ १ ॥ १० ॥ इत्यप् ॥ ११ ॥ प्रधानं चासीं घातुश्च प्रधानघातु ॥ १२ ॥

छोम रोम तनूरुहम् ।

धिरसोऽन्यत्र रोहति रोम क्षीणित्वा "सात्ममात्मन्-" ॥ (उणा-११९) ॥
इति मनि निपास्यते, सत्वे छाम ख्यत इति वा ॥ १ ॥ २ ॥ तन्वां रोहति
तनूरुहं, पुंक्षीणित्वा, मूलविमुखादिस्वात् क् ॥ ३ ॥

शेषधात्र- रोमणि तु स्वगन्स बालपुत्रकः ।

कृन्तो मांसनिर्मासः परित्राणम् ७

। स्वक् छविश्छादनी कृशिक्षर्माऽजिनमसृग्धरा ॥ २९४ ॥

तनोति स्वक्, 'तनेर्ब्रह्म' ॥ (उणा-८७२) ॥ इति ब्रह्न् धिरामां
सादि स्वचतीति वा ॥ १ ॥ छपम्ब्रमां छवि क्षीणित्वा "छविच्छिञ्चि" ॥ (उणा-
७०९) ॥ इति वा निपास्यते ॥ २ ॥ छाद्यते छविराद्यनया छादनी ॥ ३ ॥ अ
कृशतेऽसौ कृशतिः ॥ ४ ॥ अस्थिनेन कर्म मन्' ॥ (उणा १११) ॥ इति मन्
॥ ५ ॥ अजन्ति तदिति अजिन विविनाऽजिना- ॥ (उणा २८४) ॥ इतिने
निपास्यते ॥ ६ ॥ अक्षम् धरस्यसृग्धरा' अमरस्तु- 'अजिनं कर्म कृति' क्षी'
इति कृत्वाक्षीम् श्रान् सृगयोनिस्वात् ष्टपगाह, अत एव 'सृगा अजिनयोनिवा'

मेदोज कीकस सार ।

अस्यते अस्थि, श्लीबलिङ्ग "बीसङ्गि-^१" ॥ (उणा-६६९) इति यिक् ॥१॥
 कुन्ते शरीरे साधु कृत्य, पुंश्रीबलिङ्ग ॥ २ ॥ मरद्वाजस्येद भारद्वाजम् ॥३॥ मेदस
 स्वेमो मेदस्वेज ॥ ४ ॥ मञ्जान करोति मञ्जर्त्ति ॥५॥२८९॥ मांसस्य पित्त मांस
 पित्तम् ॥६॥ शुनो दमित श्वदमितम् ॥७॥ करोति मञ्जान कर्कर "किशुषुम्भ-^२" ॥
 (उणा-४३५) ॥ इति बहुवचनात् करः ॥ ८ ॥ वेह धारयति देहधारकम् ॥ ९ ॥
 मेदसो आतं मेदोजम् ॥ १० ॥ कीति कसति कीकस, ककन्तेऽग्र खान इति वा
 "कनस-^३" ॥ (उणा ५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ ११ ॥ सरति काखान्तरमिति,
 सारः, इहं देश्मा, ससृष्टेऽपि, यद्भ्रजयन्ती- "भयास्थि कीकसं हृद्म" इति ॥१२॥

करोटि शिरसोऽस्थनि ॥ २९० ॥

करोत्यते करोटि, श्रीलिङ्ग "खरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ङपो;
 करोटी ॥ १ ॥ २९० ॥

कपालकर्परौ तुल्यौ

कपि सांघः, कप्यते कपास, पुंश्रीबलिङ्ग "कृकृन्-^४" ॥ (उणा-४७५) ॥
 इक्ष्वाकुः, कं पाठयति वा तंभ मूर्धोऽधास्थि, घटयिष्यन्तेऽप्युपचारात्; शकस्मपि ॥१॥
 कल्पते कपासिकानो कर्पर "जडर-^५" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥२॥

पृष्ठस्याऽस्थि कशेरुका ।

कस्यते कशेरु, श्लीबलिङ्ग "सिधुगे-^६" ॥ (उणा-८११) ॥ इति साधु,
 क्षियामपि ब्रजयन्ती नवाह- "पृष्ठस्यास्थि कशेरुना" इति, के कशेरुका श्रीश्रीबलिङ्ग;
 'कशेरुका' इति मुनि ॥ १ ॥

छास्त्राऽस्थनि स्यान्नलकं

मसति नलकम् ॥१॥

पार्श्वीस्मि वक्त्रिपशुके ॥२९१॥

वहते वक्त्रिमधति वक्त्रिः, श्रीलिङ्ग "तद्विषहप-^७" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति
 रिः ॥ १ ॥ पूर्वते मांसादिना पशु "प्रः शु" ॥ (उणा-८२५) ॥ इति छ, के
 पशुका ॥२॥२९१॥

शरीरास्थि फरङ्ग स्यात् फकालमस्त्रिपञ्जर ।

कीर्यते श्रादिभिरिति फरङ्ग- "किरोऽहो रो लघ वा" ॥ (उणा-६९) ॥१॥
 कस्यते कंकारं, पुंश्रीबलिङ्ग "नात्पालकङ्काल-^८" ॥ (उणा-७४८) ॥१॥ इत्यसे
 निपात्यते कंकान् असति, कं कस्यति वा ॥२॥३॥

मज्जा तु कौशिक शुक्रकरोऽश्म सेहसम्मवौ ॥२९२॥ २

मज्जत्वस्पनि मज्जा 'उक्षितक्षि-' ॥ (उपा-१००) ॥ इत्यन्, नन्तः
पुस्त्यम् । वाचस्पतिस्तु- "अथ मज्जा द्वयोः" इति खियामप्याह । वय तु मूत्र-
मज्जयतेऽनमाऽस्विनीति मिवापदि मज्जा श्रीसिद्धा ॥ १ ॥ कुशिकस्यायं कौशिकः
॥ २ ॥ शुक्रं करोति शुक्रकर ॥ ३ ॥ अस्विघाप्यात् सेहसम्मवौ- अस्विसेह,
अस्विसम्मवः अस्वितेजऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ २९२ ॥

शुक्र रेतो षळ बीज वीर्ये मज्जसमुद्भवम् ।

आनन्दप्रभव पुस्त्वमिन्द्रियं किद्वर्जितम् ॥२९३॥

पौरुष प्रधानघातु

शोचन्त्यस्मिन् पठिते ह्युक्त "अज्यत्रि-" ॥ (उपा-१८८) ॥ इति किद् रः ॥
१ ॥ रीयते ज्वति रेतः क्षीबसिद्ध- "सुरीम्नो तस्" ॥ (उपा-१७८) ॥ २ ॥
ज्वति वस्म ॥ ३ ॥ वेति प्रजायतेऽनेन बीजं 'वियो जक्' ॥ (उपा-१२७) ॥
४ ॥ बीर्ये वीर्ये वीरे क्षीबे घातु वा ॥ ५ ॥ मज्जत- समुद्भवति मज्जसमुद्भवम् ॥
६ ॥ आनन्धात् प्रभवति आनन्दप्रभवम् ॥ ७ ॥ पुंसो मात्र पुंस्त्वम् ॥ ८ ॥ इन्द्र-
स्यात्मनो सिद्धमिन्द्रियम् "इन्द्रियम्" ॥ ११११७४ ॥ इति घातु ॥ ९ ॥ किन्ने-
नमेन वर्जितं किद्वर्जितम् ॥ १० ॥ २९३ ॥ पुरुषस्य मात्र कर्म वा पौरुषं "पुरुष-
इदम्"- ॥ ११११७० ॥ इत्यण् ॥ १११ ॥ प्रधानं जायो घातुश्च प्रधानघातुः ॥ १२ ॥

लोम रोम तनूरुहम् ।

१ ॥ सिरसोऽन्यत्र रोहति रोम क्षीबसिद्धः "सात्ममाराम्-" ॥ (उपा-११६) ॥
इति मनि निपात्यते सत्वे स्याम छयत इति वा ॥ १ ॥ २ ॥ तन्मा रोहति
तनूरुह, पुष्पीबसिद्धौ, मूत्रविमुगावित्वात् कः, ॥ ३ ॥

शेषभात्र- रोमणि तु स्वर्गनर्त वासुपुत्रक ।

कूत्रो मांसनिघाद्य परिश्रावम् ॥

। त्वक् छविच्छादनी कृत्विश्वर्माऽजिनमसृग्धरा ॥ २९४ ॥

तनोति त्वक्, 'तनेर्बन्ध' ॥ (उपा-८७२) ॥ इति बन्धुः सिरामा
सादि स्वचतौति वा ॥ १ ॥ छयन्शेमां छवि-क्षीसिद्धौ "छविच्छिदि" ॥ (उपा-
७०६) ॥ इति वौ निपात्यते ॥ २ ॥ छाद्यते छविराद्यनवा छादनी ॥ ३ ॥
कृत्विच्छादनी कृत्विः ॥ ४ ॥ वारयनेन वम मन्" ॥ (उपा ९११) ॥ इति मन्
॥ ५ ॥ अजन्ति तदिति अजिन "विपिमाऽजिना" ॥ (उपा २८४) ॥ इताने
निपात्यते ॥ ६ ॥ अस्तम् धरस्यसृग्धरा' अमरस्तु- 'अजिनं जर्म कृत्वि' श्री'
इति कृत्यादीन् त्राम् मृगयोनिस्वात् घृषमाह; अठ एव 'मृगा अजिनयोमयः'

इत्युक्तं । वात्स्यतिरपि-

“तत्राग्निं मृगयोनिमृगाश्च प्रिरकादयम् ।

मृगप्रकरणे तेष्य प्रोक्ता अग्निमानयम् ” ॥ १ ॥

इत्याह ॥ २९४ ॥

वस्त्रसा तु स्रसा स्नायु

घस्ते छादयति काय वस्त्रसा “पन्नस-” ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपा-
स्यते ॥१॥ अस्मति निरस्यति स्रसा, स्त्रीलिङ्गः ॥२॥ स्नायति वेष्टयत्यर्थातीति स्नायु
“कृषाया-” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्, स्त्रीलिङ्गोऽय, स्त्रीबेऽपि वात्स्यतिमदाह-
“अथ स्नायुर्नसा सन्त्री ” इति ।

शेषभात्र- अथ स्रसा । तन्त्रानिस्कारुणावान सन्धिबन्धनमित्यपि ॥

नाभ्यो धमनय सिरा ।

नभस्वतौ नाभ्य शौषिमात्, नभे सौत्रस्य वाच्यम्, मडिरपि ॥१॥ धम्मन्ते
धमनय स्त्रीलिङ्ग ॥२॥ सिन्वन्त्यर्थाणि सिरा “अज्यनि-” ॥ (उणा-३८८) ॥
इति किय रः ॥३॥

कण्ठरा तु महास्नायु

कण्ठते मायति कण्ठरा “अठर-” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपा
स्यते ॥१॥ महती स्नायुर्महास्नायुः “स्नायुसघाता” इति यैषा ॥२॥

मर्लं किर्लं

मस्ते धारयति कर्म मरु, मृज्यते वा “मृजिसन्त्या-” ॥ (उणा-४०२) ॥
इति विदुः ॥१॥ केचति किर्ल, पुंस्त्रीबलिङ्गावतौ ॥२॥

तदक्षिणम् ॥ २९५ ॥

दूपीका दूपिका

सद् मरुमक्षिसमभम् ॥२९५॥ दूपयति चक्षुदूपीका “स्यमिकपि-” ॥ (उणा
४६) ॥ इतीक ॥१॥ “अकृत्य-” ॥ (उणा ३८) ॥ इतीके दूपिका ॥२॥

जैर्लं कुलक

विह्वयां जात मरु जैर्लं, कोसति सस्त्रायति कुलक “कठ्युकाद्यक ” (उणा
५०) ॥ इत्युके निपास्यते ॥१॥

विपिका पुन ।

दन्त्य

प्यायते विपिका “कुमिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपास्यते ॥१॥

कार्णं तु पिञ्जूप

कार्णयोर्जातं मल कार्णं पिञ्ज्यते पिञ्जूप- "कोरुपाठस्य" ॥ (उणा)
५६१) ॥ इत्यूपे निपात्यते ॥१॥

शिङ्गाणो घ्राणसम्भवम् ॥ २९६ ॥

शिङ्गपते शिङ्गाण 'बहुल्म्' ॥५॥१॥२॥ इत्याण "भास्त्रशिङ्गि" ॥ (उणा
७०) ॥ इत्याणके, शिङ्गाणकोऽपि ॥१॥२९६॥

सृणीका स्यन्दिनी लालाऽऽस्यासव कफकूचिका ।

सरति मुखात् सृणीका 'सृणीकास्तीक-' ॥ (उणा ५०) ॥ इतीके निपात्यते
'सृणिका' इत्यमर । स्यन्दतेऽबस्य स्यन्दिनी ॥२॥ साति घालां, "मिङ्गच्छम्माङ्ग-" ॥
(उणा ४६४) ॥ इति से निपात्यते, कालयते वा ॥ ३ ॥ आस्यस्यासव आस्यासव
॥ ४ ॥ कफस्य कूचिकेन कफकूचिका ॥ ५ ॥

मूत्र वस्तिमल मेह प्रसाधो नृजलं सव ॥ २९७ ॥

मूत्र्यते मूत्र, मूयते वा 'सुमूत्र' (उणा ४४९) ॥ इति कित् ऋट् ॥१॥
वस्तेर्मलं वस्तिमलम् ॥२॥ मेहस्यनेन मेह ॥३॥ प्रमूयते प्रसाध प्रत् लुहृत्सो
॥५॥३॥६॥ इति घम् ॥४॥ नुनरस्य जल मूत्रसम् ॥५॥ सवण सव ॥६॥२९७॥

पुष्पिका तु लिङ्गमल

पुष्प्यति पुष्पिका ॥१॥

विद् विद्याऽवस्कर शकृत् ।

गूय पुरीष क्षमलोच्चारौ वर्चस्त्ववर्चसी ॥२९८॥

"विद्यति पक्वशये विद् श्रीसिद्ध", वैजयन्तीकारस्तु- उच्चारो विद् न ना" इति ङीबेऽप्याह । अमरस्तु- "विद्याविधौ सिवाम्" इति मूर्धन्य पमाह ॥१॥ विद्यति विद्या "धीविधि-" ॥ (उणा-१६३) ॥ इति कित् ठ ॥२॥ अघ- अघः कार्यतेऽवस्कर, वचस्त्ववित्वात् साधु ॥ ३ ॥ शक्येऽनेन शकृत् ङीबसिद्धः 'शक ऋट्' ॥ (उणा-८९१) ॥ ॥ ४ ॥ गूयत उत्सृज्यते गूयं पुंश्रीबसिद्धः 'पयमूय-' ॥ (उणा-२३१) ॥ इति से निपात्यते ॥ ५ ॥ घृणासन्त्र पुरीषं 'अत्रिधूपुष्प्यः कित् ॥ (उणा-७५४) इतीपः ॥ ६ ॥ क्षाम्यति क्षमल क्षमेव वा' ॥ (उणा-४७०) ॥ इत्यसः ॥ ७ ॥ उच्चार्यते प्रयत उच्चारः ॥ ८ ॥ वच एव वर्चस्त्वं पुंश्रीबसिद्ध- ॥ ९ ॥ वचऽऽनेन वच 'अस्' ॥ (उणा-९५९) ॥ इत्यस्' अष्टप्यपि ॥१०॥२९८॥

धेपो नेपथ्यमाकल्प

वेषेष्टयज्ञ वेपो बह्माऽऽलक्षारमात्मप्रसाधनैरङ्गशोभा, पुष्पाभिलिङ्गः । “विशति
 श्वेतः” इत्यन्ये तालम्ब्य शमाहु ॥ १ ॥ नेत्रयो पथ्य नपम्य, पृषोदरादित्वात् ॥
 २ ॥ आकल्पते आकल्प ॥ ३ ॥

परिकर्माऽङ्गसरिक्रिया ।

मरुपरिमाज्जनार्थं क्रिया परिक्रम स्नानोद्धतनादि ॥ १ ॥

उद्धर्तनमुत्सादन

उद्धरयतेऽनेनोद्धतनम् ॥ १ ॥ उरसापतेऽननोत्सादनम् ‘उच्छादनम्’ इत्यन्ये ॥ २ ॥

अङ्गरागो विलेपनम् ॥ २०९ ॥

अङ्गै रजयतेऽनेनाङ्गराग ॥ १ ॥ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् ॥ २ ॥ २०९ ॥

चर्चिकय समालभन चर्चा स्यात्

चर्चिकायां चचने साधु चचिक्रम, चन्दनादिना पुष्पादिलेपनम् ॥ १ ॥ कामण्
 प्रेरण इत्यत्र छाभण्स्थाने समण् इति चन्मा पठन्ति, तस्य समासभ्यतेऽनेन समास-
 मनम् ॥ २ ॥ चच्यतेऽनेया चचा “मीपिभूषि” ॥ ५ ॥ १०९ ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

मण्डन पुन ।

प्रसाधन प्रतिकर्म

मण्डयतेऽनेन मण्डन तिलरूपप्रभङ्गादि ॥ १ ॥ प्रसाध्यतेऽनेन प्रसाधनम् ॥ २ ॥
 प्रत्यङ् कर्म प्रतिकर्म ॥ ३ ॥

मार्ष्टि स्याद् मार्जना मृजा ॥ ३०० ॥

माज्यते मार्ष्टिः छुदिमात्र श्वादित्वात् ष्टिः ॥ १ ॥ मार्जन मात्रना ॥ २ ॥
 मिदाषष्टि-मृजा ॥ ३ ॥ ३०० ॥

वासयोगस्तु चूर्णं स्यात्

वास्यते घुपन्धीक्रियते येन मुज्यमानेन मिधेण स-वासयोग ॥ १ ॥ चूर्णते
 चूर्णं पटवासादिसोप, पुष्पैर्बन्धि ॥ २ ॥

पिष्टात् पटवासक ।

पिष्टेन कुट्टमचूर्णादिनाऽपि पिष्टात् ॥ १ ॥ पटो वास्यतेऽनेन पटवास, के
 र्थपटवासकः ॥ २ ॥

‘गन्धमाह्यादिना यस्तु सस्कार सोऽधिवासनम्’ ॥ ३०१ ॥

सस्कारस्तैसादिना गुणाधानम्, आविष्यन्दाद् घृपादिमिरधिवास्यतेऽधिवास
 नम् ॥ १ ॥ ३०१ ॥

निवेश उपमोग

निष्पूर्णे विशिष्यमोगार्थे वतते, निवेशन निवेश ॥१॥ उपमुक्तिरुपमोग ॥२॥

अथ खान सवनमाह्वव ।

ज्ञायते ज्ञानम् ॥१॥ सुमते सवनम् ॥२॥ आह्ववनमाह्ववः, आह्ववोऽपि ॥३॥

कर्पूरागुरुकण्ठोलकस्तूरीचन्दनद्रवै ॥ ३०२ ॥

स्याद् यक्षकर्दमो मिथै

यक्षप्रियः कर्दमो यक्षकर्दम, चन्वन्तरिस्तु-

“कण्डूमागुरुकस्तूरी कर्पूर चन्दन तथा ।

महासुगन्धमित्युक्त नामतो यक्षकर्दम ” ॥१॥

इत्याह ।

वर्तिर्गात्राञ्जुलेपनी ।

वर्तते वर्तिः नयदा प्रसिद्धा “विदिहतेषा” ॥ (उजा ६१०) ॥ इति इ, श्री

सिद्धोऽयम् ॥१॥ गात्रमसुसिन्धतेऽनया गात्राञ्जुलेपनी ॥ २ ॥

चन्दनागरुकस्तूरीकुङ्कुमैस्तु चतुःसम् ॥ ३०३ ॥

चन्दनादीनि चत्वारि समान्यत्र चतुःसम् ॥ १ ॥ ३०३ ॥

अगुर्वगरुजाहं लोहं कृमिचर्वशिके ।

अनार्यैर्जं जोहकं च

न गुह अगुह अगखनेनाऽगह “ कटिकुटि” ॥ (उजा-८१२) ॥ इत्युप

अर्थात्वादः, अयं इत्यस्ति इति वा, पुंस्त्रीबलिहावेती ॥ १॥ २ ॥ राज्ञोऽर्धं राजार्हम्

॥ ३ ॥ रोहति लोहं पुंनपुंसकः ॥ ४ ॥ कृमिचर्वन्यते कृमिर्जं “कृमिचर्व”

॥ ५ ॥ १ । १०१ ॥ इति इ- कृमिचर्वमिथ्यपि ॥ ५ ॥ बसोऽस्या अग्नि वधि

का, श्रीप्रीबलिहा “बसामं बसकम्” इत्यमरटीका ॥६॥ अनार्यैरेषे आतममायजम्

॥७॥ जोहकगिरिमत्वाद् जोहकम् ॥ ८ ॥

शेषमात्र- अगरो प्रवर श्वर शीर्षकं मूढुर्लं सधु ॥

श्वरुम परमद प्रकर गभदाह च ॥

मङ्गल्या मङ्गिगन्धि यत् ॥ ३०४ ॥

मङ्गिकाकुसुमगन्धि यद्गुह सो मङ्गले साधुमङ्गल्या ॥१॥ ३०४ ॥

कासागर काकतुण्ड

काकस तुण्ड इव कृष्णवर्णत्वात् काकतुण्ड ॥१॥२॥

श्रीखण्ड रोहणद्रुम ।

गन्धसारो मलयजश्चन्दने

श्रिया खण्डयति श्रीखण्डम् ॥१॥रोहणाचलस्य द्रुमो रोहणद्रुम ॥२॥ गन्धेन
सारो गन्धसार ॥३॥ मत्स्याद्वेर्जातो मलयज ॥४॥ चन्दने दाशनेऽनेन चन्दन
“ग्वसिरसि” ॥ (उणा-२६९) इत्यन , तत्र पुष्प्रीषलिङ्गावेर्ता ॥ ५ ॥

शेषधात्र- चन्दने पुनरेकाङ्ग मद्रधीफलक्रीष्यपि ॥

हरिचन्दने ॥ ३०५ ॥

तैलपर्णिकगोशीर्षी

हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दन, पुष्प्रीषलिङ्गस्यत्र हरिकपिष्ठ वा तच्चाति धीर्तं
पीत आहुः, तत्र ॥१॥ ३०५ ॥ तैलपर्णी गिरिराकरोऽस्त्यस्य तैलपर्णिक ॥ २ ॥
गोशीर्षगिरिभवत्वाद् गोशीर्षः, पुस्पेतौ, गौडस्तु- “गोशीर्ष तैलपर्णिकम्” इति क्ली
षमाह ॥ १ ॥

पत्राङ्ग रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दन ताम्रसार रञ्जन तिलपर्णिका ॥ ३०६ ॥

पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्ग पत्राङ्ग त्वेतदपत्राङ्ग ॥१॥ रक्त च तच्चन्दन च रक्तचन्द
नम् ॥२॥ क्ली चन्दनं कुचन्दनम् ॥३॥ ताम्रेष्वङ्गेषु सारं ताम्रसारम् ॥४॥ रज्यतेऽनेन
रञ्जनम् ॥ ५ ॥ तिलस्येव पत्राङ्गस्यास्तिरूपर्णां चैव तिलपर्णिका, तिलपर्णा नदी
आकरोऽस्या इत्येके ॥ ६ ॥ ३०६ ॥

जातिकोश जातिफलं

जातीलतायाः कोश जातिकोश जातिसत्त्वाख्यम् ॥ १ ॥ आद्या फल जाति-
फलम् ॥ २ ॥

शेषधात्र- जातीफले सौमनसं पुटक मद्रधौण्डकम् ।

कोशफलम् ॥

कर्पूरो हिमवालुका ।

घनसार सिताम्रश्च चन्द्र

कल्पते कर्पूर पुष्प्रीषलिङ्ग “मीमसि” (उणा ४२७) ॥ श्यूरः ॥१॥ हिमा
भासौ वालुका च हिमवालुका ॥२॥ घनस्येव सारोऽस्य घनसार ॥३॥ सिताम्रस
सत्त्वात् सिताम्र ॥४॥ ह्यदकरत्वात् चन्द्रः, पुष्प्रीषलिङ्ग , चन्द्रपमाया अपि ॥ ५॥

अथ मृगनामिजा ॥ ३०७ ॥

मृगनामिर्मृगमद कस्तूरी गन्धघृह्यपि ।

मृगनाभेर्जाता मृगनाभिजा ॥१॥३०७॥ मृगनाभिजन्यरत्नान् मृगनाभिः, स्त्री
सिद्ध ॥२॥ मृगस्य मदो मृगमद ॥३॥ कसति कस्तूरी 'सिन्दूरकर्पूर' ॥ (उणा-
४१०) ॥ इत्युरे निपात्यते, विकसति शौगन्धमस्या वा, के स्तयत इति वा, वृषोदरा
दिवात् ॥४॥ गन्धप्रधाना धूली गन्धधूसी ॥ ५ ॥

कश्मीरजन्म घुसुण वर्णं लोहितचन्दनम् ॥ ३०८ ॥

चाहीकं कुङ्कुमं बहिशिल कालेयजागुडे ।

सञ्जोषपिशुन रक्त घोर पीतनदीपने ॥ ३०९ ॥

कश्मीरेषु जन्माऽस्य कश्मीरजन्म ॥ १ ॥ घुस्यतेऽनेनाङ्ग, घुंपते क्वन्ति
करोति वा घुसुण 'सूक्ष्ण' ॥ (उणा-१८६) ॥ इति ने निपात्यते ॥ २ ॥
वर्णते वपम्; वर्णमपि ॥ ३ ॥ लोहित चन्दनमिव लोहितचन्दनम् ॥४॥३०८॥
चाहीकेषु जातं चाहीकं 'कोपान्ध्या' ॥ ६॥३१५६ ॥ इत्यम्, बाहिकमपि ॥ ५ ॥
कुस्यते कुङ्कुम, क्षीबसिञ्जोऽय, वाक्स्पतिस्तु- निदापेऽपि कुङ्कुमः सुखं स्यात् ॥
इति पुन्याह । 'कुन्तुमसिन्तुम' ॥ (उणा-३५९) ॥ इति निपात्यते ॥६॥ बहिरिष
शिखा केसरोऽस्य बहिशिलम् ॥ ७ ॥ कु ईपनीयतं कासेमम् ॥८॥ जागर्ति मण्डनेषु
जागुड 'विह्व' ॥ (उणा-१०२) ॥ इति निपात्यते ॥ ९ ॥ संकल्प्य पिशुन
सूत्रक सञ्जोषपिशुन, सञ्जोष पिशुन चेति द्वयमपि ॥ १० ॥ रक्तमौद् रक्तमत
एवाऽयुक्तम् ॥ ११ ॥ घोर स्थिररागम् ॥ १२ ॥ पीतयत्नान् पीतनम् ॥ १३ ॥
दीपमति दीपनम् ॥१४॥३०९॥

॥ शेषभात्र-

कुङ्कुमे तु करत वासनीयकम् ॥

प्रियङ्गुपीतं क्राबेर घोर पुष्परजोवरम् ।

कुङ्कुमं च जनापुर्णं कुसुमान्तं च गौरवम् ॥

लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसङ्गं

रसते लवङ्गं 'पतितमि' ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ्ग ॥ १ ॥ देव पुति
मत्, देवानां वा कुसुमं देवकुसुमम् ॥ २ ॥ श्रीसङ्गं श्रीपर्यायमित्यर्थं ॥ ३ ॥

अथ कोलकम् ।

ककोलकं कोशाफलं

कोलति कोल, के कोलकम् ॥ १ ॥ कचते दीप्यते ककोल पिञ्जोसककोल-^१
(उणा-४९५) ॥ इत्योळे निपात्यते, के ककोलकम् ॥ २ ॥ कोषे फलान्यस्य
कोशाफलम् ॥ ३ ॥

कालीयकं तु जापकम् ॥ ३१० ॥

कालामां भूमौ मम कालीय, के कालीयकम् ॥ १ ॥ जापकाद्रिभक्त्याजापक
कालानुसायमपि ॥२॥३१०॥

यक्षधूपो बहुरूप सालवेद्योऽग्निवल्लभ ।

सर्जमणि सर्जरस राल सर्वरसोऽपि च ॥ ३११ ॥

यक्ष धूपयति यक्षधूपः ॥ १ ॥ नानाकृतिगन्धत्वाद् बहुरूपः ॥ २ ॥ सा
लस्य वेद्ये नियास सालवेद्य ॥ ३ ॥ अग्नेवन्नभोऽग्निवन्नम ॥ ४ ॥ सजस्य सरोर्म
भिरिष सर्जमणिः ॥ ५ ॥ सर्जस्य रसः सजरस ॥ ६ ॥ राति प्रीतिं राल, पुंस्त्रीव
लिङ्गः "गिह्नाच्छभङ्ग-" ॥ (उणा-४६४) ॥ इति ले साधु- ॥ ७ ॥ सर्वे रसा
अत्र सजरस ॥८॥३११॥

धूपो वृकात् कृत्रिमाद्य तुरुष्क सिल्हपिण्डकौ ।

वृकशब्दात् कृत्रिमशब्दाच्च परो धूप, वृकान् धूपयति वृकधूपः, कृत्रिम-
व्यासौ धूपश्च कृत्रिमधूप ॥१॥२॥ तुरुष्को यवनदेशज, पुंस्त्रीवलिङ्ग, यावनोऽपि
॥३॥ सिलत् उष्ण, सिलति सिल्ह, दन्त्यादि सिल जहातीति वा ॥४॥ पिण्डयति
पिण्डकः, द्रव्यान्तरैः सह पिण्डित स्वरूपाद् न च्यवते ॥ ५ ॥

पायसस्तु वृक्षधूप धीवास सरलद्रव ॥ ३१२ ॥

पायसो ह्रमक्षीरस्याय पायस, पायसो विकारः कृतिरित्यन्वये "पयोद्रोयं"
॥६॥२॥३५॥ इति य प्राप्नोति ॥ १ ॥ वृक्षस्य धूपो वृक्षधूपः ॥ २ ॥ धियो वासः
धीवास ॥ ३ ॥ सरलस्य देवदारुभेदस्य इवो नियासः सरलद्रव ॥ ४ ॥ ३१२ ॥
शेषव्याज-

वृक्षधूपे तु भीवेद्ये दधिक्षीरघृताह्वय ॥

स्थानात् स्थानान्तर गच्छन् धूपो गन्धपिशाचिका ।

धूप्यतेऽनेनेति धूप गन्धद्रव्ययोगविशेष, गन्धेन पिशाचिकेवाऽस्त्यक्त्वा-
दक्षयगतिर्याद् गन्धपिशाचिका ॥ १ ॥

स्पासकस्तु हस्तबिम्ब

तिष्ठत्यङ्गे स्पासक "कीचकपेवक" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपासते
॥ १ ॥ हस्तस्य बिम्बं हस्तबिम्बं कृद्भादिरचितम् ॥ २ ॥

अलङ्कारस्तु मूपणम् ॥ ३१३ ॥

परिष्काराऽऽभरणे च

अथ क्रियतेऽनेनेसङ्गहार ऋटककेयूरादि ॥ १ ॥ धूप्यतेऽनेन मूपण पुष्पी-

बलिः ॥ २ ॥ २१३ ॥ परिष्कृत्यतेऽनेन परिष्कार ॥ २ ॥ आ समन्ताद् भ्रियते
शोभाऽनेनाऽऽमरणम् ॥ ४ ॥

चूडामणि शिरोमणि ।

1 चूडायां शिरसि च मणिरचूडामणि, शिरोमणि, चूडारत्नशिरोरत्ने अपि ॥ १ ॥ २ ॥

नायकस्तरलो हारान्तर्मणि

1 नयति शोभां नायक ॥ १ ॥ तरतीव कान्था तरु "सुदिकन्दि" ॥
(उणा-४६५) ॥ इत्यस्य ॥ २ ॥ हारस्माऽन्तर्मध्ये स्थितो मणिः ॥

मुकुटं पुन ॥ २१४ ॥

मौलि किरीट कोटीरमुष्णीर्प

मह्यते मण्यते शिरोऽनेन मुकुट 'महेर्मकमुक्तौ च' ॥ (उणा-१५४) ॥
इमुटाः, मुखे कुप्यते वा, स्त्रीबोऽयम्, पुंस्यपि वैजयन्ती यदाह "मौलिः कोटीरमुष्णीय
किरीटं मुकुटोऽधिषाः" मकुटोऽपि ॥ १ ॥ २ १ ४ ॥ मूयते शिरसि मौलिः पुंस्त्रीष्वि
॥ २ ॥ कीर्यते किरीटं "तुकुक्ष्वि" ॥ (उणा-१५१) ॥ इति किरीटः ॥ ३ ॥ कुट्टि
कोटीर "कृष्णपू" ॥ (उणा-४१८) ॥ इतीर ॥ ४ ॥ उपस्यधियमुष्णीय "उपेर्णो
ऽन्तश्च" ॥ (उणा-५५६) ॥ इतीरः, किरीटपात्रस्यः पुञ्जीबलिहा ॥ ५ ॥

पुष्पदाम तु ।

मूर्ध्नि माल्य माला सक्

मूर्धनि पुष्पदाम माल्यैव माल्यं, मेघजादित्वाद् व्यम् ॥ १ ॥ मान्नि पुष्पा
म्यसां माल्य 'शामाश्या' ॥ (उणा-४६२) ॥ इति स, मल्पते धार्यते इति वा
॥ २ ॥ सज्जते पुष्पैः सक् "कृत्स्नपदादि" ॥ ५ ॥ ३ १ १ ४ ॥ इति क्विप् 'श्वत्विज्ज्विप्'
॥ २ ॥ १ ॥ १ ॥ इति यत्त्वं सूत्रपाठाद् ऋतो रत्न च, सर्वैरौणादिक कृत् वा ॥ ३ ॥

गर्भक केशमध्यगम् ॥ ३१५ ॥

1 केशमध्यगत पुष्पदाम गभस्थत्वाद् गर्भक ॥ १ ॥ २ १ ५ ॥

प्रभ्रष्टक क्षिस्ताळम्बि

क्षिस्ताळम्बि दाम केशमध्यात् प्रभ्रष्टयति स्र प्रभ्रष्ट, के प्रभ्रष्टम् ॥ १ ॥

पूरान्यस्त सलामकम् ।

1 सति शोभां सलाम मुग्धमालाक्य "सालमालात्मन्" ॥ (उणा-९१६) ॥
इति मनि निपास्यते, कडक्यम सलाममिष्यवन्त वा 'कडमधीष्ण' ॥ (उणा-३४६) ॥
इति मे निपास्यते, दाम्यामपि के सलामकम् ॥ १ ॥

तिर्यग् वक्षसि वैकर्षं

यज्ञोपर्षातन्यायेन तिमग् वक्षसि विक्रिस दाम विक्रसायां भव वैकर्षम् ॥११॥

प्रालम्बमृजुलम्बि यत् ॥ ३१६ ॥

फण्टादुभयतो वक्षसि लम्बमान पुष्पदाम प्रालम्बते प्रालम्बम् ॥१॥३१६॥

सन्दर्भो रचना गुम्फ धन्यन ग्रन्थन समा ।

सन्दर्भ सन्दर्भ ॥ १ ॥ रचन रचना ॥ २ ॥ गुम्फन गुम्फ ॥ ३ ॥

धन्यते धन्यनम् ॥ ४ ॥ ग्रन्थते ग्रन्थनम् ॥ ५ ॥

शेषधात्र-

रचनायां परिस्मन्द प्रतियत्न ॥

तिलके तमालपत्रचित्रपुण्ड्रविशेषका ॥ ३१७ ॥

तिलकं तिलकं पुष्पीयस्त्रिः "घुघुन्दि" ॥ (उणा-२९) ॥ इति किंदका, तिसाङ्गतिषा तत्र ॥ १ ॥ तमालपत्राङ्कितः कस्तूयादिना स्र्वाटे तमालपत्रम् ॥ २ ॥ चित्रम् चित्र, चित्रकमपि ॥ ३ ॥ पुष्पति पुष्प्यते वा पुण्ड्र "खुरखुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपासते ॥ ४ ॥ विशिनष्टि स्र्वाट विशेषक, पुष्पीयस्त्रिः इत्यं तिस्र्कमेदाः, एतेषां पर्यायत्वं स्पष्टविशेषक्यात् ॥५॥३१७॥

आपीडशेखरोत्तसाज्वतसा क्षिरस स्र्जि ।

आपीड्यते क्षिरस्यापीडः ॥ १ ॥ क्षासति व्याप्नोति क्षिर शेखर "शास्त्रेति देतौ क्षास" ॥ (उणा-४००) ॥ इस्वर ॥ २ ॥ उत्तस्मतेऽनेनोत्तस अवतस्मतेऽनेनाऽज्वतस 'अवतनोति शोभामिति वा 'म्यबाभ्यां-' ॥ (उणा-५९५) ॥ इति स 'वाऽवाप्योस्तनि" ॥ ३।२।१५६ ॥ इत्यवस्य वादेशे क्तसोऽपि । शेखरादयः पुष्पीयस्त्रिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

उत्तरौ कर्णपुरेऽपि

उत्तरावुत्तसायुतसौ कर्णं पूरयति कण्ठपुरस्तत्र, पुष्पीयस्त्रिःोऽयम् ॥१॥३१८॥

पत्रलेखा तु पत्रत ॥ ३१८ ॥

भङ्गिचल्लिताङ्गुल्य

भङ्गिचल्लिताङ्गुल्ये पत्राङ्कितिलेखा पत्रलेखा क्षीणां कपोलस्तनमण्डलादिषु कस्तूरिकादिभिः पत्ररचना ॥ १ ॥ पत्राङ्गुल्यं भङ्गपादय - पत्रभङ्गि ॥ २ ॥ पत्रभङ्गि ॥३॥ पत्रलता ॥४॥ पत्राङ्गुल्ये, एव पत्रपत्ररी-पत्रमङ्गुल्यरीत्यादयोऽपि ॥५॥

पत्रपादया ललाटिका ।

पत्रपाशानां समूहः पत्रपादया "पाशावेद्य स्य" ॥६॥३॥२५॥१॥ ललाटं मवा
कृष्णविका ललाटमण्डनं 'कर्णललाटात् कर्' ॥ ६॥३॥१४१॥२॥

वालपाश्या पारितम्या

वालपाशे साधुवालपाश्या बालवधनार्थं मुक्तावलय , बालेषु पाशसमूहो वा
कुण्डलिकादि ॥ १ ॥ परितस्तत्रामवा पारितम्या "परिमुखावरम्यमीमावात्"
॥ ६॥३॥१२६ ॥ इति म्य , पायतिम्या वा ॥ २ ॥

कर्णिका कर्णमूषणम् ॥ ३१९ ॥

कर्णे मवा कर्णिका "कणललाटात् कर्" ॥ ६॥३॥१४१॥१॥३१९ ॥

ताडकस्तु ताडपत्र कुण्डल कर्णवेष्टक ।

ताडपत्रे कर्णोऽनेन ताडक "रामपाशा" ॥ (उणा-६३) ॥ इत्युपलक्षणा
वृत् ॥१॥ ताडपत्रनिमित्तत्वात् ताडपत्र, ताडपत्रवत् सौवर्णोऽपि ॥ २ ॥ कुण्डले
पहल्यत्समी कुण्डल, पुष्पवसिष्ठ "सुदिकन्दि" ॥ (उणा-४१५) ॥ इत्यल-
॥ ३ ॥ कर्ण वेष्टे कर्णवेष्ट के कर्णवेष्टक द्वौ द्वौ निमायाविलोक ॥ ४ ॥

क्षेपधात्र- मय कुण्डले कर्णादीनां ॥

उत्क्रिसिका तु कर्णान्दु

उत्क्रियते स्मात्क्रिसिका ॥१॥ कर्णयोरन्धत् कर्णान्दु "मृमृत्" ॥ (उणा-
७१६) ॥ इति बहुवचनान्दु कीर्त्ति, वैजयन्तीकारस्तु-"कर्णान्दु" इत्युच्चारन्त-
माह ॥ २ ॥

वालिका कर्णपृष्ठा ॥ ३२० ॥

बल्ले वालिका ॥१॥३२० ॥

। प्रैवेयक कण्ठभूषा

प्रीवायां जात प्रैवेयक "कुसकुलि-" ॥६॥३॥१२॥ इत्येयकम् ॥१॥

लम्बमाना ललन्तिका ।

लम्बमाना कण्ठभूषा ललन्तिका इति ललन्ती के ललन्तिका ॥ १ ॥

प्रासम्बिका कृता हेम्ना

हेम्ना कृता कण्ठभूषा प्रासम्बते प्रासम्बिका ॥१॥

उर सुत्रिका तु मौक्तिकै ॥ ३२१ ॥

मौक्तिके कृता कण्ठभूषा उरसि सूत्रमस्या उर सुत्रिका ॥१॥३२१॥

हारो मुक्तात् प्रालम्बसक्कलापावलीलता ।

हियतेऽनेन चितमिति हार , पुत्रीलित् ॥१॥ मुक्ताश्रव्यात् परे प्रालम्बादयः,
मुक्ताप्रालम्ब ॥२॥ मुक्तासक ॥३॥ मुक्ताकलाप ॥४॥ मुक्तावली ॥५॥ मुक्ता-
सता ॥६॥

देवच्छन्द शत

उत्तरत्र 'पञ्च हारफल सता' इत्यतो सता इति सम्बन्धते तेन शतं कतेति
सन्धते, देवानां छन्दोऽभिप्रायोऽत्र देवच्छन्दः ॥१॥

साष्ट त्विन्द्रच्छन्द सहस्रकम् ॥ ३२२ ॥

अष्टोत्तर सहस्र सता , इन्द्रस्य छन्दोऽत्रेन्द्रच्छन्दः ॥१॥ ३२२ ॥

तदर्धं विजयच्छन्द

सत्येन्द्रच्छन्दस्यार्धं चतुरधिकानि सतानां पञ्चसतानीत्यर्थः, विजयाय च्छन्दोऽत्र
विजयच्छन्दः ॥१॥

हारस्त्वष्टोत्तर शतम् ।

स्तानामष्टोत्तर शतम् ॥१॥

अर्धं रश्मिकलापोऽस्य

अस्य हारस्यार्धं चतुष्पञ्चाशत्सता इत्यर्थः, रश्मीनां कलापोऽत्र रश्मिकलाप ॥१॥

द्वादश त्वर्धमाणव ॥ ३२३ ॥

द्वादश सता उत्तरस्मादर्धेन माणव इव सप्तुत्वाद्वर्धमाणव ॥१॥ ३२३ ॥

द्विर्द्वादशार्धगुच्छ स्यात्

द्विगुणिता द्वादश सताश्चतुर्विंशतिरित्यर्थः, गुच्छस्यार्धमथगुच्छ ॥१॥

पञ्च हारफलं सता ।

पञ्चसता , हारस्य फलमत्र हारफलम् ॥ १ ॥

अर्धहारश्चतु पष्टि

चतु पष्टिसता , अर्धं हारस्यापहार ॥ १ ॥

गुच्छमाणवमन्दरा ॥३२४ ॥

अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्थं यथोत्तरम् ।

यथोत्तरमथमर्थं यथा अर्धहारस्यार्धं द्वात्रिंशत्सताः, पुच्छावनाद् गुच्छ ॥१॥

गुच्छार्थं योऽस्य कृता क्षीयन्त्याद् माणवः ॥ १ ॥ माणवार्थमग्नौ कृता मन्थते स्तूपते
मन्दर ॥ १ ॥ ३२४ ॥ मन्दरार्थं ऋतज्ञो कृता योऽनववर्षम्बमानाः ॥ १ ॥ गोखन
सार्धं द्वे कृते गोपुच्छाकृतित्वाद् गोपुच्छ ॥ १ ॥ अन्ये तु-

“अमुपष्टिक्तो हारोऽयाश्चहीनो मधोत्तरम् ।

रश्मिकक्षपो माणवकौऽथहारोऽथगुच्छकः ॥ १ ॥

कसापच्छन्दो मन्दरस्य गुच्छसंप्रतिमष्टिक ।” इत्याहुः ॥

अधोपसहरिमाह-

इति हारा यष्टिभेदात्

इत्येव कृताभेदात्तदस्य हारा इति ॥

एकावस्येक्याष्टिका ॥ ३२५ ॥

कण्ठिकाऽपि

यष्टिकृता चरिक्तेकाया एका यष्टिरस्या एक्याष्टिका एका भावस्ये एका
वसी ॥ १ ॥ २ ॥ ३२५ ॥ कण्ठिके कण्ठते वा कण्ठा, के कण्ठिका ॥ ३ ॥

अथ नक्षत्रमाला तत्सस्यमौक्तिकैः ।

मक्षत्रसस्यै सप्तविंशत्या मौक्तिकैर्नक्षत्रमासेषु नक्षत्रमास्य ॥ १ ॥

केयूरमङ्गलं बाहुमूपा

के बाहुधीर्षे यौति केयूर, ध्रुवोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अत्र दयतेऽत्रदम् “अत्र
धे दोर्भूपा” इति पुंस्यमरः ॥ २ ॥ ३ ॥ ।

अथ करमूपणम् ॥ ३२६ ॥

कटको बलयं पारिहार्यावापी च कण्ठणम् ।

हस्तसूत्रं प्रतिसर

करस्य भूयश्च करमूपणम् ॥ १ ॥ ३२६ ॥ कटको कटक “इदुनु-” ॥
(उणा ५४०) ॥ इत्यकः ॥ २ ॥ वसते बलयं “कुगुवसि-” ॥ (उणा ३६५) ॥
इत्यय ॥ ३ ॥ परिहारे मन् पारिहार्यं “परिसुत्वाद्” ॥ ६ । २ । १२६ ॥ इति
व्याः, पारिहर्त् द्वियते वा परिहाय एव वा प्रहादित्वाद्भू पारिहायमित्यन्ये ॥ ४ ॥
वा उच्यते आवाप- ॥ ५ ॥ कटते इत्वं कटणम् ॥ ६ ॥ इत्ये सूत्र्यते इत्यसूत्रम् ।
एते सप्त पुंस्त्रीबन्धिनाः ॥ ७ ॥ प्रतिसरति प्रतिसर, प्रितिसरः, केचिन्तु कटकार्यान्
मन्त्रत्वसूत्रबाधकत्वेन धृषणाहुः ॥ ८ ॥

अर्मिका त्वह्नीयकम् ॥ ३२७ ॥

उपत्यधियमुष्णीषा, पुश्रीयलिङ्ग ॥१॥ मूर्धा वेष्टयतेऽनेन मूर्ध्वेष्टनम् ॥२॥ ३३१ ॥

तत्स्यादुद्गमनीय मद्धीतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

उद्गम्यतेऽभिलष्यते उद्गमनीयम्, युगमनिवक्षित तेनैकमपि यन्नागुरिः-
‘धीरैरुद्गमनीयं तु धीतयत्रमुदाहृतम्’ छन्दस्य च- ‘एहीतवत्युद्गमनीमवन्न’
इति ॥ १ ॥

स्वक्फलकृमिरोमस्य समवात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२ ॥

क्षौमकार्पासकौशेयराङ्गवादिविभेदतः ।

तद् वस्त्रं त्वगादिभ्य उपादानकारणेभ्यः संभवात् क्षौमादिभेदेन चतुर्धा
स्वग् वल्कलं तच्च क्षौमादि ॥१॥ फल सस्य तच्च कार्पासादि ॥१॥ कृमि- कीटस्त्रय
कौशेयादि ॥१॥ रोम तनूश्च तच्च राङ्गवादि ॥ १ ॥

अथैतानि क्रमेणाह-

क्षौम दुकूल दुगूल स्यात्

क्षुमाऽस्यै तस्या विकारः क्षौम, पुश्रीयलिङ्ग ॥ १ ॥ दुनोति क्षुमनांश्चि
दुकूलम् ॥ २ ॥ दुष्यते क्षुमामा आकृष्यते दुगूलम् “दुकूलुकूल” ॥ (उणा-
४९१) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ ३ ॥

कार्पास तु मादरम् ॥ ३३३ ॥

कार्पासफलस्य विकारः कार्पासम् ॥ १ ॥ मदरस्य विकारो मादरम् ॥२॥ ३३३ ॥

कौशेय कृमिकोशोत्थ

कोशस्य विकारः कौशेयं “कौशेयम्” ॥६॥९॥३९॥ इत्येयमि साधु, कृमि-
कोशादुत्पिष्ठते कृमिकोशोत्थम् ॥ १ ॥

राङ्गवं मृगरोमजम् ।

राङ्गमृगविशेषस्तस्येवम्, विकारो वा राङ्गवम्, मृगरोमभ्यो जातं मृगरोमजम् ॥१॥

कम्बल पुनरूर्णायुराविकौरम्बरल्लका ॥ ३३४ ॥

काम्यते कम्बल, पुस्त्रीलिङ्गः “शमिकमि-” (उणा-४९९) ॥ इति
वस ॥ १ ॥ ऊणा सन्ध्यप्रोणोयुः, पुंलिङ्गः “ऊर्णोहं” ॥ ७।२।१७ ॥ इति
पुस् ॥ २ ॥ अविकस्य उरघ्नस्य च विकार आविकः, औरञ्ज “प्राप्यौपाधि”
॥६॥२।३१॥ इत्यण् ॥३॥४॥ रमते मनोऽप्रेति “मिन्नाच्छमल्ल-” ॥ (उणा-४९४) ॥
इति निपातनाद् रञ्जः, के रञ्जक ॥ ५ ॥ ३३४ ॥

नव वासोऽनाहतं स्यात् तन्त्रक निष्पवाणि च ।

छेदं क्षासनं भोगभेत्याहृतं तद्विहितमनाहृतं नभः वस्त्रम् ॥ १ ॥ तन्प्राप्त्य
 टवानोपकरणादविरोधार्थं तत्रैकम् "तन्प्रादविरोधुते" ॥ ७१११८३ ॥ इति कः
 ॥ २ ॥ प्रायतऽभ्यामिति प्रवाणी तन्तुवायशस्त्रक, सा निगताऽस्मात् निष्प्रवाणि,
 "निष्प्रवाणि" ॥ ७१११८१ ॥ इति कश्चात् निपास्यते । एते वाच्यलिङ्गाः ॥२॥

प्रच्छादनं प्रावरणं सन्यानं चोत्तरीयकम् ॥ ३३५ ॥

प्रच्छाद्यतेऽनेन प्रच्छादनम् ॥ १ ॥ प्राप्तिर्यतेऽनेन प्रावरणम् ॥ २ ॥ सर्वो
 यतेऽनेन सन्यानम् ॥ ३ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वं भवमुत्तरीयं महादित्वादीयं, के उत्तरी
 यकम् ॥ ४॥३३५ ॥

वैकशे प्रावारोत्तरासजौ बृहतिक्राडपि च ।

विक्रश्यां भव वैकशं तिमग्ं पक्षसि विक्षिप्तं वासस्तत्र ॥ १ ॥ प्राप्तिर्यते
 ऽनेनाह प्रावार " वृषो वस्त्रे " ॥ ५१३१५२ ॥ इति षम् ॥ २ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वान्ने
 आसज्यते उत्तरासजः ॥३॥ बृहत्स्येव बृहतिक्र ' तनुप्राणुबृहती " ॥७१३१२३॥
 इति स्तार्थे क. ॥ ४ ॥

वराधि स्थूलघाटं स्यात्

अवाङ्मतेऽङ्गं "अथो रथादि" ॥ (उणा-६८८) ॥ इति इप्रत्यये, आदेश
 रादेशे ' वाऽङ्गाऽङ्गोस्तनि-' ॥ ३१२। १५६ ॥ इत्यत्र घातुनिर्गमनाभावमतेनाऽपस्व
 वाक्वा वराधिः वृणोस्त्रमिति इप्रत्यये वृषोदरादिस्वाहा पुंस्त्रिस्तासभ्यान्तश्च ॥१॥
 स्थूलध्यासौ घाटश्च स्थूलघाट ॥२॥

परिधानं त्वर्षोऽनुकम् ॥३३६॥

अन्तरीयं निवसनमुपसन्यानमित्यपि ।

परिधीयते परिधानमथोपसनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३३६ ॥ अन्तरे कश्चस्य
 मभमन्तरीयं महादित्वादीयः ॥३॥ निवस्यतेऽनेन निवसनम् ॥४॥ उपसंवीयतेऽनेन
 ऋत्विहपसभ्यान्तम् ॥५॥

सद्प्रन्धिरुक्षयो नीवी

तस्य परिधानस्य प्रन्धिराम्भनं तद्प्रन्धिः उच्यते अन्धतेऽनेनोच्यते ॥१॥
 नीमतं अपस्यवस्त्रे नीवीः "कृद्भूस्-" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति विद्धिः, यथा नीवी ॥२॥

वरस्त्र्यर्षोऽनुकम् ॥३३७॥

घण्टातकं चलनकं

वरस्त्रिमा ऊर्ध्वोराच्छादकमाहुकं वरस्त्र्यर्षोऽनुकम् ॥३३७॥ अन्धते का
 मोऽनेन घण्टातकं, पुष्पिभक्तिः ' वण्डिमात्रिभ्या-' ॥ (उणा-८२) ॥ इत्यातक.
 ॥ १ ॥ अन्धतेऽनेनोच्यते, के अन्धतेः ॥ २ ॥

उपलाधिममुष्णीयाः, पुद्गीयलिङ्गः ॥१॥ मूर्धा घेष्टपतेऽनेन मूर्ध्वेष्टनम् ॥२॥ ३३१॥

तस्यादुद्गमनीय यद्द्वौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ।

उद्गम्यतेऽभिलष्यते उद्गमनीयम्, युगमविवक्षित तैनेकमपि यद्भागुरि -
 'धीरैरुद्गमनीयं तु धीतवन्नमुदाहृतम्' छन्दं च- " गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रे "
 इति ॥ १ ॥

त्वक्फलकृमिरोमभ्य समवात् तच्चतुर्विधम् ॥ ३३२ ॥

क्षौमकार्पासकौशेयराङ्गवादिधिमेवत ।

" तद् वस्त्र स्वगादिभ्य उपादानकारणेभ्य संभवात् क्षौमादिभेदेन चतुर्धा
 स्वग् वल्कलं तर्जं क्षौमादि ॥१॥ फल सस्य तच्च कार्पासादि ॥१॥ कृमिः क्रीटस्तत्र
 कौशेयादि ॥१॥ रोम तनूश्च तर्जं राङ्गवादि ॥ १ ॥

अथैतानि क्रमेणाह-

क्षौम दुकूल दुगूल स्यात्

ध्रुमाऽतर्जं तस्या विकार क्षौम, पुद्गीयलिङ्ग ॥ १ ॥ दुजेति धात्रुमनासि ।
 दुह्यम् ॥ २ ॥ दुद्यते ध्रुमामा आकृभ्यते दुगूलम् " दुकूलकुकूल- " ॥ (उणा-
 ४९१) ॥ इत्युक्ते निपास्यते ॥ ३ ॥

कार्पास तु भादरम् ॥ ३३३ ॥

कपासफलस्य विकारः कार्पासम् ॥ १ ॥ भादरस्य विकारो भादरम् ॥२॥ ३३३॥

कौशेयं कृमिकोशोत्थं

कोशस्य विकारः कौशेयं ' कौशेयम् " ॥६१२१२९॥ इत्येयमि चात्र, कृमि-
 कोशादुत्तिष्ठते कृमिकोशोत्थम् ॥ १ ॥

॥ राङ्गव मृगरोमजम् ।

। रङ्गमृगविशेषस्तस्येदम्, विकारो वा राङ्गवम्, मृगरोमभ्यो जातं मृगरोमजम् ॥१॥

कम्बल पुनरुष्णीयुराविकौरभ्ररङ्गका ॥ ३३४ ॥

काम्यते कम्बलः, पुस्त्रीलिङ्गः ' कृमिकृमि- " (उणा-४९९) ॥ इति
 वल ॥ १ ॥ कर्णा सन्ध्यात्रोर्णायाः, पुलिङ्गः " कर्णाह " ॥ ७।२।१७ ॥ इति
 मुत् ॥ २ ॥ कृमिकस्य वरभ्रस्य च विकार आविक, औरभ्र " प्राण्यौपधि "
 ॥६१२।३१॥ इत्यण् ॥३॥४॥ रमते मनोऽनेति " मिम्वच्छमङ्ग- " ॥ (उणा-४६४) ॥
 इति निपातनात् रङ्गः, के रङ्गः ॥ ५ ॥ ३३४ ॥

नवं वासोऽनाहतं स्यात् तन्त्रक निष्पवाणि च ।

छेद् क्षास्त्रं भोग्येस्माहर्तं तत्रहितमनाहत भव वस्त्रम् ॥ १ ॥ तन्त्रात्प
टवानोपकरणाद्विरोक्षीर्णं तत्रकम् "तत्राद्विरोद्धते" ॥ ७।१।१८३ ॥ इति क
॥ २ प्रायतंऽप्यामिति प्रवाणी तन्नुशामशम्भक, सा निगताऽस्माद् निष्प्रवाणि,
"निष्प्रवाणि" ॥ ७।३।१८१ ॥ इति कज्जमाने निपात्यते । एते वाच्यविद्वाः ॥३ ॥

प्रच्छादनं प्रावरणं सन्यानं चोत्तरीयकम् ॥ ३३५ ॥

प्रच्छाद्यतेऽनेन प्रच्छादनम् ॥ १ ॥ प्रात्रियतेऽनेन प्रावरणम् ॥ २ ॥ उची
यतेऽनेन सन्यानम् ॥ ३ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वं भवमुत्तरीयं गृहादित्वादीयं, के उत्तरो
यकम् ॥ ४ ॥ ३३५ ॥

वैकक्षे प्रावारोधरासङ्गौ बृहत्तिकाऽपि च ।

विक्रम्या भव वैकक्षं तिर्यग् वक्षसि विक्षितं वासस्तत्र ॥ १ ॥ प्रात्रियते
ऽनेनाह प्रावार इगो वस्त्रे " ॥ ५।३।५२ ॥ इति धम् ॥ २ ॥ उत्तरे ऊर्ध्वे
वासज्यते उत्तरासङ्गः ॥३॥ बृहत्क्षेव बृहत्तिका ' तन्नुपुनामुनूहती " ॥७।३।२३॥
इति स्वार्थे क ॥ ४ ॥

वरासि स्थूलघाटः स्यात्

अवास्तुतेऽह 'अधो रथादि " ॥ (उणा-६८८) ॥ इति इप्रत्यये आदेश
राद्ये ' वाऽवाऽन्वोस्तनि-" ॥ ३।२। १५६ ॥ इत्यत्र घातुनियमाभावमतेनाऽवस्य
वाद्य वरासि इगोस्वहमिति इप्रत्यये धृषोडरादित्वाद्वा पुंलिङ्गस्तास्त्वान्तश्च ॥१॥
स्थूलघाटौ घाटश्च स्थूलघाटः ॥२॥

परिधानं त्वर्धोऽशुकम् ॥ ३३६ ॥

अन्तरीयं निवसनमुपसेव्यानमित्यपि ।

परिधीयते परिधानमधोवसनम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३३६ ॥ अन्तरे कायस्य
सवमन्तरीयं गृहादित्वादीयः ॥३॥ निवस्यतेऽनेन निवसनम् ॥४॥ उपसंधीयतेऽनेन
कटिदपसन्धानम् ॥५॥

सद्वृन्धिरुक्षयो नीवी

तस्य परिधानस्य वृन्धिरामन्थने तद्वृन्धिः उच्यते वाच्यतेऽनेनोच्यते ॥१॥
नीयते अवन्यवस्त्रे नीवीः "कृशूस्-" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति विद्धि उच्यते नीवी ॥२॥
वरसन्धोर्लुकांशुकम् ॥ ३३७ ॥

चण्डातकं चलनकं

वरस्त्रिया ऊर्ध्वोर्धोऽशुकमशुकं वरसन्धोर्लुकांशुकम् ॥३३७॥ चण्डते क-
मोऽनेन चण्डातकं, पुद्गलसिद्ध "वृन्धिमासेभ्या-" ॥ (उणा-८२) ॥ इत्यातक-
॥ १ ॥ अशुनीयवशीसन्धः, के चलनक ॥ २ ॥

चलनी त्वितरस्त्रिया

इतरस्या स्त्रिया अर्धोरकवस्त्र चलत्यनया चलनी ॥ १ ॥

चोल कञ्चुलिका कूर्पासकोऽन्निका च कञ्चुके ॥ ३३८ ॥

पुलि सौत्र शुभ्यतेऽनन चोल ॥ १ ॥ कञ्चुकेते दीभ्यतेऽनया, कञ्च्यते
वप्यते वा कञ्चुली “ कुमुल्लुमुल- ” ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युल निपात्यते, के
कञ्चुलिका अघात् स्त्रिया एष, क चोल्तीति वा ॥ २ ॥ कुराति कूर्पास “ कु-
रिभ्यां पासः ” ॥ (उणा-५८३) ॥ के कूर्पासक, कूर्परेऽस्यत् वा, कूर्पासोऽपि
॥ ३ ॥ अत्रस्य प्रतिफृतिरन्निका ॥ ४ ॥ कञ्च्यते वप्यते कञ्चुक, पुत्रीवस्त्र
“ कञ्चुका ” ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते, तत्र ॥ ५ ॥ ३३८ ॥

शाटी चोटी

शाटयति कटिं शाटस्तालभ्यादिः, इषां शाटी पुस्त्रीलिङ्ग, स्वार्थे के तु शाटकः
पुंल्लीवस्त्र ॥ १ ॥ चोटत्यस्त्राभवति चोट, इषां चाटी, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥

अथ नीशारो हिमवातापहांशुके ।

निधीर्यते शीतायुपद्रवोऽनेन नीशारः ‘ धो धामुवण ’ ॥ ५ । ३ । २० ॥
इति धम्, यत्रक्षम्- “ गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिाधार कृष्ण ” इति ॥ १ ॥
शेषध्वान्न- अथ हिमवातापहांशुके द्विसप्तको वरकम् ॥

कच्छा कच्छाटिका कक्षा परिधानाऽपराञ्चले ॥ ३३९ ॥

कच्यते वच्यते कच्छा “ सुविमदि- ” ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक् ॥ १ ॥
कच्छैव कच्छाटी प्रामटीपद्मोवत् के कच्छाटिका ‘ कच्छाटी पास्त्रयाः ’ इति
भ्यादि ॥ २ ॥ कपति गुह्य कक्षा ‘ माया- ” ॥ (उणा-५६४) ॥ इति स, परि-
धानस्य पद्मादक्षमे ॥ ३ ॥ ३३९ ॥

कक्षापटस्तु कौपीन

कक्षाम्या पट कक्षापट कक्षापुट इत्येके ॥ १ ॥ कृष्णप्रवेशनमहति कौपीनम्,
अथ पायूपस्त्रावरणे नीशारखण्डे इव “ छाडीनकौपीन ॥ ६ । ४ । १८५ ॥ इति
निपात्यते ॥ २ ॥

समौ नक्तककर्पटौ ।

नक्षते शिरसि नक्तक “ कीचक ” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपात्यते
नक्त म्ब इति वा, द्रव्यभ्य येन पूमत् तत्र स्वोऽय तत्पुस्यऽपि वस्त्र प्रतीया वर्तते
॥ १ ॥ कल्पते कर्पट, पुंल्लीवस्त्र “ दिभ्यवि ” ॥ (उणा-१४०) इत्यन ॥ २ ॥

निचोल मच्छदपटो निचुलश्चोत्तरच्छद ॥ ३४० ॥

१ पुंसि सौत्र, निचुस्मतेऽनेन निचोस्मे येन तूलश्याप्यादि प्रच्छायते ॥ १ ॥
 'प्रच्छायतऽनेन प्रच्छद्' 'पुमासि' ॥५१३१३०॥ इति ष 'एकोपसगस्य'
 ॥५१२१३५॥ इति ह्रस्व स चासौ पठ्य प्रच्छम्पट ॥ २ ॥ निचासति निचुन,
 गौडस्तु- 'निचोस्स्तु निचुठक्म्' इति ह्रीबमाह ॥ ३ ॥ उत्तर छाद्यतेऽनेन-
 तरच्छद् ॥५॥३४०॥

उत्सवेपु सुहृद्भिर्यद् बलादाकृष्य गृह्यते ।

धस्रमास्यादि तत्पूर्णेपात्र पूर्णानक च तत् ॥३४१॥

१ पूर्ण पात्रमस्मिन् पूषपात्रम् ॥ १ ॥ पूष आनकोऽत्र पूर्णानकम् ॥२॥ ३४१॥

तद्यु स्यादाप्रपदीन व्याप्नोत्याप्रपद हि यत् ।

प्रगत पद प्रपद् पादाप्रमित्थर्थं प्रपदाद् आ आप्रपद तद् व्याप्नोत्याप्रपदीन
 'आप्रपदम्' ॥५१११५५॥ इतीम ॥ १ ॥

धीवर भिक्षुसङ्घाटी

धीयते धीवर 'मीमांसुषुकेरीष्य' ॥ (उणा-४४३) ॥ इति बर्त् ॥१॥
 सधमटति सधत्यते वा सधाटी मुनिजनाच्छ्रयन, भिक्षुणां सधाटी भिक्षुसपाटी ॥२॥

जीर्णवस्त्र पटञ्चरम् ॥ ३४२ ॥

पठ इवाचरत् पठत् भूतपूर्व पठत् पटञ्चरम् 'भूतपूर्वे प्वरत् ॥ ७ । २ ।
 ७८ ॥ पटञ्चर पठो जीवः' इति पुंसि मास्य ॥ १ ॥ ३४२ ॥

छाणी गोणी छिद्रवस्त्रे

शय्यस्यत्र छाणी ॥ १ ॥ गवा नीचते गोणी 'कृषिन्' ॥५११॥१०१॥
 इति के पृथापरादित्वाद् यत्त्वं 'आजगोष्' ॥२१४१३०॥ इति ङीः 'छिद्रं चं
 वदस्य च छिद्रवस्य तत्र ॥ २ ॥

जलाद्रां क्लिन्नवाससि ।

अग्नेनाश जसाश ॥ १ ॥

पर्यस्तिका परिकर पर्यङ्कध्यायसन्धिषका ॥ ३४३ ॥

पर्यस्तते वेद्यपतेऽनया पर्यस्ति के पर्यस्तिका ॥ १ ॥ परिक्रियते अपुरमेन
 परिकर 'पुमासि' ॥५१३१३०॥ इति षः ॥२॥ पद्यपतेऽसौ पर्यङ्क परि
 गतोऽहमिति वा पन्महाऽपि ॥३॥ अवनये अवनये वा सन्धिषनी अस्यामवमन्धिष
 क्य 'सन्धिषका' ॥५१३१२६॥ इति द्रस्यमासास्ते ङी लत म्वाये कः ॥५१३४३॥

कुम्भे वर्ण परित्स्तोम प्रवेणीनवताम्बरा ।

कृष्यते क्रियते कुष, त्रिलिङ्ग, स्वादित्वात्क, क्तिन्ते कीमते वा "पेययूथ" ॥
 (उणा-२३१) ॥ इति ये निपात्यते तत्र ॥ १ ॥ वर्धयते वर्णः, वर्णकर्मलिङ्गादेशो
 वा भीमवत् ॥ २ ॥ परिस्त्रोम्यते प्रस्तायते परिस्त्रोम, वणपरिस्त्रोम इत्यखण्ड
 मन्ये ॥ ३ ॥ प्रवीयते प्रवेणिः " कावा " (उणा- ६३४) ॥ इति णि, कृष्यां
 प्रवेणी ॥ ४ ॥ नव सनोत्यात्मान नवत " क्वचित् " ॥ ५१११७१ ॥ इति ट्,
 ॥ ५ ॥ आस्वीयते आस्तरः, आस्तरणमपि, अथ च हस्तिरथप्रावरणादाद्युपयुज्यते,
 मद्वाचस्पति - " विनियोगस्त्वस्य हस्तिरथप्रावरणादियु " इति ॥ ६ ॥

अपटी फाण्डपट स्यात् प्रतिसीरा जवन्यपि ॥ ३४४ ॥

तिरस्करिणी

प्रावरणोत्तमयोग्यत्वाद् न पटी अपटी ॥ १ ॥ काण्डः कुत्सितः पट. काण्ड
 पट ॥ २ ॥ प्रतिस्त्रिन्वन्त्येमां प्रतिसीरा "चिञि-" ॥ (उणा-३९२) ॥ इति
 र, दीर्घत्व च ॥ ३ ॥ जघन्तेऽस्यां जघनी, यमनीत्यपि ॥ ४ ॥ ३४४ ॥ तिरस्करोति
 छादयति तिरस्करिणी बाहुलकाद् इत्य ॥ ५ ॥

अथोल्लोचो वितानं कदकोऽपि च ।

चन्द्रोदये

उपरि छोच्यते उल्लोच, उन्मुच्यतेऽपनीयतेऽनेनाऽऽतपावीनि वा ॥ १ ॥
 वितन्त्यते वितानं, पुंस्त्रीबलिङ्ग ॥ २ ॥ कुत्सितमकृति कदक ॥ ३ ॥
 वस्त्रकृतैश्चन्द्रोदयते चन्द्रोदयस्यत्र, चन्द्रोदय इवोऽज्यस्ये वा ॥ ४ ॥

स्युल दूप्ये

स्युइति सद्रुनोति स्युल वस्त्रवेऽम्, तिष्ठत्यत्रेति वा " स्वावद्धि " ॥
 (उणा-४८६) ॥ इति किरुलः ॥ १ ॥ दूप्यतेऽनेनाऽज्यवर्णनं तत्र ॥ २ ॥

केणिका पटकुट्यपि ॥ ३४५ ॥

गुणलयनिकायां स्यात्

किणः सौत्र केणन्ति गच्छन्त्यत्र केणिका " नाभि पुसि " ॥ ५१३१२१ ॥
 इति णका ॥ १ ॥ पदामां कुटी पटकुट्य ॥ २ ॥ ३४५ ॥ गुणा लीयन्तेऽस्यां गुण
 लयनी, के गुणलयनिका तत्र ॥ ३ ॥

संस्तरसस्तरौ समौ ।

समन्तात्तायते सस्तर पत्रवादिरेविता क्षय्या; प्रस्तरोऽपि ॥ १ ॥ ससतेऽप्रेति
 सस्तरः " जठर " ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

तस्य क्षय्या क्षयनीय क्षयन तल्लिम च तत् ॥ २४६ ॥

१ तस्यस्मिन् तस्य पुत्रीबलिह ' मापाबलि ' ॥ (उणा-२९६) ॥ इति
 प ॥ १ ॥ शेरतऽस्या शय्या " समज " ॥५॥३१९९॥ इति क्यपि ' कृति वि
 क्षम् " ॥४॥३१०५॥ इति श्यादश ॥ २ ॥ शय्यतेऽत्र शयनीय " बहुसम् " ॥५॥११२॥ इति अधिकरणेऽप्यनीय ॥३॥ अनदि शयन पुत्रीबलिह ॥४॥ तस्यते
 ऽत्र तथिमम् ' बयिमस्तथिम " ॥ (उणा-३५) ॥ इति मे निपात्यत ॥५॥३४६॥

मद्यमश्चकपर्यङ्कपस्यङ्का स्वद्वया समा ।

मद्यप्यते चार्थतेऽनेन मद्य ॥ १ ॥ मद्यते मद्यक, पुनसीबलिह ॥ २ ॥
 पर्यङ्क्यते पर्यङ्क्यत वा पर्यङ्क ' परेपाङ्क ' ॥ २॥३१०३ ॥ इति क्यपे पस्यङ्कः
 ॥ ३ ॥ ४ ॥ सद्यन्ति काङ्क्षत्येनां लक्ष्णा " छटिस्तटि " ॥ (उणा-५०५) ॥
 इति च ॥ ५ ॥

उच्छीर्यकमुपाद् धानवर्हौ

उपरि शीयमस्य उच्छीर्यकम् ॥ १ ॥ उपसण्याद् धानवर्हौ उपधीमते शिरो
 ऽस्मिन्नुपधानम् ॥२॥ उपबृष्यतेऽनेन, उपबर्हति वा, उपबहः शिरोनिषेधानं गण्यक-
 स्यम् ॥ ३ ॥

पाले पतद्ग्रह ॥ ३४७ ॥

प्रतिग्राह

पात्यते पाक, पुंकिङ्ग तत्र, ह्रीबेऽपि वैजयन्ती यदाह- " पतद्ग्रह प्रति
 ग्राहः पासोऽस्त्री " इति ॥ १ ॥ गण्यपादि पतद् यङ्कति पतद्ग्रह पतद्ग्रहोऽपि
 ॥ २ ॥ ३४७ ॥ प्रतिगृह्णाति आबेसकादि प्रतिग्राह, " वा ज्वलादि " ॥५॥११६२॥
 इति ष, प्रतिग्रहोऽपि ॥ २ ॥

मकुरात्मदर्शाऽऽदर्शास्तु दर्पणे ।

मद्यपते मद्यपते कपुरनेन मकुर " महेनस्यु बोधाम् " ॥ (उणा-४२४) ॥
 इत्युर, मुकुरोऽपि ॥ १ ॥ आत्मा इत्यतेऽनेनात्मदर्श ॥ २ ॥ आदर्शपते रूप-
 सिमादर्श ॥ ३ इत्यन्त्येऽनेन सुबेपा इति दर्पणस्यत्र ॥ ४ ॥

स्याद्वेप्रासनमासन्दी

वेप्रासनाभटितमासन वेप्रासनम् ॥ १ ॥ एष्य सीदन्त्यप्यामासन्दी, श्योद-
 यादित्वाद्, गौरादित्वाद् इति ॥ २ ॥

विष्टर पीठमासनम् ॥ ३४८ ॥

वितृणातीति विष्टरः पुत्रीबलिह " वेः स्त्र- " ॥ २॥३१२३ ॥ इति पत्वम्
 ॥ ३ ॥ पीयते उपबृष्यतेन प्रस्यते पीठ स्त्रीबलिहः " पीबिधि " ॥ (उणा- ।

१६३) ॥ इति कित् ठ ॥ २ ॥ आस्यतेऽस्मिन्नासन, पुक्लीवल्लिङ्ग ॥३॥३४८॥
 कसिपुर्भोजनाच्छादौ

कसति गच्छति क्लेशोऽनेन कसिपु पुक्लीवल्लिङ्ग "कम्यतिभ्या" ॥ (उणा-
 ७९८) इति पुक् । अमरस्तु- ' कश्चति क्लेश कसिपु ' इति ताल्भ्यमभ्यमाह ।
 भोजन चाच्छादश्च भोजनाच्छादौ द्वय युगपदुच्यते ॥१॥

औशीर शयनासने

उदयते चास्यते औशीर तदेव प्रज्ञापयि औशीर शयनासने युगपदुच्येते ॥१॥

लाक्षा द्रुमामयो राक्षा रत्नमाता पलङ्कपा ॥ ३४९ ॥

जस्तु क्षतम्ना कृमिजा

क्षति ऋष्यात् लाक्षा " लाक्षाद्राक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इत्यक्षे
 निपास्यते ॥ १ ॥ द्रुमस्यामय इष निपासा द्रुमामय ॥ २ ॥ रक्षत वह राति वा
 राक्षा " लाक्षा " ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपास्यते ॥ ३ ॥ रत्नस्य मातव
 रत्नमाता ॥ ४ ॥ पल कपति पलङ्कपा " बहुलम् " ॥ ५११२ ॥ इत्यत्रापि खश्
 ॥५॥३४९॥ आयते जस्तु क्लीबलिङ्ग "मनिजनिभ्यां भतौ च" ॥ (उणा-७२१) ॥
 इत्युः ॥ ६ ॥ क्षत हन्यते दद्यात्तदनया क्षतम्ना, स्थादित्वात् क घाधु ॥ ७ ॥
 कृमिभिर्जन्यत कृमिजा " कश्चित् " ॥५१११७१॥ इति कः ॥ ८ ॥

यावालक्तौ तु तद्रस ।

यूयते यीति वा यवः च एष प्रज्ञापयि याव, के यावकोऽपि ॥१॥ न रुजते,
 अक्षति वा अरुक् " पुतपित " ॥ (उणा-२०४) ॥ इति त निपास्यते, यद्वा
 इयद्रको रक्षता रस्य अरुं केऽरुक्कोपि तस्या लाक्षाया रससद्रसः यद्दन्पाल -
 " तद्रागो यावकाऽरुक्कः स्यूत " अमरादमस्तु- यावालक्तौ लाक्षादिभिः सहै
 कार्याबाहुः ॥ २ ॥

अञ्जन कञ्जल

अज्यतऽनेनाञ्जनम् ॥१॥ कजति व्ययते षड् कजल " मुरसोरल- " ॥
 (उणा-४७८) ॥ इत्येते निपास्यते ॥ २ ॥

दीप प्रदीप कञ्जलध्वज ॥ ३५० ॥

सोहमियो गृहमणिर्दशाकर्षो दशेन्धन ।

दीप्यते दीप, पुक्लीबलिङ्गः ॥१॥ प्र स्वार्थे, मेरु मुमेरुवन्, प्रदीप ॥२॥
 कञ्जल ध्वजाऽभ्य कञ्जलध्वज ॥ ३ ॥ ३५० ॥ सोहसैलं प्रियमस्य सहाप्रिय
 ॥ ४ ॥ गृहम् मणिरिव गृहमणि ॥ ५ ॥ दशां वर्तिमाकर्षति दशाकर्षः ॥ ६ ॥

दशैवेन्धनमस्य दशोधन ॥ ७ ॥

व्यजन तालवृन्त

व्यजन्ति विक्षिपन्ति वासमनेन व्यजनम् वीजनमपि ॥१॥ ताम्ब्येषु वृन्तमस्य
तामवृन्तम्, तामवृन्तैस्सम्भृत इत्येके ॥ २ ॥

तद् घवित्र मृगचर्मण ॥ ३५१ ॥

सद् मृगचर्मणा निर्मित घृततर्जिग्नेन भवित्रम् "सधूमूलमि" ॥५१॥८७॥
इति इत्र । एतच्च यज्ञोपकरणे प्रसिद्धम् ॥ १ ॥ ३५१ ॥

आलावर्त तु वस्त्रस्य

वस्त्रस्य व्यजनमाराधावस्यते आरावतम्, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥

कङ्कत केशमार्जन ।

प्रसाधनञ्च

कङ्कते माति सिर कङ्कतः, त्रिभिन्न "दृष्टम्" ॥ (उणा २०७) ॥ इत्यतः,
कङ्कान् दत्तान्तनोति वा ॥ १ ॥ केशा मार्ज्यन्तङ्गनेन कश्चमार्जन ॥ २ ॥ प्रसाध्यन्ते
केशा अनेन प्रसाधन ॥ ३ ॥

अथ वालक्रीडनके गुहो गिरि ॥ ३५२ ॥

गिरियको गिरिगुड

वासाः ऋषिदम्बनेन वासुकीडनक तत्र ॥ १ ॥ गुह्यते गुड स्वादित्वात् कः
॥ २ ॥ गीमते गिरि, पुंलिङ्गः "नाम्युपान्साङ्गु" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति
क्रिदि ॥ ३ ॥ ३५२ ॥ गीमते माति च गिरियक ॥ ४ ॥ गीमते गुह्यते च
गिरिगुड, पृषादरादित्वात्साधु, गिरियक-गिरिकचपि ॥ ५ ॥

समौ कन्दुकगोन्दुको ।

काम्यते ऋषिर्धमिरिति कन्दुकः पुत्रीषक्ति "कमितिमेदोऽन्तय" ॥
(उणा-५४) ॥ इति उक्तः, कन्दुरेव वा "कुमारीकाङ्गेवसा" ॥ ५१११६ ॥
इति कः, के गिधे ममनोप्रमनक्षणाद् हुनेतीति वा ॥ ३ ॥ गीमते गच्छति वा गच्छन्
इन्दुको गन्दुकः गीमे इन्दुर्वि वा पृषादरादित्वात्; गन्दुकोऽपि ॥ २ ॥

राजा राद् पृथिवीशकमध्यलोकेऽममृत ॥ ३५३ ॥

महीक्षित् पार्थिवो मूर्धाभिपिच्छो भू प्रजा-नृ-प ।

राजतेऽमात्यादिभिरिति राजा उदितपक्षि ॥ (उणा-१००) ॥ इत्यन्
रक्षयति प्रजामिति वा ॥ १ ॥ राजते राद् यज्यज्ज ॥ २ ॥ १ ॥ ८७ ॥ इति

क्रिपि पत्वम् “धुटस्तृतीयः” ॥२११७६॥ इति ङत्वम्, “विरामे वा” ॥ १ ॥
 ३।५१॥ इति टत्वम् ॥ २ ॥ पृथिव्यां सक इव पृथिवीशक्रः ॥ ३ ॥ मध्यलोकस्य
 ईशो मध्यलोकेश ॥ ४ ॥ भुव बिभर्तीति भूयत् ॥ ५ ॥ ३५३ ॥ महीं क्षयल-
 धिवसति महीक्षित् ॥ ६ ॥ पृथिव्या इश पार्थिव “पृथिवीसर्वभूमे” ॥ ६।४।
 १५६ ॥ इत्यण् ॥७॥ मूधन्यमिपिध्व्यते स्म मूर्धाभिपिक्तः, मूर्धावसिक्तोऽपि ॥८॥
 भुव प्रजां नृप पाति भूप, प्रजापः, नृप, यौगिकत्वाद् भूपाठः, लोकपाल, नर
 पाल इत्यादयः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

मध्यमो मण्डलाधीश

मध्यम सामान्योऽप्रेतनापेक्षया ॥ १ ॥ मण्डलमात्रस्याधीशो मण्डल-
 षीशः ॥ २ ॥

सम्राट् तु शास्ति यो नृपान् ॥ ३५४ ॥

य सर्वमण्डलस्येशो राजसूय च योऽयजत् ।

सम्यग् राजते सम्राट् “सम्राट्” ॥ १ । ३ । १६ ॥ इति साधुः । ॥१॥

चक्रवर्ती सार्वभौमः

चक्रायुधरत्नेन वर्तते चक्रवर्ती, धृपाणां चक्रे समूहे वर्तते स्वाम्येनेति वा,
 चक्र राष्ट्र वसयतीति वा ॥ १ ॥ सप्तस्था भूमेरीशः सावभौम “पृथिवीसर्वभूमे”
 ॥ ६ । ४ । १५६ ॥ इत्यम्, अनुद्यतिकादिस्वादुभयपदद्वि ॥ २ ॥

दोषधात्र- चक्रवर्तिन्मधीधर ॥

ते तु द्वादश भारते ॥ ३५५ ॥

ते तु चक्रवर्तिनो भारते वर्षे द्वादश अबसर्पिणीकाले भवन्ति स्म ॥ ३५५ ॥

अथ तान् क्रमेणाह-

आर्षभिर्मरतस्तत्र

तत्र तेषु चक्रवर्तिषु प्रथमचक्रवर्ती अरपभस्यादितीर्थकृतोऽपत्यमापमि, “अत
 इम्” ॥ ६ । १ । ३१ ॥ १ ॥ बिभर्ति पदच्छब्द भरतक्षेत्रं भरत “इष्टम्” ॥
 (उणा-२०७) ॥ इत्यतः ॥ २ ॥

सगरस्तु सुमित्रम् ।

सहते सर्वे सगरः “जटर” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥१॥
 सुमित्रविजयाद् भवति सुमित्रम् ॥ ३ ॥

मघटा वैजयि

मथन्ते सप्तसु मथवा "मन्मातरि" ॥ (उपा-१०२) ॥ इत्यनि
निपात्यते, मथवा शक इव वा ॥ १ ॥ विजयस्यापञ्चं वैश्वि ॥ २ ॥

अथाश्वसेननृपनन्दन ॥ ३५६ ॥

। सनत्कुमार

अश्वसेननृपस्य नन्दनोऽश्वसेननृपमन्दन ॥ १ ॥ ३५६ ॥ सनत् नित्य कु-
मार इव रूपवत्त्वात् सनत्कुमारः ॥ २ ॥

अथ छान्ति कुन्धुररो जिना अपि ।

छान्तिनायावत् प्रागुक्ताद्यस्त्रीर्यङ्गुतोऽपि चकार्त्तितन ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

सुभूमस्तु कार्तवीर्य

सुष्ठु वातमात्रेण सुखेन पृथ्वीता भूमिरनेन पृथोपरावित्वात् सुभूम, यदशो
चाम-"पृथ्वन् भूमि सुखेनामूत् सुभूमो नामतल्लतः" ॥ १ ॥ इत्यर्षीर्यस्यां कार्त-
वीर्यः ॥ २ ॥

पथ पथोत्तरात्मज ॥ ३५७ ॥

पथते निधीनिति पथ- 'अर्त्तारि-' ॥ (उपा-३३८) ॥ इति म, पथो
त्तरात्मज ॥ १ ॥ २ ॥ ३५७ ॥

हरियेणो हरिसुत

हरेरिन्द्रश्लेष सेनाऽस्य हरियेण "एल्लक" ॥ २ ॥ ३ ॥ २ ॥ इति पत्त्वम् ॥ १ ॥
हरेः क्मापास्य सुतो हरिसुत ॥ २ ॥

अथो विजयनन्दन ।

अथस्यगतीनिति अथ ॥ १ ॥ विजयस्य मन्दनो विजयनन्दनः ॥ २ ॥

ब्रह्मसुनुर्ब्रह्मदत्त

ब्रह्मणो राहः सुनुर्ब्रह्मसुनुः ॥ १ ॥ ब्रह्मा एन वेयात् ब्रह्मदत्त " तिष्ठन्त्यौ
ब्रह्मि" ॥ ५ ॥ १ ॥ १ ॥ इति कः ॥ २ ॥ एवं द्वादश चकार्त्तितनः ॥

सर्वेऽपीद्वक्त्रकुर्यस्तथा ॥ ३५८ ॥

सर्वेऽपि द्वादशापीद्वक्त्रकुर्ये जाता इद्वक्त्रकुर्यस्तथाः ॥ ३५८ ॥

अपार्थक्यमर्त्तितो बामुदेवानाह-

प्रानापत्यसिष्ट

प्रानापते राहोऽपस्यं प्राजापत्य 'अनिदमि' ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ इति म्यः ॥ १ ॥
प्रयो बसाः श्रेष्ठस्य सिष्टः यदशोचाम-

“रुष्या वशत्रय पृष्ठे त्रिपृष्ठ इति भूपति ।

नाम तस्याकरात्तुनात्प्रथमेन मर्हयसा” ॥ १ ॥ इति ।

अथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसभय ।

द्वौ षशौ पृष्ठज्य द्विपृष्ठ ॥ १ ॥ ब्रह्मणो राष्ट्र सभवति ब्रह्मसभय ॥ २ ॥

स्वयम्भू रुद्रतनय

स्वय भवतीति स्वयम्भू ॥ १ ॥ रुद्रनुपमेस्तनयो रुद्रतनय ॥ २ ॥

सोमम् पुरुषोत्तम ॥ ३५९ ॥

सोमाद् राज्ञा भवति सोमम् ॥ १ ॥ पुरुषेष्टमम् पुरुषोत्तम ॥ २ ॥ ३५९ ॥

शैव पुरुषसिंह

शिवस्य राज्ञोऽपत्य शैव, शिवात्सिवात् ॥ १ ॥ पुरुषेषु सिंह इव पुरुषसिंह ॥ २ ॥

अथ महाशिर समुद्भव ।

स्यात्पुरुषपुण्डरीक

महाशिरसो राष्ट्र समुद्भवति महाशिर समुद्भव ॥ १ ॥ पुरुषेषु पुण्डरीको
भ्याम् इव पुरुषपुण्डरीक ॥ २ ॥

दत्तोऽग्निसिंहनन्दन ॥ ३६० ॥

धीमते म्य दत्त ॥ १ ॥ अग्निसिंहस्य राज्ञो नन्दनः अग्निसिंहनन्दन
॥ २ ॥ ३६० ॥

नारायणो द्वाक्षरधि

द्वुषर्मे नराणां समूहो वा नारम्, नारमयते नारायण ॥ १ ॥ द्वाक्षरस्त्वापस्य
द्वाक्षरधि ॥ २ ॥

कृष्णास्तु वसुदेवम् ।

कृष्णवणस्त्वाद् कृष्ण, कर्पति क्षत्रूनिति वा ॥ १ ॥ वसुदेवाद् भवति वसुदेवम् ॥ २ ॥

वासुदेवा अमी कृष्णा नव

वसुमिर्वाभ्यन्ते वसुदेवास्त एव प्रजापति वासुदेवा, अमी पूर्वोक्ताः, कृष्णा
धर्मेनेति ॥

शुक्रा बलास्त्वमी ॥ ३६१ ॥

नव इत्येव अमी, वक्ष्यमाणाः, बलमस्त्येषां बला, बलदेवैकदेशो वा । शुक्ल
धर्मेनेति ॥ ३६१ ॥

अथ तान् क्रमेणाह—

अचलो विजयो मद्र सुप्रमथ सुदर्शन ।

आनन्दो नन्दन पद्मो राम

न चरति सत्त्वादन्तल स्यंभादचल इव वा ॥ १ ॥ विजयते विजयः ॥ २ ॥
मद्रयुक्तराद् मद्र ॥ ३ ॥ क्षामना प्रमाऽस्म सुप्रम ॥ ४ ॥ क्षामन दशनमस्य
सुदर्शन ॥ ५ ॥ आनन्द्यात् साकमानन्दनः ॥ ६ ॥ मन्दयति नन्दन ॥ ७ ॥
पथते पद्म ॥ ८ ॥ रमत रामः । एत च यथाक्रम त्रिपृष्ठादिबामुद्वानाममत्रा
प्रभापस्त्रादिसमवा ॥ ९ ॥

विष्णुद्विपम्त्वमी ॥ ३६२ ॥

अमी बक्ष्यमाणा अश्रभाषादया विष्णुना त्रिपृष्ठादाना यथाक्रम प्रतिपक्षा ॥ ३६२ ॥

अथ तानाह—

अश्रमीवन्तारकश्च मेरको मधुरेव च ।

निशुम्भवलिप्रह्लादलङ्केशमगधेश्वरा ॥ ३६३ ॥

अश्रस्येव प्रीवाऽस्य अश्रमीव ॥ १ ॥ तारयति तारक ॥ २ ॥ मी सक्ष्मी
मीरयति मेरकः ॥ ३ ॥ मन्वते सर्वमसार मधु यस्य क्लृप्तो भ्राता ॥ ४ ॥ निशु-
म्भवति शत्रून् निशुम्भ ॥ ५ ॥ बन्वति प्राणिति वलि ॥ ६ ॥ प्रह्लादत प्रह्लाद
॥ ७ ॥ लङ्काया इसा लङ्काशो रावण ॥ ८ ॥ मगधानामाश्वरे मगधश्वरे अरास-
न्धाक्ष्य ॥ ९ ॥ ३६३ ॥

उपसंहारमाह—

जिनै सह त्रिपष्टि स्यु शलाकापुरुषा अमी ।

जिनैर्हृद्यमादिमिषतुनिसत्त्वा साधममी द्वादश चक्रवर्तिन मथ वासुदेवा नव
बलदेवा, नव प्रतिबामुद्वेषति त्रिपष्टि-साम्प्रकाभूता शलाकापुरुषा पुरुषेषु जातरेखा
इत्यथ ॥

आदिराज पृथुर्वैन्य

आदिप्रासौ राजश्च आदिराज ॥ ३ ॥ प्रथत इति पृथुः 'अभिप्रथिभ्यामृच
रस्य' ॥ (उणा-७३०) ॥ इत्यु- ॥ २ ॥ बेनस्त्रापस्यं बाने, तत स्वार्थे म बन्वः ॥ ३ ॥

मान्वाता युवनाश्वज ॥ ३६४ ॥

मां धारयति माभाता इन्द्रो हि जातमात्रस्यास्य मातुरभाषाद् मां धारयती
अभिधामाऽमृतस्त्राविर्णामहृत्तिसिमु व्यापितवानिति प्रथिदिः ॥ १ ॥ युवनाश्वज्जातो
युवनाश्वजः ॥ २ ॥ ३६४ ॥

“दृष्ट्वा वक्षस्य पृष्ठे त्रिपृष्ठ इति भूषति ।

नाम तस्याकरात्पुनोरुन्मयेन महीयसा” ॥ १ ॥ इति ।

अथ द्विपृष्ठो ब्रह्मसभय ।

द्वौ वक्षो पृष्ठेऽस्य द्विपृष्ठ ॥ १ ॥ ब्रह्मणो राह सभयति ब्रह्मसभय ॥ २ ॥

स्वयम्भू रुद्रतनय

स्वयं भवतीति स्वयम्भू ॥ १ ॥ रुद्रनृपतेस्तनयो रुद्रतनय ॥ २ ॥

सोमम्भू पुरुषोत्तम ॥ ३५० ॥

सोमाद् राहो भवति सोमम्भू ॥ १ ॥ पुरुषेपूतम पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ ३-१॥

शैव पुरुषसिंह

शिवस्य राहोऽपस्त्रं शैव, शिवादिस्त्रादण् ॥ १ ॥ पुरुषेषु सिंह इव पुरुषसिंह ॥ २ ॥

अथ महाशिर समुद्रव ।

स्यात्पुरुषपुण्डरीक

महाशिरसा राह समुद्रवति महाशिर समुद्रव ॥ १ ॥ पुरुषेषु पुण्डरीको
भ्याम्भू इव पुरुषपुण्डरीक ॥ २ ॥

वृत्तोऽग्निसिंहनन्दन ॥ ३६० ॥

धीयते स्म वत्तः ॥ १ ॥ अग्निसिंहस्य राहो नन्दन अग्निसिंहनन्दन
॥ २ ॥ ३६० ॥

नारायणो दशरथि

नुषसो नरानां समूहा वा नारम्, नारमयते नारायण ॥ १ ॥ दशरथस्त्वापस्त्र
वाशरथिः ॥ २ ॥

कृष्णस्तु वसुदेवम् ।

कृष्णवणस्त्रात् कृष्ण, कथ्यति शश्रूनिति वा ॥ १ ॥ वसुदेवाद् भवति वसुदेवम् ॥ २ ॥

वासुदेवा अमी कृष्णा नव

वसुभिर्दाह्यन्ते वसुदेवास्त एव प्रहायणि वासुदेवाः, अमी पूर्वोक्ताः, कृष्णा
वर्णेनेति ॥

शुक्ला बलास्त्वमी ॥ ३६१ ॥

नव इत्येष अमी वक्ष्यमाणा, वसुमस्त्येषां बला, वसुदेवैकदशो वा । शुक्ल
वर्णेनेति ॥ ३६१ ॥

१ रामपुत्रौ कुशलवावेकयोक्त्या कुशीलवौ ।

रामस्य पुत्री रामपुत्री कुश कुश्यति कुशनिर्मितत्वाद्वा ॥१॥ लनाति घातून्
 तव, दानप्येकन बबसा कुशश्च तवश्च कुशीलवौ, रामवन्तादित्वात्साधु ॥ २ ॥,

सौमित्रिलक्ष्मण

सुमित्राया अपत्य सौमित्रि, बाहादित्वादिम् ॥ १ ॥ लक्ष्मोरस्तस्य ल-
 क्ष्मणः ॥ २ ॥

वाली वालिरिन्द्रसुतश्च स ॥ ३६८ ॥

वासाः सन्त्यस्य वाली ॥ १ ॥ बालमर्ताति वामि “स्वरेष्म इ” ॥ (उ
 वा-६०६) ॥ २ ॥ इन्द्रस्य सुत इन्द्रसुतः, सुमीवामजोऽपि ॥ ३ ॥ ३६८ ॥

धादित्यसुनु सुग्रीव

धादित्यस्य सुनुधादित्यसुनुः ॥ १ ॥ सोमना प्रीवाऽस्य सुग्रीवः ॥ २ ॥

हनुमान् वज्रकण्ठ ।

मारुति केशरिसुत आजनेयोऽर्जुनध्वज ॥ ३६९ ॥

हनुस्तस्य हनुमान् “पथ्युपसगस्य बहुष्म्” ॥ ३ ॥ २ ॥ ८६ ॥ इति
 वीपत्वे हनुमानपि ॥ १ ॥ वज्रमय कण्ठोऽस्य वज्रकण्ठः ॥ २ ॥ मारुत
 स्यापत्य मारुतिः ॥ ३ ॥ केशरिण कपे सुतः केशरिसुतः ॥ ४ ॥ अञ्जनाया
 अपत्यमाञ्जनयः ॥ ५ ॥ अर्जुनस्य पार्श्वस्य ध्वजाऽर्जुनध्वजः ॥ ६ ॥ ३६९ ॥

पौलस्त्यो रावणो रक्षो-लक्ष्मणो दक्षकन्धर ।

पुष्करपत्न इह पौलस्त्यः, गगादित्वाद् यम्, पुष्कस्यासापत्यमिति वा
 “अपिहृषि-” ॥ ६११६१ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥ विप्रवसोऽपत्यं रावण “पथ
 विप्रवसो विशुक्थ” ॥ ६११६५ ॥ इति वे साधु रावणति लोकाविति वा ॥ २ ॥
 रक्षसां सङ्घान्वासेषो रक्षसः, सङ्घेयः, रोगिकृत्वाद् राक्षसेयः, सङ्घपति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 दक्षकन्धरा अथ दक्षकन्धरः दक्षास्य-दक्षशिरो-वृषकण्ठा अपि ॥ ५ ॥

रावणि शक्रमिदु मेघनाथो मन्दोदरीसुत ॥ ३७० ॥

रावणस्यापत्यं रावणि ॥ १ ॥ शक्रं मितवान् शक्रमिदु ॥ २ ॥ मेघस्यैव
 वादोऽस्य मेघनाथः ॥ ३ ॥ मन्दोदरीः सुतः मन्दोदरीसुतः ॥ ४ ॥ ३७० ॥

अज्ञातशत्रु शल्यारिर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

कङ्कोऽजमीढ

व जाताः शत्रवोऽस्य अज्ञातशत्रुः ॥ १ ॥ शल्यस्य शत्रोऽरिः शल्यारिः ॥ २ ॥

धुन्धुमार कुवलाश्च

धुन्धुमसुरं मारयति धुन्धुमार ॥ १ ॥ कुवले कुवलय तदूर्णा अथा अस्य
कुवलाश्च ॥ २ ॥

हरिश्चन्द्रश्चिशकुञ्ज ।

हरिश्चन्द्र इव आहादकोऽस्य हरिश्चन्द्रः, मचस्कादित्वात् साधुः ॥ १ ॥ त्रि
शब्दोर्जातश्चिशकुञ्जः ॥ २ ॥

पुरूरवा षोडश उर्वशीरमणश्च स ॥ ३६५ ॥

पुरु रौति पुरूरवाः “विहायस्त्वमनस्” ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यसि
निपात्यते ॥ १ ॥ षुषस्याय षोडश ॥ २ ॥ इत्याया अपत्यमैकः, शिवादित्वाद्भ
॥ ३ ॥ उर्वश्या रमण उर्वशीरमण ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

दौप्यन्तिर्भरत सर्वदम शकुन्तलात्मज ।

दुप्यन्तम्यापत्य दौप्यन्ति ॥ १ ॥ विभर्ति पूर्णा भरतः ॥ २ ॥ सवान्
दमयति सबन्दमः, सर्वदमनोऽपि ॥ ३ ॥ शकुन्तलाया आत्मजः शकुन्तलात्मज ॥ ४ ॥

हैहयस्तु कार्तवीर्यो दो सहस्रभृदर्जुन ॥ ३६६ ॥

हैहयस्यापत्य इदं हैहयः ॥ १ ॥ कृतवीर्यस्यापत्य कार्तवीर्यं “अपिबृष्णि”-
॥ ६।१।६१ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ दोःसहस्र विभर्ति दो सहस्रभृत् ॥ ३ ॥ अजति
कीर्तिमर्जुनः “यम्यजि” ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युन । माभातादयोऽग्नी शोके
पद् अकवर्तित्वेन प्रसिद्धाः; यदाहु -

“मान्धाता धुन्धुमारश्च हरिश्चन्द्रः पुरूरवा ।

भरत कार्तवीर्यश्च ददत अकवर्तितः” ॥ ४ ॥ ३६६ ॥

कौशल्यानन्दन दाशरथी राम

कौशल्याया नन्दनः कौशल्यानन्दनः ॥ १ ॥ दशरथस्यापरमं दाशरथिः ॥ २ ॥
रमते रामः, रामचन्द्रैकदेशो वा, राममत्रोऽपि ॥ ३ ॥

अस्य तु प्रिया ।

वैदेही मैथिली सीता जानकी धरणीसुता ॥ ३६७ ॥

अस्य रामस्य प्रिया भार्या विदेहस्य राज्ञोऽपत्य वैदेही ‘राम्पुत्रप्रिया’
॥ ६।१ ॥ ११४ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥ मिथिल्यायां भवा मैथिली ॥ २ ॥ सिनोति
सतीत्वं सीता “मुञ्चतिनि” ॥ (उणा-२०३) ॥ इति त, दीर्घम्; सीता इह
रेखा तद्भवत्वाद् वा ॥ ३ ॥ जमकस्यापत्य जानकी ॥ ४ ॥ धरण्या पृथिव्याः सुता
धरणीसुता ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

अन्यकस्तु सहदेवो नकुसुमन्तिपासकः ।

माद्रेयाधिमौ, कौन्तेया भीमाम्बुनयुधिष्ठिरः ॥

द्वयेऽपि पाण्डवेया स्युः पाण्डवा पाण्डवायनाः ॥

तस्य गाण्डीव गाण्डिवं धनुः ।

तस्यार्जुनस्य धनुगाण्डीवम्, गाण्डी धनुष्यर्धं साऽस्त्यस्य गाण्डीवम्, गाण्डिर
स्त्यस्य गाण्डिवम् मम्पादित्वाद् वा, पुष्करिणिवावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥

पाञ्चाली द्रौपदी कृष्णा सैरन्ध्री नित्ययौवना ॥ ३७४ ॥

वेदिजा याज्ञसेनी च

पञ्चास्य राहोऽपत्य पाञ्चाली "राष्ट्रहस्त्रिया" ॥ ६११११४ ॥ इत्यम्
॥ १ ॥ हृषिकेश्य राहोऽपत्यं द्रौपदी ॥ २ ॥ कर्पति मनः कृष्णा, वर्णेन वा ॥ ३ ॥
विद्युत्पुष्टे सैरन्ध्रीकर्मकारित्वात्सैरन्ध्री ॥ ४ ॥ नित्य यौवनमस्या नित्ययौवना
॥ ५ ॥ ३७४ ॥ याज्ञसेनोत्ता वेदिजा ॥ ६ ॥ याज्ञसेनस्यापत्यं याज्ञसेनी ॥ ७ ॥

कर्णश्चम्पाधिपोऽङ्गराद् ।

राधा-सूता-ऽर्कतनय

किरति सन्नूतिर्नि कर्ण ॥ १ ॥ चम्पाया मगर्या अभिप चम्पाधिपः ॥ २ ॥
भद्रानां जनपदस्य राधा भद्रराट् ॥ ३ ॥ राधाया, सूतस्य, अर्कस्य च तनयो राधात्
तनयः सूततनयः, अर्कतनयः, यौगिकत्वाद् राधेय इत्यादयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

क्राउष्टुष्टु सु तदनु ॥ ३७५ ॥

तस्य कर्णस्य धनुः, क्राउः शृष्टेऽस्य क्राउष्टुष्टुम् ॥ १ ॥ २७५ ॥

धेणिकस्तु भम्मासारः

धेणीः अयति धेणिको मगधेश्वरः ॥ १ ॥ भम्मा जयद्वैव सारमस्य भम्मा
सारः ॥ २ ॥

हाल स्यात् सातवाहनः ।

इत्यस्यरातिहृदये हालः ज्वलन्बित्वाप्नः ॥ १ ॥ सात इत्तमुक्त वाहनमस्य सातवा
हना, सातवाहनोऽपि ॥ २ ॥

कुमारपालश्चौलुक्यो राजर्षिः परमार्हतः ॥ ३७६ ॥

सूतस्वमोक्षा धर्मात्मा मारिव्यसनवारकः ।

कुमारान् चिद्यमिष प्रजाः पालयतीति कुमारपालः, मयूरस्यसञ्जदित्वात् समासे
शुः, ऊँ पृष्णी मां कर्षणी च अरमत्पर्यं पालयति वा कुमारपालः ॥ १ ॥ शुद्ध

धमस्य पुत्रो धमपुत्र ॥ ३ ॥ युधि स्थिरो युधिष्ठिर “यवियुधि ” ॥२॥३॥२५॥
इति पत्वम्, सप्तम्यालुक् च ॥४॥ कङ्को ब्राह्मणलिङ्गत्वात्, यद्वाङ् -“कृतान्ते स्मैह
पृष्ठे च कङ्का ब्राह्मणसिद्धिन” । युधिष्ठिरो हि ब्राह्मणच्छधना विराट्वासेऽप्यात्सीत्,
इति ॥ ५ ॥ अजाध्रिवापिका यथा मीढा अनेन अखगाढः ॥ ६ ॥

भीमस्तु मरुत्पुत्रो घृकोदर ॥ ३७१ ॥

किर्मारि कीचक-बक-हिडिम्बानां निसूदन ।

बिभ्यत्यस्मादिति भीम ॥ १ ॥ मरुतो वातस्य पुत्रो मरुत्पुत्र ॥ २ ॥
घृको भीमजठराग्नि स उदरेऽस्य घृकादर ॥३॥३७१॥ किरति किर्मारि “जम्बी
राभार-” ॥ (उणा-४२२) ॥ इति ईरे निपात्यत । कन्धते बध्यत भीमेन काचक
“कीचकपेषक-” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते । बक इव घ्राटघनं बक
दृष्टवत वनमध्ये हिाडम्य “ हिडिविल किम्बो नलुक् च ” ॥ (उणा-३२४) ॥
इति घाघुः । तेषां निसूदन किर्मारिसूदन, कीचकनिसूदनः, बकनिसूदन हिडि
म्बनिसूदन यौगिकत्वात् किर्मारिरित्यादयोऽपि ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अर्जुन फाल्गुन पार्थ सव्यसाची धनञ्जय ॥ ३७२ ॥

राधावेषी किरीटघैन्द्रिजिष्णु श्वेतहयो नर- ।

बृहजटो गुडाकेश सुमद्रेक्ष कपिध्वज ॥ ३७३ ॥

वीमत्सु कर्णजित्

अर्जति कीर्तिमर्जुनः ॥ १ ॥ फलति फल्गुन “ फल्गोऽन्तथ ” ॥ (उणा-
२९१) ॥ इत्युन, प्रज्ञादित्वास्त्रार्थेऽपि फाल्गुन ; फल्गुन्यार्जात् इति वा ॥ २ ॥
पुत्रायाः कुन्त्या अर्थ पाठः ॥ ३ ॥ सव्येनापि सव्यत वाणान् वपति सव्यसाची
॥४॥ धन मोघन विराटनगरे कौरवेभ्यो जयति धनञ्जयः “सवृजि” ॥५॥१११२॥
इति कः ॥ ५ ॥ ३७२ ॥ राधां वेष्यविशेष वधयति राधावेषी ॥ ६ ॥ किरीट-
मस्त्यस्य किरीटी ॥ ७ ॥ इन्द्रस्यापत्यमैन्द्रिः ॥ ८ ॥ जयनशीलो जिष्णु ॥ ९ ॥
श्वेता ह्या अस्य श्वेतहय ॥ १० ॥ नृणाति नरः ॥ ११ ॥ घृह्णन्वासी नटश्च
बृहजटः ॥ विराट्गृहे छधना नाटपात्रार्थोऽसाधर्मविति प्रसिद्धिः ॥ १२ ॥ गुडा
शुटिका तदाकारा केशा अस्य गुडाकेश ॥ १३ ॥ सुमद्रया इश पति सुमद्रक्ष
॥१४॥ कपिध्वजोऽस्य कपिध्वज ॥ १५-॥ ३७३ ॥ वीमत्सते वीमत्स, वीम
त्सुरपि ॥१६॥ कर्णं जितवान् कर्णजित्, यौगिकत्वात् कर्णारिरित्यादयोऽपि ॥१७॥

शेषव्याप्त—

अर्जुने विजयधिप्रयोधी विप्राङ्गमूदनः ।

यामी धन्वी कृष्णपद्मो नन्दिभोयस्तु सद्य ॥

सर्गस्य—” ॥ ४१२।३४ ॥ इति हस्त ॥ ॥ ५ ॥ परिवर्हति वर्धते, परिवर्हते प्राधा
न्य भजति, दिनस्ति वा, परिहृहस्तुयच्छते वाऽनेन परिवह परिवहणमपि ॥ ६ ॥
तन्पते तन्त्रम् ॥ ७ ॥ उपक्रियतेऽनेनोपकरणम्, परिजनोऽपि ॥ ८ ॥

राजशय्या महाशय्या

राज शय्या राजशय्या ॥ १ ॥ महती आसी शय्या च महाशय्या ॥ २ ॥

मद्रासन नृपासनम् ॥ ३८० ॥

मद्रासासनं, मद्र रूप्यादिमम वा आसन मद्रासनम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

सिंहासनं तु तद्वैमं

तद् नृपासनं हेम्नो विक्ररो हैमम्, हेमादित्वादम्, सिंहोपसृक्षितमासनं
सिंहासनम् ॥ १ ॥

छत्रमातपवारणम् ।

छत्रतेऽनेन छत्र मिलिहः “त्रद्” ॥ (उणा-४४६) ॥ इति त्रद् “छदे
रिस्मन्—” ॥ ४ । २ । ३३ ॥ इति हस्त ॥ १ ॥ आतपो आर्यतेऽनेन आतपवार
णम्, आतपप्रोष्णवारणादयोऽपि ॥ २ ॥

शेषवात्र- राहृदत्रे नृपसूक्तम् ॥

चामरं षालव्यजन रोमगुच्छ प्रकीर्णकम् ॥ ३८१ ॥

चमर्या इदं चामरम् ॥ १ ॥ षालवर्णा व्यजन चामरव्यजनम् ॥ २ ॥ रोम्णां
गुच्छो रोमगुच्छः ॥ ३ ॥ प्रकीर्णकं विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

शेषवात्र- चमर- श्यातु चामरे ॥

स्वर्गी ताम्बूलकरह

स्वर्गतेऽनवा स्वर्गी ॥ १ ॥ ताम्बूलस्य करहः स्वानं ताम्बूलकरह ॥ २ ॥

सुज्जार कनकालुका ।

म्रियते सुज्जार. “श्रारम्यहार—” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे विपासते ॥ १ ॥
कनकस्यास्यः कनकास्यः, के कनकास्य ॥ २ ॥

मद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ

मद्रार्थं, मद्रार्थो वा कुम्भो मद्रकुम्भः ॥ १ ॥ पूर्णवासी कुम्भश्च पूर्णकुम्भः ॥ २ ॥

पादपीठ पदासनम् ॥ ३८२ ॥

पादयोः पीठं पादपीठम् ॥ १ ॥ पदयोरसासनं पदासनम् ॥ २ ॥

अमात्य सचिवो मन्त्री धीसस-

कस्यापत्यं चोत्तम्यः, गंगादित्वाद् यम्, पुलके भवत्युत्तम्यस्तस्यायमिति वा ॥२॥
 राजते सप्ताङ्गराज्येनेति राजा, क्षमादिगुणधारणादपि, राजा चासीत् अपि च राजर्षिः
 ॥३॥ अहन् देवताऽस्य आहृत परम क्षमादिगुणधारणात्, स चासावाहृतश्च परमाहृत
 ॥४॥ ३७६ ॥ मृतस्य स्व मृतस्य निर्वाणविण तद् मुञ्चति न गृह्णाति मृतस्यमोक्ष
 ॥५॥ अर्हिसादिदक्षणे धम स एव आत्माऽस्य धमात्मा ॥ ६ ॥ मारिं प्राणिवप
 व्यसनानि मृगयाद्युत्तमद्यपानादीनि च सर्वथा लोके वारयति निषेधयति मारिवारकः,
 व्यसनवारक ॥ ७ ॥

राजवीजी राजवश्य

राजवीजमस्तस्यस्य राजवीजी ॥ १ ॥ राजवशे साधु राजवश्य ॥ २ ॥

वीज्यवश्यौ तु वशजे ॥ ३७७ ॥

वीजे साधुर्वाज्य, यथा सूर्यवीज्यो रामः ॥ १ ॥ वशे साधु, भवो वा
 वश्य ॥ २ ॥ ३७७ ॥

स्वाम्यमात्यं सुहृत्कोशो राष्ट्रदुर्गलानि च ।

राज्याङ्गानि प्रकृतय

स्वामी राजा, अमात्यो मन्त्री, सुहृद् मित्रम्, कोशो भाण्डागार, राष्ट्र जनपद,
 दुर्ग कोटः, बलं सैन्यम्, एतानि सप्त राज्यस्याङ्गान्यारम्भकाणि राज्याङ्गानि, प्रकृतय
 आभिरिति प्रकृतयः ॥ १ ॥

पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ ३७८ ॥

एकमुख्य सजातीयसमूहः श्रेणि, प्रकृतयो राज्याङ्गानीत्येष, यत्काल्य -
 "अमात्याद्याश्च पौराण्य चन्द्रि प्रकृतयः स्वृताः" इति ॥ ३७८ ॥

तन्त्र स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्

तन्मते तन्त्रं "दुयामा -" ॥ (उजा-४५१) ॥ इति त्र, तन्मते वा, स्व
 राष्ट्रस्य रक्षणपोषणादिकं चिन्ता ॥ १ ॥

आघापस्त्वरिचिन्तनम् ।

आ उच्यते आघापः, सम्प्यादिपाहुष्येन परमण्डलचिन्ता ॥ १ ॥

परिस्वन्द परिकर परिवार परिग्रह ॥ ३७९ ॥

परिच्छद परिवर्हस्तन्त्रोपकरणे अपि ।

परिस्वन्दते परिस्वन्दः ॥ १ ॥ परिकीर्यति, परिकरोति वा परिकर ॥ १ ॥
 परिवार्यतेऽनेन, परिवारयति वा परिवारः ॥ ३ ॥ परिग्रह्यते परिग्रह ॥ ४ ॥ ३७९ ॥
 परिवच्छाद्यतेऽनेन परिच्छदः "पुंनाम्नि -" ॥ ५३११३० ॥ इति चे " एकोप

रक्षिवर्गेऽनीकस्य स्यात्

रक्षन्त्यवशं रक्षिणोऽत्ररक्षकास्तेषां वर्गो ह्यत्र रक्षिबगस्यत्र, अनीकेन तिष्ठ-
स्यनीकस्य ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽप्येवायमुद्यमस्य, आयमस्यकपोति व्याप्नोति वा अधिकान्यस्त्री-
णीन्द्रियाभ्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिक्रियते उपरि नियुज्यते स्म अधिकृत ॥२॥

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरो गौत्रस्यस्त्र्यां पुरोग् रसवती, तस्यामयमस्यक्षः पौरोगव ॥ १ ॥ सूदा-
नामस्यक्षः सूदास्यक्ष ॥ २ ॥

सूदस्तौदनिको गुणः ॥ ३८६ ॥

मक्षकार सूपकार सूपारालिकवहवा ।

सूदयति तन्नुसन्नं सूद ॥ १ ॥ ओदने नियुक्त भौतिक 'तत्र नियुक्ते'
॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण् ओदने चापुरिति वा, कयादित्वादिण् ओदनाय क्षय
इति वा "तस्मै योगादेः-" ॥ ६।४।९४ ॥ इतीकण् ॥२॥ गुणयति गुणः ॥३॥
३८६ ॥ मक्ष करोति मक्षकारः ॥ ४ ॥ सूप करोति सूपकारः ॥५॥ सुनोस्यस्य सूप-
"सुसुङ्" ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प, ऊव व ॥६॥ आराक क्षिप्तमस्यारालिकः
'क्षिप्तम्" ॥ ६।४।५७ ॥ इतीकण् ॥७॥ वहते चङुगोति बहवः "बहिवटि-"
॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

भौरिक कनकाध्यक्ष

मृष्टिभि हेभि नियुक्तो भौरिकः ॥१॥ कनकस्याभ्यक्षः कनकाभ्यक्षः ॥२॥
हिरण्ये नियुक्तो निरुणत् हेरिक इत्यन्वे ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैषिक ॥ ३८७ ॥

रूपमाहृतमस्य रूप्यं हीनारादि तस्याभ्यक्षो रूपाभ्यक्षः ॥ १ ॥ निष्के हीना-
रादौ नियुक्तो नैषिकः, वृहस्पतिरपि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

सथमस्य पथानां दृष्टानां वा प्रामाणां रक्षानियुक्तोऽप्यक्षः स्थानाभ्यक्षः ॥१॥
स्थाने नियुक्तः स्थानिकः ॥ २ ॥

शुल्काध्यक्षस्तु क्षौद्रिक ।

शुल्कस्याभ्यक्षः शुल्काभ्यक्षः ॥ १ ॥ सुस्के नियुक्तः क्षौद्रिकः ॥ २ ॥

शुल्कस्तु मद्यादिवेयं

अमा सह, समीपे वा भवोऽमाद्य "क्वेहामात्रतय-" ॥ ६ । ३ । १६ ॥
इति स्यन्, अमा सह अततीति वा ॥ १ ॥ सचते धिया समवैति सचिव "पलि-
सचेरिव" ॥ (उणा-५२२) ॥ २ ॥ मन्त्र- कर्तव्यावधारणमस्त्यस्य मन्त्री ॥ ३ ॥
धिया सखा र्धासद्यः "राजन्सखे" ॥ ७ । ३ । १०६ ॥ इत्यत्समासान्त, शुद्धि
सहायोऽपि ॥ ४ ॥ समवायेन चरति सामवायिक ॥ ५ ॥

नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च स ॥ ३८३ ॥

नियोगोऽस्त्यस्य नियोगी ॥ १ ॥ कर्मसु सचिवः कर्मसचिवः, कर्मसहायः ॥ २ ॥
आयुज्यते स्म आयुक्तः ॥ ३ ॥ व्याप्रियते स्म व्यापृत ॥ ४ ॥ ३८३ ॥

द्रष्टा तु व्यवहाराणां प्राङ्निवाकोऽक्षदर्शक ।

द्रष्टा निर्मेता व्यवहाराणां ऋणादानादिन्यायानां, पृच्छतीत्येवंशील प्राद्
"दियुद्दह-" ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्विपि निपात्यते, प्राद् वासौ विधिषवाक्य
प्राङ्निवाक ॥ १ ॥ अक्षान् व्यवहारान् पश्यति अक्षदर्शकः ॥ २ ॥

शेषधात्र- स्वाद् न्यायद्रष्टरि स्थेयः ॥

महामात्रा प्रधानानि

महती मात्रा परिच्छद एषां महामात्राः ॥ १ ॥ प्रधीयते एष्विति प्रधानानि,
अमास्यपुरोहितसेनापद्यावय, आविष्टसिद्धोऽयम् ॥ २ ॥

पुरोधास्तु पुरोहित ॥ ३८४ ॥

सौवस्तिक

पुरोधीयते पुरोधी "वय-पय-पुरोरेतोभ्यो धागः" ॥ (उणा-९७४)
इत्यस् ॥ १ ॥ पुरोधीयते हिनोति स्म पुरोहित ॥ २ ॥ ३८४ ॥ स्वकीति मूते
सौवस्तिकः, प्रमूढादित्वादिगणि द्वारदित्वादौकारगमः ॥ ३ ॥

अथ द्वारस्य क्षप्ता स्याद् द्वारपालक ।

दौवारिक प्रतीहारो वेज्युत्सारकदण्डिन ॥ ३८५ ॥

द्वारे तिष्ठतीति द्वारस्य "स्वापास्त्रात्र-" ॥ ५ । १ । १४२ ॥ इति कः
द्वा-स्वद्वास्वितावपि ॥ १ ॥ क्षव- सौत्रः, क्षवति संहजोति द्वार क्षप्ता "स्वपुस्तु-"
॥ (उणा-८६५) ॥ इति वृ ॥ २ ॥ द्वारं पालयति द्वारपालः, के द्वारपालकः ॥ ३ ॥
द्वारे नियुक्ता दौवारिक "तत्र नियुक्ते" ॥ ६ । ४ । ७४ ॥ इतीकणि द्वारा-
दित्वादौकारगम ॥ ४ ॥ प्रतिहिते कार्यतेऽनेन प्रतिहारः "वज्युपसर्गस्य-" ॥
२ । २ । ८६ ॥ इति दीपस्थे प्रतीहार ॥ ५ ॥ वेत्र दण्डोऽस्त्यस्य वेत्री, वेत्रयरोऽपि
॥ ६ ॥ उत्सारयत्युत्सारक ॥ ७ ॥ दण्डोऽस्त्यस्य दण्डी ॥ ८ ॥ ३८५ ॥

शेषधात्र- द्वा-स्थे द्वा स्थितदर्शकः ॥

रक्षिवर्गोऽनीकस्य स्यात्

रक्षन्त्यवदस्य रक्षिणोऽपररक्षकस्तेषां वर्गो ह्यन्व रक्षिवर्गस्तत्र, अनीकेन तिष्ठ-
क्षानीकस्यः ॥ १ ॥

अध्यक्षाधिकृतौ समौ ।

अधिकृतोऽप्येवाममुखेऽप्यस्य, आयमप्यङ्गोति व्याप्नोति वा, अधिकान्यङ्गी
शीन्द्रियाप्यस्य वा ॥ १ ॥ अधिक्रियते उपरि निमुज्यते स्म आभिहृतः ॥२०

पौरोगव सूदाध्यक्ष

पुरे गौत्रसमस्स्यां पुरेणू रसवती, तस्यामयमप्यस्य पौरोगव ॥ १ ॥ सूदा-
मामप्यस्य सूदाध्यक्षः ॥ २ ॥

सूदस्त्वौदनिको गुण ॥ ३८६ ॥

मक्तकार सूपकार सूपारालिकवत्तवा ।

सूदयति तन्मुक्तान् सूद ॥ १ ॥ ओदने निमुक्त औदनिकः “तत्र निमुक्ते”
॥ ६।४।७४ ॥ इतीकण् ओदने सापुरिति वा, कमादित्वादिङ्ण्, ओदनाय क्षक्त
इति वा “तस्मै योगादेः-” ॥ ६।४।९४ ॥ इतीकण् ॥२१॥ गुणयति गुणः ॥३॥
३८६ ॥ मक्तं करोति मक्तकार ॥ ४ ॥ सूपं करोति सूपकार ॥५॥ मुनोक्षम सूप-
‘मुमुक्त-’ ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प, ऊत्स व ॥६॥ आराळं सिल्यमस्वारालिक-
‘शित्पम्” ॥ ६।४।५७ ॥ इतीकण् ॥७॥ वाक्ते संज्ञोति वाक्त्वं “वद्विचटि-”
॥ (उणा-५१५) ॥ इत्यव ॥ ८ ॥

मौरिक कनकाध्यक्ष

मृष्टिभि हेभि निमुक्तो मौरिक ॥१॥ कनकस्याप्यस्य कनकाप्यस्यः ॥२॥
हिरण्ये निमुक्तो निदकाद् हेरिक इत्यन्ये ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैदिक ॥ ३८७ ॥

समाहातमस्य रूप्यं धीनारादि तस्याप्यस्यो रूप्याप्यस्य ॥ १ ॥ निष्के धीना-
रादौ निमुक्तो नैदिकः, वक्ष्यतिरपि ॥ २ ॥ ३८७ ॥

स्थानाध्यक्ष स्थानिक स्यात्

सयमस्य पञ्चानो यष्टानो वा प्रामाणां रक्षाविमुक्तोऽप्यस्य स्थानाप्यस्यः ॥१॥
स्थाने निमुक्त स्थानिक ॥ २ ॥

शुक्लाध्यक्षस्तु सौत्तिक ।

शुक्लस्याप्यस्य शुक्लाप्यस्य ॥ १ ॥ शुक्ले निमुक्तः सौत्तिकः ॥ २ ॥

शुक्लस्तु यथादिवेय

शलति शयति वा मुखेन यास्यनेन शुष्कं पुष्पाश्लिष्टं "निष्कतुष्कं" ॥
(उगा-२६) ॥ इति के निपात्यते, घटन्तऽनेन, घट्टयति वा घट्टो नदीतरस्थानम्,
आदिशब्दाद् गुन्मप्रमोत्यादि, तत प्रवेश्य निःसाम् इत्येभ्यो राजमाद्यो भागोऽत्र
घट्टादा दीयते घट्टादिदेयम् ॥ १ ॥

धर्माध्यक्षस्तु धार्मिक ॥ ३८८ ॥

धर्माधिकरणी च

धर्मस्याप्यस्यो धर्माध्यक्षः ॥ १ ॥ धर्मे नियुक्तो धार्मिक ॥ २ ॥ ३८८ ॥
धर्मेऽधिकारोऽन्त्यस्य धर्माधिकरणी ॥ ३ ॥

अथ हृष्टाध्यक्षोऽधिकर्मिक ।

हृष्टेऽध्यक्षा हृष्टाध्यक्षः ॥ १ ॥ अप्युपरि कर्म अस्यास्ति अधिकर्मिकः,
ग्रीष्मादिस्वादिकः ॥ २ ॥

चतुरङ्गबलाध्यक्ष सेनार्नादिण्डनायक ॥ ३८९ ॥

चतुरङ्गस्य हस्त्यश्वरथपदातिवृक्षस्य बलस्याध्यक्षश्चतुरङ्गबलाध्यक्ष ॥ १ ॥
सेनां नयति इष्टे सेनानी " विप् " ॥ ५ । १ । १४८ ॥ इति विवप् ॥ २ ॥ दण्ड
सैन्यं मयति दण्डनायक ॥ ३ ॥ ३८९ ॥

स्वाम्युक्तोऽधिकृतो ग्रामे

ग्रामेऽधिकृतो ग्रामाध्यक्षः, तिष्ठत्येवसीतः स्वाम्युक्तः "शुक्मि-" ॥ ५ । २ । ४० ॥
इत्युक्त् ॥ १ ॥

गोपो ग्रामेषु मूरिषु ।

शुभेषु ग्रामेषु अधिकृतो गां मुष पाति -गोप, गोपायतीति वा ॥ १ ॥

स्यातामन्त पुराध्यक्षेऽन्तर्वैशिकावरोधिकौ ॥ ३९० ॥

अन्तःपुरेऽधिकृतोऽन्तःपुराध्यक्षस्तत्र, बशस्यान्तरन्तर्बश कुलस्त्रिव ता-
सम्भ्रंस्यान्तर्वैशिकः, आन्तर्वैशिकोऽपि ॥ १ ॥ अशरोधे नियुक्त आशरोधिक, आन्त
पुरिकोऽपि ॥ २ ॥ ३९० ॥

अध्यक्षेष्वप्यात्र-

शुभोपकरणानां स्यादध्यक्ष पारिकर्मिक ।

पुराध्यक्षे कोऽपति पीरिक्त्रे वाण्डपाशिक ॥

शुद्धान्तं स्यादन्तं पुरमवरोधोऽवरोधनम् ।

शुद्धाः शुभस्य सौविदत्ता अन्तेऽस्य शुद्धान्तः, पुष्पश्लिष्टं ॥ १ ॥ अन्तर्गत
पुरस्य शुद्धान्तःपुरम् ॥ २ ॥ अवरोधेऽपरोधः, मुष्पादिस्वात् कमप्यमव्य
वरोधनम्, एते एकपुष्पपरिपुष्टीते श्रीसमुदाये धर्तन्ते, सभिवाधे वृषपायत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

सौविदक्षा कञ्जुकिन स्थापत्या सौविदाश्च ते ॥ ३९१ ॥

सुष्ठु विदन्त्यन्त पुरम्भापार सौविदक्षाः “ निष्ठाच्छमन्स-” ॥ (उपा-
४६४) ॥ इति से निपास्यते, सुविदन्त सुविवाह जानन्त खान्ति सुविदक्षा ऊडा-
भिन्वस्तत्र मवा इति वा ॥ १ ॥ कञ्जुकि विनीतवेयाधमस्त्येषां कञ्जुकिन ॥ २ ॥
कुलप्रीत्यैवस्वमा स्थापयन्ति स्वगतम्, स्वगतम् एव स्थापत्या, मेपजादित्वाद् व्यप्,
यद्वां तिष्ठन्वास्मिन्निति स्थादिरात्के स्वो वास स्वर्धासौ पतिश्च स्वपतिस्तत्र मव
“ अनिदम्-” ॥ ६१११५ ॥ इति क्य स्थापयन्तीति वा ‘ शिक्वास्याद्य-’ ॥
(उपा-३६४) ॥ इति से निपास्यते ॥ ३ ॥ सुविदस्योद्गोदुरिमे सौविवा कुञ्ज
वामनाद्य ॥ ४ ॥ ३९१ ॥

पण्डे वर्षवर

पण्डो नर्पुसकाष्ठ एषान्त-पुरपालकस्तत्र ॥ १ ॥ वर्षे रेत सेक वृषोष्वा
ष्वाद्यति वषवर, ‘ वृषिष् वृषित्वन्व’ वषयते वा “ जडर-” ॥ (उपा-४०३) ॥
इसरे निपास्यत ॥ २ ॥

क्षत्रौ प्रतिपक्ष परो रिपु ।

क्षात्रव प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकोऽभियात्यरी ॥ ३९२ ॥

वस्य सपत्नोऽसहनो विपक्षो

द्वेषी द्विपन् वैर्यहितो जिषांसु ।

दुर्हत् परे, पन्थकपन्थिनौ द्विद्

प्रत्यर्थ्यमिश्रावमिमात्पराती ॥ ३९३ ॥

धीयते शातयतीति वा शत्रुः अनिहनि-” (उपा- ८०९) ॥ इति क, वा
देशस्य तत्र ॥ १ ॥ प्रतिपक्षः पक्षः प्रतिपक्षः ॥ २ ॥ प्रियते परः ॥ ३ ॥ इत्यति
रिपु “ कस्यर्तिभ्या-’ ॥ (उपा- ७९८) ॥ इतीपुक् ॥ ४ ॥ क्षत्रुरेव क्षात्रव-
प्रकाशित्वाद्यप् ॥ ५ ॥ प्रतीपमवतिष्ठते प्रत्यवस्थाता ॥ ६ ॥ प्रतीपमनीकमस्य
प्रत्यनीकः ॥ ७ ॥ अभिसुप यातीस्वभियाति ‘ अभेयोऽभ्याम्’ ॥ (उपा-
६६३) ॥ इत्याति ॥ ८ ॥ इत्यरिः ‘ स्वरेभ्य इ-” ॥ (उपा- ६०६) ॥
९ ॥ ३९२ ॥ वस्यते उपधीयते वस्य ‘ यत्रिद्यन्थि-’ ॥ (उपा- ८०१) ॥ इति
पु ॥ १० ॥ सपत्न्यास्तुत्यः सपत्नः ‘ अ- सपत्न्या-’ ॥ ७११११९ ॥ इति सापुः
॥ ११ ॥ न सहतेऽसहनः ॥ १२ ॥ विद्वः पक्षो विपक्षः ॥ १३ ॥ द्वेष्यतीतो द्वेषो
“ युञ्जुव-” ॥ ५१२१५० ॥ इति थिनप् ॥ १४ ॥ द्वेषीति द्विपन् ‘ युम्
द्विपा-” ॥ ५१२१२६ ॥ इति अट् ॥ १५ ॥ वैरमस्त्यस्व वैरी ॥ १६ ॥
न हिनोऽहितः ॥ १७ ॥ हन्तुमिच्छुर्जिषांसुः ॥ १८ ॥ दुर्ह इदमस्य दुर्ह “ सु-

इददुर्हं मित्रामित्रे ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति इदादेश ॥ १९ ॥ परिस्रन्द्या
 स्पन्धरुपान्धिनौ, परितः पन्धयति गच्छति परिपन्धकः, परिपन्धी ॥ २० ॥ २१ ॥
 द्वेषीति द्विद् ॥ २२ ॥ प्रतीपमथयते प्रत्यर्षी ॥ २३ ॥ अमत्यमित्रः “वन्धिबहि
 ॥ (उणा-४५९) ॥ इतीत्र, न मित्रमिति वा, पुलिहोऽयम्; अमुहदपि ॥ २४ ॥
 अभिममति क्रुध्यत्यभिममति “अभेर्यामाभ्याम्” ॥ (उणा-६६३) इत्यादिः ॥ २५ ॥
 इत्यर्त्यरति “वस्यर्तिभ्या-” ॥ (उणा-६६२) ॥ इत्यादि ॥ २६ ॥ ३९३ ॥

वैरं विरोधो विद्वेष

वीरै कृत वैरं “कृते” ॥ ६ । ३ । १९२ ॥ इत्यण्, वीरस्व कर्मणि वा
 ॥ १ ॥ विरोधन विरोध ॥ २ ॥ विद्वेषण विद्वेषः ॥ ३ ॥

वयस्यः सवया सुहृत् ।

स्निग्ध सहचरो मित्र सखा

वयसा वृत्सो वयस्यः “इयपय-” ७ । १ । ११ ॥ इति य ॥ १ ॥ समानं
 वयोऽस्य सवया “समानस्य-” ॥ ३ । २ । १४९ ॥ इति समावः ॥ २ ॥
 शोभन इदयमस्य सुहृत् “सुहृदुर्हं-” ॥ ७ । ३ । १५७ ॥ इति इदादेश ॥ ३ ॥
 स्निह्यति स्म स्निग्ध ॥ ४ ॥ सह चरति सहचर, सहायोऽपि ॥ ५ ॥ मेघति
 स्निह्यति मित्रं “स्निहिदि-” ॥ (उणा-४५४) ॥ इति क्ति प्रः ॥ ६ ॥ सनोति
 सनति वा सखा “सनेर्बन्धिः” ॥ (उणा-६२५) ॥ इति बन्धि ॥ ७ ॥

सख्यं तु सौहृदम् ॥ ३९४ ॥

सौहार्दं साप्तपदीनमैष्यजर्माणि सगतम् ।

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यं “सखिवणिगृताद्-” ७ । १ । ६३ ॥ इति य
 ॥ १ ॥ सुहृदो भावः सौहृदं, युवादिस्वाङ्ण्, बाहुल्कापुत्ररपदस्य वृत्त्वभावः ॥ २ ॥
 ३९४ ॥ “इदमगसिधो” ॥ ७ । ४ । २५ ॥ इत्युभयपदद्वयौ सौहार्दम् ॥ ३ ॥
 साप्तमि- पदैः कर्मैः, आद्यन्तैर्वाऽप्यप्यते साप्तपदीन “समांसमीना-” ॥ ७ । १ ।
 १०५ ॥ इतीनमि साप्तुः, साप्तमिः पदैरुत्पद्यते साप्तपदीनः सखाऽपि ॥ ४ ॥ मित्रस्य
 भावः कर्म वा मैत्र्यं “पतिराजान्त-” ॥ ७ । १ । ६० ॥ इति व्यप्, टिस्वाद्
 र्वा मैत्री ॥ ५ ॥ न जीयस्यजर्मे “संगतेऽजयम्” ॥ ५ । १ । ५ ॥ इति ये साप्तुः
 ॥ ६ ॥ सगमनं सगतम् ॥ ७ ॥

आनन्दनं त्वामृच्छनं स्यात् समाजनमित्यपि ॥ ३९५ ॥

आनन्दयत आनन्दनम् ॥ १ ॥ आणृच्छत आणृच्छनम्, आणृत् प्रच्छि-
 ष्यसिद्धनादिनाऽऽनन्दनार्थं, यथा- “आणृच्छस्य प्रियसप्तममुम्” इति ॥ २ ॥
 यमाग्यते समाजनम् ॥ ३ ॥ ३९५ ॥

विपमानन्तरो राजा शत्रु'

विजिगीषोर्विदयाञ्जनपदादनन्तरोऽम्बुबहितो राजा शत्रु ॥ १ ॥

मित्रमत परम् ।

अत शत्रो पर परभूमिष्ठ विजिगीषोर्मित्रम् ॥ १ ॥

उदासीन परतर'

शत्रुमित्रयोभूमिभ्य परतर ऊर्ध्वमासीन इबोदासीनकठस्व ॥ १ ॥

पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठत ॥ ३९६ ॥

विजिगीषोः पश्चात् स्थितो राजा पार्ष्णिमिष पार्ष्णि पश्चाद्भाग गृह्यस्यकञ्ज
आति पार्ष्णिग्राह , पञ्चत्वेत्यु द्वादशराजमण्डल समाप्तम् ।

यथाहु —

अरिमित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमत परम् ।

तवादिमित्र मित्रं च विजिगीषो पुर स्मृता ॥ १ ॥

पार्ष्णिग्राहक्याकन्द आसारी च तमोः पृषक् ।

मभ्यमोऽप्याप्युदासीन इति द्वादशराजकम् ॥ २ ॥ १ ॥ इति

अनुशुचिस्त्वनुरोध

अनुवर्तनमनुशुचिरिच्छामुवर्तनमित्यथ ॥ १ ॥ अनुरोधमनुरोध ॥ २ ॥

हेरिक्तो गूढपूरुष ।

मणिधिर्यथाईवर्णोऽवसर्पो मन्त्रविद्धर ॥ ३९७ ॥

वार्तायन स्पशब्धार

हिनोति परराष्ट्रं गच्छति हरिक्त , 'कुशिक-' ॥ (उष्ण-४५) ॥ इतीके
निपास्यते ॥ १ ॥ गूढश्यासौ पूरुषश्च यूढपूरुषः ॥ २ ॥ प्रकरोत्य गुप्तो निर्घासते
प्रणिधि ॥ ३ ॥ देशकालोचितो वप आकार आतिवचन वाऽस्य यथाईवप ॥ ४ ॥
अवच्छन्न सर्पति अवसर्प ॥ ५ ॥ मन्त्रं वेति मन्त्रविद् ॥ ६ ॥ अरति अर ॥ ७ ॥
३९७ ॥ वार्तायनयते वार्तायन ॥ ८ ॥ 'स्पधि सौत्रस्तासम्बान्त , 'स्पशति वाधते
परान् स्पश ॥ ९ ॥ अर एव वार प्रहादित्वाद्यम् ॥ १० ॥

आसप्रत्ययितौ समौ ।

आप्यते स आसः अविसेवादिवाक् ॥ १ ॥ प्रत्यय आम्भासः संजतोऽप्य
प्रत्ययितः ॥ २ ॥

सत्रिणि म्याद् गृहपति

सीदन्त्यस्मिन् सत्र गृह सर्वदादान ष, तदस्याऽस्ति सत्री तत्र ॥ १ ॥ गृह्य
पतिगृहपति ॥ २ ॥

वृत सदेशहारक ॥ ३९८ ॥

वृयतेऽनेन यद्योक्तवादित्वात् पर इति वृत "धीरी" ॥ (उणा-२०१) ॥
इति कित ॥ १ ॥ सदेश मुख्याख्यान हरति सदेशहारक ॥ २ ॥ ३९८ ॥

सन्धिविग्रहयानान्यासनद्वैधाश्रया अपि ।

पङ्कणा

सन्धान सन्धिरेकत्वम् ॥ १ ॥ विरुद्धं ग्रहण स्वस्थानात् परमण्डले वाहवि
लोपादि विग्रह ॥१॥ यायते यानम्, यातम्य प्रति यात्रा ॥१॥ आस्यते आसन-
विग्रहादिनिश्चयः ॥१॥ द्वौ प्रकारौ द्विधा द्विधैव द्वैधमेकेन सन्भावान्यत्र यात्रेत्यर्थ' ।

यद्वा—

बलिनोर्द्विपतोर्मध्ये वाचात्मान समपयन् ।

द्वैर्भाभावेन वर्तेत काकाक्षिषदछदित ॥ १ ॥

अशक्त्या बलवदाधमणमाधम सधयाहयः ॥ १ ॥ गुण्यन्ते गुणा राज्ञो
पकारका ॥ १ ॥

शक्तयस्तिष्ठ प्रमुत्वोत्साहमन्त्रजा ॥ ३९९ ॥

शक्तयते जेतुमामि शक्तय 'प्रभुत्वादिभवास्तिष्ठस्रत्र कोशदण्डसमृद्धि' प्रभुत्वश
क्तिः ॥१॥ उषम्य सहनमुत्साहशक्ति ॥१॥ मन्त्रः पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्ति ॥१॥ ३९९ ॥

सामदानभेददण्डा उपाया

उपैक्षेमिरित्युपाया सामादयधत्वार ॥ १ ॥

साम सान्त्वनम् ।

स्यति वैरमनेन साम प्रियवचनादि, श्लोकादिः "स्यतेरी ष वा" ॥ (उणा-
९१५) ॥ इति मन्, सामयति वा ॥ १ ॥ सान्त्वयतेऽनेन सामस्वनम् ॥ २ ॥

उपजाप पुनर्भेद

उपोज्ज अपनमुपजापः ॥ १ ॥ सहितयोर्भेदम भेदः ॥ २ ॥

दण्ड स्यात् साहस दम ॥ ४०० ॥

दण्डन दण्ड' पुञ्जीबसिद्धः ॥ १ ॥ सहसि बले भव साहस श्लोकादिः' वैज
यन्ती तु "दण्डो दम साहसोऽस्ति" इति पुस्त्याह ॥२॥ दमन दम ॥३॥ ४०० ॥

प्राभृत दौकरं लघोत्कोच कौशलिकामिपे ।

उपाहार प्रदान दाहारीं प्राध्यायने अपि ॥ ४०१ ॥

प्रक्षयेण आराधनार्थं प्राऽऽभियते षोडशयते स्म प्राशृतम् ॥ १ ॥ षोडशयते षोडश
नम् ॥ २ ॥ समये प्रच्छन्नं यद्गते स्यात् पुत्रीलिङ्गः “हर्षचूर्णा” ॥ (उणा-११३) ॥
इति निपात्यते ॥ ३ ॥ उत्कृन्मते माप्यत उत्कोचः, उत्कोचमति शुर्भपि कामम
स्वीकरोति ॥ ४ ॥ कुशल प्रयोजनमस्य कौशलिकम् ॥ ५ ॥ आमिषमिष आमिष
परप्रतिषेधनात्, पुष्टीकृत्तितोऽयम्, अमत्यनेन सच्छभावात् ॥ ६ ॥ उपशब्दात्प्राशृतम्
शब्दात् उपशयतेऽनेनोपाहार ॥ ७ ॥ उपप्रदीयते उपप्रदानम् ॥ ८ ॥ उपदीयत
उपदा ॥ ९ ॥ उपह्रियते उपहारः ॥ १० ॥ उपयद्गत उपमाद्य ॥ ११ ॥ उप
समीपेऽयन्तेऽनेनोपासनम् ॥ १२ ॥ ४०१ ॥

मायोपेक्षेन्द्रबालानि क्षुद्रोपाया इमे त्रय ।

मामा रूपपरावर्तनादिकम् ॥ १ ॥ उपेक्षाऽवचीरणम् ॥ १ ॥ इन्द्रबाल मन्त्ररहस्य
इत्यप्रयोगादिनाऽयमवबहस्तुप्रदर्शनम् क्षुद्रा अस्या उपाया ॥ १ ॥

सृगयाऽक्षा क्षिय पानं वाक्पारुष्याऽर्थदूषणे ॥ ४०२ ॥

दण्डपारुष्यमित्येतद् हेय व्यसनसप्तकम् ।

सृगया पापसिः ॥ १ ॥ अक्षा पाशकाले च दूतोपलक्षणम् ॥ १ ॥ क्षिय- प्रसि
द्याः ॥ १ ॥ पानं मद्यदे ॥ १ ॥ वाक्पा- पारुष्य वाक्पारुष्यं कर्षयन्वत्त्वम् ॥ १ ॥ अर्थदूष
णमर्थदूषणं चतुर्धा- आदानम्, अदानम्, विनाशः, परिक्रमणार्थम् ॥ १ ॥ ४०२ ॥
दण्डेन पारुष्यं दण्डपारुष्यम्, तीक्ष्णदण्डतो विशेषेणाऽस्यते क्षियते चित्तमेतिरिति
व्यसनानि तेषां सप्तकं तत्र राहो हेयमिति प्रसङ्गावुक्तम् ॥ १ ॥

पौरुष विक्रम शौर्यं शौण्डीर्यं च पराक्रम ॥ ४०३ ॥

पुरुषस्य भावः कर्म वा पौरुष्यं “पुरुषवृद्ध्या” ॥ ७ ॥ १ ॥ ७ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥
विक्रमण विक्रम ॥ २ ॥ शूरस्य भावः कर्म वा शौर्यम् ॥ ३ ॥ शौण्डीरस्य भावः
कर्म वा शौण्डीर्यम् ॥ ४ ॥ पराक्रमण पराक्रमः ॥ ५ ॥ ४०३ ॥

यत्कोशदण्डञ्च सेव्यं स प्रभावं प्रसापवत् ।

कोशदण्डञ्च प्रमुञ्चसक्तिमत् तेज उत्कटत्वम्,

यद्गुरतः—

अभिज्ञेपाऽपमानादे प्रमुञ्चस्य परेण यत् ।

प्राणस्यमेऽप्यसहन् तप्तेन समुदाहृतम् ॥ १ ॥

प्रसन्नस्वप्नेन प्रभाषो बाहुसङ्घात् यम् ॥ १ ॥ प्रतपन्स्वप्नेन प्रतापः ॥ २ ॥

। मिया धर्मार्यकामैश्च परीक्षा या तु सोपधा ॥ ४०४ ॥

भयघर्मार्थकामोपन्यासेनामाह्वानामाशयान्भेदणम्, उपधीयते समीपे ह्ये
ष्यते परीक्षार्थमुपधा, यत्कौटिल्य - "उपधाभि शौचाशौचपरिहानममाह्वानाम्"
इति ॥ १ ॥ ४०४ ॥

तन्मन्त्राद्यपहक्षीण यत्तृतीयाद्यगोचर ।

न पदक्षीण्यत्रापहक्षीण मन्त्रक्रीडादि "अपहक्षाधितग्वल- " ॥७१११०६॥
इतीन ॥ १ ॥

रहस्याऽऽलोचन मन्त्र

रहस्येकान्ते आलोच्यते आलोचनम्, मन्त्रेण मन्त्रः पञ्चाङ्ग, यत्कौटिल्य-
"कर्मणामारम्भोपायः पुरुषश्चसपरोशकालविभागो विनिपातप्रतीकार क्यसिदि
थेति पञ्चाङ्गो मन्त्र ॥ १ ॥

रहश्छन्नमुपहरम् ॥ ४०५ ॥

विविक्तविजनैकान्तानि शलाकानि केवलम् ।

रहन्ति स्यञ्ज्येतादिति रह क्षीयस्मि "अस्" ॥ (उणा-९५२) ॥
इत्यस्, अव्ययमपि ॥ १ ॥ छाद्यते स्म छन्नम् ॥ २ ॥ उपहृत्युपहर पुंस्त्रीवस्मिन्
॥३॥४०५॥ विविच्यते पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् ॥ ४ ॥ विगतो जनोऽस्माद्विज
नम् ॥ ५ ॥ एको न द्वु द्वितीयोऽन्ते समीपेऽनैकान्तम् ॥ ६ ॥ नियतो घसाकाम्यथ
कोऽत्र निःसृष्टाकम् ॥ ७ ॥ केच्यते सेच्यते निजनत्वात् केवलं "युदिकन्दि"
(उणा-४६५) ॥ इत्यसः । उपाश्वस्येपु वस्यते ॥ ८ ॥

गुह्ये रहस्य

गुह्यते गुह्यं "हृषि" ॥५१११४२॥ इति क्यप् तत्र ॥ १ ॥ रहसि भय
रहस्यं दिगादित्वायः ॥ २ ॥

न्यायस्तु देसरूपं समस्तसम् ॥४०६॥

करुणाऽऽप्यौ नय

नियतमीयतेऽप्यौ न्यायः "न्यायाऽऽप्या" ॥५१३१३४॥ इति षष्मि निपात्यते
॥ १ ॥ दिश्यमानस्योचितस्य रूपं देसरूपम्, प्रशस्त्य देसनं वा "खादेन प्रसत्ते
रूपम्" ॥७१३१०॥२॥ सम्यगब्जसा सस्यमत्र समब्जसम्, संगतमब्जसानामृज्जा-
मिति वा ॥३॥४०६॥ करुणं करुणं सामभ्यम् ॥४॥ ययोचित्वात् रूपाद् अशो भ्रप,
नास्ति भ्रेपोऽस्मिन्नभ्रेयः ॥ ५ ॥ मयन नया, नीतिरपि ॥ ६ ॥

न्याय्यं तूचितं युक्तसाम्प्रते ।

उभय प्राप्त भजमानामिनीतौपयिकानि च ॥ ४०७ ॥

न्यायादनपेत न्याय्य " न्यायार्थादनपेते " ॥ ७।१।१२ ॥ इति च ॥ १ ॥
उच्यते स्म उचितम् ॥ २ ॥ मुच्यते स्म मुच्यम् ॥ ३ ॥ सम्प्रति मुच्यते साम्प्रत
" क्वचित् " ॥ ६।२।१४५ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥ उच्यते उच्यम् ' वाक्चित्कि- "
॥५।१।२९॥ इति च ॥ ५ ॥ प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ ६ ॥ मजते मजमानम् ॥७॥
अभिमुखं नीयते स्मामिनीतम् ॥ ८ ॥ उपाम एवौपयिक्म् 'उपायाद् हुस्वच "
॥७।२।१७०॥ इति स्वार्ये इक्षणि छाद्युः, एते वाच्यलिङ्गा ॥९॥४०७॥

प्रक्रिया स्वधिकार

प्रारम्भात् करण प्रक्रिया ॥ १ ॥ अभिक्रियते प्रस्तूप्यतेऽधिकारो व्यवस्था
स्थापनमिच्छये ॥ २ ॥

अथ मर्यादा धारणा स्थिति ।

सस्या

मर्या इति सीमार्थेऽभ्ययम्, तत्र दीयते मर्यादा ॥ १ ॥ धार्यतेऽनया धारणा
॥ २ ॥ स्वीयतेऽनया स्थितिः ॥ ३ ॥ सतिष्ठतेऽनया सत्त्वा ॥ ४ ॥

अपराधस्तु मन्तुर्न्यलीक विप्रियाऽऽसी ॥४०८॥

अपराधनमपराधा ॥ १ ॥ मन्यते इति मन्तु, पुंलिङ्ग ' कृसिकम्प ' ॥
(उपा-७७३) ॥ इति द्वन् ॥ २ ॥ विशेषेणाऽन्यते वार्यते म्यलीक पुङ्ग्विभक्तिः
' स्वमिकपि ' ॥ (उपा-४६) ॥ इतीक ॥ ३ ॥ विरुद्ध प्रिय विप्रियम् ॥ ४ ॥
अपति कुटिल गच्छत्यनेनाऽऽग ह्यविभक्ति " वस्त्वयिभ्यां मित् " ॥ (उपा-
१७०) ॥ इत्यण् ॥५॥४०८॥

बलि करो भागधेय

बलमन्त्रेण बलि पुङ्ग्विभक्ति " पक्षिपति " ॥ (उपा-६०७) ॥ इती
॥ १ ॥ धीयते क्रियते वा प्रत्येक कर ॥ २ ॥ मज्यते भागोऽथ स एव भाग-
धेय श्रीपुत्रविज्ञ ' नामरूपभाषा ' ॥७।२।१५८॥ इति स्वार्ये धेयः ' राज
शाह्य पद्मागादिर्भागः ' प्रत्येक स्थावरजङ्गमाद् हिरन्वादान कर ' निमोगुप-
नीम्या बक्षिरित्यवान्तरमेदोऽर्धंछाश्रोचोऽत्र माभित ॥ ३ ॥

द्विपाथो द्विगुणो दम ।

द्वौ पाथौ प्रमाणमस द्विपाथः " वणपाद् " ॥ ६।७।१४८ ॥ इति च ।
द्विगुणो दमो दण्ड ॥ १ ॥

वाहिनी घृतनां सेना बल सैन्यमनीकिनी ॥ ४०९ ॥

कटकं ध्वजिनी तन्त्र दण्डोऽनीकं पताकिनी ।

वस्तुधनी चमूध्वक्क स्कन्धावार

वाहा सन्त्यस्यां वाहिनी ॥ १ ॥ 'पृङ्क्त् व्यायामे' प्रियते पृतना "पृप्स्यंति कित्" ॥ (उणा-२९३) ॥ इति सनः ॥ २ ॥ सिनोति सेना "सेर्वा" ॥ (उणा-२६२) ॥ इति स, सह इनेन धर्तते वा ॥ ३ ॥ यलति प्राणिति वरुम् ॥ ४ ॥ सेनैर्ब सैन्य भेषजादिस्वात् वण ॥ ५ ॥ अनीक सप्रामोऽस्वस्यामनीकिनी ॥ ६ ॥ ४-९ ॥ कटत्साङ्गोति पृष्ठी कटक पुंस्त्रीबलिह "दृक्" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ७ ॥ ध्वजा सन्त्यस्यां ध्वमिनी ॥ ८ ॥ सन्त्यते तन्त्रम् ॥ ९ ॥ दण्ड्यतेऽनेन वण्ड ॥ १० ॥ अनित्यनीक पुंस्त्रीबलिहो 'स्यमिकपि' ॥ (उणा-४६) ॥ इतीक ॥ ११ ॥ पताकाः सन्त्यस्यां पताकिनी शिखादिस्वादिन् ॥ १२ ॥ वस्तुयो रथगुप्तिरस्वस्यां वस्तुधनी ॥ १३ ॥ चमूध्वक्क चमू स्त्रीलिङ्ग "कृपिचमि" ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्यु ॥ १४ ॥ करोति चक पुंस्त्रीबलिह 'कृगो द्वे च' ॥ (उणा-७) ॥ इति क्तिप्रत्ययः ॥ १५ ॥ चतुरस्रसैन्यस्य प्रधानभूतत्वाद् राजा स्कन्ध, तमाङ्गोति स्कन्धावारः, शिबिरमित्यन्ये ॥ १६ ॥

अस्य तु स्थिति ॥ ४१० ॥

शिबिरम्

अस्य सैन्यस्य स्थिति सम्भवेत् ॥ ४१० ॥ 'शब् गती तारुण्यादि,' शब्दन्त्यत्र शिबिर शब्दशोभित्वात् ॥ (उणा-४१३) ॥ इतीर ॥ १ ॥

रचना तु स्याद् व्यूहो दण्डादिको युधि ।

युद्धनिमित्तं सैन्यस्य दण्डाकृत्सादिभेदेन रचना, व्यूहते रच्यते व्यूहो दण्डादिक, आदिशब्दा मण्डलादयः ।

यथाहुः—

'दण्डो मण्डलभागो व्याप्यच्छत्रभावावस्रे हृत् ।

व्यूहाद्येषां विशेषाः स्युश्चकम्पूहादयोऽपि च" ॥ १०१॥

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णि

प्रत्यासरति भग्नान् प्रत्यासार "सर्ते स्थिर-" ॥ ५।३।१७ ॥ इति चम् ॥ १ ॥ व्यूहस्य पार्ष्णिः पथाद्भाग ॥ २ ॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रह ॥ ४११ ॥

प्रतिग्रहतेऽवच्छन्मतेऽनेन सैन्य प्रतिग्रहः ॥ १०४११॥

एकेभैकरथास्म्यश्वा पक्षि पञ्चपदातिका ।

एकहस्तादियुक्ता सेना पश्यतेऽस्यां पक्षिः ।

यथाहुः—

“एगो हरषी एगो य रहबरो तिभि बेव म दुरगा ।
पंचेव म पाइका एसा पती मुनेयम्बा” ॥१७१॥

। सेना सेनामुख गुल्मो बाहिनी पृतना चम् ॥ ४१२ ॥

। अनीकिनी च पचे स्यादिभाषैस्त्रिगुणै क्रमात् ।

पतेः सप्तम्भिरिमाद्यै क्रमेण त्रिगुणितै सेनादीनि नामानि क्रमेण भवन्ति,
तेन पतिस्त्रिगुणा सेना ॥ १ ॥ सेना त्रिगुणा सेनामुखम् ॥ १ ॥ सेनामुख त्रिगुण
गुणिते गुल्म पुष्पीबलिष्ठ ॥१॥ गुल्मस्त्रिगुणो बाहिनी ॥१॥ ४१२ ॥ एवमुत्तरोत्तरं
क्रमेण त्रिगुणिता बाबदनीकिनी, अनीकिनीसख्या द्वु इस्ति २१८७ तय २१८७,
अथ ६५६१, पदाति १०९३२, एवमनीकिन्यां सप्तसख्या २१८७० ।

यथाहुः—

‘पती सेणा सेनामुह च गुल्म च बाहिनी बेव ।

पिबणा चम् अनीकिनी दसगुणिता अक्खोहिणी होइ” ॥१॥

अमरावयस्तु— ‘सेनामुख गुल्मगणो बाहिनी पृतना चम् । अनीकिनी’
इत्येव क्रमेण नामान्याहुः ॥

दक्षानीकिन्योऽक्षौहिणी

दक्षानीकिन्य इति दसगुणाअनीकिनीत्यर्थं, अक्ष्यामिन्द्रियाणां रथानां वा
ऊह समूहो रचना वास्तव्यामक्षौहिणी ।

यथाहुः—

‘स्वासेनाऽक्षौहिणी नाम स्वाऽगाद्यैकत्रिकैर्गजैः ।

रथैश्चैवो हवैस्त्रिभिः पञ्चदश पदातिभिः’ इति ॥ १ ॥ १ ॥

सज्जन तूपरक्षणम् ॥ ४१३ ॥

सत् शोभन अव्यतेऽनेन सज्जनम्, सज्ज्यतेऽनेन वा उपरक्ष्यतेऽनेनोपरक्षणं
सैन्यस्य प्रगुणीकरणं गुल्मको वा ॥ १ ॥ ४१३ ॥

। वैखयन्ती पुनः केतु पताका केतनं ध्वज ।

विजयते विजयन्त ‘तुम्बि” ॥ (उणा-२११) ॥ इत्यन्तः विजयन्तस्यैव वैज
यन्ती अयन्तीत्यपि ॥ १ ॥ चाप्यतेऽनेन केतुः पुसिह्न ‘वायः क च’ ॥ (उणा-

१ एको हस्तो एकश्च रथवरक्षय एव च तुरङ्गा ।

पञ्चैव च पदातय एषा पतिर्ज्ञातव्या ॥ १ ॥

२ पति सेना सेनामुखं च गुल्मं च बाहिनीं च ।

पृतना चमूर्मीकिनी दसगुणिताऽक्षौहिणी भवति ॥१॥

७७८) ॥ इति सु ॥ २ ॥ पतति धूमत पताका “ शलिबलि-” ॥ (उणा-
२४) ॥ इत्याक , पटाकाऽपि ॥ ३ ॥ केत्यते सहायतेऽनेन केतनम् ॥ ४ ॥ ध्वजति
धूमते ध्वज पुनपुसकौ, पताकादण्डो ध्वज इत्येके ॥ ५ ॥

अम्योच्चूलावचूलाख्यावूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ ॥ ४१४ ॥

अस्य ध्वजस्योर्ध्वस्थितः कूर्चकः, उन्नता चूलाऽप्रमाणोऽस्येत्युच्यते ॥ १ ॥
अधोमुखस्तु कूर्चकः, अमाङ्मुखा चूला अस्येत्युच्यते ॥ १ ॥ ४१४ ॥

गजो वाजी रथ पति सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् ।

सेनाया भङ्गमवयव सेनाङ्ग गजादि, चतुर्विधं चतुर्भेदं चतुरङ्गादिसेना, तत्र
गजवाजिनौ तिर्यक्काण्डे बध्यन्ते, पति पूवमुक्त्वा, रथनामान्याह-

युद्धार्थे चक्रवधाने क्षताङ्ग स्यन्दनो रथ ॥ ४१५ ॥

युद्धप्रयोजने चक्रमुक्ते याने सांप्रामिकास्त्रे शत बहून्यङ्गान्यवयवा अस्य
क्षताङ्ग ॥ १ ॥ स्यन्दते याति स्यन्दन ॥ २ ॥ रमन्तेऽनेन रथ पुष्पीलिङ्गः
“ नीनूरमि ” ॥ (उणा-२२७) ॥ इति कित् थः ॥ २ ॥ ४१५ ॥

स क्रीडार्थं पुष्परथ

स रथ क्रीडामिमित्तो न पुनः समराथः, पुष्पे यात्रोत्सवाद्यौ मङ्गल्यो रथ
पुष्परथ ॥ १ ॥

देवार्थस्तु मरुद्रथ ।

देवाय अथ देवाय , देवनिमित्ते मरुता देवानां रथो मरुद्रथः ॥ १ ॥

योग्यारथो वैनयिक

योग्यायै शस्त्रान्मासाय रथो योग्यारथ ॥ १ ॥ विनयः शिक्षाप्रयोजन
गस्य वैनयिक ॥ २ ॥

अध्वरथ पारियानिक ॥ ४१६ ॥

अध्वनि गमनाय रथोऽध्वरथः, पारियान प्रयोजनमस्य पारियानिकः ॥ १ ॥ ४१६ ॥

कर्णारथ प्रबहण ह्यनं रथगर्भक ।

कर्णाः सन्त्येपु कर्णिन स्क्रन्धास्तेषु रथः कर्णारथ पुस्कन्धभाद्यौ रथ बाहु
लकाद्य दीपः, कर्ण्यौ बहूष्काण्डौ स्थितौ रथ इति वा ॥ १ ॥ प्रबहन्त्यनेन, प्रोक्षते
वा प्रबहणम् ॥ २ ॥ ह्यन्ते विहायसा यान्ति बाऽनेन ह्यन विमानाह्वयम् ॥ ३ ॥
रथस्य गभ इव रथगर्भक ॥ ४ ॥

अनस्तु शकट

अनपि श्रीमन्कारान्यत्र पञ्चोत्तमिह, ' अम् ॥ (उषा-९१२) ॥ इत्यम् ॥ १ ॥
 यच्छोति भार बाहु सफट- त्रिलिङ्गः ' इत्यम् ' ॥ (उषा-११२) ॥ इत्यम् ॥ १ ॥

अथ स्याद् गन्त्री कम्बलिवाद्यकम् ॥ ४१७ ॥

गमनशीला गन्त्री ॥ १ ॥ कम्बलिभिदान्तैर्बोद्धव्यं कम्बलिवाद्यकम्, पुंस्त्री-
 लिङ्ग ॥ २ ॥ ४१७ ॥

अथ काम्बलयास्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे ।

तैस्तैः कम्बलबद्धादिभिरावृत आच्छादिते रथे, कम्बलेन सप्त काम्बलः ॥ १ ॥
 वस्त्रेण सप्तो वाक्य ' तन छप्ते रथ ' ॥ ६ । २ । १३१ ॥ इत्यण, आदिषु
 द्वाद्वर्षाणां ॥ २ ॥

स पाण्डुकम्बली य स्यात् सवीत पाण्डुकम्बले ॥ ४१८ ॥

पाण्डुकम्बलैश्चतः पाण्डुकम्बली " पाण्डुकम्बला " ॥ ६ । २ । १३२ ॥
 इतीन् ॥ १ ॥ ४१८ ॥

स तु द्वैपो वैयाग्रश्च यो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ।

द्वैपेन चर्मणा सप्तो द्वैपः ॥ १ ॥ वैयाग्रश्च चर्मणा सप्तो वैयाग्रः ॥ २ ॥

रथाङ्ग रथपावोऽरि चक्र

रथस्याङ्ग रथाङ्गम् ॥ १ ॥ रथस्य पावो रथाङ्ग- ॥ २ ॥ धारा सन्त्यस्मि
 सरि ॥ ३ ॥ क्रियत तदिति चक्रं पुंस्त्रीलिङ्ग " कृगो द्व च " ॥ (उषा-७) ॥ इत्य
 प्रत्ययः ॥ ४ ॥

धारा पुन प्राधि ॥ ४१९ ॥

नेमि

धारा प्रान्तः प्रस्तावाप्यकम् ॥ १ ॥ प्रान्त प्रर्थायन प्राधि पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ २ ॥ ४१९ ॥
 नयति नेमिः स्त्रीलिङ्गः नीया ' ॥ (उषा-६८७) ॥ इति मिः ॥ ३ ॥

अश्राप्रकाले त्वप्यापी

अश्रास्य मामिक्षेप्यस्य काष्ठम्याऽमेऽन्त बन्धार्थं कीलसत्र अणपि सन्धायते
 अधिः, आधि ' कृशुकुटे- ॥ (उषा- ६१९) ॥ इति वा मिदि पुंस्त्रीलिङ्गात्तौ
 ॥ १ ॥ २ ॥

नामिस्तु पिण्डिका ।

मद्यते लोहाद्यैनाभि स्त्रीलिङ्गः नहेम च ॥ (उषा ६२१) ॥ इति मिदिः
 ॥ १ ॥ पिण्ड्यास्त अथ अस्यां पिण्डिका " नामि पुंमि च " ॥ १ । २ । १३१ ॥ इति
 णकः ॥ २ ॥

युगन्धर कृवर स्यात्

युग षोडशस्कन्धकाष्ठ धारयति युगन्धर "धारेधव" ॥५११११३॥ इति ख
साधु ॥ १ ॥ कवते कृवर 'नीर्माकृ-' ॥ (उणा ४४३) ॥ इति वरट्, दीपत्य च,
पुष्पीषलिङ्गावेसौ ॥ २ ॥

युगमीशान्तबन्धनम् ॥ ४२० ॥

युज्यत युगं पुष्पीषलिङ्गं, वर्षादिस्त्वादल् गत्व च, इशान्ते बन्धोऽस्येशान्त
बन्धनम् ॥ १ ॥ ४२० ॥

युगकीलकार्तु शम्भ्या

युगस्य कीलको युगकीलक ॥ १ ॥ शम्भ्यते शम्भ्या 'शक्ति' ॥५११२९॥
इति य ॥ २ ॥

प्रासङ्गस्तु युगान्तरम् ।

प्रमज्ज्यते षोडशस्कन्ध प्रासङ्ग "षड्युपमगस्य-" ॥३१२१८६॥ इति दीप,
द्वितीय युग युगान्तरम्, यत्काष्ठ घत्सानी दमनकाले स्कन्ध आसज्ज्यत, बन्मुनिः-युगं
द्वितीय प्रासङ्ग ॥ १ ॥

अनुकरो दावध स्थम्

अधःस्थित दाह अगुरुप्पते अनुकरो ॥ १ ॥

धूर्वी यानमुस्त च धू ॥ ४२१ ॥

धूर्वति हिनास्त षोडश धूर्वा ॥ १ ॥ यानस्य रथावेमुस्तमप्र यानमुस्तम् ॥२॥
धूर्वति धू, यस्यापि षोडशरो बध्यन्त श्रीसिद्धोऽयम् ॥ ३ ॥ ४२१ ॥

रथगुप्तिस्तु धरूय

रथस्य गापनं रथगुप्ति ॥१॥ धूर्वन्ति गुप्स्यथे रथमनेन धरूय सोहादिमयी
आहृति "जूबन्ध्या-" ॥ (उणा-२३६) ॥ इत्युध पुष्पीषलिङ्गोऽयम् ॥ २ ॥

रथाङ्गानि त्वपस्करा ।

षष्ठादन्वानि रथस्याङ्गानि आरम्भकाणि, अपकुबन्त्यपकीर्मन्ते वा अपस्करा,
यथैस्कादित्वात् साधुः ॥ १ ॥

शिविका याप्ययाने

दिव्येव शिविका ॥ १ ॥ याप्यस्य अशक्तस्य यान युग्याह्य माप्ययानम्,
"रूपानम्" इति गौडः, तत्र ॥ २ ॥

अथ दोला मेह्लादिका भवेत् ॥ ४२२ ॥

दोम्यते दोसा काष्ठमयी, रज्जुप्रादम्बध ॥ १ ॥ प्रेङ्गपते प्रेङ्गा विण्डोत्ककाहयो,
आदिप्रहृष्णात् क्षयानकादि, याप्यमानानुपृते ॥ २ ॥ ४२० ॥

वैनीतक परम्परावाहन शिबिकादिकम् ।

विनातानामिद याप्ययानादि वैनीतम् के वैनीतक पुङ्गीबसिह्न वावृमि
परम्पराया वाह्यते परम्परावाहनम् शिबिका आदिस्त शिबिकादिकम् ॥ १ ॥

यान युग्यं पत्र वाह्य वद्य वाहनघोरणे ॥ ४२३ ॥

यान्मनेन यानम् ॥ १ ॥ युञ्जन्ति तदिति युग्य सर्वे इत्यस्यादि 'कृप्यमिध' ॥
५।१।३९ ॥ इति क्यपि निपात्यते ॥ २ ॥ पतन्त्यनेन पत्र पुङ्गीबसिह्न नीदा
म्-” ॥ ५।२।८८ ॥ इति श्रद् ॥ ३ ॥ वाह्यते प्रेर्यते वाह्यम् ॥ ४ ॥ उद्यते
ऽनेन वाह्य वद्य करणे” ॥ ५।१।३४ ॥ इति य ॥ ५ ॥ उद्यतेऽनेन वाहन
“वाह्याद् वाहनस्य ॥ २।३।७२ ॥ इति सूत्रे निपातनादनटि दीपत्वम् बहनमेव
वा प्रह्लादित्वात् स्वार्थेऽण् ॥ ६ ॥ घोर्यत चतुर गम्यतेऽनेन घोरणम् ॥ ७ ॥ ४२३ ॥

नियन्ता प्राणिता यन्ता सूत सव्येऽप्वृसारथी ।

दक्षिणम्यप्रवेतारौ क्षता रथकुटुम्बिक ॥ ४२४ ॥

नियच्छति नियन्तयति नियन्ता ॥ १ ॥ प्राजति प्रेरयति प्राजिता ॥ २ ॥
सच्छति यन्ता ॥ ३ ॥ सुनोतीति सूतः “सुसितनि- ॥ (उणा-२०३) ॥ इति
तो दीपत्व च सुवतीति वा ॥ ८ ॥ सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठा 'सव्यास्व' ॥ (उणा-
८५५) ॥ इति षिद् ऋ मीच्छानादित्वात् पत्व सप्तम्वक्ष्य च सव्येष्ठाऽपि ॥ ५ ॥ सार-
यति वाहान् सारथिः, 'सारथि' ॥ (उणा-६७०) ॥ इत्यधि सरथस्यापत्य
मिति वा ॥ ६ ॥ दक्षिणे तिष्ठति दक्षिणस्य ॥ ७ ॥ प्राजति प्रवेता ज्ञप्ते वा”
॥ ४।४।३ ॥ इति विकल्पेन वीरादेश ॥ ८ ॥ 'अद् सौत्रः क्षयति सङ्घाति क्षता
॥ ९ ॥ रथस्य कुटुम्बी वाहको रथकुटुम्बिक, सायपि ॥ १० ॥ ४२४ ॥

रथराक्षिणि सु रथी

रथेऽवदन्नं रोहति रथरोही रथयोदा तत्र युदाबो रथोऽस्यास्ति रथी ॥ १ ॥

रथिके रथिरो रथी ।

रथोऽस्याऽस्ति रथिक 'अतोऽनेकस्तरात्' ॥ ७।२।६ ॥ इतीकन्तत्र ॥ १ ॥
रथिरो "मेधारथा- ॥ ७।२।४१ ॥ इतीर इति रथी ॥ २ ॥ २ ॥

अश्वारोहे त्वश्ववार सादी च तुरगी च स ॥ ४२५ ॥

अश्वमारोहस्वश्वारोहन्त्र ॥ १ ॥ अश्व वृषाति वारयति वाऽश्ववार ॥ २ ॥
वीरति सादी ॥ ३ ॥ तुरगोऽस्त्वस्य तुरगी ॥ ४ ॥ ४२५ ॥

हस्त्यारोहे सान्ध्यातृमहामात्रनिषान्ति ।

हस्तिनमारोहति हस्त्यारोहः, हस्तिनोऽधिकृत प्रधानभूतस्तत्र ॥ १ ॥ सीद-
ति सार्दी ॥ २ ॥ मण्डति यन्ता ॥ ३ ॥ महती मात्राऽप्य महामात्र ॥ ४ ॥
निषादति निषादी ॥ ५ ॥

आधोरणा हस्तिपका गजाजीवेमपालका ॥ ४२६ ॥

आधोरयन्ति हस्तिनमाधारणा, नन्यादित्वाद्न ॥ १ ॥ हस्तिन पान्ति
हस्तिपा, क हस्तिपका ॥ २ ॥ गजान् गजभ्या गजपु षा आर्जावन्ति गजाशावा
॥ ३ ॥ इम पालयति इमपालक एत कर्मकरप्राया, हस्त्याराहादप्य, इमपालकप
यन्ता पकाया इत्यन्ये, मध्ये दश्याम् ॥ ४ ॥ ४२६ ॥

योद्धारस्तु भटा योधाः

युष्यन्ते योद्धार ॥ १ ॥ भटन्ति धारयन्ति शस्त्राणि भट्टा ॥ २ ॥ युष्यन्ते
योधा, लिहादित्वाद्बन् ॥ ३ ॥

सेनागक्षास्तु सैनिका ।

सेना रक्षन्ति संनारक्षा प्राहरिकसया ॥ १ ॥ सेना रक्षन्ति सैनिका 'रक्ष
बुद्धन्तो" ॥ ६ । ४ । ३० ॥ इतीकण् ॥ २ ॥

सेनायां ये समवेतास्ते सैन्या सैनिका अपि ॥ ४२७ ॥

सेना समवयन्ति सैन्या सैनिका 'सेनाया वा" ॥ ६ । ४ । ४८ ॥ इति
प्य, पक्षे इकण् ॥ ३ ॥ ४२७ ॥

ये सहस्रेण योद्धारस्ते साहस्रा सहस्रिण ।

सहस्रं योद्धार परे सन्त्येषां साहस्रा ज्योत्स्नादित्वाद्बन्, शिखादित्वादिभि
सहस्रिणः ॥ १ ॥ २ ॥

छायाकर छत्रधार

छाया करोति छायाकर हेतुत्पञ्चाला- ' ॥ ५ । १ । १०३ ॥ इति टः ॥ १ ॥
छत्र धरति छत्रधार ॥ २ ॥

पताकी वैजयन्तिक ॥ ४२८ ॥

पताकाऽस्तस्य पताकी पताकाधर, शिखादित्वादिन् ॥ १ ॥ वैजयन्त्या धरति
वैजयन्तिक ॥ २ ॥ ४२८ ॥

परिधिस्थ परिचर

परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः ॥ १ ॥ परित घमन्ताद् धरति रक्षित् परि
चरः ॥ २ ॥

आमुक्त प्रतिमुक्तवत् ।

अपिनद्ध पिनद्ध

आमुक्तवत् वप्यते स्माऽऽमुक्तः ॥ १ ॥ प्रतिमुक्तवत् स्म प्रतिमुक्तः ॥ २ ॥
अपिनद्धवत् स्म अपिनद्धः 'वाऽवाऽयो' ॥ ३१०१५६ ॥ इति प्यादस पिनद्धः
॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ सन्नहो व्यूढकङ्कटः । ४२९ ॥

दक्षितो धर्मिनः सज्ज

मनह्यो स्म सन्नहः ॥ १ ॥ व्यूढा भूत कङ्कटोऽनेन व्यूढकङ्कटः ॥ २ ॥ ४२९ ॥
दक्षते वप्यते स्म दक्षितः ॥ ३ ॥ वम संजातमस्य धर्मिनः कवचिताऽपि ॥ ४ ॥
सज्जने सज्ज, सन् जायते वा 'कवचिन्' ॥ ५१११७३ ॥ इति ४ ॥ ५ ॥

सन्नाहो धर्म कङ्कटः ।

अगर कवच वसस्तनुत्र मात्श्रुरश्छन्दः ॥ ४३० ॥

संनह्यते सन्नाहः ॥ १ ॥ इत्योस्य वम श्रीबलिः, मन्' ॥ (उणा-९११) ॥
इति मन् ॥ २ ॥ कङ्कटे मात्श्रु कङ्कटः "दिग्बलि-" ॥ (उणा-१४२) ॥
इत्यटः कङ्कटोऽप्यादयति वा ॥ ३ ॥ जायते अगर "अट- ॥ (उणा-
४०३) ॥ इत्यरे निपास्यते, जायतीति वा बाहुलकाद् हन्वः ॥ ४ ॥ कवचे कवच
पुङ्गोबलिः "कवचि-" ॥ (उणा-११४) ॥ इत्यत्र क वक्षतीति वा ॥ ५ ॥
दक्षते वप्यते वक्षः दक्षनमपि ॥ ६ ॥ तनु प्रायत तनुत्रम्, तनुत्राणमपि ॥ ७ ॥
माठयस्वर्गं माठि श्रीलिङ्ग 'स्वरेभ्य इ ॥ (उणा ६०६) ॥ इमां माठ्यां ॥ ८ ॥
उरश्छन्दोऽनेमोरश्छन्द पुंनानि- ॥ ५१३१३० ॥ इति षे "ण्योपसर्गस्य-"
॥ ४१०१३४ ॥ इति इत्य स्वप्नमपि ॥ ९ ॥ ४३० ॥

निचोलक स्यात् कूर्पासो वारमाणश्च कञ्जुकः ।

बुद्धि सौत्र " निचुस्वने निचोल के निचोलक ॥ १ ॥ कुरति कूर्पास
'कुरिन्म्यां पासः' ॥ (उणा-५८३) ॥ इति पासः ॥ २ ॥ वारमाण वारजति
वारमाण रामदन्तादित्यात् पूषनिपात् 'वारमाच्छादकं वाममप्येति वा 'पूषपदस्थान्'
॥ २१३१६४ ॥ इति गत्वम् ॥ ३ ॥ कञ्जुवते वप्यते कञ्जुकः पुङ्गोबलिः ॥ ४ ॥

सारसनं त्वधिक्राञ्ज हृदि धार्य सकञ्जुकैः ॥ ४३१ ॥

सारं सनोति वदाति सारसनम् ॥ १ ॥ अधिक्रमाद्वाधिक्राञ्जं पुङ्गोबलिः,
अधियाद्वाधिक्रमे वन्मुनिः- 'अधियाद् सारसनम्' दुर्गस्त- तस्य सारसनं ज्ञेयं
धियाद् वा निचयनम्' इत्याह । यत् सकञ्जुकैर्हृदि धार्यत ॥ २ ॥ ४३१ ॥

शिरस्त्राणे तु शीर्षण्य शिरस्क शीर्षक च तत् ।

शिरस्त्रायतेऽनेन शिरस्त्राण सत्र ॥ १ ॥ शिरसि भवं शीर्षण्य देहांशत्वाद्
ये “शिरस शीपन्” ॥३।२।१०१॥ इति शीपन्नादेश, शिरसे हितमिति वा
‘प्राप्यहरण-’ ॥ ७।१।३७ ॥ इति य, शिरसस्तुभ्यमिति वा प्रास्तादित्वाद् वा
‘शिरस शीपन्’ ॥ ३।२।१०१ ॥ इति शीपन्नादेश ॥ २ ॥ शिरस शीर्षस्य च
प्रकृति शिरस्कम्, शीपकम्, खोलमपि ॥ ३ ॥ ४ ॥

नागोदमुदरत्राण

नद्यते जठरोपरि नागोद, पुमुदादी निपासते ॥ १ ॥ उदरं प्रायतेऽनेनोदर
त्राणम् ॥ २ ॥

जङ्घात्राण तु मत्कुणम् ॥ ४३२ ॥

जङ्घा प्रायतेऽनेन जङ्घात्राणम् ॥ १ ॥ माद्यति हृष्यत्यनेन मत्कुण “भ्रूण
वृण-” ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ४३० ॥

बाहुत्राण बाहुल स्यात्

बाहुस्त्रायतेऽनेन बाहुत्राणम् ॥ १ ॥ बाहु सति बाहुलम् ॥ २ ॥

नालिका त्वङ्गरक्षणी ।

जालप्रायाऽऽयनी स्यात्

“जसण् अपवारणे” आस्यति शङ्काघात नालिका ॥१॥ अङ्ग रक्षतेऽनया
अङ्गरक्षणी ॥ २ ॥ जालप्राया जालसदृशी ॥ ३ ॥ आयसी लोहमयीत्यर्थ ॥ ४ ॥

आयुधीय शस्त्रजीविनि ॥ ४३३ ॥

काण्डपृष्ठायाधिकौ च

शस्त्रेण जीवति शस्त्रजीवी सत्र ॥ १ ॥ ४३३ ॥ आयुधेन जीवत्यायुधीयः,
आयुधिक आयुधादीयश्च” ॥ ६।४।१८ ॥ इतीय इक्ष्व ॥ २ ॥ ३ ॥ काण्डानि
पृष्ठेऽस्य काण्डपृष्ठ ॥ ४ ॥

तुल्यौ प्रासिककौन्तिकौ ।

प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य प्रासिकः, कौन्तिक “प्रहरणम्” ॥६।४।६२॥
इतीकण् ॥ १ ॥ २ ॥

पारश्वधिकन्तु पारश्वध परश्वधायुध ॥ ४३४ ॥

परश्वः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः पारश्वथ पारश्वधाद्वाऽण् ॥६॥४६३॥
इत्यण् पक्षे इकण् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३८ ॥

स्युर्नैत्रिशिकणास्त्रीकयाष्टीकाम्तत्तदायुधा ।

निश्रिय प्रहरणमस्य मैत्रिशिक 'प्रहरणम् ॥ ६॥४६२ ॥ इतीकण् ॥ १ ॥
शकियष्टिभ प्रहरणमस्य सास्त्रीकः, याष्टीक शकियष्टीकण् ॥६॥४६४॥१॥१॥

तूणी धनुर्भृद् धानुष्क स्मात्

द्वानमस्त्रम्य तूणी, निपट्टास्यपि ॥ १ ॥ धनुर्मिति धनुश्च सौगिक्याद्
धनुभरः धन्वी, धनुष्मानिस्यादय ॥ २ ॥ धनुः प्रहरणमस्य धानुष्क 'प्रहर
णम्' ॥ ६॥४६२ ॥ इतीकण् धनुया जीवतीसि वा वेतनादित्यादिकण् ॥ ३ ॥

काण्डीरस्तु काण्डधान् ॥ ४३५ ॥

काण्डानि सन्ध्रम्य काण्डीर "काण्डाण्डभाण्डादीरः" ॥ ७१२३८ ॥ १ ॥
मतौ काण्डधान् ॥ २ ॥ ४३५ ॥

कृतहस्त कृतपुङ्ख सुप्रयुक्तशरो हि य ।

कृतौ सिद्धौ हस्तावम्य कृताहस्तः ॥ १ ॥ कृता पुङ्खा अमेन कृतपुङ्ख ॥ १ ॥
सुप्रयुक्तो व्यापारित शरोऽनेन सुप्रयुक्तशरः ॥

शीघ्रवेधी लघुहस्त

शीघ्रमनवच्छेदेन वेधवति सक्षम मिनति शीघ्रवेधी ॥ १ ॥ अयुसापवयुक्तो
हस्तोऽस्य लघुहस्त ॥ २ ॥

अपराद्धेपुस्तु लक्ष्यत ॥ ४३६ ॥

च्युतेषु

अपराद्धा अलक्ष्यसक्ता इषवो वाणा अस्य अपराद्धेषु सक्षमाश्च्युतेषुअर्द्धभाग
॥ १ ॥ ४३६ ॥

वूरवेधी तु दूरापाती

वूडाद् वमयति स्वथ मिनति वूरवेधी ॥ १ ॥ वूरावापातयति वूडापाती ॥ २ ॥
आयुधे पुन ।

हेति प्रहरण शस्त्रमस्त्र

आयुधन्तऽनेनायुधं पुङ्खीवसिद्धि, स्थावित्वाकः ॥ १ ॥ हन्वते अनवा हेति-
'सातिहेति-' ॥ ५१३१९४ ॥ इति कौ निपात्यते ॥ १ ॥ प्रहरणस्यनेन प्रहरणम्
॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शस्त्रं रथीवसीवसिद्धि 'गौडाम् ॥ ५१२१८८ इति अद्
॥ ४ ॥ अस्यते अस्त्रं "अद् ॥ (उवा-४४६) ॥ इति अद् ॥ ५ ॥

तद् चतुर्विधम् ॥ ४३७ ॥

तदायुध पाणिमुक्तादिभेदाद् चतुर्वेति ॥ ४३७ ॥

चातुर्विध्यमेव दर्शयति-

मुक्त द्विधा पाणियन्त्रमुक्त शक्तिशरादिकम् ।

अमुक्त शस्त्रिकादि स्याद् यद्यथा तु द्वयात्मकम् ॥ ४३८ ॥

मुच्यते क्षिप्यते मुक्त द्विप्रकारक क्रमाद् यथा पाणिमुक्तं शक्तिप्रभृतिभ्यः ॥ १ ॥
यन्त्रमुक्तं शरादिकम् ॥ २ ॥ अमुक्तं हस्तास्थितमेव यथा शस्त्रिकादि ॥ ३ ॥
द्वयात्मकमिति मुक्तामुक्तात्मकं यथा यष्टपादि ॥ ४ ॥ ४३८ ॥

धनुश्चापोऽस्त्रमिष्वाम कोदण्ड धनुष कार्मुकम् ।

दृणाऽऽसौ

धन्यतेऽर्पते, धमति शन्यायते ज्याघातेन वा धनु "दधति-" ॥ (उणा-
१९७) ॥ इत्युम्, शिष्टनिर्देशात् "धनुत्-" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युप्रत्यये धनु
रकारान्तोऽपि, द्रावपि पुंस्त्रीबलिङ्गौ कृषिचमि-" ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्युप्रत्यये
स्त्रीबलिङ्गो धनुषि ॥ १ ॥ अपस्य वेणोर्बिकारधापः पुंस्त्रीबलिङ्ग ॥ २ ॥ अस्यन्ते
बाणा अनेन अस्त्रम् ॥ २ ॥ इषवोऽस्यन्तेऽमनेति इष्यास, शरासनमपि ॥ ४ ॥
'ऋषिः सौत्रः' कथ्यतेऽनेन कोदण्ड "पिचण्डैरण्ड-" ॥ (उणा-१७६) ॥ इत्यण्डे
निपात्यते, कोपाद् षण्डमस्यनेन वा दृपोवरादिखात्, पुंस्त्रीबलिङ्गात् ॥ ५ ॥ धनु गतौ
"उक्षिप्त स्वराद्-" ॥ (उणा-१९८) ॥ इति नागमे धन्यति धनुष क्लीबलिङ्गः, "उक्षि
प्तस्य-" ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यम्, धनति वा "मन्वन्-" ॥ (उणा-१९४७) ॥ इति
वन् ॥ ६ ॥ कर्मणे शक्त कार्मुक "योगकर्मभ्या-" ॥ (उणा-१९५) ॥ इत्युक्त् ॥ ७ ॥
दृणासि हिनस्त्रि दृण, द्रवति याति शरोऽनेन वा "द्रोर्वा" ॥ (उणा-१८४) ॥ इति
क्विप् ॥ ८ ॥ अस्यन्ते बाणा अनेनाऽऽस पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ ९ ॥

लस्तकोऽन्यात्

अस्य धनुषोऽन्तर्मध्य ग्रहणस्थानं सति क्षिप्यति करोऽत्र लस्तकः "क्षीब
कपेचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपात्यते ॥ १ ॥

अत्र त्वर्तिगट् यपि ॥ ४३९ ॥

अस्य धनुषोऽत्र कोटिः अयतेऽनया मति श्वादिखात् कि ॥ १ ॥ अट्स
टनिः 'सदिप्रत्य-" ॥ (उणा-१८०) ॥ इत्यनिः, इषामटमी ॥ २ ॥ ४३९ ॥

मौर्वी जीवो गुणो गन्या शिञ्जा षाणासन दृणा ।

शिङ्गिनी ज्या च

मूर्धा ज्यातुषविशेषस्तस्य विकारो मूर्धा ॥ ३ ॥ जीवत्वमया जीवा ॥ ४ ॥
गुण्यतेऽन्मस्यते गुणः ॥ ५ ॥ गोभ्यो बापेभ्यो हिता यव्या स्त्रीकक्षीवसिङ्गा, 'गोः
स्तरे च' ॥ ६ ॥ १२ ७ ॥ इति यः ॥ ६ ॥ सिङ्गे शब्दायते सिङ्गा ॥ ७ ॥ बाणाः
असन्तोऽनेन बाणासनम् ॥ ८ ॥ हणति हिनस्ति हृणा द्रवत्वमया शर इति वा
॥ ९ ॥ सिङ्गे सिङ्गिनी ॥ १० ॥ जिनाति ज्या "कविद्" ॥ ५ ॥ ११ ७ १ ॥ इति
॥ ११ ॥

गोधा तु तल ज्याघातघारणम् ॥ ४४० ॥

गुण्यते वेध्यतेऽनया गोधा, मिदावित्वाददि साधुः ॥ १ ॥ तस्मिन् तलं
कक्षीवसिङ्गं जिनामपि, वैजयन्तीकारस्तु महाह— "गोधा तला च नरौ" । चर्मादि
मय ज्याप्रहारमिहारणम् ॥ २ ॥ ४४० ॥

स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यालीढानि मण्डलम् ।

समपाद् च

तिष्ठन्त्येमिरिति स्थानानि, जहजोव्यारीनिहतौ स्थितिविशेषा । आकृष्टि भुव
मासीढम् ॥ १ ॥ विशाखस्य स्कन्दस्वेर्द वैशाखम् ॥ १ ॥ प्रतिषोममासीढं प्रस्थानीढम्
॥ १ ॥ मण्डलाहृतित्वाद् मण्डलम् ॥ १ ॥ समौ पादादत्र समपाद् ॥ १ ॥

यदनुर्वेदः—

अप्रतो वामपाद् तु तीक्ष्णं वैवाङ्मुकुषितम् ।

आधीर्षं तु प्रकृतस्य हस्तद्वयसविस्तरम् ॥ १ ॥

पादौ सविकारौ काशौ समहस्तप्रमाप्त ।

वैशाखस्थानके बस्त । कृत्स्नस्यस्य वेधने ॥ २ ॥

प्रत्यालीढे तु कर्तव्यं सम्यक्तीक्ष्णोऽनुकुषितम् ।

तिर्यग्बामः पुरस्त्रेन द्वापाते विशिष्यते ॥ ३ ॥

समपाद् समौ पादौ विष्कम्पौ च सुउन्नतौ ।

मण्डले मण्डलाकारौ बाह्यतीक्ष्णौ विशेषतः ॥ ४ ॥

एते शीबसिङ्गा, वैजयन्तीकारस्तु 'तत्र वैशाखमश्विन्याम्' इत्याह ॥

वेध्यं तु तर्कं लक्ष्यं शरव्यकम् ॥ ४४१ ॥

वेध्यते वेध्यम् ॥ १ ॥ अस्म्यते अक्ष सुवर्षं ॥ ५ ॥ १ ॥ २८ ॥ इत्यद्
य एवात ॥ ५ ॥ १ ॥ २८ ॥ इति अे लक्ष्यम् ॥ २ ॥ २ ॥ शब्दाति शर-
दिस, शरवे हितं शरव्य 'तस्मै हिते' ॥ ७ ॥ १ ॥ २५ ॥ इति यः, एते
शीबसिङ्गाः वैजयन्ती म' वेध्यं शरव्यं म गरि इत्याह ॥ ४ ॥ ४४१ ॥

शेषधात्र-वेधे निमित्तम् ॥

वाणे पृपत्कविशिखौ खगगार्धपक्षौ

काण्डाशुगप्रदरसायकपत्रवाहा ।

पत्रीप्वजिह्वागशिलीमुखकङ्कपत्र-

रोपा कलन्वक्षरमार्गणचित्रपुङ्गा ॥ ४४२ ॥

वणन्वस्मिन् पुङ्गा इति वाण पुङ्गीबलिङ्ग, "व्यञ्जनाद् घम्" ॥ ५ ॥
३ । १३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ वपति सिद्धति पृपत्क "निष्कतुरुष्क-" ॥ (उणा-
२६) ॥ इति के निपात्यते, पुङ्गादीनां पृथक् पट्कमस्येति नैरुक्ताः, मन्त्रचुर्बेद-
"पुङ्ग शरत्तया छल्य पक्षप्रायुजत्तुनि पद्" इति ॥ २ ॥ विशेषेण इयति विशिख-
"श्मतेरिष वा" ॥ (उणा-८५) ॥ इति ख, विविधा शिखा भस्येति वा ॥ ३ ॥
खे गच्छति खग ॥ ४ ॥ गृध्रपक्षस्वार्थं गाध्रपक्ष ॥ ५ ॥ कणख्यनेनाऽऽहत्-
काण्ड-पुङ्गीबलिङ्ग, "कम्पणि" ॥ (उणा-१६९) ॥ इति णिद् ड ॥ ६ ॥
आह्नु गच्छत्याऽऽशुगः ॥ ७ ॥ प्रदीयतेऽनेन प्रदर ॥ ८ ॥ सख्यन्त नयति सायकः
॥ ९ ॥ पत्राणि वहति पत्रवाह ॥ १० ॥ पत्राप्यस्य सन्ति पत्री ॥ ११ ॥ इष्यति
गच्छति इषुस्त्रिभिः, "पुका" ॥ (उणा-७२९) ॥ किदु ॥ १२ ॥ अग्निहसस्यु गच्छति
अग्निहसग ॥ १३ ॥ शिखीव मुखमस्य शिखीमुखः ॥ १४ ॥ कङ्कस्य पत्राप्यत्र
कङ्कपत्र ॥ १५ ॥ रोप्यते कक्षे निखन्वते रोप ॥ १६ ॥ कङ्कति भाषति कङ्कम्,
"कङ्कडि" ॥ (उणा-३२१) ॥ इष्यन्तः, सत्ये कस्य, के शिरसि कृतसपानो
रुम्बत इति वा ॥ १७ ॥ श्यणाति शीयते बाऽनेन धर पुङ्गीबलिङ्ग ॥ १८ ॥
मार्गयति मार्गणः नन्धावित्वादन ॥ १९ ॥ चित्रा पुङ्गा अस्य चित्रपुङ्ग ॥ २० ॥ ४४२ ॥

शेषधात्र-

बाले तु लक्ष्महा मममेदम ॥

वीरथ वीरधङ्गथ कादम्बोऽऽप्यलकप्यक ।

प्रद्वेढेन सर्वलौहो माराच एपणश्च स ।

प्रद्वेढते प्रद्वेढन ॥ १ ॥ सोहस्य विकारो खौह, सवदवाऽसौ लौहस्य सवसौह
॥ २ ॥ नरमश्चति मराची, नराप्यास्तुत्यो माराचः शकारादेरेष् ॥ ७ ॥ १११८ ॥ मराच्येव वा
प्रह्लादित्वाद् स्वार्थेऽण्, नारं नरसमूहमश्चतीति वा ॥ ३ ॥ इष्यतेऽनेन एपण ॥ ४ ॥

शेषधात्र-

माराचे सोहनालोऽप्यसायकः

निरस्त प्रहित

निरस्यते स निरसः ॥ १ ॥ प्रहीयते स प्रहितः सित इत्यर्थः ॥

बाणे विपाऽक्ते विग्धलिप्तकौ ॥ १४३ ॥

बाणे विपेणाऽक्ते अक्षितपायित इत्यर्थः । विद्मति स विग्ध ॥ १ ॥ लिप्यते स सितः ॥ २ ॥ ४४३ ॥

बाणमुक्तिर्व्यवच्छेद

बाणस्य पनुयन्त्राद् मुष्टिना मोक्षण बाणमुक्तिः ॥ १ ॥ विशेषेण अवच्छिद्यते उन्निष्यते बाणोऽनेन व्यवच्छेदः, यद्पनुर्वेद्यः-

पश्चाद्गुह्यमिभ्युंगपत् क्षिप्रधेष्ठत्वसिद्धये ।

मोक्षार्थं यन्न दुर्भेद्य त व्यवच्छेदमादिशत् ॥ १ ॥

दीप्तिर्वेगस्य तीव्रता ।

बाणवेगस्य तीव्रता मूढु सहत्वम्, दीप्यते बाणोऽनया दीप्तिः ॥ १ ॥

क्षुरप्रतद्वनखाद्धेन्दुतीरीमुख्यास्तु तद्वमिद ॥ १४४ ॥

क्षुरामं सोर्हं प्राति क्षुरपो पारामुखसोह ॥ १ ॥ तत् प्रसिद्धं वस्त्रमस्य तद्वनस्य "यथाह- मृषिकपुच्छाहृतयस्त्रयणा नाम धावन्" इति ॥ १ ॥ अर्धेन्दु पश्चात्मुखलोहत्वादधेन्दुर्ध्वजन्त्रः ॥ १ ॥ तीरयति संप्रामं पारयति तीरी यथाह- "त्रिभागधरया तीरी शेषात्ते लोहसम्भवा" । मुख्यग्रहणाय दण्डासन-तीमर-बाण-मङ्ग-गदना ऽर्धनारायणप्रथमस्तस्य बाणस्य भेदाः ॥ १ ॥ ४४४ ॥

पक्षो वाज

पश्यते इति पक्ष, पृथक्कल्पत्रादिः ॥ १ ॥ वज्रवनेन बाणो वाज, उदाऽऽपत्तिः, पत्रपाक्षीति यावत् ॥ १ ॥

पत्रणा तन्न्यास

पत्रार्थं पत्रणा तस्य पक्षस्य धारस्कन्धे म्यसमं तन्न्यास ॥ १ ॥

पुङ्खस्तु कर्षरी ।

पुनाति बाण पुङ्खो गुणविम्बासस्थानं पुङ्खीवसिद्ध 'पुमुहो पुम्भूरी च' ॥ (उपा-८९) ॥ इति श्लो साधुः ॥ १ ॥ कृष्यते छिद्यतऽसौ कर्षरिः काष्ठयथाविमयी 'नदिबन्धि' ॥ (उपा-९९८) ॥ इत्यरि, क्वा कर्षरी ॥ २ ॥

तूपो नियन्तूणीर उपासङ्ग क्षराश्रम ॥ १४५ ॥

क्षरधि कलापोऽपि

दृश्यते पूर्वते क्षरेस्तूणद्वित्रिभिः ॥ १ ॥ नियन्तून्ते बाणा अत्र निपन्नः ॥ २ ॥

स्यते तृणीर, "जम्बीरा" ॥ (उणा-४२२) ॥ इतीरे. निपात्यते ॥ ३ ॥ उपासज्जन्तेऽत्र
बाणा उपासह ॥ ४ ॥ शराणामाश्रय ॥ ५ ॥ ४४५ ॥ शरा धीयन्तेऽत्र शरधि
पुलिङ्गः, यौगिकत्वादिप्राधिर्षाणिभिरित्यादय ॥ ६ ॥ क्ल्यन्ते बाणा अनेन कटाप ॥ ७ ॥

अथ चन्द्रहास

करवालनिर्लिङ्गकृपाणस्वज्ञा ।

तरवारिकौक्षेयकमण्डलाप्रा-

वसिर्नाष्टिरिष्टी

चन्द्रवत् हास प्रमाऽस्य चन्द्रहास ॥ १ ॥ कर पाठ्यति करपाल, अपादित्वाद्
बले करपाल, करे बालो बलनमस्येति वा ॥ २ ॥ निष्प्रन्तस्त्रिभ्रतोऽङ्गुलिभ्यो
निर्लिङ्ग "ममव्यायात् सङ्ख्याया उ" ॥ ७ ॥ ११२३ ॥ ३ ॥ क्ल्यते कृपाणः "कृपिविधि" ॥
॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ ४ ॥ सङ्घति मिनसि खङ्गः "गम्यमि" ॥ (उणा-१९२) ॥
इति गः ॥ ५ ॥ तरं तरत् लवमान धार्यत्र तरवारि पुलिङ्ग ॥ ६ ॥ कुक्षी भवो जातः
कौक्षेयक, कङ्कुकुक्षिनिर्बीर्षेनाऽयसा निर्मितत्वात् "कुसुकुक्षि" ॥ ६ ॥ ११२ ॥ इत्ये
यङ्गम् ॥ ७ ॥ मण्डलाकारमप्रमस्य मण्डलाप्र ॥ ८ ॥ अस्यतेऽसि पुंलिङ्गः "पदिपठि" ॥
॥ (उणा-६०७) ॥ इतीः ॥ ९ ॥ अयति पाणि गच्छति अष्टि स्वरादि ॥ १० ॥
रेपति द्विनस्त्रि रिष्टिः "इमुयि" ॥ (उणा-६५१) ॥ इति कित् ति, पुञ्जीलिङ्गावेतौ ॥ ११ ॥

शेषधात्र- असिस्तु सायकः ।

धौगर्भो बिलयः शास्त्रा म्यबहार प्रजाकरः ।

धर्मपालोऽक्षरो दक्षस्तीक्ष्णकर्म्मो दुरासद ॥

प्रसङ्गो ह्यतनयो मनुज्येष्ठ शिवहर ।

करपालो विशासनस्तीक्ष्णभारो विप्राधम ॥

धर्मप्रचारो धाराज्ञो धाराधारकरालिको ।

चन्द्रभासश्च शास्त्र

त्सरुरस्य मुष्टि ॥ ४४६ ॥

अस्य खङ्गस्य मुष्टिग्रहणस्वानं मुष्टिः, स्वरस्वनेन त्सर पुलिङ्ग, 'स्यवृत्सारि' ॥
॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु, खङ्गस्येत्सुपलक्षणम्, तेनान्यस्याऽपि मुष्टिस्त्वङ्गस्यते ।
संदर्भ- "त्सरु खङ्गादिमुष्टी स्याद्" इति ॥ १ ॥ ४४६ ॥

प्रत्याकार परीवार कोश खङ्गपिधानकम् ।

प्रतिरूप्यं आकारोऽस्य प्रत्याकर ॥ १ ॥ परिप्रियतेऽनेन परिवार, "पञ्चुप
सगस्य-" ॥ ३ ॥ २ ॥ ६ ॥ इति दीपाञ्च परीवारः ॥ २ ॥ कुञ्जते इति कोशस्त्रिभ्रङ्ग ।
सङ्गः पिपीयतेऽनेन खङ्गपिधानम्, स्वार्थे के खङ्गपिधानकम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलं फलकं चर्म खेटकाऽऽवरणस्फुरा ॥ ४४७ ॥

'अद्द् भूमिभोगे' अङ्गुल्यनेन अङ्गुल ॥ १ ॥ फलति विशीर्यते फलम्, के फलकं फलकमपि, पुष्पीबलिङ्गः ॥ २ ॥ चर्ममयत्वात्तम ॥ ३ ॥ खेटमसुत्रासयति खेटं पुष्पीबलिङ्गः, के खेटक ॥ ४ ॥ आश्रियते अपुरनेन आवरणं ॥ ५ ॥ स्फुरति च सति स्फुरा, स्फुरकोऽपि ॥ ६ ॥ ४४७ ॥

अस्य मुष्टिस्तु सप्राह

अस्य फलकस्य मुष्टिप्रहणत्वात्तम मुष्टि, सप्राहतेऽनेन सप्राहः "समो मुष्टी" ॥ ५ । २ । ५८ ॥ इति धम् ॥ १ ॥

क्षुरी क्षुरी कृपाणिका ।

क्षस्वसेर्षेणुपुष्पौ च

क्षुरति विखनति क्षुरी, क्षुरिकाऽपि ॥ १ ॥ क्षुरति छिनत्ति क्षुरी ॥ २ ॥ क्षस्पते कृपाणी, के कृपाणिका ॥ ३ ॥ क्षस्पतेऽनवा क्षत्री "नीदाम्" ॥ ५ । २ । ८८ ॥ इति त्रद ॥ ४ ॥ क्षसिधम्पात्, धेनु-पुष्पौ, क्षिन्वितात्क्षप्रदायित्वादादिस्रा धेनुसिधेनुः असेः पुत्रीव इत्स्वत्वादसिपुत्री ॥ ५ ॥ ६ ॥

शेषवान्न-अथ क्षुर्मन्त्री कोसधाणिका ॥

पत्र च धेनुका ।

पत्रपालस्तु साऽऽयता ॥ ४४८ ॥

सा क्षुरिका आयता दीर्घा । पत्रेण पाक्यति रक्षति पत्रपाकः ॥ १ ॥ ४४८ ॥ शेषवान्न-पत्रपाके तु क्षुष्मात्का ।

कुडन्ती पत्रफला च

दण्डो यष्टिश्च ल्गुह

। दण्डयस्त्रनेन दण्डः पुष्पीबलिङ्गः, "पञ्चमाङ्ग" ॥ (उपा-१६८) ॥ इति क ॥ १ ॥ इत्यतेऽनवा यष्टिः पुष्पीबलिङ्गः, 'पञ्चमा' ॥ (उपा-६४६) ॥ इति तिः ॥ २ ॥ अयति महातेऽनेन ल्गुहः "क्येकह" ॥ (उपा-१७७) ॥ ३ ॥

स्यादीली करवाणिका ।

ईक्षने ईक्षी, एकपारोऽसित्पुष्पायुधम् ॥ १ ॥ अस्य करवासः करवाणिका, पुरवाणिकेऽस्ये । "शुष्कः कर्वाः कर्वाणिकम्" इति व्याजि, स वास्यामिर्द्वैतानुकातर ॥

मिन्दिपाले सुग

मिन्दतः पाक्यति मिन्दिपाको नाम हस्तकेन्दो महाफलो दीर्घदण्ड आ ।

युधविशेषः, पृथोदरादित्वात् साधुस्तत्र ॥ १ ॥ सृज्यते स्रग, स्थादित्वात् के
न्यङ्कादित्वाद् गत्व ॥ २ ॥

कुन्ते प्रास

कुणति कुन्तस्तत्र ॥ १ ॥ प्रास्यते प्रास, ह्रस्वघानं शत्यः ॥ २ ॥

अथ द्रुघणो घन ॥ ४४९ ॥

मुद्गर स्यात्

दृहन्मतेऽनेन द्रुघण "व्ययोद्रो करणे" ॥ ५ । ३ । ३८ ॥ इत्यसि
घनादेशस्ततोऽरीहणादिपाठात् णत्वम्, द्रु घणतीति प्रसते वा ॥ १ ॥ हन्यतेऽनेन
घन, "मूर्तिनिश्चिता" ॥ ५ । ३ । ३७ ॥ इत्यसि साधु ॥ २ ॥ ४४९ ॥
मोदतेऽनेन मुद्गरः पुंस्त्रीलिङ्गः, "मुदिशुरिभ्याम्" ॥ (उणा-४०३) ॥ इति
विशरो गोऽन्तस्य, मुदं गिरति प्रसते वा ॥ ३ ॥

कुठारस्तु परशु पर्शुपर्श्वधौ ।

परश्वघ स्वधितिश्च

'कुठिः सोत्र' कोठति कुठारः पुंस्त्रीलिङ्गः, "तुपिकुठिभ्यां कित्" ॥ (उणा-
४०८) ॥ इत्यार, कुठान् वृक्षान् इयतीति वा ॥ १ ॥ परान् शृणोति परशु
"पराभ्यां शृस्त्रनिभ्यां कित्" ॥ (उणा-७४२) इत्यु ॥ २ ॥ शृणाति पर्शुः
"प्रः शु" ॥ (उणा-८२५) ॥ इति छ ॥ ३ ॥ पर्शुकाभिर्न भीमते पर्श्वधः,
स्थादित्वात् कः ॥ ४ ॥ परान् शृणाति परश्वघः "परात् धो कित्" ॥ (उणा-
२५५) ॥ इति वधः ॥ ५ ॥ खं धियति धारयति स्वधिति "तिक्कृतौ नास्ति"
॥ ५ । १ । ७१ ॥ इति तिक्, परश्वधमः पुलिङ्गा ॥ ६ ॥

परिघ परिघात्तनः ॥ ४५० ॥

परिहन्यतेऽनेन परिघः, सोहृक्च्यो समुच्चः "परेर्घः" ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४० ॥
इत्यसि घादेशः, स्रग्भे पठिषोऽपि ॥ १ ॥ परिघास्यतेऽनेन परिघात्तनः ॥ २ ॥ ४५० ॥
सर्व्वला तोमरे

सम्बान् ङाति सध्वला ॥ १ ॥ ताम्यस्यनेन तोमर पुलिङ्गलिङ्गः "जठर
ककर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपास्यते, तत्र ॥ २ ॥

शस्य शक्नी

शस्यन्तर्भिद्यति शस्यं पुक्लीबलिङ्गः, "स्थाछामा" ॥ (उणा-३५७) ॥
इति यः, अन्यत्रोपचारात् शस्यम् ॥ १ ॥ शस्यत्यनेन शङ्क पुलिङ्ग, "केशीघामि"
॥ (उणा-७४९) ॥ इति कुस्तत्र ॥ २ ॥

शूले त्रिशिर्वकम् ।

शकति रुजति शूलं पुंक्षीबलिह, तत्रा॥१॥ श्रीणि शीर्षाण्यस्य त्रिशिर्वकम् ॥२॥

शक्तिपट्टिसदु'स्फोटचक्राद्या

शस्त्रजातय ॥ ४५१ ॥

शक्योति जेतुमनया शक्ति ॥ १ ॥ पट्यस्यरातीन् पट्टिस "पट्टिनीभ्याम्" (उपा-५७९) इति टिस, अयं तास्य इत्यन्ये ॥ १ ॥ पुंश्च स्फोटयति पुंस्फोट. ॥ १ ॥ कियते प्रहारोऽनेन चक्रं पुंक्षीबलिह, आदिप्रहणात् शतग्री महाशिला-मुपुष्पी विरिका बराहकर्णकप्रमृतय ॥१॥४५१॥

शेषधात्र-

अथ शक्ति कासूर्महाफला ॥

अष्टाकाऽऽन्यता सा च पट्टिसस्तु चुरोपम ।

ओहृदण्वस्तीक्ष्णधरो पुस्फोटारणफस्यै समौ ॥

चक्रं तु बस्यप्राममरसञ्चितमित्यपि ।

शतग्री तु चतुस्तास्य ओहृदण्वकसेचिता ॥

अथ कण्टकसञ्चयमा शतप्लेख महाशिस्र ।

मुपुष्पी स्यात् बास्ययी वृतायःकीससञ्चिता ॥

कण्यो सोहृमात्रोऽथ विरिका तु हुक्माप्रका ।

बराहकर्णकोऽन्वर्थ फलपत्राप्रके हुक्मम् ॥

मुनयोऽन्नशेकरं च

चुरली तु अमो योम्याऽम्यास

चरन्ति छिन्वन्त्यसां चुरली, 'चुरछोरक'- ॥ (उपा-४७४) च इत्यले मि-
पात्यते ॥१॥ भ्राम्यत्यनेन धम ॥२॥ योगे चित्तैकाग्र्ये चाप्ती योम्या 'तत्र सार्धं
॥७१११५॥ इति यः योगाय क्षणेति वा "योगचाम्या"- ॥६१४१५५॥ इति
यः ॥ ३ ॥ क्षत्राणामभ्यसनमम्यास ॥४॥

शेषधात्र-चाराभ्यास उपासनम् ॥

तद्भू स्वछरिका ।

तस्य धमस्य सापनाय भूछरम् ॥ १ ॥ उच्यते सस्ये मियतेऽय चहुरः
"मीमसि" ॥ (उपा-४२७) ॥ इत्यूरः, सस्ये चहुरः स्वार्थे के चछरिका ॥२॥

सर्वाभिमार सर्वोद्य

सन्वसंनहनं समा ॥ ४५२ ॥

सर्वेण सैन्येन अभिसरण सर्वाभिसार ॥ १ ॥ सर्वेषामोघो वह्न सर्वोप
॥ २ ॥ सर्वे सनद्धतेऽत्र सवसनहनम् ॥ ३ ॥ ४५२ ॥

लोहामिसारो दशम्यां विधिनीराजनात् पर ।

अस्त्रमृतां राक्षां यः शास्त्रतो विधिं प्रस्थानात् प्राक् स । लोह शस्त्रमभि
सार्यते प्रसार्यते प्रस्थाप्यतेऽप्रेति लोहामिसार , नीरस्य शान्त्युदकस्य अजन क्षेपोऽत्र
नीराजनम् मन्त्रोक्त्या नि क्षेपवाहनादे राजन वा, तस्मात् परो विधि , यद्भुग-

“लोहामिसारस्तु विधिं परो नीराजनाद् नृपै
दशम्यां दशितै कार्म” इति । अमरस्तु-

“लोहामिसारोऽश्त्रमृतां राक्षां नीराजनावधि ।” इति मुवधीराजनामेव
लोहामिसारमाह ॥ १ ॥

प्रस्थानं गमनं ब्रज्याऽभिनिर्माणं प्रयाणकम् ॥ ४५३ ॥

यात्रा

प्रस्थीयते स्थानात्स्थिते प्रस्थानम्, ॥ १ ॥ गम्यते गमन ॥ २ ॥ ब्रजन
ब्रज्या “आस्यति” ॥ ५ । ३ । १७ ॥ इति क्यप् ॥ ३ ॥ अभिनिर्माणं
ऽभिनिर्माणं ॥ ४ ॥ प्रयायते प्रयाणम्, स्वार्थे के प्रमाणकं ॥ ५ ॥ ४५३ ॥
मान्स्वस्थां यात्रा “हुत्सामा” (उभा-४५१) इति ञ ॥ ६ ॥

अभिषेणनं तु स्यात्

सेनयाऽभिगमो रिपौ ।

सेमया रिपूनभियानमभिषेणन “गिञ् बहुलु-” ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति
गिज्यञटि च “स्यासेनि” ॥ २ ॥ ३ ॥ ४० ॥ इति पत्वम् ॥ १ ॥

स्यात् सुदृढलभासार

आक्षिपतेऽग्नेत्सासारोऽन्वागच्छन्मिप्रबळम् ॥ १ ॥

प्रचक्रं चलितं बलम् ॥ ४५४ ॥

प्रक्षिपत चक्रं सैन्यं प्रचक्रम्, चक्षित प्रयाणकस्थितम् ॥ १ ॥ ४५४ ॥

प्रसारस्तु प्रसरणं सृणफाष्ठादिहेतवे ।

सैन्याद् बहिस्तूजस्यार्थं प्रसरणं गमनं प्रसार , यत्स्यम् निरुदवीनयाऽऽसार
प्रसारणा इव प्रसं ॥ १ ॥ अमरस्तु-“स्यादासार प्रसरणम्” इत्याह, तथाऽभ्यशास्त्रेण
न सवदतीति नादत्तम् ॥

अभिक्रमो रणे यानममीतस्य रिपून् प्रति ॥ ४५५ ॥

अभिमुह्येन अभिभूय, अपीनभि वा क्रमणमभिक्रम ॥ १ ॥ ४५५ ॥

अभ्यमिष्योऽभ्यमित्रीयोऽभ्यमित्रीणोऽभ्यमिष्यजन् ।

आभिमुत्पेनाऽभिप्रानतगामी अभ्यमिष्य, अभ्यमित्रीय, अभ्यमित्रीणः
“अभ्यमिष्यीयध” ॥ ७ । १ । १०४ ॥ इति य, इयः, इन्दप ॥११२।३॥

म्यादुरम्यानुरसिल

उरसा षत् सस्यते, तदस्यानि उरसान् “तद” ॥ ७ । २ । १ ॥ इति
मगु ॥ १ ॥ पिच्छादत्वादिसे उरसिल ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम्यूर्जम्वलौ समौ ॥ ४५६ ॥

ऊर्ध्वमस्यस्य ऊर्ध्वसौ ॥ १ ॥ ऊर्ध्वसः ऊर्ध्वतिशयाम्बित “ऊर्ध्वो
विन्बलाबस् श्वास्तः” ॥ ७ । २ । ५१ ॥ इति साधू ऊर्ध्वसामपि ॥२४५६॥

सांयुगीनो रणे साधु

संयुगे साधुः सांयुगीन “प्रतिजनादेरीनम्” ॥ ७।१।२०॥१ ॥

जेता जिष्णुश्च जित्वर ।

अयनशील्ये जता ‘तुन्’ ॥ ५ । २ । ७७ ॥ इति तुन् ॥१॥ ‘भूजे’
॥ ५।२।३० ॥ इति ष्णुकि जिष्णु ॥ २ ॥ ‘सजीष्’ ॥ ५।२।७७ ॥ इति
द्वरपि जित्वर ॥ ३ ॥

शेपदवात्र-जिष्णोः तु विजयी जत्र ॥

अय्यो य शक्यते जेतुम्

अतुं शक्यो अय्यः ‘शक्यजिष्णो’ ॥४।३।९०॥ इति ये साधु ॥ १ ॥

जेयो जेतव्यमात्रके ॥ ४५७ ॥

शक्यादन्त्यश्रेष्ठयः ॥ १ ॥ ४५७ ॥

वैतालिका बोधकरा अर्धिका सौख्यसुप्तिका ।

वितालक शब्दः प्रयोजनमेवा वैतालिकाः प्रातर्बोधकाः ॥ १ ॥ बोधं प्रबोधं
कुर्वन्ति मत्तस्पाठैर्बोधकराः ॥ १ ॥ अर्धिन एव अर्धिका ॥ ३ ॥ सुखसुप्तं
पृच्छन्ति सौख्यसुप्तिका ‘सुखात्तद्विभ्यः पृच्छति’ ॥ ६ । ४ । ४२ ॥ इतीकम्,
सौख्यायमिक्सीसुख्याम्बोधावपि ॥ ४ ॥

अमरस्तु- ‘वैतालिन्ना बोधकराः’ इति शब्दोच्चारणपाठकभाह ॥

घाण्टिकाश्वाकिका

अष्टका अरन्ति घाण्टिका, ये घण्टा घातेन वेवतायमे अरन्ति ते घाण्टिकाः
॥ १ ॥ अर्धं शब्दं प्रयोजनमेवा श्वाकिकाः ॥ २ ॥

सूतो वन्दी मलङ्गपाठक ॥ ४५८ ॥

मुनोति सूतः ॥ १ ॥ वन्दते स्रौति वन्दी, प्रहादिस्वाद् गिन् ॥ २ ॥ महल
पठतीति महलपाठक ॥ ३ ॥ ४५८ ॥

मागधो मगध

मगध एव मागध प्रहादिस्वाद्गन् ॥ १ ॥ 'मगधः कण्ठ्वादी' मगध्पति
याचते मगधः, वशोदीरणेन यो याचते, यदाहु - "मागधा स्तुतिनशात्राः" इति
महोऽपि ॥ २ ॥

सशप्तका युद्धाऽनिवर्तिन ।

सशपन्ति, पलायमानान् मशपथ युध्यन्ते वा सप्तताः, के सशप्तका ॥ १ ॥
युद्धात्त निवर्तते युद्धाऽनिवर्तिन ॥ २ ॥

नन स्तुतिप्रत

न वस्ते नन, कौपीनमात्रनरद्वयपरिधानात् "दिननप्र" ॥ (उणा-
२६८) ॥ इति ने निपात्यते, न विद्यन्ते प्राः धियश्छन्दासि वा अस्मेति वा नखा
दित्वाभात्राऽद् मात्र ॥ १ ॥ स्तुतिरेव प्रतमस्य स्तुतिप्रत ॥ २ ॥

तस्य प्रन्यो भोगावली भवेत् ॥ ४५९ ॥

तस्य नप्रम्य भोगः सुख तदेतत्त्वाद् भोगाः स्तुतयः, तासामावली भोगा
वली ॥ १ ॥ ४५९ ॥

प्राण स्थाम तर पराक्रमबलद्युमानि शौर्यौजसी

शुष्म शुष्म च शक्तिरूर्जासहस्री

प्राणन प्राणः ॥ १ ॥ तिष्ठन्त्यनेन स्थाम "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥
इति मन् ॥ २ ॥ तरन्त्यनेनापदं तरः 'अस्' ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस्, ह्रीव
किञ्चावेतौ ॥ ३ ॥ पराक्रमन्तेऽनेन पराक्रम ॥ ४ ॥ बलक्षनेन बलं पुह्रीवक्ति
"वर्पाव्य-ह्रीवे" ॥ ५ ॥ ३ ॥ २९ ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ दिवि मीयते शुभ्रं "यु
स्तुनिभ्यो माहो विद्" ॥ (उणा-२६९) ॥ इति नः, प्रविणमपि ॥ ६ ॥ ध्रस्य
माव शौर्यम् ॥ ७ ॥ भोपत्परीननेन भोज ह्रीवक्ति, "वपेज् च" ॥ (उणा-
९५९) ॥ इत्यस् ॥ ८ ॥ द्युष्यनेनारि द्युष्म "विकिमिक्लि-" ॥ (उणा-३४०) ॥
इति किद् मः ॥ ९ ॥ "सामप्रामन्" ॥ (उणा-९१९) ॥ इति मनि मिपा
तनाद् शुष्म वक्ष्यवक्तिः ॥ १० ॥ शक्यतेऽस्या परौ जेतु शक्ति ॥ ११ ॥ ऊ-
र्ध्वनमूजः पुंस्त्रीलिङ्ग, ऊगपि ॥ १२ ॥ सहते शत्रुमनेन सह वस्त्रीवक्तिः, "अस्"
॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ १३ ॥

युद्धं तु सङ्ग्रह्य कलि ।

समासाहवसम्प्रहारसमरा बन्धु युदायोधन

सस्फोट कलहो मूष प्रहरण सयद्रणो विग्रह ॥ ४६० ॥

द्वन्द्व समाघातसमाह्वयामि-

सम्घातसमर्द्धममित्प्रघाता ।

आस्कन्दनाजिप्रधनान्यनीक-

मभ्यागमश्च प्रविदारण च ॥ ४६१ ॥

समुदाय समुदयो राटि समितिसङ्गरो ।

अभ्यामर्द्ध सम्पराय समीक साम्परायिकम् ॥ ४६२ ॥

आस्कन्द सयुगं च

युष्मन्तेऽत्र युद्धम् ॥ १ ॥ सप्तसतेऽत्र सङ्ग्रह्य पुक्तीबलिङ्गा, "बद्धो वाक्चि" ॥ ४।४।४ ॥ इति श्वादेष्ट ॥ २ ॥ कल्पते क्षिप्पतेऽत्र कलि पुक्तिङ्, "पदिपठि-" (उणा-१०७) इति इ ॥ ३ ॥ सङ्ग्रह्यमयन्तेऽत्र सङ्ग्रह्यम् ॥ ४ ॥ आह्वयन्ते योद्धारोऽत्रेष्वाह्वय, "आहो युद्ध" ॥ ५।३।४३ ॥ इत्यसि बस्यो ल् ॥ ५ ॥ सम्प्रहरन्तेऽन्मोन्त्य प्रन्त्यत्र सम्प्रहार ॥ ६ ॥ समिपूते सङ्घन्तेऽत्र समरः पुंश्रीव पुंनाभि-" ॥ ५।३।१३० ॥ इति ष ॥ ७ ॥ जायते वि द्वेषाच्चन्य 'भध्यगय-" ॥ ५।१।७ ॥ इति य' पुंश्रीबलिङ्गावेतौ ॥ ८ ॥ युष्मन्तेऽस्या युद्धं कुधादित्वात् क्षिप् ॥ ९ ॥ आहुष्मन्तेऽस्मिन्नायोधनम् ॥ १० ॥ सस्फुटम्बत्र कातरहवमानि सस्फाट सस्फेट इत्यन्ये सस्फेट इति मरत् ॥ ११ ॥ कल्पते क्षिप्पतेऽत्र कलह, 'कूपूकटि-" ॥ (उणा-५८९) ॥ इत्यहः कस्मं हीनकल इन्तीति वा 'कचित्' ॥ ५।१।१७१ ॥ इति कः, कस्मं जहातीति वा "इपापो बहुसं-" ॥ २।४।९९ ॥ इति पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ १२ ॥ 'मूषूत् उन्धे' मर्धते शाभितैर्मर्ध "नाम्मुपान्स्-" ॥ ५।१।५४ ॥ इति कः ॥ १३ ॥ प्रहरन्तेऽत्र प्रहरणम् ॥ १४ ॥ संयतन्ते संयच्छन्ति वाऽत्र संयत् श्लोबलिङ्गा- भमरस्तु-"भियां संयत्" इत्याह ॥ १५ ॥ रणन्ति हुन्दुमयाऽत्र रण पुंश्रीबलिङ्गा पुंनाभि-" ॥ ५।३।१३० ॥ इति बाहुलकाद् षः ॥ १६ ॥ विग्रहन्त्यत्र विग्रहः ॥ १७ ॥ ४६० ॥ शौ शौ युष्मन्तेऽत्र द्वन्द्वं प्रयोहरादित्वात् बन्धते वीरैरिति वा "प्रहङ्गा" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपासते, 'समासकस्यपुष्मेपु' इति मोजः ॥ १८ ॥ सङ्घस्या भन्ति परस्य रमत्र समाघात ॥ १९ ॥ संघृच्छन्त्याह्वयं नामात्र समाह्वय ॥ २० ॥ अभिसम्पतन्त्यत्र अभिसम्पातः ॥ २१ ॥ समुद्गन्त्यत्र सम्पर्द्धः ॥ २२ ॥ संयमित् सङ्घन्तेऽत्र समित् 'कुसम्पदादि-" ॥ ५।३।११४ ॥ इति क्षिप् ॥ २३ ॥

प्रकर्षेण प्रन्त्यत्र प्रघात ॥ २४ ॥ आस्कन्दन्त्यत्र आस्कन्दनम् ॥ २५ ॥ अत्र
 न्यधिषिपन्त्यस्यामाजि श्रीलिङ्ग "पादाभास्याजि-" ॥ (उणा- ६२०) ॥ इति
 णिदि ॥ २६ ॥ प्रघनति हन्ति प्रघन, घनिर्मरणार्थोऽत्र निघनवत् ॥ २७ ॥ अनन्ति
 जीवन्ति सुभटा अनेन अनीक पुङ्गीबलिङ्ग, अनीक सैन्यमस्त्यत्र वा, अत्रादित्वा
 द ॥ २८ ॥ अभ्यागच्छन्त्यस्मिन्नभ्यागम ॥ २९ ॥ प्रविदायतेऽत्र प्रविदारणम् ॥ ३० ॥
 ॥ ४६१ ॥ समुदयन्ते मिन्नन्त्यत्र समुदात्र ॥ ३१ ॥ समुद्यन्त्यत्र समुदय ॥ ३२ ॥
 रटन्ति फलहायन्तेऽस्या राटि श्रीलिङ्ग, "कमिषमि-" ॥ (उणा- ६१८) ॥ इति
 बहुवचनाद् णिदि ॥ ३३ ॥ सयन्ध्यस्यां समितिः, इत्रादित्वात् कि ॥ ३४ ॥
 सङ्गिरन्ते मगूणन्ति याऽत्र सङ्गरः ॥ ३५ ॥ अभ्यामृद्नन्ति अस्मिन्नभ्यामर्द ॥ ३६ ॥
 सम्परैति मृत्युरत्र सम्परायः, पुङ्गीबलिङ्ग ॥ ३७ ॥ समीयतेऽत्र समीक "सुपी
 कास्तिक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इति के निपास्रत् ॥ ३८ ॥ सम्परायो मृत्यु प्रयो
 जनमस्य साम्परायिकम् ॥ ३९ ॥ ४६२ ॥ आस्कन्दन्त्यत्र कतरा आस्कन्द ॥ ४० ॥
 सयुज्यन्तेऽत्र सयुग पुङ्गीबलिङ्ग, स्पादित्वात् के न्यङ्क्वादित्वाद् गत्व, सङ्गता रय
 युगा अत्रेति वा ॥ ४१ ॥

अथ नियुद्ध तद्मुजोद्धवम् ।

तत् युद्ध बाहुमिर्जनितम्, नियत युद्ध नियुद्धम् ॥ १ ॥

पटहाडम्बरौ तुल्यौ

पटे हन्त्यते स्म पटहो बाणविशेषः, यद्बाणस्पति - "महासमरदर्शे तु पटहाड-
 म्बराधुभौ ॥ १ ॥ आदम्यते आडम्बर, "जठर-" (उणा- ४०३) इत्यरे नि
 पात्यते पुष्पतीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

सुमुल रणसङ्कुलम् ॥ ४६३ ॥

साम्मन्त्यनेन सुमुल, "कुमुल्लुमुल्ल-" ॥ (उणा- ४८७) ॥ इत्युक्ते निपात्य
 ते ॥ १ ॥ रणेन सङ्कुल रणसङ्कुलम् ॥ २ ॥ ४६३ ॥

नासीरं त्वप्रयानं स्यात्

"णाद्यद् शब्दे" नासते नासीरं "अम्बीरामीर-" ॥ (उणा- ४०२) ॥ इतीरे
 निपात्यते, श्रीफलीयलिङ्गोऽय, बैजयन्ती तु- "नासीरोऽम्बी" इत्याह ॥ १ ॥ अत्रे
 भानमस्य अप्रयानम् ॥ २ ॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ।

अवमर्दनमवमर्द ॥ १ ॥ पीड्यते पीडनम् ॥ २ ॥

१ प्रपातस्त्वभ्यवस्कन्दो घाट्यभ्यासादनं च स ॥ ४६४ ॥

प्रपतत प्रपात छसाद्राक्रमणमित्यथ ॥ १ ॥ अभ्यवत्कन्दनमभ्यवत्कन्द,
भवत्कन्दोऽपि ॥२॥ धावन्तोऽन्त्यस्यां घाटि पृषोदरादित्वात्, कथां घाटी ॥३॥
अभ्यासाद्यतेऽभ्यासादनम् ॥ ४ ॥ ४६४ ॥

तद् रात्रौ सौप्तिक

तदभ्यासादनं निशि सुतेषु सर्वं सौप्तिकम्, अभ्यासादित्वादिकम् ॥ १ ॥

वीराशंसन त्वाजिभीष्मम् ।

वीरा आशंसन्तेऽत्र वीराशसनम् ॥ १ ॥ भाजे सङ्ग्रामस्य नीप्साऽति-
घोरा भूमिः “वीराशंसनी” इत्यमरः ॥

नियुद्धभूरक्षवाट ,

असौ मत्सनां युद्धस्य भ्यबहारस्तस्य वाटोऽक्षवाटः ॥ १ ॥

मोहो मूर्च्छा च कश्मलम् ॥ ४६५ ॥

मोहन मोह प्रहार ॥ १ ॥ मूर्च्छनं मूर्च्छा ॥ २ ॥ ‘कश्मलं क्वाति
वैश्विभ्यादनेन कश्मलं ‘श्विकृटि-’ (उणा- ५०२) इति मत् ॥ ३ ॥ ४६५ ॥

वृषे माविनि वा युद्धे पानं स्याद्वीरपाणकम् ।

वीराणां मद्यपानं वीरपाणं ‘पानस्य भावकरणे ॥ २ । ३ । ६९ ॥ इति
पात्वम् ॥ १ ॥

पलायनमपमानं सदावद्रवविद्रवा ॥ ४६६ ॥

अपक्रम समुत्प्रेभ्यो द्राव

पस्मयते पलायनम् ॥ १ ॥ अपस्तस्य यावतेऽपमानम् ॥२॥ सदावन सदाव,
‘युद्धोः’ ॥ ५ । ३ । ५९ ॥ इति घम् ॥ ३ ॥ द्रवण द्रव ॥ ४ ॥ विद्रवण
विद्रव ॥५॥ ४६६ ॥ अपास्तस्य क्रमवमपक्रमं ॥६॥ समुत्प्रेभ्यो परो द्रावणान्द्रव, सद्र
वणं संद्राव “युद्धो” ॥ ५ । ३ । ५९ ॥ इति घम् ॥७॥ “युद्धो-” ॥५॥ ३ । ५७ ॥
इति घमि उद्द्रावः ॥ ८ ॥ “प्रात्सुद्रस्यो” ॥ ५ । ३ । ६७ ॥ इति घमि प्रद्रा-
व, नद्यनमपि ॥ ९ ॥

अथ विजयो जय ।

विजयनं विजय ॥ १ ॥ जीयते जयः ॥ २ ॥

पराजयो रणे मङ्ग

पराजयनं पराजयः ॥ १ ॥

दमरे द्विम्बविष्ठवौ ॥ ४६७ ॥

दाम्यति डमरः लुप्थ्यादि अशस्तकलह इत्येके “दमेणिद्वा दस्य डः-” (उणा-
४०२) इत्यर तत्र ॥ १ ॥ डमन्तेऽस्माद् डिम्यः पुक्लीबलिङ्ग, डीनी कभाति
डिम्य ॥ २ ॥ विडयन विडय ॥ ३ ॥ ४६७ ॥

शेषधात्र-

स्याच्छृगाली तु विडये ।

वैरनिर्यातन वैरशुद्धिवैरप्रतिक्रिया ।

‘यतण् निष्कारोपस्कारयो’ निर्मात्यते शोष्यते निर्मातन वैरस्य निर्यातन वैर
निर्यातनम् ॥१॥ वैरस्य शोभन वैरशुद्धिः ॥२॥ वैरस्य प्रतिकारो वैरप्रतिक्रिया ॥३॥

बलात्कारस्तु प्रसम हठ ,

बलादित्यभ्यय हठार्थे’ बलात् करण बलात्कारः ॥ १ ॥ प्रगता समा अत्र
प्रसम, समया युक्तयुक्तविचारो लभ्यते क्लीबलिङ्गाऽयम्, वैजयन्ती तु-“प्रसमो
ऽस्त्री बलात्कार” इति पुम्प्याह ॥ २ ॥ हठति हठः ॥ ३ ॥

अथ स्त्रलित छलम् ॥ ४६८ ॥

स्त्रलन मार्गाबलनं स्त्रलितम् ॥ १ ॥ छपति छलम् ॥ २ ॥

परापर्यऽभितो भूतो जितो भग्न पराजित ।

परादिशब्देभ्य परो भूत पराभूत ॥१॥ परिभूत ॥२॥ अभिभूत ॥३॥ जीवते
स्म जितः ॥४॥ मज्यते स्म भग्नः ॥ ५ ॥ पराजीवते स्म पराजितः ॥ ६ ॥

पलायितस्तु नष्ट स्माद् गृहीतदिक् तिरोहित ॥ ४६९ ॥

पराध्वय भयते पलायित, “उपसर्गस्वामी” ॥ २ । ३ । १०० ॥ इति
रस्य छत्रम् ॥ १ ॥ नश्यति स्म नष्टः ॥ २ ॥ गृहीता दिग् येन गृहीतदिक् ॥ ३ ॥
तिरोधत्ते स्म तिराहितः ॥ ४ ॥ ४६९ ॥

जिताह्वो जितकाशी

जित आह्वोऽनेन जिताह्वः ॥ १ ॥ जितेन काशते जितकाशी ॥ २ ॥

प्रस्कम्पपतितौ समौ ।

प्रस्कन्दते स्म प्रस्कम्पः ॥ १ ॥ पतति स्म पतितः ॥ २ ॥

चार कारा गुप्तौ

चरन्त्यत्रेति चारः, के चारकोऽपि ॥ १ ॥ क्रियते कीर्यते वाऽस्यां कारा
भिवादित्वादि साधु ॥ २ ॥ गुप्यतेऽस्यां गुप्तिर्भयनागारं तत्र ॥ ३ ॥

बन्धां ग्रहक प्रोपतो ग्रह ॥ ४७० ॥

बन्दते स्तौति भयेन बन्दी, हठाकृष्टा स्त्री, बम्बतो हस्ते क्षिप्तो राजपुत्रादिश्च,
यदाहु- बन्दी स्वात् पणबन्धस्य ' इति भन्ति गौरादित्वात् खिस्तत्र ॥ १ ॥ गृह्यते
ग्रहः, के ग्रहक ॥ २ ॥ प्राणशब्दाभ्यां परो ग्रहः प्रग्रहः, उपग्रहः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४७० ॥

प्रातुर्वर्ष्यं द्विजक्षत्रवैश्यशूद्रा नृणां भिद्व ।

प्राङ्गण, क्षत्रिय, वैश्य शूत्रयेति वक्ष्यमाणा मनुष्याणां भिदो जातिविशेषाः,
वर्ष्यन्ते इति वर्णा, चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ष्यं भयजादित्वात् स्वार्थे ङ्यञ् ॥ १ ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ॥ ४७१ ॥

चत्वार आश्रमा

ब्रह्मचर्यादयोऽर्वा द्विजातीनां वक्ष्यमाणाश्चत्वारः आश्राम्यन्ति तपस्यन्श्रेणि
क्षेत्रमा, तास्म्यात् पुमांस पुंस्त्रीबलिङ् ॥ १ ॥ ४७१ ॥

तत्र वर्णा स्याद् ब्रह्मचारिणि ।

तेष्व्वाभ्येपु आधो वर्णशब्दो ब्रह्मचर्यपर्यायं वर्णोऽस्ति अस्य वर्णा "वर्णाद्
ब्रह्मचारिणि" ॥ ७ । २ । १९ ॥ इतीन् ब्रह्म वेदाः, ब्रह्म तपः, ब्रह्म ज्ञानं च
क्षेत्रं तच्छरणाजयस्य ब्रह्मचारी तत्र ॥ १ ॥

ज्येष्ठाश्रमी गृहमेधी गृहस्थ स्नातको गृही ॥ ४७२ ॥

ज्येष्ठश्चासौ आश्रमी च ज्येष्ठाश्रमी,

यन्मनु-

यस्मात्प्रमोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माद् ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ १ ॥

एहेण मघते गृहमेधी ॥ २ ॥ गृहे तिष्ठति गृहस्थ ॥ ३ ॥ वेदं समाप्य
स्नात स्नातकः "स्नाताद्देवसमाप्तौ" ॥ ७ । ३ । २२ ॥ इति क ॥ ४ ॥
गृहमस्यास्ति गृही ॥ ५ ॥ ४७२ ॥

वैखानसो वानप्रस्थ

विशेषेण खनति कन्दफसमूहानि वैखानसः 'फनस' ॥ (उणा-५७३) ॥
इत्यसे निपास्यते ॥ १८ प्रतिष्ठन्तेऽत्र प्रस्थ वनस्य प्रस्थे मरुो पामप्रस्थ ॥२॥

मिक्षु सान्म्यासिको यति ।

कर्मन्दी रक्तवसन परित्राजकत्तापसौ ॥ ४७३ ॥

पाराक्षरी पारिकाङ्गी मस्करी पारिरक्षक ।

मिक्षुपशीलो मिक्षु ॥१॥ कर्मणां सन्म्यासः प्रयोजनमस्य सांम्यासिकः ॥२॥

यततेऽपवगाय मति ॥ ३ ॥ कर्मन्देन प्रोक्त भिक्षुसूत्र वेत्थर्षति वा कमन्दी,
 “ वृषाभकर्मन्दात् ” ॥ ६ । ३ । १९० ॥ इति ॥ ४ ॥ रक्त वसनमस्य रक्तव
 सनः ॥ ५ ॥ परिग्रय्य सर्वं सन्धस्य प्रमति परियाजक ॥ ६ ॥ तपः क्षीलमम्य
 तापस , “ अहस्वाच्छत्रादे- ” ॥ ६ । ४ । ६० ॥ इत्यम् , तपोऽम्यास्तीति वा
 ज्योत्स्नादित्वाद्गन्, तपस्म्यपि ॥ ७ । ४७३ ॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्र वेत्त
 धीते वा पाराशरी, “ शिखाक्षिपाराशर्यापद्यभिक्षुसूत्रे ” ॥ ६ । ३ । १८९ ॥ इति
 गिन् ॥ ८ ॥ परिकाङ्क्षति पारिकाङ्क्षा बाहुलकादीषः ॥ ९ ॥ माकरणशीलो मस्करा
 स ष्याह-मा कृपत कमाणि शान्तिष ध्रेमसीति, वर्चस्कादित्वात् साधु ॥ १० ॥
 परिरक्षा प्रयोननमस्य परिरक्षिक ॥ ११ ॥

स्थाण्डिल स्थण्डिलशायी य शेति स्थण्डिले व्रतात् ॥ ४७४ ॥

स्थण्डिल एव शेते स्थाण्डिल , “ स्थण्डिलाच्छेते प्रती ” ॥ ६ । २ । १३९ ॥
 इत्यम् ॥ १ ॥ स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशायी, ‘ प्रताऽऽनीक्ष्ये ” ॥ ५ । १ । १५७ ॥
 इति गिन् ॥ २ ॥ ४७४ ॥

तप क्लेशसहो दान्त

तप क्लेश सहते तप क्लेशसह , तपःक्लेशाऽनुद्भिन् ॥ १ ॥ इत्यते स
 दान्तः, “ णौ दान्त- ” ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति क्ते साधु ॥ २ ॥

शान्त श्रान्तो जितेन्द्रिय ।

शान्त्यति स शान्त ॥ १ ॥ श्रान्त्यति स शान्त ॥ २ ॥ जितामीन्द्रियाप्य
 नेन जितेन्द्रिय ॥ ३ ॥

अवदानं कर्म शुद्ध

अवदीयतेऽनेन अवदानम् ॥ १ ॥ शुद्धं सौत्कर्यं कर्म चरितम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणस्तु त्रयीमुखः ॥ ४७५ ॥

भूदेवो वाढवो विप्रो ब्रह्माभ्या जातिजन्मजा ।

वर्णज्येष्ठ सूत्रकण्ठ पट्कर्मा मुन्वसम्भव ॥ ४७६ ॥

वेदगर्भ शमीगर्भ साधित्रो मैत्र एतस ॥

ब्रह्मणोऽपत्य ब्राह्मण , “ ब्रह्मोऽपत्ये ” ॥ ६ । १ । २८ ॥ इत्यणि “ जा
 ती ” ॥ १ । ४ । ८ ॥ इत्यत्र अत्रपत्य एवेति नियमात् ‘ अशर्मणोऽमनो ” ॥ १ । ४ । ५९ ॥
 इत्यन्तस्तरादिलोपो न भवति, ब्रह्म अगति वा वृषोदरादित्वात् ब्रह्माप्यभेदोपवा
 रात् ॥ १ ॥ त्रयी ऋग्यजुः सामवेदा मुखेऽस्य त्रयीमुखः ॥ २ ॥ ४७५ ॥ भुवि
 देवो भूदेवः ॥ ३ ॥ वाङ्म इवाऽऽपत्त्वाद् वाङ्म , वदवा ब्राह्मणी तदपत्यमिति

वा ॥४॥ विविध प्राप्तिं पूरयति विप्र, विशेषेण पातीति वा “हुरधुर-” ॥(उणा-
३९६)॥ इति रे निपात्यते ॥५॥ अमाभ्यां परे जातिर्म्मजा मातुरम विजनन
द्विर्तामं मौञ्जिबन्धनम्” इति स्मृतेः, द्वे जाती जन्मनी वाऽस्य द्विजातिः ॥६॥ द्विजन्मा
॥७॥ द्विर्जातो द्विज ॥८॥ अमे मादौ, अमाद् मुखाद् वा जातिर्म्मन्म वाऽस्य अम
जाति ॥ ९ ॥ अमजन्मा ॥ १० ॥ अमे अमाद् वा जातोऽमज ॥११० ॥ वर्णानां
उपेष्टो बन्जयेष्ट ॥१२॥ सूत्र यज्ञोपवीत कण्ठऽस्य सूत्रकण्ठ ॥१३॥ पद्-अभ्ययनम्,
अभ्यापनम्, यजनम्, याजनम्, दानम्, प्रतिग्रहयेति कमाप्यस्य वदूकर्मो ॥१४॥ ब्राह्मणो
मुखात् सम्भवति मुक्तसम्भव यच्छ्रुति ‘ ब्राह्मणोऽस्य मुक्तमासीत्’ इति ॥१५॥ ४७६॥
वेदा गर्भेऽस्य वेदगम ॥१६॥ क्षमीगर्भोऽग्निं स इव वस्मरत्वात् क्षमीगर्भः ॥१७॥
सावित्री देवताऽस्य सावित्रा, सावित्र्यनुबन्धन विना मौञ्जीबन्धनाऽभावात्, यन्मनु -
‘ तत्र यद् ब्राह्मजन्माऽस्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।

तत्राऽस्य माता सावित्री पिता त्वाचाम उच्यते ॥” इति

॥ १८ ॥ मित्रो देवताऽस्य मैत्र ॥ १९ ॥ एतीत्येतस इणः ” ॥
(उणा-५८१) ॥ इति तस ॥ २० ॥

बट्ट पुनर्माणवक

बट्टति वेष्टमति मौञ्जी बट्ट “बट्टतू” ॥(उणा-७१६)॥ इत्यु ॥१॥ मनोरपस्त्रं
कुस्त्रित मूढ माणव, “माणव कुस्त्रायाम्” ॥ ६१११५५ ॥ इत्यपि साधु, मणति
शब्दायते इति वा ‘ मणिवसोभित्’ ॥ (उणा-५१६) ॥ इत्यव, के माणवक ॥२॥

मिक्षा स्याद् प्रासमात्रकम् ॥ ४७७ ॥

मिक्षयते भिक्षा, प्रास इव प्रासमात्रम्, यदाहु -

“प्रासप्रमाण भिक्षा स्यादप्रप्रासबनुष्टवम् ।

अप्र यदुर्गुणं प्राहुर्इन्तर्करं द्विबोत्तमा ॥ इति ॥ १ ॥ ४७७ ॥

उपनायस्तूपनयो वदूकरणमानय ।

उपनायमुपनायो मौञ्जीबन्धनम्, यन्मनु - ‘गमाष्टमेऽन्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्यो
पनायनम् ॥ १ ॥ उपनयममुपनयः ॥२॥ अष्टवर्षेऽह्नि स्मृत्येन वदूकरणम् ॥३॥
आनयनमानय ॥ ४ ॥

अमीन्धनं स्वमिर्कार्यमामीप्रा चाधिकारिका ॥ ४७८ ॥

अमिरिष्यतऽस्मिन् अमीन्धनम् ॥ १ ॥ अमेः कार्यममिर्कार्यम् ॥ २ ॥ अमि
मिन्धेऽमीध् अतिविशेषेण तस्येवमामीप्रा “शुद्धेऽमीधो र्म्वय” ॥ ६१३१७४ ॥
इति रण्, प्रहादित्वात् स्वार्थेऽञि आमीप्रीत्यपि ॥ ३ ॥ अमेः करणमधिकारिका
माव” ॥ ५१३१२२ ॥ इति षक” ॥ ४ ॥ ४७८ ॥

पालाशो दण्ड आपादो व्रते

व्रते ब्रह्मचर्याधमकर्मणि, पलाशस्य विकारोऽवयवो वा पालाश, "प्राप्यौपधि-" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ दण्डो यष्टिः, आपादा प्रयोजनमस्य आपाद "विशाखाऽऽयाताद् मन्यदण्डे" ॥ ६।४।१२० ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

राम्भस्तु वैणव ।

व्रते दण्ड इत्येष, रम्भा वेणुपमाय, रम्भाया विकारो राम्भा, "प्राप्यौपधि-" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् ॥ १ ॥ वेणोर्विकारो वैणव, 'स्रक्षादे' ॥ ६।२।५९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

वैल्व सारस्वतो रौच्य

व्रते दण्ड इत्येष, विल्वस्य विकारोऽवयवो वा वैल्व ॥ १ ॥ सारस्वती-रुच्य शब्दौ विल्वपमायौ, सारस्वत्या विकार सारस्वत ॥ २ ॥ रुच्यस्य रौच्य ॥ ३ ॥

पैल्वस्त्वौपरोधिक ॥ ४७९ ॥

व्रते दण्ड इत्येष, पीळोर्विकार पैल्व ॥ १ ॥ समीपमागच्छतां दुष्टसत्त्वानां रोषो निवारण प्रयोजनमस्य इकणि, प्रुपोदरादित्वात् औपरोधिक ॥ २ ॥ ४७९ ॥

आश्रत्यस्तु जितनेमि

व्रते दण्ड इत्येष, अश्रत्यस्य विकारोऽवयवो वाऽऽश्रत्यः ॥ १ ॥ ध्रुवजन्तु धातेन जिता नेमिरनेन जितनेमिः ॥ २ ॥

औदुम्बर उल्लङ्घल ।

व्रते दण्ड इत्येष, उदुम्बरस्य विकारोऽवयवो वा औदुम्बर ॥ १ ॥ उदुम्बर पमाय उल्लङ्घलशब्दः, उल्लङ्घलस्य विकारोऽवयवो वा उल्लङ्घल, "प्राप्यौपधि" ॥ ६।२।३१ ॥ इत्यण् "सम् बहुल पुष्पमूले" ॥ ६।२।५७ ॥ इति तस्य ङप् ॥ २ ॥

मनुस्तु- ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो पादखापिरौ ।

पैल्वौदुम्बरो वैश्यो दण्डानहन्ति धमतः ॥ इत्याह ।

जटा सटा

व्रामते तपसि जटय, सपस्विना प्रथितः केशसङ्घात ॥ १ ॥ सन्मते सटा "नमितनि-" ॥ (सणा- १३९) ॥ इति टौ न लृच् च, 'जट सङ्घाते' 'पट अवयवे' इत्यनयोर्वाऽन् ॥ २ ॥

शुषी पीठ

सपस्विना पीठम्, शुषन्तः सीदन्कस्यां शुषी, प्रुपोदरादित्वात् स, गौरादित्वात् श्री इमीत्यपि ॥ १ ॥ २ ॥

कुण्डिका तु कमण्डलु ॥ ४८० ॥

कुण्डते कुण्डी 'भाजगोण' ॥ २।४।३० ॥ इत ही, के कुण्डिका ॥ १ ॥
 कं पानीयमानस्यऽत्र कमण्डलु पुत्राविति "गृह्यसुगण्डलुमण्डलव" ॥ (उपा-
 ८२४) ॥ इत साधु क जल भण्डे मध्ये स्याति वा ॥ २ ॥ ४८० ॥

धोत्रियश्छान्दस

छन्दोऽर्षति धोत्रिय छन्दोऽर्षति धोत्रिय वा" ॥ ७।१।१७३ ॥ इतीय
 धोत्रादस्य पत्रे " तद् वेद्य " ॥ ८।२।११७ ॥ इत्यभि छान्दस ॥ १ ॥ २ ॥

यथा स्वादिष्टा स्याद् मन्वे मती ।

याजको यजमानश्च

यजत मया ॥ १ ॥ आद्रिद्यति स्वाम्बेन आदद्य मये यज्ञे मती सति
 मम ॥ २ ॥ यजात याजकः ॥ ३ ॥ यजते यजमानः "पूज्यत्र शान" ॥ ५।२।२३।४ ॥

सोमयाजी सु दीक्षित ॥ ४८१ ॥

सोमेन यजति सामयाजी ॥ १ ॥ रीसा सजाताऽन्म बीक्षित ॥ २ ॥ ४८१ ॥

इज्याशीलो यायजूक

इज्या यजन क्षीलमस्य इज्याशीलः ॥ १ ॥ यथं यजनशीलो यायजूक,
 "यत्रिप्रपि" ॥ ५।२।४७ ॥ इति यदन्तात् मन्वेरूक ॥ २ ॥

यज्या स्यादासुतीषल ।

इदवान् यज्या, "सुयजोऽवनिप्" ॥ ५।१।१७२।१ ॥ आसुतिः सोमसभा
 नमस्सऽस्य आसुतीषल कृम्यादित्वाद् बलम् बलमपिप्रादे' ॥ ३।२।८२ ॥ इति
 वीथ १ ॥ २ ॥

सोमप सोमपीषी स्यात्

सोम पिपति सोमप ॥ १ ॥ पान पीषी, 'नीनूर' ॥ (उपा-२२७) ॥
 इति क्तिन् य सोमपस्य पीषोऽन्मस्य सोमपीषी ॥ २ ॥

स्पपतिर्गी पतीष्टिकृत् ॥ ४८२ ॥

गी-पतेर्बृहस्पते इति मशं करोतीति गी-पतीष्टिकृत्, बृहस्पतिसभेन वेदना
 स्वापमतीति स्पपति ॥ १ ॥ २ ॥ ४८२ ॥

सर्ववेदास्तु सर्वस्वदक्षिणं यज्ञमिष्टवान् ।

सर्वं निष्कम्पसात् सर्ववेदा, अस्त ॥ (उपा-२५२) ॥ इत्यस् ॥ १ ॥ सर्वस्व
 दक्षिणाऽत्र सबसपक्षिणकमिष्टवान् ॥ २ ॥

यजुर्विद्वध्वर्यु

यजुर्वेद वेत्ति यजुर्वित् ॥ १ ॥ अप्वर याति अप्वयु, "केवयुमुरणु" ॥ (उणा-
७४६) ॥ इति निपात्यते ॥ २ ॥

ऋग्विद् होता

ऋग्वेद वेत्ति ऋग्वित् ॥ १ ॥ जुहोतीति होता, "हृपूह" ॥ (उणा-८६३) ॥
इति वृ ॥ २ ॥

उद्गाता तु सामवित् ॥ ४८३ ॥

सामान्युद्गामति उद्गाता, "हृपूह" ॥ (उणा-८६३) ॥ इति वृ ॥ १ ॥
सामवेद वेत्तीति सामवित् ॥ २ ॥ ४८३ ॥

यज्ञो योग सव सप्र स्तोमो मन्युर्मख ऋतु ।

सखर सप्ततन्तुष्व वितान बर्हिरध्वर ॥ ४८४ ॥

इज्यते यज्ञ, "यजिस्वपि" ॥ ५।३।८५ ॥ इति न ॥ १ ॥ यमि याग
॥ २ ॥ सूयते सोमोऽप्र सव ॥ ३ ॥ सीदन्त्यप्र वेवा सप्रम्, "हुयामा"
(उणा-४५१) ॥ इति प्र ॥ ३ ॥ स्तुवन्ति अत्र यज्वान स्तोम, "अर्तीरि"
(उणा-३३८) ॥ इति मः, स्तोम्यते स्वाप्यते वा ॥ ५ ॥ मन्यतेऽसौ मन्यु पुंलिङ्ग,
"यजिष्पि" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति युः ॥ ६ ॥ मखन्ते वेवा अप्र मखः, 'मह
रुषास्य वा' ॥ (उणा-८९) ॥ इति खौ हस्य, मखति धर्ममेति वा ॥ ७ ॥
क्रियते खगकर्मैः क्रतुः पुलिङ्ग "हस्ताम्यां क्रि" ॥ (उणा-७८०) ॥ इत्यतु
॥ ८ ॥ सखीर्बन्ते दमा अप्र सखरः, 'पुनामि' ॥ ५।३।१३० ॥ इति घः ॥ ९ ॥
पद्मबन्धाय सप्त तन्तुबोऽप्र सप्ततन्तुः पुलिङ्ग यद्वा सप्तसङ्ख्यास्तन्तुबो मदा अस्य,
यदाह- अग्निष्टोमाय सस्था भेदाः सप्ताऽप्य तन्तव' इति ॥ १० ॥ वितन्त्यते वितानं
पुंल्लोपलिङ्ग ॥ ११ ॥ बृंहति बर्धते धर्मोऽप्र बर्हिः, स्त्रीबलिङ्गः 'बहिर्बर्हेनसृक् य'
॥ (उणा-९९०) ॥ इतीस् ॥ १२ ॥ न प्वरस्यप्वरः, अप्वारं रातीति वा
॥ १३ ॥ ४८४ ॥

अध्ययन ब्रह्मयज्ञ

अर्थायतेऽध्ययनं स्नाप्यायः ॥ १ ॥ ब्रह्मणे यजन दान ब्रह्मयज्ञः ॥ २ ॥

स्याद् देवयज्ञ आहुति ।

होमो होत्र वपदकार

देवेभ्यो यजनं देवयज्ञ ॥ १ ॥ आहूयतेऽस्यावमावाहुति ॥ २ ॥ ह्यते
होमः, "अर्तीरि" ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः ॥ ३ ॥ "हुयामा" ॥ (उणा-

४५१) ॥ इति त्रे होत्रम् ॥ ४ ॥ वपदकरण वपदकार ॥ ५ ॥

पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ॥ ४८५ ॥

तच्छ्राद्ध पिण्डदान च

पितृभ्यो यजन पितृयज्ञ ॥ १ ॥ तप्यतेऽनेन तपणम् ॥ २ ॥ ४८५ प्र
धदा प्रबोजनमस्य धाद पुञ्जेवक्तिः, श्रद्धादित्वावप् ॥ ३ ॥ पिण्डो दीयतेऽस्मिन्
पिण्डदानम् ॥ ४ ॥

नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ।

नृभ्यो यजन दानं नृयज्ञ ॥ १ ॥ अतिथयः पूज्यन्तेऽस्मिन्निति अतिथि
पूजनम् ॥ २ ॥

भूतयज्ञो बलि

भूतेभ्यो काकादिभ्यो यजनं भूतयज्ञ ॥ १ ॥ बल्यन्नेनेति बलिः पुत्रीशिवः ॥ २ ॥
उपसंहारमाह—

पञ्च महायज्ञा भवन्त्यमी ॥ ४८६ ॥

अमी ब्रह्ममहादयः, मन्मनु —

१ अर्घ्यापन ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बालभूता नृयज्ञाऽतिथिपूजनम् ॥ इति ॥ ४८६ ॥

पौर्णमासश्च दर्शश्च यज्ञौ पक्षान्तयो वृषक् ।

ह्यरुपक्षान्ते यज्ञः पूणमासां मन् पौर्णमासः, “मनुस्मृत्यादेरपु” ॥ ६।३।८९ ॥
॥ १ ॥ कृष्णपक्षान्त यज्ञः दर्शमवत्त्वाद् वृषः, आमावास्या इत्ययः ॥ १ ॥

सौमिकी वीक्षणियोष्टि

सोम प्रयोजनमस्याः सौमिक्ये ॥ १ ॥ वीक्षणायस्य दीक्षादस्य इधिरक्षिर्षा-
येष्टिः ॥ २ ॥

दीक्षा तु व्रतसमह ॥ ४८७ ॥

वीक्षण वीक्षा ॥ १ ॥ व्रतं चाकरो विप्रमहत्स्य संमहः ॥ २ ॥ ४८७ ॥ ।

श्रुति सुगहना कुम्भा

प्रियतेऽनवा इतिः कष्टकायावरणं प्रस्तावाद् यज्ञवाटस्य सा सुगहना निषिता
कुम्भवते आच्छाद्यतेऽनया कुम्भा, निषिमूषि— ॥ ५।३।१०९ ॥ इति अर् ॥ १ ॥

वेदी भूमि परिष्कृता ।

परिष्कृता चातुरक्ष्य मागार्ध भूषिता भूमिः ॥ १ ॥ विदन्सेवां वेदी, “ वि

दिशतेवा” ॥ (उणा- ६१०) ॥ इति इ , इयां वेदी ॥ २ ॥

स्थण्डिल चत्वर चान्या

अन्या यागार्थमसंस्कृता भूमि 'स्वस्र स्थाने स्थलन्ति तिष्ठन्त्यत्र स्थण्डिल,
“स्थण्डिलकपिल-” ॥ (उणा- ४८४) ॥ इतीले निपाव्यते ॥ १ ॥ अत्यते
चत्वर 'कृगुशू-” ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति षरद् ॥ २ ॥

यूप स्याद् यज्ञकीलक ॥ ४८८ ॥

यूयते पशुरनेन यूप , “युमुकु ” ॥ (उणा-२९७) ॥ इति प क्त्व व
पुकिङ्गोऽयम् , वैजयन्ती तु- “यूपोऽग्नी संस्कृतस्त्वम् ” इति ङीनेऽप्याह । अत्रे
पञ्चविंशसनाय कीलको महकीलकः ॥ १ ॥ ४८८ ॥

चपालो यूपकटके

तक्ष्णा बद्धितो यूपान्ने कटकाकृति , अप्यते उत्कीयते चपाल पुर्णवलिङ्ग ,
“कृगु-” ॥ (उणा- ४७५) ॥ इत्याल ॥ १ ॥

यूपकर्णो घृतावनौ ।

यूपस्य कर्णो यूपकर्णः । घृतस्य अन्ननिर्निपेकस्थान घृतावनिसात्र ॥१॥

यूपान्नमागे स्यात् तर्मे

तरन्त्यनेन यूप तर्मे, ' मन्' ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ह्यिषोऽयम्,
वाचस्पतिस्तु- “यूपान्न तर्मे न क्षियाम्” इति पुंस्यप्याह ॥ १ ॥

अरणिनिर्मन्यदारुणि ॥ ४८९ ॥

इयति षड्विंशतिन् अरणि पुर्णवलिङ्ग , “कृगु-” ॥ (उणा- ६३८) ॥
इत्यणिः, अग्नेनिर्मन्यनाय वाद क्त्व तत्र ॥ १ ॥ ४८९ ॥

स्युर्वेक्षिणाऽऽहवनीयगार्हपत्यास्त्रयोऽमय ।

दक्षिणे स्वाप्यत्वाद् दक्षिण ॥ १ ॥ आदोतम्य आहवनीय ॥ १ ॥ गृह
पतिना सप्रयुक्तो गार्हपत्यः, “इषपय ” ॥ ७११११ ॥ इति म निपाव्यते ॥ १ ॥

इदमभिप्रय त्रेता

इदमुक्तम्, प्रांन् इत्ता प्राप्ता त्रेता घृपोदरादित्वाद् एत्स ॥ १ ॥

प्रणीत संस्कृतोऽनल ॥ ४९० ॥

मन्त्रादिना संस्कृतोऽनल । प्रणीयते स्म प्रणीत ॥ १ ॥ ४९० ॥

ऋक् सामिधेनी घाय्या च समिदाधीयते यया ।

समिधामाधानी सामिधेनी ऋक्, 'समिध आधाने' ॥६॥३॥१६२॥ इति
टेन्यप् ॥ १ ॥ धीयते समिधमाधनया "धाय्यापाय्य" ॥५॥१॥२४॥ इति
प्यणि निपास्यते ॥ २ ॥

समिदिन्धनमेधेध्मत्तर्पणैवासि

समिष्यते बहिरनया समित् सपदादित्वात् क्विप् ॥१॥ इष्यतेऽनेन इभनम् ॥२॥
"दक्षनाऽबोदै" ॥४॥२॥५४॥ इति निपातनाद् नसोपे घमि एष ॥३॥ "बिलिभिलि-
॥(उणा-३४०)॥ इति मे इष्य ह्रीबलिङ्गाऽयम् वक्ष्यन्ती तु- "होमेन्धन स्यादि
प्योऽह्री" इति पुस्वप्याह ॥४॥ सुप्समिरनेन तप्पणम् ॥५॥ इष्यतेऽनेन एष ह्री
बलिङ्ग, "वेन्धिन्मा यादेधौ च" ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् ॥ ६ ॥

मस्य तु ॥ ४९१ ॥

स्वाद् भूतिर्भसित रक्षा क्षार

मस्य भस्वेनदीप्यो' सौत्रः भसित ठदिति मस्य ह्रीबलिङ्गः, "मन्"
॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥ ४९१ ॥ भूमतेऽनया भूतिः ॥ २ ॥ म
खि बहिना भसितम् ॥ ३ ॥ रक्षतेऽनया रक्षा ॥ ४ ॥ क्षरति क्षार, ज्वलादि
त्वाद् ण ॥ ५ ॥

पात्रं सुवादिक ।

पिबन्धनेन पात्र 'नीवाम्न्' ॥५॥२॥८८॥ इति प्रट् ॥ १ ॥

सुव' सूक्

सबलसात् सुवः, 'निष्पी' ॥(उणा-५११)॥ इति क्विच् षः ॥१॥ क्वरति
हिररस्या सूक् क्खित्त, "सोधिक्" ॥ (उणा-८७१) ॥ इति क्विच् ॥ २ ॥

अधरा सोपमृत्

सा सूक् अधरा । उपभिमते उपभट्, सपदादित्वात् क्विप् ॥ १ ॥

जुह् पुनरुत्तरा ॥ ४९२ ॥

जुह्वनया जुह् विष्णुह्वत् ॥५॥२॥८३॥ इति क्विपि छात्रः ॥ १ ॥
॥ ४९२ ॥

धुवा तु सर्वसंज्ञार्थे यस्यामाज्य निधीयते ।

धुवति धुवा "भृच्" ॥५॥१॥४९॥ इत्यप् ज्ञ्यादित्वाद् धुवाभाव ॥१॥

योऽभिमन्त्र्य निहन्येत स त्यात् पशुरुपाकृत ॥ ४९३ ॥

उप आमन्त्र्य क्रियते हन्यते स्म उपाकृत ॥ १ ॥ ४९३ ॥

परम्पराक शसन प्रोक्षण च मखे वध ।

परम्परामकृति परम्पराकम् ॥ १ ॥ क्षस्यते शसनम्, दामनमित्यन्वे ॥२॥

प्रोक्ष्यते प्रोक्षण रुक्षणया वध, प्रोक्ष्य हि बन्ने पशुह्न्यते ॥ ३ ॥

हिसार्थं कर्माभिचार त्यात्

विपक्षादीनां हिसामिमित्त कर्म उच्चाटनमारणादि, अभिमवित्तु धरणमभि
चारः ॥ १ ॥

यज्ञार्हं तु यज्ञियम् ॥ ४९४ ॥

यज्ञमर्हति यज्ञियम्, " यज्ञादिय " ॥ ६।१।१७९ ॥ १ ॥ ४९४ ॥

हवि साक्षाय्यम्

हूयते हविः क्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ सनीयते साक्षाय्यम्, " घाय्यांपाय्य " ॥
५।१।२४ ॥ इति प्यणि निपात्यते ॥ २ ॥

आमिक्षा शृतोष्णक्षीरग दधि ।

क्षीरशर पयस्या च

आमुदनाति चित्तम्, आमीयते क्षिप्यते दम्यन्नेति वा आमिक्षा " लाक्षाद्राक्षा " ॥
(उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते, शृतं पक्वमुष्ण तप्त च तद्रत दधि ॥ १ ॥
क्षीरस्व शरो मण्ड इव क्षीरशर ॥ २ ॥ पयसो भिक्वरः पयस्या " पयोद्रोय " ॥
६।२।३५ ॥ इति याः ॥ ३ ॥

तन्मस्तुनि तु वाञ्छिनम् ॥ ४९५ ॥

तस्या आमिक्षाया मस्तुनि मण्डे बज्रति वाञ्छिनम्, " विपिनाञ्जिना " (उणा-
२८४) ॥ इति इने निपात्यते ॥ १ ॥ ४९५ ॥

हृव्य सुरेभ्यो दातव्यः

हूयते हृव्यम्, अमिमुखेन सुरेभ्यो दातव्यमोदनम् ॥ १ ॥

पितृभ्य कव्यमोदनम् ।

प्राङ्गणमुखेन पितृभ्यो दातव्यमोदनम्, कृत्यते शब्दायते पितृभिः कव्यम् ॥१॥
उमममुभयत्रेति ध्रुतिष्ठा ।

आज्ये तु दधिमयुके पृषदाज्य पृषातक ॥ ४९६ ॥

पृषद्विदधिविबुभि सहितमाज्य पृषदाज्यम् दध्याज्यमित्यपि ॥१॥ पृष
द्विरहृषते पृषातक, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ४९६ ॥

दध्ना तु मधुसपृक्तं मधुपर्कं महोदय ।

मधुनः परं सपर्कं मधुपर्कम् ॥ १ ॥ महामुद्रयोऽम्मात् महोदय ॥ २ ॥

हवित्री तु होमकुण्ड

हृषतेऽस्यां हवित्री, 'वधिबदि' ॥ (उणा-४५९) ॥ इतीय ॥१॥
होमाम कुण्ड होमकुण्डम् ॥ २ ॥

हृष्यपाक पुनश्चरु ॥ ४९७ ॥

हृष्यस्य पाको हृष्यपाक ॥१॥ चर्यते भक्ष्यते चरु परं होतव्यम्, यद्वा हृष्यस्य
पाकोऽत्र हृष्यपाक स्वासी, चरन्सस्माद् देवविभूतानीति चरु पुक्तिः,
'विबदि' ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ ४९७ ॥

अमृत मञ्जशेपे स्मात्

न शिपतेऽनेन न मन्वस्यमृतम् ॥ १ ॥ यदस्य शेपो मञ्जशेपस्तत्र ॥ १ ॥

विधसो मुक्तशेषके ।

विशिष्टमदन विपसः ॥ १ ॥ मुक्तस्य शपो मुक्तशेपस्तत्र ॥ २ ॥
यन्मनु - विपसाशी भवेद् निक्ष निक्ष चागृहभोजन ।

विपसो मुक्तशेपे स्माद् यद्विशिष्टमघाऽमृतम् ॥

यज्ञान्तोऽवभृथ

यज्ञस्य अन्त समापन यज्ञान्त ॥ १ ॥ अत्रप्रियते पूर्वोत्तेऽनेन अवभृथ,
'अवभृथिन्दसमिन्म' ॥ (उणा-२२९) ॥ इति कित् च ॥ २ ॥

पूर्तं वाप्यादि

पूर्यते पूर्तं पुंर्द्धावलिङ्गः ।

वाद् च - वापीकूपनद्यायानि देवतासतनानि च ।

अमप्रदानमारामा पूतमार्माः प्रक्षयते ॥ १ ॥

इष्ट मल्लकिमा ॥ ४९८ ॥

इज्यते इष्टम् ॥ १ ॥ मल्लस्य क्व मल्लकिमा मागादि ।

यदाह - एकामिर्कर्म इवम जेताशी मल्ल इवते ।

अन्तर्बेदा ज्ञानमिष्टं तदभिर्धानते ॥ ४९८ ॥

इष्टापूर्त्तं तदुभय

तत् पूतमिष्टं च उभयमिष्टापूर्त्तं राजदन्तादित्वात् साधु ॥ १ ॥

यर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टर ।

यर्हिषां दर्भाणां मुष्टिर्बर्हिर्मुष्टिः, विस्तीर्यते विष्टरः पुंल्लोबलिङ्गः, “वे अ ॥ २।३।९३ ॥ इति पत्व ॥ १ ॥

अग्निहोत्र्यामिचित् चाऽऽहितामौ

अग्निहोत्रमस्यास्त्राऽग्निहोत्री ॥ १ ॥ अग्निं चितवानामिचित् “अग्नेषु ॥ ५।१।१९४ ॥ इति क्विप् ॥ आहितोऽग्निरनेनाऽऽहितामित्यत्र, अग्न्याहितोऽपि ॥ २

अथामिरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमग्निहोत्र

अग्नेः रक्षणमग्निरक्षणम् ॥ १ ॥ ४९९ ॥ अग्निराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम् ॥ २ ॥ अग्निर्हूयतेऽत्रिति अग्निहोत्र ॥ ३ ॥

दर्वी तु घृतलेखनी ।

दृणाति हव्यं दर्विं, ‘दृपुबुभ्यो विः’ ॥ (उणा-७०४) ॥ दृष्यां दर्वी ॥ १ ॥ घृतं लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमामिस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमाधममिहोमामि ॥ १ ॥ महत्त्वो ज्वाला अस्य महाज्वालः ॥ २ ॥ वीरयते वीरोऽग्निः, महात्त्वानौ वीरश्च महावीरः ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापमनेन प्रवर्गः ॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमघूमस्तु निगण

होमे घूमो होमघूमः ॥ १ ॥ नितरां गम्यते निगणः “गुण- ॥ ५।३।२८ ॥ इति ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विश्लेषेण स्तूयते स विष्टुतोऽग्निः, तस्मै वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्यर्शस्त्वाचमन

उपस्यर्शयतेऽग्निं आन्यस्मिन्नुपस्यसः, यन्मनुः—

उपस्यर्शय द्विभो नित्यमप्रमथात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्यशात् सम्यगग्निः आनि च सस्युशेत् ॥ ३ ॥

आचम्यतेऽम्नोऽत्र आचमनम् ॥ २ ॥

पारसोक्ती तु रोधने ॥ ५०१ ॥

परत्वं पारा, रोधनं रोक्, रोधनं घृतादिगाडीः प्रोक्षणं तम ॥ १ ॥ ५०१ ॥

प्रकारार्थं ध्यातमोमासमे

महाभि परमप्रभोतिभ्यासने समो मवात्तमात्, भ्याने तत् प्रस्यथैकतागतत्, भागमित्तवितिनिरोध, सगौरासतेडनेन भ्याममोमासमे तत् ॥ १ ॥

ॐ म प्रवागधीरात् ।

घृताभ्यगमिरीः

मवाभा तपत्ताभ्यासादेर्बैर्यस्तो महावर्नरी "महावस्तिराभपत्वात्तर्पिता" ॥ ५०१ ॥ इत्यत् सामास्ता ॥ १ ॥ घृतस्याभ्यगमस्य च अतिवैराभ्यगमिरीः ॥ ५०१ ॥

पादे रमात् महाडरतिरडाभिः । ॥ ५०२ ॥

मेवत् पादेरुभयतेडभ्रति, मवाभे नेवाम अभ्रतिः महाभ्रतिः ॥ १ ॥ मवाद् - रोधस्य घृताभ्यगेर्मे स वि महाभ्रतिः एयुता ॥ ५०२ ॥

पादे तु गुल्बनिष्कगता निपुणो महाभिन्वत् ।

मेवपादे वपुर्निर्गता जलकणा, महाभो मेवस्येव विप्वो महाभिन्वत् ॥ १ ॥

साकद्वगमधरी पारागर्ण

साकत्मेव कात्मेव वपवगभ्यमर्त साकत्ववधमात् ॥ १ ॥ पारागमतेडनेत् पारावमात् ॥ १ ॥

कदुपे विभिमग्री ॥ ५०३ ॥

कत्वमतेडनेत् विभिभोगशास्त्रेण कदुपत्तत् ॥ १ ॥ विभिभतेडनेत् विधि ॥ १ ॥ कावते मकत्वतेडनेत् प्रकमा ॥ २ ॥ ५०३ ॥

गुलेडह्वात्स रमात् मावा तीर्थे

मवा वैवताडत् मावा "वैवता" मवात् १०१ ॥ इत्यभि "मवाभा ॥ ५०४ ॥ इत्यत्तपत्तावित्तोरा, वैवेवस्तार्धेते वीवतेडनेत् तीर्थेत् ॥ १ ॥

कार्थे कनिमभोः ।

कनिमभोर्दूते का मवापतिरेवताडत् कार्थे तीर्थेत्, अत्रतिमभेव च १ ॥ ५०४ ॥ इत्यत्तात् ॥ १ ॥

विभं तर्जगुह्वात्

तर्जगुह्वात् विपती वैवताडत् विभं "वावपुषिपुषतो मा" ॥ १ ॥ इति का १ ॥

दृष्टापूर्त्तं तदुभय

तत् पूतमिष्टं च उभयमिष्टापूर्त्तं राजदन्तादित्यात् साधु ॥ १ ॥

वर्हिर्मुष्टिस्तु विष्टर ।

वर्हिषां दर्माणां मुष्टिर्बर्हिमुष्टिः, बिस्वीर्यते विष्टरः पुऋवीवलिङ्गः, “वे आ”
॥ २।२।२२ ॥ इति षत्व ॥ १ ॥

अग्निहोत्रमिचित् चाऽऽहितामौ

अग्निहोत्रमस्यास्त्वऽग्निहोत्री ॥ १ ॥ अग्निं चितवानामिचित् “अमेधे”
॥ १।१।११६४ ॥ इति क्विप् ॥ आहितोऽग्निरेनेनाऽऽहितामित्त्रः, अग्न्याहितोऽपि ॥ २ ॥

अथाग्निरक्षणम् ॥ ४९९ ॥

अग्न्याधानमग्निहोत्र

अग्ने रक्षणमग्निरक्षणम् ॥ १ ॥ ४९९ ॥ अग्निराधीयतेऽस्मिन् अग्न्याधानम् ॥ २ ॥
अग्निहोत्रेऽग्नेति अग्निहोत्र ॥ ३ ॥

दर्वा तु घृतलेखनी ।

एणाति हृष्यं बर्हि, “दूपुबृभ्यो वि” ॥ (उणा-७०४) ॥ इत्यां दर्वा ॥ १ ॥
घृत लिख्यतेऽनया घृतलेखनी ॥ २ ॥

होमामिस्तु महाज्वालो महावीर प्रवर्गवत् ॥ ५०० ॥

होमार्थमग्निहोमाग्निः ॥ १ ॥ महद्यो ज्याला अस्य महाज्वाल ॥ २ ॥
वीर्यते वीरोऽग्निः, महाध्यातौ वीर्यं महावीर ॥ ३ ॥ प्रवृज्यते पापममेन प्रवर्ग
॥ ४ ॥ ॥ ५०० ॥

होमधूमस्तु निगण

होमे धूमो होमधूम ॥ १ ॥ मितरां गण्यते निगणः, “युवर्ण- ॥ ५।२।२८ ॥
इत्यन्त् ॥ २ ॥

होमभस्म तु वैष्टुतम् ।

विशेषेण स्तयते स्म वैष्टुतोऽग्निः, तस्येदं वैष्टुतम् ॥ १ ॥

उपस्पृशस्त्वाचमन

उपस्पृश्यतेऽग्निः खान्यस्मिन्नुपस्पृशः, यन्मनु —

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमभ्रमघात् समाहित ।

भुक्त्वा चोपस्पृशत् सम्यग्दग्निः खानि च सस्पृशेत् ॥ ३ ॥

आचम्यतेऽम्भोऽत्र आचमन ॥ ३ ॥

घारसैकौ तु सेचने ॥ ५०१ ॥

भरण घार, सेचन सेक, सेचन घृतादिनाम्ने प्रोक्षण तत्र ॥१२॥३॥५०१॥

ब्रह्मासनं ध्यानयोगासने

ब्रह्मणि परमज्योतिष्पासनं कथ्यते ब्रह्मासनम्, ध्यानं तत् प्रसवैकज्ञानता,
सागभित्तवृत्तिनिरोध, तमोरास्यतेऽनेन ध्यानयोगासनं तत्र ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मवर्चसम् ।

वृत्ताध्ययनर्द्धि

ब्रह्मण तप स्वाध्यायादेवर्चसो ब्रह्मवर्चसं “ब्रह्महस्तिरावपत्याद्बर्चसः”
॥१३॥४३॥ इत्यद् समासान्त ॥१॥ इत्यध्यायनस्य च ऋद्धिर्वाताध्ययनर्धि ॥२॥

पाठे स्याद् ब्रह्माञ्जलिरञ्जलि । ॥ ५०२ ॥

वेदस्य पाठेऽध्ययनेऽञ्जलि, ब्रह्मणे वेदाय अञ्जलि ब्रह्माञ्जलि ॥ १ ॥
पदाह- संज्ञक इत्यावप्येव स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृत ॥ ५०२ ॥

पाठे तु मुस्तनिष्क्रान्ता विमुपो ब्रह्मविन्द्व ।

वेदपाठे बभ्रुमिर्गता जलरुणा, ब्रह्मणो वेदस्येव विन्द्वो ब्रह्मविन्द्व ॥१॥

साकल्पवचनं पारायण

साकल्पेन कात्स्न्येन बचनमध्ययन साकल्पवचनम् ॥ १ ॥ पारमयतेऽनेन
पारायणम् ॥ २ ॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ५०३ ॥

कल्पयतेऽनेन विनियोगाद्येन कल्पस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधिः
॥ २ ॥ कल्पयते प्रकल्पयतेऽनेन प्रकल्पः ॥ ३ ॥ ५०३ ॥

मूलेऽङ्गुष्ठस्य स्याद् ब्राह्मं तीर्थं

ब्रह्मा देवताऽस्य ब्राह्म “देवता” ॥६॥२॥१०१॥ इत्यग्नि “ब्रह्मण्य” ॥१०॥४॥५०॥
इत्यन्त्यक्षराविशेषः, देवेभ्यस्तीर्थते दीयतेऽनेन तीर्थम् ॥ १ ॥

काय कनिष्ठयो ।

कनिष्ठयोर्मूले क. प्रजापतिर्देवताऽस्य कायं तीर्थम्, अञ्जलिभ्येन प्रजापति-
भ्योऽञ्जलिदानात् ॥ १ ॥

पिम्ब तर्जन्यङ्गुष्ठान्त

तर्जन्यङ्गुष्ठमध्ये पितरौ देवताऽस्य पिम्ब “बान्धुपितृपत्नो मः” ॥६॥२॥१०१॥
इति या ॥ १ ॥

दैवत त्वङ्गुलीमुखे ॥ ५०४ ॥

अङ्गुलीनां मुखेऽप्रभागे देवतानामिदं दैवतं तीर्थम् ॥ १ ॥ यद् याज्ञवल्क्यः-

‘कनिष्ठातलन्यङ्गुष्ठमूल्यान्मग्नं करस्य च ।

प्रजापतिपितृव्रह्मदेवतीर्धान्यनुक्रमात्, ॥ ५०४ ॥

शेषश्चाग्न- करमध्ये सौम्यं तीर्थं

ब्रह्मत्व तु ब्रह्मभूय ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

ब्रह्मणो ज्ञानस्य भावो ब्रह्मत्व ॥ १ ॥ ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूय ब्रह्मणैकत्वम्-
गोक्ष इत्यथ, ‘ह्रस्वाभूय भावे’ ॥ ५।१।३६ ॥ इति क्वपि साधु- ॥ २ ॥ सह
युक्तं योगोऽयं सायुक् तस्य भाव सायुज्यम्, ब्रह्मणा सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यम् ॥३॥

देवभूयादिकं तद्वत्

तद्वदिति देवत्व देवसायुज्य च, भादिशब्दात् मूर्खभूयादि ॥ १ ॥ २ ॥

अश्वोपाकरणं श्रुते ॥ ५०५ ॥

संस्कारपूर्वग्रहणं स्यात्

उपाक्रियतऽनेनोपाकरणं वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः ॥ १ ॥ ‘रोहिण्यां
छन्दास्त्रुपाकुर्मात्’ इति हि धृतिः ॥ २ ॥ ५०५ ॥

स्वाध्यायं पुनर्जप ।

स्वाम्य वेदस्याप्ययनं स्वाध्यायं ॥१॥ जपनं जप ‘अथर्वजप-’ ॥५।३।४०॥
इत्यर्थः ॥ - ॥

औपवस्य तूपवास

उपवस्यता प्राप्तोऽस्य औपवस्यं ‘ऋत्वादिभ्यः’ ॥ ६।४।१२५ ॥ इत्यण् ।
‘वसुष् स्रग्भ्ये’ इत्यस्मात् के उपवस्यः, तस्येवमौपवस्यमित्येके, उपवस्यमित्यन्ये, उपव
स्यतिदमिति अत्रापि, यत् स्मृति - माषान् मधुमसूराथ बर्जयेवौपवस्यके’ ॥१॥ उप
वस्यतुपवासं पुङ्गीवस्यः ॥ २ ॥

कृच्छ्रं सान्त्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥

कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः, पुङ्गीवस्यः ॥ १ ॥ सन्तपने अर्थं सान्तपन
॥ २ ॥ यत् स्मृति - अथ सायं अथ प्रातः अथ हनशादयापितम् ।

अथ परं च मासीयात्, कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥ १ ॥

आदिग्रहणात् चान्द्रायणादि ॥ ५०६ ॥

प्रायः सन्यास्यनशने

प्रकृष्टेणामन्तेऽनन परलाक प्राय । सन्वसन सन्यासः सर्वस्यागेन मरणा
भ्यवसाय साऽस्त्यत्र उन्यासि, सन्यासयुक्त तच्च तदनशन च सन्वास्वनशन
तत्र ॥ १ ॥

नियम पुण्यकं व्रतम् ।

नियम्यतऽभाषत्र नियम ॥ १ ॥ पुण्यमंब पुण्यकम् ॥ २ ॥ मिसते उप
वासायत्र व्रत पुष्पीपनिह, वृषिरम्बि ” (उणा-२०८) इति क्वित ॥३॥

क्षेपयात्र अथ स्याभियमे तप ॥

चरित्र चरिताचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

वृष शीलं च

अयते चरित्र ‘छषूसूतनि-’ ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ १ ॥ अयते
स्म चरितम् ॥२॥ आचरणमाचार ॥३॥ चरित्रमेव चारित्रं प्रज्ञादित्वाद्गु ॥४॥
अयते चरणम् ॥ ५ ॥ ५०७ ॥ वरुनं व्रतम् ॥ ६ ॥ वेते सुखमनेन शीलं पुष्पी
बलिह, ‘शुक्रर्षी ’ ॥(उणा-४६३)॥ इति क्विद् स, शीत्यते तदिति वा ॥७॥

सर्वैर्नोष्वसि अप्येऽघमर्पणम् ।

सर्वैर्नसामपश्चसिनि अप्ये, अथ सृप्यते घोष्यतेऽनेनाऽघमर्पणम् अद्वैबलो
मत्र, तन्नपो वा, त्रिरात्रापवासादित्स्वपचाराद् वाच्यसिद्धोऽयम् ॥ १ ॥

समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसग्रहा ॥ ५०८ ॥

पादबोरन्तर्ग्रहण पादग्रहणम् ॥१॥ अभिवायते आश्रिय कार्यतऽनेम अभि
वादनम् ॥ २ ॥ उपसग्रहणमुपसग्रहः, यन्मनुः—

भ्यत्यस्तपापिना कामसुपसग्रहण गुरो ।

वामेन वाम एग्रश्मो दक्षिणेन तु दक्षिण ॥ २ ॥ ५०८ ॥

उपवीत यज्ञसूत्र प्रोद्घृते दक्षिणे करे ।

उपवीयते प्राञ्जिते स्म उपवीतं पुष्पीबलिहः ॥ १ ॥ यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतम्
ब्रह्मसूत्र पवित्रामिति वैकोऽर्षे तन्नहादुवाचम् ॥ २ ॥

प्राचीनाऽऽवीतमन्यस्मिन्

प्रागेव प्राचीनम् आधीयते स्म आवीतम् अन्यस्मिन्, वामे करे प्रोद्घृते ॥१॥

निवीत कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥

नियतं वीयते स्म निवीतम् ॥ १ ॥ कण्ठे कण्ठ सम्भ्यते स्म कण्ठलम्बितम् ।

देवत त्वङ्गुलीमुखे ॥ ५०४ ॥

अङ्गुलीनां मुखेऽप्रभागे देवतानामिदं देवत तीर्थम् ॥ १ ॥ यद् याज्ञवल्क्यः-

“कनिष्ठातज्जन्मङ्गुष्ठमूखान्यथ करस्य च ।

प्रत्रापतिपितृब्रह्मदेवतीषान्यनुकृमात् ॥ ५०४ ॥

शपथान्न- करमध्ये सौम्य तीर्थं

ब्रह्मत्व तु ब्रह्मभूयं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

ब्रह्मणो ज्ञानस्य भावो ब्रह्मत्व ॥ १ ॥ ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं ब्रह्मणैकत्वम्-
मोक्ष इत्यर्थं, “हृष्यभूय भावे” ॥ ५।१।३६ ॥ इति क्वपि साधुः ॥ २ ॥ सह
युक् योगोऽस्य समुक्त् तस्य भावः सायुज्यम्, ब्रह्मणा सायुज्यं ब्रह्मसायुज्यम् ॥३॥

देवभूयादिकं तद्वत्

तद्वदिति देवत्व देवसायुज्यं च, आदिशब्दात् मूलभूयादि ॥ १ ॥ २ ॥

अधोपाकरणं श्रुते ॥ ५०५ ॥

संस्कारपूर्वब्रह्मणं स्यात्

उपाक्रियसऽनेनोपाकरणं वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः ॥ १ ॥ “रोहिण्यां
छन्दांसुपाङ्गुर्यात्” इति हि धृतिः ॥ २ ॥ ५०५ ॥

स्वाध्यायं पुनर्जपं ।

स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्याय ॥१॥ जपम जप “अथजप-” ॥५।३।४७॥
इत्यण् ॥ २ ॥

औपवस्य तूपवास

उपवस्ता प्रासोऽस्य औपवस्य “ऋत्वादिभ्यः” ॥ ६।४।१२५ ॥ इत्यण् ।
‘वसूश्च स्त्रमे’ इत्यस्मात् जे उपवस्ता, तस्येदमौपवस्यमित्येके, उपवस्यमित्यन्ये उपव
स्तुरितमिति अभाषापि, यत् स्मृति - मापात् मधुमसूराश्च बर्जवेर्वापवस्यके’ ॥१॥ उप
वस्यमुपवासं पुत्रीवसिष्ठः ॥ २ ॥

कृच्छ्रं सान्त्तपनादिकम् ॥ ५०६ ॥

कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः, पुंस्त्रीवसिष्ठः ॥ १ ॥ सन्तपने भवं सान्तपन
॥ २ ॥ यद् स्मृति - अहं सायं अहं प्रातः अहमष्टादश्यावितम् ।

अहं परं च नाक्षीयात्, कृच्छ्रं सातपनं स्मृतम् ॥ १ ॥

आदिब्रह्मणात् आन्द्रम्यजादि ॥ ५०६ ॥

प्रायः सन्यास्यनशने

प्रहर्षेणान्तेऽनन परलाक प्राग । सन्वसत सन्यासः सखत्यागेन मरणा-
प्यवसाय साऽस्त्यत्र सन्यासि, सन्यासयुक्तं तत्र सदनशन च सन्यास्वनघन
तत्र ॥ १ ॥

नियम पुण्यकं व्रतम् ।

नियम्यतेऽभाषत्र नियम ॥ १ ॥ पुण्यमेव पुण्यकम् ॥ २ ॥ विद्यते एष
वासायत्र व्रतं पुंस्त्रीपत्तिम्, ' धृषिरिच्छि ' (उणा-२०८) इति क्विप् ॥ ३ ॥

क्षेपश्चात्र अथ स्वाभिप्राये तपः ॥

चरित्र चरित्राचारौ चारित्रचरणे अपि ॥ ५०७ ॥

वृत्त शील च

वर्षते चरित्र 'स्रष्टुस्त्वानि-' ॥ ५१२१८७ ॥ इति इप्सः ॥ १ ॥ वर्षते
स्म चरितम् ॥ २ ॥ आचरणमाचारः ॥ ३ ॥ चरित्रमेव चारित्रं प्रज्ञावित्वाद्यन् ॥ ४ ॥
वर्षते चरणम् ॥ ५ ॥ ५०७ ॥ वर्तनं व्रतम् ॥ ६ ॥ वीते सुखमनेन शीलं पुंस्त्री
पत्तिम्, 'शुक्ली' ॥ (उणा-४६३) ॥ इति क्विप्, शीत्यते तदिति वा ॥ ७ ॥

सर्वेनोघ्वसि अप्येऽघमर्पणम् ।

सर्वेनसामप्यसिनि अप्ये, अथ मृष्यते शोष्यतेऽनेनाऽघमर्पणम्, अद्वैतलो
मन्त्र, तत्रापौ वा त्रिरात्रापवासादिस्तूपचाराद् वाच्यच्छिन्नोऽयम् ॥ १ ॥

समास्तु पादग्रहणाभिवादनोपसग्रहा ॥ ५०८ ॥

पादबोरन्तग्रहण पादग्रहणम् ॥ १ ॥ अभिवापते आशिय कार्यतऽनेन अभि
वादनम् ॥ २ ॥ उपसग्रहणमुपसग्रहः, यन्मनुः—

स्पर्शस्तपाणिना कायमुपसग्रहणं गुरोः ।

नामेन वामः दक्षिणो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥ ३ ॥ ५०८ ॥

उपवीत यज्ञसूत्रं प्रोद्घृते दक्षिणे करे ।

उपवीयते प्रात्रियते स्म उपवीत पुंस्त्रीपत्तिम् ॥ १ ॥ यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतम्,
यज्ञसूत्रं पवित्रमिति वैश्वेऽर्थं तत्रहानुवायम् ॥ २ ॥

प्राचीनाऽऽधीतमन्यस्मिन्

प्रागेव प्राचीनम् आधीयते स्म आधीतम् अन्यस्मिन्, वामे करे प्रोद्घृते ॥ १ ॥

निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५०९ ॥

नियतं वीयते स्म निवीतम् ॥ १ ॥ कण्ठे ज्ञानु सम्म्यते स्म कण्ठलम्बितम् ।

यम्ममु —

प्रोद्भूते दक्षिणे पाणायुपर्षीस्युष्मते द्विज ।
सम्ये प्रार्थनमार्थीती मिथीती कृष्टसर्जने ॥ ५०९ ॥
प्राचेतसस्तु वाल्मीकिर्वल्मीककुशिनौ कवि ।
मैत्रावरुणवाल्मीकौ

प्रचेतसोऽपस्य प्राचेतस ॥ १ ॥ वल्मीकस्यापस्य वाल्मीकि, बाह्यादित्वा
दिम् ॥ २ ॥ वल्मीकमवत्वाद् वल्मीक ॥ ३ ॥ कुशाः सन्त्यस्य कुशी ॥ ४ ॥
कवते कवि, आदिकविरपि ॥ ५ ॥ मित्रावरुणयोरयं मैत्रावरुण, मैत्रावरुणिर
पि ॥ ६ ॥ वल्मीकस्यायं वाल्मीक ॥ ७ ॥

वेदव्यासस्तु माठर ॥ ५१० ॥

द्वैपायन पाराशर्य कानीनो बादरायण ।

व्यास

वेदार्थान् व्यासयति प्रपञ्चयति वेदव्यास, यद् भारते- “वेदार्था भारते
न्यस्ता” इति ॥ १ ॥ माठरस्यापस्य माठरः विद्यादित्वाद् ॥ २ ॥ ५१० ॥ द्विपस्यापस्य
द्वैपायनः, नरादित्वादायनम् ॥ ३ ॥ पाराशरस्यापस्य पाराशर्य, गर्गादित्वाद् यम् ॥ ४ ॥
कन्याया अपस्य कानीन “कन्यात्रिवेभ्या-” ॥ ५ ॥ ११६२ ॥ इत्यपि साधु ॥ ५ ॥
बादरस्यापस्य बादरायणः, मन्त्रादित्वादायनम् ॥ ६ ॥ व्यासयति प्रपञ्चयति शुभा
ऽशुभमिति व्यासः ॥ ७ ॥

अस्याऽप्या सत्यवती मासवी गन्धकालिका ॥ ५११ ॥

योजनगन्धा दाक्षेयी शालङ्कायनजा च सा ।

अस्य व्यासस्य अम्बा जनिनी, सत्यमस्त्यस्याः सत्यवती ॥ १ ॥ वसोरिय
मासवी ॥ २ ॥ गन्धेन युक्ता काली श्यामा गन्धकाली, के गन्धकालिका ॥ ३ ॥ ५११ ॥
योजनव्यापी गन्ध सौरभ्यमस्या योजनगन्धा ॥ ४ ॥ दाक्षी धीवराज्ञा तस्या
अपत्य दाक्षेयी ॥ ५ ॥ शालङ्कायनजाता शालङ्कायनजा ॥ ६ ॥

शेषश्चात्र-सत्यवत्यां गन्धवती मत्स्योदरी ।

जामदग्न्यस्तु राम स्याद् मार्गवो रेणुकासुत ॥ ५१२ ॥

जामदग्नोरपस्य जामदग्न्य, गर्गादित्वाद् यम् ॥ १ ॥ रमते रामः, परशुरमोऽपि
॥ २ ॥ भृगोरपस्य मार्गवः, “भृगुपितृभ्य” ॥ ३ ॥ ११६९ ॥ इत्यम् ॥ ३ ॥ रेणुकामा सुतो
रेणुकासुत, रेणुकेवोऽपि ॥ ४ ॥ ५१२ ॥

नारदस्तु देवप्रसा पिशुन कलिकारफ ।

मार नरसमूहं यतिं मिनति कलहकृत्स्विवान् मारय ॥ १ ॥ देवानां प्रया देव
प्रया ॥ २ ॥ पिशुनयति कथयति पिशुन ॥ ३ ॥ कर्त्ति करोति कलिकारकः ॥ ४ ॥

वशिष्ठोऽरुन्धतीजानि

अतिशयेन वसुमाम् वशिष्ठः, “शुणाद्वाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इति श्लो “विन्म
सोर्णष्टि-” ॥ ७।४।३२ ॥ इति मतोज्जपि “श्रम्यस्तरादे” ॥ ७।४।४३ ॥ इत्य
मत्तरादिश्लेष ॥ १ ॥ अरुन्धती जामाडस्य अरुन्धतीजानि “जामाया जानिः”
॥ ७।३।१९४ ॥ इति जाम्यादेश ॥ २ ॥

अक्षमाला स्वरुन्धती ॥ ५१३ ॥

अक्षार्णा मासाडस्या अक्षमाला, न क्षर्तां छातीति वा क्षगामित्वात् ॥ १ ॥
न क्षयति अरुन्धती ॥ २ ॥ ५१३ ॥

त्रिशङ्कुयाजी गाभेयो विश्वामित्रश्च कौशिक ।

त्रिशङ्कुं याजयतीति त्रिशङ्कुयाजी ॥ १ ॥ गाभेरपत्यं गाभेय “इतोऽपिम”
॥ ६।१।७२ ॥ इत्येवम् गाभिनन्दनोऽपि ॥ २ ॥ विश्वं मित्रमस्य विश्वामित्र,
“अथौ विश्वस्य मित्रे” ॥ ३।२।७९ ॥ इति शीर्षः ॥ ३ ॥ कुशिकस्यापत्यं कौशिक,
विवादित्वाद् ॥ ४ ॥

कुशारणिस्तु दुर्वासा

कुशारणिमहात् कुशारणि ॥ १ ॥ दुष्त्वं वासोऽस्य दुर्वासा ॥ २ ॥

क्षतानन्दस्तु गौतम ॥ ५१४ ॥

क्षतं बहुनामन्दयति क्षतानन्दः ॥ १ ॥ गोतमस्यापत्यं गौतमः, “अविहृष्य”
॥ ६।१।६९ ॥ इत्यम् ॥ २ ॥ ५१४ ॥

याज्ञवल्क्यो ब्रह्मरात्रियोगिष्ठोऽपि

महान्कस्यापत्यं याज्ञवल्क्यः, गगोदित्वाद् यम् ॥ १ ॥ ब्रह्मैव रात्रिरस्य सत्त्वा
योगनिद्रापरवशत्वाद् ब्रह्मरात्रि ॥ २ ॥ योगस्य ईष्टो योगेश, योगीशोऽपि ॥ ३ ॥

अथ पाणिनौ ।

सालातुरीयवाक्षेयौ

पणिनोऽपत्यं पाणिनः “इतोऽपत्ये” ॥ ६।१।२८ ॥ इत्यम् “गाभिविवादि”
॥ ७।४।५४ ॥ इत्यमत्तरादिश्लेषनिर्देश, ततः पाणिनस्यापत्यं पाणिनिः, “अथ
इत्” ॥ ६।१।३१ ॥ तत्र, सलातुरमिन्नमो निवासोऽस्य सालातुरीयः सलातुरा
पीयम् ॥ ६।३।२१७ ॥ दाक्ष्या अपत्यं दाक्षेयः, “इमाप्युद्” ॥ ६।१।७० ॥
इत्येवम्, दाक्षीपुत्रोऽपि ॥ ३ ॥

गोनर्दीये पतञ्जलि ॥ ५१५ ॥

गोनर्दे भवो गोनर्दीय, "दोरीय" ॥ ६।३।३२ ॥ तत्र ॥ १ ॥ पतति पत, पताऽऽश्ले पतञ्जलि, पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ ५१५ ॥

कात्यायनो वररुचिर्मेघाजिह्व पुनर्वसु ।

कतम्यापत्य कात्य, तस्यापत्य कात्यायन "यमिम" ॥ ६।१।५४ ॥ इत्यायनण्, कात्योऽप्यभेदोपधारात् ॥ १ ॥ घरा रुचिरस्य घररुचि ॥२॥ मेघया जयति मेघाजिह्व ॥ ३ ॥ पुनरपि वस्वस्य पुनर्वसु, पुनवस्वोर्जात इति वा ॥ ४ ॥

अथ व्याडिर्विन्ध्यवासी नन्दिनीतनयश्च स ॥ ५१६ ॥

विशेषेण भासमन्ताद् अडिति उदाच्छते, डीयते स्त्रे चरतीति वा व्याडिः, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ विन्ध्ये वसति विन्ध्यवासी ॥ २ ॥ नन्दिन्यास्तनयो नन्दिनीतनय ॥ ३ ॥ ५१६ ॥

स्फोटायने तु फक्षीवान्

स्फोट शब्दस्फोटमयते स्फोटबादित्वात् स्फोटयानस्तत्र, स्फुटस्यापत्यमित्यथाप्यायमधि, स्फोटनोऽपि ॥ १ ॥ कक्षाब्दयोगोऽस्त्यस्य फक्षीवान् "चर्मण्वत्स्यष्टीषद्" ॥ २।१।९६ ॥ इति मत्तौ निपात्यते ॥ २ ॥

पालकाप्ये करेणुम् ।

पालकैर्हलिभिस्सकराप्यते भासत्वेन गम्यते पालकाप्यस्तत्र ॥ १ ॥ करेणोः करिष्या भवति करेणुम्, कारेणोऽपि ॥ २ ॥

घात्स्यायने मल्लनाग कौटिल्यश्चणकात्मज ॥ ५१७ ॥

द्रामिल पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गलश्च स ।

वत्सस्यापत्यं वात्स्य, तस्यापत्यं वात्स्यायन, "यमिम" ॥ ६।१।५४ ॥ इत्यायनण्, तत्र ॥१॥ मल्लो मल्लनन्दोऽभेदने स चासौ नागश्च मल्लनाग "वृन्दारकनागकुञ्जरेः" ॥३।१।१०८॥ इति कर्मधारयः ॥ २ ॥ कुटो षट्स्व सान्ति कुटिल्यः कुन्मीषान्या, तेषामपत्यं कौटिल्य, गर्गादित्वाद् अम् ॥ ३ ॥ चणकस्य ऋषे रारमजयणकात्मजः, आणाक्योऽपि ॥ ४ ॥ ५१७ ॥ द्रामिलदेखे भवो द्रामिलः ॥ ५ ॥ प्रशस्तौ पित्रोः पक्षावस्य च पक्षिल स चासौ स्वामी पक्षिलस्वामी ॥६॥ विष्णुरेन गुप्त्यादिठि विष्णुगुप्त, "तिक्कृतौ नाभि" ॥ ५।१।७१ ॥ इति क्तिः ॥ ७ ॥ अङ्ग सरौरावयव सानि अङ्गलः, हीनाङ्गस्त्रिरन्याऽस्तीति वा "हीनात् स्वाश्रदः" ॥ ७।१।४५ ॥

क्षतजतोऽवकीर्णा स्यात्

क्षत विलुप्त व्रतमनेन क्षतव्रत ॥ १ ॥ अथान्तर कीर्णं रेताऽस्माऽस्त्यव
कीर्णा यत् स्मृति - व्रतवायवकीर्णा स्यात् कामनस्तु स्त्रिन व्रजन् ॥ २ ॥

प्रात्य संस्कारवर्जित ॥ ५१८ ॥

मते साधुः कासो मत्स्यस्तत्र भवो प्रात्य प्रायश्चिताद् प्राते हृन्द साधुरिति
वा पृषग् व्यपदेश्यो न इत्यथ संस्कारोऽप्रापनयन तेन वर्जित
यममु - अत्र ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येने यथाकासमसहृताः ।

सावित्रीपतिना प्रात्या भवन्त्यायविगाहिता ॥ १ ॥ ५१८ ॥

शिशिदान कृष्णकर्मा

शेतते शिशिदान 'मुमुक्षानमुमुक्षान ॥ (उमा-२७८) ॥ इत्याने निपा
रयते ॥ १ ॥ कृष्ण मलिनं कमाऽऽचारोऽस्य कृष्णकमापुराचार 'शिशिदान कृष्ण
कमा' इत्यमरः ॥ २ ॥

ब्रह्मवन्द्युद्भिजोऽधम ।

ब्रह्मा बभुरेवाऽस्य ब्रह्मवन्द्यु ॥ १ ॥

नष्टाग्निर्वीरहा

नष्ट उच्छिन्नोऽग्निरस्य नष्टाग्निः ॥ १ ॥ वीरयते वीरोऽग्निः, तमुपेक्षया हन्ति
वीरहा "ब्रह्मवन्द्यु" ॥ ११।१५१ ॥ इत्यत्र ब्रह्मादिभ्य एव हन्ते । क
विति मूले निपातनात् वर्तमाने 'क्विप्' ॥ ११।१४८ ॥ इति क्विप् ॥ २ ॥

जातिमात्रजीवी द्विप्रभुव ॥ ५१९ ॥

जातिमात्रेण जीवति जातिमात्रजीवी ॥ १ ॥ द्विप्रभाऽसौ भुवश्च द्विप्रभुव
"निन्द्य कृत्स्नैरपापायै" ॥ २ । १ । १०० ॥ इति कमघारस्य ॥ २ ॥ ५१९ ॥

धर्मध्वर्जा किङ्कशृति

धमस्य ध्वजध्वमेवाऽस्तस्य धमध्वर्जा ॥ १ ॥ किङ्गाद् अद्यदेवृत्तिर्जीविकाऽस्य
किङ्कशृति ॥ २ ॥

वेदहीनो निराकृति ।

वेदेन स्नाभ्यायेन हीनो वेदहीनः ॥ १ ॥ आकृतेजातेनिष्कामो निराकृतिः,
यत् स्मृति - अमर्षास्य तु या वेदान् अन्यत्र कुरुते धमम् ।

य जीवतेव शास्त्रमाह्व गच्छति साम्ब ॥ २ ॥

वार्धाशी भोजनार्थं यो गोव्रादि घृति म्वकम् ॥ ५२० ॥

वातायै श्रीबिष्ठा निमित्त सप्रादावभाति वातायी ॥ १ ॥ ५२० ॥

उच्छिष्टभोजनो देवनैवेद्यबलिभोजन ।

उच्छिष्ट भोजनमस्य उच्छिष्टभोजन ॥१॥ देवस्य नैवेद्यं बलिं च भोजन मस्य
स तथा ॥ २ ॥

अजपस्त्वसदध्येता

नास्ति जप स्वाभ्यामोऽस्य अजप ॥ १ ॥ असदधीतेऽसदध्येता ॥ २ ॥

शास्त्रारण्डोऽन्यशास्त्रक ॥ ५२१ ॥

स्वशास्त्र्या रण्डो विरहित शास्त्रारण्ड , अन्मशास्त्रासु रमते वा "पञ्चमाद् इ" ॥
॥(उणा-१६८) ॥१॥ अन्याः शास्त्रा अस्य अन्यशास्त्रक ॥ २ ॥ ५२१ ॥

शस्त्राजीष काण्डस्पृष्ट

शस्त्रेण जीषति शस्त्राजीष ॥ १ ॥ स्पृष्टानि काण्डान्मनेन काण्डस्पृष्टः, "आ
तिकाम्मुखादे " ॥ २ । १ । १५२ ॥ इति 'कान्तस्य वा पूर्वनिपात', काण्डोऽभम-
स चासौ स्पृष्टयेति वा ॥ २ ॥

गुरुहा नरकीलक ।

गुरु इन्ति गुरुहा ॥ १ ॥ गुरुषु कीलक इव नरकीलकः ॥ २ ॥

मलो देवादिपूजायामभ्राद्

मलत्वे पाप मल , मलयोगाद् वा ॥ १ ॥

अथ मलिन्मुच ॥ ५२२ ॥

पञ्चयज्ञपरिभ्रष्ट

मलिन म्लोचति मलिन्मुच , मूलविभुजादित्वात् ॥१॥५२२॥ पञ्चमिषद्वयमज्ञा-
दिति परिभ्रष्टः ॥ २ ॥

निषिद्धैकरुचि स्वरु ।

निषिद्धा एकत्र रुचिरमेन निषिद्धैकरुचि ॥ १ ॥ खनति चित्तं स्वरु, "ख
नो ह्यृ च" ॥ (उणा-८०८) ॥ इति रु ॥ २ ॥

सुप्ते यस्मिन्नुदेत्यर्कोऽस्तमेति च क्रमेण तौ ॥ ५२३ ॥

अभ्युदिताऽभिनिर्मुक्तौ

अभिभूय उदितोऽर्कोऽस्य अभ्युदित ॥ १ ॥ अभिभूय निमुक्तोऽस्त्रमितो-
ऽर्कोऽस्य मुमय्य अभितिर्मुक्तः ॥ २ ॥ ५२३ ॥

वीरोज्जो न जुहोति य ।

वीरममिमुञ्जति वीरोज्जः ॥ १ ॥

अमिहोत्रच्छलाद् याश्चापरो वीरोपजीवक ॥ ५२४ ॥

वीरममिमुपजीवति वीरोपजीवक ॥ १ ॥ ५२४ ॥

वीरविश्रावको जुह्वद् धनै शूद्रसमाहृतै ।

वीरममि विश्रावति वीरविश्रावक ॥ १ ॥

स्याद्वादवाधाऽऽर्हत स्यात्

स्याद्वादोऽनेकान्तवापक्य वदति स्याद्वादवादी, अनेकान्तवाप्यऽपि ॥ १ ॥

भहन् देवताऽन्य आहृतः, जैनोऽपि ॥ २ ॥

शून्यवादी तु सौगत ॥ ५२५ ॥

शून्य निराकारं वदति शून्यवादी ॥ १ ॥ सुगतो देवताऽस्य सौगता, नौ
खोऽपि ॥ २ ॥ ५२५ ॥

नैयायिकस्त्वाक्षपादो योग

न्यायः पञ्चाशदशकवादिः, तं बेर्यधीते वा नैयायिक, न्यायावित्वाद् इहम्,
“यः पदान्ताद्” ॥ ७ । ४ । ५ ॥ इत्यैकारगमः ॥ १ ॥ अक्षस्तुतीमनेयं
पादेऽस्य अक्षपाद्, अक्षपादस्यायमाक्षपाद ॥ २ ॥ योग प्रख्याहारादि, तं बेर्य
धीते योग, “तद्वैत्य” ॥ ६ ॥ २ ॥ ११७ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥

साङ्ख्यस्तु कापिल ।

पञ्चविंशतेऽतत्त्वानां साङ्ख्याम सख्या, तदधिकृत्य कृत शास्त्रं साङ्ख्यम्, तद्वै
र्यधीते वा साङ्ख्यः ॥ १ ॥ कपिलेन कृतो प्रन्वः कापिल, तं बेर्यधीते वा
कापिलः, कपिलस्याममिति वा ॥ २ ॥

वैशेषिक स्यादौलूख्य

निष्पद्यन्त्यहृतमोऽप्य विशेषाः, ते प्रबोधनमस्य वैशेषिकं शास्त्रं तद् बेर्यधीते
वा वैशेषिक ॥ १ ॥ उलूखस्यापसामिह तत्रन्वत्सादौलूख्यं शास्त्रम्, उलूखनेपभारिणः
मोक्षधरेण प्रवीतमिति प्रसिद्धिः, मर्गादित्वाद् अम्, तत्र साधुरौलूख्यः ॥ २ ॥

बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक ॥ ५२६ ॥

धार्वाको लौकायतिकश्च

बृहस्पतिना कृतं बार्हस्पत्यं शास्त्रम्, तत्र धार्वाकैर्यस्यः बृहस्पतेर्यं सिष्य
इति वा ‘अनिदमि-’ ॥ ९ । १ । १५ ॥ इति च्यः ॥ १ ॥ नास्ति पुष्यं पापमिति

मतिरस्य नास्ति ॥ २ ॥ ५२६ ॥ अथस्वारमान आवाक, "मवाकश्रामाक" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यत ॥ ३ ॥ लोकेष्यायत छेदायत वृहस्पतिप्रणात शास्त्र सद्वेत्त्यधीते वा लौकिकामतिक, न्यायादित्वात्कण्, "याज्ञिकौक्यात्मक-" ॥ ६ ॥ ११२२ ॥ इति निपातनाल्लौकिकामितिकोऽपि ॥ ८ ॥ उपसंहारमाह-

एते षडपि तार्किका ।

एते आहतादय, तर्कं प्रयोजनमेवां तार्किका ॥ १ ॥

क्षत्र तु क्षत्रियो राजा राजन्यो बाहुसभव ॥ ५२७ ॥

क्षदति सृष्टोति क्षत्रं पुष्क्रीवसिष्ठ, "हुयामा" ॥ (उणा-४५१) ॥ इति ष, क्षतात् प्रायते वा ष्टपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रिय "क्षत्रादियम्" ॥ ६११९३ ॥ २ ॥ राजते राजा, "उक्षितक्षि" ॥ (उणा-९००) ॥ इत्यन् ॥ ३ ॥ 'धाम्राजि' ॥ (उणा-३७९) ॥ इत्यन्ये राजन्य, राज्ञोऽपत्यमिति वा "जातो राज" ॥ ६११९२ ॥ इति म ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो बाहुभ्यां सम्भषति बाहु-सम्भव, यन् ध्रुतिः- 'बाहु राजन्य इत' ॥ ५ ॥ ५२७ ॥

अर्या भूमिस्पृशो वैश्या ऊरुव्या ऊरुजा विश ।

अयन्तेऽर्वा 'स्वामिवैश्वेऽर्यः' ॥ ५११३३ ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ भूमिस्पृशन्ति कृष्पादिना भूमिस्पृश ॥ २ ॥ विश एव वैश्या भेषजादित्वाद् व्यण् ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वोभवा ऊरुभ्याः वृक्षात्वाद् यः ॥ ४ ॥ ब्रह्मण ऊर्ध्वोभवा ऊरुजा, यत् ध्रुति - ऊरु तदस्य वद्वैश्य" इति ॥ ५ ॥ विशन्ति विशः ॥ ६ ॥

वाणिज्य पाशुपाल्य च कर्षण चेति वृत्तय ॥ ५२८ ॥

वभिद्धम वाणिज्यं ॥ १ ॥ पाशुपाल्यस्य कर्म पाशुपाल्यं ॥ १ ॥ वृष्यते भूमिरस्मिन् कर्षणं कृषिः, इत्येता वर्तन्त जीवन्त्यामिरिति वृत्तम् ॥ १ ॥ ५२८ ॥

आजीवो जीवन वार्त्ता जीविका वृत्तिवेत्तने ।

आजीवनमाजीव आजीवन्यनेनेति वा ॥ १ ॥ जीव्यतेऽनेन जीवनम् ॥ २ ॥ वत्तम् वृत्तिवार्त्ताऽस्त्यस्यां वात्ता, "प्रहाधत्ता" ॥ ७१२३३ ॥ इति षा ॥ ३ ॥ जीवस्वनया जीविका, 'नाभि पुसि च' ॥ ५१३१०१ ॥ इति णक् ॥ ४ ॥ वत्तनेऽनया वृत्तिः ॥ ४ ॥ वेति स्वादस्यनेन वेतन "वीपति" ॥ (उणा-२९२) ॥ इति तन ॥ ६ ॥

उम्हो धान्यकणादानं

उम्हणमुच्छः, पुर्क्षाबलिष्ठः ॥ १ ॥ धान्यकणानामादानमुष्णयो धान्यकणादानम् ॥ १ ॥

कणिशाद्यर्जन शिल्पम् ॥ ५२९ ॥

कणिश धान्यमञ्जरी आदिघञ्जात् शिवादि तस्याज्ज भङ्गम् 'शिल्पं
उच्छ शिल्पते शिल्पम्, "शुवादि" ॥ (उपा-५) ॥ इति किट् ॥ १॥५२९॥

अत तद् द्वयम्

तदुभयमुच्छसिठ ऋत सत्यं धर्मत्वात् ॥ १ ॥

अनृत कृपि

न ऋतमनृत पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमित्यन्ये ॥ १ ॥

मृत तु याचितम् ।

मृत निर्भावमिष ॥ १ ॥ माष्यते ऋ याचितम् ॥ २ ॥

अयाचित स्यादमृत

न याचितमयाचितम् ॥ १ ॥ अमृतमभिनभरम् ॥ २ ॥

सेवाश्रुति श्रज्जीविका ॥ ५३० ॥

सेवाश्रुतया इति सेवाश्रुति ॥ १ ॥ घुन इष जीविका इति परपिण्डोप-
जीवित्वात्प्रमेत्यर्थ ॥ २ ॥ ५३० ॥

सस्यानृत तु वाणिज्य वणिज्या

चिचित् सत्य किञ्चिदसत्य सत्यानृतम् ॥ १ ॥ वणिज् कम वाणिज्य राजा
वित्वाद् व्यप् ॥ २ ॥ 'सखिवणिगृह्णाद्' ॥ १११६३ ॥ इति ये वणिज्या
श्रीह्रीबठित्, यम्मनु -

"ऋतमुच्छसिठ श्रेयमनृत स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचिन भैक्ष प्रमृत कथण स्मृतम् ॥ १ ॥

सत्यानृत तु वाणिज्य तेनाश्रपि खलु जीम्यते ।

सेवा श्रुतिराकमाता तस्मात् तां परिवर्मेयेत् ॥ इति ॥ २ ॥

वाणिज्यो वणिक् ।

क्रयविक्रयिक पण्माजीवाऽऽपणिकनैगमा ॥ ५३१ ॥

वैदेह सार्यवाहश्च

वणिगेष वाणिज्, प्रह्लादित्वाद्वाण् ॥ १ ॥ पणायति व्यनहरते वणिक् "स्यप
णिभ्याम् ॥ (उपा-८५५) ॥ इतीज् वण्मादेशच् ॥ २ ॥ क्रयविक्रमेण जीवति
क्रयविक्रयिकः व्यक्ताश्च क्रयविक्रमाद् ॥ ६१४११६॥ इतीक ॥ ३॥ पण्येजाऽऽजीवति
पण्माजीवः ॥ ४॥ आपणावतीसापणिकः 'भाट् पणपति ॥ (उपा-३९) ॥

इति इक, आपण प्रयोजनमस्येति वा प्रापणिकोऽपि ॥ ५ ॥ निगमे पुरे मार्गे वा भवो नैगमः ॥ ६ ॥ ५३१ ॥ विदहे उपचये भवो वैदेह ॥ ७ ॥ साधान् सधनान् सरतो वा पाथान् वहति साधवाह ॥ ८ ॥

क्रायक क्रयिक क्रयी ।

क्रीणाति मूल्येन भाण्ड क्रायकः ॥ १ ॥ क्रयेण जीवति क्रयिक “भ्य स्याद्” ॥ ६ । ४ । १६ ॥ इतीक ॥ २ ॥ क्रभोऽस्त्यस्य क्रयी ॥ ३ ॥

क्रेयदे तु विपूर्वास्ते

क्रेय केतव्य ददाति क्रेयदस्तत्र विशब्दपूर्वास्ते क्रायकादयः-विक्रायक ॥ १ ॥ विक्रयिक ॥ २ ॥ विक्रयी ॥ ३ ॥

मूल्ये वसार्धवक्रया ॥ ५३२ ॥

मूलेनाऽऽनाम्य मूल्य तत्र, “इयपय” ॥ ७।१।११ ॥ इति य ॥ १ ॥ घसस्यस्मिन् पण्यं वक्रः पुश्र्वाबलिङ्ग, “व्याघापनि” ॥ (उणा-२५८) इति न ॥ २ ॥ अर्यते पण्यमस्मिन् अप, “स्थार्ति” ॥ (उणा-१०९) ॥ इति प, अपति पण्यमत्रेति वा ॥ ३ ॥ अवकीयतेऽमेन अवक्रयः, “घाडवाप्यो” ॥ ३।२। १५६ ॥ इति वावेदो वक्रय ॥ ४ ॥ ५३२ ॥

शेषव्यात्र-अय वक्रये भाटकः ॥

मूलद्रव्य परिपणो नीवी

मूल कामकरणं द्रव्यं मूलद्रव्यम् ॥ १ ॥ परिपण्यते बुद्धयर्थं प्रयुज्यते परि पणः, “पणेर्माने” ॥ ५।३।३२ ॥ इत्यष्ट ॥ २ ॥ नीयते बुद्धिमत्तौ नीवि, ङयो नीवी ॥ ३ ॥

लामोऽधिक फलम् ।

मूलभनाद् यदधिक निष्यस्य, स सभ्यते इति काम ॥ १ ॥ फलति फलं क्लान्तरादि ॥ २ ॥

परिदान विनिमयो नैमेय परिवर्त्तनम् ॥ ५३३ ॥

। व्यतिहार परावर्त्तो वैमेयो निगयोऽपि च ।

परिवर्ताद् वान परिदानम् ॥ १ ॥ विनिमान् विनिमयः ॥ २ ॥ मिमेये परि षतनीये भवो नैमेय ॥ ३ ॥ परिवर्त्तते परिवर्त्तनम् ॥ ४ ॥ ५३३ ॥ व्यस्यमेन हरणं व्यतिहार ॥ ५ ॥ परावर्त्तन परावर्त्त ॥ ६ ॥ विमेये परिवर्त्तनीये भवो वैमेयः ॥ ७ ॥ निमान् निमय ॥ ८ ॥

निक्षेपोपनिधी न्यासे

निक्षिप्यते भूतछादौ इति निक्षेप ॥ १ ॥ उपसृष्ट समीपे वा निधीयते
उपनिधिः, उप समीपे निधिवा ॥ २ ॥ न्यस्यते निक्षिप्यते न्यास तत्र—स्मार्ते स्वर्ग
मेवोऽस्ति—“वासनस्ममनास्थाय हस्तेऽन्यस्य यदुपिषितम् ।

द्रव्यं तदुपनिधिन्यास प्रकाश्य स्थापितं तु यत् ॥ १ ॥

विक्षेप शिल्पिहस्ते तु माण्डं सस्कर्तुमर्पितम्” । इति

प्रतिदानं तदुपनिधिम् ॥ ५३४ ॥

सस्य न्यासस्य निक्षिप्ते प्रतीप दानं प्रतिदानम्, परिवानमित्येके ॥ १ ॥ ५३४ ॥

केतव्यमात्रके क्रय

क्षीयते क्रयम्, यथा क्रये गौर्बर्तते न च क्रयोऽस्ति ॥ १ ॥

क्रयं न्यस्तं क्रयाय यत् ।

क्रयमित्तमापणे न्यस्तम्, क्षीयते क्रयम्, ‘क्रयं क्रयार्थं ॥ ५३५ ॥ १ ॥

इति साधुः ॥ १ ॥

पणितन्म्यं तु विक्रेयं पण्यं

पण्यते पणितन्म्यम् ॥ १ ॥ विक्रीयते विक्रेयम् ॥ २ ॥ पण्यते पण्यम्, “वर्षोप
सवा” ॥ ५३६ ॥ १ ॥ इति ये साधुः ॥ ३ ॥

सत्यापनं पुनः ॥ ५३५ ॥

सत्यङ्कारं सत्याकृति

अवश्यं मयैतत् विक्रेताम्यमिति सत्यस्य करणं सत्यापनम्, “सत्यापनेदस्या”
॥ ३५४ ॥ इति शिबिं आकारादेशे च “अर्थात्” ॥ ५३६ ॥ इति
पोऽन्तः ॥ १ ॥ ५३५ ॥ सत्यस्य करणं सत्याङ्कारं “सत्याङ्कारोऽन्ते” ॥ ३५५ ॥ १ ॥
इति मोऽन्तः ॥ २ ॥ “सत्याङ्कारपणे” ॥ ५३६ ॥ इति शिबिं चो व सत्या
कृतिः ॥ ३ ॥

तुल्यौ विपणविक्रयौ ।

विपणनं विपणं, शुराद्यदन्तात् अपरिपठिताद्, अन्यथा विपणं स्वाद्
॥ १ ॥ विक्रयणं विक्रयः ॥ २ ॥

गण्यं गणेर्यं सस्यैर्यं

गण्यते गण्यम् ॥ १ ॥ गणेर्यम्, ‘गणहृदयाद्’ ॥ (उणा-३७०) ॥ इति
एये निपात्यते, यद्वाचस्पति—‘गणनीयं तु गणेर्यम्’ इति ॥ १ ॥ सस्यैर्यं सस्यैर्यम्
॥ ३ ॥

सख्या त्वेकादिका भवेत् ॥ ५३६ ॥

एत्येकत्वमह्वरामित्येक "भाग्" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क, एक-
आदिरस्या एकादिका, आत्रिमह्वरात् द्वौ प्रथ चक्षार एते यान्यलिङ्गा, पञ्चमते
त्यादयोऽष्टादशान्ता अलिङ्गा, यदवोचाम-

"नन्ता सङ्ख्या इतिमुष्मवन्मथ स्युरलिङ्गा" । इति

पप्-शब्दस्य रूपविशेषाभावात् लिङ्गनिमयो नोक्त, एकोनविंशति त्रिंशदि
त्यादय शताव्वाक् स्त्रीलिङ्गा, यदवोचाम स्त्रीलिङ्गनिर्णये- "विंशत्याया शताद्
द्वन्द्वे" इति । पष्ठिस्तु त्रिलिङ्गनिर्णये पृथक्लिङ्ग उक्तः । अत्र च एकाया अथ
पशान्ता सङ्ख्येये वतन्ते, विंशत्यायास्तु सङ्ख्याशब्दा एकत्वे वतमाना सङ्ख्येये
सङ्ख्यामे च वतन्ते, यथा विंशतिषट्ठाः, विंशतिषट्ठाम्, शत गाव, शतं गवामिति ।
यथाह वाचस्पतिः- "अष्टादशभ्य एकाया सङ्ख्याः सङ्ख्येयगोचराः ।

ऊनविंशत्यादिकास्तु सर्वा सङ्ख्येयसङ्ख्ययोः ॥ १ ॥

माप्यकारोऽप्याह- "अष्टादशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये वतते, तत पर मङ्ख्याने
सङ्ख्येये च" इति । द्वित्वबहुत्वयोवतमानास्तु विंशत्याया सङ्ख्यामामेव वतन्ते, यथा
द्वे विंशती, तिस्रो विंशतय ; गना विंशती, विंशतय इति ॥ १ ॥ ५३६ ॥

अथोत्तर दशगुण भवेदेको दशायुत ।

शतं सहस्रमयुत लक्षप्रयुतकोटय ॥ ५३७ ॥

अर्बुदमब्जं सर्वं च निखर्वं च महाम्बुजम् ।

शङ्कुर्धाद्विरन्त्य मध्य परार्द्धं चेति नामत ॥ ५३८ ॥

एको दशभिर्गुणितो दश्यन्ते दश ' लक्ष्यु " ॥ (उणा-१०१) ॥
इति कियन् ॥ १ ॥ एव अथोत्तर दशभिर्गुणिता, दशदशतो मानमेपा सख्ये
यानाम्, अस्य वा सङ्ख्यामाम्य शतम् ॥ १ ॥ एषं दश शतानि मानमेपामस्य वा
सहस्रम् दश सहस्राण्ययुतम्, शतादयस्यः पुक्लीबलिङ्गा ॥ १ ॥ १ ॥ दशाऽयुतानि
लक्ष स्त्रीकस्त्रीबलिङ्ग, नियुतमपि ॥ १ ॥ दश लक्षाणि प्रयुत पुक्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥
दश प्रयुतानि कोटि स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ ५३७ ॥ दश कोटयोऽब्जुद पुक्ली
बलिङ्गः ॥ १ ॥ दशाऽब्जुदानि अब्जम् ॥ १ ॥ दशाऽब्जानि खवम् ॥ १ ॥
दश खर्वाणि निखर्वम् ॥ १ ॥ दश निखर्वाणि महाम्बुजम् ॥ १ ॥ दश महाम्बुजानि
शङ्कु पुक्लीबलिङ्गः ॥ १ ॥ दश शङ्कुतो धार्दि समुद्रः, पुक्लिङ्गः ॥ १ ॥ दश वा
खेयाऽम्बुजम् ॥ १ ॥ दशान्त्यानि मध्यम् ॥ १ ॥ दश मध्यानि परार्द्धमिति ॥ १ ॥
शतादय विंशत्यादय " ॥ ६ । ४ । १६३ ॥ इति निपात्यन्ते, यथाह-

“एक पक्ष शतमस्मात् सहस्रममुत तत् पर सक्षम् ।

प्रमुत काटिमयाऽयुवमन्म खर्भे निक्षर्भे च ॥ १ ॥

तस्माद् महासरोभे शङ्ख सरितां पतिं ततस्त्वन्स्यम् ।

मय्य पराम्भमाहुयथोत्तर दशगुण तज्ज्ञा ” ॥१॥ इति ॥ १८ ॥५३८॥

असङ्ख्यं द्वीपवाध्यादि

न विद्यत सङ्ख्या सङ्ख्यापातमस्य अस्ङ्ख्यम् ॥ १ ॥ द्वीपा जम्बूद्वीपादयः,
वार्धयो कन्नगोषादयः, आदिग्रहणात् चन्द्राऽकादयः, यदाहु -“असङ्ख्याता द्वीप
समुद्रा” इति ।

पुद्गलाऽऽत्मायजनन्तकम् ।

पुद्गल आत्मा च आदिर्यस्य तत् तथा, आदिग्रहणात् आकाशप्रवेशादि,
मास्सन्तोऽस्य जनन्तकम् ॥ १ ॥

सायात्रिक पोतबणिक्

समुद्रितानां यात्रा सयात्रा, सा प्रयोजनमस्य सायात्रिक ॥ १ ॥ पोतस्य
बणिक् पोतबणिक् ॥ २ ॥

यानपात्रं बहित्रकम् ॥ ५३९ ॥

बोहित्थ बहन पोत

जम्बूमार्गे यानाय पात्र यानपात्रम् ॥ १ ॥ सङ्घतेऽनेन बहति जसे वा
बहित्रम्, “बधिबहि- ॥ (उणा-४५९) इति इत्र ॥ ५३९ ॥, “पययूय-” ॥
(उणा-२३१) ॥ इति निपातनाद् बाहित्थम्, बहिस्तिष्ठतीति वा दृपोऽरादित्वाद्
॥२॥३॥ सङ्घतेऽनेन बहनम् प्रबहणमपि ॥ ४ ॥ पूवते इति पोत “बन्धमि-”
॥ (उणा-२००) इति तः ॥ ५ ॥

पोतवाहो नियामक ।

निर्याम

पोत वाहमति पोतवाह ॥ १ ॥ नियन्तु शब्देति नियामक ॥ २ ॥ नि-
वामपति निर्याम ॥ ३ ॥

कर्णधारस्तु नाविक

कर्णमरित्र धारयति कर्णधार मद् बुय-“ कण भोजनमरित्र च” इति ॥१॥
माषा तरति नाविक. ‘ नौद्विस्वराविक ” ॥ ६१४१० ॥ २ ॥

नौस्तु मञ्जिनी ॥ ५४० ॥

तरितरण्यौ घेडा

नुद्यते कर्णधारैर्नौ स्त्रीलिङ्गः, “ ग्लानुदिभ्यां डौ ” ॥ (उणा-८६८) ॥ १ ॥
मङ्गो नौशीपमस्त्वस्या भक्तिनी ॥ २ ॥ ५८० ॥ तरस्वनया तरिः, “ खरेभ्य ”
॥ (उणा-६०६) ॥ ह्यां तरी, यद्वा “ तृस्तुतन्त्रि ” ॥ (उणा-७११) इति ईप्रत्यये
तरीरीदन्त ॥ ३ ॥ “ ऋह्व ” ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यगौ, तरभिः, ह्यां तरणी
॥ ४ ॥ विभ्यते आकुश्मतेऽस्यां घेडा ॥ ५ ॥

अथ द्रोणी काष्ठान्बुवाहिनी ।

द्रवत्वम्नोऽस्यां द्रोणी, “ द्रोवा ” ॥ (उणा-१८४) इति णः, काष्ठमम्बु
ण घहति काष्ठाऽम्बुवाहिनी, क्षीरस्वामी तु-काष्ठमुपलक्षण काष्ठाऽम्बादिमयी अरुधा-
रिणी द्रोणी इति व्याचक्ष्यौ ॥ १ ॥

नौकादण्ड क्षेपणी स्यात्

येन नौकादण्डेऽसौ नौकादण्डः, क्षिप्यतेऽनया क्षेपणी ॥ १ ॥

गुणवृक्षस्तु कूपक ॥ ५४१ ॥

गुणयुक्तो वृक्ष इव गुणवृक्षः, यत्र नौ रज्ज्वा बध्यते, पोते ज्वगपत्तायाधार-
इत्येके ॥ १ ॥ कूपे आधारगते कायति कूपकः, गौडस्तु- जखान्तस्तस्मै कूपका-
साह ॥ २ ॥ ५४१ ॥

पोलिन्दास्त्वन्तरादण्डा

पोलन्ति महस्व मान्ति पोलिन्दाः “ कल्पत्तिपुलि ” ॥ (उणा-२४६)
इति इन्दक्, बाहुलक्यद् गुण, नौकामा मध्ये दण्डा अन्तरादण्डा ॥ १ ॥

स्याद् मङ्गो मङ्गिनीक्षिर ।

मङ्गस्यनेन मङ्गः पुलिद्रोऽयम्, वैजयन्ती तु- “ नौक्षिरो महामङ्गियाम् ” इति
श्लोकेऽप्याह, मङ्गिनी नौकस्या क्षिर उपरिमाण ॥ १ ॥

अत्रिस्तु काष्ठकुद्दाल

अत्रिति अत्रिः स्त्रीलिङ्गः, “ पदिपठि ” (उणा-६०७) इति इः,
काष्ठैः कुद्दालः, काष्ठमयो वा, येन मिश्रण्य मम मम पोतादि कुप्तेन पूयते ॥ १ ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ ५४२ ॥

विष्यते उदम्बतेऽनेन सेचनम्, येन नावो जलमुद्ध्रियते क्षपित् ॥ १ ॥ ५४२ ॥

केनिपात कोटिपात्रमरित्रे

के जसे निपात्यन्ते नीयन्ते नावोऽनेन केनिपातः, “ भद्रपञ्चनाह- ” ॥ ३ ॥

१८ ॥ इति सप्तम्या मल्लप् ॥ १ ॥ कोटिमिः पाति कोटिपात्रम्, "त्रद्" ॥
 (उणा-४४६) ॥ इति त्रद् ॥ २ ॥ इमल्लनेन नीररिप्रम्- "ल्लप्सुलानि" ॥
 ५।२।८७ ॥ इतीप्रस्तत्र ॥ ३ ॥

अधोदुपः प्लब ।

कोलो मेलस्तगण्डश्च

'उड' सभाते सौत्र 'उड्यते उडुपः पुञ्जीवसिक्तः, "उडेल्यक्" ॥
 (उणा-३११) ॥ १ ॥ प्लवतेऽम्भसि प्लव ॥ २ ॥ कोकति सस्त्रायति कोकः
 ॥ ३ ॥ 'मिळि' सौत्र 'मिस्यते मेळ, मेरस्य क्ल्वे वा ॥ ४ ॥ तीर्यनेऽनेन
 तरण्य पुञ्जीवसिक्तः, 'जूकृत्' ॥ (उणा-१७३) इत्यण्ड ॥ ५ ॥

स्यात्तरपप्यमात्तर ॥ ५४३ ॥

पने साधु पप्य मूल्य तरस्य पप्य तरपप्यम् ॥ १ ॥ आतरम्भनेन वा
 तर ॥ २ ॥ ५४३ ॥

वृद्ध्याजीवो द्वैगुणिको वार्षुषिक कुसीदिक ।

वार्षुषिश्च

वृद्धिमाजीवति वृष्याजीव ॥ १ ॥ द्विगुण गृह्णाति द्वैगुणिक ॥ २ ॥ वृषु
 पी वृद्धिस्ता गृह्णाति वार्षुषिकः "अवृष्यगृह्णाति गर्ह्ये" ॥ ६।४।३४ ॥ इतीकषि
 साप् ॥ ३ ॥ कुसीदशब्दि गृह्णाति कुसीदिक 'कुसीदशब्दि' ॥ ६।४।३५ ॥
 ॥ ४ ॥ वृषुष्मां मषो वापुपल्लस्यापत्य वापुषि ॥ ५ ॥

कुसीदार्धप्रयोगौ वृद्धिजीवने ॥ ५४४ ॥

'कुसन् श्लेषे इन्त्यान्त' कुसति कुसीदम् 'कुसेरिदेवौ' ॥ (उणा-२४१) ॥
 इति इद, कुसित्त सौदस्यश्लेषे वा श्रुपौदरादित्वात् ॥ १ ॥ अर्यस्य प्रमागः
 क्कान्तरेण दानमर्यप्रयोग, वृह्या जीविका वृद्धिजीवन तत्र ॥ २ ॥ ५४४ ॥

वृद्धि कलान्तरं

मूलत्रयस्य बधनं वृद्धिः ॥ १ ॥ मूलत्रयस्याऽपरा कला कलान्तरम् ॥ २ ॥

धरणं तूदार पर्युदधनम् ।

धर्मते स्म ऋणम् 'ऋणोप्रा' ॥ ४।२।७६ ॥ इति कस्य लत्वं ॥ १ ॥ उद्धि
 यतेऽसौ उद्धयते वा उदारः ॥ २ ॥ परित उद्धयममुलमभ्याद् उदारत्वेन प्रहर्षं
 पर्युदधनम् ॥ ३ ॥

याधयाप्त याचितकम्

याचितेन निर्हित याचितकम्, 'याधिताऽगमित्वाद् कम्' ॥ ६।४।२३ ॥ १ ॥

परिवृत्त्यापमित्यकम् ॥ ५४५ ॥

परिवृत्त्या आसं अपमित्य प्रतिदानेन निवृत्तापमित्यकम्, "यान्तिता"
॥ ६।४।२३ ॥ इति कण् ॥ १ ॥ ५४५ ॥

अधमर्णो ग्राहक स्यात्

ऋणेऽधमोऽधमण, राजदन्तादित्वात् पूवनिपात ॥१॥ गृह्णाति ग्राहक ॥२॥
उत्तमर्णस्तु दायक ।

ऋणे उत्तमः उत्तमण ॥ १ ॥ ददाति इति दायक ॥ २ ॥

प्रतिभूर्लभक

प्रतिनिधि प्रतीतो वा भवति प्रतिभू ॥१॥ लभति सम्बन्धते लभ, "धु
न्पविरिन्ध" ॥ ४।४।१७ ॥ इति साधु, के लभक ॥ २ ॥

साक्षी स्थेय

साक्षात् दृश्य साक्षी "साक्षाद् दृश्य" ॥७।९।११७॥ इतीन्, "प्रामो
ऽप्ययस्य" ॥ ७।४।६५ ॥ इत्यन्त्यस्तरादिसोप ॥ १ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् इति स्थेय-
विवादपदे निर्णयता प्रमाणभूत पुरुष ॥२॥

सापन्नात्रे-अथ साक्षिणि म्याद्

मप्यस्यः प्राधिकोऽप्यथ ।

कूटसाक्षी सपासाक्ष्ये सूची म्याद् पुष्टसाक्षिणि ॥

आधिस्तु बन्धक ॥ ५४६ ॥

आधीयतेऽसौ आधि ॥ १ ॥ बन्धते सम्बन्धते बन्धक, "दुकृतु" ॥
(उणा-२७) इत्यकः ॥ २ ॥ ५४६ ॥

अथ मानविशेषानाह-

तुलाद्यै पौतवं मान

तुला पदवती प्रतिमानवती च तदाद्यैर्मद् मीयते चन्मामम्, पुनातीति
पोतुमानमाण्डशोभक पौतवाप्यस्य 'हसिकमि' ॥ (उणा-७७३) इति
द्वन्, पोतोरिद् पौतवम् ॥ १ ॥

द्ववय कुढवादिमि ।

श्रोत्रिकारो द्ववयं मानम्, "श्रोत्रय" ॥ ६२।४३ ॥ १ ॥

पाप्य हस्तादिमि

मीयतेऽनेन पाप्य मानम्, "पाप्यापाप्य" ॥ ५।१।२४ ॥ इति प्वाणि
निपास्यते ॥ १ ॥

सत्र स्याद् गुञ्जा पञ्च मापक ॥ ५४७ ॥

तथेति पातये गुञ्जा रक्षिक ॥ १ ॥ पथ सख्या मोमतेऽनेन माप
 “ वृक्षु ” ॥ (उणा-५४०) इति प, क मापक पुञ्जीवलिङ्ग ॥ १ ॥ ५४० ॥

ते तु पोढश कर्पोऽक्ष

ते मापा पोढशकसख्या, कपति कप पुञ्जीवासङ्ग ॥ १ ॥ अक्षपोत्पक्ष ॥ २ ॥
 पल कर्पचतुष्टयम् ।

पसति पल पुञ्जीवलिङ्ग ॥ १ ॥

विस्त सुवर्णो हेमोऽक्षे

हेम सुवर्णस्य अक्षे कर्पे 'विमन् प्रेरणे' विम्यते विस्त, 'शीरीभू' ॥ (उणा-
 २०१) ॥ इति क्विप् तः ॥ १ ॥ सुवर्णमस्त्रस्य सुवर्ण अभावादत्वाद् अ,
 यदाह-“मापो दशाधगुञ्ज पोढशमापो मिगद्यते कप ।

ससुवर्णस्य सुवर्णस्यैव पल चतुर्मिदम्” इति ॥ २ ॥

कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ५४८ ॥

तस्य सुवर्णस्य पले कुरुवशे प्रसिद्धा विस्तो हेमपल कुरुविस्त यन्मासा-“पसेन
 हि सुवर्णस्य कुरुविस्त ” ॥ १ ॥ ५४८ ॥

अथ पातवमाह—

सुला पलशत

तोत्पते तुल्य भिदादित्वाद् अङ्घ्रि साधु ॥ १ ॥ पलानां शत पलशत ॥ १ ॥

वासां विंशत्या मार आचित ।

शाकट शाकटीनश्च शलाट

वासां तुलानां विंशत्या पलसहस्रद्वयेनेत्यथ- श्रियते मार ॥ १ ॥ पुंसा हि द्वे
 पलसहस्रे षोडशं शक्यते आचीयते स आचित ॥ २ ॥ शाकटेन षोडशं शक्य-
 शाकट 'कश्चिद्' ॥ ६।२।१४५ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ शाकट्या नीयते कानद्
 ॥ ५।१।११ ॥ इति हे स्वार्थेऽपि च शाकटीनः ॥ ४ ॥ श्याति शराट “अनिसू”
 ॥ (उणा-१४५) ॥ इत्याट- सखे सजाट ॥ ५ ॥

ते वशान्चित ॥ ५४९ ॥

ते मारा दशसख्याः आचीयते स आचित, द्वीवेऽयमित्यम्बे ॥ १ ॥ ५४९ ॥
 अथ वृषपमाह—

चतुर्मि कुडवै प्रस्य

कुर्यते कस्यते कुडवः प्रस्यतप्रस्यम्, तैश्चतुर्मिः प्रतिष्ठते प्रस्यः पुञ्जीवलिङ्ग ॥ १ ॥

प्रस्थैश्चतुर्भिराढक ।

भावांश्चमते आढकस्त्रिभिः, “कीचकपेचक-” ॥ (उणा-३३) इत्यके
निपात्यते ॥ १ ॥

चतुर्भिराढकैर्द्रोण

द्रवति द्रोणः पुञ्जीबलिङ्ग, “द्रोवा” ॥ (उणा-८४) ॥ इति ष- ॥ १ ॥

स्वारी षोडशमिश्च तै ॥ ५५० ॥

सैर्द्रोणे षोडशमिः खन्यते स्वारी, “द्वारग्यकार ” ॥ (उणा-४११)
इत्यारे निपात्यते ॥ १ ॥ ५५० ॥

अथ पाम्यमाह—

चतुर्विंशत्यङ्गुलानां हस्त

हस्यतेऽनेन हस्त ॥ १ ॥

दण्डश्चतुष्कर ।

दाम्यति दण्डश्चतुष्करः ॥ १ ॥

तत् सहस्रौ तु गव्यूत क्रोश

तेषां दण्डानां द्वौ सहस्रौ गवां यूतिरत्र गव्यूत पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कुम्भते
पृथ्व्यतेऽन्वपरिमाणमस्मात् क्रोशः ॥ २ ॥

तौ द्वौ तु गोरुतम् ॥ ५५१ ॥

गव्या गव्यूतगव्यूती

तौ क्रोशां द्वौ गवां रुतमत्र गोरुतम् ॥ १ ॥ ५५१ ॥ गौर्भ्यो हिता गव्या
॥ २ ॥ गवां यूतिरत्र गव्यूतम् ॥ ३ ॥ गवां यूतिगव्यूतिः पुञ्जीबलिङ्ग पृषो
दरादित्वात् ॥ ४ ॥

चतुष्क्रोशं तु योजनम् ।

अत्वार क्रोशा समाहृता अत्र चतुष्क्रोशम्, युज्यतेऽनेन योजनम्,

वदाह—हस्तोऽङ्गुलविंशत्या अत्ररन्वितया चतुष्करो दण्ड ।

उदि सहस्रं क्रेशो योजनमेकं चतुष्क्रोशैः” इति ॥ १ ॥

वाणिज्यमुक्तम् पाशुपाल्यमाह—

पाशुपाल्यं जीववृत्ति

पाशुपाल्यं भाषः कन वा पाशुपाल्यम्, राजादित्वात् द्वाग् ॥ १ ॥ जीवपाश-

पाद् वृत्तं जीववृत्ति ॥ २ ॥

गोमान् गोमी गवीश्वरे ॥ ५५२ ॥

गाव सन्त्यस्य गोमान् मत्तु ॥ १ ॥ " गोः " ॥ ७ । २ । ५० ॥ इति
मिनि गोमी ॥ २ ॥ गवामीश्वरो गवीश्वरस्तत्र, गवेश्वरोऽपि ॥ ३ ॥ ५५२ ॥

गोपाले गोघुगाभीरगोपगोसङ्घबलत्वा ।

गा पालयति गोपालस्तत्र ॥ १ ॥ गां योग्यि गोघुक् ॥ २ ॥ आ अभित-
ईरयन्नाभीर आप्रोतीति वा 'अन्वीरानीर' ॥ (उणा-४२९) ॥ इतिरे निपा-
स्यते ॥ ३ ॥ गा पाति गोपः ॥ ३ ॥ गा सङ्घपाति सङ्घे वा गोसङ्घयः "समः
स्य" ॥ ५।१।७७ ॥ इति इ ॥ ५ ॥ बलते बलम्, "बलिवटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यथ ॥ ६ ॥

गोविन्दोऽधिकृती गोपु

गां विन्दति गोविन्दः "निगवादेर्नाभिः" ॥ ५।१।६१ ॥ इति छ ॥ १ ॥

जावालस्त्वज्जीविक ॥ ५५३ ॥

जवाः पालयतीति जावालः शृपोदरादित्वात् जवमलति जवात्सङ्घगलत्वा-
ज्यमिति वा ॥ १ ॥ अजेभ्यो जीविकऽस्य अजजीविकः अजृत् कृपिरिति कर्षणमुक्त्वा
॥ २ ॥ ५५३ ॥ अथ कृपिवृत्तीन् कृपिवत्तानाह-

कुटुम्बी कर्षक क्षेत्री हली कृषिकर्षकौ ।

कृपीबलोऽपि

कुटुम्बमस्त्वस्य कुटुम्बी ॥ १ ॥ कपति भुव कर्षकः ॥ २ ॥ क्षेत्रमस्त्वस्य
क्षेत्री, क्षेत्राजीवोऽपि ॥ ३ ॥ इत्थमस्त्वस्य हली ॥ ४ ॥ कपति कृषिक ' पापुसि-'
॥ (उणा-४१) ॥ इति किविकः कृषकोऽपि ॥ ५ ॥ ' कृपेर्गुणबृद्धौ च' ॥ (उणा-
३१) ॥ इत्यके बृद्धौ च कर्षकः ॥ ६ ॥ कृविरस्त्वस्य कृपीबलः ' कृप्यादिभ्यो बलञ्'
॥ ७ । २ । २७ ॥ " बलम्पिप्रादे " ॥ ३।२।८२ ॥ इति दीर्घः ॥ ७ ॥

जित्या मु हलि

जीयते विदुषेवेति जित्या, " जिविपृन्त्यो हस्तिमुक्त्वाकल्के " ॥ ५।१।४३ ॥
इति कवप् ॥ १ ॥ इत्थमस्त्वया हलिः महद् इत्थम्, "पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥
इति इ पुञ्जीलिहावेतौ ॥ २ ॥

सीरस्तु स्याज्जलम् ॥ ५५४ ॥

गोदारण हलं

सीरते बभ्यते सीर पुञ्जीबलिहा, 'जिजि' ॥ (उणा-३९२) ॥ इति से
दीर्घत्वं च ॥ १ ॥ कञ्जति गच्छति स्याज्जलम् ' बहिसिन्नेदीर्घश्च' ॥ (उणा-४६६)

इत्यल ॥ २ ॥ ५५४ ॥ गौर्दाम्यतेऽनेन गोदारणम् ॥ ३ ॥ हसति हस पुंस्त्री
षल्लिङ्ग ॥ ४ ॥

ईपसीते तद्दण्डपद्धती ।

इपति ईपा साङ्गलदण्ड ॥ १ ॥ सिनोति भुव सीता, साङ्गलस्य पद्दतिर्द्वै-
श्वेत्सभः ॥ २ ॥

निरीपे कुटकं

निष्क्रान्ता इपाऽस्माद् निरीप तत्र ॥ १ ॥ कुट्यति कुटक मस्याऽग्रे फाले
बध्यते ॥ २ ॥

फाले कृपक कुक्षिक फलम् ॥ ५५५ ॥

फसति विधीयते भूमिरनेन फालस्तत्र ॥ १ ॥ कपन्त्यनेन कृपक, “कृपे
शुणद्धी च” ॥ (उणा-३१) ॥ इति क्दिक् ॥ २ ॥ कुष्माति भुव कुक्षिक
“कुक्षिकहृदिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ३ ॥ फसति विदा
रयति फलम् ॥ ४ ॥ ५५५ ॥

दात्र लवित्र

दान्त्यनेन दात्रम्, “नीदाम्य” ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रद् ॥ १ ॥ ल्म
न्त्यनेन लवित्रम्, “लभूम्” ॥ ५।२।८७ ॥ इति इत्र ॥ २ ॥

तन्मुष्टौ षण्ट

तस्य दात्रस्य मुष्टिग्रहणत्वात् तन्मुष्टिस्तत्र, षण्टपते विभज्यते षण्ट ॥ १ ॥

मत्य समीकृतौ ।

मतशब्द साम्यपमाय, मतस्य करण मत्यम्, “मतमदस्य करणे” ॥ ७।
१।१४ ॥ इति य, अद्यमस्य समीकरणे तत्र ॥ १ ॥

गोदारण तु कुद्दाल

गौर्दार्यतेऽनेन गोदारणम् ॥ १ ॥ कुद्दस्यतेऽनेन कुद्दाल शृपोदरादित्वात्
पुंस्यम्, वैजयन्ती तु-“गोदारण कुद्दालम्” इति स्त्रीयमाह ॥ १ ॥

स्वनित्रं त्वषदारणम् ॥ ५५६ ॥

रन्त्यतेऽनेन स्वनित्रं कुरासादि, “लभूम्” ॥ ५।२।८७ ॥ इतीत्र
॥ १ ॥ अबदाम्यतेऽनेनाऽवदारणम् ॥ २ ॥ ५५६ ॥

प्रतोदस्तु प्रवयणं प्राजन तोत्रतोदने ।

प्रतुषन्ते बोहारोऽनेन प्रतोद् ॥ १ ॥ प्राञ्जति प्रेरमन्त्यनेन प्रबयणम्,
 "अऽने वा" ॥ ४४४३ ॥ इति विकल्पेन वीरादेश, पक्षे प्राञ्जतम् ॥ २॥ ३॥ तुषते
 अनेन तोत्तम्, "नीवाम्" ॥ ५१२१८८ ॥ इति त्रद् ॥ ४॥ अतदि तोत्तम् ॥ ५॥

योत्रं तु योक्त्रमावन्ध

यूते युज्यते वाऽनेन योत्रम्, योक्त्रम्, "नीवाम्" ॥ ५१२१८८ ॥ इति
 त्रद् ॥ १ ॥ २ ॥ आबन्धतेऽनेन आबन्धन्वर्मरज्जु ॥ ३ ॥

कोटिशो लोष्ठमेदन ॥ ५५७ ॥

कोटिमिः क्षेपैः श्यति कोटिषाः ॥ १ ॥ सोष्ठान् मिनति सोष्ठमेदन, को
 टीक्षोऽपि ॥ २ ॥ ५५७ ॥

मेधिर्मधि स्वलेवाली स्वले गोबन्धवारु यत् ।

मेधन्ति सगच्छन्ते गाबोऽस्या मेधि "नाम्पुपान्स्य ॥ (उणा-६०९) ॥
 इति किरु इः ॥ १ ॥ "मिधृग् मेभाहिषयो" मेधते हिमस्ति मेधि किम्बिपिछि-
 ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ पुंकीलिङ्गाभेती ॥ २ ॥ खसे वलगति भ्रमन्ति गाबो
 ऽनया खसेवाली, खसे गोबन्धनार्थं वारु ॥ ३ ॥

शूद्रोऽन्त्यवर्णो वृषल पशु पञ्चो जघन्यस्र ॥ ५५८ ॥

शीयते इति शूद्रः, "शदेरुष" ॥ (उणा-३९४) इति र ॥ १॥ अन्त्यवर्णो
 वगवान्शवर्णः ॥ २॥ वर्पति वृषस, "वृषिपि" ॥ (उणा-४६८) इति किरुस
 वृष ऋति सनातीति वा, नारदस्तु - "वृषो हि भगवान् घमस्तस्य य कुल्ये त्वल
 वृषत तं विजानीवात्" इत्याह ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पादयोभवः पदस्य देहोस्तत्वाद् य
 हिमइति" ॥ ३१२१९१॥ इति पवादेशः ॥ ४॥ पदभ्यां जातः पञ्चः यत् धृति -
 'पदभ्यां शूद्रोऽजायत' इति ॥ ५॥ जघन्ये जातो जघन्यस्रः ॥ ६॥ ५५८ ॥

ते तु मूर्धावसिक्ताद् धारश्चकृवु मिश्रजातय ।

ते शूद्रा मूर्धावसिक्ताहारभ्य रघर्कारं यावत् मिथा सङ्घीर्णाजातिरेयां मिभ
 जातयः ।

क्षत्रियायां द्विजाद् मूर्धावसिक्त

स्तस्तु क्षत्रियाद् जात' इत्यतो बक्ष्यमाणाजात इति सम्बन्धते ब्राह्मणात्
 क्षत्रियायां जात मूधनि अवसिष्यते स्म मूर्धावसिक्त ॥ १ ॥

बिद्मित्रियो पुन ॥ ५५९ ॥

अन्वय

द्विजादिति सम्बध्यते, ब्राह्मणाद् वैश्यायां जातः, अम्नायां तिष्ठति सम्बद्धः,
 "गोऽम्नाऽऽम्ब-" ॥२।३।३०॥ इति पत्वम्, "इयापोबहुलं नात्रि ॥२।४।९९॥ इति
 इत् ॥ १ ॥ ५५९ ॥

अथ पारश्वनिषादौ शूद्रयोपिति ।

ब्राह्मणात् शूद्रायां जातः, परपुरुषाद् भिन्नवर्णा स्त्री परस्त्री तस्या अपस्यं
 पारश्वः, "परस्त्रिया परश्वस्वाऽसावर्ष्ये" ॥६।१।४०॥ इति अभि साधु ॥ १ ॥
 निपीदति निषादः, ज्वलादित्वात् जः ॥ २ ॥

क्षत्राद् माहिष्यो वैश्यायां

क्षत्रियाद् वैश्यायां जातः, माहिष्यां साधुर्महिष्यः प्रहाष्यणि माहिष्यः, स हि
 अन्तःपुररक्षिता इति स्मार्त्तम् ॥ १ ॥

उग्रस्तु वृषलस्त्रियाम् ॥ ५६० ॥

क्षत्रियात् क्षत्रायां जातः, उग्र्यस्तुग्र, "सुरसुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति
 निपास्यते ॥ १ ॥ ५६० ॥

वैश्यात् तु करणः

वैश्यात् शूद्रायां जातः, करोति करण, नन्वादित्वाद् अन ॥ १ ॥

शूद्रात् तु आयोगवो विश्व स्त्रियाम् ।

शूद्राद् वैश्यायां जातः, अयोगव् गौरस्य अयोगुस्तस्याऽयमायोगवः ॥ १ ॥

क्षत्रियायां पुन क्षत्ता

शूद्रात् क्षत्रियायां जातः, क्षदति द्वाःस्पत्वात् क्षत्ता ॥ १ ॥

चण्डालो ब्राह्मणस्त्रिया ॥ ५६१ ॥

शूद्राद् ब्राह्मणस्त्रियां जातः, अण्डमुग्र कर्म असति पर्याप्नोति चण्डालः ॥१॥
 ॥ ५६१ ॥

वैश्यात् तु मागध क्षत्र्या

वैश्यात् क्षत्रियायां जातः, मगधति स्तौति मगधः, प्रहाष्यणि मागध ॥१॥

वैदेहको द्विजस्त्रियां ।

वैश्याद् ब्राह्मण्यां जातः, वैदेह इव वैदेहको वणिकूर्मा ॥ १ ॥

सूतस्तु क्षत्रियाद् जात

क्षत्रियाद् ब्राह्मण्यां जातः, सुवति प्रेरयत्यन्तः सूतः ॥ १ ॥

उपसंहारमाह—

इति द्वादश तन्निव ॥ ५६२ ॥

तेषां द्वाहाणां सिद्धो जातिविधेया ॥ ५६२ ॥

माहिष्येण तु जात स्यात् करभ्यां रथकारक ।

माहिष्याद् बैश्मात् क्षत्रियजातात् करभ्यां द्वाहाबैश्मजातायां सुतः, रथं करोति रथकारस्तथा ॥ १ ॥

कारुस्तु करी प्रकृति शिस्पी

करोति कुणोति वा कार, “हृवापा” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युप् ॥ १ ॥
प्रहादिभिनि करी ॥ २ ॥ प्रक्रियतेऽनमा प्रकृति ॥ ३ ॥ शिस्व क्त्वाकौशल
मस्त्वस्य शिस्पी ॥ ४ ॥

श्रेणिस्तु तद्गण ॥ ५६३ ॥

तेषां कारुणां गणः धीमते श्रेणि पुञ्जीलिङ् ‘काबाबी’ ॥ (उणा-६३४) ॥
इति षिः ॥ १ ॥ ५६३ ॥

शिल्प कला विज्ञान च

धीमते शिल्पम्, “पम्पाशिल्याद्य” ॥ (उणा-३००) ॥ इति वे निपास्यते
॥ १ ॥ ‘कलण् सङ्ख्यानगल्योरदन्तः कल्पते कला ‘भीयिभूपि’ ॥ ५।३।१०९ ॥
इति बहुवचनाद् अह् ॥ २ ॥ विविध ज्ञायते विज्ञानम् ॥ ३ ॥

मालाकारस्तु मालिक ।

पुष्पाजीव

मार्त्तं स्रज करोति प्रभ्राति मालाकार ॥ १ ॥ मालागुम्फन शिल्पमस्य
मालिक “शिल्पम्” ॥ ६।४।५७ ॥ इतीकण् मालाऽस्य भस्तीति वा श्रीद्वादित्वादिकः
॥ २ ॥ पुष्पैराजीवति पुष्पाजीव ॥ ३ ॥

पुष्पलावी पुष्पाणामवचायिनी ॥ ५६४ ॥

पुष्पाणि कुनाति पुष्पलावी, क्मणोऽम्” ॥ ५।३।१४ ॥ अथम्
॥ १।४।२० ॥ इति षी पुष्पाणामवचेत्री ॥ १ ॥ ५६४ ॥

कल्पपाल सुराजीवी शौण्डिको मण्डहारक ।

वारिवास पानवणिक् प्वजो ध्वज्याऽऽसुतीवल् ॥ ५६५ ॥

कल्पं मर्षं पालयति रक्षति कल्पपाल ॥ १ ॥ सुरया जीवति सुराजीवी ॥ २ ॥

शुण्डा पानमदस्थान सुरा वा पप्यमस्य शौण्डिक , “तदस्य पप्यम्” ॥ ६।४।५४ ॥
 इतीकण् ॥ ३ ॥ मण्डमच्छसुरा हरति मण्डहारक ॥ ४ ॥ वारि वासयति वारि
 वास ॥ ५ ॥ पानस्य षणिग् पानषणिक् ॥ ६ ॥ ध्वनति ध्वजः ॥ ७ ॥ ध्वजः
 सुरामाण्डपताकाऽस्त्यस्य ध्वनी ॥८॥ आमुतिर्मद्यसंधानमस्त्यस्य आमुतीमद्य ॥९॥
 ॥ ५६५ ॥

मद्य मदिष्ठा मदिरा परिस्तुता

कश्य परिस्तुन्मद्यु कापिशायनम् ।

गन्धोत्तमा कल्मामिरा परिप्लुता

कादम्बरी स्वादुरसा हलिप्रिया ॥ ५६६ ॥

शुण्डा हाला हारहूर सप्रज्ञा वारुणी सुरा ।^१

माध्वीक मदना देयसृष्टा कापिशमन्विजा ॥ ५६७ ॥

मदस्य करण मद्यम्, “मदमदस्य करणे” ॥७।१।१४॥ इति यः, माद्यन्त्यनेन
 इति वा “मदस्यम्” ॥५।१।२॥ इति करणेऽपि “यमिमदि” ॥५।१।३०॥ इति य
 ॥१॥ अतिशयेन मदवती मदिष्ठा, “गुणाज्ञाद्” ॥ ७।३।९ ॥ इतीष्टे “विन्मतोः”
 ॥७।४।३२॥ इति मनुष्ये “भ्यस्तस्त्रादे” ॥ ७।४।४३ ॥ इति अन्त्यस्त्रादिसोप
 ॥१॥ माद्यन्त्यनेन मदिष्ठा “मदिमन्दि” ॥ (उणा-४।२) ॥ इतीरः ॥३॥ परिस्तुति
 म्म परिस्तुता ॥४॥ कश्यदेशे साधु कश्यं ॥५॥ परिस्तुति परिस्तुत् स्त्रीलिङ्गः ॥६॥
 मन्मते मद्यु पुङ्गीवलिङ्गः ॥ ७ ॥ कापिश्यां नगर्मा भव कापिशायनम्, “वसूहयूर्दि
 पर्विकापिश्याष्टयनण् ॥ ६।३।१४ ॥ ८ ॥ गन्धेन उत्तमा गन्धोत्तमा ॥९॥ कस्यते
 कस्य स्त्रीलिङ्गलिङ्गः ॥ १० ॥ एति भ्राम्यन्त्यनेन इरा, “इण्भाग्याम्” ॥
 (उणा-३८९) ॥ इति कित् र ॥ ११ ॥ परिस्तुते म्म परिप्लुता ॥ १२ ॥
 कुत्सितान्बरस्य नीलवासस इय कादम्बरी स्त्रीलिङ्गलिङ्गः, कुत्सितमम्बु मत्र क्षारत्वात्
 कश्चु समुद्रः, तमियतीति वा, कादम्बे गिरौ अर्भते वा तत्र हि मादभैस्त्वक्ता, दृपोदरा
 दित्वात् ॥ १३ ॥ स्वाद् रसोऽस्याः स्वादुरसा ॥ १४ ॥ इतिनो बलस्य प्रिया
 हलिप्रिया ॥ १५ ॥ ५६६ ॥ शुनति बैकत्यमनमा शुण्डा पुङ्गीलिङ्गः, “कुगुहु-” ॥
 (उणा-१७०) ॥ इति कित् ङ ॥ १६ ॥ हसति विलिखत्यङ्गं ह्रासा, ज्वलादित्वात् ण
 ॥१७॥ इति इन्द्रियाणि हारहूरम्, ‘सिन्दूरकूर्त्त’ ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्यूरे
 निपास्यते हारहूराश्राक्षा ठद्विकारो वा ॥१८॥ प्रसीदस्यच्छरत्वात् प्रसमा ॥१९॥ बरण
 स्येव वारुणी समुद्रोदयत्वात् ॥ २० ॥ मुरति उदीप्यते सुरा सूयते परिवास्यते वा
 ‘मृज्यति’ ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् रः ॥२१॥ माद्यन्त्यनेन माध्वीकम्,
 पुङ्गीकाम्बीक ॥ (उणा-५०) ॥ इतीक निपास्यत, मृद्रीकामा विकारो माध्वी

कमिल्यन्ते ॥ २२ ॥ मदयति मद्यना ॥ २३ ॥ देवैः सृज्यते स देवसृष्टा ॥ २४ ॥
कपिशमेव कापिश प्रज्ञादित्वाद्यत् ॥ २५ ॥ अग्नेजाता अभिजा ॥ २६ ॥ ५६७ ॥

मध्वासवे माधयक

मधु माक्षिक तन्मिधे आसूयते मध्वासवस्यत्र, मधुनो विकारो माधवः, के
माधवकः ॥ १ ॥

मैरेये शीशुरामघ ।

मीरायां देसो मद्यो गांभ्याः सुगया विरोपो मैरेयः, नद्यादित्वादेयण् मीरे
समुद्रे मय इति वा तत्र ॥ १ ॥ शेरतेऽनेन शीशु, 'शीशो घृक् ॥ (उणा-७८४) ॥
पुत्रीबलिहावतौ ॥ २ ॥ आसूयत आसव ॥ ३ ॥

जगलो मेदको मद्यपहू

मद्य गसति जगल, शृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मेद्यति क्षिप्रस्यनेन मेदक
'नामि पुसि च' ॥ ५ ॥ ११० ॥ इति गक ॥ २ ॥ मद्यस्य पदो मद्यपहू ॥ ३ ॥

किण्वं तु नमहू ॥ ५६८ ॥

नमहुर्मद्यबीज च

'किण सौत्र किण्वते किण्वम् निष्पृषि' ॥ (उणा-५११) ॥ इति
किट् ॥ १ ॥ ममेन ह्यसते स्पधत सुराच्छादनाभावात् नमहू ॥ २ ॥ ५६८ ॥
कवमु' ॥ (उणा-७४६) ॥ इति निपातनाद् नमहुः, पुंलिङ्गादेतौ ॥ ३ ॥ मद्यस्य
बीज मद्यबीज मापादस्मन्मादि ॥ ४ ॥

मद्यसन्धानमासृति ।

आसवोऽभिपव

मद्यस्य सन्धान मद्यसम्पानम् ॥ १ ॥ आसूयते आसृतिः ॥ २ ॥ आसव
नमासवः ॥ ३ ॥ एवमभिपव ॥ ४ ॥

मद्यमण्डकारोत्तमौ समौ ॥ ५६९ ॥

मद्यस्य मण्ड मद्यमण्ड ॥ १ ॥ कारेण क्रियावशाद् उत्तमो मुख्य कारोत्तमः
सुरार्थे स्वच्छो भाग ॥ २ ॥ ५६९ ॥

गस्वर्कस्तु चपक स्मात् सरकभ्रानुत्तर्पणम् ।

गकन्स्यनेन गस्वर्कः लिप्सुस्तक' ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपा
स्यते ॥ १ ॥ चपन्ति पिब-स्यनेन चपक ॥ २ ॥ सरन्स्यनेन सरकः 'वृकम्' ॥
(उणा-२७) ॥ इत्यकः पुत्रीबलिहावतौ ॥ ३ ॥ अशुशुभ्यन्स्यनेनाऽनुत्तर्पण पाम
पात्रम् अनुत्तर्पणं इति । अमरस्तु सरकानुत्तर्पणस्यौ सुरापरिवेषणपत्रावावाह ॥ ४ ॥

शुण्डा पानमदस्थान

छन्द्यते शुण्डा पानमदयोरास्यश्च कस्यपासृष्टृहकदेश ॥ १ ॥

मधुवाग मधुक्रमा ॥ ५७० ॥

मधुनो वारा अवसरा मधुवारा ॥१॥ मधुनः क्रमा मधुक्रमा ॥२॥ ५७० ॥

सपीति सहपान स्मात्

सह पान सपीति ॥ १ ॥ सह पीयते सहपानम् ॥ २ ॥

आपान पानगोष्ठिका ।

आपिबन्ध्मिन् आपानम् ॥ १ ॥ पानस्य गोष्ठे आसनबन्ध ॥ २ ॥

उपदर्शस्त्ववदशश्चक्षण मद्यपाशनम् ॥ ५७१ ॥

उपदर्शयते पानश्चिजननार्थमुपदर्श ॥ १ ॥ अवदश्यतेऽपदर्श ॥ २ ॥
चक्षते चक्षणम् ॥ ३ ॥ मद्यपस्य अशन मद्यपाशनम्, अरविशदमभ्यवहार्यम्
॥ ४ ॥ ५७१ ॥

नार्द्धिम स्वर्णकार कलादो मुष्टिकश्चस ।

नार्द्धी घमति नार्द्धिम, "नार्द्धीघटी" ॥ ५१११२० ॥ इति खाधि
साधुः ॥ १ ॥ स्वर्णे करोति अस्त्रकारादिरूपतया स्वर्णकार ॥ २ ॥ कस्य आदत्ते
कलादो, कल मुग्गकालिकाम्- आद्यति आस्त्रण्यति वा, अत एव कल भौत व्यत्रेति
कलभौतम् ॥ ३ ॥ मुष्टिं कासति मुष्टिक ॥ ४ ॥

तैजसावर्चनी मूपा

तैजस हेमादि तदावर्चयतेऽनया तैजसावर्चनी ॥१॥ मूयत मूपा "सुपसू" ॥
(उणा-५४२) इति कित् पः ॥ २ ॥

भस्मा चर्मप्रसेविका ॥ ५७२ ॥

मसं जुहोत्यादौ स्मरन्ति, बमस्मनया बहिर्भस्मालोहचमनी, हुयामा' ॥
(उणा-४५१) इति प्रः ॥ १ ॥ चर्मणा प्रसीभ्यते चर्मप्रसेविका पुत्रीसि-
ङ्गः ॥ २ ॥ ५७२ ॥

आस्फोटनी वेधनिका

आस्फोटयतेऽनया आस्फोटनी ॥ १ ॥ वेधयतेऽनया मौष्टिकादि वेधनी, के
वेधनिका ॥ २ ॥

घ्राणस्तु निकप कप ।

इयति तनूकरोति शापाः पुंस्त्रीलिङ्ग, “इणुर्विज्ञ-” ॥ (उणा-१८२) ॥ इति
ण ॥ १ ॥ निकृष्यतेऽनेन निकृष, “गोचरसचर” ॥ ५१३।१३१ ॥ इति घ ॥ २ ॥
एव कप ॥ ३ ॥

सदृश स्यात् कङ्कमुस

सदृशतेऽनेन तसदृशमादि संदंश ॥ १ ॥ कङ्कस्येव मुसमस्य कङ्कमुसः ॥ २ ॥

अम कुन्द च यन्त्रकम् ॥ ५७३ ॥

अमति भ्रम्यते वा भ्रमः ॥ १ ॥ क्वते स्यायते कुन्द पुंस्त्रीलिङ्गः, “इणु
कुमुम्यो मोऽन्तश्च” ॥ (उणा-२४०) ॥ इति द ॥ २ ॥ यन्म्यतेऽनेन यन्त्रम्,
के यन्त्रकम् ॥ ३ ॥ ५७३ ॥

वैकटिको मणिकार

विकृत्वा मणय पथ्यमस्य वैकटिकः ॥ १ ॥ अनेननाद् मणि करोति मणि
कार ॥ २ ॥

शौल्विकस्ताम्रकुडक ।

सुस्वघटन शिल्पमस्य शौल्विकः ॥ १ ॥ ताम्रं कुडक्यति ताम्रकुडक ॥ २ ॥

शास्त्रिक स्यात् काम्बविक

शास्त्रघटनं शिल्पमस्य शास्त्रिकः ॥ १ ॥ कम्बुघटनं शिल्पमस्य काम्बविक,
“शिल्पम्” ॥ ६।४।५३ ॥ इतीकण् “श्रवर्णोदणोत्” ॥ ७।३।३७ ॥ इति अस्मा
दुरोधाद् इकण् इकरस्य स्त्रोपो न भवति ॥ २ ॥

सुजवायस्तु सौनिक ॥ ५७४ ॥

सुर्जं विदं वमति सुजवाय, ‘आतो जो’ ॥ ५।१।७६ ॥ इत्यत्र वावर्जनात्
“कर्मणोऽण्” ॥ ५।१।७२ ॥ इत्यणेष ॥ १ ॥ सुर्जवानं शिल्पमस्य सौनिकः
॥ २ ॥ ५७४ ॥

कृपाणो कर्षरी कल्पन्यपि

कल्पते कृपाणी, ‘कृपिविधि’ ॥ (उणा-१९१) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥
कल्पतेऽनया कर्षरीः, “नादिबन्धार्ति” ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरिः, कर्षा कर्षरी
॥ २ ॥ कल्पतेऽनया कल्पनी ॥ ३ ॥

सूची तु सेवनी ।

सूचयति सूचि, ‘सूरेभ्य इः’ ॥ (उणा-६०६) ॥ क्वां सूची ॥ १ ॥
सीभ्यतेऽनया सेवनी ॥ २ ॥

सूचिसूत्र पिप्पलकम्

सूत्रेः सूत्र सूचिसूत्रम् ॥ १ ॥ पिप्पलमेव पिप्पलकम् ॥ २ ॥

तर्कु कर्षनसाधनम् ॥ ५७५ ॥

‘कृतैष घेष्टने’ कृत्यते घेष्टयते सूत्रमस्मिन् तर्कुः पुनिरत्र, “कृतेस्तर्कु च” ॥ (उणा-७२३) ॥ इत्यु तर्कादेशश्च ॥ १ ॥ कृत्यते कस्तन तस्य साधनम् ॥ २ ॥ ५७५ ॥

पिञ्जन विहनन च तुलस्फोटनकार्मुकम् ।

पिञ्जयते हन्यतेऽनेन पिञ्जनम् ॥ १ ॥ विहन्यतेऽनेन विहननम् ॥ २ ॥ तुलस्फोटनाय कार्मुकम् ॥ ३ ॥

सेवन सीवन स्यूति

सेव्यते सेवनम् ॥ १ ॥ ‘ष्टिषसिबोऽनटि वा’ ॥ ४।२।१।२॥ इति दीर्घत्वे सीवनम् ॥ २ ॥ क्षिर्वा कौ “अनुनासिके च” ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्युटि च स्यूति ॥ ३ ॥

तुल्यौ स्यूतप्रसेवकौ ॥ ५७६ ॥

सीम्यते स्म स्यूतः ॥ १ ॥ प्रसीम्यते प्रसेव, के प्रसेवकः वद्व्याघावप नम् ॥ २ ॥ ५७६ ॥

तन्त्रवाय कुविन्द स्यात्

तन्त्र तन्त्रवातन वयति तन्त्रवामः, तन्त्रुवायोऽपि ॥१॥ कु विन्दति कुविन्दः “निगवादेनाभि” ॥ ५।१।६१ ॥ इति क्तः ॥ २ ॥

प्रसर सूत्रवेष्टनम् ।

प्रस्यति वरति प्रसरा, “अठर-” ॥ (उणा-४०३) ॥ इति बहुवचनार्थः ॥ १ ॥ सूत्र वेष्टयते वानार्थमत्र सूत्रवेष्टनम् ॥ २ ॥

वाणिर्व्यूति

वान वाणिः श्रीछिन्न “कसिवामि” ॥ (उणा-६१८) ॥ इति णिः ॥ १ ॥ ‘ऊयैक् तन्नुसन्ताने’ विशेषेण ऊयनं व्यूतिः “क्षियां क्ति” ॥ ५।३।९१ ॥ ध्योः “व्यम्” ॥ ४।४।१२१ ॥ इति यक्षेप ॥ १ ॥

वानदण्डो वेमा

वानाय दण्डो वामदण्डः ॥ १ ॥ वयन्क्षनेन वेमा पुञ्जीवछिन्नः, “सात्ममा त्यम्” ॥ (उणा-९१६) ॥ इति मनि निपात्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि तन्त्रव ॥ ५७७ ॥

सूत्रे पट एमि सूत्राणि पुष्पीवसिह, 'सुसूत्रनि' ॥ (उणा-४४९) ॥
इति किन्त्र, सूत्रे एमिचिति वा ॥ १ ॥ तन्त्रव इति तन्त्रव पुष्पिहः,
'कृषिकमि' ॥ (उणा-७७३) ॥ इति तुन् ॥ २ ॥ ५७७ ॥

निर्णेजकस्तु रजक

निर्णेजकि स्मारुमति निर्णेजक पावकोऽपि ॥ १ ॥ रजति रजक, 'सूत्र-
चन्रम्भ' ॥ ५।१।६५ ॥ इत्यकद् अकद्घिनोश्च ॥ ४।२।५० ॥ इति
मकाप ॥ २ ॥

पादुकाकृत् तु चर्मकृत् ।

पादुका पादत्राणानि करोतीति पादुकाकृत् ॥ १ ॥ चर्म करोति परिष्ठी
कृत्यति चर्मकृत् ॥ २ ॥

उपानत् पादुका पादू पञ्चदा पादरक्षणम् ॥ ५७८ ॥

प्राणहिता

उपानत्पाति पादमुपानत् क्षीमिह क्षिपि गतिश्चरकस्य नक्षिचि ॥ २।२।८५ ॥
इति दीर्य ॥ १ ॥ पादूरेव पादुका "इपादीवत् के" ॥ २।४।१०४ ॥ इति इत्यः
॥ २ ॥ पद्यतेऽनया पादू स्त्रीसिह "कसिपदि" ॥ (उणा-८३५) ॥ इति
सिद् ॥ ३ ॥ पदानदा पञ्चदा ॥ ४ ॥ पादौ रक्षेते अनेन पादरक्षणम्, पादत्राण-
मपि ॥ ५ ॥ ५७८ ॥ प्राणेभ्यो हिता प्राणहिता ॥ ६ ॥

शेषधात्र-पादुकायां पादरथी पादकृत् पदत्वर ।

पादरथी अपेक्षीच पादपीठी पदायता ॥

अनुपदीना स्वाचद्वाऽनुपद हि या ।

अनुपद पश्यामेन बद्धा अनुपदीना, 'अनुपद बद्धा' ॥ ७।१।९६ ॥
इतीन ॥ १ ॥

नद्धी बद्धी धरत्रा स्यात्

नद्धतऽनया नद्धी, नीदाम्- ॥ ५।२।८८ ॥ इति प्रद् ॥ १ ॥
नर्धते दीर्घामवति चमरज्जुत्वात् बद्धी पुष्पीसिहः 'मीहृषि' ॥ (उणा-३८०) ॥
इति रः ॥ २ ॥ त्रियतेऽनया धरत्रा 'वृग्नाक्षि' ॥ (उणा-४५६) ॥ इति अत्र ॥ ३ ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥ ५७९ ॥

इयति तन्त्रुग्नया आरा सिदावित्वादि साधु ॥ १ ॥ अम प्रमिनति

चर्मप्रभेदिका चमसीवनी ॥ २ ॥ ॥ ५७९ ॥

कुलाल स्यात् कुम्भकारो दण्डभृत् चक्रजीवक ।

कोलति सस्त्र्यामति कुलाल, "कुलिपिलि" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किदास, कुलानि गृहाणि अरति वा, कु मृद लालयते मृद्नाति वा ॥ १ ॥ कुम्भ करोति कुम्भ कार ॥ २ ॥ दण्ड धिभर्ति दण्डभृत् ॥ ३ ॥ चक्रेण जीवति चक्रजीवक ॥ ४ ॥

शाणाजीव शस्त्रमार्जो अमासकोऽसिधावक ॥ ५८० ॥

शाणया जीवति शाणाजीव ॥ १ ॥ शस्त्राणि मार्ष्टि शस्त्रमार्जः ॥ २ ॥ अमयन्त्रे आसक्तो अमासकः ॥ ३ ॥ असीन् धावति घोषयस्सिधावकः ॥ ४ ॥ ५८० ॥

घूसरश्चाक्रिफत्तौली स्यात्

घुवति घूसर, "कृघूतनि" ॥ (उणा-४४०) ॥ इति कित् सर ॥ १ ॥ चक्र पण्यमस्य चाक्रिकः ॥ २ ॥ तैलमस्त्रस्य सैली, तिष्ठन्नुदोऽपि ॥ ३ ॥

पिप्याकस्त्रौ समौ ।

पिप्यते पिप्याक स्रुततैस कृत्कविधेय, "पिपे पिप्यिष्यौ च" ॥ (उणा-३६) ॥ इक्ष्वाक ॥ १ ॥ क्षन्वते स्त्र, "मृभिसनि" ॥ (उणा-४७२) ॥ इति द्विदस पुत्रीबलिद्वावेतौ ॥ २ ॥

रथकृत् स्थपतिस्त्वष्टा काष्ठतद् तक्षवर्द्धकी ॥ ५८१ ॥

रथं करोति रथकृत्, रथकारोऽपि ॥ १ ॥ स्थापयति स्थपति ॥ २ ॥ स्वष्टति तन्करोति दासुणि रथश्च ॥ ३ ॥ काष्ठं तक्ष्णोति काष्ठतद् ॥ ४ ॥ तक्ष्णोति तक्षा, "उक्षितक्षि" ॥ (उणा-९००) ॥ इक्षन् ॥ ५ ॥ बद्धमति छिनति वर्द्धकि, "वर्धेत्किः" ॥ (उणा-६२४) ॥ ६ ॥ ५८१ ॥

ग्रामायत्तो ग्रामतक्ष

ग्रामस्थाऽऽयत्त साधारणस्तक्षा ग्रामतक्ष, "ग्रामकौट्यत् तक्ष्ण" ॥ ७।३।१०९ ॥ इक्षद् समासान्तः ॥ १ ॥

कौटतक्षोऽनधीनक ।

कुम्भां शाखायां भव कौट. स्रतम्भः स भासो तक्षा च कौट्यक्ष, "ग्राम कौट्यात् तक्ष्मः" ॥ ७।३।१०९ ॥ इक्षद् समासान्त, नास्ति अपि उपरि इन सामी अस्य अनधीन ॥ १ ॥

वृक्षभित् तक्षणी वासी

वृथान् भिनति वृथभिन् ॥ १ ॥ तद्वपतऽनया तक्षणी ॥ २ ॥ वयति इत्ये
वाति, ' वृन्वृटि ' ॥ (उणा-९१९) ॥ इति णिदिः इषां वासी ॥ ३ ॥

क्रकच करपत्रकम् ॥ ५८२ ॥

क्रामति क्रकच पुर्वाबसिद्धः ' क्रकचादयः ' ॥ (उणा-११५) ॥ इत्यने
निपात्यते ॥ १ ॥ करगर्भं शत्रपत्र करपत्रम् करकान्दाधारणन पततीति वा व्रद्
॥ २ ॥ ५८२ ॥

स उद्धनो यत्र काष्ठे काष्ठ निक्षिप्य तक्ष्यते ।

उद्धन्यते काष्ठमस्मिन् उद्धनः ' निषोद्ध ' ॥ ५।३।३६ ॥ इत्यति
निपात्यते, काष्ठमुपसृजण सोहादिरपि । यथा- ' सोहाद्धनपनस्कन्धा '
इति ॥ १ ॥

वृथादनो वृथभेदी

वृथाऽपते छिद्यतेऽनेन वृथकण वृथादनः ॥ १ ॥ वृथान् भिनति वृथभेदी ॥ २ ॥

टङ्क पापाणदारक ॥ ५८३ ॥

टङ्क्यते टङ्कः पुर्वाबसिद्धः, इत्यमानश्च शब्दः क्यति वा ॥ १ ॥ पापाण
दारयति पापाणदारकः ॥ २ ॥ ५८३ ॥

व्योकार फमारी लोहकार

विशेषेण व्योक्त समवायमिमांति व्योकार व्यो' इत्यनपर्याय इति भोज ॥ १ ॥
करोति फमार ' फगा मादिष ' ॥ (उणा-४०७) ॥ इत्यार, फम इमति वा
॥ २ ॥ लोह करोति लोहकारः ॥ ३ ॥

कूर्टं त्वयोधन ।

कूर्ट्यते इत्यतऽनेन कूर्टं पुक्तीबसिद्धः ॥ १ ॥ कयो हन्वतेऽनेन कयोधन-
॥ २ ॥

व्रथन पत्रपरशु

व्रथति छिनति व्रथन रम्यादित्वात्पनद् ॥ १ ॥ पत्राक्षर पत्राणां वा
छेदक परशु पत्रपरशु ॥ २ ॥

ईपीका तूलिकेपिका ॥ ५८४ ॥

ईपति इपीका रथिच्छि- ॥ (उणा-४८) ॥ इति इक ॥ १ ॥ त्स्म्यते
तुकि माम्मुपान्त- ॥ (उणा-९०९) ॥ इति कि के तुलिका ॥ २ ॥ इपति
ईपिका काष्ठसोहाविमबी वास्त्रका ॥ ३ ॥ ५८४ ॥

मक्ष्यकार कान्दविक

मक्ष्य खराविशदमभ्यवहार्ये करोति मक्ष्यकार ॥ १ ॥ कन्दु पण्यमस्य
कान्दविक, "तदस्य पण्यम्" ॥६।४।७८॥ इति कम् "अस्यभाषण" ॥८।४।७१॥
इत्यादिना क्त्यानुगाधादिकण्णलोपाभावात्, कन्दुना कृत कान्दश्च तन् पण्यमस्मि
वा ॥ २ ॥

कन्दुन्वेदनिके समे ।

कन्दुन्वेदना कन्दु पुष्पीलिङ्ग, "सुसुतृ" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
खेद्यतेऽनया खेदनी, के खेदनिका ॥ २ ॥

रक्षाजीवस्तौलिकिकश्चित्रकृच्च

रक्षन्त्येषु रक्षा वर्णका, तेभ्य भाजीवति रक्षाजीव ॥ १ ॥ तूलिकातिखन
शिल्पस्य तौलिकिक ॥ २ ॥ चित्रं करोति चित्रकृत्, चित्रकरोऽपि ॥ ३ ॥

अथ तूलिका ॥ ५८५ ॥

कृचिक

कृतमिति कृचिका ॥ १ ॥ ५८५ ॥ कृचति कृचिका ॥ २ ॥

चित्रमालेख्य

शीयते चित्रम्, 'चिदि' ॥ (उणा-४५४) ॥ इति कित् प्र ॥ १ ॥
आम्बिख्यते आलेख्यम् ॥ २ ॥

पलगण्डस्तु लेप्यकृत् ।

पलेन मासिनेष मृदादिना गण्डति सृष्टन्ति पलगण्ड ॥ १ ॥ लेप्य केराति लेप्य
कृत्, लेपकाऽपि ॥ २ ॥

पुस्त लेप्यावि कर्म स्यात्

पुस्तये अभिमद्यते मूत्रं पुस्त पुष्पीवच्छि "शीरी" ॥ (उणा-२०१) ॥
इति कित् तः, 'पुस्तण् आदरे इत्यस्य षाड्, लेप्यमादिरम्ब लेप्यादि कर्म ॥ १ ॥

नापितश्चण्डिल कुरी ॥ ५८६ ॥

क्षुरमर्दी दिवार्कार्तिर्गुण्डकोऽन्तावसाय्यपि ।

न आप्यते नापित, 'नम अये' ॥ (उणा-२११) ॥ इति इत् ॥ १ ॥
चण्डते चण्डिक, 'कल्पनि' ॥ (उणा-४८१) ॥ इति लः ॥ २ ॥ क्षुरोऽन्त्यस्य
क्षुरी ॥ ३ ॥ ५८६ ॥ क्षुरेण मर्दयति क्षुरमर्दी ॥ ४ ॥ शिवा क्षीर्त्रते शिवार्कनि,

सत्रौ क्षुरकमनिषेधात् ॥ ५ ॥ मुण्डयति मुण्डक ॥ ६ ॥ अन्तमवस्यति अन्त-
वसानी ॥ ७ ॥

शेषधाञ्ज—

नापिते प्रमणीभण्डिवाहसौरिकमाण्डिका ॥ ७ ॥

मुण्डन मद्राकरण वपन परिषापणम् ॥ ५८७ ॥

सौर

मुण्डयते मुण्डनम् ॥ १ ॥ मद्राक्रियते मद्राकरणम् 'मद्रमद्राद् वपने'
॥ १०२ ॥ १४४ ॥ इति ङाञ् ॥ २ ॥ उच्यते वपनम् ॥ ३ ॥ परिषाप्यते परिषापणम्
॥ ४ ॥ ५८७ ॥ क्षुरस्यद् कम सौरम् ॥ ५ ॥

नाराची त्वेषिण्यां

नरमश्नति मरान् तस्येव नाराची ॥ १ ॥ इष्यते अन्विष्यते वृणोऽनया एषणी,
'इतोऽनिष्यद्यामम्' ॥ ५ । ३ । ११२ ॥ इष्यन् गौरादस्वाद् ङी, तत्र ॥ २ ॥

देवावीवस्तु देवल ।

देवानाजीवति देवावीव ॥ १ ॥ देवान् स्नाति वषथ, विष्मतीति वा मुदि
कन्दि ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यस्य ॥ २ ॥

मार्दङ्गिको भौरजिक

मृषङ्गो वादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः ॥ १ ॥ एष भौरजिक ॥ २ ॥

बीणावादस्तु वैणिक ॥ ५८८ ॥

बीणां वादयति बीणावाद ॥ १ ॥ बीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥ २ ॥ ५८८ ॥

बेणुधम स्याद् वैणविक

बेणु धमति वणुधमो वाणिकः ॥ १ ॥ बेणुवादनं शिल्पमस्य वैणविकः,
स्यस्यानुदाधाद् 'वृषर्गोऽण' ॥ ७ । ४ । ७१ ॥ इतीकण्ठस्त्वेषाम्बाव ॥ २ ॥

पाणिघ पाणिवादक ।

पाणी हस्तीति पाणिघ 'पाणिघताङ्गो पाणिनि ॥ ५ । १ । ८९ ॥ इति
सायुः ॥ १ ॥ पाणी वादयति पाणिवादकः ॥ २ ॥

स्याम् प्रातिहारिको मायाकार

प्रतिहरणं स्याज्ज प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक ॥ १ ॥ मायां करोति माया
कार ॥ २ ॥

माया तु श्याम्बरी ॥ ५८९ ॥

मायस्यां विभ्र माया, "स्याच्छा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति च ॥ १ ॥
श्याम्बरात्प्रम्याऽमुरस्य इय श्याम्बरी, श षृणोति शबरो स्याज्जस्यस्यमात् वा ॥ २ ॥
॥ ५८९ ॥

इन्द्रजाल तु कुहुक जाल कुसृतिरित्यपि ।

इन्द्रस्य जालमिन्द्रजालम् ॥ १ ॥ कुहयते विम्बापयते कुहुक्म्, "मिषमि" ॥ (उणा-
५१) ॥ इत्युक्, कुहकमपि ॥ २ ॥ जालमिव जालम् ॥ ३ ॥ कुसृतिता सृति
कुसृति ॥ ४ ॥

कौतूहल तु कुतुक कौतुक च युतूहलम् ॥ ५९० ॥

कुसृहलमेव कौतूहलम्, प्रघादित्वाद्घ ॥ १ ॥ कुभूमिस्तुयतेऽनम, कुसृति
तन्मते वा कुतुकम्, "निष्कृष्क" ॥ (उणा-२६) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥
कुतुकमेव कौतुक ॥ ३ ॥ कुसृतिता तोहति कुसृहलम् "मुरत्तरस" ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यले निपास्यते विनोदोऽपि ॥ ४ ॥

व्याभो मृगवधाजीवी लुब्धको मृगयुग्ध स ।

विभ्यतीति व्याभः, 'तन्मपि' ॥ ५११।६४ ॥ इति च ॥ १ ॥ मृग-
वधेनाऽऽजीवति मृगवधाजीवी ॥ २ ॥ लुब्धति स्म लुब्ध, के लुब्धक ॥ ३ ॥
मृगान् याति मृगयु, 'पीमृगमित्र' ॥ (उणा-७४१) ॥ इति किरुः ॥ ४ ॥

पापार्धिमृगयाऽऽस्तेटो मृगव्याच्छोढने अपि ॥ ५९१ ॥

पापानि ऋनुबन्धस्यां पापार्धि ॥ १ ॥ मृगयन्ते प्राणिनाऽस्यां मृगया
"मृगयेच्छा" ॥ ॥ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ आलेभ्यन्ते उरप्राम्यन्ते प्राणिनो
ऽस्मिन् आलेटः ॥ ३ ॥ मृगान् मृगयत्याच्छास्यति मृगम्यम् ॥ ४ ॥ आपोयन्ते
प्राणिनोऽस्मिन् आच्छोढने षुषोदरादित्वाद्यस्य ऋष्यम् श्रीह्रींभक्तिहावेतौ ॥ ५ ॥ ५९१ ॥

जालिकस्तु वागुरिक

जालेन जीवति जालिक, वेतनादित्वादिक् ॥ १ ॥ वागुरया चरति
वागुरिकः "चरति" ॥ ६।४।११ ॥ इतीकम् ॥ २ ॥

वागुरा मृगजालिका ।

बान्ति पतन्ति मृगा अस्यां बागुरा मृगबन्धनरज्जु "क्षत्रुर" ॥ (उपा-
४२६) ॥ इत्युरे निपास्यते ॥ १ ॥ मृगाणां महणाय जाल मृगबासिका ॥ २ ॥

शुम्भ घटारको रज्जु शुल्ब तन्त्री षटी गुण ॥ ५९२ ॥

शुनति शुम्भ श्रीश्रीबलिङ्गः, 'शुम्भस्तम्बादय' ॥ (उपा-३२०) ॥ निपास्यते
॥ १ ॥ बध्यते वेध्यते घटार, "घारश्चकार" ॥ (उपा-४११) ॥ इत्युरे निपास्यते
के घटारकः ॥ २ ॥ सृज्यते रज्जु श्रीनिङ्ग 'स्वन्दिच्छत्रिभ्याम्' ॥ (उपा-
४१७) ॥ इत्युप्रस्यस्यो रज्जुविशेष ॥ ३ ॥ शक्यति शुल्बम् 'क्षत्रसेरुवातः' ॥
(उपा-३१९) ॥ इति ब ॥ ४ ॥ तन्त्रयति धारयति तन्त्रि 'पदिपठि-' ॥ (उपा-
६०७) ॥ इति इः इयां तन्त्री तन्त्रयते इति वा प्रकृतात् ङी ॥ ५ ॥ बध्यति षटी
श्रीलिङ्गः ॥ ६ ॥ गुण्यते अभ्यस्यते गुणः ॥ ७ ॥ ॥ ५९२ ॥

धीवरो दासकैवर्षौ

भ्यायति मत्स्यभात धीवरस्तत्र "तीवरधीवर" ॥ (उपा-४४४) ॥ इति
वरदि निपास्यते ॥ १ ॥ यति मत्स्यान् दासः 'पादाभामि ॥ (उपा-५२७) ॥
इति स ॥ २ ॥ के वर्तते केवर्षो मत्स्वादिस्तस्याश्चैवर्ष ॥ ३ ॥

वडिष्ठ मत्स्यवेधनम् ।

'बड व्याग्रहणे सौत्र बध्यतेऽनेन वडिष्ठं श्रीश्रीबलिङ्ग' "कुसिकनि" ॥
(उपा-५३४) ॥ इतीष्ट ॥ १ ॥ मत्स्या वेध्यन्तेऽनेन मत्स्यवेधनम् ॥ २ ॥

आनायस्तु मत्स्यजालं

आनबन्धनेन आनाय, "आनायो जालम्" ॥ ५ । ३ । १३६ ॥ इति
पम् ॥ १ ० १ ॥

कुवेपी मत्स्यबन्धनी ॥ ५९३ ॥

कुसित वेधन्तेऽस्यां मत्स्याः कुवेपी ॥ १ ॥ मत्स्या बध्यन्तेऽस्यां मत्स्य
बन्धनी ॥ २ ॥ ५९३ ॥

श्रीवान्तक शाकुनिक

श्रीवान् कपोतादीन् भन्तवति श्रीवान्तक ॥ १ ॥ शकुमान् इति शाकुनि-
क 'पक्षिमत्स्यमृगार्थोद् प्रति' ॥ इति इकम् ॥ २ ॥

वैतसिकस्तु सौनिक ।

मांसिक कौटिकश्च

वीतसेन वरति वैतसिक- ॥ १ ॥ सुता प्रबोधनमस्य सौनिकः ॥ २ ॥ मार्च

पण्यमस्य मांसिक ॥ ३ ॥ कूट कूटयन्त्र तेन चरति कौटिक स्वच्छिन्देऽपि ॥ ४ ॥

अथ सूना स्थान वधस्य यत् ॥ ५९४ ॥

सुन्यन्त्यस्यां सूना, "सोरु च" ॥ (उणा-२६३) ॥ इति न, पशूनां घात स्थानम् ॥ १ ॥ ५९४ ॥

स्याद् बन्धनोपकरणं वीतमो मृगपक्षिणाम् ।

मृगादिबन्धननिमित्तं आस्रवागुरादिसाधनं वितन्त्यते बन्धाय वीतसं पुंस्त्रीबं
लिङ्ग, "भ्यवाभ्यां शनेरीषधे" ॥ (उणा-५६५) ॥ इति स, वितन्त्यते बन्धते
ऽनेन वा "धव्युपसमस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दोगः ॥ १ ॥

पाशस्तु बन्धनग्रन्थि

पश्यते बन्धतेऽनेन पाश, पान्त्वऽनेन वा, 'पादाबामि' ॥ (उणा-५२०) ॥
इति श ॥ १ ॥ मृगार्दानां बन्धनाय ग्रन्थिर्बन्धनग्रन्थि ॥ २ ॥

अवपातावटौ समौ ॥ ५९५ ॥

अवपतन्ति मृगा भत्रेति अवपात ॥ १ ॥ अभ्यन्तेऽनेन अवटः, "दिभ्य
वि" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यटः ॥ २ ॥ ५९५ ॥

उन्माथ कूटयन्त्र स्यात्

कूटपातान्मभ्यन्तेऽनेन उन्माथ ॥ १ ॥ कूटेन छेदेन यन्त्यते अनेन कूट-
यन्त्रम्, पाशयन्त्रमित्येके ॥ २ ॥

विवर्णस्तु पृथग्जनः ।

इतर प्राकृतो नीच पामरो वर्षरश्च सः ॥ ५९६ ॥

विवर्णो वर्णोऽस्य विवर्ण वर्णान्तराख्यात् ॥ १ ॥ पृथग् अनेभ्य पृथग्
जन ॥ २ ॥ एतीति इतरः 'इण्पूर्व्या कित्' ॥ (उणा-४३८) ॥ इति
तर ॥ ३ ॥ प्राकृतो भवः प्राकृत गुणाऽसंस्कृत ॥ ४ ॥ निम्नमवति नीचः ॥ ५ ॥
पायते पामर "वठर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ ६ ॥ वृणोति
वधर 'कृगुण्' ॥ (उणा-४४१) ॥ इति वरट् ॥ ७ ॥ ५९६ ॥

चण्डालेऽन्तावसायन्तेवासिभ्यश्चनुक्त्वा ।

नियादप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमा ॥ ५९७ ॥

चण्डते चण्डाल, "कृङ्गम्" ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्याल चण्डमाल मृपा-
ऽस्येति वा, यथादि- "चण्डमाल मृपा यस्येत्यथ शब्दवर्ता मत" इति, तत्र। प्रज्ञा
धगि चाण्डालोऽपि ॥ १ ॥ अन्तमवस्यन्तावसामी ॥ २ ॥ अन्ते वृत्ते घस्यन्तेवासी ॥ ३ ॥

“क्षयवाप्ति” ॥३१२१२५॥ इति सप्तम्या भक्तम् ॥ ३ ॥ श्वान पचति श्वपचः
 सिद्धादित्वाद् ॥ ४ ॥ बुद्धति श्वाऽस्य पुद्गल “ फलस ” ॥ (उणा-५७३) ॥
 इत्यस्य निपात्यते, बुद्धामस्यतीति वा ‘पुत् कुत्सितं कसति पुष्कस इत्येके, पुद्गल इत्यन्ये’
 श्वपचो षोडशो बुद्धसो मृतप इत्यवान्तरभेदोऽत्र नाधितः ॥ ५ ॥ निपीदति निपाद्
 ॥ ६ ॥ प्रवते प्रवः ॥ ७ ॥ मन्वते पापीयान् मातङ्ग “ ममेर्मत्मातौ च” ॥
 (उणा-१००) ॥ इत्यत्र मा निपीद् वदतीति वा, मातङ्गापत्यमिति पौराणिक ॥ ८ ॥
 दिवा क्षीर्यते दिवाक्षीर्ति रात्रौ ममदत्वाद्, ‘स्वरेभ्य इः’ ॥ (उणा-६०६) ॥ ९ ॥
 वन गच्छति वनङ्गमः, “ नासो गमः” ॥ ५११११३१॥ इति स ॥ १० ॥ ५९७ ॥

पुच्छिन्दा नाहला निष्ठा क्षयरा बरुटा मटा ।

माला मिष्ठा किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छजातय ॥ ५९८ ॥

पोषन्ति बद्धते पुच्छिन्दा, ‘कल्पञ्चि’ ॥ (उणा-२४६) इतीन्द्रक् ॥ १ ॥
 मङ्गन्ति वस्कुलानि माह्लाः ‘नहिष्ठर्दोषश्च’ ॥ (उणा-४६६) ॥ इत्यस्य ॥ २ ॥
 निगता वर्णाधमेभ्यो निष्ठा “ निष्ठो गते ” ॥ ६ । ३ । १८ ॥ इति स्यच् ॥ ३ ॥
 शवन्ति शवरा, ‘श्रच्छिचदि’ ॥ (उणा-३९७) इत्यस्य ॥ ४ ॥ शृणन्ति बरुटाः
 गूजुव् ॥ (उणा-१५३) इत्युट् ॥ ५ ॥ मठन्ति मटाः ॥ ६ ॥ मल्वन्ते
 मास्त्रा, मां सान्तीति वा ॥ ७ ॥ भिन्दन्ति मिष्ठा, “मिष्ठाच्छमल-” ॥ (उणा-४६४) ॥
 इति निपात्यते, मिद् विदारण सान्तीति वा ॥ ८ ॥ किरन्ति क्षरान् किराता “कृव्
 कस्य” ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ ९ ॥ म्लेच्छन्त्यस्यक् बवन्ति म्लेच्छाक्षर्या
 जातिरेषां म्लेच्छजातय एतेऽरभ्यन्तरा वेत्तमेदाद् भिम्ना ॥ ५९८ ॥

इत्याचार्यभ्रीहैमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाऽभिधानचिन्तामणि
 नाममासाटीकायां मत्व्यकाण्डस्तृतीय ॥ ३ ॥

अहम्

अथ तिर्यक्काण्डः

अथ तिर्यक्काण्डः चतुर्थमारभ्यते ।

तत्र पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिमेवेनैकेन्द्रिया-स्वाधरा द्वित्रिचतुष्पञ्चेन्द्रिय
 भेदेन प्रसाद्य कृमिप्रभृतयस्तिर्यक्चो वक्ष्यन्ते तत्र पृथिवीकायिकानाह-

मूर्धमि पृथिवी पृथ्वी वसुधोर्वी वसुन्धरा ।

घात्री घरित्री घरणी विश्वा विश्वम्भरा धरा ॥ १ ॥

क्षिति क्षोणी क्षमाऽनन्ता ज्या कुर्बसुमती मही ।

गौर्गोत्रा मूतघात्री क्ष्मा गन्धमाताऽचलाऽवनि ॥ २ ॥

सर्वसहा रत्नगर्भा जगती मेदिनी रसा ।

काश्यपी पर्वताधारा स्थिरेला रत्नबीजसू ॥ ३ ॥

विपुला सागराच्चात्रे म्युर्नेमीमेखलाम्बरा ।

ममत्वस्यां सर्वं भू , “ भ्यादिभ्यो वा ” ॥५१३११५॥ इति क्विप् ॥ १ ॥
 “ कृभूभ्यां ” ॥ (उणा-६९०) ॥ इति किति मिप्रत्यये भूमि ॥ २ ॥ प्रपते
 पृथिवी, “ प्रथेरिषट् पृष् च् ” ॥ (उणा-५२१) ॥ इति साधुः ॥ ३ ॥ पृथ्वी पृथु
 त्वात् “ स्वरदुतो ” ॥ २१४२५ ॥ इति डी ॥ ४ ॥ यसु भनं घसे वसुधा, “ आठो डोऽ ”
 ॥५११७६॥ इति ङः ॥ ५ ॥ उर्या विस्तीर्णत्वात् ॥ ६ ॥ वसूनि धारयति वसु
 न्धरा “ धारेर्भञ्च ” ॥५११११३॥ इति ल ॥ ७ ॥ दधाति विश्व धात्री ॥ ८ ॥ धरति
 धरित्री, “ धिघिघदि ” ॥ (उणा-४५९) ॥ इत्यादिप्रहणाद् इत्त्रः ॥ ९ ॥ “ ऋद्धत् ” ॥
 (उणा-६३८) ॥ इत्यणौ धरणि , ङ्यां धरणी ॥ १० ॥ विशति सर्वमस्यां विश्व,
 “ निपृषी ” ॥ (उणा-५११) इति क्विप् ॥ ११ ॥ विश्व जगद् विमर्त्ति विश्वंभरा,
 “ मृयुञ्जि ” ॥५११११२॥ इति ख ॥ १२ ॥ धरति धरा ॥ १३ ॥ ११ ॥ क्षियन्त्वभि
 वसन्त्येनां क्षिति , “ क्षियां कि ” ॥५१३१९१॥ १४ ॥ क्षौति भूप क्षोणिः, “ काषावि ”
 ॥ (उणा-६३४) ॥ इति णि ङ्यां क्षोणी ॥ १५ ॥ क्षमते भार क्षमा ॥ १६ ॥ ना
 स्त्यन्तोऽस्या अनन्ता ॥ १७ ॥ अनासि ह्यियते ज्या, “ क्वधिच् ” ॥ ५१११७१ ॥
 इति ङ ॥ १८ ॥ कायति भूप कु , “ पूकाहपि ” ॥ (उणा-७२९) ॥ इति
 क्विप् ॥ १९ ॥ वसूनि सन्त्यस्यां वसुमती ॥ २० ॥ महसे माही गौरादित्वाद् डी-
 ॥ २१ ॥ गच्छन्त्यस्यां गौ , गौरूपधरत्वाद् वा ॥ २२ ॥ गोत्रा शैला सन्त्यस्यां
 गोत्रा अघ्रादित्वाद्, गान्त्रायते वा ॥ २३ ॥ भूतानि दधाति धारयति भूतधात्री
 ॥ २४ ॥ क्षमते भारं क्षमा रत्नगर्भीम् ” ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपा-
 खते ॥ २५ ॥ गन्धस्य मातेव गन्धमाता, मुबो गन्धगुणाऽऽज्ञानात् ॥ २६ ॥ न चरुस्य
 चरा ॥ २७ ॥ भवति प्रजा , अभ्यते भूपैरिति वा अवनिः, “ सदिहृति ” ॥ (उणा-
 ६८०) ॥ इत्यनि ॥ २८ ॥ २ ॥ सर्वं सहते सर्वसहा, “ सर्वात् सहः ” ॥५१११
 १११॥ इति क् ॥ २९ ॥ रत्नानि गर्भेऽस्या रत्नगर्भा, रत्नवतीति भागुरि ॥ ३० ॥
 गच्छन्त्यस्यां जगती, “ गर्भेर्दिट् द्वे च ” ॥ (उणा-८८१) इति क्वटुः “ अभातहृदितः ”
 ॥ २१४१२ ॥ इति डी ॥ ३१ ॥ मेघस्यवस्य मेदिनी, वैश्वमेदोभोगादिवस्यन्ते
 ॥ ३२ ॥ रस्यते रसा, रसा सन्त्यस्यां वा अघ्रादित्वाद् ॥ ३३ ॥ काश्यपस्येय
 काश्यपी, भार्गवेषि हि पृथ्वी भित्वा अस्मै दत्ता ॥ ३४ ॥ पवता आषारोऽन्मा
 पमताधारा ॥ ३५ ॥ स्थिरा अत्रकत्वात् ॥ ३६ ॥ इच्छति इच्छ, “ नाम्युपान्त्स ”
 ॥ ५१११५४ ॥ इति क् , इराहादस्य छत्त्व वा ॥ ३७ ॥ रत्नानि बीजानि च
 सूते रत्नसूः ॥ ३८ ॥ बाजसूः ॥ ३९ ॥ ३ ॥ विपुला विशालत्वात् ॥ ४० ॥

सागरशब्दाभे नेमीमेखलाम्बराः, सागरो मेमिर्मेखला अम्बरं चाऽप्या सागर
नेमी ॥ ४१ ॥ सागरमेखला ॥ ४२ ॥ सागराम्बरा, यौगिकत्वात् समुद्ररक्षणा
समुद्रस्थिति समुद्रवसना इत्यादयोऽपि ॥ ४३ ॥

शेषान्य—

अथ पृथ्वी महाकान्ता खान्ता मेघत्रिकर्णिका ।

गात्रकीला घनधेणी मध्यसोका जगद्गहा ॥

देहिनी केसिनी मौलिमहास्पाल्यम्बरस्पसी ॥ ४३ ॥

घावापृथिव्यौ तु घावाभूमौ घावाक्षमे अपि ॥ ४ ॥

दिवस्पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसी च ते ।

शेष पृथिवी च घावापृथिव्यौ एव घावाभूमौ घावाक्षमे 'दिवो घावा'
॥ ३।२।४४ ॥ इति घावादेशः ॥ १ ॥ २।३।४४ ॥ दिवस् दिव पृथिव्यां वा'
॥ ३।२।४५ ॥ इति दिवसादेशो दिवस्पृथिव्यौ दिव-पृथिव्यादिवस्यपि ॥ ४ ॥
रुदन्धनयोः रोदस्यौ क्लीकितोऽयं द्विवचनान्तः, 'अस्' ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस्
गौरादित्वाद् डीः ॥ ५ ॥ रोदसी अम ह्रीबलिङ्गो द्विवचनान्तः स्पशयैमुमयोर्निर्देश,
इत्यन्ताद् रोदसिद्यत्वाद् द्विवचने रोदसी, यदुत्पल - 'घावापृथिव्योर्द्विवचने
रोदसिद्यन्द् इवर्गान्तादेशे पृषोदरादित्वादिति ' रोदसीत्यभ्ययमपि ॥ ६ ॥ ७ ॥

उर्वरा सर्वसस्या भू

ऊनति धुधमुर्वरा "जठर" ॥ (उणा-४०३) इत्यरे निपात्यते ऊरु-
नियति वा सर्वे सस्यमस्यां सर्वसस्या भूमिः ॥ १ ॥

इरिण पुनरूपरम् ॥ ५ ॥

अगाति इरिणम्, 'अहंहे किव-' ॥ (उणा-१९५) इतीपः ॥ १ ॥ ऊरस्य
निवास ऊपरम् रोऽप्यादे ॥ ६।२।७९ ॥ इति चातुरार्थिको र् ऊवोऽस्यास्तीति
वा मष्पादित्वाद् र ॥ २ ॥ ५ ॥

स्पल स्पली

स्वसति स्पलम्, तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा 'स्वो वा' ॥ (उणा-४७३) इति
क्विप् ॥ १ ॥ स्पली अह्वनिमा खेद् भाजयोग' ॥ २।४।३० ॥ इति डीः
ह्वनिमा तु स्पला स्पशयैमुमयस्तिन्ननिर्देश ॥ २ ॥

मरुर्धन्वा

मियन्ते वृषाऽत्र मरुः ॥ १ ॥ पुषु गनी' पुन्रति भग्ना उक्षितसि" ॥
(उणा-१००) इत्यम्, घनतीति वा 'मन्वम् ॥ ५।१।१४७७ इति वन् पुष्पि-
घावेती ॥ २ ॥

क्षेत्राद्यप्रहृत खिलम् ।

न प्रहृष्यते स्म अप्रहृत हलादिभिरकृष्ट क्षेत्र केदारादि ॥ १ ॥ खलन्त्यत्र
मूषिकाया खिलम्, पृषोदरादित्वादित्स्वम् ॥ २ ॥

मृन्मृत्तिका

मृद्यते मृत् कुचादित्वात् क्तिप् ॥ १ ॥ मृदेव मृत्तिका, “ मृदस्तिष्ठ ”
॥ ७२ ॥ १०१ ॥ इति स्वार्थे टिकः ॥ २ ॥

सा क्षारोप

सा मृत्तिका क्षारा, क्यति कमल्यूप ॥ १ ॥

मृत्सा मृत्स्ना च सा शुभा ॥ ६ ॥

सा मृत्तिका शुभा प्रशस्ता मृदेव मृत्सा मृत्स्ना, “ सख्यौ प्रशस्ते ” ॥ ७३
१०२ ॥ इति साधू ॥ १ ॥ २ ॥ ६ ॥

रुमा लवणस्वानि स्यात्

खलन्त्यस्यो रुमा, “ बिलिभिलि- ” ॥ (उणा-३४०) इति क्ति मः । स्वर्णस्य
स्वामिराकरो छवणस्वानिः ॥ १ ॥

सामुद्र लवण हि यत् ।

तदक्षीव वक्षिरश्च

समुद्रे भव सामुद्रम् ॥ १ ॥ लुनाति स्वस्थानं स्वणम् ॥ २ ॥ अक्षोति
भ्याम्रोत्यक्षीवम्, “ प्रहाङ्ग ” ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥
उदयते वक्षिर पुंस्त्रिण, ह्रीबोऽयमिति केचित् “ स्वक्षिर ” ॥ (उणा-४१७)
इतीरे निपात्यते ॥ ४ ॥

सैन्धव तु नदीभषम् ॥ ७ ॥

माणिमन्थ क्षीतक्षिष

सिन्धुनद्युपलक्षिते देशे भव सैन्धव पुञ्जीबलिङ्ग ॥ १ ॥ नद्यो भवति
मदीभषम् ॥ २ ॥ ७ ॥ मणिमन्थे यिरी भव माणिमन्थम्, माणिवन्ध माणिमन्त
वा आहु ॥ ३ ॥ क्षीत क्षिनोति उष्णवीर्यत्वात् क्षीतक्षिषम्, “ प्रहाङ्ग ” ॥ (उणा-
५१४) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ४ ॥

रौमक तु रुमाभषम् ।

वसुक वस्तुक तच्च

स्मायामाकरे भव प्राग्जातियेऽपि स्तार्धे के च रौमकम् ॥१॥२॥ वसति वसु
बलेव वसुकम्, ममासा रौनकं वसुकं वसु” ॥३॥ वसुगभि वस्तुक नाम स्य
णम् ॥ ४ ॥

विष्टपाक्ये स्त्रे कृत्रिमे ॥ ८ ॥

बिस्तति भिनति मसान् बिष्टम् पाके साधुः पाक्य कञ्जराद्वयम्, पच्यते इति
या कृत्रिमे कृतके इत्यर्थं पाक्यविष्टसवणबोर्भेदेऽपि कृतकरादैक्यम् ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ८ ॥

सौवर्चसेऽस्य रुचकं दुर्गन्धं शूलनाशनम् ।

सुवर्चलाकरे भव सौवर्चस तत्र पुञ्जीवकिहः । सुष्ठु वचन सुवर्चस्तस्येव
सौवर्चमामिदोपनम् तन्नातीति वा ॥ १ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोति अक्षम् ॥ २ ॥ रोचतऽत्र
मनेन रुचकम्, “धुधूमिद ” ॥ (उणा-२९) ॥ इति किरकः ॥ ३ ॥ बुधो गन्धोऽस्य
दुर्गन्ध ॥ ४ ॥ शूलरोगं नाशयति शूलनाशनम् ॥ ५ ॥

कृष्णे तु तत्र तिलकं

तत्र सौवर्चसे कृष्णे तिलति सिद्धति तिलक पुञ्जीवकिहः, “धुधूमिद ” ॥
(उणा-२९) इति किरकः, पूर्व तु मधुवर्णमगाध कृष्णवर्णं तिलकमित्यंके, अद्वैया
'कृष्णे सौवर्चसगुणा कृष्णे गन्धवर्जिते' ॥ इति ॥ १ ॥

अवक्षारो यवाग्रज ॥ ९ ॥

अवनालज पाक्यश्च

अवाना क्षारो अवक्षारः ॥ १ ॥ अवाप्रेम्यो जातो यवाग्रज दग्धा अवाङ्-
रान् अम्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ९ ॥ अवनालेभ्यो जातो अवनालजः ॥ ३ ॥ पच्यते
पाक्यः असौ वनस्पतिक्रमजनितोऽपि क्षारप्रव्याधात् पृथ्वीकामे भणितः एव स्व
बिंकाक्षारादावभ्युत्थम् ॥ ४ ॥

पाचनकस्तु टङ्गुण ।

मालतीतीरजो कोह्लेषणो रसशोधनः ॥ १० ॥

पाचयति पाचनः के पाचनक ॥ १ ॥ टङ्गयति कोह्लं टङ्गुणः “बिंकाण ” ॥
(उणा-१९०) इत्यने निपात्यते टङ्गनोऽपि ॥ २ ॥ मालत्यास्तीरे जातो मालती
तीरज ॥ ३ ॥ कोह्लं हेमादि विष्प्रास्यनेन कोह्लेषणः ॥ ४ ॥ रसं शोधयति रस
शोधनः ॥ ५ ॥ १० ॥

समाप्तु स्वर्जिकाक्षारकापोतसुखवर्धका ।

स्वर्जिघं दग्ध्वा क्षायते स्वर्जिकाक्षारः ॥ १ ॥ कपोतम्याय कापोत कपो
तवण , कु ईपत् पूयते वा “ दम्भमि ” ॥ (उणा-२००) इति त ॥ २ ॥ सु-
खाय वर्धते सुखवर्धक ॥ ३ ॥

स्वर्जिस्तु स्वर्जिका सुगन्धी योगवाही सुवर्जिका ॥ ११ ॥

सुष्ठु भज्यते स्वर्जिः स्त्रीलिङ्गः ॥ १ ॥ “स्वरेभ्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥
के स्वर्जिका ॥ २ ॥ सुष्ठो हस्ति सुगन्धी “ अचित्ते टक् ” ॥ ५११८३ ॥ ३ ॥
योग वहन्ति योगवाही ॥ ४ ॥ सुष्ठु वर्धते सुवर्जिका ॥ ५ ॥ ११ ॥

भरतान्यैरावतानि विदेहाश्च कुरून् विना ।

वर्षाणि कर्मभूम्य स्यु

बिभ्रति धर्म भरतानि पञ्च तत्र । एक जम्बूद्वीपे द्वे, धातकीखण्डे, द्वे च पुष्करभर
द्वीपार्धे इति एव भरतस्थानक्रमेण ॥१॥ इरावतीनां नदीनां निवासा ऐरावतान्मपि
पञ्च ॥२॥ विदिहान्ते विदेहा पञ्च, ते च द्विविधा पूर्व खापरे च कुरून् विनेति देवकु-
रून्तरकुरूश्च वर्धयित्वेत्यर्थ ॥३॥ तेषां हि युगलभर्तृपातिहेतुत्वात्तत्कर्मभूमित्वम्,
वृध्यन्ते सिद्ध्यन्ते वर्षाणि कर्मणां शुभाऽशुभानामुपार्जने भूमयः कर्मभूम्य ॥१॥

शेषाणि फलभूमय ॥ १२ ॥

शेषाणीति हेमवत् हरिवर्ष-रम्यक-हैरप्यवतानीति भरतारि वर्षाणि जम्बूद्वीपे,
एतन्नामानि द्वियुगानि धातकीखण्डे पुष्करभरद्वीपार्धे च एवं च त्रिंशत्तिसर्षाणि देव
कुरून्तरकुरूरुपविदेहादादशाकस्तहितामि त्रिंशत् फलभोगाय भूमय फलभूमय
॥ १ ॥ १२ ॥

वर्षे वर्षधराद्यङ्क

वृष्यते वर्षे पुष्ठीबलिङ्गः ॥ १ ॥ वर्षधरादयो हिमवन्महाहिमबन्धियधनील
दमिसिन्ध्वरिणः पङ्क जम्बूद्वीपे, एतन्नामानो द्वियुगा धातकीखण्डे पुष्करभरद्वीपार्धे
च एव त्रिंशद् वर्षधरादयः तैरङ्कमते विहपते वर्षधराद्यङ्कम्, लौकिका मन्वर्षा-
प्याहुर्वया—

भारत प्रथम वर्षे तत किंपुरुष स्मृतम् ।

हरिवर्षे तर्धषाम्यद् मेगेदक्षिणतो द्विज ॥

रम्यक चोत्तरं वर्षे तस्यैवागुहिरण्यम् ।

उत्तरा कुरमर्धेव यथा च भारत तथा ॥

भद्राभ पूर्वतो मेरो केतुमार्स तु पथिमे ।

मन्वसाहस्रमेककमेतेषां द्विजसत्तम ? ॥

इसाहस्र च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुदक्षिण ॥ २ ॥

निपयस्तूपवर्तनम् ।

वेशो जनपदो नीवृद् राष्ट्र निर्गन्ध मण्डलम् ॥ १३ ॥

विसिनोति विपय ॥१॥ उपवर्तन्तःस्मिन्नुपवर्तनम्, "उपावर्तनम्" इति कात्या ॥२॥ दिश्यते देश ॥३॥ जने पयते जनानां वा पदं जनपदः ॥४॥ निमतं वर्तन्तःस्मां नीवृत् श्रीकिङ्ग, अमरस्तु पुण्याह ॥५॥ राजते राष्ट्र पुंनपुसक, 'श्रद्' (उणा-४४६) इति श्रद् ॥ ६ ॥ निगन्धतेऽस्मिन् निग, 'निर्गो वेषे' ॥५॥ १।१३३ ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ मण्डयते मण्डल त्रिलिङ्गः, 'सूदिकन्दि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यस्य, अमरस्तु- 'नीवृत्जनपदो देशविपयौ सूपवर्तनम्' इति पूयगाह ॥ ८ ॥ १३ ॥

आर्यावर्षो जन्मभूमिर्दिनचक्रार्थचक्रिणाम् ।

पुण्यभूराचारवेदी मध्य विन्ध्यहिमाद्रयो ॥ १२ ॥

आर्या आवर्तन्तेऽत्र आर्यावर्त, जिना अवसर्पिण्याभूपभादय चतुर्विंशति, चक्रिणो भरतादयो द्वादश, अर्धचक्रिणोऽधर्मावावयचक्रिणुवावयव नव साहस्रवर्षाद् अजावयो बलदबा नव तेषां जन्मभूमि ॥ १ ॥ पुण्यस्य भू पुण्यभू ॥ २ ॥ आचारस्य वेदीव आचारवेदी विन्ध्याद्रेहिमाद्रेःश्च मध्यभाग

धर्यादि - आसमुद्राश्च वै पूर्वादासमुद्राश्च पश्चिमात् ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यमायावर्ते विदुर्मुखा ॥ इति ॥ ३ ॥ १४ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्यमन्तर्वेदि समस्थली ।

गङ्गायमुनयोश्च नद्योर्मध्यभूमिरन्तर्मध्ये वेदिरिव अन्तर्वेदि ॥ १ ॥ समावासी स्वसी च समस्थली ॥ २ ॥

ब्रह्मावर्षे सरस्वत्या वृषद्वत्याश्च मध्यत ॥ १५ ॥

ब्रह्माणो ब्राह्मणा आवर्तन्तेऽत्र ब्रह्मावर्षः ॥ १ ॥ १५ ॥

अक्षवेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चरामहृद्वान्तरम् ।

महाणो वेदिमहावेदि कुरुक्षेत्रे पञ्चानां रामहृद्वानां मध्यप्रदेशः ॥ १ ॥

धर्मक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं द्वादशयोगनावधि ॥ १६ ॥

धर्मस्य क्षेत्रं धर्मक्षेत्रम् ॥ १ ॥ कुरवोऽथ क्षयन्ति स्म कुरुक्षेत्रं तत्र द्वादशयोगनावधि भवति ॥ २ ॥ १६ ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्य यत् प्राग्निनक्षत्रावपि ।

प्रत्यगेष प्रयागाच्च मध्यदेशे स मध्यम ॥ १७ ॥

उत्तरस्यां हिमवान् पर्यतः, दक्षिणस्यां विन्ध्य, विनशन सरस्वत्या अन्तर्दा
नदेश, प्रयागः गङ्गायमुनयो सङ्गम सानवपीकृत्व मध्यधारां देशश्च मध्यदेशः
॥ १ ॥ मध्ये भवो मध्यम, नात्युत्कृष्टो नाप्यपकृष्ट इत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥ १२ ॥

देश प्राग्दक्षिण प्राच्यो नदी यावच्छरावतीम् ।

शरावत्या सरित पूर्वोत्तरेण बहन्त्या देशः पूर्वतो दक्षिणतश्च प्राच्यः ॥१॥

पश्चिमोत्तरस्तूदीच्य

शरावत्याः पश्चिमत् उत्तरतश्च उदीच्य, यदाह-

प्राग्दक्षिणो विमज्जते हसः क्षीरोदके यथा ।

विदुषां दान्दसिद्धयै या सा व पायाच्छरावती ॥ १ ॥

प्रत्यन्तो म्लेच्छमण्डल ॥ ९८ ॥

प्रतिगतोऽन्त भोटादिवेश प्रत्यन्त, म्लेच्छानां मण्डलो देशो म्लेच्छमण्डल

॥ १ ॥ १८ ॥

पाण्डूदककृष्णतो भूम पाण्डूदक-कृष्णसृष्टिके ।

पाण्डूदककृष्णशब्देभ्य परो भूम पाण्डुभूमिरत्र पाण्डुभूम, पाण्डुसृष्टिको
देशः ॥ १ ॥ उदीची भूमिरत्र उदगभूमः, उदगसृष्टिक ॥ २ ॥ कृष्णा भूमिरस्य
कृष्णभूमः कृष्णसृष्टिक "सङ्गपापाण्डूदककृष्णाद् भूमेः" ॥७॥३॥७८॥ इत्यत्र
समासान्त ॥ ३ ॥

जङ्गलो निर्जल

जायन्ते स्वकाम्यत्र जङ्गल-स्वरुप्रायः, "जङ्गलेर्गोऽन्तश्च" ॥ (उणा-
४६७) ॥ इत्यत्रः प्रहायणि जाहसोऽपि ॥ १ ॥ निगत असमत्र मिजल ॥ २ ॥

अनूपोऽम्बुमान्

अनुगता आपोऽत्र अनूप, "ऋक्पू पम्यपोऽत्" ॥७॥३॥७६॥ इत्यत्र
समासान्तः "अनोर्वेद्ये" ॥२॥२॥११०॥ इत्युपादेशः ॥१॥ अम्बुमान् अस्रप्राय ॥२॥

कच्छस्तु तद्विष ॥ १९ ॥

कच्यते कच्छ पुद्गीरसिक्तः, "सुविमदि" ॥ (उणा-१९४) इति छक्
तद्विषोऽनूपप्राय ॥ १ ॥ १९

कुमुदान् कुमुदान्

कुमुदानि सन्त्यत्र, कुमुदानां निवास इति वा कुमुदान् ॥१॥ "नडकुमुद" ॥ १२।७४ ॥ इति आतुरर्थिके द्विद् मनुप्रत्ययः ॥ २ ॥

वेतस्वान् मूरिवेतस ।

वेतसा सन्त्यत्र वेतस्वान् देशः, "नडकुमुदवेतस" ॥ १२।७४ ॥ इति द्विप् मनु ॥ १ ॥

नडप्राभो नडकीयो नडाश्च नडलक्ष्य स ॥ २० ॥

नडप्राभो नडबहुल इत्यत्र ॥ १ ॥ नडा सन्त्यत्र नडकीयः, "नडावेकीय" ॥ १२।१२२ ॥ इति आतुरर्थिकः कीयः ॥ २ ॥ "नडकुमुद" ॥ १२।७४ ॥ इति द्विप् मनी नडवान् ॥ २ ॥ नडशादाद् ' ॥ १२।७५ ॥ इति द्विप् क्ले नडवल ॥ ४ ॥ २० ॥

शाद्वल शादहरिते

शादाः सन्त्यत्र शाद्वलः "नडशादाद् वल" ॥ १२।७५ ॥ 'नहि कोटर' सत्येऽप्यौ तर्कमिति शाद्वल इति । शाद्वल दूर्वा इति च नीलस्थापनाराद्, शाद्वल्यं तेन नीले स्यच्छाश्वतः— 'शाद्वल्यं मयो शाद्व' इति ॥ १ ॥

देशो नद्यम्बुजीवन ।

स्माद् नदीमातृक

नद्यम्बुज्यो जीवन इतिरत्र नद्यम्बुजीवन, तत्र हि नद्यम्बुज्य सत्यनिष्पत्तिः । पत्नी माताऽस्य पत्नीमातृकः ॥ १ ॥

देवमातृको वृष्टिजीवन ॥ २१ ॥

देवोऽर्धं माताऽस्य देवमातृकः, वृष्टिजीवनमत्र वृष्टिजीवन वृष्टिनिष्पाद्य सत्यत्वाद् ॥ १ ॥ २१ ॥

प्राग्ज्योतिषा कामरूपा

प्राग् ज्योतिषमत्र प्राग्ज्योतिषा ॥१॥ कामतो रूपमत्र कामरूपा ॥२॥

मालवा स्युरसन्त्यय ।

मसन्ते मालवा, 'मलेवा' ॥ (उणा-५१७) ॥ इति सिद्धः ॥ १ ॥ अस्यन्ते असन्त्ययः पुंसि, "मयानि" ॥ (उणा-६६५) ॥ इति अस्तिः ॥ २ ॥

त्रैपुरास्तु डाहला स्युषैषान्ते देवस्य ते ॥ २२ ॥

त्रिपुरां अष्टमबाहैपुरा 'निवासाऽष्टमवे' ॥ १२।६९० ॥ इति अष्ट ॥ १ ॥ डाहले डाहला, इत्यरेण द्विते त्रिपुरदहनेन दग्धा "आलाक" ॥ (उणा-४८०) ॥

इत्याद्ये निपास्यते ॥ २ ॥ च्चदय एव चैषा भेषजादित्वात् व्यण् ॥ ३ ॥ च्चदय
 च्चदय , वृषोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ २२ ॥

वङ्गास्तु हरिकेलीयाः

वङ्गान्ति वङ्गा ॥ १ ॥ हरिकेला भवा हरिकेलीया , "दोरीम" ॥ ६१३३२२ ॥
 ॥ २ ॥

अङ्गाश्चम्पोपलक्षिताः ।

अङ्गन्त्यङ्गा , चम्पया नगर्या उपलक्षिताः चम्पोपलक्षिता ॥ १ ॥

सास्वास्तु कारकुक्षीया

ससन्ति सास्वा , "सलेर्णिद् वा" ॥ (उणा-५१०) ॥ इति व ॥ १ ॥
 कारकुक्षेरिमे कारकुक्षीयाः ॥ २ ॥

मरवस्तु दशेरका ॥ २३ ॥

म्रियते सूया एषु मरव पुंसि , "मृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥
 वृषान्ति दशेराः , "ङुगुपति" ॥ (उणा-४३१) ॥ इति केरः , के दशेर
 का ॥ २ ॥ २३ ॥

जालन्धरास्त्रिगर्ता स्यु

जाल धारयन्ति आसन्धरा , "धारेधय" ॥ ५११११३ ॥ इति ख ॥ १ ॥
 त्रिस्रो गर्ता अत्रेति त्रिगर्ता ॥ २ ॥

तायिकास्तर्जिकाभिधा ।

तामन्ते तायिक ॥ १ ॥ तजयन्ति तर्जिका , "कुशिक" ॥ (उणा-४५) ॥
 इतीके निपास्यते ॥ २ ॥

कश्मीरास्तु माधुमता सारस्वता विकर्णिका ॥ २४ ॥

'कश्च शब्दे ताक्ष्यान्त' कश्चन्ति कश्मीरा , "कशोर्माञ्चत्थ" ॥ (उणा-
 ४२०) ॥ इतीर ॥ १ ॥ मधुमत्सा निर्धृता माधुमता , चाद्वरर्षिकोऽण् ॥ २ ॥
 सारस्वती देवता एषा सारस्वताः ॥ ३ ॥ विशिष्य कर्णिका अत्र विकर्णिकाः ॥ ४ ॥
 ॥ २४ ॥

वाहीकाष्टकनामान

वहन्ति वाहीका , "सुषीकाह्वीक" ॥ (उणा-५०) ॥ इति ईके निपास्यते
 ॥ १ ॥ टकन्ति टकाः , "निष्कसुष्क" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति के निपास्यते ॥ २ ॥

वाल्हीका वाल्हिकाहया ।

बसन्ते वाल्हिका, "सुपीकास्वीक-" ॥ (उणा-५०) ॥ इति ईके निपास्यते ॥ १ ॥ बसहते बसिह, पदिपदि- ' ॥ (उणा-२९) ॥ इति इ बाहुल्काद् दीपत्वे वाल्हय, स्वाभे के वाल्हिका ॥ २ ॥

तुरुष्कास्तु सास्य स्यु

वसन्ते तुरुष्का "निष्कतुरुष्क" ॥ (उणा-२९) ॥ इति के निपास्यते ॥ १ ॥ सासन्ति सास्य, प्रयोदरादित्वाद् वन्त्वादि ॥ २ ॥

कारूपास्तु बृहद्गृहा ॥ २५ ॥

कुर्वन्ति कारूपा "कोरवृपा" ॥ (उणा-५६१) ॥ इत्युपे निपास्यते ॥ १ ॥ बृहन्ति गृहाणि एषु बृहद्गृहा ॥ २ ॥ २५ ॥

लम्पाकास्तु मुरुण्डा स्यु

स्यन्ति लम्पाकाः "मवाकश्चामाक-" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपास्यते ॥ १ ॥ मोदन्ते मुरुण्डा "विबण्ड" ॥ (उणा-१७९) ॥ इति मिपास्यते ॥ २ ॥

सौवीरास्तु कुमालकाः ।

सुवीराणामिमे सौवीरा ॥ १ ॥ कुं प्रथी मसन्ते कुमालका ॥ २ ॥

प्रत्यप्रघास्त्वहिच्छत्रा

प्रस्य रथा अत्र प्रस्यशपा ॥ १ ॥ अहिच्छत्रमस्त्रेषु अहिच्छत्रा, अत्रादि^१त्वाद् अ ॥ १ ॥

कीकटा मगघाहया ॥ २६ ॥

कण्ठते कीकटा 'कण्ठकीकटा' ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्यटे निपास्यते ॥ १ ॥ मङ्गलि मगघा "मङ्गेर्लुक् च" ॥ (उणा-२५३) ॥ इत्यचः ॥ २ ॥ २६ ॥

ओण्डा केरलपर्याया

'ओणु' भयतवने ओणन्ति ओण्डा, 'सुरसुर' ॥ (उणा-३९९) ॥ इति रे निपास्यते ॥ १ ॥ किरन्ति केरसाः, "सुरसुरस" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यसे निपास्यते ॥ २ ॥

कुन्तला उपहालका ।

कुन्तन्ति कुन्तला "सुरसुरे-" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यसे निपास्यते ॥ १ ॥ कृप समीपे हास्य वेपामुपहासका । अत्र प्राग्ज्योतिष-भास्य-वेदि-वशाड-प्रमयथाः प्राच्या भरव सास्वाच प्रतीच्या-जाष्टन्धर-तायिक कम्भीर-वाल्हीक

वाल्हिकं तुरष्कं कालूप-सम्पाक-सार्वाणं प्रत्यप्रथा उदीच्या, अर्ण्डात् कुन्तलाय
अपाच्या इति ॥ २ ॥

ग्रामस्तु वसथ स नि प्रति पर्यु-पत्त पर ॥ २७ ॥

प्रम्यते कुण्डैरिति ग्राम, "प्रसिद्धान्यां प्रासिद्धी च" ॥ (उणा-३३९) ॥
इति म ॥ १ ॥ समादिभ्य परो वसथ सवसति सवसथ ॥ २ ॥ एव निवस
थ ॥ ३ ॥ प्रतिवसथ ॥ ४ ॥ परिवसथ ॥ ५ ॥ उपवसथ, "उपसर्गाद् वस" ॥
(उणा-२३३) ॥ इत्यथ ॥ ६ ॥ २७ ॥

पाटकस्तु तदर्थे स्यात्

तस्य ग्रामस्याऽर्थे पाठ्यति पाटक ॥ १ ॥

आघाटस्तु घटोऽवधि ।

अन्तोऽवसान सीमा च मर्यादाऽपि च सीमनि ॥ २८ ॥

आघटते जनोऽत्र आघाट ॥ १ ॥ तिष्ठत्यत्र घट, "घटाघाटा" ॥
(उणा-१४१) ॥ इति टे निपात्यते ॥ २ ॥ अवधीयतेऽवधि ॥ ३ ॥ अमस्यनेन
अन्त ॥ ४ ॥ अवसीयतेऽनेन अवसानम् ॥ ५ ॥ सीयते बध्यते सीमा, "सेरी च
वा" ॥ (उणा-३४३) ॥ इति म, ममन्ताद् वा वाप् ॥ ६ ॥ विवादिनां मरिः मरण-
मासमन्ताद् घति ऋण्डयति मर्यादा ॥ ७ ॥ स्यति विवादमिति "स्यतेरी च वा" ॥
(उणा-९१५) ॥ इति मनि आबभावे सीमा नकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्य ॥ ८ ॥ २८ ॥

ग्रामसीमा तूपश्लथ

ग्रामस्य सीमा ग्रामान्त, अन्ते विहार्ये श्लथप्रहोपादुपश्लथम्, उपश्लथते
श्लथु गम्यतेऽप्रेति वा "श्लथ्श्लथामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥ १ ॥

। मालु ग्रामान्तराऽष्टवी ।

मरुभ्ते भयमत्र मालुम् स्तार्थे के मालुकोऽपि पुश्रीबसिद्ग्रामस्य अन्त
शस्ते-अटवी ॥ १ ॥

पर्यन्तम् परिसर- स्यात्

ग्रामस्य पबन्तेषु भूमि पयन्तभूः ॥ १ ॥ परित सरमित सत्परन्त्यत्र परिसर
"पुंमार्नि" ॥ ५।३।१३- ॥ इति ष ॥ २ ॥

। कर्मान्तस्तु कर्मम् ॥ २९ ॥

कर्मणामन्तो निष्पातिरत्र कर्मान्त ॥ १ ॥ कर्मार्थे भूमि कर्मम् ॥ २९ ॥
गोस्थान गोष्ठम्

गर्वा स्थान गोस्थानम् ॥ १ ॥ गावस्त्रिष्टयत्र गोष्ठ क्षीरसिद्धिः, साय्विकास्तु गोष्ठो भूतपूर्व इति पुंस्यपि प्रयुज्यते, स्वादित्वात् कः, 'गोऽम्बाऽऽम्भ' ॥२॥३॥३०॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

एतत्तु गौष्ठीन भूतपूर्वकम् ।

एतत्तु गाष्ठ भूतपूर्व गौष्ठीन यत्र माव- प्राग् आसन्, 'गोष्ठादीनम्' ॥७॥१॥७५॥१॥

सदाशितगवीन स्याद् गावो यत्राऽऽक्षिता पुरा ॥ ३० ॥

आशितास्तुता गावोऽस्मिन्नाशितक्षीरमम् 'अपवृक्षाऽऽशितम्बस' ॥७॥१॥ १०५ ॥ इतीने साधु ॥ १ ॥ ३० ॥

क्षेत्रे तु वप केदार

क्षयन्त्यत्र धान्यानि क्षीमते ह्येहिस्वते वा क्षेत्रम् "हुत्रामा ॥ (उषा- ४५१) ॥ इति त्रः तत्र उष्यन्ते बीजान्यत्र वपः 'भीष्टधि' ॥ (उषा-३८७) ॥ इति २ ॥ १ ॥ कविः सौत्र" कथते केदार, "द्वारभ्यहार" ॥ (उषा-४११) ॥ इत्यरे निपास्यते पुक्षीरसिद्धावेतौ ॥ २ ॥

सेतौ पाल्याऽऽलिसवरा ।

सीयते वप्यते सेतुः पुंसिन्न, 'कृषिकर्म-' ॥ (उषा-७७२) ॥ इति मुन् तत्र ॥ १ ॥ पञ्चते पालि 'कृष्कृदि' ॥ (उषा-६१९) ॥ इति णिदि ॥ २ ॥ अस्ति भास्ति क्षीरसिद्धावेतौ ॥ ३ ॥ सङ्गोति वस सवर ॥ ४ ॥

क्षेत्र तु शाकस्य शाकशाकट शाकशाकिनम् ॥ ३१ ॥

शाकस्य क्षेत्र शाकशाकटम् शाकशाकिनम्, 'शाकटशाकिनौ क्षेत्रे' ॥७॥१॥७८॥ इति साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ३१ ॥

ब्रह्मेय क्षालेय पटिकयं कौद्रवीण मौद्गीने ।

प्रीष्टादिना क्षेत्रे

ब्रह्मेय क्षालेय क्षेत्र ब्रह्मेय क्षालेयम् "प्रीष्टास्यरेयम्" ॥७॥१॥८०॥१०१० बटिका पटिकयत्रेण पच्यमाना ब्रह्मेयस्तथा क्षेत्र पटिकयम् यवनवकपटिका ॥ ७११८१ ॥ इति य ॥ १ ॥ कौद्रवानां मुद्गीनां च क्षेत्र कौद्रवीणम् मौद्गीनम्, "धान्येभ्यः" ॥ ७११७९ ॥ इतीनम् ॥ १ ॥ १ ॥

अणभ्यं तु स्यादाणवीनमणो ॥ ३२ ॥

अणोः क्षेत्रमणभ्यम् आणवीनम् "वाऽणुमापात्" ॥७॥१॥८२॥ इति य पथे ईनम् च ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥

भङ्गार्थं भाङ्गीनमौमीनमुच्य यव्य यवक्यवत् ।

तिल्य तैलीन मापीण माप्य भङ्गादिसम्भवम् ॥ ३३ ॥

भङ्गानां क्षेत्र भङ्गयम्, “बोमामङ्ग” ॥ ७।१।८३ ॥ इति य, पक्षे ईनमि
भाङ्गीनम् ॥ १ ॥ २ ॥ उमानामौमीनम्, उच्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यवानां यव्यम् ॥ १ ॥
यवकानां यवक्यम्, “यवयवक-” ॥ ७।१।८१ ॥ इति मे साधू ॥ २ ॥ तिलानां
तिल्यम्, “बोमामङ्ग” ॥ ७।१।८३ ॥ इति यः ॥ १ ॥ पक्षे ईनमि तैलीनम् ॥ २ ॥
मायाणां मापीणम्, माप्यम्, भङ्गादिनां सम्भवोऽत्र भङ्गादिसम्भव क्षेत्रम् ॥ १ ॥ २ ॥
॥ ३३ ॥

सीत्यं हल्यम्

सीतया सङ्गत सीत्यम्, “सीतया सङ्गते” ॥ ७।१।२७ ॥ इति य ॥ १ ॥
हल्यम् क्य क्षेत्र कृष्यत इति कृत्वा हल्यम्, “हल्य क्ये” ॥ ७।१।२६ ॥ इति
य ॥ २ ॥

त्रिहस्य तु त्रिसीत्य त्रिगुणाकृतम् ।

तृतीयाकृत

त्रयाणां हलानां कर्षत्रिहस्यम्, ॥ १ ॥ तिसृभिः सीताभिः सङ्गत त्रितीत्यम्
॥ २ ॥ त्रिगुणाकृते स्म त्रिगुणाकृतम्, त्रिर्विस्त्रितम्, “सङ्गापेयुणात्”
॥ ७।२।१३६ ॥ इति ङाच् ॥ ३ ॥ तृतीय वार क्रियते स्म तृतीयाकृतम्, “तीयस
म्बबीजाद्” ॥ ७।२।१।१३५ ॥ इति ङाच् ॥ ४ ॥

द्विहस्याथेव क्षम्बाकृतं च तत् ॥ ३४ ॥

द्वयोर्हस्यो क्यो द्विहस्यम्, आदिशब्दाद् द्वाभ्यां सीताभ्यां सङ्गतं द्वितीत्यम्,
द्विगुणाकृतम् द्वितीयाकृतमित्यादि ॥ ४ ॥ क्षम्बा क्रियते स्म क्षम्बाकृतं अनुलोमक-
ष्टम्, पुनस्त्रिर्वक् कृष्यते स्म, “तीयसम्बबीजाद्” ॥ ७।२।१।१३५ ॥ इति ङाच् ॥ ५ ॥
॥ ३४ ॥

बीजाकृत तूत्कृष्ट

। अर्थात् सबीज बीजसपत्तं बीजाकृतम्, “तीयसम्बबीजाद्” ॥ ७।२।१।१३५ ॥
इति ङाच् ॥ १ ॥ आदाजुप्त पथाद् बीजे सह कृष्ट उत्कृष्टम्, “पूवकासै-” ॥ ३।१।
१७ ॥ इति कमघारय ॥ २ ॥

द्वौजिकाऽऽदिकाठय ।

स्युर्द्वौणादकबापादौ

द्रोणस्य आर्तकस्य च वापो द्रौणिकः, आडकिकः, "तस्मै वापे" ॥६॥४॥१०॥१॥
इतीकम् आदिशब्दात् खामा वाप कारीक इत्यादयः, उप्यतेऽस्मिन् इति वाप
क्षेत्रम्, द्रोणाडकयोर्वापो द्राणाडकवापः, आदिशब्दाद् द्रोण पञ्चति समवति भवहरति
द्रौणिकः कटाह इत्यापयः ॥ १ ॥ १ ॥

खलघान पुन खलम् ॥ ३५ ॥

खलन्ति सखीयमानानि धान्यानि अत्र खलघानम्, पूयोदरादित्वाद् ॥ १ ॥
खल्यन्ते सखीयन्ते धान्यानि अत्र खल त्रिभिः, "गोचरसंखर ॥ ५॥३॥१३१ ॥
इति निपातनाद् षः ॥ २ ॥ ३५ ॥

चूर्णे क्षोद

चूर्णते स चूर्णे पुंस्त्रीबलिङ्, तत्र ॥ १ ॥ क्षुयते क्षोदः भूषिप्रायोज्यम्, यद्
धाम्यत - 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्चूर्णो भूषिः सप्तर्कः इति ॥ २ ॥

अथ रजसि स्यु भूलीपांशुरेणव ।

रज्यते ब्रह्माद्यनेन रजः स्त्रीबलिङ्, "मिधिरकिङ्" ॥ (उणा-९७१) ॥
इति क्विप्, तत्र ॥१॥ चूर्णते भूषिः स्त्रीबलिङ्, "चूर्मूय्मा" ॥ (उणा-७०१) ॥
इति सिक्, इपां भूषी ॥ २ ॥ 'पसुण् नाशने दन्त्यान्तः पसयति पांसु पुबिङ्,
'पसेर्वाशय' ॥ (उणा-७१८) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ रीयते रेणुः स्त्रीबलिङ्, अ-
जिस्वा" ॥ (उणा-७६८) ॥ इति तु ॥ ४ ॥

लोष्टे लोष्टुर्दलिलेष्टु

लुप्यत लोष्टः सत्-सकळ पुंस्त्रीबलिङ्, "लोष्टेड्" ॥ (उणा-१३८) ॥
तत्र ॥ १ ॥ 'लोष्टि सहाते' लोप्यते लोष्टुः पुंस्त्रिङ्, "स्यसृत्" ॥ (उणा-
७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ लुप्यति लुकिः स्त्रीबलिङ्, "लुकेभ्य इः" ॥ (उणा-
६०६) ॥ ३ ॥ लिप्यते सेष्टुः पुस्त्रिङ्, "कृसिकम्प" ॥ (उणा-७७३) ॥
इति बहुवचनात् तुन् ॥ ४ ॥

वस्मीक कृमिपर्वत ॥ ३६ ॥

वस्मीकृत् वामखरो नाकु शकशिरश्च सः ।

वसन्ते प्राग्भिन्नोऽत्र वस्मीकः पुंस्त्रीबलिङ्, 'स्यपीकृत्सीकृ' ॥ (उणा-५०)
इतीके निपात्यते ॥१॥ कृमीनां पर्वत इव कृमिपर्वतः ॥ २ ॥ ३६ ॥ वस्मीकामुपवेदि
कानां कृत् विसर वस्मीकृत् ॥ ३ ॥ वामं वामेर्वां क्षयते वामखर सिम्पु ॥
(उणा-४३०) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥ नमति नाकुः पुस्त्रिङ् 'नमेर्ना-
कृ' ॥ (उणा-७२०) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ शकस्य शिरो मूर्ध्यां शकशिर ॥ ६ ॥

नगरी पू पूरी द्रङ्ग पत्तन पुटभेदनम् ॥ ३७ ॥

निवेशनमभिष्ठान स्थानीय निगमोऽपि च ।

नदयन्त्यस्यां नगरी ओह्लीबलिङ्ग, "जठर" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपा
न्यते, नगरी सन्त्यस्यामिति वा मध्वादित्वाद् र ॥ १ ॥ पूयते पू, सपदादित्वात् किप्
॥ २ ॥ पुरति पूरी त्रिलिङ्ग ॥ ३ ॥ द्रमन्त्यत्रेति द्रङ्ग, "द्रमो णिद् वा" ॥ (उणा-
९५) ॥ इति गः ॥ ४ ॥ पत्तन्यास्मिन् पत्तनम्, "वीपति" ॥ (उणा-२९०) ॥
इति त्तन, पत्तनमपि ॥ ५ ॥ पुटा भाण्डवासनानि भिद्यन्तेऽत्र पुटभेदनम् ॥ ६ ॥ ३ ॥
निविशन्तेऽत्र निवेशनम् ॥ ७ ॥ अभितिष्ठन्त्यस्मिन्मभिष्ठानम् ॥ ८ ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन्
स्थानीयम्, "बहुलम्" ॥ ५ । १ । २ ॥ इत्यधिकरणेऽप्यनीयः ॥ ९ ॥ निमर्त
गच्छन्त्यत्र निगमा, "गोचरसचर" ॥ ५ । ३ । १ । २ ॥ इति घ, वाचस्पतिस्तु—

"स्यात् स्थानीय स्वतिष्ठन्वो प्रामो प्रामशताष्टके ।

तदर्द्धे तु द्रोणमुख तच्च कयटमक्षियाम्" ॥ १ ॥

कर्षटाद्धे कर्षुटिक स्यात्तदर्द्धे तु कार्षटम् ।

तदर्द्धे पत्तन तच्च पत्तन पुटभेदनम् ॥ २ ॥

निगमस्तु पत्तनार्द्धे तदर्द्धे तु निवेशनम् ।

कर्षटादधमो द्रङ्ग पत्तनादुत्तमश्च स ॥ ३ ॥

'चद्रङ्गश्च निवेशश्च स एव द्रङ्ग इत्यपि ि' इति विशेषमाह ॥ १० ॥

शाखापूर तूपपुरम्

शाखा समीपवर्ति पुरं शाखापुरम्, यथाह—

"शाखा वेदिविभागे स्यात् पादपाङ्गान्तिकेऽपि च" ।

सप समीपे पुरस्य मूलनगरस्य उपपुरम् ॥ १ ॥

खेट पुरार्द्धविस्तर ॥ ३८ ॥

खेटपते खेट, पुरस्याऽर्द्धे विस्तरोऽस्य पुरार्द्धविस्तर ॥ १ ॥ ३८ ॥

स्कन्धावारो राजधानी

पण्णाममात्यादीनां प्रधानभूतत्वाद् राजा स्कन्धस्तमाह्नोति स्कन्धावारः
॥ १ ॥ राजा नृपो भीयतेऽस्यां रामभानी स्त्रीकलीबलिङ्गः ॥ २ ॥

कोट्टदुर्गे पुन समे ।

कुट्यते कोटः पुंस्त्रीबलिङ्ग, दूयोदरादित्वाद् गुणः ॥ १ ॥ दुर्गेण गम्यते
ऽस्मिन् दुर्गम्, "सुगदुर्गमाधारे" ॥ ५ । १ । १ । २ ॥ इति साधु ॥ ३ ॥

गया पूर्ण्यराजर्षे

यच्छन्ति भान्यां गया, ' गयहृदया " ॥ (उणा-३७०) ॥ इत्यमे निपात्यते ॥ १ ॥

कन्यकुञ्जं महोदयम् ॥ ३९ ॥

कन्याकुञ्ज गाधिपुरं कौश कुञ्जस्थल च तत् ।

कन्या कुञ्जा अत्र कन्यकुञ्जम्, तत्र हि जमदग्निना धापेन नरवते कन्या कुञ्जाकृता इति प्रसिद्धिः, ' इत्यापो बहुस- ' ॥ २।४।९९ ॥ इति इत्थं ब्रूत्वा उभावे कन्याकुञ्जम् ॥ १ ॥ ६ ॥ महान् उदयोऽस्य महोदयम्, एते शत्रवः क्रीड्मीवाशिहाः ॥ ३ ॥ ३९ ॥ गाधे राष्ट्रं पुर गाधिपुरम् ॥ ४ ॥ कुशा सन्ति अत्र कौशम्, आतुरर्षिकोऽण् ॥ ५ ॥ कुशानो स्वस कुशस्वसम् ॥ ६ ॥

काशिर्वाराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ॥ ४० ॥

कासते काशि क्रीडिः ' पदिपठि " ॥ (उणा-६-७) ॥ इति इ ॥ १ ॥ वाराणसीशब्दस्य प्रयोदरादित्वात् इत्सत्वे वाराणसी ॥ २ ॥ वरणा च काशिव वरणासी नदी तयोश्चतुर्भवा आतुरर्षिकोऽण् ' इदिः खरेष्वादेः " ॥ ७।४।११ ॥ इति वृद्धौ रेकाऽकारस्य प्रयोदरादित्वात् दीर्घत्वे णकाराऽऽकारस्य इत्सत्वे च क्त्वा वाराणसी यद्वा इण्यते " सुमुष्वा " ॥ (उणा-२७८) ॥ इत्याने वराणो वीरणाभिधानम्, पराण्य सन्त्यत्र वराणसा नदी ' वृणादेः सख् ' ॥ ६।२।८१ ॥ इति आतुरर्षिकः सख् तस्या अण्डु मनेति वा वेद्यो वा वराणसस्यत्र मवा वा, वारैरनितीति वा गोपादेरनेरसिः ॥ (उणा-७०८) ॥ इत्यसिद्धतो ङी ॥ ३ ॥ शिवस्य पुरी शिवपुरी ॥ ४ ॥ ४० ॥

साकेत कोसलाऽयोध्या

सा क्त्वामी क मुख ताभ्यामित साकेतम् ॥ १ ॥ कोसलदेशयोगात् कोसल्य ॥ २ ॥ न योष्यते परैरयोध्या ॥ ३ ॥

विदेहा मिथिला समे ।

विदिह्यते विदेहा ॥ १ ॥ मिथ्यते मिथिला, ' शुपिमिथि " ॥ (उणा-४८३) ॥ इति क्दिळा ॥ २ ॥

त्रिपुरी चेदिनगरी

त्रुतीया पुरी त्रिपुरी यमूरभ्यसकादित्वात्, अत्रानां पुराणां समाहारो वा भाष्यकारवचनात् क्रीत्वम् ॥ १ ॥ चेदिनां नमरी चेदिनगरी ॥ २ ॥

कौशाम्बी बत्सपत्तनम् ॥ ४१ ॥

कुशाम्बेन निर्हता कौशाम्बी आतुरर्षिकोऽण् ॥ १ ॥ बत्सराजस्य बत्सदेवो वा पत्तनं बत्सपत्तनम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

उज्जयनी स्याद् विशालाऽवन्ती पुष्पकरण्डिनी ।

उत्कर्षेण जयति उज्जयनी रम्यादिस्वाद् अनद्, अन्धे तु उज्जयनी नाम राक्षसी देवता वा तस्या निवास उज्जयनीति चात्रुरर्षिकमणमुत्पाद्य तस्य औपमिच्छन्ति ॥१॥ विशेषेण शास्त्रे विशाला, विशिष्टाः शास्त्रा अत्रेति वा, विस्तीर्णत्वाद् वा ॥२॥ अव्यतेऽवन्ती ॥३॥ पुष्पकरण्ड नामोद्यानम्, तदत्रास्ति पुष्पकरण्डिनी । मद्र्यादि -

“उज्जयन्यां यदुद्यान तत् स्यात् पुष्पकरण्डकम्” इति ॥ ४ ॥

पाटलिपुत्रं कुसुमपुर

पाटलिभिः पुनाति पाटलिपुत्रम्, “ पुत्रादयः ” ॥ (उणा-४५५) ॥ इति निपासते ॥ १ ॥ कुसुमबहुलं पुरं कुसुमपुरम् ॥ २ ॥

चम्पा तु मालिनी ॥ ४२ ॥

लोमपादकर्णयो पू

वणन्ति अस्यां चम्पा, “ भापाञ्जलि ” ॥ (उणा-२९६) ॥ इति प ॥ १४ ॥ मालाः सन्त्यस्मां मालिनी ॥ २ ॥ ४२ ॥ लोमपादो राजर्षिः, कर्णः कौम्भेयः तयो पू लोमपादपुरी ॥ ३ ॥ कर्णपुरी ॥ ४ ॥

देवीकोट उमाषनम् ।

कोटिर्वर्षे बाणपुर स्यात् शोणितपुरं च तत् ॥ ४३ ॥

‘देव्या कोटः कौटिल्यमत्र देवीकोटः ॥ १ ॥ उमाया षनमुमाषनम् ॥ २ ॥ कोटिर्मिर्वर्षति कोटिर्वर्षम् ॥ ३ ॥ बाणाऽष्टरस्य पुरं बाणपुरम् ॥ ४ ॥ शोणितलिप्तं पुरं शोणितपुरम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

मथुरा तु मधूपध्न मथुरा

मथति चित्तं मथुरा, “ भाष्यसि ” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर, मथुरा वा विशाख्या अक्षरमथ नगरमिष्यन्धे ॥ १ ॥ मथोर्दानवस्य उपमं आधसोऽथ मधूपध्नम् ॥ २ ॥ मथुना राजते मथुरा, मथुराभिक्षितोऽस्या अस्तीति वा मथ्यादि स्वाद् रः ॥ १ ॥

अथ गजाह्वयम् ।

स्याद् हास्तिनपुरं हस्तिनीपुरं हस्तिनापुरम् ॥ ४४ ॥

गजस्त्राह्वयोऽस्य गजाह्वयम्, यद्भारते-“नगरे नागसाह्वये” इति, “तेन गजपुरं नाम नगरम्, इत्यादि ॥१॥ हास्तिन्या इदं हास्तिनं तस्य तस्युरं च हास्तिनपुरम् ॥२॥ हास्तिन्या पुरं हस्तिनीपुरम् ॥ ३ ॥ पूषोदरादिस्वाद् आत्वे हस्तिनापुरम् ॥ ४ ॥ ४४ ॥

सामलिप्त दामलिप्त तामलिप्ती तमालिनी ।

स्तम्बपूर्विष्णुगृह च स्याद्

ताम्यन्दिर्लिप्यते तामलिप्तम् तामलिप्ती वृषोदरादित्वाद् ॥१॥२॥ दाममि
लिप्यते छाषते दामलिप्तम् ॥३॥ तमाच्छा सन्वस्रां तमालिनी ॥४॥ स्तम्बगृहना
पूः स्तम्बपू, समासान्तविभेरनिष्वात् भद्रमात्र ॥५॥ विष्णोर्गृह विष्णुगृहम् ॥६॥

विदर्मा तु कुण्डिनम् ॥ ४५ ॥

विशिष्टो दर्भः सदर्भः कुक्षो वाऽस्यां विदर्मा ॥१॥ कुक्ष्यते पापमत्र कुण्डिनम्,
'शाकठि' म (उणा-२८२) ॥ इतीन, कुण्डिनपुरम्, कुण्डिनापुरमिस्वपि ॥२॥४५॥

द्वारवती द्वारका स्याद्

द्वाराणि सन्ति अस्यां द्वारवती ॥१॥ द्वारै कान्यति द्वारका, द्वातीति वा शके
क्षिपन्नदित्वाद् इत्वाभावात् ॥ २ ॥

निषधा तु नरुस्य पू ।

नितरां सन्ति कर्माणि अस्यां निषधा, ने स्यतेरधक् ' ॥ (उणा-२५२) ॥
इत्यधक् ॥ १ ॥

प्राकारो वरण साहे

प्रकुर्वन्ति समिति प्राकार, " वङ्ग्युपसर्गस्य " ॥ ३१२८६ ॥ इति दीर्घ-
॥ १ ॥ वृणोति वरणः 'तूङ्' ॥ (उणा-१८७) ॥ इत्यण ॥ २ ॥ सत्यते
सासक्षत्र ॥ ३ ॥

अयो वप्रोऽस्य पीठम् ॥ ४६ ॥

अस्य प्राकारस्य पीठमूर्ध्वकभूमिः बीयते अयः प्राकाराऽऽधारः ॥१॥ सत्यते-
ऽत्र इति वप्रः पुञ्जीवलिङ्ग, ' मीङ्धि ' ॥ (उणा-३८७) ॥ इति रः ॥२॥४६॥

प्राकारार्थं कपिशीर्षे

प्राकारस्याऽत्र प्राकारामम् ॥१॥ कपेरिव शीर्षमस्य कपिशीर्षम् ॥२॥

क्षौमाऽष्टाऽष्टालका समा ।

क्षुण्णन्ति शब्दायन्ते बोधा अत्र क्षौमम्, ' स्वममीप्स ' म (उणा-
३४६) ॥ इति मे निपास्यते ॥ १ ॥ ' अहि हिंसाऽतिक्रमनो अ ह्यतेऽत्र अहि,
पुञ्जीवलिङ्गो ॥ २ ॥ आत्वात्स- " म (उणा-४८०) ॥ इत्यासे नि पात्मात् कदाहा,
केऽष्टालकः प्राकारार्थे रथपदम् ॥ ३ ॥

पूर्वरे गोपुरं

पुरो द्वारं पूद्दार तत्र ॥ १ ॥ गोप्यते गोपुरम्, “ शृष्ट ” ॥ (उणा-
४२६) ॥ इति उरं निपात्यते ॥ २ ॥

रथ्याप्रतोलीविशिखा समा ॥ ४७ ॥

रथान् वहति रथ्या, “वहति रथ” ॥ ७११२ ॥ इति य ॥ १ ॥ प्रतोल्याते
प्रतोली ॥ २ ॥ विशायते अनसमर्द्धेन विशिखा “ इयतेरिष वा ” ॥ (उणा-
८५) ॥ इति स, विगता शिक्षा मुण्डितेव समत्यादिति वा ॥ ३ ॥ ४७ ॥

परिकूट हस्तिनखो नगरद्वारकूटके ।

परित कूत्यते परिकूट पुष्पीबलिह ॥ १ ॥ हस्तिनख इव हस्तिनख कुर्गं
द्वारावसरणार्थं क्रमभिन्नो मृत्कूटोऽपसोपानाक्षय बहिरत्तटमन्तः सोपानयुक्त मुद्राय
मिष्येके ॥ २ ॥ नगरद्वारे कूटो नगरद्वारकूटस्तत्र ॥ ३ ॥

मुख नि सरणे

गृहावेर्निःस्त्रियते प्रविश्यते च येन तद् मुखमिष मुखम्, यत् कौटिस्य -
“मुखसम सफमः” इति ॥ १ ॥ नि स्त्रियतेऽनेन नि सरण तत्र ॥ २ ॥

वाटे प्राचीनाऽऽवेष्टकौ वृत्ति ॥ ४८ ॥

व्यतेऽनेन वाट त्रिच्छिद्रस्तत्र ॥ १ ॥ प्रागेव प्राचीनम्, “अधिकृभियां”
॥ ७१११०० ॥ इतीन ॥ २ ॥ आवेष्टते आवेष्टक ॥ ३ ॥ मियतेऽनया इति
॥ ४ ॥ ४८ ॥

पदव्येकपदी पद्या पद्धतिर्वेल्म बर्चनी ।

अयन सरणिर्माणोऽध्वा पन्था निगम सृति ॥ ४९ ॥

पद्यन्तेऽनया पदवि- “छर्षिछवि ॥ (उणा-७०६) ॥ इति वां निपात्यते
इयां पदवी ॥ १ ॥ एकः पद्भोऽस्यामेकपदी कुम्भपद्यादित्वात् साधु ॥ २ ॥
पदमय्या इत्य पद्या “हृद्यपद्य-” ॥ ७११११ ॥ इति यः ॥ ३ ॥ पादाभ्यां इत्यते
पद्यति, हिमहति’ ॥ ३१२१६६ ॥ इति पदादेशः ॥ ४ ॥ बर्चन्तेऽनेन बर्च
प्रीबलिह, ‘मन्’ ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ५ ॥ सदिइति” ॥
(उणा-६८०) ॥ इति अनौ बर्चनि, इयां वलनी ॥ ६ ॥ अयन्तेऽनेन अयनम् ॥ ७ ॥
सरन्ति अस्यां सरणि स्त्रीलिङ्ग, ‘प्रहस्य” ॥ (उणा-६३८) ॥ इत्यणि ॥ ८ ॥
मार्गन्ति अनेन मार्गः, म्रियन्तेऽप्रेति वा, ‘ऽहसाह” ॥ (उणा-९६) ॥ इति ने
निपात्यते ॥ ९ ॥ अतन्ति अत्र पन्था अथा “अतेषथ” ॥ (उणा-९०९) ॥ इति
कृमिप् ॥ १० ॥ पद्यन्ति अस्मिन् पन्था पुलिङ्गो, ‘पथिमथिभ्याम्” ॥ (उणा-९२६) ॥
इत्येन् ॥ ११ ॥ निगच्छन्ति अनेन निगम ॥ १२ ॥ सरन्ति अनया सृतिः ॥ १३ ॥ ४९ ॥

सत्पथे सवित पन्था

सध्यासी पन्थाश्च सत्यवस्यत्र ॥ १ ॥ स्वतिशब्दाभ्यां परः पन्था, पूजित पन्थाः
सुपन्था, पूजितः पन्थाः अतिपन्था, पूजासते प्राक् टात् ॥ ७।३।७२ ॥ इति
समासान्तनियेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

अपन्था अपथ समे ।

अपन्था अपन्थाः, "नमत्सुख्यात्" ॥ ७।३।७१ ॥ इति समासान्तनियेषः ॥ १ ॥
मेमौ निर्दिष्टस्य अनिस्मत्त्वात् समासान्ते सति अपथम्, 'पथैः सङ्ख्याऽभ्ययोत्तरः' ॥
(हैमखिन्नानु० नपु० श्लो-८) ॥ इति श्लोषत्वम्, पथोऽभाच्च इति अव्ययीभावो वा ॥ २ ॥

व्यध्वो दुरध्व क्वध्वा विपथं कापथ च स ॥ ५० ॥

विह्वोऽध्वा व्यध्वः ॥ १ ॥ दुरध्वोऽध्वा दुरध्व, 'उपसर्गादध्वन' ॥ ७।३।७९ ॥
इत्यसमासान्त ॥ २ ॥ कुस्वितोऽध्वा क्वध्वा ॥ ३ ॥ विह्वः पन्था विपथम् ॥ ४ ॥
कुस्वित पन्था कापथम् 'कापथपथो' ॥ ३।२।१३४ ॥ इति क्ववेष्टा, 'पथ सङ्ख्या
ऽभ्ययोत्तर' ॥ (हैमखिन्नानु० नपु० श्लो-८) ॥ इति श्लोषत्वम् । अमरस्तु- विपथश्च
पथश्चैवो पुस्त्याद् गौडश्च यथाह- "व्यध्वो विपथकापथौ" इति ॥ ५ ॥ ५० ॥

प्रान्तरं दूरध्वोऽध्वा

प्रगता अन्तरेऽस्मात् प्रान्तरं दूरध्वोऽध्वा मागः ॥ १ ॥

कान्तारो वर्त्म दुर्गमम् ।

कम्पते अन्तारं पुंश्रीबलिङ्ग, 'द्वारशृङ्गार' ॥ (उणा-४।११) ॥ इत्यारे
निगच्छते, कस्य अम्मसोऽन्तमियर्थात् वा ॥ १ ॥

सुरुज्ञा तु सन्धिला स्वाद् गूढमार्गो भुवोऽन्तरे ॥ ५१ ॥

सरसमया सुरुज्ञा 'सर्ते सूच' ॥ (उणा-१०८) ॥ इत्युङ् ॥ १ ॥
सन्धि क्वाति सन्धिका, सन्धिरपि भूमिमध्ये गूढोमार्गः ॥ २ ॥ ५१ ॥

चतुष्पथे तु सस्वान चतुष्क

चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथ एव ॥ १ ॥ सतिष्ठतेऽत्र सस्वानम् ॥ २ ॥
चत्वारोऽथवा अस्य चतुष्कम् ॥ ३ ॥

त्रिपथे त्रिकम् ।

त्रयाणां पथां समाहारश्चिपथे एव ॥ १ ॥ त्रयोऽथवा अस्य त्रिकम् ॥ २ ॥

द्विपथे द्वु चारपथ

द्वौ पथानौ समाहृतौ द्विपथम् ॥ १ ॥ चारपथ पन्थाचारपथ ॥ २ ॥

१ 'समासान्ता ऽऽयम संज्ञा ज्ञापक-गण नभूमिर्दिष्टानि अनिस्मयानि' ॥
(न्यायमन्त्र-भा-३५) ॥ इति परिभाषया ।

२ सङ्ख्यावाचिनोऽभ्ययाच्च परः पञ्चशब्दा कञ्जीबलिङ्ग, इति भावः ।

गजाद्यध्वा त्वसङ्कुल ॥ ५२ ॥

घण्टापथ ससरण श्रीपथो राजवर्त्म च ।

उपनिष्क्रमण चोपनिष्कर च महापथ ॥ ५३ ॥

असङ्कुलो गजादीनां मार्गः ॥ १ ॥ ५२ ॥ घण्टोपलक्षितानो हस्तिनां पन्था
घण्टापथः, चाणाक्योक्तोऽष्टदण्डपृथु पन्था ॥२॥ सम्यक् सरन्त्यत्र संसरणम् ॥३॥
धिया उपलक्षित पन्था श्रीपथः ॥ ४ ॥ राजयोग्य वर्त्म राजवर्त्म ॥ ५ ॥
उपनिष्क्रम्यतेऽस्मिन् उपनिष्क्रमणम् ॥ ६ ॥ उपनिष्कीर्यते सैवमस्मिन् उपनिष्कर
॥ ७ ॥ महापथासौ पन्थाश्च महापथः ॥ ८ ॥ ५३ ॥

विपणिस्तु वणिगमार्ग

विपण्यन्तेऽस्यां विपणि व्रीहिक, "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
३ ॥ १ ॥ वणिजां मार्गो वणिगमार्ग पण्यबीधयपि ॥ २ ॥

स्थानं तु पदमास्पद ।

तिष्ठन्त्यस्मिन् स्थानम् ॥ १ ॥ पद्यतेऽस्मिन् पदम्, "वर्षादय ह्रींवे" ॥ ५।३।२९ ॥
इत्यस् ॥ २ ॥ आ समन्तात् पदमास्पद वर्षस्कादित्वात् साधु ॥ ३ ॥

श्लेषस्त्रिमार्ग्या शृङ्गाट

त्रयाणां मार्गाणां श्लेषो मेस्मन् धीमते तदिति शृङ्गाटम्, "कपाठविराट्" ॥
(उणा-१४८) ॥ इत्याटे निपाक्यते, शृङ्गैरत्यन्ति अस्मिभिति वा, शृङ्गाटवद् मार्गो
स्त्रिकोणत्वाद् वा ॥ १ ॥

बहुमार्गी तु चत्वरम् ॥ ५४ ॥

बहवो मार्गा समाहृताः बहुमार्गी ॥ १ ॥ चत्सते चत्वरम्, "कृगुस्" ॥
(उणा-४४१) ॥ इति चरद् ॥ २ ॥ ५४ ॥

श्मशान करवीरं स्यात् पितृप्रेताद् वनं गृहम् ।

शमनानां शयन श्मशानम्, शूपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ करवीरयन्तेऽत्र करवीरम्
॥ २ ॥ पितृप्रेतादिति समाहारद्वन्द्वो यभारसंख्यानिवृत्त्यर्थं तेन पितृप्रेतशब्दाभ्यां
परं वनं गृहं च, पितृणां वनं गृहं च पितृवनं पितृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवं प्रेतवनम्
॥ ५ ॥ प्रेतगृहम् ॥ ६ ॥

गेहमूर्वास्तु

गेहाय मूर्विर्गेहम् ॥ १ ॥ वसन्त्यत्र वास्तु पुक्तीवलिङ्गः, "वसेर्भिद् वा" ॥
(उणा-११४४) ॥ इति वन ॥ ३ ॥

गेह तु गृहं वेश्म निकेतनम् ॥ ५५ ॥

मन्दिर सदन सध निकाय्यो भवन कुट ।

आलयो निकय शाळा समोदवसित कुलम् ॥ ५६ ॥

धिष्यमावसध स्थानं पस्त्य संस्त्याय आश्रय ।

ओको निवास आवासो वसति शरण क्षय ॥ ५७ ॥

धामाऽगारं निशान्तं च

केतन्ति नियसन्ति अत्र गेहम्, ' कितो मे च' ॥ (उणा-५८७) ॥ इति
 इ ॥ १ ॥ गृह्णाति पुख्रोपाञ्जित द्रव्यमिति गृहम्, गेहे ग्रह ॥ ५।१।५५ ॥
 इति क, पुक्लीबलिङ्गात्तौ ॥२॥ विद्यन्ति अस्मिन्निति वेश्म क्लीबलिङ्गः, मन् ' ॥
 (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ निकेतन्मत्र निकेतनम् ॥ ४ ॥ ५५ ॥ मन्घते
 स्तूयतेऽत्र मन्धिरं क्लीबलीबलिङ्ग, " मधिमन्दि " ॥ (उणा-४१२) ॥ इतीरः
 ॥ ५ ॥ सीदन्त्यस्मिन् सदनम् ॥ ६ ॥ मन् ' ॥ (उणा-९११) ॥ इति
 मनि सध क्लीबलिङ्गः ॥७॥ मितरां वीयते निकाय्य, धायायाप्य ' ॥५।१।२४॥
 इति प्यणि निपास्यते ॥ ८ ॥ भवन्त्यस्मिन् भवनं पुक्लीबलिङ्ग ॥ ९ ॥ कुष्यते
 ऽस्मिन् कुटः क्लीपुसलिङ्ग ॥ १० ॥ आसीयन्तेऽस्मिन्नालयः ॥ ११ ॥ एष
 निकय ॥ १२ ॥ शायते शाळा, धामाश्या ' ॥ (उणा-४६२) ॥ इति छ
 धारुते वा सछन्त्यस्यां वा ॥ १३ ॥ सह भास्यस्यां सभा ॥ १४ ॥ उदबसिमोति
 सोदबसितम्, ऊर्ष्यमवधीयते वा ॥१५॥ ष्येसन्ति अत्र कुळम्, स्वादित्वात् कः ॥१६॥
 ॥ ५६ ॥ धृञुबन्त्यस्मिन् धिष्यम् ' शिक्यास्याख्या " ॥ (उणा-३६४) ॥
 इति ये निपास्यते ॥१७॥ आबसन्ति अस्मिन्नावसध "उपसर्गाद्बस ॥(उणा-२३३)
 ॥ इत्ययः ॥ १८ ॥ तिष्ठन्त्यत्र स्थानम् ॥ १९ ॥ ' पधि निवासे ' सौत्रो दस्या
 न्त, पसन्त्यस्मिन् पस्त्यम्, ' मृक्षीपधि " ॥ (उणा-३६०) ॥ इति तकारादि
 र्भे, अपस्त्यामति संघातीभवतीति वा ध्रुवोदरादित्वात् ॥ २० ॥ सस्त्यामन्त्यत्र
 सस्त्याय ॥ २१ ॥ आधयन्त्येनमाधयः ॥२२॥ उष्यन्त्यस्मिन् ओकः क्लीबलिङ्गः
 " उष्यथोः कथ ' ॥ (उणा-९६५) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ निवसन्त्यस्मिन्नि
 वासः ॥२४॥ एवमावास ॥२५॥ वसन्त्यस्यां वसतिः क्लीबलिङ्गः, " वसामि " ॥
 (उणा-६५३) ॥ इत्यति ॥ २६ ॥ वीयते वीयायमेन शरणम् ॥ २७ ॥ क्ष
 यन्त्यत्र क्षयः ॥ २८ ॥ ५७ ॥ दबत्यस्मिन्नाधयं धाम क्लीबलिङ्ग, " मन् " ॥
 (उणा-९११) ॥ इति मन्, ' अतीरि ' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मे धाम
 मपि ॥ २९ ॥ अगतेऽस्मिन्नगारम् ' अगति ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यारः
 अगाम् वृद्धानियति वा ॥ ३० ॥ निशान्त्यन्त्यस्मिन्निशान्तम्, ' अयथाभापारे "
 ॥५।१।१२॥ इति क निशाया अस्तोऽत्रेति केचित् ॥३१॥

कुट्टिम त्वस्य बद्धम् ।

अस्य गृहस्य पाषाणादिभिर्वद्धा भूमि , कुट्टयते कुट्टिम पुष्पीवलिङ्ग , “कुट्टि
वलि ” ॥ (उणा-३४९) ॥ इतीम ॥ १ ॥

चतु शाल सजवन

चतस्र शालाः समाहृताश्चतु शालम् ॥ १ ॥ सजवन्तेऽत्र सजवनम् ॥ २ ॥

सौध तु नृपमन्दिरम् ॥ ५८ ॥

मुषया भवलीकृत सौध पुष्पीवलिङ्गः ॥ १ ॥ ५८ ॥

उपकारिकोपकार्या

उपकरोत्युपकारिका ॥ १ ॥ उपक्रियते उपकार्या, उपकर्षाऽपि, पटमण्डपादि
राजसदनम् ॥ २ ॥

सिंहद्वार प्रवेशनम् ।

सिंहस्यैव द्वारं सिंहद्वारम् ॥ १ ॥ प्रविश्यतेऽनेन प्रवेशनम् ॥ २ ॥

प्रासादो देवभूपानां

गृहमित्युत्तरतः सवध्यते प्रसीदन्ति नवन-भनोम्यस्मिमिति प्रासाद , “घञ्मु
पसगस्य ” ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घः, प्रसादनोऽपि ॥ १ ॥

हर्म्यं तु धनिनां गृहम् ॥ ५९ ॥

हरति मनो हर्म्यम्, “शिक्ष्यास्याष्य ” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपात्यते
॥ १ ॥ ५९ ॥

मठाऽऽवसथ्याऽऽवसथा स्तुच्छात्र-त्रतिषेष्मनि ।

मठन्ति निवसन्सत्र मठ त्रिकिङ्गः, बाहुलकात् ‘पुंनान्ति’ ॥ ५।३।१३० ॥
इति घ ॥ १ ॥ आबसथ एव आवसथ्यम्, भेयजादित्वाद् व्यण् ॥ २ ॥ आबसन्स
स्मिमावसथः, छात्राणां त्रतिनां घ वेष्मनि ॥ ३ ॥

पर्णशालोटज

पर्णमुपलक्ष्य तेन पर्णतृणादे षासा पणशाला ॥ १ ॥ बध्यते वेप्यते
सृणपणादिभिरित्युटजः मुनिकुर्वार पुंस्त्रीवलिङ्गः, “उटजादयः” ॥ (उणा-१३४) ॥
इत्यजे निपात्यते ॥ २ ॥

चैत्यविहारौ जिनसम्पनि ॥ ६० ॥

चैत्ये चैत्यम्, “शिक्ष्यास्या” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति वे साधु ॥ १ ॥

बिहरन्त्यस्मिन् बिहार पुक्तीबलिह अमरस्तु—“वैत्यमायतन तुल्ये” इति, “बौद्धानां विहारोऽस्त्री” इति च वैत्यविहारौ मिभाषावाह ॥ २ ॥ ६० ॥

गर्मागारेऽपवरको वासौक शयनास्पदम् ।

अगारस्तु गर्मो गर्मागारम्, राजवन्तादिस्वात् पूर्वनिपातः ॥ १ ॥ तत्र अपवृणाति धान्छादयति अपवरक “दुकृन्” ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक ॥ २ ॥ वाधाय वासमभ्ये वा ओको एह वासौकः ॥ ३ ॥ क्षयनस्य शय्याया आस्पद शयनास्पदम् ॥ ४ ॥

भाण्डागार तु कोश स्थात्

भाण्डस्वाङ्गार भाण्डागारम् ॥ १ ॥ कुर्यति भाण्डमत्र कोशः, पुक्तीबलिहः ॥ २ ॥

चन्द्रशाला शिरोगृहम् ॥ ६१ ॥

चन्द्रेणाऽनुरर्तिना शाल्ये चन्द्रशाळा ॥ १ ॥ शिरसि सौभस्म एह शिरोग्रहम् ॥ २ ॥ ६१ ॥

कुप्यशाळा तु सन्धानी

कुप्य ताभादि तस्य शाळा कुप्यशाळा ॥ १ ॥ सभौयतेऽस्यां सन्धानी ॥ २ ॥ कायमान तृणौकसि ।

कायो मानमस्य कायमानम् ॥ १ ॥ तृण काष्ठादेशुषधक्षणम्, तेन तृणकाष्ठा विभिः गृहस्योपरि रचितमोको सभ्यते ॥ २ ॥

होत्रीय तु हविर्गेहं

स्रष्टति अस्मां होत्रा, ‘हुयामा’ ॥ (उणा- ४५१) ॥ इति च, होत्रैव होत्रीयम्, “होत्राया ईयः” ॥ ७।२।१६३ ॥ इति स्वार्थे इय ॥ १ ॥ हविर्गे होतव्यस्य गेहं हविर्गेहम् ॥ २ ॥

प्राग्वक्ष प्राग्हविर्गृहात् ॥ ६२ ॥

यस्य कुल स्थला वा, प्राग् वयोऽत्र प्राग्वक्ष, पत्नीशाळास्योऽभिधात्वाया भाषो माग ॥ १ ॥ ६२ ॥

आथर्वण शान्तिगृहम्

आथर्वणिकानां धर्म आध्याय संहो वा आथर्वण आथर्वणिकदन् इक स्रष्ट ५ ॥ ६।२।१६७ ॥ इत्यणि धातुः सोऽप्राऽपि आथर्वणम् अत्रादित्वात् अ ॥ १ ॥ शान्त्यै एह शान्तिग्रहं शान्तीगृहकमपि । यद् वाचस्पतिः—

आथर्वण शान्तिग्रहं शान्तीगृहकमप्यदः” इति ॥ २ ॥

आस्थान गृहमिन्द्रकम् ।

आस्थानाय गृहमास्थानगृहम् ॥ १ ॥ इन्द्र कायतीष सत्रीकत्वाद् इन्द्रकम् ॥ २ ॥

तैलिशाला यन्त्रगृहं

तैलिनः शाला तैलिशाळा ॥ १ ॥ तिलनिष्पीडनयन्त्रस्य गृहम् ॥ २ ॥

अरिष्ट सूतिकागृहम् ॥ ६३ ॥

न रिष्यते हिंसे कृतरक्षत्वाद् अरिष्टम् ॥ १ ॥ सूतिकायै गृह सूतिकागृहम् ॥ २ ॥ ६३ ॥

सूदशाला रसवती पाकस्थान महानसम् ।

सूदानां शाला सूदशाला ॥ १ ॥ रसाः सन्त्यस्यां रसवती, रस आस्वादो ऽस्वस्यामिति वा ॥ २ ॥ पाकाय स्थानं पाकस्थानम् ॥ ३ ॥ जनसा उपकरणसम्भार पक्षं लक्ष्यते ततो महत्त्वं तदनद्येति महानसम्, "सरोऽनोऽभ्याऽपसो जातिनाम्नो" ॥ ७।३।११५ ॥ इत्यद् समासान्तः ॥ ४ ॥

हस्तिशाला तु चतुर

हस्तिनां शाला हस्तिशाला ॥ १ ॥ बल्यते चतुरम् ॥ २ ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा ॥ ६४ ॥

वाजिनो शाला वाजिशाला ॥ १ ॥ मन्थते स्तूयते मन्दुरा श्रीकृष्णवस्त्रिः, "वाश्यासि" ॥ (वणा-४२३) ॥ इत्युरः ॥ २ ॥ ६४ ॥

सन्दानिनी तु गोशाला

सन्दानन गोबधमरज्जुरस्वस्यां सन्दानिनी ॥ १ ॥ गवां शाला गोशाला ॥ २ ॥

त्रिप्रशाला तु जालिनी ।

त्रिप्राऽल्लङ्घिता शाला त्रिप्रशाला ॥ १ ॥ जालनि सन्त्यस्यां जालिनी ॥ २ ॥

कुम्भशाला पाकपुटी

कुम्भानां पतनाय शाला कुम्भशाला ॥ १ ॥ पाकेन पुटति संक्षिप्यति पाकपुटी ॥ २ ॥

तन्तुशाला तु गर्तिका ॥ ६५ ॥

तन्तुशालाय शाला तन्तुशाला ॥ १ ॥ इतिन्दस्त्रितये गर्तोऽस्ससां गर्तिका, "अतोऽनेकस्तरात्" ॥ ७।२।६ ॥ इतीकः ॥ २ ॥ ६५ ॥

नापितशाला वपनी शिल्पा खरकुटी च सा ।

नापितस्य शाखा नापितशाला ॥१॥ वपम्बस्यो वपनी ॥२॥ शिष्य विद्याम
मत्स्यस्यो शिष्या ॥ ३ ॥ सरस्य कुट्टीव सरकुट्टी ॥ ४ ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आविशाम्बसिन् आवेशनं दृष्टान्मत् फारजा कर्मस्थानम् ॥१॥ शिल्पिनो
शाखा शिल्पिशाला ॥ २ ॥

सत्रशाला प्रतिश्रय ॥ ६६ ॥

सत्रं सदादान तस्य शाला सत्रशाला ॥१॥ प्रतिभावते प्रतिश्रय ॥२॥६६॥

आश्रमस्तु मुनिस्थानम्

आश्राम्यन्ति तपस्यन्त्वसिन् आश्रमं पुत्रीवसिष्ठ ॥ १ ॥

उपज्ञस्त्वन्तिकाश्रय ।

उपहन्यते समीप इति ज्ञायते उग्रः, "निषोद्ध" ॥ ५।३।२९ ॥ इत्यसि
निपासते ॥ १ ॥ अन्तिक आश्रम आश्रयोऽन्तिकश्रयः ॥ २ ॥

प्रपा पानीयशाला स्यात्

प्रपिबन्वस्यो प्रपा स्थादित्वात् क ॥ १ ॥ २ ॥

गञ्जा तु मदिरागृहम् ॥ ६७ ॥

गञ्जन्ति मदन्वस्यो क्षीवा गञ्जा ॥ १ ॥ २ ॥ ६७ ॥

पक्वण क्षुधरावास

पक्वतेऽसिन् पक्वणं पुत्रीवसिष्ठ, 'विष्णुण-' ॥ (उणा-१९०) ॥
इत्यने निपासते ॥ १ ॥ १ ॥

घोषस्त्वामीरपल्लिका ।

घोषन्ति गावोऽप्रेति घोषः ॥ १ ॥ आमीरणो गोपानो पल्लिर्गंहाही आमी
रपल्लिका 'कुट्टीमामकयोः पल्लि.' इति तु शाश्वतः ॥ २ ॥

पृण्यशाला निपद्याऽष्टो हृष्टो विपणिरापण ॥ ६८ ॥

पृण्यस्य शाखा पृण्यशाला ॥ १ ॥ निपद्यन्वस्यो निपद्या, 'समत्र
॥ ५।३।९९ ॥ इति वपप् ॥ २ ॥ अहन्तेऽसिन् अहः पुत्रीवसिष्ठ ॥ ३ ॥ इत्यति
दीप्पतेऽत्र हृष्टः, "बट्यापाठ्य" ॥ (उणा- १४१) ॥ इति टे निपासते ॥ ४ ॥
विदिधे पणायन्वस्यो विपणिः क्षीसिष्ठ ॥५॥ एष पणामग्नसिन् आपणः, गोच-
रमं चर ॥ ५।३।१३१ ॥ इति षः ॥ ६ ॥ ६८ ॥

वेद्याऽऽधय पुर वेश

वेश्यानामाधयो वेश्याधयः ॥ १ पुरति पुरम् ॥ २ ॥ विशान्त्यस्मिन् भुजगा
वेश ॥ ३ ॥

मण्डपस्तु जनाधय ।

मण्डपते नामालोकैर्मण्डप पुल्लिङ्गलिङ्ग, “विष्टप” ॥ (उणा-३०७) ॥
इत्यादिशब्दाद् अये निपाद्यते ॥ १ ॥ जनानामाधयो जनाधय ॥ २ ॥

कुम्भ मिति

कोलति सस्त्रायति कुम्भम्, “कुलेङ् वा” ॥ (उणा-३६२) ॥ इति क्विद्
यः, कुट्टयां साध्विति या वृषोदरादिस्वाद् इत्यम्, ह्रीन्लिङ्गोऽयम्, वाचस्पतिस्तु
‘कुम्भमस्त्रियाम्’ इति पुस्यऽध्याह ॥ १ ॥ मिद्यते मितिः ॥ २ ॥

तदेङ्कमन्तर्निहितक्रीकसम् ॥ ६९ ॥

तत् कुम्भ अन्तर्निहिताऽस्थि एङ्यति एङ्कम्, “शम्बूकशाम्बूक” ॥
(उणा-६१) ॥ इत्युक्ते निपाद्यते ॥ १ ॥ ६९ ॥

वेदी वितर्दि

विदन्त्यस्या वेदिः, क्वां वेदी दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विधान्तम् ॥ १ ॥
वितर्षते वितर्दि, “पदिपठि” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इः, स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

अजिर प्राङ्गण चत्वराऽङ्गने ।

अजन्त्यास्मिन् अजिरम्, “स्यजिर” ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपाद्यते ॥ १ ॥
प्राङ्गणस्य प्राङ्गणम्, “सुकृष्णु” ॥ (उणा-१८७) ॥ इक्षण, अङ्गणमपि ॥ २ ॥
चत्सते चत्वरम् ॥ ३ ॥ अजन्त्यास्मिन् अजिरम् ॥ ४ ॥

बलज प्रतीहारो ह्यार्द्धरे

नम्यतेऽस्मिन् बलजम्, “बसेर्वोऽन्तश्च वा” ॥ (उणा-१३३) ॥ इत्यजः ॥ १ ॥
प्रतिहिबन्तो रुप्यन्तेऽनेन बाहुलकाद् अमि दीर्घत्वे च प्रतीहारः ॥ २ ॥ मियते
द्वारगति या ह्यार्द्धरे, “वाद्धारौ” ॥ (उणा-१४४) ॥ इति ङिपि निपाद्यते
॥ ३ ॥ उभ्यते पूर्यते द्वारम्, “द्वारग्यहार” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपाद्यते,
द्वारयताति वा तत्र ॥ ४ ॥

अय परिघोऽर्गका ॥ ७० ॥

परिहृष्यतेऽनेन परिघः दारुमयो सौहो वा दण्ड, “परैर्घः” ॥ ५।३।४० ॥
इत्यस्त् ॥ १ ॥ इयति अगसा त्रिङ्गि, “अजनेर्गोऽन्तश्च” ॥ (उणा-४६७) ॥
इत्यलः, अरेण कपणन गच्छतीति वा ॥ २ ॥ ७० ॥

साऽस्या त्वर्गलिका सूचि

सा अर्गसा अस्या अगलिका ॥ १ ॥ सूचयति सूचि क्रीडितः ॥ २ ॥

कुञ्चिकायां तु कुञ्चिका ।

साधारण्यकुट्टासौ

कुम्भ्यतेऽनया कुञ्चिका, 'नाभि सुंवि च' ॥ ५।३।१२१ ॥ इति षकः
तत्र ॥ १ ॥ कुञ्चति कुञ्चिका ॥२॥ साधारयन्ति अनया साधारणी ॥३॥ अङ्गुष्यते
ऽङ्गुटा, "मकुटकुक्कुट" ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपात्यते ॥ ४ ॥

द्वारयन्त्र तु तालकम् ॥ ७१ ॥

द्वारपिभानाय सोहमय यत्र द्वारयन्त्रम् ॥ १ ॥ ताव्यतेऽनेनेति तालकम्,
अथे तालकम् ॥ २ ॥ ७१ ॥

अस्योद्घाटनयन्त्रं तु ताव्यपि प्रतिताव्यपि ।

अस्य ताव्यकस्य उदाटनाय यन्त्रमुदाटनयन्त्रं ताव्यतेऽनया ताव्यी ॥ १ ॥
प्रतिताव्यतेऽनया प्रतिताव्यी ॥ २ ॥

तिर्यग्द्वारोर्ध्वदारुत्तरज्ञं स्याद्

द्वारस्य ऊर्ध्वे उपरि तिर्यग् निहित दाह उत्तरमूर्ध्वे गच्छत्युत्तरज्ञम्, "नाम्नो
गमः" ॥ ५।१।१३१ ॥ इति षड् ॥ १ ॥

अररं पुन ॥ ७२ ॥

कपाटोऽरि कुवाट

इयति अररम्, 'अरिच्छति' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरः ॥ १ ॥ ७२ ॥
कम्पते कपाटः त्रिलिङ्ग कपाटविराट् ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्याडे निपात्यते,
कश्चि पाठयति प्रविष्टतामिति वा अपादित्वाद् बन्धे कपाटोऽपि ॥२॥ इयति अररि
पुनर्कान्तिङ्ग, 'नदियति' ॥ (उणा-६९८) ॥ इत्यरि ॥ ३ ॥ कुस्तिष्ठ बन्धतेऽनेन
कुवाट ॥ ४ ॥

पक्षद्वारं तु पक्षक ।

पक्षद्वारं पार्श्वद्वारम् ॥ १ ॥ पक्षस्य तुस्य पक्षक, अठकिञ्चपि ॥ २ ॥

प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं स्याद्

प्रकयेण छायते स प्रच्छन्नम् एहस्य मन्थद्वार एकमेतदिति । कात्यो
यदाह- 'प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते' ॥ १ ॥

बहिर्द्वारं तु शोरणम् ॥ ७३ ॥

द्वाराम्ने स्वम्भोपरि निबद्ध बहिर्द्वारम् ॥ १ ॥ मङ्गलार्थं तारयन्त्यत्र तोरणं
पुंजीबलिह ॥ २ ॥ ७३ ॥

तोरणोर्ध्वे तु मङ्गल्य दाम वन्दनमालिका ।

तोरणस्योपरि मङ्गलार्थं सहकारादि पञ्चनिर्मित दाम मासा वन्दनाय मास्य
वन्दनमालिका ॥ १ ॥

स्वम्भादे स्यादधोदारौ शिला

स्वम्भादीनामध आभारदारुणि क्षिप्रति क्षिप्ता, “स्वम्भोर्ध्वे दार्वन्तरस्थाप
नार्थं यदासज्जते सा शिखा” इति गौड ॥ १ ॥

नासोर्ध्वदारुणि ॥ ७४ ॥

नासेव नासा स्वम्भादीनामुपरिस्थित दाह, द्वारशास्त्राया अभ्युत्थ दाहणी
शिखानासेति तु भासा, यदाह-नासा दारुपरि द्वारस्याऽधो दाहशिखा त्रियाम्” इति
॥ १ ॥ ७४ ॥

गोपानसी तु घ्नलभीच्छादने चक्रदारुणि ।

गोपेन गोपेनेन अभिति गोपानसि, “गोपादेनेरसि” ॥ (उणा-७०८) ॥
इत्यसि इयां गोपानसी घ्नमी, पटलाधारो वक्षपञ्चर तदाच्छादने चक्रे दारुणि ॥ १ ॥

गृहाषमहणी देहस्युम्बरोदुम्बरोम्बुरा ॥ ७५ ॥

गृहे अषमहते द्वारशास्त्र अनया गृहाषमहणी ॥ १ ॥ विद्यते घृतादिना
देहली, “मृदिकन्दि” ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यसि ॥ २ ॥ उच्यते क्रियते उम्बर,
उदुम्बर, “तीवरभीवर” ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपात्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥
तेऽश्वशुर” ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपातनाद् उम्बुरः ॥ ५ ॥ ७५ ॥

प्रघाण प्रघणोऽलिन्दो बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ।

प्रहण्यते प्रघाण, प्रघण, “प्रघणप्रघाणौ गृहाश” ॥ ५ । ३ । ३५ ॥
इत्यसि निपात्यते ॥ १ ॥ २ ॥ असति भूयति द्वारमस्मिन्दः पुंजीबलिहः,
“कल्पसि” ॥ (उणा-२४६) ॥ इतीन्द्र, द्वारप्रकोष्ठकाद् बहिर्द्वारप्रवर्तिष
मुष्किकान्तो उपास्मिन्दकास्वः ॥ ३ ॥

कपोतपाली विटङ्क

कपोतान् पक्षिण पाठयति कपोतपाली ॥ १ ॥ विविष्ट उद्वपते विटङ्क
पुंजीबलिहः, पक्षिबिधामार्थं बहिर्निर्गत दाह बन्धुदाभाधारः, पक्षिपक्षिर्हि तत्रो
त्कीर्यते ॥ २ ॥

पटलच्छदिपी समे ॥ ७६ ॥

पठति स्वगमति पटलं त्रिभिर्ह, "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
पठ सावीति वा ॥ १ ॥ छाद्यतेऽनेन च्छदि क्लीबलिङ्गा, "कृष्यधि" ॥
॥ (उणा-९८९) ॥ इति इस् "छदेरिस्मन्" ॥ ४।१।३३ ॥ इति इस् ॥ २ ॥ ७६ ॥

नीम्र बलीक तत्रान्त

नीयते जसमनेन नीम्रम्, "सुरक्षुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते
॥ १ ॥ वस्ते सृष्टोति बलीकं पुंस्त्रीबलिङ्गा, "स्यमिकपि" ॥ (उणा-४६) ॥
इतीक, तस्य फलस्य प्रान्तस्तत्रान्तः ॥ २ ॥

इन्द्रकोशस्तमङ्गक ।

इन्द्रेण कुशमतीव इन्द्रकोशः ॥ १ ॥ ताम्यन्ति काङ्कनयेन तमङ्गो इन्द्
निर्युङ्गः, "पतिषमि" ॥ (उणा-९८) ॥ इत्यङ् ॥ २ ॥

बलमी छदिगघार

'बलः सौत्र' बळति बळमी, 'कृष्यगु' ॥ (उणा-३२९) ॥ इत्यभः
स्रजे बळमी अयमिकारान्तोऽपि छदिप आभारो वसपङ्कटादिच्छदिराभार
॥ १ ॥

नागदन्तास्तु दन्तका ॥ ७७ ॥

भागस्येव दन्ता भागदन्ता ॥ १ ॥ दन्तप्रतिवृत्तयो दन्तका ॥ २ ॥ ७७ ॥

मत्तालम्बोऽपाधय स्यात् प्रमीषो मत्तवारणे ।

मतैः प्रमादिभिरासम्ब्यते मत्तालम्बः ॥ १ ॥ अपाधीयतेऽपाधयः ॥ २ ॥
प्रघता प्रीवाऽत्र प्रमीष पुंस्त्रीबलिङ्गा ॥ ३ ॥ मत्तान् बारमति मत्तवारणस्तत्र ॥ ४ ॥
भातायनो गवाक्षश्च जालके

भातस्य अयनं मागोऽस्मिन् भातायन पुंस्त्रीबलिङ्गा ॥ १ ॥ गोरखीव गवाक्ष
"अक्ष्योऽप्राप्यजे" ॥ ७ । ३ । ८५ ॥ इत्यव् समासान्तः, "गोर्नाम्ब्यबोऽक्षे"
॥ १।३।२८ ॥ इत्यभादेशः ॥ २ ॥ जसति आस ज्यसादित्वात् न के जालके
स्तत्र ॥ ३ ॥

अथाक्षकोष्टक कुसुल ॥ ७८ ॥

कुप्पाति कोष्टः, 'कुपेर्वा' ॥ (उणा-१६४) ॥ इति च. अमस्य कोष्टो-
ऽमकोष्टकः ॥ १ ॥ कुसुल संस्येपे दन्त्यान्तः कुस्यति घान्येन कुसूल, "कुस-
पुसङ्घिम्या किन्" ॥ (उणा-४९०) ॥ इत्युल, तासम्बनम्पोऽन्ययम् ॥ २ ॥ ७८ ॥

अभिस्तु कोणोऽपि कोटि पाल्यस इत्यपि ।

अनुतेऽपि श्रीलिङ्ग, "तद्विबद्धि" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रिः ॥ १ ॥
 कुण्डलि कोणो गृहादेर्बिदिक् ॥ २ ॥ अणस्यपि पुत्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ कुटलि कोटिः
 श्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥ पतति पाळि, "कृशुकुटि" ॥ (उणा-६९९) ॥ इति जिदि,
 स्यां पाळी ॥ ५ ॥ अस्यतेऽस्मिन् अत्र, "भीशुधि" ॥ (उणा-३८७) ॥ इति,
 २ ॥ ६ ॥

आरोहण तु सोपान

आरुह्यतेऽवच्छ्रुते चाग्नेन आरोहणम् ॥ १ ॥ सह उपानमन्त्यस्मिन् सोपानम्,
 पृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥

नि ध्रेणिस्त्वधिरोहणी ॥ ७९ ॥

नि ध्रमति भित्ति नि ध्रेणि श्रीलिङ्ग, "काषावी" ॥ (उणा-६३४) ॥
 इत्यणि, निमोक्षिता ध्रेणि सोपानपाङ्क्तिरत्रेति वा ॥ १ ॥ अधिरोहन्त्यवरोहन्ति
 चाग्नेया दास्यप्या अधिरोहणी ॥ २ ॥ ७९ ॥

स्थूणा स्तम्भ

तिष्ठति अस्यामाधेय स्थूणा, "स्याधुतोऽरुच्य" ॥ (उणा-१८५) ॥ इति
 णः ॥ १ ॥ स्तम्भ्यते स्तम्भः ॥ २ ॥

सालमञ्जी पाञ्चालिका च पुत्रिका ।

काष्ठादिघटिता

साक्षं वृक्षं मंगळि तामिर्मितत्वात् सालमञ्जी ॥ १ ॥ पञ्च्यते "अङ्कम्" ॥
 ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्यासे पञ्चाली ततः साधे अभि के च पाञ्चालिका ॥ २ ॥
 कृत्रिमा पुत्री पुत्रिका काष्ठदन्तादिमयी ॥ ३ ॥

लेप्यमयी त्वङ्गालिकारिका ॥ ८० ॥

लेप्यनिर्मिता पुत्रिका ॥ १ ॥ अञ्जलि करोति अञ्जलिकारिका ॥ २ ॥ ८० ॥

नन्दावर्षप्रमृतयो विच्छन्दा आत्मवेद्मनाम् ।

नन्दी आबर्तोऽत्र नन्दावर्तः प्रमृतिप्रहणात् स्वस्तिक-सर्वतोभ्राया ॥ १ ॥
 विक्षेपेण छन्दयन्त्याच्छादयन्ति विच्छन्दा रचनाविशेषाः ॥ १ ॥

समुद्र सम्पुट

समुद्भ्यते समुद्रः यमि-
 ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति कः ॥
 पुनोऽपि ॥ २ ॥

समुद्र-
 चित्

पेटा स्याद् मञ्जूषा

पेटति पेट्य, पेटकोऽपि 'पांडन् गहने' इत्यस्य पठेत्यमर ॥ १ ॥ 'मञ्जि-
सौत्र' मञ्जति मञ्जूषा, "खलिकलि" ॥ (उपा-५६०) ॥ इत्युप, मञ्जू-
मनोऽ इत्या वस्त्राद्यैरभ्यतेऽनेति वा ॥ २ ॥

अथ शोधनी ॥ ८१ ॥

समार्जनी बहुकरी वर्षनी च समूहनी ।

शोभते निमसीक्रियते गृहममया शोधनी, पवनी अपि ॥१॥८१॥ समू-
ह्यतेऽनया संभावनी ॥ २ ॥ बहु करोति बहुकरी पुञ्जीसिद्ध ॥ ३ ॥ वर्षते
धीरमया पवनी ॥ ४ ॥ समुह्यते रजोऽनया समूहनी ॥ ५ ॥

सङ्कराऽयकरो तुल्यौ

समुह्य कीर्यतेऽसौ सङ्कर ॥ १ ॥ अयकीर्यते बहिः क्षिप्यतेऽनकर ॥ २ ॥

उद्वृत्तलमुद्वृत्तलम् ॥ ८२ ॥

उद्वृत्तं खं बिल वाऽस्व उद्वृत्तलम् उद्वृत्तलम् कण्डनभाण्ड प्रयोदरादित्वात्
साधु ॥ १ ॥ २ ॥ ८२ ॥

प्रस्तोदन तु पवनम्

प्रस्तोत्यते अवार बहिष्क्रियते प्रस्तोदनं निमुसीकरणम् ॥ १ ॥ पूषते पवन-
द्वयादिघापमम् ॥ १ ॥

अथघातस्तु कण्डनम् ।

मुससेन अवहमनमवातः ॥ १ ॥ कण्ठ्यते कण्डनम् ॥ २ ॥

कट किलिञ्ज

कटति भाण्डनाति कटो बीरयादिनिर्मितं त्रिकिञ्जः ॥ १ ॥ किल्वर्त क्षिप्यते'
ऽस्मिन् किलिञ्ज, उदवादी निपात्यते ॥ २ ॥

मुसंशोऽयोऽम

मुस्यते खण्ड्यतेऽनेन मुसल "तुपिबपि" ॥ (उपा-४६८) ॥ इति किलिञ्जः
मुहुः क्षनं ध्याति मुहुर्मुहुर्मुसंशतीति वापुषोदरादित्वात् ॥१॥ अयः अम मुसे अस्य
अयोऽमम्, पुञ्जीबोकेना, अयानिरसके, यत्रैवमन्ती- 'अत्रोत्रिमुसकाऽप्री स्यात्'
इति ॥ २ ॥

१ धीवर्षनिर्देशमाकारस्तु मूपन्यमभ्योऽप्यमम्, इति धीवर्षभगविपादाः ।

कण्डोलक पिटम् ॥ ८३ ॥

कण्ठ्यते कण्डोल, "कटिपटि" ॥ (उणा-४९३) ॥ इत्योला, के
 शक ॥ १ ॥ पेटति पिटम्, पुकलीवल्लि, बघदछादिमम माण्डम्, के
 कोऽपि ॥ २ ॥ ॥ ८३ ॥

चालनी तित्तउ

वात्पतेऽनया चासनी क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं परिपवनं खीकसीवल्लि ॥
 सुनोति सार तित्तउ पुकलीवल्लि, "तनेर्हउः" ॥ (उणा-७४८) ॥ इति
 संन्वद्भावश्च ॥ २ ॥

शूर्पं प्रस्फोटनम्

शीर्यतेऽनेन शूर्पम्, "कृशूस्त्वम् कर्षान्तस्य" ॥ (उणा-२९८) ॥ इति
 'क्षूर्पण् माने' इत्यस्य वा ॥ १ ॥ प्रस्फोटयतेऽनेन प्रस्फोटम् पुंक्लीबलि
 धान्यादिनिष्पवनभाण्डमिस्पर्ष ॥ २ ॥

अथाऽन्तिका ।

चुल्लस्यऽमन्तकमुद्धान स्याद् अभिभयणी च सा ॥ ८४ ॥

अन्तोऽस्त्यऽस्यामन्तिकश्च, "अन्सभिभयणी सवेत्" इति ङु माळा ॥ १
 पुद्भवति चुक्तिः, "किसपिक्ति-" ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इः र्यां शुभ्री ॥ २
 अस्त्युतेऽमन्तम्, 'सीमन्त' ॥ (उणा-२२२) ॥ इत्यग्रे निपास्यते केऽमन्त
 ॥ ३ ॥ उदीयतेऽनेन उद्धानम् ॥ ४ ॥ अभि धीयतेऽस्यामभिभयणी ॥ ५
 ॥ ८४ ॥

स्थास्युसा पिठर कुण्ड, चरु कुम्भी

तिष्ठस्यस्यां स्थासी, "सो वा" ॥ (उणा-४७३) ॥ इत्यस्य, स्थसति इ
 वी ज्वलादित्वाद् वाः ॥ १ ॥ उपन्ति पचन्त्यस्यामुखा, "उपे किद् लुक्च
 ॥ (उणा-८८) ॥ इति च, जोबतीति वा ॥ २ ॥ पिठ्यते अत्र पिठरम्
 "मृद्युन्दि" ॥ (उणा-३९९) ॥ इति कियर- ॥ ३ ॥ कुण्ठि उपकरोति कुम्भम्
 "कुगुहु-" ॥ (उणा-१७०) ॥ इति च, त्रिलिङ्गावेत्ती ॥ ४ ॥ चरति या
 क्तेऽमनेन चरुः, पुक्तिः "मिचदि" ॥ (उणा-७२६) ॥ इत्यु- ॥ ५ ॥
 कायति कुम्भी, "काकुसिभ्यां" ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भः द्वौ ङ
 मिमार्यादित्येके ॥ ६ ॥

पठते पठः पुञ्जीनिङ् ॥ ११ ॥ कुटति कुटः पुक्सीबलिङ् ॥ २ ॥ कायरवम्भसा
 भिबमाय कुम्भः पुञ्जीलिङ्, " काकुसिन्धा " ॥ (उणा-३३७) ॥ इति कुम्भः,
 कैम्भवते वा पृथोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ कीर्यते कीरर पुक्सीबलिङ्, " कृषूप् " ॥
 ॥ (उणा-४१८) ॥ इतिरः ॥ ४ ॥ कन्ते सस्माति शप्प्रायते वा कसश्च,
 'कसेष्ट्व' ॥ (उणा-५३२) ॥ इत्यशः ॥ ५ ॥ केन जलेन कसति कसस
 त्रिकिञ्चाविभौ ॥ ६ ॥ निषिबन्त्यस्माद् निष पुक्सीबलिङ् स्वादित्वात् क ॥ ७ ॥ ८५ ॥

हसन्यङ्गारात् शकटीधानीपात्र्यो हसन्तिका ।

हसस्यङ्गारैर्हसनी ॥ १ ॥ अङ्गारशब्दात् शकटीधानीपात्र्य अङ्गाराणां
 शकटी अङ्गारशकटी ॥ २ ॥ अङ्गारा भीयन्तेऽस्यामङ्गारधानी ॥ ३ ॥ अङ्गाराणां
 पात्री अङ्गारपात्री ॥ ४ ॥ अङ्गारैर्हसतीव हसन्ती के हसन्तिका ॥ ५ ॥

आप्ठोऽम्बरीप

सृज्यतेऽस्मिन् आप्ठः, ' विस्सृज्यस्तिङ् ॥ (उणा-४७७) ॥ इति तद्
 वृद्धिश्च ॥ १ ॥ अम्ब्यतेऽम्बरीपः, अमेर्बरादि ॥ (उणा-५५५) ॥ इतिपः पु
 ष्ठीबलिङ्गावेत्तौ ॥ २ ॥

ऋचीपमृजीप पिष्टपाकमृत् ॥ ८६ ॥

ऋज्यते स्तृयते पाकोत्कर्षाद् ऋचीपम् "ऋमिष्" ॥ (उणा-५५४) ॥
 इति बहुवचनादीयः ॥ १ ॥ ऋज्यते ऋचीपम् ऋमिष् ॥ (उणा-५५४) ॥
 इति किदीप पिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य पाकं विभर्ति पिष्टपाकमृद् भाजनविशेषः
 ॥ २ ॥ ८६ ॥

कम्भिर्दर्वि स्वजाका

कम्भ्यते कम्भिः, 'छबिछिबि' ॥ (उणा-७०६) ॥ इति चो निपात्यते
 ॥ १ ॥ दम्भाति पाक्य दर्वि 'दृपुवृभ्यो वि' ॥ (उणा-७०४) ॥ ऋलिङ्गावे
 तौ ॥ २ ॥ दम्भाति मन्नाति स्वजाका 'ससिबलि- ॥ (उणा-३४) ॥ इत्या
 ऽऽकः ॥ ३ ॥

अथ स्मात् तर्दुर्दारुहस्तक ।

तरति पाक्येषु तर्दुः, ऋलिङ् 'तृपुभ्यो- ॥ (उणा-६४६) ॥ इति क
 शस्मयो हस्तप्रतिहृतिदारुहस्तकः परिषेयकभाण्डम् ॥ १ ॥

वार्धान्यां तु गलन्त्यात् कर्करी करक

वा पानीयं भीयतेऽस्या वाधामी तत्र ॥ १ ॥ यच्छति अम्मोऽस्या गलन्ती,
 'सीमन्त ॥ (उणा-२००) ॥ इत्यन्ते निपात्यते ॥ २ ॥ अहत्त्वमया आक्ष

शीलिह , "अहो स च या" ॥ (उणा-८३७) ॥ इति णिद् ॥ ३ ॥ किरत्यम्माः
 फर्करा, "कृतष्टि" ॥ (उणा-९) ॥ इत्यप्रत्यय सम्प्रद्वित्व च ॥ ४ ॥
 "दृक्" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यके करक, पुक्तीवसिङ्गाः ॥ ५ ॥

अथ स ॥ ८७ ॥

नालिकेरज करङ्क

स करङ्क ॥ ८७ ॥ नालिकेरफलाद् आत्मे नालिकेरजः, किरत्यम्बु करङ्कः
 "किरोऽहो" ॥ (उणा-९२) ॥ इत्यङ्क ॥ १ ॥

तुस्यौ कटाहकर्परौ ।

कृतस्यापुणोति कटाह भ्रिमिङ्ग, "इकटि" ॥ (उणा-५९१) ॥ इत्याह
 ॥ १ ॥ कीयते कर्परः, "अठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते ॥ २ ॥

मणिकोऽलिङ्गर

मणस्यम्मसा त्रियमाणो मणि, "पदिपठि" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ,
 यत् शाश्वत - "अलिङ्गर मणि विद्याद् महनाययो मणि," स्वार्थे के मणिकः
 ॥ १ ॥ अठ जरयति अठमलिङ्गरः पुक्तीवसिङ्गौ, पूषोऽरादित्वात् ॥ २ ॥

गर्गरीकलङ्ग्यौ सु मन्थनी ॥ ८८ ॥

गिरति वधि गर्गरी, 'कृतष्टि' ॥ (उणा-९) ॥ इत्यप्रत्ययाः सरूप
 द्वित्वं च ॥ १ ॥ कस्यते कसधिः इया कलङ्गी, कस्य अम्मसो राक्षिरत्रेति वा पूषो
 दरादित्वात् ॥ २ ॥ मन्थते वध्यस्या मन्थनी ॥ ३ ॥ ॥८८ ॥

वैशाख स्वजको मन्था मन्थानो मन्थदण्डक ।

मन्थ कुण्डः

विशाखा प्रयोजनस्य वैशाखः, "विशाखापादान् मथदण्डे" ॥ ६१
 ४। १२० ॥ इत्यणि विशाखस्य अयमिति वा, विशिष्टा शाखा अस्व विशाखस्ततः
 स्वार्थेऽण् वा ॥ १ ॥ स्वजति मन्थाति स्वजकः, कीचक" ॥ (उणा-३३) ॥
 इत्यके निपात्यते स्वज स्वजकाऽपि ॥ २ ॥ मन्थतेऽनेन मन्था, "पन्थिमन्थिम्याम्"
 ॥ (उणा-९२६) ॥ इतीत् ॥ ३ ॥ 'संस्तुस्युषि' ॥ (उणा-२७६) ॥
 इत्यानेन मथानः ॥ ४ ॥ मन्थनाय दण्डः मन्थदण्डः ॥ ५ ॥ मन्थतेऽनेन मन्थ
 ॥ ६ ॥ भुम्नाति भुण्य, "भुण्यविरिष्य" ॥ ४।४।७० ॥ इति के
 घासुः ॥ ७ ॥

अस्य बिष्कम्भो मञ्जीर कुटरोऽपि च ॥ ८९ ॥

अस्य मन्यस्य विष्कम्भाति बभ्नातीति विष्कम्भो वण्डकटका, यस्मिन् बद्ध्वा
मन्य आकृष्यते इण्डकरोटकमित्यन्ये ॥ १ ॥ मडिञ्ज सौत्रः मञ्जति मञ्जीरः,
' कृष्णु' ॥ (उपा-४१८) ॥ इतीर ॥ २ ॥ कुट्टति कुटर, "श्चिच्छयति" ॥
॥ (उपा-१९७) ॥ इत्यरः कुट्टादिस्वाद् गुणाऽभाव कुट्टकाऽपि, 'मवीरम्' देश्याम्
॥ ३ ॥ ॥ ८९ ॥

झालाजीरो वर्धमान शराव

शास्त्रया वर्धयति शास्त्रजोऽ, पृथोदरादिस्वात् ॥ १ ॥ वर्धते मृतपिण्डाद्
वर्धमान, वर्धयति श्रेयते अद्यादिति वा ॥ २ ॥ वर्धयत मनागपि आघातेन शराव,
'मृणातराव' ॥ (उपा-५२०) ॥ पुक्खीवसिद्धावती ॥ ३ ॥

कोशिका पुन ।

मल्लिका चपक कंस पारी स्यात् पानमाजनम् ॥ ९० ॥

कुट्टति कोशिका ॥ १ ॥ मञ्जते मञ्जिका ॥ २ ॥ चपसि चनेन चपकः
॥ ३ ॥ कंस्यते कंसः 'मावाचय' ॥ (उपा-५६४) ॥ इति स पुक्खीव-
सिद्धावती ॥ ४ ॥ पारयति पापी ॥ ५ ॥ पानस्य माजन पानमाजनम् ॥ ६ ॥ ९० ॥

कुतूश्चर्मस्नेहपात्रम्

चर्मस्य स्नेहपात्र कुत्सितं तस्यते कुत् श्रीसिद्ध, 'अभिनयमि' ॥
(उपा-८४३) ॥ इति द्विद् ॥ १ ॥

कुतूपस्तु तदल्पकम् ।

तत् चर्मस्नेहपात्र इत्या कुत् कुतूपं पुंश्रीवसिद्, "कुत्वा ह्यप ॥ ७१३ ॥ ४९१ ॥ १ ॥
इति स्वस्र

त्रियते इतिः पुसिद्, 'इमुवि' ॥ (उपा-६५१) ॥ इति कित् ति ॥ १ ॥
चकति चक्रः 'मिन्नाच्छमस्र' ॥ (उपा-४६४) ॥ इति से निपात्यते पुसिद्गोऽयम् '
वैजयन्ती द्व 'लक्षं शीवम्' इत्याह ॥ २ ॥

चर्ममयी त्वाल्, करकपात्रिका ॥ ९१ ॥

करकम्बु पिबन्ममबा करकपात्री के करकपात्रिका ॥ १ ॥ ९१ ॥

सर्वमावपनं भाण्ड

वा उप्यते आशेयमस्मिमावपनम् ॥ १ ॥ भागतोऽस्माद् भाण्डम् पथेमाद् '
॥ (उपा-१६८) ॥ इति च ॥ २ ॥

पात्राऽमत्रे तु माजनम्

पाति आपेयम्, पीयतेऽस्मादिति वा पात्र त्रिलिङ्ग ॥१॥ अमति आपेयमस्मिन्
अमत्रम्, "वृमक्षि" ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रः ॥ २ ॥ भाज्यमेऽस्मिन्नापेयमिति
भाजनम्, अमरस्तु आक्षपनादीन् पद्याऽप्येकार्पाणाद् ॥ ३ ॥

ताद्विशाल पुन स्थाल

तद् भाजन विस्तीर्णं स्थलति स्थाल स्त्रीश्रीबलिङ्ग, ज्वलादित्वात् षः,
विष्टति धत्रेति वा ॥ १ ॥

स्यात् पिधानमुदञ्चनम् ॥ ९२ ॥

पिधीयतेऽनेन पिधानम् ॥ १ ॥ उदच्यतेऽनेन उदञ्चनम् ॥ २ ॥ ९२ ॥

शैलोऽद्रि शिखरी शिलोच्चयगिरी गोत्रोऽचल सानुमान्
प्रावा पर्वतभूभ्रभूधरधराहार्या नग

शिलानामय शैलः, शिळा सन्त्यत्रेति वा ज्योत्स्नादित्वाद् ॥ १ ॥ अद्यते
वज्रेण अद्रिः, "तद्विशद्वि" ॥ (उणा-६९२) ॥ इति रि ॥ २ ॥ शिखराणि
सन्त्यत्र शिखरी ॥ ३ ॥ शिलामामुच्चयोऽत्र शिलोच्चय ॥ ४ ॥ गीर्यते गिरिः,
"नाम्पुपान्त्य" ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्रिः ॥ ५ ॥ गो पृष्ठी प्रायते गोत्र
॥ ६ ॥ न चलति अचल ॥ ७ ॥ सानूनि सन्त्यस्म सानुमान् ॥ ८ ॥ पृष्ठाति
प्रावा, 'प्रहेरा ष' ॥ (उणा-९०५) ॥ इति षन् ॥ ९ ॥ पर्वते पूर्वते शिलाभि-
पर्वतः, "हृष्टृ" ॥ (उणा-१००) ॥ इत्यतः, पर्वाणि सन्त्यत्रेति वा "मरु-
पर्वजस्त" ॥ ७।२।१५ ॥ १० ॥ भ्रुवं धरति भूभ्र मूलविमुखादित्वात् क,
यौगिकत्वात् कुभ्र-महीप्रादयः, "आकुभादिभ्यः" ॥ ५।१।९४ ॥ इत्यत्रि भूधर,
यौगिकत्वात् महीधर-भूधरादयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ धरति ध्रियते वा धर ॥ १३ ॥
हर्तुमहाकमोऽहामः ॥ १४ ॥ न गच्छति स्वावरत्वात् नग, "नगोऽप्राणिनि वा"
॥ ३।२।१२७ ॥ इति वा नगोऽहमाव, अगोऽपि ॥ १५ ॥

शेषधात्र-

गिरौ प्रपाती कुञ्जर उर्वर कन्दराकरः ।

अथोदय ।

पूर्वाद्रि

उदयत्यथोदय ॥ १ ॥ पूर्वधासावत्रिभ पूषाद्रिः ॥ २ ॥

चरमाद्रिरस्त

चरम पश्चिमोऽद्रिचरमाद्रिः ॥१॥ अत्यत्यकादीन्, अत्यते वाऽस्तः, "द्वय

मि" ॥ (उष्ण-२००) ॥ इति त ॥ २ ॥

उदगद्रिस्त्वद्रिराद् मेनका-

प्राणेशो हिमवान् हिमात्म्यहिमप्रत्भौ भवानीगुरु ॥९३ ॥

उदग् उत्तरोऽद्रिरुदगद्रि ॥ १ ॥ अदीर्घा राजा अद्रिराद् ॥ २ ॥ मेमकायां प्राणेशो वज्रभो मेनकाप्राणेशः ॥३॥ हिममस्त्यस्मिन् हिमवान् ॥ ४ ॥ हिमस्याऽऽ-
क्यो हिमात्म्यः ॥ ५ ॥ हिम प्रतिष्ठतेऽस्मात्, हिमं प्रत्ये अस्य वा हिमप्रत्यः ॥६॥
भवान्वा गौर्यां गुरु पिता भवानीगुरु ॥ ७ ॥ ॥ ९३ ॥

हिरण्यनामो मैनाक- सुनामश्च तदात्मज ।

हिरण्य नामावस्य हिरण्यनाम, "नामेर्नाम्नि" ॥ ७।३।१३४ ॥ इत्यद् समासान्त ॥ १ ॥ मेमकाया अपत्यं मैनाकः, पूषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ शोमन्य नामिरस्य सुनामः, तस्य हिमात्म्यस्यात्मज- तदात्मज- ॥ ३ ॥

रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापद स्फटिकान्वल ॥ ९४ ॥

रजतमयोऽद्रि- रजताद्रिः ॥ १ ॥ क जल इसा भूमिस्तयोरास्ते, के लसन मस्य वा कैलास स्फटिकस्तस्याय कैलासः ॥ २ ॥ अष्टौ पदानि सन्त्यस्मिन् अष्टापदः, "नाम्नि" ॥३।२।७५॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ स्फटिकमयाऽऽवल- स्फटि-
कान्वल ॥ ४ ॥ ॥ ९४ ॥
शेषधात्र-कैलासे धनदाबासो इराद्रिर्हिमवत्सः ।

कौश कुश

कुशति कुश प्रसापणि कौश कौशोऽपि ॥ १ ॥ २ ॥

जम्ब मलय आपादो दक्षिणावल ।

मस्ये चन्दमान् मस्य पुञ्जीबन्धि- "कुशवक्ति-" ॥ (उष्ण-२१५) ॥ इत्यय ॥१॥ आषाढासु जात आषाढः "अविष्ठाषाढा" ॥ ६।३।१०५ ॥ इत्यत्र मतान्तराधितोऽन् ॥ २ ॥ दक्षिणधारावत्सम्ब दक्षिणावल ॥ ३ ॥
शेषधात्र-मस्यचन्दमपितिः

स्याद् मास्यवान् प्रसवण

मास्याऽऽकारताश्चि अस्य मास्यवान् ॥१॥ प्रसवति निहरे प्रसवण ॥२॥

विन्ध्यस्तु जलवाल्क, ॥ ९५ ॥

विन्ध्यति विन्ध्य "सिन्ध्याऽऽस्याऽऽप्य" ॥ (उष्ण-२१४) ॥ इति मे

निपात्यते ॥ १ ॥ जलेन बाहते आह्लादयति जलवालेकः ॥ २ ॥ १९ ॥

शत्रुञ्जयो विमलाद्रि

शत्रून् जयति शत्रुञ्जय, "शत्रुञ्जि" ॥ ५।१।११२ ॥ इति ख ॥ १ ॥
विमलघासावद्रिष विमलाद्रि ॥ २ ॥

इन्द्रकीलस्तु मन्दर ।

इन्द्रेण क्रीस्यते इन्द्रकील ॥ १ ॥ मन्वते मन्दर, "श्वच्छिचटि" ॥
(उणा-३९७) ॥ इत्यर

सुवेल स्यात् त्रिमुकुटसिकूटसिककुच स ॥ १६ ॥

शोभना वेलाऽस्य आसन्नपयोधित्वात् सुवेल ॥ १ ॥ त्रयो मुकुटभूताः कूटा
अस्य त्रिमुकुट ॥ १ ॥ त्रीण कूटान्यस्य त्रिकूटः ॥ ३ ॥ त्रीणि ककुदानि ककु
दाकाराणि सिकुराम्भस्य त्रिककुत्, "त्रिककुद् गिरौ" ॥ ७।३।१६८ ॥ इति
ककुदादद्य ॥ ४ ॥ १६ ॥

उज्जयन्तो रैवतक

उज्जयतीति उज्जयन्तः, "तृञ्जि" ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यन्तः ॥ १ ॥
जयन्ते स्म वत राया सुवर्णेन बतौ रैवतः के रैवतकः, रैवता चन्त्यभ्रति वा भरी
हृणादिस्वाच्छातुरर्षिकाऽण् ॥ २ ॥

सुदारु पारियात्रक ।

शोभनानि दारुम्यस्मिन् सुदारु ॥ १ ॥ परितो यात्रायां भयः साऽऽरोहत्वाद्
पारियात्रक ॥ २ ॥

लोकालोकश्चक्रवाल

॥ अन्तर्लोक्यत अस्य बाह्य च न लोकमतेऽनर्कत्वाद् लोकालोक, यस्मात्सिद्धासः-
"प्रकाशघान्कारश्च लोकालोक इवाऽचल" इति ॥ १ ॥ अर्कऽऽकरेण बलति बाह
र्षे वा अकवाल, आबेप्य द्वीपान्धीन् स्थितो हाहाविति प्रसिद्धिः ॥ २ ॥ १६ ॥

अथ मेरु कर्णिकाचल ॥ १७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स्वः-स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपसुत्वाद् ज्योतीषि इति मेरुः, "विनीपी" ॥ (उणा-८०६) ॥
इति इः ॥ १ ॥ जम्बूद्वीपपदस्य कर्णिकामूलोऽचल कर्णिकाचलः ॥ २ ॥ १७ ॥
रत्नानि सानुष्यस्य रत्नसानु ॥ ३ ॥ सुमेरुर्मेरोरभिप्राऽथ, इन्द्रमहेन्द्रवत् ॥ ४ ॥

लोकालोकश्चक्रवाल

अन्तर्लोक्यतेऽस्य बाह्यं च म सोकयतेऽनर्हत्वात् लोकाश्लोकः, यत्कासिदासः—
“प्रकाशधाग्धकारश्च लोकालोक इवाऽचलः” इति ॥ १ ॥ चक्राकारेण बलति
वाक्ये वा चक्रवास आवेष्ट्य द्वीपाग्धीन् स्थितो ब्रह्माविति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

अथ मेरु कर्णिकाचल ॥ ९७ ॥

रत्नसानु सुमेरु स स्वर्गि-काञ्चनतो गिरि ।

मिनोति क्षिपत्युत्त्वाऽग्धोतीपीति मेरुः, ‘चिनीपी-’ ॥ (उणा-
८०६) ॥ इति कः ॥ १ ॥ अम्बुद्वीपपद्मस्य कर्णिकाभूतोऽचल कर्णिकाचलः
॥ २ ॥ १७० ॥ रत्नानि सानुप्लव्य रत्नसानुः ॥ १ ॥ सुमेरुर्मंदिरमिमांश इन्द्रा महेन्द्रवत्
॥ ४ ॥ स स्वर्गि-काञ्चनशम्भेभ्यो गिरि-स्वर्गिरी स्वर्गिरीः ॥ ५ ॥ स्वर्गिणां
गिरि स्वर्गिपिरीः ॥ ६ ॥ काञ्चनस्य गिरि-काञ्चनपिरीः ॥ ७ ॥ सर्वाणि पर्वतनामानि
पुच्छिज्ञानि ॥

शृङ्ग तु शिखर कूट

शीर्षेते निपातेन शृङ्गम् “शृङ्गशाह” ॥ (उणा-१६) ॥ इति ने नि
पासते ॥ १ ॥ शाखति व्याप्नोति गमन शिखरम्, “शाखेरिवेतौ शात” ॥ (उणा-
४००) ॥ इक्षर ॥ २ ॥ कूट्यते ब्रह्मतेऽर्क-दावाम्ना कूट्यम्, त्रय पुत्रीष
छिन्नाः ॥ ३ ॥

प्रपातस्त्वत्तटो मृगु ॥ ९८ ॥

प्रपतम्भस्मात् प्रपात, “भ्यञ्जनाद् पम्” ॥ ५।३।१३२।१ ॥ तटश्चान्यो
ऽतटः ॥ २ ॥ मृग्यते दधेन मृगुः, पुच्छिज्ञ ‘स्वच्छिभ्रस्त्रे स्तृक् च’ ॥ (उणा-
७३१) ॥ इति क्तिञ् । ‘प्रपस्यते यस्मात् तटात् स मृगुः’ इत्येके ॥ ३ ॥ ९८ ॥

मेखला मध्यभागोऽद्रेर्नितम्ब कटकश्च स ।

भद्रेर्मध्यभागो मिनोति मेखला ‘मिष खलबैच’ ॥ (उणा-४९७) ॥
इति खल ॥ १ ॥ नितरां तमोति नितम्बः “बस्मिनितनिभ्या” ॥ (उणा-३१७) ॥
इति कः ॥ २ ॥ कटकस्माद्गणोति कटकः, पुद्गीवच्छिन्नः ॥ ३ ॥

दरी स्यात् कन्दर

शीर्षेते दरी ॥ १ ॥ कन्दन्ते विष्णवन्तेऽस्मिन् कन्दरः त्रिच्छिन्न ‘कच्छि-
चदि’ ॥ (उणा-३९७) ॥ इक्षर, कं शीर्षेते क इपातीति वा कन्दाः सन्सत्र
वा, अस्मादित्वाद् रः ॥ २ ॥

असावयिले तु गह्वर गुह्य ॥ ९९ ॥

अस्नातमहस्तक यद् विळ तत्र गूहति गाञ्जते वा गङ्गरम्, पुञ्जीबलिङ्गः,
 "श्रीवरः" ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरटि निपाद्यते, गङ्गा सन्ध्याय वा, अस्मादित्वाद्
 र ॥ १ ॥ गुञ्जतेऽनया गुहा, भिदादित्वादङ् ॥ २ ॥ ९९ ॥

द्रोणी तु शैलयो सन्धि-

ब्रह्मन्वस्यां द्रोणां, दुणतीति वा, पर्वतयो सन्धेयभूमिः ॥ १ ॥

पादा पर्यन्तपर्वता ।

पादा इव अथ स्वत्वाद् धारणत्वाच्च पादाः, मुख्यशैलान्ते क्षुप्रपर्वता ॥ १ ॥

दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रवेशा निर्गता गिरे ॥ १०० ॥

दन्तमहस्तयो दन्तकाः ॥ १ ॥

अभित्यकोर्ध्वभूमि स्यात्

पर्वतमभित्यका ऊर्ध्वभूमिरधिष्णका, "उपलकाधित्यके" ॥ ७।१।१३।१ ॥ इति
 साधुः ॥ १ ॥

अधोभूमिरुपत्यका ।

पर्वतस्याऽऽसमा अधोभूमिरुपत्यका ॥ १ ॥

स्तु प्रस्थं सानु

शौख्यम्नः स्तु पुञ्जिङ्गः, पृषोदरादित्वाद् ॥ १ ॥ प्रतिघ्नन्तेऽस्मिन् समभूमा
 गत्वात् प्रस्थम् ॥ २ ॥ सनति मृगाशीन्, मुनोति मुर्छं वा सानुः, "ह्रन्वापाञ्जि"
 ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण्, पुञ्जीबलिङ्गावेती ॥ ३ ॥

अश्मा तु पापाण प्रक्षरो वृषद् ॥ १०१ ॥

प्राचा शिलोपल

अस्त्रतेऽस्मा पुञ्जिङ्गः, "मन्" ॥ (उणा- ९११) ॥ इति मन् ॥ १ ॥
 पबति बाधते पापौ पापाण, "पयो भित्" ॥ (उणा-१९२) ॥ इत्याणः ॥ २ ॥
 प्रक्षर्यन्त प्रक्षरः ॥ ३ ॥ इणाति दीयते वा इषद्, श्रीलिङ्गः, "श्रो ह्रस्वश्च"
 ॥ (उणा- ८९८) ॥ इति सद् ॥ ४ ॥ १०१ ॥ "प्रहेरा ष" ॥ (उणा-९०५) ॥
 इति वन्, पुञ्जिङ्गः ॥ ५ ॥ शिलति शिल ॥ ६ ॥ सप्यते उपलः, पुञ्जीबलिङ्गः,
 "घृषिबधि" ॥ (उणा- ४६८) ॥ इति क्विबः ॥ ७ ॥

गण्डशैला स्थूलोपलाश्च्युता ।

शैलस्य गण्डा इव गण्डाः, शैल इव वा गण्डशैलाः, गिरेः स्थूलाऽस्मानश्च्युता
 मूक्यमादिना गलिता ॥ १ ॥

स्यादाकर स्वानि स्वानिर्गञ्जा

आकीर्यन्ते पातवोऽस्मिमाकरः ॥ १ ॥ सम्यन्ते पातवोऽस्मां खनिः,
स्वानि, खीसिहो "कृसुकृटि" ॥ (उणा-६१९) ॥ इति वा भिदि ॥ २ ॥ ३ ॥
मन्बन्ति धाम्नामन्तेऽस्मां मन्ना, पुंखीसिह ॥ ४ ॥

घातुस्तु गैरिकम् ॥ १०२ ॥

इधाति पीतत्व घातु, पुठिह, "कृसिकमि" ॥ (उणा- ७७३) ॥ इति
द्वन् ॥ १ ॥ गिरौ मर्ब गैरिकम्, मध्यास्मादित्वादिकण् ॥ २ ॥ १०२ ॥

शुक्रघातौ पाकशुक्रा कठिनी खटिनी खटी ।

शुक्रघातो घातुश्च शुक्रघातुस्तत्र ॥ १ ॥ पाके शुक्र पाकशुक्रा ॥ १ ॥
कठन्त्यमया कठिनी, 'श्माकठि' ॥ (उणा-२८९) ॥ इतीनः ॥ ३ ॥ खट आ
काहुकोऽस्त्यस्याः खटिनी ॥ ४ ॥ खटति खटी, कखटीत्यपि ॥ ५ ॥

लोह कालायस क्षस पिण्ड पारशय धनम् ॥ १०३ ॥

गिरिसार शिखासार तीक्ष्ण कृष्णामिवे अय ।

हनाति लोहम्, पुंखीबसिहः, 'ख्यो ह' ॥ (उणा-५८६) ॥ उहेः लौ
त्रस वाऽन् ॥ १ ॥ कस च तदयथ कालयसम्, 'सरोऽनोऽस्मायसो'
॥ ७३।११५ ॥ इत्यदसमासान्त ॥ २ ॥ शस्यतेऽनेन शसम् ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते
पिण्डम् ॥ ४ ॥ परशये इद परसम्भम्, तस्य विकारः पारशयम्, पुंखीबसिह, "परश-
भ्यान् मल्लश्च" ॥ ६।२।४० ॥ इति अण् ॥ ५ ॥ हन्यते धनम् ॥ ६ ॥ १०३ ॥ गिरेः सार
गिरिसारम् ॥ ७ ॥ शिखाया अश्मनः सारं शिखासारम्, यत्स्यति - 'अश्मभ्यो
लोहमुत्थितम्' एतौ कवीषे, पुस्यपि इत्यमरः ॥ ८ ॥ तेज्यति तेज्यने वा तीक्ष्णम्,
'भूजतृण-' ॥ (उणा- १८६) ॥ इति शे निपाक्यते ॥ ९ ॥ कृष्णेन वस्तुना
आमियति स्पर्धते कृष्णामिवम् ॥ १० ॥ अमते मेघमय, वकीबसिहः 'अस्' ॥
(उणा- १५९) ॥ इत्यस् ॥ ११ ॥

शेषभात्र- स्नाहोहे धीनधीरे ॥

सिंहानभूर्तमप्हूरसरणान्यस्य किट्टके ॥ १०४ ॥

अस्य लोहस्य धानमानस्य किट्टके मत्से हिनक्ति सिंहानम् प्रबोदरादित्वात्
॥ १ ॥ भूर्बति हिनक्ति भूत्म्, 'धीरी' ॥ (उणा- २०१) ॥ इति किट्ट त-
॥ २ ॥ मण्डबति मण्डूरम् 'मीमाधि' ॥ (उणा-४९७) ॥ इत्पूर ॥ ३ ॥
सरसमेन सरणम् ॥ ४ ॥ १०४ ॥

सर्षे च तैजसं लोहं

तेजसो विकारस्तैजस हेमाद्यपि, रोहति लोहम् पुक्सीवलिङ्गः, यदाहु —

“सुवर्णं रजतं ताम्रं रीति कांस्यं तथा त्रयु ।

सीसं च धीवरं चैव अष्टौ लोहानि खल्लते” ॥ १ ॥

शस्त्रं तु विशेषलोहम् ॥ १ ॥

विकारस्त्वयस कुशी ।

अयसो विकारं कुश्यति कुशी फल, यच्छास्त्रतः—“कुशो दमं कुशी

फलं” कुस्मित इति वा “मात्रगोण” ॥ २।४।३० ॥ इति डी ॥ १ ॥

ताम्रं म्लेच्छमुखं शुल्वं रक्तं द्यष्टमुदुम्बरम् ॥ १०५ ॥

म्लेच्छशावरमेदाख्यं मर्कटास्य कनीयसम् ।

ब्रह्मवर्षेण वरिष्ठ

ताम्यति वह्निना ताम्रम्, “वित्रि” ॥ (उणा-३९२) ॥ इति रो दीर्घत्व च,

वर्णेन वा ॥ १ ॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य म्लेच्छमुखम् ॥२॥ शिखरिष्ठं शुल्बम्,

“सख्यलेखात्” ॥ (उणा-३१९) ॥ इति वा, ‘सुख्यं समने’ इत्यस्य

वाऽन् ॥ ३ ॥ रक्तं वर्णेन ॥ ४ ॥ हे हेमरूपेऽस्तुते स्म द्रव्यम् ॥ ५ ॥ उमाति

विक्रयते उदुम्बरम्, ‘सद्रताम्बरम्’ इति नैरुक्ता, ओदुम्बरमित्यम्ये ॥ ६ ॥ १०५ ॥

म्लेच्छशावरमेदेन आख्याऽस्य म्लेच्छशावरमेदाख्यं म्लेच्छम्, शावरं चेत्यर्थ

॥ ७ ॥ ८ ॥ मर्कटस्यवर्णत्वाद् मर्कटास्यम् ॥ ९ ॥ कनति दीप्यते कनीयसम्,

‘कनस’ ॥ (उणा-५७३) ॥ इत्यसे निपात्यते ॥ १० ॥ ब्रह्म वर्षयति

पवित्रत्वाद् ब्रह्मवर्षेणम् ॥ ११ ॥ अतिशयेन वरं वरिष्ठम्, कालिकानिहत्त

स्वर्णं हि तत् ॥ १२ ॥

शेषधात्र- ताम्रे पवित्रं कांस्यं च ॥

सीसं तु सीसपत्रकम् ॥ १०६ ॥

नागं गण्डपदमव वप्रं सीन्दूरकारणम् ।

वर्षं स्वर्णारियोगेष्टे यवनेष्टं सुवर्णकम् ॥ १०७ ॥

सिमोति बभ्राति पारतं सीसम्, “सिंहित्” ॥ (उणा-५७७) ॥

इतीसः कसीवठिप्रोऽयम्, वैजयन्ती तु “सीसोऽस्त्री” इति पुस्त्व्याह ॥ १ ॥ सीसं

च तत् पत्रं च सीसपत्रम् ॥ २ ॥ १०६ ॥ न गण्डपदं ब्रह्मत्वाद् नागम्, मत्ता-

दित्वात् साधुः ॥ ३ ॥ गण्डपदेभ्यो भवति गण्डपदमवम् ॥ ४ ॥ उप्यते वप्रम्,

हेत्रो वर्षोत्कर्षे बीजत्वात् ॥ ५ ॥ सिन्दूरस्य कारणं सिन्दूरकारणम् ॥ ६ ॥ वर्षते

वर्षम्, पुंस्वीबलिङ्गः ॥ ७ ॥ स्वर्णस्य अरिः स्वर्णारिः ॥ ८ ॥ हेत्रो वर्षोत्कर्षार्थं योगे

इसवेइय योमेष्टम् ॥ ९ ॥ यवनानामिष्टं यवनेष्टम् ॥ १० ॥ सुवर्षं करोति कारयति
वा सुवर्षकम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

शेषधात्र-सीसके तु महाबलम् ॥

वीनपट्टं समोदकं कृष्यं च त्रपुवन्धकम् ॥

बह्वं त्रपु स्वर्णजनागजीवने

मृद्वङ्गरङ्गे गुरूपत्रपिष्वटे ।

स्याच्चकसर्जं तमरं च नागर्जं

कस्तीरमालीनकसिंहले अपि ॥ १०८ ॥

बह्वति इवति बह्वम् ॥ १ ॥ त्रपते इवामेराशुद्रवपात् त्रपु, कस्तीरमिह्वः,
“मृद्वत्” ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ २ ॥ स्वर्णोऽजायते स्वर्णजम् ॥ ३ ॥
नाम जीवयति नागजीवनम् ॥ ४ ॥ मृदु कोमलमहमस्य मृद्वङ्गम् ॥ ५ ॥ इवति
रजम् ॥ ६ ॥ शुद्र पत्रमस्य शुद्रपत्रम् ॥ ७ ॥ पिष्यते कुष्यते पिष्यत् “कपट”
॥ (उणा- १४४) ॥ इत्यटे निपात्यते ॥ ८ ॥ चकस्य सहा अस्य चकस्यम्
॥ ९ ॥ ताम्बूलमिषपत्रोत् तमरम् “जठर” ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे
निपात्यते ॥ १० ॥ नागाज्जायते नागजम् ॥ ११ ॥ कसति कस्तीरम्, “कस्तीरा
मीर” ॥ (उणा- ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते ॥ १२ ॥ मालीयते स मालीनम्
॥ १३ ॥ सिंहस्येशोद्भवत्वात् सिंहकम् ॥ १४ ॥ १०८ ॥

शेषधात्र-त्रपुणि श्वेतकृष्यं स्यात् क्षण्डं ससवर्षं रजः ।

परास मसुकं ज्येष्ठं वनं च मुसभूवणम् ॥

स्याद् रूप्यं कलघौतवाररजतश्वेतानि दुर्वर्णकं

सर्जूरं च हिमांशुहसकुमुदामिष्यं

रूप्यति रूप्यम्, शिष्याऽऽस्याम् ॥ (उणा- ३६४) ॥ इति ये निपा
त्यते ॥ १ ॥ कल ममोहं धौतं कलधौतम् ॥ २ ॥ तारयति तारम् ॥ ३ ॥ रज्यते
हेमा रजतम् पुनस्तीरमिह्वः, “पुपिरमिह्व” ॥ (उणा- २०८) ॥ इति कियतः
॥ ४ ॥ श्वेतते श्वेतम्, सिताद्यपि ॥ ५ ॥ कुष्ठो वर्णोऽस्य दुर्वर्षं सुवर्षपिष्यमा ॥ ६ ॥
वर्जति वर्जूरम्, “मीमसि” ॥ (उणा- ४२७) ॥ इति ऊरः ॥ ७ ॥ हिमांशुर्हं
सकुमुदानाममिष्या अस्य तत्तथा- चन्द्रमयम् इंसाहयम् कुमुदाहयम् इत्यर्षः
॥ ८ ॥ १०९ ॥

शेषधात्र- रजते प्रापुष बह्वजीवनं बह्वं भीरकम् ।

वर्षं सौम्यं च सार्यं च रूप्यं मीढं वरीयसम् ॥

सुवर्षं पुनः ।

स्वर्णं हेम हिरण्यहाटकवसून्यष्टापदं काञ्चन
 कल्याणं कनक महारजतरैर्गाङ्गेयुरुक्माण्यपि ॥ १०९ ॥
 कलघौतलौहोत्तमवह्निबीजा-
 न्यपि गारुड गैरिकजातरूपे ।
 तपनीयचामीकरचन्द्रमर्मा-
 र्जुननिष्ककार्तस्वरकर्बुराणि ॥ ११० ॥

आम्बूनद श्रातकुम्भ रजत मूरि भूत्तमम् ।

शोमनो धर्णोऽस्य सुवष्णम्, पूषोदपदिस्वाद् उलोपे स्वर्णम्, पुंक्लीबलिज्ञाभेतौ
 ॥ १ ॥ २ ॥ हिनोति हेम, क्लीबलिज्ञ, "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन्,
 "क्षुहिभ्यां" ॥ (उणा-३४१) ॥ इति मे हेमम्, अकारान्तः पुक्लीबलि
 होऽपि ॥ ३ ॥ हियते हिरण्यम्, पुक्लीबलिज्ञ, "हिरण्यपर्जन्य" ॥ (उणा-३८०) ॥
 इत्यन्ये निपात्यते ॥ ४ ॥ इति दीप्यते हाटकम्, हाटकाकरमवत्वाद् वा,
 क्लीबलिज्ञोऽयम्, पुंस्यपि बावस्पतिः, सदाह- "हाटकमभियाम्, हाटकाकरसंभूतं
 पलाशकुसुमच्छबिः" ॥ ५ ॥ वसत्याकरे घसु, क्लीबलिज्ञः ॥ ६ ॥ अस्तु लोहेषु पर्द
 प्रतिष्ठाऽस्याऽऽद्यपदम्, पुक्लीबलिज्ञ, "नाभिः" ॥ ११२।७५ ॥ इति दीर्घं ॥ ७ ॥ कञ्चते
 दीप्यते काञ्चनम्, "विदनगगन" ॥ (उणा- २७५) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ ८ ॥
 कस्यते कस्याणम्, "कस्याणपर्याण" ॥ (उणा-१९३) ॥ इत्याणे निपात्यते
 ॥ ९ ॥ कनति दीप्यते कनकम्, "वृङ्गु" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यकः ॥ १० ॥
 महत्त्व तद् रजत रक्मक च महारजतम् ॥ ११ ॥ रायते उदारै रा, पुंक्लीलिज्ञः,
 "रातडैः" ॥ (उणा-८६६) ॥ इति डैः ॥ १२ ॥ गङ्गाया अपत्य गाङ्गेयम्,
 छुभ्रादिस्वादेयम् ॥ १३ ॥ रोञ्चते र्कमम् "र्कममीष्म" ॥ (उणा-३४६) ॥
 इति मे निपाद्यते ॥ १४ ॥ १०९ ॥ कसं सुवर्णकाशिका तद्यौतमस्मिन् कस्यौतम्
 ॥ १५ ॥ लोहेपूतम लोहोत्तमम् ॥ १६ ॥ वहेर्वाज वह्निबीजम्, सदाह- "अभेरप्य
 प्रथम सुवर्णम्" इति ॥ १७ ॥ गडडसेदे गाडडम् ॥ १८ ॥ गिरौ जातं गैरिकम्
 ॥ १९ ॥ जात स्मस्य जातकूपमङ्गुलकस्य सुदीदेशनम् ॥ २० ॥ तप्यते तपनीयम्
 ॥ २१ ॥ चामीकराकरे अष चामीकरम् ॥ २२ ॥ चन्दते चन्द्रः, पुक्लीबलिज्ञ
 ॥ २३ ॥ त्रियत भर्म, क्लीबलिज्ञ, "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २४ ॥
 अज्यते पुष्पैरजुनम् ॥ २५ ॥ निपीदति मनोऽत्र निष्क, पुक्लीबलिज्ञ, "निष्क
 शुष्क" ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपात्यते ॥ २६ ॥ कृतस्वराऽऽकरे
 मर्भं कार्तस्वरम् ॥ २७ ॥ कर्नति लोहमप्ये इत्यति कर्बुरम्, "वाड्याति" ॥
 ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युरः, नानारूपत्वाद् वा ॥ २८ ॥ ११० ॥ अम्बूर्दीपे अम्बूफल
 रघोत्पनयो जातं आम्बूनदम्, यत्पराणम्-

तोरमृतं तद्रसं प्राप्य मुखबायुविशोपिता ।

आम्बूनदास्य भवति सुवर्णं सिद्धमूषणम् ॥ १ ॥ २९ ॥

सातकुम्भे गिरौ भव सातकुम्भम्, अनुघटितकदित्वापुमयपदद्वयौ सातकौ
म्ममपि ॥ ३० ॥ रज्यते रजतम् ॥ ३१ ॥ मन्वत्याकरे भूरि, 'भूमकुशि'
॥ (उपा-६९३) ॥ इति किं रि, कर्त्तव्यज्ञोऽयम्, बान्धव्यतिष्ठ- "भूरिरथा
पयोऽभियाम्" इति पुस्प्याह ॥ ३२ ॥ मुवि उत्तम भूतमम् ॥ ३३ ॥

शेषरुचाद्र-सुवर्णे सोमनं द्युक् नारजीवनमौजसम् ।

दाक्षायम रक्षवर्णं धीमकुर्मं शिखोद्भवम् ॥

बैभव तु कर्णिकारच्छायं वेणुभटीमबम् ।

हिरण्यकोशाकुप्यानि हेमि रूप्ये कृताकृते ॥ १११ ॥

हियते हिरण्यम् ॥ १ ॥ कृत्यते कोष्म "कोषा" ॥ (उपा-५२९) ॥

इति धाः ॥ २ ॥ न कुप्यमकुप्यम्, हेमि रूप्ये च कृताकृते षट्ठिताऽप्यटिते
इत्यर्थे ॥ ३ ॥

रूप्यं तु तद्वृषादन्यद्

हेमरूप्याम्यामन्यत् तान्नादि घोषाम्यते तदिति कुप्यम्, "कुप्यमिष-"

॥ ५।१।३९ ॥ इति क्वपि निपात्यते ॥ १ ॥

रूप्यं तु द्वयमाहवम् ।

आहृतं रूपमस्य रूप्यं दीनारादि, "रुपात्प्रस्ताहतात्" ॥ ७।२।५४ ॥

इति च, द्वयमिति कुप्याकुप्यम् ॥ १ ॥

अलङ्कारसुवर्णं तु श्रुतीकनकमायुधम् ॥ ११२ ॥

अलङ्काराय सुवर्णमलङ्कारसुवर्णम् ॥ १ ॥ श्रुती अलङ्कारमकरिका तदर्थे

कनकं श्रुतीकनकम् ॥ २ ॥ आयुधमिष आयुधम् ॥ ३ ॥ ११२ ॥

रत्नसं च सुवर्णं च संश्लिष्टे घनगोलक ।

घनरुचासौ गोलकश्च घनगोलकः पुकसीवसिद्धः, यद्वाचस्पति- "तारहेमी

तु संश्लिष्टे घनगोलकमभियाम्" इति ॥ १ ॥

पित्तलाऽऽरे

पित्तं स्याति पित्तस्य जीवन्मन्वसिद्ध ॥१॥ आ इत्यतिं चारः पुक्तिश्चकार, "

वाचस्पतिस्तु- 'पित्तं त्वारमभियाम्' इति कवीवेभ्याह ॥ २ ॥

अथाऽऽरकृत् कपिलोर्हं सुवर्णकम् ॥ ११३ ॥

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोर्हं सुलोहकम् ।

आ इयति आरस्तस्य कृत् आरकृत्, पुंक्लीबठिङ्, कषिदसु पितृपयसाम-
माह ॥ १ ॥ कपिवर्णं सोह कपिलोहम् ॥ २ ॥ सुवर्णप्रतिह्वतिः सुवर्ण-
कम् ॥ ३ ॥ ११२ ॥ रीयते व्रति रीरी, रीरी, "सुरधुर" ॥ (उणा- ३९६) ॥
इति रे निपात्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ रिणन्मेनां रीति ॥ ६ ॥ पीतवर्णं सोह पीत-
लोहम् ॥ ७ ॥ सोमनं सोह सुलोहम् ॥ ७ ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्भेहेश्वरी ॥ ११४ ॥

ब्रह्मण इय ब्राह्मी ॥ १ ॥ रामते राज्ञी ॥ २ ॥ कपिला वर्णेन ॥ ३ ॥ ब्रह्मणो
रीतिर्ब्रह्मरीतिः ॥ ४ ॥ महती वासाधीश्वरी च महेश्वरी ॥ ५ ॥ ११४ ॥

कांस्ये विद्युत्प्रिय घोष प्रकाश वङ्गशुक्लजम् ।

घण्टाशब्दमसुराह्वरवर्णं लोहज मलम् ॥ ११५ ॥

कसाय इदं द्रव्यं कसीय उच्यते विकारः कांस्यम्, "कंसियाक्यम्" ॥ ६ ॥
२ । ४१ ॥ इति साधु, कसमेव वा भेषजादित्वाद् व्यण् तत्र ॥ १ ॥ विद्युत्
प्रिय विद्युत्प्रियम् ॥ २ ॥ घोषति घोषः ॥ ३ ॥ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ४ ॥
वङ्गशुक्लाभ्यां जायते वङ्गशुक्लजम् ॥ ५ ॥ घण्टाया इव शब्दोऽस्य घण्टाशब्दम्,
घण्टायां शब्दोऽस्येति वा ॥ ६ ॥ असुरस्य कसनात्र आह्वारस्य असुराह्व कसमित्यथा
॥ ७ ॥ रीति रवणम् ॥ ८ ॥ सोहान्यां जायते लोहजम् ॥ ९ ॥ मल्लोऽस्यस्य
मलम् ॥ १० ॥ ११५ ॥

सौराष्ट्रके पञ्चलोह

सुराष्ट्रायां भव सौराष्ट्र के सौराष्ट्रकम्, तत्र ॥ १ ॥ पञ्च ताम्र रीति-त्रु-
सीसक-कासायसकसर्गानि लोहाग्निसिन् पञ्चलोहम् ॥ २ ॥

वर्तलोहं तु वर्तकम् ।

वर्तते आवतते वर्तम्, तत्र तद् सोह च वर्तलोहम् ॥ १ ॥ वर्तते आवतते
वर्तकम् ॥ २ ॥

पारदं पारतं सूतो हरवीजं रसश्चल ॥ ११६ ॥

पार दधाति पारदः, पार तनोति पारतः, "कषित्" ॥ ५ । १ । १७१ ॥
इति ङः, अर्धप्राधान्यात् पुंक्लीबठिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥ सूते हेमाद्युपी सूत, शिवात्
प्रसूतो वा ॥ ३ ॥ हरस्य बीजं हरवीजम् ॥ ४ ॥ रस्यते रसायनादिमिरिति रसः
॥ ५ ॥ चलोऽस्येयात्, अपलोऽपि ॥ ६ ॥ ११६ ॥

अन्नकं स्वच्छपत्रं स्वमेघास्य गिरिजामले ।

अन्नप्रतिह्वतिरन्नकम् ॥ १ ॥ स्वच्छानि पत्राप्यस्य स्वच्छपत्रम् ॥ २ ॥

अथ गगनस्य मेघस्यम्बुदस्य वाक्या अस्व स-मेघास्वम्, तेन चाम्, गगनम्, मेघ
मम्बुदमित्यादि सिद्धम् ॥१॥४॥ गिरिजामा पौर्या मळ गिरिजामळ तत्र, गिरिज
व तद्वर्त्म वेति वा ॥ ५ ॥

सोतोऽञ्जनं तु कापोत सौवीर कृष्णयामुने ॥ ११७ ॥

अमुनासोतसोऽञ्जनम् सोतोऽञ्जनम् ॥ १ ॥ कपोतस्यैवं कपोतम्, कपोतवर्ण
वा ॥२॥ सौवीरदेशे मव सौवीरम् ॥ ३ ॥ कृष्णं वर्णैव ॥४॥ यमुनायां मव
यामुनम् ॥ ५ ॥ ११७ ॥

अथ तुल्य क्षिप्तिमीव तुत्वाञ्जनमयूरके ।

तुल्यति-अक्षिरोगास्तुल्यम्, ' नीन्द्रमि-' ४ (उषा- २२७) ॥ इति क्रिया-
॥ १ ॥ क्षिप्तिमीवार्थे क्षिप्तिमीवम् ॥ २ ॥ अज्यतेऽनेनाऽञ्जनं तुल्य च तद्व्यञ्जन
च तुत्वाञ्जनम् ॥ ३ ॥ मयूरस्य तुल्य मयूरकम् ॥ ४ ॥

मूषासुत्व कांस्वनीकं हेमवार वितुलकम् ॥ ११८ ॥

मूषायां सुत्व मूषासुत्वम् ॥ १ ॥ कांस्वनीकं कांस्वनीकम् ॥ २ ॥ हेमव
वार हेमतारम् ॥ ३ ॥ वितुलकस्यद्विरोगान् वितुलकम्, के वितुलकम् ॥४॥११८॥

स्याधु कर्परिकातुरश्ममृतासङ्गमञ्जनम् ।

कल्पते रोगाम् जेतु कर्परिका, कर्परिकाकषण तुल्यं कर्परिकासुत्वम् ॥ १ ॥
अमृतमासवधनेनाऽमृतासङ्गम् ॥ २ ॥ अज्यते चक्षुरनेनाऽञ्जनम् ॥ ३ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यसैलं सुत्वे दार्बीरसोद्भवे ॥ ११९ ॥

दार्बीरसस्य गर्भोऽत्र रसगर्भम् ॥१॥ तार्क्ष्यसैले कुशुलायां मवत्वात् तार्क्ष्यसैकम्,
दार्बीं दार्ष्णित्रिा तत्त्वा रस- कापस्तदुद्भवे सुत्वे रसजात-रसान्ते अपि ॥२॥११९॥

पुष्पाञ्जन रीतिपुष्प पौष्पक पुष्पकेसु च ।

पुष्परूपमञ्जनं पुष्पाञ्जनम् ॥ १ ॥ रीतिभ्यामयान्तवाः पुष्पाम मळ
रीतिपुष्पम् ॥ २ ॥ पुष्प्यति पुष्पकम्, स्वार्थेऽपि पौष्पकम् ॥ ३ ॥ पुष्पं केतुरस्य
पुष्पकेसु ॥ ४ ॥

माक्षिकं सु कदम्ब स्याच्चक्रनामाऽञ्जनामक ॥१२० ॥

माक्षिकं मधु तदूर्ध्वं माक्षिकम् ॥ १ ॥ कदम्बकुसुमाकारत्वात् कदम्बा ॥२॥
चक्रस्य नाम अस्व चक्रनामा ॥ ३ ॥ अत्रस्य विष्णोनाम अस्व अजनामक, अत्र
एव वैष्णवोऽपि ॥ ४ ॥ १२० ॥

चाप्यो नदीञ्च कामारिस्ताराशिर्बिटमप्रक्षिफ ।

साप्यां साधुस्ताप्य ॥ १ ॥ तापीनद्या जातो नदीजः ॥ १ ॥ कामत्वाऽरिः
कामारिः ॥ ३ ॥ तारस्माऽरिस्तारारि ॥ ४ ॥ बिटाहयो माक्षिको विटमाक्षिक ॥ ५ ॥

सौराष्ट्री पार्वती काशी कालिका पर्यटी सती ॥ १२१ ॥

आढकी तुवरी कसोद्भवा काच्छी मृदाहया ।

सुराष्ट्रायां मया सौराष्ट्री ॥ १ ॥ पर्वते मया पार्वती ॥ २ ॥ कक्षे मया
काशी ॥ ३ ॥ कालयति मयं कालिका ॥ ४ ॥ विपतिं पर्यटी, “कपट-” ॥
(उणा- ॥ १४४) ॥ इत्येते निपात्यते ॥ ५ ॥ अस्ति सती ॥ ६ ॥ १२१ ॥
आढोक्ते आढकी ॥ ७ ॥ एयते तुवरी ॥ ८ ॥ कसावुद्भवति कसोद्भवा ॥ ९ ॥
काच्छेसे मया काच्छी ॥ १० ॥ मृद आहयोऽस्या मृदाहया, तेन मृत्तिका, मृत्सा,
मृत्सा अपि ॥ ११ ॥

कासीस घातुकासीसं खेचरं घातुशेखरम् ॥ १२२ ॥

कसति कासीसम्, “तस्मिन्कसिन्मामी-” ॥ (उणा- ५१६) ॥ ईसण्
॥ १ ॥ घातुरूप कासीसं घातुकासीसम् ॥ २ ॥ खेचरति खेचरम् ॥ ३ ॥
घातुषु शेखरमिव घातुशेखरम् ॥ ४ ॥ १२२ ॥

द्वितीयं पुष्पकासीस कसकं नवनौपधम् ।

पुष्पक्य कासीस पुष्पकासीसम् ॥ १ ॥ कंस्ते रञ्जयति कसकम् ॥ २ ॥
नवननस्यौपधं नवनौपधम् ॥ ३ ॥

गन्धाश्मा शुश्वपामाकुष्ठारिर्गन्धिकगन्धकौ ॥ १२३ ॥

सौगन्धिकं शुक्रपुच्छं

गन्धप्रधानोऽश्मा गन्धाश्मा ॥ १ ॥ शुश्वस्य पामायाः कुष्ठस्य च अरिः
शुश्वारिः, पामारिः, कुष्ठारिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ गन्धोऽश्मस्य गन्धिक ॥ ५ ॥
गन्धयते गन्धक ॥ ६ ॥ १२३ ॥ शुगन्धो विपरीतलक्षणया च प्रयोजनमस्य
सौगन्धिकं ॥ ७ ॥ शुक्रपुच्छमर्णत्वात् शुक्रपुच्छः ॥ ८ ॥

हरितालं तु पिञ्जरम् ।

विहालकं विसगन्धिं सर्जूरं वशपत्रकम् ॥ १२४ ॥

आलपीतनताळानि गोदन्तं नटमण्डनम् ।

वङ्गारिलोमहृद्यं

हरेः पीतवर्णस्य तालं प्रतिघातस्य हरितालम्, हरितामलति भूपयति वा
॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जरम्, वर्णेन वा ॥ २ ॥ विश्वसनेप्रतिश्रुतिर्विहालकम् ॥ ३ ॥

विलस्येव गन्धोऽस्य विलगन्धि ॥ ४ ॥ कर्जति कर्जूरम् ॥ ५ ॥ वंसपत्रामा
 वशपत्रकम् ॥ ६ ॥ १२४ ॥ आळाति शोभां आळम्, अळस्ति भूयन्ति
 अनेन वा ॥ ७ ॥ पीतयति पीतनम्, पीत वर्णं नयतीति वा, “कञ्चित्” ॥ ५ ॥ ११७ ॥
 इति वं ॥ ८ ॥ ताळ हरितालैकदेशो भीमवत्, ताळयति इति वा ॥ ९ ॥ मोदन्त
 सदृशत्वाद् गोपन्तम्, गोपित्तमपि ॥ १० ॥ नटानां मण्डनं मन्मण्डनम् ॥ ११ ॥
 बहस्य अरिर्बह्वारिः ॥ ११ ॥ खेमोनि हरति खेमहृत् ॥ १३ ॥

अथ मनोगुप्ता मन शिला ॥ १२५ ॥

करवीरा नागमाता रोचनी रसनेत्रिका ।

नेपाली कुन्टी गोळ्य मनोहा नागजिह्विका ॥ १२६ ॥

मनोऽभिधा गुप्ता मनोगुप्ता ॥ १ ॥ मनोबाध्या शिल्प मनःशिल्पा शिल्पा
 अपि ॥ २ ॥ १२५ ॥ करे विशेषेण ईर्यते करवीरा ॥ ३ ॥ नागस्य माता
 नागमाता ॥ ४ ॥ रोचते रोचनी ॥ ५ ॥ रसस्य नेत्री रसनेत्री, के रसनेत्रिका
 ॥ ६ ॥ नेपालदेशमन्वात् अनेदेशे नेपाली नेपाली अपि ॥ ७ ॥ कौ नटति
 कुन्टी ॥ ८ ॥ गां क्वति युक्ति वा गोळा ॥ ९ ॥ मन-सन्धेन हुमते मनोहा ॥ १० ॥
 नामजिह्वाप्रतिकृतिमौगजिह्विका ॥ ११ ॥ १२६ ॥

सिन्दूर नागज नागरक्तं शृङ्गारभूषणम् ।

चीनपिटं

स्वन्दते सिम्प्लम्, ‘सिन्दूर’ ॥ (उणा-४३०) ॥ इति ज्ञे निपासते ॥ १ ॥
 नागात् क्षेवाद् जायते नागजम् ॥ २ ॥ नागेन रज्यते नागरक्तम् ॥ ३ ॥ शृङ्गारस्व
 भूषणं शृङ्गारभूषणम् शृङ्गारमपि ॥ ४ ॥ चीनस्य नागस्य पिटं चीनपिटम् ॥ ५ ॥

हंसपादकुलुबिन्दे तु हिङ्गुल ॥ १२७ ॥

हंसपाद इव रक्तो हंसपाद ॥ १ ॥ कुलुन् विन्दति कुलुबिन्दम् ‘निगवादेर्नाम्नि’
 ॥ ५ ॥ ११६ ॥ इति क्ष- ॥ २ ॥ हिमोति हिङ्गुलः, ‘कुमुल-’ ॥ (उणा-४८७) ॥ इति
 लङे निपासते, पुस्त्यम्, बाधस्वतिस्तु-‘हिङ्गुलस्त्वभियाम्’ इति षष्ठ्येऽप्याह,
 हिङ्गुलमपि ॥ ३ ॥ १२७ ॥

शिलावतु स्याद् गिरिजमर्थ्यैः गैरेयमश्मजम् ।

शिल्पतः स्रबजलाकृतिः शिलावतु, ह्रीवक्तिः ॥ १ ॥ गिरेर्जायते गिरिजम्
 ॥ २ ॥ अर्प्यते रसायनार्थिभिः अर्प्यम् ॥ ३ ॥ गिरी अर्षं गैरेयम्, मपादित्वाद्
 एवम् ॥ ४ ॥ अश्मनो जायते अश्मजम् ॥ ५ ॥

क्षारः काष

क्षरति क्षार, ज्वलादिस्वाद् ण ॥ १ ॥ कथ्यते बभ्यते कान्तः ॥ २ ॥

कुलाली तु स्यात् चक्षुष्या कुलत्थिका ॥ १२८ ॥

कुष्ठमसति कुलासी ॥ १ ॥ बभ्रुपे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादास्मा ॥ २ ॥
कुष्ठे तिष्ठति कुलस्या वृषोदरादित्वात्, कुलत्थप्रकृतिर्वा ॥ ३ ॥ १२८ ॥

बोलो गन्धरस प्राण पिण्डो गोपरस शश्व ।

बोस्यते बोल ॥ १ ॥ गन्धप्रधानो रसो गन्धरस ॥ २ ॥ प्राणिति अनेन
प्राण ॥ ३ ॥ पिण्ड्यते द्रव्यान्तरैरिति पिण्ड पिण्डसदृत्वाद् वा ॥ ४ ॥ पां
पाति रसोऽस्य गोपरस, गोप, रसोऽपि भीमत् ॥ ५ ॥ शशति शश्व ॥ ६ ॥

रत्नं वसु मणि

रमते मनोऽत्र रमम्- अष्टविध हीरकादि, यद् वाचस्पति —

“हीरक मौक्तिक स्वर्णं रजत चन्दनानि च ।

शङ्खश्चम च वज्र वेसाद्यौ रजस्य जातय ” ॥ १ ॥

“रमेस्तु च” ॥ (उणा-२६८) ॥ इति मः ॥ १ ॥ वसति रुक्षनीरत्र वसु, स्त्री-
क्षिप्र ॥ २ ॥ मणति महापता मणि पुंस्त्रीक्षिप्रः, माणिक्यमपि ॥ ३ ॥

तत्र वैदूर्यं बालवायजम् ॥ १२९ ॥

तेषु रजेषु विदूरात् प्रसवति वैदूर्यम्, विदूरप्रामे हि अदाः सस्त्रिक्यमाण
मणितमा तत प्रथम भवति, विदूरप्रेर्भायते वा “वैदूर्यः” ॥ ६१३१५८ ॥ इति ये
निपास्यते ॥ १ ॥ बालवायाप्रेर्भायते बालवायजम्, “विदूरमवसुत्कष्टं निकृष्ट बालवा
यजम्” इति विशेषो नाधितः ॥ २ ॥ १२९ ॥

मरकत त्वश्मगर्भं गारुत्मत हरिन्मणि ।

मरक तरन्ति अनेन मरकतम्, “कथित्” ॥ ५१११७१ ॥ इति का
॥ १ ॥ अश्मगो गर्भो अश्मगर्भम्, अश्मयोभिरिस्वार्थ- ॥ २ ॥ गारुत्मत इव जात
विष हन्तु गारुत्मतम् ॥ ३ ॥ हरिद् नीलमणो मणिः हरिन्मणि ॥ ४ ॥

पद्मरागो लोहितकलक्ष्मीपुष्पाऽरुणोपला ॥ १३० ॥

पद्मस्य इव पाण्डोऽस्य पद्मरागः पुञ्जीबक्षिप्र, तत्र ॥ १ ॥ लोहित एव लो
हितकः, “लोहिताद् मणौ” ॥ ७३११७ ॥ इति स्वार्थे का ॥ २ ॥ रुक्ष्याः
पुष्पमिव रुक्ष्मीपुष्पम् ॥ ३ ॥ अरुणः शोण उपलः अरुणोपल, शोणरममपि
॥ ४ ॥ १३० ॥

नीलमणिस्त्विन्द्रनील

मौलवर्णो मणिर्नात्ममणिः ॥ १ ॥ मर्णानामिन्द्रो नीलवर्ण मणिरिन्द्रनील-
पुवर्णवर्णः, “ इन्द्रनील महानीलम् ” इति वक्षीये वैजयन्ति ॥ ३ ॥

सूचीमुखं तु हीरक ।

वगरकं रत्नमुत्स्यं वज्रपर्यायनाम च ॥ १३१ ॥

सूच्या इव मुखमस्य सूचीमुखम् ॥ १ ॥ इति मनो हीरकः, “ वरसुर ”
॥ (उपा-३९६) ॥ इति रे निपास्यते, के हीरक पुसिङ्गः, वाचस्पतिस्तु- अया
ऽस्त्री हीरकः” इति कर्षावेऽप्याह ॥ २ ॥ वरा वरका अस्मिन् वरारकम् ॥ ३ ॥
रत्नेषु मुख्यं रत्नमुत्स्यम् ॥ ४ ॥ वज्रपर्याया वम्भोक्तिप्रसृतयो नामानि अस्य वज्र-
पयायनाम तेन वज्रम्, वम्भोक्तिरिष्यादि ॥ ५ ॥ १३१ ॥

विराटजो राजपट्टो राजावर्त

विराटदेशे जातो विराटजः, वैराटोऽपि ॥ १ ॥ प्येन राजते राजपट्ट ॥२॥
आवर्तेन राजते राजावर्त, राजपन्थादित्वात् पूर्वनिपातः ॥ ३ ॥

अथ विद्रुम ।

रक्ताङ्गो रक्तकन्दश्च प्रवालं हेमकन्दल ॥ १३२ ॥

विशिष्टो द्रुमो विद्रुम, विवर्षति अर्थो वा, “स्रग्ममीधम् ” ॥ (उपा-
३४६) ॥ इति मे निपास्यते, विन्दतेः “कुमुद”- ॥ (उपा-२४४) ॥ इति
उभे वा ॥ १ ॥ रक्तः अङ्गोऽस्य रक्ताङ्ग ॥ २ ॥ रक्तभासो कन्दश्च रक्तकन्दः
॥ ३ ॥ प्रवर्षति प्रवालं पुवर्णवर्णः उवर्षादित्वाद् अ, प्रवर्षते अर्थोऽर्थे वा
‘वात्वाळ’ ॥ (उपा-४६०) ॥ इति निपास्यते ॥ ४ ॥ हेम कन्दश्च इव
हेमकन्दलः ॥ ५ ॥ १३२ ॥

सूर्यकान्त सूर्यमणि सूर्याश्मा वह्नोपलः ।

सूर्यस्य कान्तो वज्रमः सूर्यकान्तः ॥ १ ॥ सूर्यप्रियो मणिः सूर्यमणि
॥ २ ॥ सूर्यस्य अस्मा सूर्याश्मा ॥ ३ ॥ वह्नमन्ननोपलो वह्नोपल ॥ ४ ॥

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिश्चाद्रश्चन्द्रोपलश्च स ॥ १३३ ॥

चन्द्रस्य कान्तः चन्द्रकान्तः ॥ १ ॥ चन्द्रस्य मणिः चन्द्रमणिः ॥ २ ॥
चन्द्रस्य अयं चान्नः ॥ ३ ॥ चन्द्रस्य उपलः चन्द्रोपल ॥ ४ ॥ १३३ ॥

क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यौ सस्फटिकाभिमौ ।

क्षीरवर्णः स्फटिक क्षीरस्फटिकः तैलवर्णित स्फटिकः तैलस्फटिकस्याभ्या-
मन्यौ मिश्रवर्णौ इमौ सूक्ष्मकान्त-चन्द्रकान्तौ द्वौ अपि आकाशस्फटिकाभ्यां इत्यर्थः,
यद् वाचस्पतिः—

“स्फटिकास्तु त्रयस्तेषामाकाशस्फटिको धरः ।

द्वौ क्षीरतैलस्फटिकावाकाशस्फटिकस्य तु ।

द्वौ भेदौ सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तश्च तत्र च” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

शुक्तिज मौक्तिक मुक्ता मुक्ताफल रसोद्भवम् ॥ १३४ ॥

द्युक्तेर्जायते शुक्तिजम्, द्युक्तिरुपलक्षणं हस्तिमस्तकाद्युद्भवमपि, यदाह-

“हस्तिमस्तकदन्तौ तु दम्प्रा द्युनवराहयो ।

भेषो भुजङ्गमो वेणुर्मरस्यो मौक्तिकयोऽनय” ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

मुक्ता एव मौक्तिकम्, धिनयादित्वाद् इकण् ॥ २ ॥ मुष्पतेऽशुक्तिभिर्मुक्ता

॥ ३ ॥ मुक्ता फलमिव मुक्ताफलम् ॥ ४ ॥ रसाद् अम्मस उद्भवति रसोद्भवम् ॥ ५ ॥ १३४ ॥

॥ समाप्तोऽयं पृथ्वीकाय ॥

अथ अण्कायमाह—

नीर वारि जलं दक कमुदकं पानीयमम्म कुशं

तोय जीवनजीवनीयसलिलाणांस्वित्नु वा सवरम् ।

क्षीर पुष्करमेघपुष्पकमलान्याप पय पायसी

कीलाल सुवन घन घनरसो यादो निवासोऽमृतम् ॥ १३५ ॥

कुलीनसं कथन्मं च प्राणदं सर्वतोमुखम् ।

पीयते मयति वा नीरम्, “ऋजयञ्चि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किद् र

॥ १ ॥ वार्यते वारि क्लीबलिङ्ग, “स्वरेभ्यः इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ २ ॥

जलति आङ्ग गच्छति जलम् ॥ ३ ॥ घति दृष्णा दकम्, “क्वीचक-” ॥

(उणा-३३) ॥ इति अके निपासते ॥ ४ ॥ कायति कम्, “कचित्”

॥ ५ ॥ ११७१ ॥ इति ऋ ॥ ५ ॥ उमति उदकम्, “भूपून्वि” ॥ (उणा-२९) ॥

इति किद् अका ॥ ६ ॥ पीयते पानीयम् ॥ ७ ॥ अमति निम्नप्रदेशमम्मः

क्लीबलिङ्गः, “अमेमहौ षाडन्तौ” ॥ (उणा-९६२) ॥ इति अस् ॥ ८ ॥

कुस्पति भिनति कुसम्, कु स्पतीति वा ॥ ९ ॥ तुपति तुपते वा तोयम्, “धि

कयास्य” ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये निपासते ॥ १० ॥ जीव्यते अनेन

जीवनम् ॥ ११ ॥ बाहुल्लकार् करणेऽपि अनीये जीवनीयम् ॥ १२ ॥ सरति

सरिरम्, “मक्षिमन्दि” ॥ (उणा-४१२) इति इर, षफिडादित्वाद्

स्वर्ये सलिलम् ॥ १३ ॥ अर्यते तद् इति अर्भः, “अर्तोण्म्याम्” ॥ (उणा

९६९) ॥ इति नस् ऋजोर्ताति वा “अस्” ॥ (उणा-९५२) ॥ इति

अस् ॥ १४ ॥ अमति अम्बु क्लीबलिङ्गौ, “कम्बमिभ्याम्” ॥ (उणा-७९९) ॥

इति कु ॥ १५ ॥ वृषोति वा स्त्रीच्छिद्, " बाह्वीरो " ॥ (उणा-१४४) ॥
 इति क्विपि निपाद्यते ॥ १६ ॥ सङ्गोति सवरम् ॥ १७ ॥ षस्वते ङीरम्,
 " पसिवासि " ॥ (उणा-४१९) ॥ इति क्विद् इर ॥ १८ ॥ पुष्पाति
 वृत्तिं पुष्करम्, " सुपुपिम्या " ॥ (उणा-४२६) ॥ इति क्विप् करः
 ॥ १९ ॥ मेघानो पुष्य प्रसवो मेघपुष्पम् ॥ २० ॥ काम्यते कमलम्, " मृदि
 कन्दि " ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ २१ ॥ आप्यन्ते वृक्षाद् आपः, शिवा
 बहुवचनान्त, " आपः क्विप् ह्रस्वश्च " ॥ (उणा-९३१) ॥ इति साधुः ॥ २२ ॥
 पीयते पयः, " पाहाग्भ्यां पयस्यौ च " ॥ (उणा-९५३) ॥ इति अस्,
 पयते गच्छति वा, " अस् " ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ २३ ॥ पान्ति
 एतद् पायः, प्रोपच्छिद्, " पातेर्ब्रह्मसौ " ॥ (उणा-९७७) ॥ इति यस्
 ॥ २४ ॥ ङील्यते बभ्यते सेतुमिः ङीलाद्यम्, " ङकुम् " ॥ (उणा-४७५)
 इति आल, ङीला ङीला अलति बाल्यति वा ॥ २५ ॥ भवति अस्मात् सर्व
 भुवनम्, " सुधूम्रस्त्रिभ्यो वा " ॥ (उणा-२७४) ॥ इति क्विप् अनः ॥ २६ ॥
 वनति वनम् ॥ २७ ॥ पमस्य रसो पमरसः, ' पमरसम् ' इति ङीषे माळ
 ॥ २८ ॥ यादस्य निवासो यादोनिवास ॥ २९ ॥ न विद्यते मृतमस्माद् अमृतम्
 ॥ ३० ॥ १३५ ॥ कौ कीने ङित्थ स्यति कुशीनसम् ॥ ३१ ॥ क घुबं वायुं
 बहि वा वप्नाति कवभम्, ' कम्, भन्भम्, इति द्वे मान्नी इष्येके ' ॥ ३२ ॥
 प्रापान् इदाति प्राणदम् ॥ ३३ ॥ सर्वतो मुखमस्य सर्वतोमुखं सर्वदिग्गते ॥ ३४ ॥

शेषश्चात्र—

जले विष्ममिरासेभ्य कृपीट घृतमङ्गुरम् ।

विषं पिप्लवपाताकमक्षिणाति च कम्बळम् ॥ १ ॥

पावने पङ्कज चापि बस्तूर दुसितं पयः ।

किङ्किम तदतिक्षार साहक पङ्कगन्धिकम् ॥ २ ॥

अन्ध तु कस्युय तीममतिस्वच्छं तु काशिमम् ।

अस्थाघास्त्रागमस्तापमगार्धं चाऽतल्लसृष्टीषी ॥ १३६ ॥

तिष्ठति जनीऽत्र स्वापम्, ' स्वार्ति- " ॥ (उणा-१०९) ॥ इति यः,
 न स्वापमस्वापम् ॥ १ ॥ स्वग्यते स्वार्गं न स्वागमस्वापम् ॥ २ ॥ तिष्ठति स्वापम्
 पुषोदरचित्वात्, न स्वापमस्वापम् ॥ ३ ॥ गाभते गाभम् न पाभमगाभम्, ॥ ४ ॥
 ॥ ४ ॥ नास्ति तस्मै अघः स्पृक् स्वर्तोऽस्य अतकस्पृक् तत्र, एते नाम्बन्धिनाः
 ॥ ५ ॥ ॥ १३६ ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

मितरां मीयते निम्नम्, " शुद्धनिम्नो मावो विद्, " ॥ (उणा-१०९) ॥

इति न, निमनति इति वा ॥ १ ॥ गच्छति जलमत्र गभीरम्, गम्भीरम्,
'जम्पीरामीर' ॥ (उणा-४२२) ॥ इति इरे निपासते, अस्यापादीन्
एकार्धान् इत्येके ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तान तद्विलक्षणम् ।

ऊर्ध्वं तन्मते उत्तानं ततो गम्भीराद् विलक्षणमन्यत् ॥ १ ॥

अच्छं प्रसजे

अपते अच्छम् "तुदिमदि" ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक्, न
छायते वा "क्षचित्" ॥ ५ । १ । १०१ ॥ इति डः ॥ १ ॥ प्रसीदति स्म
प्रसज तत्र ॥ २ ॥

अनच्छ स्याद् आविल क्लृप च तत् ॥ १३७ ॥

न अच्छमनच्छम् ॥ १ ॥ आविलस्याविलम् ॥ २ ॥ क्लृपते क्लृपम्,
"क्लृपुनहि-" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप ॥ ३ ॥ १३७ ॥

अवस्थायस्तु तुहिनं प्रालेय मिहिका हिमम् ।

स्याद् नीहारस्तुपारश्च

अवस्थायतेऽवस्थायः "तन्व्यधीष्-" ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति णः
॥ १ ॥ तोहति अहयति तुहिनम्, "तुहितुहि-" ॥ (उणा-२८३) इति
क्विदिन ॥ २ ॥ प्रख्यादागतं प्रासेयम्, "तत आगते" ॥ ६ । ३ । १४५ ॥ इत्युप
ततः "केक्यमित्रप्रथयस्य यादेः" ॥ ७ । ४ । २ ॥ इति इडौ इयादेसे च साधु
॥ ३ ॥ मेहति मिहिका, "कुशिक" ॥ (उणा-४५) ॥ इति इके निपासते, भूमम
हिपी भूमिका भूमयोऽपि ॥ ४ ॥ हिनोति वर्धते जलममेन हिमम्, "कुहिभ्यां वा" ॥
(उणा-३४१) ॥ इति क्तिच् म ॥ ५ ॥ निद्रियते नीहारः, "धम्पुपसर्गस्य"
॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घः ॥ ६ ॥ तुष्यन्तिऽनेन तुषारः, "तुषिकृठिभ्यां कित्"
(उणा-४०८) ॥ इत्यार, एते त्रय पुलीबलिज्ञाः ॥ ७ ॥

हिमानी तु महद्विमम् ॥ १३८ ॥

महद् हिम हिमानी हिमसहतिः, "वचयवनारण्य" ॥ २ । ४ । ५५ ॥ इति
वीः, आन् चान्तः ॥ १ ॥ १३८ ॥

पारावार सागरोऽवारपारो-

ऽकूपारोदध्यर्णवो वीषिमाली ।

याद-स्रोतो-वा-र्नदीश सरस्वान्

सिन्धूदन्वन्तौ मितहु समुद्र ॥ १३९ ॥

आकरो मकराद् रत्नाञ्जलाद् निधि धि-राशय ।

पारमापिपतिं पारापार, जपादित्वाद् बत्से पारावारः, पारमिष अवारम
 वाक् कूचमस्य वा, पारमाज्ञोतीति वा ॥ १ ॥ सगरपुत्राणामय तै आतस्वाद्
 सागर ॥ २ ॥ अवारमिष पार परतटमस्माऽवारपार ॥ ३ ॥ मर्षोवास्पितत्वाद्
 न कु विपतिं अकुपार बाहुलकाद् शीर्ष, जपादित्वाद् बत्सेऽकुवारोऽपि ॥ ४ ॥
 उदक धीवतेऽस्मिन् उदधि “भ्याप्यावापारे” ॥ ५ ॥ ३ । ८८ ॥ इति किं ‘उद
 कस्योद् पेपधि’ ॥ १ । २ । १०४ ॥ इत्युवादेशः ॥ ५ ॥ अर्षासि सन्त्वस्य अर्षव
 “तमिस्राणकज्यात्सना” ॥ ७ । २ । ५२ ॥ इति साधु ॥ ६ ॥ बीर्षीमरुते धारयति
 बीर्षिमात्वी ॥ ७ ॥ यादसां श्रोतसां वारां मदीनां च ईंस यादईशः स्यात्
 इक्षः, वारीशः मदीशः, यौयिकत्वाद् यादस्पतिरित्यादय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ सरांसि जलप्रसरणामि सम्यस्य सरस्वान् ॥ १२ ॥ स्पन्दते सिन्धुः
 पुष्पीक्षिप्त “स्पन्दित्छिन्म्या” ॥ (उणा ७१७) ॥ इत्युः, सिन्धोवस्य ॥ १३ ॥
 उदकानि सन्त्वस्य उदन्वान् “उदन्वानभ्यौ च” ॥ २ । १ । ९७ ॥ इति मर्षो
 निपात्यते ॥ १४ ॥ मितं समयार्थं प्रवृत्ति मिठदुः पुच्छिक्तः “हरिपीतमित” ॥
 (उणा-७४५) ॥ इति सिधु ॥ १५ ॥ समुन्वन्ति आर्द्रमिबन्ति बर्षोकासनद्योऽस्मात्
 समुद् कजमयि” ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किद् रः उद् मुद्रया मर्षोदया बर्षते
 वा ॥ १६ ॥ १३९ ॥ मकरशब्दाद् रत्नशब्दात्च पर आकर मकराणामाकरो
 मकराकरः मकरास्योऽपि; एवं रत्नाकरः, रत्नराशिरपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अलशब्दात्
 परे निष्पादय अलस्य निधिर्येकनिधिः, अल धीवतेऽस्मिन् अलधि, अलानां
 राशिर्येकलधि यौयिकत्वाद् वारिमिधिः, वारिधि, वारिराशिरित्यादयः ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषवाच—

समुद्रे तु महाकच्छो वारसो भरणीप्लवः ॥

महीप्रावार उषस्तिमिकोशो महासयः ॥ १ ॥

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते

ते समुद्रा द्वीपानि अन्तरे शेषां ते द्वीपान्तरा असंख्याः सन्वारहिता अस
 न्याता इत्यर्थः, यदाहुः—“असंख्यता द्वीपसमुद्राः” इति ॥

सप्तैवेति तु लौकिका ॥ १४० ॥

प्राहुरिति शेषः । लौकिका निष्पादयन्ती गताजुगतिक्का सप्तैव समुद्रा इति
 माहुः ॥ १४० ॥

तानाह—

लवणक्षीरवप्याज्यसुरेक्षुम्बादुवारय ।

इति नः, निमनति इति वा ॥ १ ॥ गच्छति जलमत्र गभीरम्, गम्भीरम्,
‘जम्भीरामीर’ ॥ (उणा-४२२) ॥ इति ईरे निपासते, अस्थापादीन्
एकार्थान् इत्येके ॥ २ ॥ ३ ॥

उत्तान तद्विलक्षणम् ।

ऊर्ष्यं तन्यते उत्तानं ततो गम्भीराद् विलक्षणमन्यत् ॥ १ ॥

अच्छ प्रसन्ने

अद्यते अच्छम्, “सुदिमदि” ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छक्, न
छाद्यते वा “कश्चित्” ॥ ५ । १ । १०१ ॥ इति ङः ॥ १ ॥ प्रसीदति स्म
प्रसन्न तत्र ॥ २ ॥

अनच्छ स्याद् आविल कल्प च तत् ॥ १३७ ॥

न अच्छमनच्छम् ॥ १ ॥ आविलस्त्राविलम् ॥ २ ॥ कल्पते कल्पम्,
“ऋपूनहि-” ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युपः ॥ ३ ॥ १३७ ॥

अवश्यायस्तु तुहिन प्रालेय मिहिका हिमम् ।

स्याद् नीहारस्तुपारश्च

अवश्यायतेऽवश्यायः “तन्व्यपीष्-” ॥ ५ । १ । ६४ ॥ इति णः
॥ १ ॥ तोहति अर्दयति तुहिनम्, “शुविदुहि-” ॥ (उणा-२८३) इति
क्विदिनः ॥ २ ॥ प्रक्यादागतं प्राप्तेयम्, “तत् आगते” ॥ ६ । ३ । १४५ ॥ इत्यण्
एतत् “केकमिप्रयुप्रस्यस्य वादे” ॥ ७ । ४ । २ ॥ इति वृद्धौ इमादेशे च साधु
॥ ३ ॥ मेहति मिहिका, “कुषिक” ॥ (उणा-४५) ॥ इति इके निपासते, धूम-
हिषी धूमिका धूमयोऽपि ॥ ४ ॥ हिमोति वर्धते जलमनेन हिमम्, “धुहिम्या वा” ॥
(उणा-३४१) ॥ इति क्तिच् मः ॥ ५ ॥ निद्रियते मोहारः, “यद्युपसर्गस्य”
॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ६ ॥ तुष्पन्तिऽनेन तुषारः, “तुषिकुठिभ्यां क्विच्”
(उणा-४०८) ॥ इत्यार, एते प्रयः पुंस्त्रीबहिष्ठा ॥ ७ ॥

हिमानी तु महद्विमम् ॥ १३८ ॥

महद् हिम हिमानी हिमसंहति, “यवववनारभ्य” ॥ २ । ४ । ५५ ॥ इति
वीः, आन् शान्तः ॥ १ ॥ १३८ ॥

पारावार सागरोऽवारपारो-

ऽरूपारोऽध्वर्णबो वीचिमाली ।

वाव -स्रोतो-वा-र्नदीश्च सरस्वान्

मिन्धूदन्वन्तौ मित्तद्दु समुद्र ॥ १३९ ॥

आकरो मकराद् रत्नाज्जलाद् निधि वि-राक्षय ।

पारमापिपतिं पारापार, अपादिस्वाद् वत्से पारावारः, पारमिष अवारम^१
 बाँक् कूळमस्य वा, पारमावृणोतीति वा ॥ १ ॥ सगरपुत्राणामयं तै स्वातस्वात्
 सागर ॥ २ ॥ अवारमिष पार परतदमस्माऽवारपार ॥ ३ ॥ मयावाम्पितस्वाद्
 न कु पिपतिं अकुपारः बाहुसकाद् दीर्घ अपादिस्वाद् वत्सेऽङ्कारोऽपि ॥ ४ ॥
 उदक धीयतेऽस्मिन् उदधिः 'भ्याप्यादापारे' ॥ ५ ॥ ३ ॥ ८८ ॥ इति किं 'उद
 कस्वोद् पेयधि' ॥ १ ॥ २ ॥ १०४ ॥ इत्युदादेशः ॥ ५ ॥ अर्णोसि सन्त्यस्य अर्णव
 "समिधायवज्जोस्ना" ॥ ७ ॥ २ ॥ ५९ ॥ इति साधुः ॥ ६ ॥ बीर्बामलते पारयति
 बीर्बिमाली ॥ ७ ॥ आदसां स्रोतसां वारो नदीनां च ईश मादईशः स्वात
 इषः, वारीषा नदीषाः, यौगिकत्वाद् यादपतिरित्याद्य ॥ ८ ॥ ५ ॥ १० ॥
 ॥ ११ ॥ सरोसि अक्षप्रसरणानि सन्त्यस्य सरस्वाम् ॥ १२ ॥ स्यग्दते सिन्धु
 पुत्रीसिद्धः "स्वन्दिसुभिभ्यां" ॥ (उणा ७१७) ॥ इत्यु, सिन्धादेशश्च ॥ १३ ॥
 उदकानि सन्त्यस्य उदन्वान् उदन्वामभ्यौ च' ॥ २ ॥ १ ॥ ९७ ॥ इति मत्तौ
 निपात्यते ॥ १४ ॥ मितं समयाद् द्रवति मितदुः पुच्छिह "हरिपीतमित" ॥
 (उणा-७४५) ॥ इति द्विदुः ॥ १५ ॥ समुन्दन्ति आद्रोमवान्ति वर्षाकालनद्योऽस्मात्
 समुद्रः 'स्यमवि' ॥ (उणा ३८८) ॥ इति किप् रः, सह मुद्रया मर्माद्यमा वतते
 वा ॥ १६ ॥ १३९ ॥ मकरस्यवाद् रत्नस्यवाच्च पर आकरः, मकरायामाकरो
 मकराकरः मकराकरोऽपि; एव रत्नाकरः रत्नराशिरपि ॥ १७ ॥ १८ ॥ अक्षस्यवात्
 परे निभ्याद्यः अक्षस्य निधिबलनिधिः, अक्ष धीयतेऽस्मिन् अक्षधिः, अक्षानां
 रासिर्बलराशिः यौगिकत्वाद् वारिनिधिः, वारिधि, वारिराशिरित्याद्यः ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥

शेषधात्र—

समुद्रे तु महाकच्छो शरदो भरणीम्बर ॥

महीप्रावार उर्वरस्तिमिकोद्यो महाक्षयः ॥ १ ॥

द्वीपान्तरा असङ्ख्यास्ते

ते समुद्राः द्वीपानि अन्तरे येषां ते द्वीपान्तरा असङ्ख्याः सङ्ख्यारहिता असे
 क्याता इत्यर्थः यदाहुः— असङ्ख्याता द्वीपसमुद्राः' इति ॥

सप्तैवेति तु लौकिका ॥ १४० ॥

प्राङ्गुरिति शेषः । लौकिक्य मिथ्यादृश्यो गतानुगतिकाः सप्तैव समुद्रा इति
 प्राहुः ॥ १४० ॥

तानाह—

उवणक्षीरदध्याज्यसुरेकुम्वाडुवारम ।

लक्षण, क्षीर, दधि, आज्य, सुरा, इधुरस, स्वादु च वारि येषां ते तथा लक्षणवा
रिलंबणोदः ॥ १ ॥ क्षीरवारिः क्षीरोदः ॥ २ ॥ दधिवारिर्दध्मुदः ॥ ३ ॥ आज्य
वारिराज्योदः ॥ ५ ॥ सुरावारिः सुरोदः ॥ ६ ॥ इधुवारिरिधूदः ॥ ६ ॥ स्वादु
वारिः स्वादूदः, यदाहुः—

“ सावणो रसमयः सुरोदकः सार्षिपो दधिमलः पयः पयाः ।

स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान् परीरय त इमे मयस्विताः ॥ १ ॥ ” इति ।

तरङ्गे मङ्गवीच्युन्मुक्तिकिका

तरति तरङ्गः “ पतितमि ” ॥ (उणा ९८) ॥ इत्यङ्गः, तरः सन् गच्छतीति
वा “ नाम्नो गमः ” ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति खड्, उत्र ॥ १ ॥ मज्यते वायु
ना मङ्गः ॥ २ ॥ जयते जलैर्बाधिः क्षीरिङ्ग “ वेगो विट् ” ॥ (उणा ६२८) ॥
इतीधि ॥ ३ ॥ इत्यर्युर्मिः पुंस्त्रीसिङ्ग “ सतेरुत्त्वात् ” ॥ (उणा ६८९) ॥
इति मि ॥ ४ ॥ उत्कसते उत्कसिका “ कीकसि- ” ॥ (उणा ३८) ॥
इतीक ॥ ५ ॥

महति त्विह ॥ १४१ ॥

लहुर्युल्लोलकल्लोला

इह तरङ्गे महति ॥ १४१ ॥ अल हरति लहरिः, पूषोदरादिस्तात्, इयां लहरी
॥ १ ॥ लम्बे लोलयुल्लोलः ॥ २ ॥ कस्यते कस्मले वा कस्मोलः “ पिन्डोळ- ” ॥
[उणा ४९५] ॥ इत्योले निपात्यते कुत्सितो लोळ इत्येके ॥ ३ ॥

आवर्ष पयसां भ्रमः ।

तालूरो वोलकम्भासौ

आवर्षते मण्डलेन भ्रमति आवर्षः अम्भसां भ्रमः ॥ १ ॥ तसति तालूरः
“ महिकृषि ” ॥ (उणा ४२८) ॥ इति शिवूरः ॥ २ ॥ वोलक्यत्यन्तनिमज्जयति
वोलकः ॥ ३ ॥

वेला स्याद् वृद्धिरम्मस ॥ १४२ ॥

वेत्तति वसति वेला ॥ १ ॥ १४२ ॥

डिण्डीरोऽधिकफ फेन

जयते जसाभातैर्दिण्डीरः “ जम्मीर ” ॥ (उणा ४२२) ॥ इतीरे निपात्यते,
डिण्डीति शब्दमीरयति राति वा ॥ १ ॥ अक्षये कफ इवाधिक्ये बहिः प्रधराद-
म्बिकफः सागरमलादयः, नद्यादी तूपभारात् ॥ २ ॥ स्फायते फेनः “ दिननग्न ”
॥ (उणा-२६८) ॥ इति ने निपात्यते ॥ ३ ॥

धुद्वुवस्थासकौ समौ ।

धुवति धुद्वुव जलस्फोट 'कुमुप' ॥ (उणा-२४४) ॥ इत्युदे निपा
स्ये ॥ १ ॥ तिष्ठति स्यासक कीचक- ॥ (उणा ३३) ॥ इत्युदे निपा
स्यते ॥ २ ॥

मर्यादा कूलम्

मर्यादि धीमार्त्तडम्भयम्, मर्या दधाति मर्यादा कूलस समुद्रतटस्य भूः
कूलम् ॥ १ ॥

कूल प्रपात कच्छरोषसी ॥ १४३ ॥

तट तीर प्रतीर च

कूलस्याङ्गोति कूलम् ॥ १ ॥ प्रपतन्त्यस्मिन् प्रपात ॥ २ ॥ कच्छते कच्छः
'तुविमहि ॥ (उणा १२४) ॥ इति कच्छ ॥ ३ ॥ उगच्छीति रोष कम्भीकच्छिः
'अस्' ॥ (उणा-९५२) ॥ इत्यस् ॥ ४ ॥ १४३ ॥ तन्वते तटं विकिञ्चः
ममितमि ' ॥ [उणा १३९] ॥ इति बोऽन्तकक्षय, तट्युक्त्स्यते वा ॥ ५ ॥
धीमर्ते तीरम् ॥ ६ ॥ प्रतीर प्रधीपकत् ॥ ७ ॥

पुच्छिन तज्जलोज्जितम् ।

सैकत च

तत् कूल च जलेन परित्यक्त पोषति पुच्छिनम् पुक्कीबलिङ्गः "धुमिद्वि" ॥
(उणा २८३) ॥ इति किदिनः ॥ १ ॥ सिकता सन्त्यस्मिन् सैकतम् "सिकताश-
कैरात्" ॥ ७ । ७ । ३५ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥

अन्तरीप तु द्वीपमन्तर्जले तटम् ॥ १४४ ॥

अन्तर्गता आपोऽस्मिन्नन्तरीपम् ॥ १ ॥ द्विभा गता आपोऽत्र द्वीपं पुक्कीबलिङ्ग
"द्वपन्तरनवर्जोपसर्गात्" ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति समासान्ते सतीपादेश, जस-
स्यान्तर्जले तत्र तटम् ॥ २ ॥ १४४ ॥

सत्परं पार

समुद्रस्य तत्तटं परत्र स्थितं पारमि समाप्यतेऽनेति पार पुक्कीबलिङ्ग ॥ १ ॥

अवार त्वर्षाक्

समुद्रादेरर्षाक् पारमं तट न वार्षिघतेऽस्य अवार पुक्कीबलिङ्ग, न त्रिवद
इति वा ॥ १ ॥

पारं तदन्तरम् ।

पीयते पात्र प्रवाह त्रिलिङ्गः तयोः पारावारयोरन्तरं मध्य तदन्तरम् ॥ १ ॥

नदी हिरण्यवर्णा स्याद् रोधोवक्रा तरङ्गिणी ॥ १४५ ॥

सिन्धु शैवालिनी वहा च हृदिनी स्रोतस्विनी निम्नगा
स्रोतो निर्झरिणी सरिच्च तटिनी कूलङ्गपा वाहिनी ।

कर्पूद्वीपवती समुद्रदयिताधुन्यौ सवन्तीसर-

स्वन्यौ पर्वतजाऽऽपगा जलधिगा कुर्या च जम्बालिनी ॥ १४६ ॥

नदति ध्रोतस्तरसा नदी गौरादिस्वात् डी ॥ १ ॥ हिरण्येन वर्ण्यते पूज्यते
हिरण्यवर्णा ॥ २ ॥ रोधोमिवक्रा कुटिला रोधोवक्रा ॥ ३ ॥ तरङ्गा सन्त्यस्यां
सरङ्गिणी ॥ ४ ॥ स्पन्दते सिन्धु पुष्पीलिङ्गः ॥ ५ ॥ शैबलमस्त्यस्यां शैवालिनी ॥ ६ ॥
वहति वहा ॥ ७ ॥ हृदा सन्त्यस्यां हृदिनी, हृदोऽस्त्यस्या हृदिनीत्येके ॥ ८ ॥
ध्रोतांसि सन्त्यस्या श्रोतस्विनी ॥ ९ ॥ निम्न गच्छति निम्नगा ॥ १० ॥ भवति
भोतः कर्षीवलिङ्ग “क्षरीभ्याम्” ॥ (उणा-९७८) ॥ इति तस् ॥ ११ ॥
निर्झरोऽस्त्यस्या निर्झरिणी ॥ १२ ॥ सरते सरित् क्षीलिङ्ग “हृद्यसि” ॥
(उणा-८८७) ॥ इति इत् ॥ १३ ॥ तटानि सन्त्यस्यां तटिनी ॥ १४ ॥ कूर्म
कपति मिनति कूर्मकवा “कूलान्नकरीप” ॥ ५ । १ । ११० ॥ इति ख ॥ १५ ॥
वहस्यवश्य वाहिणी ॥ १६ ॥ कपति रोषसी कर्पूः क्षीलिङ्ग “कृषिमि” ॥
(उणा ८२९) ॥ इत्यूः ॥ १७ ॥ द्वीपमस्त्यस्यां द्वीपवती ॥ १८ ॥ समुद्रस्य दयिता
समुद्रदयिता ॥ १९ ॥ धुनाति तटतस्मि धुनिः “धृणाशीडो हृस्वव्य” ॥ (उणा ६७८) ॥
इति नि , ङयो धुनी ॥ २० ॥ स्रवति स्रवन्ती ॥ २१ ॥ सरः प्रसरणमस्याः सर
स्वती ॥ २२ ॥ पर्वताज्जाता पर्वतजा ॥ २३ ॥ आ अपगच्छति आपमग्धि गच्छ-
तीति वा, अप्सम्बन्धिना बेगेन आपेन बेगेन गच्छतीति वा ‘नाम्नो गमः’
॥ ५।१।१३१ ॥ इति ङ ॥ २४ ॥ जलधि गच्छति जलधिगा ॥ २५ ॥ कोरति
जर्मैः सस्त्यायति कुन्या ‘कुसेइ च वा’ ॥ (उणा-३६२) ॥ इति किट् मः
॥ २६ ॥ जम्बालोऽस्त्यस्यां जम्बालिनी ॥ २७ ॥ १४६ ॥

गङ्गा त्रिपथगा भागीरथी त्रिदक्षदीर्घिका ।

त्रिस्रोता जाह्नवी मन्दाकिनी मीप्मकुमारसू ॥ १४७ ॥

सरिद्धरा विष्णुपदी सिद्ध स्व स्वर्णिं स्वापगा ।

ऋषिकुल्या हैमवती स्वर्वापी हरशेखरा ॥ १४८ ॥

गच्छति समुद्र गङ्गा ‘गम्यमि’ ॥ (उणा ९९) ॥ इति गः, गामर्गं वा
गच्छतीति वा शृषोदरादिस्वात्, ॥ १ ॥ त्रिपथेन गच्छति त्रिपथगा, त्रिमागणाऽपि
॥ २ ॥ भागीरथस्यैवं भागीरथी, भागारथेन मार्गेऽवतारितत्वात् ॥ ३ ॥ त्रिदक्षानां

दीर्घिका ॥ ४ ॥ श्रीणि धोतास्यस्वा त्रिधोताः श्रीशिलाः ॥ ५ ॥ जहनुना सगरा
 र्मजेनाबनारतत्वात् अहोरिय आहवी जहनुना पीता भोत्रण मुक्ता चेति आहवी
 ति सौकिकाः जहनुकन्याऽपि ॥ ६ ॥ मन्दमकृति मन्दाकिनी मन्दाद्या औपधिविदे
 या सन्ध्यस्वामिति वा ॥ ७ ॥ भीष्म कुमारं च सूते भीष्मसू कुमारसू श्रीशिला-
 विमौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १४७ ॥ सरिता बरा सरिद्वरा ॥ १० ॥ विष्णोः पादौ हेतुरस्या
 विष्णुवदी विष्णुपादाप्रोत्थितत्वात् कुम्भपयादिः ॥ ७ । ३ । १४९ ॥ इति
 साधु ॥ ११ ॥ सिद्धानां स्वयस्य स्वर्गिणां स्वस्य च आपगा सिद्धापगा, स्वरापगा,
 स्वयापगा सापगा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्रयोणां कृत्या ऋषिकृत्या
 ॥ १६ ॥ द्विमवत प्रभवति हैमवती 'प्रभवति' ॥ ६ । ३ । १५७ ॥ इत्यप्
 ॥ १७ ॥ स्वर्गे वापी स्वर्वापी ॥ १८ ॥ हरस्य क्षेत्रोऽनया हरक्षेत्रा ॥ १९ ॥
 ॥ १४८ ॥

यमुना यममिनी फालिन्दी सूर्यजा यमी ।

यम्यते यमुना "यम्यति" ॥ (उणा २८८) ॥ इत्युना ॥ १ ॥ यमस्य
 भगिनी यममिनी ॥ २ ॥ कश्चिद्वाहरियं फालिन्दी कश्चित्तमयाऽपि ॥ ३ ॥
 सूर्यजाता सूर्यजा ॥ ४ ॥ यमेन यमकजातत्वात् यमी ॥ ५ ॥

रेवेन्दुजा पूर्वगङ्गा नर्मदा मेखलाद्रिजा ॥ १४९ ॥

रेवते वेमेन गच्छति रेवा ॥ १ ॥ इन्दोर्जाता इन्दुजा ॥ २ ॥ पूर्व गङ्गा
 पूर्वगङ्गा ॥ ३ ॥ नर्म ददाति नर्मदा नर्मार्थं सोमवदयेन पुस्त्रवसाऽवतारितत्वात् ॥ ४ ॥
 मेकलाद्रिजाता मेकलाद्रिजा मेकलकन्याऽपि ॥ ५ ॥ १४९ ॥

गोदा गोदावरी

गां घति गोदा गोदन्ते क्रीडन्त्यस्वामिति वा ॥ १ ॥ पयाःपुरेण गां पृथ्वीं
 घति गोदावरी 'मन्वन्' ॥ ५ । १ । १४७ ॥ इति वन् "गस्वरभापाद्गतो
 एव" ॥ २ । ४ । ४ ॥ इति घर्षा साधुः ॥ २ ॥

तापी तपनी तपनात्मजा ।

तापयति तापिः स्वरेभ्य इ' ॥ (उणा ६०६) ॥ घर्षा तापी ॥ १ ॥
 तपति तपनी ॥ २ ॥ तपनस्वारमजा तपनात्मजा ॥ ३ ॥

शुतुद्रिस्तु शतद्रु स्यात्

शु पृथितमाशु वा श्रुति श्रुद्रिः "शिशुनेशमेषोर्वाद्य" ॥ (उणा ८११) ॥
 इति री निपात्यते ॥ १ ॥ शशिश्चापमयेन घतया हुतेति शतद्रुः, श्रीशिलाविमौ
 'हरिपीत' ॥ (उणा ७४५) ॥ इति शिद्रुः ॥ २ ॥

कावेरी स्वर्देजाहवी ॥ १५० ॥

कवेरस्य जलदेहस्येयं कवेरी ॥ १ ॥ अर्धं जाह्नवी अर्धंजाह्नवी ॥ २ ॥ १५० ॥

करतोया सदानीरा

गौरीविवाहे हरदस्तात् प्रदानतो या जाता करतोया ॥ १ ॥ सदा नीरमस्यां
सदानीरा ॥ २ ॥

चन्द्रभागा तु चन्द्रका ।

चन्द्रेण भागतो न्यस्ता चन्द्रभागा । 'चन्द्र-भागाभ्यां गिरिभ्यां प्रभवति चान्द्र-
भागा' इत्येके ॥ १ ॥ चन्द्र कायति चन्द्रका ॥ २ ॥

वासिष्ठी गोमती तुल्ये

वासिष्ठस्यैव वासिष्ठी, गौतमीत्यपि ॥ १ ॥ गान्धो जलानि चन्त्यस्यां गोमती ॥ २ ॥

ब्रह्मपुत्री सरस्वती ॥ १५१ ॥

ब्रह्मणः पुत्री ब्रह्मपुत्री ॥ १ ॥ सरः प्रसरणमस्त्यस्यां सरस्वती ॥ २ ॥ १५१ ॥

विपाद् विपाशा

वशिष्ठ विपाशितवती विपाद्, स्त्रीसिद्धः ॥ १ ॥ विपाशयति ससारपाशान्
मोक्षयति स्नानेन विपाशा ॥ २ ॥

आर्जुनी तु बाहुदा सैतवाहिनी ।

आजुनस्येयमाजुनी ॥ १ ॥ बाहुभिर्द्वयैते तीयते बाहुदा 'कवित्' ॥ ५ ।
१ । १७१ ॥ इति ६, बाहुदेम कार्तवीर्याज्जुनेनावतारितेत्यन्ते ॥ २ ॥ सितैव
सैती सा चासौ वाहिनी च सैतवाहिनी ॥ ३ ॥

वैतरणी नरकस्था

विगततरणौ व्यर्के पाताके मया वैतरणी "भवे" ॥ १ । ३ । १२३ ॥ इत्यण्
विगततरणिवितरणिविनौका ततः स्वार्येऽप्या ॥ १ ॥ नरके तिष्ठति नरकस्था
नदीविशेषः ॥ २ ॥

शेषञ्चात्र-

मुखदा तु मुरसा मुरवेस्य सुनन्दिनी ।

धर्मवती रतिनन्दी संभेदा सिन्धुसङ्गमः ॥ १ ॥

स्रोतोऽम्भःसरण स्वत ॥ १५२ ॥

स्रवति स्रोतः क्लीबसिद्धः, स्रोतोऽङ्कभ्रिममम्म'सरणम् ॥ १ ॥ ॥ १५२ ॥

मवाह पुनरोध स्याद् वेणी धारा रम्यश्च सः ।

प्रवहन्मनेन प्रवाहः ॥ १ ॥ वहस्योपः, न्यङ्गादित्वादविहृतधत्तो निपा

स्यते ॥ २ ॥ वेति वेपि इयां वेणी ॥ ३ ॥ ध्रियते जलमनया धारा, मिदादित्वा
दृष्टि साधु ॥ ४ ॥ रायते गच्छति रयः ॥ ५ ॥

घट्टस्तीर्थोऽवतारे

घट्टन्ते जलमनयेन घट्टः ॥ १ ॥ तरन्सनेन तीर्थे, पुक्तावसिङ्ग "नान्
रमि-" ॥ (उणा-२२७) ॥ इति क्विप् यः ॥ २ ॥ अवतरन्सनेनास्मिन्वाऽवतार
नयादीनामवतरणमागः तत्र, "अवात् हृत्सुभ्याम्" ॥ ५ । ३ । १३३ ॥ इति
घम् ॥ ३ ॥

अम्बुवृद्धौ पूर प्लवोऽपि च ॥ १५३ ॥

अम्बुनो हृदिराधिक्यमम्बुहृदिस्तत्र, पूरयति कूलयोमप्य पूर ॥ १ ॥
श्रवन्तेऽस्मिन् श्रव ॥ २ ॥ १५३ ॥

पुटभेदास्तु षक्राणि

पुट हृद्यादिसघातं भिन्दन्ति पुटभेदाः ॥ १ ॥ षञ्चन्ति कुटिलं गच्छन्ति
षक्राणि "कृञ्मञि-" ॥ (उणा- ३८८) ॥ इति क्विप् रः । षक्राणीकान्यः ॥ २ ॥

अमास्तु जलनिर्गमा ।

आम्यन्ति अमा, जलं निर्गच्छत्येभिरिति निर्गमा जलपया ॥ १ ॥

परिवाहा जलोच्छ्वासा

जलं प्रवृद्ध परिवहति धैर्निर्मममार्गैस्ते परिवाहाः "अभ्युपसर्गस्य-"
॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घत्वे परीवाहाः ॥ १ ॥ जल प्रवृद्धमुच्छ्वसिति मैस्ते
जलोच्छ्वासाः ॥ २ ॥

कूपकास्तु विदारका ॥ १५४ ॥

कूपप्रतिश्रुतयः कूपकाः ह्युष्कनयादौ हि जलार्थं गर्ता कियन्ते, यत् काल -
विषयान् कूपकानाहुः ॥ १ ॥ विदारयन्ति कर्मा विदारका ॥ २ ॥ १५४ ॥

प्रणाली जलमार्गे

प्रणाल्यम्बुमोऽनया प्रणाली त्रिच्छिन्ना, जलनिर्मममार्गो मकरमुखादिस्तत्र ॥ १ ॥

अत्र पान कुस्या च सारणि ।

पीयते हृद्यादिमिरनेन पानम् ॥ १ ॥ कोषति सस्त्राथसम्मसा कुस्या ॥ २ ॥
सारति जलमनया सारणिः 'कृञ्मञि-' ॥ (उणा- ६३८) ॥ इत्यभिः, बाहुल्य-
कादीर्घत्वे सारणिः कौशिकः ॥ ३ ॥

शेषान्न- नीका तु सारणौ ॥

कवेरस्य जलदेहस्त्र्येयं कवेरि ॥ १ ॥ अर्धं जाह्ववी अर्धंजाह्ववी ॥ २ ॥ १५० ॥

करतोया सदानीरा

गौरीविवाहे हरहस्तात् प्रदानतो या जाता करतोया ॥ १ ॥ सदा नीरमस्यां
सदानीरा ॥ २ ॥

चन्द्रभागा तु चन्द्रका ।

चन्द्रेण भागतो न्यस्ता चन्द्रभागा । 'चन्द्र-भागाभ्यां गिरिभ्यां प्रमथति चान्द्र-
भागा' इत्येके ॥ १ ॥ चन्द्रं कायति चन्द्रका ॥ २ ॥

वामिष्ठी गोमती तुल्ये

पश्चिष्ठस्यैव पश्चिष्ठी, गौतमीत्यपि ॥१॥ गान्धो जलानि सन्त्यस्वां गोमती ॥२॥

ब्रह्मपुत्री सरस्वती ॥ १५१ ॥

ब्रह्मणः पुत्री ब्रह्मपुत्री ॥१॥ सरः प्रसरणमस्यस्याः सरस्वती ॥२॥ १५१ ॥

विपाद् विपाद्या

पश्चिष्ठ विपाशितवती विपाद्, स्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ विपाद्यति ससारपाद्यां
मोचयति स्नानेन विपाद्या ॥ २ ॥

आर्जुनी तु बाहुदा सैतवाहिनी ।

आर्जुनस्यैवमार्जुनी ॥ १ ॥ बाहुभिर्दायते तीयते बाहुदा "कश्चित्" ॥ ५ ॥
१ । १५१ ॥ इति कः, बाहुषेन कार्तवीर्योऽर्जुनेनावतारितेत्यम्ये ॥ २ ॥ सितैश्च
सैती सा वाघी वाहिनी च सैतवाहिनी ॥ ३ ॥

वैतरणी नरकस्था

विगततरणौ व्यर्के पातालं भवा वैतरणी "भवे" ॥ ६ । २ । १२३ ॥ इत्यप्
विगततरणिवितरणवितनीका सतः स्वार्थेऽण्वा ॥ १ ॥ नरके तिष्ठति नरकस्था
नदीविशेष ॥ २ ॥

क्षेपधात्र-

मुस्तका तु मुस्ता छुरमेका मुनन्दिनी ।

अर्धेष्वती रतिनन्दी समेदः सिन्धुसङ्गमः ॥ १ ॥

सोतोऽम्भ सरण स्वत ॥ १५२ ॥

पवति स्रोतः क्लीबलिङ्गः, स्रोतोऽकृत्रिममम्भ-सरणम् ॥ १ ॥ ॥ १५२ ॥

प्रवाह पुनरोष स्याद् वेणी धारा रयश्च सः ।

प्रवहन्त्यनेन प्रवाहः ॥ १ ॥ बहस्योष, न्यङ्कादित्वादभिरुत्पत्तो निपा

स्यते ॥ २ ॥ वेति वेपि इयां वेणी ॥ ३ ॥ धियते अस्मनया घाट, मिदादित्वा
द्वि साधु ॥ ४ ॥ रीयते गच्छति रयः ॥ ५ ॥

षट्स्तीर्थोऽवतारे

षट्स्तीर्थेण अस्मिन् षट्ः ॥ १ ॥ तरन्त्यनेम तीर्थैः, पुक्लौषसिद्धि "नान्
रमि-" ॥ (उणा-२२७) ॥ इति कित् षः ॥ २ ॥ अवतरन्त्यनेमास्मिन्वाऽवतार-
मयादीनामवतरणमार्गः तत्र, 'अवात् तृस्तृभ्याम्' ॥ ५ । ३ । १३३ ॥ इति
षम् ॥ ३ ॥

अम्बुवृद्धौ पूर प्लवोऽपि च ॥ १५३ ॥

अम्बुनो इदिराधिकमम्बुद्विस्तत्र, पूरयति कृत्वयोर्मध्यं पूरः ॥ १ ॥
श्वन्तेऽस्मिन् स्रव ॥ २ ॥ ॥ १५३ ॥

पुटमेवास्तु षक्राणि

पुंत्वं तुणादिसघात म्बुद्विस्तत्र, पुटमेवाः ॥ १ ॥ षठ्शन्ति कुटिलं गच्छन्ति
षक्राणि "कृज्जमि-" ॥ (उणा- २८८) ॥ इति कित् रः । षक्राणीत्यन्यः ॥ २ ॥

अमास्तु जलनिर्गमा ।

आम्बन्ति अमाः, अज निर्गच्छस्येभिरिति निर्गमा अजपया ॥ १ ॥

परिवाहा जलोच्छ्वासा

जलं प्रवृत्त परिवाहति मैर्निर्गममार्गैस्ते परिवाहाः "षठ्मुपसर्गस्य-"
॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति शीर्षत्वे परीवाहाः ॥ १ ॥ जल प्रवृत्तमुच्छ्वासिति मैस्ते
जलोच्छ्वासाः ॥ २ ॥

कूपकास्तु विदारका ॥ १५४ ॥

कूपप्रतिहतय कूपकः घृच्छजघादौ हि अकार्यं गर्ता कियन्ते, यत् कासः-
विदारकं कूपकानाहुः ॥ १ ॥ विदारयन्ति क्तां विदारका ॥ २ ॥ १५४ ॥

प्रणाली जलमार्गै

प्रणाल्यस्मिन्मोऽजया प्रणाली त्रिभिन्नः, जलनिर्गममार्गो मकरमुखाद्विस्तत्र ॥ १ ॥

अथ पान कुम्भा च सारणि ।

पीयते इत्यादिभिरनेन पानम् ॥ १ ॥ कोष्ठति संस्त्राजस्यमसा कुम्भा ॥ २ ॥
सरति अस्मनया सरणि "कृत्स्व-" ॥ (उणा- ६३८) ॥ इत्यभिः, वाहुल-
कशीर्षत्वे सारणि ज्ञीक्षिन्नः ॥ ३ ॥

शेषवात्र- मीका तु सारणी ॥

सिकता बालुका

'सिकिः सौत्र' सिक्यन्ते सिकता "पृथिराडिज्-" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति किरत्, स्त्रीलिङ्गो वा यहुवचनान्तोऽय मद्वाचाम- "वा तु अलौकाप्सरसः सिकता-सुमन समाः" (लिङ्गा० २६) इति ॥ १ ॥ बलन्ते बालुका "कञ्चुक्-" ॥ (उणा- ५७) ॥ इत्युक्ते निपात्यते । सिकतानां पृथ्वीकामिक्रवेऽपि नयत्प्रभूतत्वात्प- कायमध्ये पाठ ॥ २ ॥

विन्दौ पृषत् पृषतविभ्रुपः ॥ १५५ ॥

'विदु अण्यवे' विन्दति विन्दुः पुस्त्रिज् "मृमृगु-" ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु, तत्र ॥ १ ॥ पर्यति सिष्यति पृषत् झीबलिङ्गः "हृदिहृदि-" ॥ (उणा- ८८४) ॥ इति किरत् ॥ २ ॥ "पृथिराडिज्-" ॥ (उणा- २०८) इति किरते पृषत् ॥ ३ ॥ विरुद् मुप्यतेऽनया विभ्रुद् "कुत्सपदादि-" ५ । ३ । ११४ ॥ इति किरप्, विगत प्रोपोऽस्या इति वा ॥ ४ ॥ ॥ १५५ ॥

जम्बाले चिकिलौ पङ्क फर्द्धमश्च निपद्वर ।

शाद्य

आयते जमति मसते वा जम्बालः, पुक्लीबलिङ्ग "चारवास-" ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याळे निपात्यते ॥ १ ॥ अयतीति चिकिलः "स्याण्डल-" (उणा- ४८४) ॥ इतीळे निपात्यते ॥ २ ॥ पठ्यते विस्तार्यते जाळेन पङ्क पुक्लीबलिङ्ग, घमि न्यङ्कटादित्वात् कञ्बम् ॥ ३ ॥ कयति निष्पीडित कयमः "वृषप्रथि-" ॥ (उणा- १४७) ॥ इत्यमः ॥ ४ ॥ निषीदस्मस्मिनिपद्वरः "कृगुषु-" ॥ (उणा- ४४१) ॥ इति रद् ॥ ५ ॥ शीर्यतेऽस्मिन् शाद्य विस्त्रका देसा संस्कृतेऽपि ॥ ६ ॥

हिरण्यबाहुस्तु शोण

हिरण्यं बहति हिरण्यबाहुः "मिबहि-" ॥ (उणा- ७२६) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ शोणजस्त्वात् शोषः ॥ २ ॥

नदे पुनर्वह ॥ १५६ ॥

मिथ उदुध्य सरस्वाश्च

नदति नदः, तत्र ॥ १ ॥ बहति बह ॥ २ ॥ ॥ १५६ ॥ मिनति कृत्वा नीति मिथः ॥ ३ ॥ उज्जात्युदकमुदध्यः "कृप्यमिथोदध्य-" ॥ ५ । १ । ३९ ॥ इति क्वपि साधुः ॥ ४ ॥ सरः प्रसरणमस्त्वस्य सरस्वान् ॥ ५ ॥

द्रहोऽगाधजलो ह्रद ।

ह्रदति ह्रद, पृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अगाध जलमस्मिन् अगाधजलः ॥ २ ॥ ह्रदति ह्रदः, पृपोदरादित्वात् ह्रद ॥ ३ ॥

कूप स्यादुदपानोऽन्धु प्रहि

श्रौति प्रतिघन्देन कूपः पुष्पीलिङ्गः "पुसुङ्ग-" ॥ (उपा २९७) ॥ इति प ऊर्त्वं च,
 कुस्तिता श्रोत्रां भायोऽत्रेति वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ उदकं पीयतेऽस्मिन् उदपान
 पुष्पीलिङ्गः "नाम्नुत्तरपदस्य च" ॥ ३ । २ । १०७ ॥ इत्युदादेश ॥ २ ॥
 अन्वयस्यन्तु "धृमृत्-" ॥ (उपा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ ३ ॥ अहरति प्रहि-
 "नीषीप्रदृभ्यो द्वित्" ॥ (उपा- ६१६) ॥ इति इ, पुंलिङ्गावेती ॥ ४ ॥

नेमी तु तन्त्रिका ॥ १५७ ॥

पीयते अस्मन्नेना नेमि श्रौतिङ्ग ॥ १ ॥ तस्य कूपस्यान्ते रज्ज्वादिपारम्पार्ये
 भ्यस्य दाह त्रिका तन्त्रिका ॥ २ ॥ ॥ १५७ ॥

नान्दीमुखो नान्दीपटो बीनाहो मुखबन्धने ।

मान्या इव मुखमस्य नान्दीमुखः ॥ १ ॥ माम्बीष पठति नान्दीपटः ॥ २ ॥
 कूपस्योर्ध्वे इहकाभिर्बिनद्वये बीनाह पुंलीलिङ्गः यद्वैभयम्ती- 'बीनाहमक्षियाम्' ।
 "यभ्युपसर्गस्य" ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति दीर्घ ॥ ३ ॥ कूपस्य मुख बन्धतेऽनेन
 मुखबन्धनं, तत्र ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपे

आहवन्ते पञ्च पानाय अस्मिन्निन्माहाव "आहावो निपानम्" ॥ ५ । ३ ।
 ४४ ॥ इत्यादि निपात्यते ॥ १ ॥ नितरां विबन्धयत्र निपान पुष्पीलिङ्गः । कूपस्य
 धमीये शिखरिबर्धं पञ्चपानार्थं कूपोद्भूताम्मुत्पानम्, तत्र ॥ २ ॥

अत्र दीर्घिका ॥ १५८ ॥

वापी स्यात्

दीर्घेव दीर्घिका ॥ १ ॥ ॥ १५८ ॥ उच्यतेऽस्यां पद्यादि वापिः "अमि
 षमि-" ॥ (उपा-६१८) ॥ इति षिदिः, ष्यां वापी ॥ २ ॥

क्षुद्रकूपे तु चुरी चुण्डी च शूतकः ।

शोरति चुरि "नाम्नुपानस्य-" ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति क, उपां चुरी ॥ १ ॥
 अमस्याचमस्यस्यां चुण्डी ' अमेकस्यात् " (उपा- ६३२) ॥ इति षि- उपां
 चुण्डी ॥ २ ॥ शोरति शूतकः "कीचक-" ॥ (उपा- ३३) ॥ इत्येके निपात्यते
 ॥ ३ ॥

उद्घट्टिक घटीयन्त्र

उद्घट्टयति प्रकाशयन्नाम्न उद्घट्टकम्, उद्घाटनमपि । ऊर्ध्वे इत्यतेऽनेनेत्युद्घाट

नमिति कौटिल्य ॥ १ ॥ घटीनां यन्त्रं पथ्यो यन्म्यन्तेऽप्रेति वा घटीयन्त्रं माला-
स्य येन कृपादेर्बलमूर्ध्वं वाद्यते ॥ २ ॥

पादावर्तोऽरघट्टक ॥ १५९ ॥

पादाभ्यामावर्त्यते भ्रम्यते पादावर्तः ॥ १ ॥ अरान् घट्टवति, अर घट्टपन्ते
ऽप्रेति वा अरघट्ट, केऽरघट्टकः ॥ २ ॥ १५९ ॥

अखात तु देवखात

न खातमखात नागादिकुण्डमकृश्रिमम् ॥ १ ॥ देवैरिव खात देवखातम् ॥ २ ॥

पुष्करिण्यां तु खातकम् ।

पुष्करमस्त्रस्यां पुष्करिणी तडागिका "पुष्करादेदेशि" ॥ ७ । २ । ७० ॥
इतीन्, तत्र ॥ १ ॥ खन्यते खात द्रुखं खात खातकम् ॥ २ ॥

पद्माकरमन्तडाग स्यात् कासार सरसी सरः ॥ १६० ॥

पद्मानामाकरः पद्माकर, योग्यत्वात् ॥ १ ॥ साम्यते अलमस्मिस्तडाग । तडे
राग तडाग इत्यपर । तदन्यकति तटाक इत्यपरे । "कासक शब्दकुत्सामाम्"
इति दन्त्यान्तः, कासन्ते यकादयोऽत्र कासारः पुंस्त्रीबलिङ्गौ "अग्यङि-" ॥
(उणा-४०५) ॥ इत्यार क्मासरत्वेति वा ॥ २ ॥ ३ ॥ सरतिर्बलमत्र "अस्" ॥
(उणा-९५२) इत्यसि स्त्रीलिङ्गे गौरादिवात् ङीष् सारसी, कर्त्तव्ये तु सरः । वा
अस्पतिस्तु-"कासारस्त्वल्पसारसि सरसी तु महासरः" इति विशेषमाह ॥ ४ ॥ ५ ॥ १६० ॥

वेक्षन्तः पल्लवलोऽल्प

विशन्ति मखन्मस्मिन् वेक्षन्तः "जुविक्षिभ्याम्" ॥ (उणा-२१९) ॥
इक्षन्तः ॥ १ ॥ 'पल्ल गतौ' पत्यते पल्लव पुंस्त्रीबलिङ्ग "शामिकमि-" ॥
(उणा-४९९) ॥ इति बल । तल्लो वेक्ष्यां सस्त्वोऽपि ॥ २ ॥

परित्वा खेयस्वातिके ।

परिखन्यते परित्वा 'कषित्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति क ॥ १ ॥
खन्यते खेयम् "खेयस्युयोये" ॥ ५ । १ । ३८ ॥ इति साधुः ॥ २ ॥ स्तौव वा
तिक्ता दुर्गविष्टनहेत् ॥ ३ ॥

स्यादालवालमावालमावाप स्नानर्क च स ॥ १६१ ॥

आह्वयते खन्यते आहवालः पुंस्त्रीबलिङ्गः "चारवाल-" ॥ (उणा-४८०) ॥
इत्यासे निपासते ॥ १ ॥ आहवले बहिर्निर्गमादम्भोऽत्र आवालः स्त्रीबलिङ्गः । व्या
डिस्तु-"आवालो अल्पिण्डिल" इति पुलिङ्गमाह ॥ २ ॥ आ तप्यतेऽम्भोऽस्मिन्ना
वापः ॥ ३ ॥ इत्येकैर्बर्षं द्रवतोऽम्मसः स्थान स्थानकम्, यदाहुः-आहवालं विदुर्धारा
धारर्षं द्रवतोऽम्मस ॥ ४ ॥ १६१ ॥

आधारस्त्वम्मसां बन्ध

आग्नियन्तेऽम्मासि अस्मिभाभारः क्षेत्रादिसेकार्यं यत्राम्ना सचीमते सोऽ-
म्मसां बन्ध ॥ १ ॥

निर्झरस्तु झर सरि ।

उस्र स्रव प्रस्रवर्णं

निर्झयति झीर्देति च अस्मन्न निझरः, झरः ॥ १ ॥ २ ॥ सरति सरि झीसिङ्गः
“स्रोत्र्य इ” ॥ (उणा-६०६) ॥ ३ ॥ उनति उस्र “अजिरिदि” ॥ (उणा-
५६०) ॥ इति क्वि सः पुस्वयम् । वाचस्पतिस्तु झरः झी निझरो झरः उस्रस्वशी’
इति कस्तीबऽप्याह ॥ ४ ॥ स्रवति स्रव ॥ ५ ॥ प्रस्रवन्स्वनेन गिरयः प्रस्रवणम् ॥ ६ ॥

जलाधारा जलाशया ॥ १६२ ॥

जलानामाधारा जलमाधारा सामान्येन आप्यादय ॥ १ ॥ जलानामाधरो
हृदयमेवा जलशया, जलमाधरेते एषु वा ॥ २ ॥ १६३ ॥

॥ अमाप्तोऽयमपूजय ॥

ठेज-कायमाह—

बहिर्बृहद्मानु हिरण्यरेतसौ

घनञ्जयो हव्यहविर्हुताशन ।

कूपीटयोनिर्दमुना विरोचना-

ऽऽशुशुक्षणी छागरभस्तनूनपात् ॥ १६३ ॥

कुशानु-वैश्वानर-शीतिहोत्रा

वृषाकपि पावक-चित्रमानू ।

अपिस घूमध्वज-कृष्णवर्मा

ऽर्चिष्मत् शमीगर्भ-तमोम-शुक्रा ॥ १६४ ॥

शोचिष्केस शुचि-हुतवहो पर्भुघा सप्तमन्त्र-

ज्वालासिद्धो ज्वलन-क्षिस्त्रिनौ जागृषिर्जातवेदा ।

बहिं शुष्मा-ऽनिलसस्र-भसू रोहिताश्वा-ऽऽभयाद्यौ

बहिर्ज्योतिर्देहन-बहुलौ हव्यवाहोऽनलोऽग्नि ॥ १६५ ॥

विमावसु सप्तो-दक्षिच

(बहति तेजो बहि “ बीयुसुवअगिन्म्यः- ” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति निः

॥ १ ॥ बृहन्तो मानवो रश्मयोऽस्य बृहद्भ्रातु ॥ २ ॥ हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्य
 रेतोः, यद् स्मृतिः- "अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णम्" इति ॥३॥ घन जयति घनञ्जयः
 ॥ ४ ॥ ह्यम् हविर्दुतं चाऽऽनाति ह्य्माशनः, हविरशनः, हुताशनः, मन्वा
 दित्वादनः, यौगिकत्वाद् ह्य्यमुग् इत्यादय ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कृपीटस्वाम्मसो
 योनिर्भूमजत्वाद् मेघानां, कृपीटयोनिः । "कृपीट मोनिरस्स" इत्येके, यदाहु- "अद्भ्यो
 ऽग्निर्भ्रमणं क्षत्रमद्भ्यो सोहमुत्थितम्" ॥८॥ दाम्यति दम्ना, दमेक्षसूनसौ,
 दम्ना अपि ॥ ९ ॥ विरोचते विरोचन ॥ १० ॥ आद्योऽभिच्छति आद्यशुक्तिः
 "आद्यः कृद्दृष्टोः सनः" ॥ (उणा-६४३) ॥ इक्ष्णो साधुः ॥ ११ ॥ सागो
 रयोऽस्य प्यागरयः ॥ १२ ॥ तनू म पातयति तनूनपात्, देहघतृत्वात्; नखादित्वात्
 साधु ॥ १३ ॥ ॥ १६३ ॥ कृष्मति दाह्याभावे कृष्णात् ' कृष्वेरानुक्' ॥
 (उणा-७९४) ॥ १४ ॥ विश्वामरस्यापस्व वैश्वानर, विश्वादित्वाद् ॥ १५ ॥
 वीतयोऽस्वा होत्र ह्य्यमस्य वीतिहोत्र ॥ १६ ॥ कुपेण चमेण अकृति कृपाकपि,
 कुपेण तेजसा आकम्पते वा ॥ १७ ॥ पुनाति पावकः ॥ १८ ॥ चित्रा नाना मानव
 कान्तवोऽस्य चित्रमात्र ॥ १९ ॥ अपां पित्त सारमपित्तम् ॥ २० ॥ धूमो र्वजो
 ऽस्य धूमप्वजः ॥ २१ ॥ कृष्णो धूमो बर्माऽस्य कृष्णबर्मा ॥ २२ ॥ अर्थापि
 विद्यन्तेऽस्वार्धिष्मान् ॥ २३ ॥ शम्मा गर्भं शमीगर्भं; यद् कालिदासः- "शमी
 मिवाभ्यन्तरर्त्तानपावकाम्" इति ॥२४॥ तमो हन्ति तमोऽपः ॥ २५ ॥ शुक्र तेजो
 ऽस्यस्य शुक्रः, अत्रादित्वात् ॥ २६ ॥ १६४ ॥ शोर्थापि ज्वालाः केसा अस्य
 शोर्थापिः ॥ २७ ॥ शुभि, शोधकत्वात् ॥ २८ ॥ हुत वहति हुतवह, सिद्धा
 दित्वाद् ॥ २९ ॥ उपसि रात्रौ सुष्यते उष्यथ "वाऽर्हर्षसादय" ॥ १ ।
 ३ । ५८ ॥ इति साधुः ॥ ३० ॥ सप्त-मन्त्र-ज्वालासन्देभ्य परे जिह्वः सप्त-
 जिह्वा अस्य सप्तजिह्वः, यदाहुः-

"भवति हिरण्या कृत्वा रक्षाकृष्णा वसुप्रभा कन्या ।

रक्षा बहुस्येति सप्त सप्तार्चिषां जिह्वा ॥ १ ॥"

मन्त्र एव जिह्वा अस्य मन्त्रजिह्व, ज्वाला जिह्वाऽस्य ज्वालाजिह्व ॥३१॥३२॥
 ॥ ३३ ॥ ज्वलति इत्येवञ्चीभो ज्वलनः "भूपाक्यार्थ-"
 ॥ ५ । २ । ४२ ॥ इत्यनः ॥ ३४ ॥ शिखा सन्धस्य शिखी ॥ ३५ ॥ जागति धार्युना जाग्रुभि,
 "जुगृह्स्तु-" ॥ (उणा-७०५) ॥ इति हिर् पि ॥ ३६ ॥ जाते विपते
 जातवदा "अस्" ॥ (उणा-९५९) ॥ इक्ष्णु, जाता वेदा अस्मादिति वा धृपोवरादि
 त्वात् ॥ ३७ ॥ बर्हिर्दमे शुष्म बस्मस्य बर्हि शुष्मा । बर्हेते बर्धते बर्हिर्दिति व्यस्तम्,
 यथा 'बर्हिर्मुखा दवा' शुष्मस्येन शुष्मा यथा- शुष्मणि प्रजयनामिससृते" इति
 बर्हिर्दक इक्ष्मरसाहा, यथा 'दशां बर्हिणो बर्हिर्दक' इति ॥३८॥ अनिकः सखाऽस्य
 अनिकसखा ॥ ३९ ॥ वसन्ति देवा अस्मिन् वसुः ॥ ४० ॥ रोहिताक्यो मृगोऽभो

बाहनमस्य रोहिताश्वः ॥ ४१ ॥ आध्रयमारमस्वानमभाति आध्रयाश्व आध्रय
माधारमभास्याध्रयाश इक्ष्वके ॥ ४२ ॥ बर्हिपो दर्मा ज्योतिरस्य बर्हिज्योतिः
॥ ४३ ॥ दहति दहनः ॥ ४४ ॥ बंहते बधते बहुल- “स्वाबहि-” ॥ (उपा-
४८६) ॥ इत्युत्थे महृक् च ॥ ४५ ॥ हर्म्यं बहात हर्म्यबाहः ॥ ४६ ॥ अनिखने
न शोक इत्यनलः “मृदिकन्दि-” ॥ (उपा- ४६५) ॥ इक्षलः ॥ ४७ ॥
अगस्यूर्ध्वं याति अग्निः “बीमु-” ॥ (उपा- ६७७) ॥ इति नि ॥ ४८ ॥
॥ १६५ ॥ । बभ्रुव बभ्रु धनमस्य विभावसु ॥ ४९ ॥ सप्त ऊर्ध्वार्थं अर्धियोऽस्य
सप्तार्धिः, उदर्धिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ एते पुच्छिन्ना । अप्यित नपुसकम् ।

शेषधात्र-

अमो बभ्रुव दीप्र समस्तमुक् ।
पर्वरीकः वक्षियासिः पृथुपसुरिराशिरः ॥
शुभुराणः पूवाकुञ्ज कुवाकुईबना हविः ।
पृताबिर्नाभिकेतथ प्रथे बभतिरवतिः ॥
मुत्रिमरवपीबौषा स्निः पवनबाहनः ॥

स्वाहाऽग्नायी प्रियाऽस्य च ।

अस्य वहेः प्रिवा सुष्ठु आह्वयन्ते देवा अनया स्नाहा, पृथोदरादित्वात्, सुष्ठु
आह वृते देवान् अस्त्रिगनयेति वा, स्नाहेऽस्त्रियमपि ॥ १ ॥ अग्नेर्मायाऽग्नायी
‘पूतकमुक्त्वाकप्यमि-’ ॥ २ । ४ । ६० ॥ इति डी, ऐकारब्रह्मस्य ॥ २ ॥

और्ध्वं सवर्षकोऽञ्ज्यमिर्वाडनो बडवामुक् ॥ १६६ ॥

ऊर्ध्वस्यापक्षमौर्ध्वः, विदादित्वात् अम् दधीविमुनोः पिप्पलावस्य धरुद्रवत्वादिति
वा । बडवमवान्मात्रा ऊर्ध्वगोपितत्वादिल्लेके ॥ १ ॥ संवत्स्यति सवर्षकः ॥ २ ॥
अध्वेऽस्त्रिमरञ्ज्यगिः ॥ ३ ॥ बडवाया अपत्यं बाडवः “ बाडवेयो वृषे ”
॥ ६ । १ । ८५ ॥ इत्यत्र निमसादेयन् न भवति ॥ ४ ॥ बडवाया इव मुक्त्वामस्य
बडवामुक् ॥ ५ ॥ १६६ ॥

दधो दावो धनवहि

दुनोति बन्वान् दवाः, अन् “ वा ऊर्ध्वदि ” ॥ ५ । १ । ६२ ॥ इति
वे दावः ॥ २ ॥ धनस्य बहिर्धनवहि ॥ ३ ॥

मेघवहिरिरम्मद ।

मेघस्य बहिर्मेघवहिः ॥ १ ॥ इत्वा कथेन माद्यतीरम्मदः “ इरम्मदः ”
॥ ५ । १ । १२७ ॥ इति अस्ति निपात्यते ॥ २ ॥

छागणस्तु करीषाग्नि

छगणस्याम छागण ॥ १ ॥ करीपस्याग्नि करीपाग्निः ॥ २ ॥

कुकूलस्तु तुपानल ॥ १६७ ॥

कूमते कुकूलः पुष्पीलिङ्ग 'दुकूलकुकूल-' ॥ (उणा-४९१) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ तुषाणामनलस्तुपानल ॥ २ ॥ १६७ ॥

सताप सज्वर

सतापयति सन्ताप ॥ १ ॥ सज्वरयति सज्वर ॥ २ ॥

वाप्य ऊष्मा

वाधते वाध्यः पुक्सीवलिङ्ग "शादिवाभि" ॥ (उणा-२९९) ॥ इति प, पत्व व ॥ १ ॥ ऊयति रुन्त्यूष्मा पुंलिङ्गः "मन्" ॥ (उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥

जिह्वा स्युरर्चिचप ।

अग्नेरर्चिपः श्लेढि हव्यमभिर्जिह्वा ॥ १ ॥

हेति फीला शिखा ज्वालाचि

हिनोक्षनया हेति "साविहेति-" ॥ ५ । ३ । ९४ ॥ इति फौ निपात्यते ॥ १ ॥ कीरुति कीला पुंस्त्रीलिङ्गः ॥ २ ॥ श्यति शीखा ॥ ३ ॥ ज्वसति ज्वाला पुष्पीलिङ्ग ज्वसादिस्थात् षः ॥ ४ ॥ अर्च्यतेऽर्चिः स्त्रीवस्त्रीलिङ्ग 'रुष्यर्चि-' ॥ (उणा-९८९) ॥ इतीम् ॥ ५ ॥

उलक्का महत्पसौ ॥ १६८ ॥

असौ ज्वाला महती उलक्षायति, ज्वसतीति वा "निष्कदुरुष्क" ॥ (उणा-९६) ॥ इति के निपात्यते ॥ १ ॥ १६८ ॥

स्फुलिङ्गोऽग्निक्षण

स्फुलति सभिनोति स्फुलिङ्ग, त्रिलिङ्गः "स्फुलिकति-" ॥ (उणा-१०२) ॥ इतीङ्गम् । आतावपि क्षिमा न स्त्री, रुन्दरावत् ॥ १ ॥

अलातज्वालिका

अस्यतस्म ज्वाला अलातज्वाला 'उल दाहे' सौत्रस्य, ज्वसतेवा "निष्क-मुष्क-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपातनाबुष्का ॥ १ ॥

अलातमुल्मुकम् ।

असति दीप्सा मण्डमललात् "कूडकति-" ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यातक् ॥ १ ॥ ज्वसतमुल्मुक 'कड्मुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ २ ॥

धूम स्याद्वायुवाहोऽग्निवाहो वह्नकेतनम् ॥ १६९ ॥

अम्भसू करमालश्च स्तरीर्जीमूतवाक्षपि ।

धुनाति धूमः “विलिभिसि-” ॥ (उणा- १४०) ॥ इति किद् मः ॥ १ ॥
वायुना उह्यते वाक्षपे वायुवाह ॥ २ ॥ अग्निना उह्यतऽग्निवाह ॥ ३ ॥ वह्नस्य केतनं
प्वजो वह्नकेतनम् ॥ ४ ॥ १६९ ॥ अम्भसूत धूमनत्वाद् मथानामम्भसूः
॥ ५ ॥ क्षयत वायुना करमालः ‘वात्वाल-’ ॥ (उणा- ४८०) ॥ इत्याद्ये
निपात्यते ॥ ६ ॥ घुनाति च स्तरीः स्त्रीलिङ्ग ‘तुस्तुनन्त्रि-’ ॥ (उणा-
७११) ॥ इति ई ॥ ७ ॥ जीमूत वहति जीमूतवाही ॥ ८ ॥

तडिदैरवती विद्युच्चला क्षम्पाऽचिरप्रभा ॥ १७० ॥

आकालिकी शतहृदा चम्बला चपलाऽग्निः ।

सौवामनी क्षणिका च हृदिनी जलवालिका ॥ १७१ ॥

ताडयति तडित् ‘हृद्यहृदि’ ॥ (उणा- ८८७) ॥ इतीत्, स्त्रीलिङ्गोऽयम्
॥ १ ॥ ऐरावतोऽन्नगो गजस्तस्य स्त्री ऐरावती, इरावति मधे समुद्रे वा भवेति वा ॥ २ ॥
विद्योतते विद्युत् स्त्रीलिङ्गः ॥ ३ ॥ चम्बति चम्ब ॥ ४ ॥ क्षाम्यति क्षम्पा “भापा
क्षमि-” ॥ (उणा- २९६) ॥ इति ष क्ष पिवतीति वा । दन्ध्यादिरयमिति
प्राच्याः स पिवति मायनं तेज इति म्याक्यम् ॥ ५ ॥ न चिर प्रभाऽस्य अक्षि-
रप्रभा, क्षणप्रभाऽपि ॥ ६ ॥ १७० ॥ आकालमुत्पत्तिकालं यावद् भवति आका-
लिकी क्षणिकश्चत् ‘आकालिकमिफभाद्यन्ते ॥ ६ । ४ । १२८ ॥ इति इकन्
॥ ७ ॥ शतहृदोऽग्निरस्त्रास्त्राः शतहृदा वाड्यज्योतिष्श्चात् अन्नादित्वाद्, शतभा
हृदते वा शृपोदरादित्वाद् हृत् ॥ ८ ॥ चम्बला, चपला, अस्त्रेर्मात् ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ अस्त्युतेऽग्निः पुस्त्रीलिङ्ग “सविद्युति-” ॥ (उणा- ६८०) ॥
इक्षानिः ॥ ११ ॥ सुवाम्ना पवतेन एकविद् सौवामनी “वस्तुत्यविसि” ॥ ६ ।
१ । ११० ॥ इक्षन् ॥ १२ ॥ क्षणोऽस्त्रस्याः क्षणिका ॥ १३ ॥ हृदतेऽन्नद्वं
हृदिनी ॥ १४ ॥ जलेन वसति प्राणिति जलवालिका ॥ १५ ॥ १७१ ॥

॥ समाप्तोऽयं तैजःकाण्डः ॥

वायुकाण्डमाह—

वायु समीर-समिरौ पवना ऽऽशुगौ नम

श्वासो नमस्वद-ऽनिल-धसना समीरण ।

वातोऽहिकान्त पवमान-मरुत् प्रकम्पना

कम्पाक-निस्थगति-नान्धवहः प्रमञ्जना ॥ १७२ ॥

मातरिक्षा न्वगत्वाण पृषदस्यो महाबल, ।

मारुतः स्पर्शनो वैत्यदेव

वाति वायति वा द्रव्याणि वायुः “कृत्वापानि-” ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् ॥ १ ॥ समीरयति समीरः ॥ २ ॥ समेति समिर “ इण्पागभ्यां वा ” ॥ (उणा-३८९) ॥ इति किद् रः ॥ ३ ॥ पवते पवन ॥ ४ ॥ आशु गच्छति आशुगः ॥ ५ ॥ नमस श्वास इव नमःश्वासः ॥ ६ ॥ नमोऽस्त्यस्य नमस्वान् ॥ ७ ॥ अनन्त्यनेन अनित् “कृत्यनि” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतीठ, म निछति इति वा ॥ ८ ॥ श्वसन्त्यनेन श्वसन ॥ ९ ॥ समीरयति समीरण ॥ १० ॥ वाति वायति वा वात “दम्यमि-” ॥ (उणा- २००) ॥ इति सः ॥ ११ ॥ अहिमिः काम्यते अहिकान्त ॥ १२ ॥ पवते पवमानः ॥ १३ ॥ म्रियन्ते क्षुद्रमन्तवोऽनेन मरुत्, स्र उठ् ॥ १४ ॥ प्रकम्पयति प्रकम्पयतः ॥ १५ ॥ कम्पाकृषिहमस्य कम्पाक ॥ १६ ॥ नित्यं गतिरस्य नित्यगति, सदागतिरपि ॥ १७ ॥ गन्धस्व बहो गन्धबहा, गन्धबहोऽपि ॥ १८ ॥ प्रमनक्ति प्रमठ्वन ॥ १९ ॥ १७२ ॥ मातरि खे श्वयति मातरिश्वा “श्वमातरिश्वन्-” (उणा- ९०२) इत्यनि निपात्बते ॥ २० ॥ जगतां प्राणो जगत्प्राण ॥ २१ ॥ पृषद् मृगबिषेयोऽसोऽस्य पृषदश्वः । पृषन्त्यम्बुक्रणा अश्वा अस्म इत्यन्ये ॥ २२ ॥ महद् बरुमस्य महाबलः ॥ २३ ॥ मरुदेव मारुत, प्रह्लादित्वादण् ॥ २४ ॥ सृष्टयति स्पर्शनः ॥ २५ ॥ दैत्यानां देवो दैत्यदेवः ॥ २६ ॥ एते सुंलिङ्गा ॥

शेषपत्र-

वायौ सुराख्य- प्राण संवृतो जलमूषण ।

ह्यपिबहो स्मेरुपटः पथिमोत्तरदिक्पति ॥ १ ॥

अह्वतिः क्षिपनुर्माक्यां पञ्चप्रहरणखल ।

शीतलो जलकान्तारो भेषारि स्रमरोऽपि च ॥ २ ॥

क्षन्ध्वा स वृष्टियुक् ॥ १७३ ॥

स वायु ईष्टया युक्तः ‘समू अदने’ क्षमतीव क्षन्ध्वा, “क्षमेर्भं” ॥ (उणा १३७) ॥ १ ॥ १७३ ॥

प्राणो नासाग्रहृत्पामिपादाङ्गुष्ठान्तगोचर ।

प्रकर्षेणानयति प्राण “कृचिद्” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति कः, प्रसरणेन अनिरत्यनेन वा नासाग्र हृदय नामि पादाङ्गुष्ठान्तस्थ गोचरो अस्य स तथा ॥ १ ॥

अपानः पवनो मन्यापृष्टपृष्ठान्तपार्श्विग ॥ १७४ ॥

मूत्रपुरीयगर्भादीनपानयत्यपानः, अपसरणेन अनिरत्यनेन वा । मध्ये प्रीवापधा द्वागौ, पृष्ठं तदधोभाग, पृष्ठान्तो गुद, पार्श्वौ पादपश्चाद्भागौ तेषु गच्छति स स तथा ॥ १ ॥ १७४ ॥

समान सन्धिह्रस्वाभिपु

अभितपीताहारपरिजतिमेव रसं तत्र तत्र स्थाने समद्रुक्तामा समन्ततो नम
तीति समानः, पुक्लीबलिङ्ग, समन्तादनित्यनेन वा, सर्वसम्बन्धु इत्ये नाभाब
स्थानमस्येति ॥ १ ॥

उदानो हृच्छिरोऽन्तरे ।

रसादीनूर्ध्वं समन्ततो नमति इत्युदान ऊर्ध्वमनित्यनेन वा इत्ये चिरुवि
अनयोरन्तरे दृष्टे तान्नुनि भूमभ्ये व स्थानमस्येति मन्बोचाम योगशास्त्रे—

रक्षो हृत्-कृष्ट-तान्त-भू-मध्ये मूर्धमि सस्थितः ।

उदानो वश्यतां मेयो गत्यागतिविज्ञेयत ॥ १ ॥' इति ।

सर्वत्वग्वृत्तिको व्यान

सर्वतः सर्वस्यां त्ववि वृत्तिरस्य सर्वत्वग्वृत्तिकः, व्यामयति व्याप्नोति व्यामः
व्याप्सा अनित्यनेन वा ॥ १ ॥

उपसहारमाह—

इत्यङ्गे पञ्च वायव ॥ १७५ ॥

इति समाप्तौ अहो शरीरे प्राणादयः पञ्च वायवः स्युः ॥ १७५ ॥

समाप्तोऽन वायुकायः ॥

वनस्पतिक्रयमाह—

अरप्यमटवी सत्रं धार्क्षं च गहन शयः ।

फान्तार विपिन कक्ष स्यात् षण्ड कानन वनम् ॥ १७६ ॥

दधो वाय

इयति आम्यन्ति अस्मिन्नरप्य पुंस्त्रीबलिङ्ग "वाप्रात्रि—" ॥ (उपा- ३७९) ॥
इत्यस्य महस्त्वविषयामां दु अरप्यानी ॥ १ ॥ अटम्भस्यामटविः "छविच्छवि-"
॥ (उपा- ७०६) ॥ इति शौ निपास्यते, उपामटवी ॥ २ ॥ सौदम्भस्य सत्रं
"हुयामा—" ॥ (उपा- ४५१) ॥ इति त्रः ॥ ३ ॥ इया अत्र सन्ति वायम्
पयोस्तुनादित्वादन् ॥ ४ ॥ गाह्यते गहन "विदन-" ॥ (उपा- २७५) ॥
इत्ये निपास्यते ॥ ५ ॥ शयति हिमस्ति शय ॥ ६ ॥ काम्यते कान्तारं पुंस्त्रीब
लिङ्ग "द्वारशुद्धार—" ॥ (उपा- ४११) ॥ इत्योर निपास्यते ॥ ७ ॥ विपन्ते
मयेन अत्र विपिनं 'विपिनात्रि-' ॥ (उपा- २८४) ॥ इतीने निपास्यते
॥ ८ ॥ कवति कक्षः 'माबाबहि-' ॥ (उपा- ५६४) ॥ इति सः ॥ ९ ॥ सन्त्यते
सेभ्यते पञ्च पुक्लीबलिङ्गः, बाहुककात् सत्वामाये 'पञ्चमाहः' ॥ (उपा- १६८) ॥

इति ४ ॥ १० ॥ कन्यते गम्यतेऽस्मिन् कानन "विदन-" ॥ (उणा- २७५) ॥
इत्यने निपात्यते, कमनिष्पत्तिरिति वा ॥ ११ ॥ वन्यते वनं वपादिस्वादत् ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ दुनोति दव, दाव ॥ १४ ॥ १५ ॥

प्रस्तारस्तु तृणाटव्या ज्ञपोऽपि च ।

प्रस्थीमते प्रस्तारः ॥ १ ॥ तृणाटव्याऽऽयी तृणाटवी तस्याम् ॥ २ ॥ ज्ञपति
ज्ञपः ॥ ३ ॥

अपोपाम्या वन वेलमाराम कृत्रिमे वने ॥ १७७ ॥

अपोपाम्या परं वनं अपाट्टन वनमपवनम् ॥ १ ॥ उप समीपे वनमुपवनम्
॥ २ ॥ वेरति वेरम् ॥ ३ ॥ आरमन्ति अस्मिन्नाराम ॥ ४ ॥ कृत्रिम उत्पादिते
वने वृक्षसमूहे ॥ १७७ ॥

निष्कुटस्तु गृहाराम

कुटाद् गृहाद् निष्कान्तो निष्कुटः, गृहस्मारामो गृहाराम ॥ १ ॥

बाह्यारामस्तु पौरक ।

पुरस्य बाहिर्भूत आरामो बाह्याराम, पुरस्याम् पौर ॥ १ ॥

आक्रीड पुनरुद्यान

आक्रीडन्तेऽस्मिन्नाक्रीड ॥ १ ॥ उद्यान्वस्मिन् उद्यान राहा ओकैः सह
साधारण वनम् । पुष्पीभिरावेतौ ॥ २ ॥

राज्ञां त्वन्तं पुरोचितम् ॥ १७८ ॥

तदेव प्रमदवन

तदेव उद्यान राज्ञामन्तःपुरयोग्य प्रमदार्यं प्रमदानां वा वन प्रमदवनं "रूपा
सोर्गं ह्रस्वम्-" ॥ २ । ४ । ९ ॥ इति ह्रस्व ॥ १ ॥ १७८ ॥

अमात्यादेस्तु निष्कुटे ।

वाटी पुष्पाद् वृक्षाच्छासौ

अमात्यादेरादिष्वन्त्याद् गणिका-सार्धवाहादेर्निष्कुटे गृहोपवने धर्मते कष्टक
दिनिर्वेष्टयते वाटी त्रिलिङ्ग । पुष्पाच्छासौ वृक्षान्त्याद् असौ वाटीच्छब्दः पुष्पाणां
वृक्षाणां च वाटी पुष्पाटी, वृक्षवाटी ॥ १ ॥ २ ॥

क्षुद्रारामः प्रसीदिका ॥ १७९ ॥

क्षुद्रो रुपुराराम क्षुद्राराम, प्रसीदति मनोऽस्यां प्रसीदिका, वृषोदरादित्वात् ॥
१७९ ॥

वृक्षोज्ज शिखरी च शाखि-फलदावत्रिहरिद्वुर्मुने

जीर्णो द्वुर्विटपी कुट क्षितिरुह कारस्करो विष्टर ।

नन्धावर्त-करालिकौ तरु-वसू पर्णा पुलक्याक्षिप

साळा ज्जोकह-नाच्छ-पादप-नगा रूक्षाज्जमौ पुष्यद ॥१८०॥

वृक्ष्यते क्षिपते वृक्ष- 'अत्रिखि-'' ॥ (उणा-५६७) ॥ इति कित् स , वृक्षते
 वृषोति वा ॥ १ ॥ न गच्छस्य ॥ २ ॥ शिखरं शिरोऽस्त्वस्य शिखरी ॥ ३ ॥
 शाखाः सन्त्वस्य शाखा शिखादिस्वादिन् ॥ ४ ॥ फल ददाति फलद ॥ ५ ॥
 अयते अदिः 'तद्विबद्धि-' ॥ (उणा- ६९२) ॥ इति रिः ॥ ६ ॥ हरिं वर्णं
 द्रवति हरिद्रः, 'हरिपोत-' ॥ (उणा-७४५) ॥ इति डिवु ॥ ७ ॥ ह शाखा
 ऽस्त्वस्य हुमः 'द्युर्मे' ॥ ७१२३७ ॥ रिति म ॥ ८ ॥ जीर्णते जीर्णः 'इणुर्विधा-'
 ॥ (उणा- १८२) ॥ इति ण ॥ ९ ॥ द्रवति ह 'द्युर्भ्याम्' ॥ (उणा-
 ७४४) ॥ इति डिवुः ॥ १० ॥ विटपो विस्तारोऽस्मासि विटपी ॥ ११ ॥ कुट्टिः
 सौत्रः कोठति कुट्टः 'नाम्नुपास्व-' ॥ ५. १. ५४ ॥ इति क ॥ १२ ॥
 क्षितौ रोहति क्षितिच्छः, मूलविमुखादित्वात् कः यौगिकत्वात् कुञ्ज-महीरुहादय
 ॥ १३ ॥ कार करोति कारस्करः, वर्णैकादित्वात् साधु ॥ १४ ॥ विसृणोति
 विष्टर 'वे काः' ॥ २।३।२३ ॥ इति यत्वम् ॥ १५ ॥ मन्दी आवर्तोऽस्य
 नन्धावर्त ॥ १६ ॥ करालमुष्ण शिखरमस्त्वस्य करालिक ॥ १७ ॥ तरन्त्यापदम
 नेन तद 'मृसृत्-' ॥ (उणा- ७१६) ॥ इत्यु ॥ १८ ॥ वसन्ति पक्षिणोऽश्र
 वसु ॥ १९ ॥ पणानि सन्त्वस्य पर्णा ॥ २० ॥ पोषति पुरा विस्तार तमकति
 पुराक्षी ॥ २१ ॥ अद्भिभिर्मैले पिबस्यक्षिप, चरणपोऽपि ॥ २२ ॥ सस गतौ
 दन्त्यादि सत्यते सासः, सीयते वा भिन्नच्छमन्न-' ॥ (उणा- ४६४) ॥
 इति क निपादयते ॥ २३ ॥ अनिस्वम्भोभिरनोकह अनेरोकहः, अनस दाकटस्य
 अक गतिं हन्तीति निर्बन्धमादा ॥ २४ ॥ गन्वते गच्छ 'तुदिमदि-' ॥ (उणा-
 १२४) ॥ इति छच् ॥ २५ ॥ पार्श्वमैले पिबति पाक्षपः ॥ २६ ॥ न गच्छति
 नग 'नगोऽप्राभिनि वा' ॥ ३. २. १२७ ॥ इति साधुः ॥ २७ ॥ रूक्षमति
 रूक्ष ॥ २८ ॥ न गच्छति अगमः ॥ २९ ॥ पुण्यापि ददाति पुष्यदः । एते पुं
 सिद्धा ॥ ३० ॥ १८० ॥

शेषधात्र-

वृक्षे त्वारोहका स्कन्धी सीमिको हरितच्छदः ।

उदमन्तुषक्षिभूष ॥

कुञ्ज निकुञ्ज-कुडङ्गा स्थाने वृक्षैर्वृत्तान्तरे ।

कवन्तेऽस्मिन् कुञ्जः 'कुञ्ज- कुप्-कुर्जा व' ॥ (उणा- १२९) ॥ इति

अः ॥ १ ॥ एव निकुञ्ज । पुत्रीबलिहावेतौ ॥ २ ॥ कुट्टति कुट्टनः "पतितमि-"
॥ (उणा- १८) ॥ इत्यह , फुत्रादित्वाद् गुणामाव ॥ ३ ॥

पुष्पैस्तु फलवान् वृक्षो वानस्पत्य

पुष्पैर्हेतुमूर्तं फलवान् वृक्ष वनस्पतिरेव वानस्पत्य , भेदजादित्वाद् टपष्,
वनस्पतौ भव इत्यन्ये ॥ १ ॥

धिना तु तै ॥ १८१ ॥

फलवान् वनस्पति स्यात्

तै पुष्पैर्विना फलवान् वृक्ष वनस्पति, वनस्कादित्वाद् साधु ॥१॥१८१॥

फलावन्ध्य फलेग्रहि ।

फलेग्रहन्ध्य फलामि गृह्णाति फलेग्रहि "रमःफलेमसाद् ग्रहः" ॥ ५ । १ ।
१८ ॥ इति इ ॥ १ ॥

फलवन्ध्यस्त्वचकेशी

फलैर्ग्रन्थ फलवन्ध्य , नास्ति चकोऽप्यत्रापक शून्य तदीष्टेऽवकेशी ॥ १ ॥

फलवान् फलिन फली ॥ १८२ ॥

फलमस्त्रस्य फलवान्, मतुः ॥ १ ॥ "फलवहा-" ॥ ७ । २ । १३ ॥
इतीने फलिनः ॥ २ ॥ इति फल् ॥ ३ ॥ १८२ ॥

ओपधि स्यादौपधिश्च फलपाकावसानिका ।

ओपस्योपधिः, उवेरधिः, उपो धीयतेऽस्मामिति वा ॥ १ ॥ बाहुवकाद् वृद्धौ
ओपधिः । श्रीबलिहावेतौ ॥ २ ॥ फलस्य पाकोऽवसानमस्या फलपाकावसानिका ॥

क्षुपो ह्रस्वशिफा शास्त्र ।

क्षौति वक्ष्यमानः क्षुपो "क्षुत्तुपिपूभ्यः कित्" ॥ (उणा- ३७१) ॥ इति पः,
ह्रस्वाः शिफा षटा सास्त्राश्च मत्स्य स तथा ॥ १ ॥

प्रततिर्प्रततिर्लता ॥ १८३ ॥

वल्ली

प्रकृश्र्य ततिरस्या प्रतति ॥ १ ॥ अपादित्वाद् वत्से प्रतति, वृणोतीति वा
"वृणो प्रत व" ॥ (उणा- ६५५) ॥ इत्यमि श्रीबलिहावेतौ ॥ २ ॥ साति
लता "वृदिरतिङ्" ॥ (उणा- २०८) ॥ इति कित्त ॥ ३ ॥ १८३ ॥
वत्से सवृणोति वत्तिः "वदिपठि-" ॥ (उणा- ६०७) ॥ इति इः, उपां वत्सी
शुद्ध्यादिर्मौष्यादिश्च ॥ ४ ॥

अस्या तु प्रतानिन्या गुस्मिन्युलप-वीरुष ।

अस्यामिति कृत्यायाम्, प्रतानाऽस्त्वस्यां प्रतानिनी तस्याम् ॥ १ ॥ गुस्मोऽस्त्वस्या
गुस्मिनी ॥ २ ॥ वस्ते वेष्टते वक्ष्यः 'विष्टपोषप-' ॥ (उपा- ३०७) ॥
इक्षये विपास्यते ॥ ३ ॥ विरोहति वीरुष, वीरुषिङ्ग "वीरुन्त्यमोषौ" ॥ ४ ॥ १ ॥
१२१ ॥ इति षत्वे साधुः विरुण्डीति वा वाहुसकादीपः ॥ ४ ॥

स्यात् प्ररोहोऽङ्कुरोऽङ्कुरो रोहश्च

प्ररोहति प्ररोह ॥ १ ॥ अङ्कुरतेऽनेन इति अङ्कुरः "वाङ्मसि-" ॥ (उपा-
४२३) ॥ इक्षुरः, वाहुसकादीर्षत्वेऽङ्कुर, पुलिन्नावेतौ कक्षीवेऽपि वैचयन्ती,
यदाह- 'स्यादङ्कुरोऽङ्कुरोऽस्त्रिभौ' इति ॥ २ ॥ ३ ॥ रोहति रोह ॥ ४ ॥

स तु पर्वण ॥ १८४ ॥

समुत्थित स्याद् बलिर्ष

स तु अङ्कुरः पर्वणो प्रन्थेः समुत्थित- वसति प्राणिति बलिर्षं "बलेर्षिङ्ग"
॥ (उपा- ५३६) ॥ इतीधः ॥ १ ॥ ॥ १८४ ॥

द्विस्वा-शास्वा-छता समा ।

श्वति शिखा छासा "श्वतेरिष्व वा" ॥ (उपा- ८५) इति खे साधु,
शास्वति श्याप्नोतीति वा शासा ॥ १ ॥ २ ॥ स्मति छता ॥ ३ ॥

सासा शासा स्कन्धशासा

धीयते सासा दन्तवादिः ॥ १ ॥ श्यन्त्येनां शासा "शामाश्या-" ॥ (उपा-
४६२) ॥ इति छ, शास्वतीति वा उबसादिस्वात् षः तास्त्व्यादिरयम् ॥ २ ॥ स्क-
न्धाद् निःश्रुता शासा स्कन्धशासा ॥ ३ ॥

स्कन्ध प्रकाण्डमस्तकम् ॥ १८५ ॥

स्कन्धते स्कन्धः स्कन्धामिन्धा-" ॥ (उपा- २५१) ॥ इति ष, वाहु-
सकारस्य छक् ॥ १ ॥ १८५ ॥

मूलात् क्षास्वावभिर्गण्डिः प्रकाण्ड

मूलतः स्कन्धशास्वामवधीहृत्य वा षण्डिश्च स प्रकाम्यते प्रकाम्यो वृद्धनद्या
पुपुक्षीबलिङ्ग । अमरस्तु- 'अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्ध स्यात्' इति प्रकाण्ड-स्कन्धां गुस्मा-
यानाह ॥ १ ॥

अथ षटा शिफा ।

जटति अथ वृक्षादिमूळम् ॥ १ ॥ क्षिनोति वेत्तेऽपः श्यन्त्येनामिति वा शिफ

“शफकफ-” ॥ (उणा-३१६) ॥ इति के निपात्यते ॥ २ ॥

प्रकाण्डरहिते स्तम्भो विटपो गुल्म इत्यपि ॥ १८६ ॥

प्रकाण्डो गणिका तद्रहित चन्द्रिद्विधेये वृणमहायां वा, स्तम्भाति स्तम्भा
 “सुम्बस्तम्बादमः” ॥ (उणा-३२०) ॥ इति बे निपात्यते ॥ १ ॥ वेदति विटप
 “भुजिकृतिफुटि-” ॥ (उणा-३०५) इति क्विपः, गुहति गुल्म पुक्लीबलि-
 ज्ञावेत्तौ ॥ २ ॥ ३ ॥ १८६ ॥

शिरोनामात्र शिखर

शिरसो नामान्यस्य वृक्षादिप्रान्तस्य शिरोनाम शिरं पयायमिष्यर्थ ॥ १ ॥
 अगस्यमम् ॥ २ ॥ शाश्रति शिखर पुक्लीबलिज्ञः ॥ ३ ॥

मूल बुध्नोऽहिनाम च ।

मूलमति मूल वृक्षम्य, पुंस्त्रीबलिज्ञः ॥ १ ॥ बुध्नतेऽनेन बुध्न “धीणधीदी-” ॥
 (उणा-२६१) ॥ इति क्वि न ॥ २ ॥ अहिनामान्यस्त्रीहिनाम पावपर्याम
 मित्यर्थ ॥ २ ॥

सारो मज्जि

सरति सार सत्तै स्थिर-” ॥ ५१३१७ ॥ इति धम् ॥ १ ॥ मज्जति मज्जा,
 पुलिहस्तत्र ॥ २ ॥

त्वचि छल्ली चोर्चं वल्कं च बल्कलम् ॥ १८७ ॥

त्वचति त्वक् श्रीलिङ्ग तस्या, त्वचाऽपि ॥ १ ॥ छाद्यतेऽनया छद्यन्ध्येनामिति
 वा छल्ली “भिक्काच्छभक्त-” ॥ (उणा-४६४) ॥ इति स निपात्यते ॥ २ ॥ चन्वते
 चोर्चं “चमेहोचहचौ ॥ ” (उणा-१२२) ॥ इति ङोच ॥ ३ ॥ बल्कते छाद्यते
 ऽनेन बल्क “भीष्-” ॥ (उणा-२१) ॥ इति क्, “बलिपुये-” ॥ (उणा-४९६) ॥
 इति क्त्प्रत्यये वल्कलम् । पुक्लीबलिज्ञावेत्तौ ॥ ४ ॥ ५ ॥ १८७ ॥

स्याणौ सु भ्रुवफ शङ्कु

सिप्रतीति स्याणु पुक्लीबलिज्ञ “अभिस्या-” ॥ (उणा-७६८) ॥ इति ङुः
 तत्र ॥ १ ॥ भ्रुवति भ्रुवः, के भ्रुवक ॥ २ ॥ श्याम्यति पाङ्ग पुलिह “कैसीसामि-” ॥
 (उणा-७४९) ॥ इति कुः ॥ ३ ॥

काण्ठे दलिक-दारुणी ।

काण्ठे काण्ठ “वनिकभि-” ॥ (उणा-१६२) ॥ इति ठ, तत्र ॥ १ ॥
 दस्यो दलिक “काण्ठलि-” ॥ (उणा-३८) ॥ इतीकः ॥ २ ॥ दीयते दारु,
 पुक्लीबलिज्ञः “कृतापामि-” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युग ॥ ३ ॥

निष्कृह कोटर

निष्कृहते निष्कृह ॥ १ ॥ कुट्यति कोटर वृक्षगतं पुंस्त्रीबलिङ्ग "कृच्छ्र-
षट्ठि-" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरे बाहुलकाद् गुण ॥ २ ॥

मञ्जा मञ्जरिर्वल्लरिश्च सा ॥ १८८ ॥

'मञ्जि सौत्र' मञ्जति 'मञ्जा ॥ १ ॥ शूतादेनबोद्धिप् 'बहुल्म्' ॥
५११२ ॥ इत्यरौ मञ्जरि, स्त्रीलिङ्ग 'मञ्जिषट्ठि-" ॥ (उणा-३९७) ॥
इत्यरान्तात्तु बर्षा मञ्जरी ॥ २ ॥ मञ्जते मञ्जरिः स्त्रीलिङ्ग 'नदिवञ्जि-" ॥ (उणा-
६९८) ॥ इत्यरि ॥ ३ ॥ १८८ ॥

पत्र पलाश छवर्नं बर्हे पर्णं छदं दलम् ।

पतति पत्र पुक्कीबलिङ्ग "हुयामा-" ॥ (उणा- ४५१) ॥ इति त्र ॥ १ ॥
पसति पलाशं "पलेराश" ॥ (उणा- ५३३) ॥ २ ॥ छाद्यतेऽनेन छवर्नं
युजादिपाठात् भिन्नोऽभावपसेऽनद् ॥ ३ ॥ बर्हेने बर्हे पुक्कीबलिङ्ग ॥ ४ ॥
पृणाति पर्णं 'इणुर्विष्ठा-" ॥ (उणा- १८२) ॥ इति ण ॥ ५ ॥ छाद्यतेऽनेन
छदं 'पुनाम्नि-" ॥ ५ ॥ ३ ॥ १३० ॥ इति षे 'एकोपसर्गस्य-" ॥ ४ ॥
२ ॥ ३४ ॥ इति इत्स्वः दलति विधीयते दलम् । पुक्कीबलिङ्गादेवौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नवे तस्मिन् किसलय किसल पल्लव

तस्मिन् पत्रे नवे कसति किसलय "कसेरसादिरिष्यास्य" (उणा- १६८) ॥
इत्ययः ॥ १ ॥ 'मुरल्ल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्यले निपाठनात् किसलयम्
किञ्चित् सस्तीति वा प्रोपवरादित्वात् ॥ २ ॥ पल्ल गतौ पल्लति पल्लव पुक्कीब-
लिङ्गः "बलिषट्ठि-" ॥ (उणा- ५१२) ॥ इत्यय ॥ ३ ॥

अत्र तु ॥ १८९ ॥

नवे प्रवाल

अत्र किसलये नवे प्रवसति प्रवालः पुक्कीबलिङ्ग, ज्वलादित्वात् णः ॥ १ ॥
१८९ ॥

अस्य कोशी शुक्रा

अस्य प्रवालस्य, कुट्यति कोशी ॥ १ ॥ शाम्यति शुक्रा पुक्कीबलिङ्गः "कमि-
षमि-" ॥ (उणा- १०७) ॥ इति ङिङुङः ॥ २ ॥

मादिर्वल्लस्नसा । ।

मद्यतेऽनया नादिः स्त्रीलिङ्गः ॥ १ ॥ दलस्य पत्रस्य स्नसा दलस्नसा ॥ २ ॥

विस्तार-विटपौ तुल्यौ

दायादेर्विस्तृतिर्विस्तारः "वेरशब्दे-" ॥ ५ । ३ । ६९ ॥ इति घम् ॥ १ ॥
 वेदति वातेन विटपः पुंस्त्रीबलिङ्गः "मुञ्जिकृति-" ॥ (उणा- ३०५) ॥ इति
 क्विदपः, विटान् पातीति वा ॥ २ ॥

प्रसून कुसुम सुमम् ॥ १९० ॥

पुप्यं सून् सुमनस प्रसवश्च मणीवकम् ।

प्रसूयते स्म प्रसून "सूययादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति क्तस्य नत्वम्
 ॥ १ ॥ कुस्यति कुसुमं पुंस्त्रीबलिङ्गः "उट्टटि-" ॥ (उणा- ३५१) ॥ इति
 क्विदुम ॥ २ ॥ सुप्य माति सुमं, सूते फञ्मिति वा "स्वमप्रीप्स-" ॥ (उणा-
 ३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ १९० ॥ पुप्यति पुप्य पुंस्त्रीबलिङ्गः,
 घास्यस्यतिस्तु 'पुप्योऽस्त्री' इति पुस्यप्याह ॥ ४ ॥ सूयते स्म सून्म् ॥ ५ ॥
 सुप्य मान्यते पूयते आभिः सुमनसः, स्त्रीलिङ्गो वाचद्ब्रह्मचरान्तश्च "विहाय
 सुमनस्-" ॥ (उणा- ९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते ॥ ६ ॥ प्रसूयते प्रसव
 "युवण-" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यस् ॥ ७ ॥ मपति अमरैर्मणीवक "कीवक-"
 ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यङ्गे निपात्यते ॥ ८ ॥

जालक-क्षारकौ तुल्यौ

जसति गन्धेन जालकम्, जालमिव वा मन्त्रकलिकावृन्दम् ॥ १ ॥ क्षरति
 प्रसूयते क्षारकः पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ २ ॥

कलिकायां तु क्षोरक ॥ १९१ ॥

कल्पते शब्दते कलिका "कीकसि-" ॥ (उणा-३८) ॥ इतीकः, क्षत्र ॥ १ ॥
 कुरति क्षोरकं पुंस्त्रीबलिङ्गः "वृकृम्-" ॥ (उणा-२७) ॥ इक्षका, कायति मृज-
 नादे क्षोरः "क्षोरक्षोर-" ॥ (उणा-४३४) ॥ इक्षोरे निपात्यते, क्षोर एव क्षोरक
 इति वा ॥ २ ॥ १९१ ॥

कुङ्कुमले मुकुळ

कुरति कुङ्कुम "कुङ्कुटि-" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मसक्, तत्र । मुञ्जति
 कलिकात्वमीपाद्विकसितत्वाद् मुकुळ "कुमुळ-" ॥ (उणा-४८७) ॥ इति उळे
 निपात्यते । पुंस्त्रीबलिङ्गावेतौ ॥ १ ॥ २ ॥ इषास्तु- अवान्तरमेदं न मन्यन्ते, यथाह्वा,
 "मुकुळस्या तु कसिञ्च कुङ्कुम जाळकं तथा । क्षारकं क्षोरक च" इति ॥

गुण्डे गुण्ड-स्तवक-गुत्सफा ।

गुण्डन्ठ

‘गुप्तते गुच्छ “गुत्तम्भ-” ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपास्यते, तत्र ॥ १ ॥
 “गुप्तिमादि-” ॥ (उणा-१२४) ॥ इति छके गुच्छ ॥ २ ॥ स्तुयते सारक-
 पुक्तीबलिङ्ग “वृक्नु-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥ ३ ॥ गुम्पति बेश्ठे गुम्भ
 “गुप्तिगुप्तत् ॥” ॥ (उणा-५६८) ॥ इति क्ति स ॥ ४ ॥ गुम्पते गुत्तम्भ
 “गुत्तम्भपिष्ठिपिष्ठैधिच्छ-” ॥ (उणा-१२६) ॥ इति छे निपास्यते, पुस्यम् ।
 वसीवैप्रि वाचस्पतिः, यदाह- ‘गुत्तम्भोऽभी’ इति । गुत्तम्भु-उम्भी अपि ॥ ५ ॥

अथ रज पौष्य पराग

पुष्याणां रज , परागच्छति परागः ॥ १ ॥

अथ रसो मधु ॥ १९२ ॥

मकरन्दो मरन्दश्च

पुष्याणां रसः, मन्यते बहु भूर्धर्मभु क्लीबलिङ्ग ॥ १ ॥ १९२ ॥ मरकयते
 मरकपतेऽनेन पुष्य मकरन्द मरन्द इमुव’ ॥ (उणा-२४४) ॥ इति दे
 निपास्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

वृन्त प्रसवबन्धनम् ।

वृणोति वृन्त “पुवपित्त” ॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपास्यते । प्रसव-
 पुष्यादिस्तस्य बन्धनम्, यत् काश्च - ‘बन्धनं पुष्यफस्योर्बन्तमाहुः’ ॥ १ ॥

प्रमुद्धो-उजृम्भ-फुल्लानि व्याकोश विकच स्मितम् ॥ १९३ ॥

उन्मिपित विकसित दक्षित स्फुटित स्फुटम् ।

प्रफुल्लो-फुल्ल-सफुल्लो च्छसितानि विमृम्भितम् ॥ १९४ ॥

स्मेर विनिद्रमुभिद्र-विमुद्र-हसितानि च ।

प्रमुष्यते प्रमुदम् ॥ १ ॥ उजृम्भते उजृम्भम्, उद्गता जृम्भाऽस्येति वा
 ॥ २ ॥ फलति विधीयते फुल्लम्, “अनुपसर्गा शीव-” ॥ ४ । २ । ८० ॥ इति
 छे निपास्यते ॥ ३ ॥ व्याकुञ्चति व्याकोशम् ॥ ४ ॥ विकचते विकचम् ॥ ५ ॥ स्मयते
 स्मितम् ॥ ६ ॥ १९३ ॥ उन्मिपति स्म उन्मिपितम् ॥ ७ ॥ विकसति स्म विकसितम् ॥ ८ ॥
 दक्षति स्म दक्षितम् ॥ ९ ॥ स्फुटति स्म स्फुटितम् ॥ १० ॥ स्फुटति स्फुटम् ॥ ११ ॥
 प्रफुल्लति प्रफुल्लम्, एवमुत्फुल्लम् सफुल्ल च ॥ १२ ॥ ११३ ॥ १४ ॥ उच्छ्वसति स्म
 उच्छ्वसितम् ॥ १५ ॥ विजृम्भते स्म विजृम्भितम् ॥ १६ ॥ १९४ ॥ स्मयनघोष
 स्मेर ‘स्वयनघ-’ ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति २ ॥ ११७ ॥ विनिद्राति विनिद्रम् ॥ १८ ॥
 उच्छ्वान्त निम्नामुभिद्रम् ॥ १९ ॥ विगता मुद्रा सकोषोऽस्य विमुद्रम् ॥ २० ॥ हसति
 स्म हसितम् ॥ २१ ॥

सकुचितं तु निद्राण मीलितं मुद्रितं च तत् ॥ १९५ ॥

सकरोति स्म सकुचितम् ॥ १ ॥ निद्राति स्म निद्राणम् ॥ २ ॥ मीलति स्म मीलितम् ॥ ३ ॥ मुद्रयते स्म मुद्रितम् ॥ ४ ॥ १९५ ॥

फलं तु सस्य

फलति फल वृक्षादीनाम्, पुंस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥ 'पसप् स्वप्ने' ससस्ये
वेन सस्यम् "स्याच्छामासा-" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति च ॥ २ ॥

तच्छुष्कं वान

तत् फल शुष्क वायते स्म वान वाच्यलिङ्गः "सूमसादि-" ॥ ४ ॥ २ ॥
७० ॥ इति फस्य नत्वम् ॥ १ ॥

धाम शलाटु च ।

तत् फसमाममपकं शलति शलाटु वाच्यलिङ्गः "शसेराटुः" ॥ (उणा-
७६३) ॥ १ ॥

ग्रन्थि पर्व परु

ग्रन्थाति सभते ग्रन्थि पुंलिङ्गः "पदिपटि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति
इः ॥ १ ॥ पुणाति पर्व "स्तामदि-" ॥ (उणा-९०४) ॥ इति धन् । "इष
ति-" ॥ (उणा-९५१) इत्युसि परु, क्लीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥ ३ ॥

बीजकोशी शिम्बा शमी शिमि ॥ १९६ ॥

शिम्बिश्च

कुशन्वस्यां कोशी, बीजानां कोशीव पिधायकत्वाद् बीजकोशी ॥ १ ॥
शशतेऽनया शिम्बा "बीमीबन्धि-" ॥ (उणा-३२५) इति डिम्बः ॥ २ ॥
साम्यस्यस्य सस्य शमी ॥ ३ ॥ समयति शिमिः "खरेम्य इ" ॥ (उणा-
६०६) ॥ पुषोदरादित्वावित् ॥ १९६ ॥ शिनोति शिम्बि "छविष्ठिवि-" ॥
(उणा-७०६) ॥ इति वां निपात्यते । स्त्रीलिङ्गावेतौ ॥ ४ ॥ ५ ॥

पिप्पलोऽश्वत्थ श्रीशृक्ष कुञ्जराशन ।

कृष्णाघासो बोधितरु

पलति पिप्पलः पुर्वालिङ्गः "धृपसिन्धा टित् पिप् च पूर्वस्य" ॥ (उणा-
११) ॥ इत्य, पिप्पलानि देदनां पत्राणि, तानि सस्यस्य वा । अपिप्पल इति
नरुक्षाः ॥ १ ॥ अश्वेषु तिष्ठत्यश्वत्थ, शृषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ धिया युक्तो शृक्षः
श्रीशृक्षः ॥ ३ ॥ कुञ्जैररस्यते कुञ्जराशन ॥ ४ ॥ कृष्णाघासः कृष्णाघास ॥ ५ ॥ ७

बोधितः बोधिसत्त्वाद्य, सर्वोपकारित्वात् ॥ १ ॥

प्लक्षस्तु पर्कटी जटी ॥ १९७ ॥

प्लक्षत्वधो गच्छति प्लक्षः, प्लोपाति अश्विमिति वा "प्लुपेः प्लक्" (उणा- ५६९) ॥ इति स ॥ १ ॥ पर्कटास्य फलमस्त्यस्य पर्कटी यद्वाचस्पति - 'फलत्वेतस्य पर्कटम्' इति । पृच्छयते पर्कटीस्यकारान्तात् इषामीदन्तो वा, यत् शम्भत - बिभेवा पर्कटी प्लक्ष प्लक्ष विप्यसपादप इति ॥ २ ॥ जटाः सन्त्रस्य जटी, शिखादित्वादिन् ॥ ३ ॥ १९७ ॥

न्यग्रोधस्तु बहुपात् स्याद् वटो वैश्रवणालय ।

न्यग् रोहति न्यग्रोध "वीरुन्त्यग्रोभौ" ॥ ४ ॥ १ ॥ १२१ ॥ इति षत्वे साधुः, न्यक् तिर्गम् मार्गं मूढे रुपादि वा ॥ १ ॥ बहवः पादा मूढान्यस्य बहुपाद् 'सुसहस्र्यात्' ॥ ७ ॥ ३ ॥ १९० ॥ इति पाद्भाव ॥ २ ॥ वटति वेद्यमति मूढैर्भटः त्रिभिः ॥ ३ ॥ वैश्रवणस्य मद्यस्वात्म्यो वैश्रवणालयः, यदाहु - 'वटे वटे वैश्रवण' इति ॥ ४ ॥

उदुम्बरो अन्तुफलो मशकी हेमदुग्धक ॥ १९८ ॥

- उदुम्बुरुम्बर 'तीवर-' ॥ (उणा-४४४) ॥ इति वरदि निपासते, उद् द्वितान्बर इति वा पूवोदरादित्वादुरत्तम् ॥ १ ॥ मशकगर्भाणि फलान्यस्य अन्तुफलः ॥ २ ॥ मशका सन्धस्य मशकी ॥ ३ ॥ हेमवर्णं दुग्धमस्य हेमदुग्धक ॥ ४ ॥ १९८ ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलयुर्जनेफला ।

१ काकत्रिया उदुम्बरी काकोदुम्बरिका ॥ १ ॥ फलति फल्गु "फलवलि-" (उणा- ७५८) ॥ इति गु ॥ २ ॥ 'मुणि शुणु-सायाम्' मसु शिप्र यावमते म स्यु पूवोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ जनेने कुपे फलान्यस्या जनेनेफला । एते श्रीसिद्धाः ॥ ४ ॥

आम्रश्चूत सहकार

१ आम्रश्चूतस्यमित्यप्येते आम्रश्चि- ' ॥ (उणा-३०२) ॥ इति रो दीपध ॥ १ ॥ बोधति चूपते वा चूतः "पुतपित्त-" (उणा- २०४) इति ते निपासते ॥ २ ॥ सहकारमति मेकपति स्त्रीपुसौ सहकार माकन्दोऽपि ॥ ३ ॥

सप्तपर्णस्त्वयुक्छद ॥ १९९ ॥

-- सप्त पर्णानि अस्य सप्तपर्ण ॥ १ ॥ अयुम्भि निपमानि च्छदाम्यस्यायुक्छदः ॥ २ ॥ १९९ ॥

श्विमु घोमाञ्जनोऽश्वीव-तीक्ष्णग-धक-मोचका ।

शिनोति शिष्यात् श्विमुः पुंस्त्रीबलिः ' श्विमुपे- ॥ (उणा-८११) ॥

इति रौ निपासते ॥ १ ॥ शोमाप्तनृक्ति शोमाभ्रनः, सुष्ठु भनक्ति मुक्तमिति वा,
 शृपोदरादिस्वात् ॥ २ ॥ न क्षीवन्तेऽनेन अदृष्यत्वादक्षीवः ॥ ३ ॥ तीक्ष्णो गन्धोऽस्य
 तीक्ष्णगन्ध ॥ ४ ॥ मुञ्चति गन्ध मोचक ॥ ५ ॥

श्वेतोऽत्र श्वेतमरिच

अत्र शिषौ श्वेते श्वेतानि मरिचकुल्यानि फलान्यस्य श्वेतमरिच ॥ १ ॥

पुष्पाग सुरपर्णिका ॥ २०० ॥

पूजित पुमान् पुष्पाग स इव, प्राधान्यात् ॥ १ ॥ सुरप्रियाणि पर्णानि सल्य
 स्या सुरपर्णिका ॥ २ ॥ २०० ॥

वकुल केसर

वहते पुष्पैर्वकुल "स्थानङ्गि" ॥ (उणा-४८९) ॥ इत्युलो नल्लक्ष्ण
 ॥ १ ॥ केसरा सन्ध्यस्य केसर, अत्रादिस्वात्, किं सौत्रं सुहास्यादौ स्मरन्ति,
 चिकेति वा "मीज्जमि" ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर, के सरतीति वा ॥ २ ॥

अशोक कङ्केलि

न शबलशोक "भीष्ण" ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः, नास्ति शोको
 ऽस्मादिति वा ॥ १ ॥ कमुदकं केरुति गच्छति कङ्केलिः, कीलिह, यदमरशेषः-
 'भियां त्वशोके कङ्केलि' शृपोदरादिस्वात् ॥ २ ॥

ककुमोऽर्जुन

"ककले ककुम "ककेरुम" ॥ (उणा-३३३) ॥ ककुमो व्यापकत्वात्स्य
 सन्तीति वा, क स्कुभाति वा, शृपोदरादिस्वात् ॥ १ ॥ अर्जुनेऽर्जुन, शौक्याद्
 वा ॥ २ ॥

माखूर श्रीफलो बिल्व

मस्ये माखूरः "महिकणि" ॥ (उणा-४२८) ॥ इति सिद्ध ॥ १ ॥
 श्रीप्रदानि फलान्यस्य भीफलः ॥ २ ॥ बिल्वति मिनति बिल्वः "निष्पी-"
 ॥ (उणा-५११) ॥ इति किट्ट ॥ ३ ॥

किङ्किरात कुरण्टक ॥ २०१ ॥

कुसिर्त किरति किङ्किरात "कृङ्कमि" ॥ (उणा-२०९) ॥ इत्यात्क,
 किचिन् किरात सभौ वा ॥ १ ॥ 'रष्टिः सौत्रः' की रष्टति कुरण्टक "कोर-
 कष्टिरष्टिम्य" ॥ (उणा-२८) ॥ इत्यक, कुरण्टकोऽपि । कुरण्टक इत्यन्ये ॥
 ॥ २ ॥ २०१ ॥

त्रिपत्रक पलाश स्यात् किंशुको ब्रह्मपादप ।

श्रीणि पत्राभ्यस्य त्रिपत्रकः ॥ १ ॥ प्रद्यस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशाः,
अत्रादिश्वात् पल मांसमश्रुत इव रक्तपुष्पत्वाद्वा ॥२॥ किञ्चित् शुको नील किंशु-
कः ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पादपो ब्रह्मपादप ॥ ४ ॥

तृणराजन्तलस्ताल

तृणानी राजा तृणराजं तृणद्वयस्ये मुखमत्वात् ॥ १ ॥ तलति प्रतिबिम्बति
बहुस्यत्वात् तल ॥ २ ॥ प्रज्ञाघणि ताल ॥ ३ ॥

रम्भा मोघा क्वक्ष्यपि ॥ २०२ ॥

रमन्तेऽस्यां रम्भा गृधूरमि-” ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भा, रम्भत
इति वा ॥ १ ॥ मुञ्चति मोघा ॥ २ ॥ क्वदि सौत्रा कथते क्वक्षी ‘गृदि-
क्वन्दि-” ॥ (उणा- ४६५) इत्यस, केन वामुना रन्वते वा, के रक्त्वात् इति
वा ॥ ३ ॥ २०२ ॥

करवीरो हयमार

किरति करवीर “अम्बीर-” ॥ (उणा-४२२) इति निपास्यते, कृणोति
दिनीस्ति कर स बीर इव मारकत्वात् करवीर ॥ १ ॥ इन्द्रानुपमको र्मति
हयमार ॥ २ ॥

कुटवो गिरिमख्लिका ।

कुटवति कुटव “कुटेरव ” ॥ (उणा-१३०) -
कुटवो जामते वा ॥ १ ॥ गिरिणा मन्त्यते धार्यते गिरिमाल
व वा ॥ २ ॥

विदुलो वेतस शीतो बानीरो धम्जुलो रथ ॥ २०३ ॥

‘विदु लक्ष्मणे’ विन्वति विदुल ‘स्वावहि’- ॥ (उणा- ४८६) ॥
इत्युलो न सुक् ॥ १ ॥ वेति वेतसः पुंस्त्रीलिङ्गः ‘तस ” ॥ (उणा- ५८०) ॥
इति तस ॥ २ ॥ शीतोऽनुष्णबीयत्वात् ॥ ३ ॥ वन्त्यते बानीरः ‘ वनिषपिन्वा
पित्” ॥ (उणा-४२१) इतीरः ॥ ४ ॥ वत्रति वम्जुलः ‘कुमुल-” ॥ (उणा-
४८७) ॥ इत्युले निपास्यते ॥ ५ ॥ रमन्तेऽस्मिन् रथ, रथहेतुत्वाद्वा ॥ ६ ॥
॥ २०३ ॥

कर्कन्धु कुवली कोलिर्बदरी

कर्कस्य अन्धुरिब कर्कन्धुः । कर्कणूरपि ॥१॥ कीति कुवली त्रिठिङ्ग “को-

घां" ॥ (उणा-८६९) ॥ इति किरुः, कौ भूमौ वस्तुति वा ॥ २ ॥ कोस-
ति कोलि घ्रीलिङ् " किरुपि- " ॥ (उणा-६०८) ॥ इति इ ॥ ३ ॥ 'वद
स्वैर्यं' वदति वदरां " किरुपि- " ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ ४ ॥

अथ हलिप्रिय ।

नीप कदम्ब

दक्षिण प्रियो हलिप्रिय, सुराधिवासनात् ॥ १ ॥ नयति सुख नीप "नियो
वा" ॥ (उणा- ३०२) ॥ इति कित् पः ॥ २ ॥ 'कदः सौत्र कथते कदम्ब
"कदणिङ्गा" ॥ (उणा-३२२) ॥ इत्यम्बः, कुत्सितमम्बते वा । धाराकदम्बो रात्र
कदम्बधासौ । घुलिङ्कदम्बाऽन्यः ॥ ३ ॥

सालस्तु सर्ज

सृजते सालो वन्त्वादिः पुक्लीबलिङ् ॥ १ ॥ सृजति सर्जति वा नियार्सं
सर्जः ॥ २ ॥

अरिष्टस्तु फोनिल ॥ २०४ ॥

वास्ति रिष्टमङ्गमस्मादरिष्टो - श्वाहेतुः " ॥ १ ॥ फेना सन्धस्य फेनिलः
"प्रहापूर्णेदकफेनाद्-" ॥ ७ ॥ २ । ३२ ॥ इतील ॥ २ ॥

निपाके निम्बोऽरिष्ट पिचुमन्द

यति रोगानुपशाम निम्बः "डीनीबर्ध्मि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति निम्बः,
निपिचयते वा ॥ १ ॥ न रिष्यतेऽरिष्ट ॥ २ ॥ पिचु मन्दयति पिचुमन्द, धरो
गत्वादापिचमन्त्येनमिति वा "कुमुद-" ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपाकते ॥ ३ ॥

समौ पिचुल हाचुफौ ।

पिचुं तूल साति पिचुल वा १ ॥ प्यायते प्राचुक "कञ्चुक-" ॥ (उणा-
५७) ॥ इति उक्ते निपाकते ॥ २ ॥

कर्पासस्तु वादरः स्यात् पिचव्य

करोति घोमां कर्पास पुक्लीबलिङ् " कुरिभ्यां पास " ॥ (उणा-
५८३) ॥ १ ॥ वदति स्वैर्य मन्ते वादरः " वादर-" ॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपाकते ॥ २ ॥ पिचुभ्यो दितः पिचव्य ॥ ३ ॥

तूलक पिचु ॥ २०५ ॥

पच्यते तूल के तूलक पुक्लीबलिङ् ॥ १ ॥ पच्यते पिचु निरस्वीकृत
कर्पास पुलिङ् " पचेरिवात् " ॥ (उणा-७३५) ॥ इत्युः ॥ २ ॥ २०५ ॥

आरम्बघ कृतमाले

आ सन्ताद् रक्षन्ति बाह्वन्तेऽस्मादारम्बघ- "आरये -" ॥ (उणा-२५४) ॥
इति षघ, आ रम्बघन्त्वारजो मन्त्रस्तेषां षघोऽत्रेति वा ॥ १ ॥ कृतमतीसारं
मन्त्रे भारयति कृतमाम्स्तत्र ॥ २ ॥

वृषो वासा ऽऽट् रूपके ।

वर्षति मधु वृष पुस्पयम् । क्षियामिख्यन् ॥१॥ वाति गच्छति द्सेष्पाऽन
या वासा " माशावधि-" ॥ (उणा-५९४) ॥ इति स दन्त्यान्तोऽमम्, 'उप्यते
क्षाम्यते वाषोति तालम्बान्तः' इत्यमर ॥ २ ॥ आ अट्स्वाट्स्वयः कोरूप- ' ॥
(उणा-५९१) ॥ इत्युपे निपात्यते तत्र, अटन् रूपयत्यट्स्वोऽपि ॥ ३ ॥

करञ्जस्तु नक्षमाल

करोति करम्भ ' कृगोम्भ ' ॥ (उणा-१३६) ॥ कर जयतीति वा
॥ १ ॥ मर्कं यत्रावात्मनर्षोऽस्मान्क्षमाल, मूलाभयत्वात् ॥ २ ॥

सुहिर्वेज्रो महातरु ॥ २०६ ॥

सुह्रति क्षीरं सुहि क्षीसिद्ध नाम्बुपात्म्य-" ॥ (उणा-६०९) ॥
इति कि, सुहेति वैषा । वज्र इव वज्रो भेदकत्वात् ॥ २ ॥ महांधासी तरु म
हातरु ॥ ३ ॥ २०६ ॥

महाकालस्तु किपाके

महान् कामो मूसुरस्माद् महाकाल ॥ १ ॥ कुत्सित प्राचहर पादोऽस्य
विपद्गत्वात् किपाकस्तत्र ॥ २ ॥

मन्दार पारिभद्रके ।

मन्धते स्वयते देवैर्मन्दारः "भग्महि-" ॥ (उणा-४०५) ॥ इत्यारः, मन्-
मियतीति वा ॥ १ ॥ पारि प्राप्तपार भद्रमस्य पारिभद्रस्तत्र ॥ २ ॥

मधूकस्तु मधुष्ठीलो गुडपुष्पो मधुद्रुम ॥ २०७ ॥

मदयति मधूक 'शम्भूक-' ॥ (उणा-६१) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥
मधु माधुर्व्यमस्तीके गर्भेऽस्य मधुष्ठीलः पृषोदरादित्वात् मधु ष्ठीवतीति वा ॥ २ ॥
गुडवद् मधुर पुष्पमस्य गुडपुष्पः ॥ ३ ॥ मधुप्रधानो ह्रमो मधुद्रुम ॥ ४ ॥ २०७ ॥

पीलु सिनो गुडफल

पीयते माधुर्मात् पीलुः "पीरः कित्" ॥ (उणा-८२१) ॥ इति त्र, पुंस्ति-
हः ॥ १ ॥ सिनोति सिन "सेर्षो" ॥ (उणा- ३६२) ॥ इति कित् नः ॥ १ ॥

गुडवद् मधुर फलमस्य गुडफल ॥ ३ ॥

गुग्गुलुस्तु पलङ्कप ।

गुग्गुले गुग्गुलु पुलिङ्गः "गुग्गुलुगुग्गुलुकमण्डलम्" ॥ (उणा- ८२४) ॥ इति साधु ॥ १ ॥ पल मांस कपति पलङ्कप, पृषोदरादिस्वाद् मोऽन्तः ॥ २ ॥

राजादन पियाल स्यात्

राज्ञामदन मृष्टत्वाद् राजादनः पुङ्गीवसिङ्ग ॥ १ ॥ पीयते रसोऽस्य पियाल "कुलिपिङ्गि" ॥ (उणा- २४७६) ॥ इति किदासः । प्रियाल्लोऽपि ॥ २ ॥

तिनिशस्तु रघहुम ॥ २०८ ॥

तनोति रयादीन् तिनिशः "तिनिश" ॥ (उणा- ५३७) ॥ इति निशे निपास्यते, अतिक्रान्तो निशाः, चिरकालिकत्वादिति वा पृषोदरादिस्वाद् ॥ १ ॥ रघहेत्तु हुंमो रघहुम ॥ २ ॥ २०८ ॥

नागरङ्गस्तु नारङ्गः

नागरस्य सिन्दूरस्येव रङ्गो रागोऽस्य नागरङ्ग ॥ १ ॥ नृणाति नारङ्गः "सधृ मृम्यो पित्" ॥ (उणा- ९९) इत्यङ्ग । नार्यङ्गोऽपि ॥ २ ॥

इङ्गुदी तापसद्रुम ।

इङ्गुति इङ्गुदी, त्रिभिङ्गः "इङ्गुपार्ष्णिभ्याम्-" ॥ (उणा- २४२) ॥ इत्युद ॥ १ ॥ तापसागो ह्रमः तापसद्रुमः । तापसा हि अरण्येऽस्यास्तैश्चमुपयुञ्जते ॥ १ ॥

काश्मरी भद्रपर्णी धीपर्णी

काश्मते काश्मरी "जठर" ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे निपास्यते ॥ १ ॥ भद्राणि धीयुक्तानि च पर्णानि अस्या भद्रपर्णी धीपर्णी "पाकङ्गणपर्णवासान्ताद्" ॥ २ ॥ ४। ५५ ॥ इति धी ॥ ३ ॥ ३ ॥

अम्बिका तु तिम्विडी ॥ २०९ ॥

अम्बैव अम्बिका ॥ १ ॥ तिम्वति तिम्विडी "विह्व-" ॥ (उणा- १७३) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥ २०९ ॥

श्लेष्म श्लेष्मातक

शेरतेऽस्मिन् श्लेष्म पुलिङ्गः "श्लेष्मो लः" ॥ (उणा- ८२०) ॥ १ ॥ श्लिष्यति कफोऽस्मात् श्लेष्मातकः "श्लेष्मातक-" ॥ (उणा- ८३) ॥ इत्या- षके निपास्यते, श्लेष्माभमततीति, वा ॥ २ ॥

पीतसालस्तु मियकोऽसन ।

पीतवर्णः स्यात् पीतसाल ॥ १ ॥ प्रियका काम्बत्वात् ॥ १ ॥ अस्यात्मसनः
पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ १ ॥

पाटलि पाटला

पाटयति दौगन्ध पाटलिः पुञ्जीलिङ्गः “ पाटयतिङ्गम्याम्-” ॥ (उणा-
७०२) ॥ इत्यलिः ॥ १ ॥ ‘ मृदिकन्दि-” ॥ (उणा-४९५) ॥ इत्यस्य पाठ
सा, साम्बुष्यत्वाद्वा ॥ २ ॥

मूर्जे बहुत्वकको मृदुच्छद ॥ २१० ॥

मृणाति मूर्ज, मुषि कर्मवर्तीति वा ॥ १ ॥ बहुत्वस्य बोद्धव्यं बहुत्वकः
॥ २ ॥ मृदुनि ष्यदान्यस्य मृदुच्छदः ॥ ३ ॥ २१० ॥

हुमोत्पल कर्णिकारे

हुमस्यापि उत्पलानीष पुष्पाण्यस्य हुमोत्पल । सुरमिषायमन्यो निर्गन्ध ॥ १ ॥
कर्णिकामिषति कर्णिकारस्तत्र ॥ २ ॥

निबुले हिज्जले उज्जौ ।

नेनेकि निबुलः “ कुमुल-” ॥ (उणा-४८७) ॥ इत्युलं निपात्यते, निबु
ल्यतेऽमुनेति वा तत्र ॥ १ ॥ हिनोति हिज्जल ॥ २ ॥ एति इज्जल “ सुर
ल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यस्य निपात्यते । ‘ हितजलापत्रस्यो हिज्जलः ’ इति
शीरस्वामी, अल्पेतरुविशेषत्वात्स्य ॥ ३ ॥

घात्री शिवा चामलकी

दधाति घात्री ॥ १ ॥ धेरते गुणा अस्मां शिवा ॥ २ ॥ आमकर्ते धारयति
गुणामामलकी ‘ क्रीडक-’ ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यस्य निपात्यते, त्रिभिन्नोऽयम् ॥ ३ ॥

कशिरसो विमीतक ॥ २११ ॥

कस्यते कसिः पुंलिङ्गः कश्चिद्वत्त्वाद्वा ॥ १ ॥ अक्षति म्याप्रोक्षल ॥ २ ॥
विभेक्षस्माद् विमीतक त्रिभिन्न मियो द्वे च ॥ (उणा-७८) ॥ इति
तकः । विभेदक इत्यन्ये ॥ ३ ॥ २११ ॥

हरीतक्यमया पथ्या

हरति रोमान् हरीतकी, जीमिङ्ग “ हृदि-” ॥ (उणा-७९) ॥ इती
तक ॥ १ ॥ नास्ति मममत्वा अमया ॥ २ ॥ पयि साधुः पथ्या हितेष्वथ ॥ ३ ॥

त्रिफला तत्फलत्रयम् ।

तेषामामलक्यादीनां फलत्रयं त्रीणि फलमि समाहृतानि त्रिफला, अत्रार्
वित्वापात् ॥ १ ॥

तापिच्छस्तु तमाल स्यात्

तापिनश्छाद्यति तापिच्छ, पुषोदरादिस्नात् । तापिच्छोऽपि ॥१॥ ताम्य
ति तमाल पुष्पीवसिद्धः “ ऋकृम्-” ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्यासः ॥ २ ॥

चम्पको हेमपुष्पक ॥ २१२ ॥

चम्पतेऽपते भ्रूयैश्चम्पका “ कीचक-” ॥ (उणा-३३) ॥ इत्यके निपा
स्यते ॥ १ ॥ हेमवर्णे पुष्पमस्य हेमपुष्पका ॥ २ ॥ २१२ ॥

निर्गुण्डी सिन्दुवारे

निक्रान्ता गुण्णाद् वेष्टात् निर्गुण्डी । निर्गुण्डीऽपि ॥ १ ॥ स्यन्दते सिन्दु
वार “ द्वारगुण्णार-” ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपास्यते, स्यन्द इणोति वा,
पुषोदरादिस्नात् सत्र ॥ २ ॥

अतिमुक्तके माधवी लता

वासन्ती च

अतिक्रान्तो मुक्तान् विरक्तानतिमुक्तकस्तत्र ॥ १ मधौ बसन्ते मवा माधवी
“ अर्जुसम्भ्यादे-” ॥ ६ । ३ । ८९ ॥ इत्यण् ॥ २ ॥ क्वाति क्ता ॥ ३ ॥ ब
सन्ते पुष्यति वासन्ती “ साम्प्रपुष्यत्पच्यमाने ” ॥ ६ । ३ । ११७ ॥ इत्यण् ॥ ४ ॥

औद्धुपुष्य जपा

उद्धुपुष्ये अर्धं पुष्पमौद्धुपुष्पम् ॥ १ ॥ जपतीव जपा । जपादित्वाद्गुस्ते जपाऽपि ॥ २ ॥

जातिस्तु मारुती ॥ २१३ ॥

जावतेऽस्यां पुष्पादि जातिः ॥ १ ॥ मास्यस्यामोर्देर्मासती “ पुतपित्त-”
॥ (उणा-२०४) ॥ इति ते निपास्यते ॥ २ ॥ २१३ ॥

मल्लिका स्माद्विचकिलः

मस्यते मूर्धनि मल्लिः “ पविपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इः, के
मल्लिक, “ वृकृन्-” ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यको वा ॥ १ ॥ विच्यते विचकिलः
“ ह्यश्चिडकपिल-” ॥ (उणा-४८४) ॥ इतीछे निपास्यते ॥ २ ॥

सप्तला नवमालिका ।

सप्त मनो बुद्धिमिन्द्रियाणि च क्वाति सप्तला, सपति समयैति वा “ सुरछ-”
॥ (उणा-४७५) ॥ इत्यसे निपास्यते ॥ १ ॥ नवा कृत्वा मालाऽस्या नव-
मालिका ॥ २ ॥

मागधी यूथिका

मयबदेशे मया मागधी ॥ १ ॥ यूयते मूषी "पयमूष-" ॥ (उपा- २२१) ॥ इति ये निपासते, के यूथिका भूयो जाककमस्वस्वां वा ॥ २ ॥

सा तु पीता स्याद् हेमपुथिका ॥ २१४ ॥

सा यूथिक् पीतवर्णा हेमवर्णे पुण्यमस्या हेमपुथी "असत्काण्डप्रान्तस्यै-
कायः पुण्यात्" ॥ २१४५६ ॥ इति डी ॥ १ ॥ २१४ ॥

प्रियङ्गुः फलिपी श्यामा

प्रीणाति प्रियङ्गुः श्रीलिङ्गः "प्रीकैपै-" ॥ (उपा- ७६१) ॥ इत्यङ्गु
॥ १ ॥ फळति फळिनी "श्याकठि-" ॥ (उपा- २८२) ॥ इति बहुवचना
दिन ॥ २ ॥ श्यामा वर्णेन ॥ ३ ॥

बन्धुको बन्धुजीवक ।

बध्नाति बित्तं बन्धुः "बृमन्थकिङ्ग-" ॥ (उपा- ५८) ॥ इत्युक्त्
॥ १ ॥ जीवतां बन्धुः, बन्धून् जीवति वा बन्धुजीवक ॥ २ ॥

करुणे मस्त्रिकापुष्प

क्रीर्यते करुणः "अकृन्-" ॥ (उपा- १९६) ॥ इत्युपर्वेत् ॥ १ ॥
मस्त्रिकाया इव पुष्पमस्य मस्त्रिकापुष्प ॥ २ ॥

जम्बीरे जम्म-जम्मलौ ॥ २१५ ॥

जम्बते जम्बीरः "जम्बीर-" ॥ (उपा- ४३२) ॥ इतीरे निपासते
तत्र ॥ १ ॥ जम्बते जम्म- पुष्पीबलिङ्गः ॥ २ ॥ 'मुरस-" ॥ (उपा ४७४) ॥
इत्यले निपातनाजम्मलः, जम्मान् इन्तान् सासम्भत्वाद् वा ॥ ३ ॥ २१५ ॥

मातुलिङ्गो धीजपूरः

मातोऽप्यते मातुलिङ्गः "माहस्तुलेरङ्गक् च-" ॥ (उपा-१०६) ॥
इति साधु । मातुलिङ्गोऽपि ॥ १ ॥ धीजैः पूर्वते धीजपूरः ॥ २ ॥

करिः करौ समौ ।

किरति करिः पुक्कीबलिङ्गः, करिण ईर्यति कष्टकैर्वा ॥ १ ॥ कर्म्यते
करः "अठरकर-" ॥ (उपा-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, कति करोति
टीत्यकष्टकत्वाद्वा ॥ २ ॥

पद्याङ्गुलः स्यादेरण्डे

पय अङ्गुमोऽस्य पद्याङ्गुलः, अङ्गुलिसदृशपथपत्रावयवत्वाद् "बहुश्रीहेः

काष्ठे-” ॥ ७ । ३ । १२४ ॥ इति ट समासान्तः ॥ १ ॥ ईर्यति वायुमेरुः
 “पिषण्डैरुः-” ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्यन्धे निपात्यते तत्र ॥ ३ ॥

घातक्यां धातुपुष्पिका ॥ २१६ ॥

दधाति घातकी “श्लेष्यातक-” ॥ (उणा-८३) ॥ इत्यातके निपात्यते
 तत्र ॥ १ ॥ धातुष्व् रक्तानि पुष्पाण्यस्या धातुपुष्पी ॥ २ ॥ २१६ ॥

कपिकञ्चूरात्मगुप्ता

कपीन् कपाति कपिकञ्चूरः स्त्रीलिङ्ग “कपेर्ष्वद्यौ च पः” ॥ (उणा-
 ८३१) ॥ इति ऊः ॥ १ ॥ आत्मना गुप्ता आत्मगुप्ता, स्वस्वाविपयत्वात् ॥ २ ॥

धसूरः कनकाह्वय ।

धयति धावन् धसूरः ‘सिन्दूर-’ ॥ (उणा- ४३०) ॥ इत्यूरे निपात्यते
 धासूरोऽपि ॥ १ ॥ कनकाह्वय, मुक्तेऽस्मिन् हेमवर्णपृष्ठीदर्शनात् ॥ २ ॥

कपित्थस्तु दधिफल

कपयोऽस्मिन् तिष्ठन्ति कपित्थः, कपिम्रियत्वात् कपिरिव तिष्ठतीति वा, दृपो
 दरादित्वात् तत्वम् ॥ १ ॥ दधिबन्धम्बमपुर फलमस्य दधिफल ॥ २ ॥

नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ २१७ ॥

वसति नालिकेरः पुस्त्रीलिङ्ग “शतेरादयः” ॥ (उणा-४३२) ॥ इत्येरे
 निपात्यते ॥ १ ॥ नालिकान् नालमुक्तान् पुष्पादीनीरयति वा इत्कारपत्रशास्त्र
 त्वास्त्राङ्गली ॥ २ ॥ २१७ ॥

आम्नातको वर्षपाकी

अमति आम्नातक “श्लेष्यातकाम्नातक-” ॥ (उणा-८३) ॥ इति
 निपात्यते, आम्नमति कपिचूतत्वादिति वा ॥ १ ॥ वर्षेण पाकोऽस्त्यस्य वर्ष
 पाकी ॥ २ ॥

केतकः क्रफचच्छद ।

केतति वने केतकः पुस्त्रीलिङ्ग, यद्वाचस्पति - ‘केतकस्तु द्रव्योः’ इति ॥ १ ॥
 क्रफचाकाराणि प्लक्षान्वस्य क्रफचच्छदः ॥ २ ॥

कोविदारो युगपत्र

कनति वीप्यते कोविदार “कनेः कोविद-” ॥ (उणा-४१०) ॥
 इत्यारे साधुः, कृ भूमि विदारयतीति वा, दृपोदरादित्वात् ॥ १ ॥ युगस्य पत्र
 मस्य युगपत्रः ॥ २ ॥

सल्लकी तु गजप्रिया ॥ २१८ ॥

'सल्लः सौत्र' सल्लति सल्लकी, पुञ्जीलिङ्ग "दृक्कुन्-" ॥ (उणा- २७) ॥
इस्यकः, सतकृष्य ऋष्यते स्वाद्यते गजैरिति वा ॥ १ ॥ गजस्य प्रिया ॥ २ ॥ २१८ ॥

वशो वेणुर्यवफलस्त्वचिसारस्तृणध्वज ।

मम्कर क्षतपर्वा च

वमति वशः "पादावमि-" ॥ (उणा- ५२७) ॥ इति शः ॥ १ ॥
अजम्भनेन वेणुः पुलिङ्ग "अभिस्था-" ॥ (उणा- ७६) ॥ इति पुं ॥ २ ॥
यथाक्षरं फलमस्य मवफलः ॥ ३ ॥ त्वयि वस्के सारस्त्वचिसार 'अद्व्यञ्ज
नात्-" ॥ ३ ॥ २१८ ॥ इति विकल्पेन सप्तम्यलुप् । त्वक्सारोऽपि ॥ ४ ॥
तृणानां प्वम इव तृणध्वज ॥ ५ ॥ मा क्रियते प्रतिपिप्यतेऽनेन मम्करः,
वर्षस्कादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ शत बहूनि पर्वाण्यस्य क्षतपर्वा ॥ ७ ॥

स्वनन् बासात् स कीचक ॥ २१९ ॥

स बंशो बासाद् हेतोः शम्भायमानः क्वते वप्राति शप्त् कीचकः 'कीचक-"
॥ (उणा- ३३) ॥ इस्यके निपास्यते, कीति चकते वा, कीचेति कामति वा
॥ १ ॥ २१९ ॥

तुकाक्षीरी वक्षक्षीरी त्वक्क्षीरी वद्यरोचना ।

क्षीरस्य त्वगिद तुकाक्षीरी ॥ १ ॥ वक्षत् क्षीरमस्यां वद्यक्षीरी ॥ २ ॥ त्वचः
क्षीरमस्याः त्वक्क्षीरी स्त्रीङ्गीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ वद्योत्वा रोचना बंधरोचना ॥ ४ ॥

पूगे क्रमुक-गूवाकौ

पश्यते पूग पूमुदिम्बाम्-' ॥ (उणा- ९३) ॥ इति क्विप् गस्तत्र
॥ १ ॥ कामति क्रमुकः "कमेः कृम् च वा" ॥ (उणा- ५३) ॥ इति उक्त्वा
॥ २ ॥ गुणैश्चनेन ससकृत्वाद् गूवाकः 'मवाकृश्यामाक-" ॥ (उणा- ३७) ॥
इस्यके निपास्यते ॥ ३ ॥

सस्योद्वेग पुन फलम् ॥ २२० ॥

तस्य पूगस्य फलमुद्गतो बेयोऽस्य उद्वेगम्, ससकृत्वात् ॥ १ ॥ २२० ॥

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायबहस्मपि ।

ताम्बूल पूगपर्णे-पूणसंयोगस्तथेमुर्बली ताम्बूलवल्ली ॥ १ ॥ ताम्बन्ति
काङ्क्षन्तेनां ताम्बूली 'तमेर्बोऽन्तोर्बोचरुत् वा' ॥ (उणा- ४८९) ॥ इत्यूल
॥ १ ॥ नागपर्यायिन्यः सर्पादिभ्यो बली, नागस्य बली पातासानीतत्वाद् भागवती,

सर्पवल्ली, फणिलता इत्यादि ॥ ३ ॥

तुम्ब्यलान्

ताम्यति तुम्बी "तुम्बस्तुम्बाद्यम्" ॥ (उणा-३२०) ॥ इति ने निपा
स्यते ॥ १ ॥ न लम्बतेऽलावूः काकाऽत्र नम् "नयो लम्बेर्नलुक् च" ॥ (उणा-
८१८) ॥ इत्युः, स्त्रीस्त्रीवलिङ्गायेतौ ॥ २ ॥

कृष्णला तु गुक्ता

कृष्ण प्रान्तं छाति कृष्णसा ॥ १ ॥ गुक्ताति शिम्ब्या गुम्बा ॥ २ ॥

द्राक्षा तु गोस्तनी ॥ २२१ ॥

। मृद्वीका हारद्वरा च

रस्यते द्राक्षा "राक्षाद्राक्षा-" ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपात्यते
भद्रा, प्राक् खरति क्षीयते क्षिपति क्षिणोतीति वा "क्वचित्" ॥ ५ ॥ ११ १७१ ॥
इति ७ ॥ १ ॥ गोस्तामाभा गोस्तनी ॥ २ ॥ २२१ ॥ मृश्यते मृद्वीका "मृदेर्बो-
ऽन्त्यथ वा" ॥ (उणा-४९) ॥ इति किदीका ॥ ३ ॥ हरति पित्त हारद्वरा
"सिन्धु-" ॥ (उणा-४३०) ॥ इत्युरे निपात्यते ॥ ४ ॥

गोक्षुरस्तु त्रिकण्टक ।

श्वयष्ट्रा स्यलशृङ्गाट

गाः क्षुरयति श्वययति गोक्षुर ॥ १ ॥ त्रयः कण्टका अस्य त्रिकण्टकः
॥ २ ॥ छनो संद्रेष श्वयष्ट्रा सज्ञाश्वरत्वात् "छनः" ॥ ३ ॥ २ ॥ ९० ॥ इति
दीर्घत्वामावः ॥ ३ ॥ स्यलस्य शृङ्गाटः स्यलशृङ्गमटतीति वा स्यलशृङ्गाट ॥ ४ ॥

गिरिकर्ण्यपराजिता ॥ २२२ ॥

गिरिरसमेव कर्णोऽस्वा गिरिकर्णा ॥ १ ॥ न पराजीयते रक्षाहेतुत्वादपरा
जिता अप्रतिहतत्वर्थः ॥ २ ॥ २२२ ॥

व्याघ्री निर्दिग्धिका कण्टकारिका स्यान्

व्याघ्रीव व्याघ्री, दुःस्पर्शात् ॥ १ ॥ निर्दिग्धते निर्दिग्धा के निर्दिग्धिका
॥ २ ॥ कण्टकानियति कण्टकारी, के कण्टकारिका ॥ ३ ॥

अथामृता ।

यत्मादनी गुडुची च

न भिद्यते भयता छिन्नप्ररोहत्वात् ॥ १ ॥ पार्श्वरयते यत्मादनी ॥ ३ ॥

गुहति रक्षति कर्कं गुहनी " गुहेरुवद्" ॥ (उणा-१२०) ॥ १ ॥

विशाला खिन्द्रवारुणी ॥ २२३ ॥

विशाला, महाफलत्वात् ॥१॥ इन्द्रवत् अक्षैर्बुणोति इन्द्रवारुणी ॥२॥२२३॥

उशीरं वीरणीमूले

उश्यते उशीरं पुनसीबलिः " घटिवसि-" ॥ (उणा-४१९) ॥ इति
किरीर ॥ १ ॥ वीरणी सृणविशेषस्तस्या मूलं वीरणीमूलं तत्र ॥ २ ॥

हीबेरे बालक जलम् ।

बिहेतीब हीबेर " छतेराद्यः" ॥ (उणा-४३२) ॥ इति केरे निपात्यते
तत्र ॥१॥ बहते बाल स्वार्थे के बालकम् ॥२॥ जलति वलम्, यद्वाऽस्म केद्यत्त-
त्वात् दृढप्रत्याच्च बाल-जलपर्यायवाच्यत्वमपि ॥ ३ ॥

प्रपुलाटस्त्वेदगात्रो दृढुमभ्रकमर्दक ॥ २२४ ॥

प्रपुषति प्रपुमाति वा प्रपुमाट- "कपाट-" ॥ (उणा-१४८) ॥ इति
धाटे निपास्यते ॥ १ ॥ एडवद् मेपासत्वाद् गम्यते शस्यते एडवज् ॥ २ ॥
दृढ इन्ति दृढम् ॥ ३ ॥ अत्राणि दृढमण्डलानि सृष्ट्नाति अकमर्दकम् ॥४॥२२४॥

लट्वायां महारजनं कुसुमं कमलोत्तरम् ।

कटति कट्वा "कटिबटि-" ॥ (उणा-५०५) ॥ इति वस्तत्र ॥ १ ॥
रज्यतेऽनेम रजन महत्त्वं तद् रजन च महारजनम् ॥ २ ॥ कुस्यति कुसुमं "ककु-
सिम्पा कुम्भः" ॥ (उणा-३३७) ॥ पुनसीबलिङ्गोऽम्भम् ॥ ३ ॥ कमलोभ्य उत्तर
वयाधिकत्वात् कमलोत्तरम् ॥ ४ ॥

लोभ्रे सु गाल्वो रोध्र-तिस्व श्रावर-भार्जना ॥ २२५ ॥

रुगदि व्रणं रोध्रं, कस्त्रे लोघ्रस्तत्र ॥ १ ॥ गाल्वमिति श्रावयति अक्षि गा-
ल्वः "कैरव-" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपात्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ तिष्ठति
सिंह्यतेऽङ्गमनेन तिस्व 'प्रहाहा-' ॥ (उणा-५१४) ॥ इति वे निपात्यते
॥ ४ ॥ श्रावरणामयं वृक्षः श्रावरः ॥ ५ ॥ माष्टि उद्वर्तयति अङ्गमनेन भार्जना
॥ ६ ॥ २२५ ॥

मृणालिनी पुटकिनी नलिनी पङ्कजिन्यपि ।

मृणालमस्त्यस्या मृणालिनी ॥ १ ॥ पुटकमस्त्यस्या पुटकिनी "मम्पाम्बा
वेर्वाभि" ॥ ७।२।६७ ॥ इति इन् ॥ २ ॥ नलोऽस्त्यस्या नलिनी "अतोऽनेक-
स्तरात्-" ॥ ७।२।६ ॥ इति ॥ ३ ॥ पङ्कजमस्त्यस्या पङ्कजिनी, अम्बादित्वादिम्,

यौगिकत्वात् कमलिनीत्यादयः ॥ ४ ॥ ।

कमल नलिन पद्ममरविन्द कुशेशयम् ॥ २२६ ॥

पर शत सहस्राभ्यां पत्र राजीव पुष्करे ।

विसप्रसूत नालीक तामरस महोत्पलम् ॥ २२७ ॥

तज्जलात् सरस पद्मात् परैरुद् रुद्-जन्म-जै ।

काम्यते श्रिया कमल "मृदिकन्दि-" ॥ (उणा- ४६५) ॥ इत्यस्य,
कमम्भोऽच्छति भूयति वा, कन मत्पत इति वा ॥ १ ॥ नछति मलिने "श्या
कठि-" ॥ (उणा- २८२) ॥ इतीन ॥ २ ॥ पद्यते पद्म "अतीरि-"
॥ (उणा- ३३८) ॥ इति म । एते पुष्पीबलिहाः ॥ ३ ॥ अरान् विन्दति अर
विन्द "निगवादेनाग्नि" ॥ ५।१।६१ ॥ इति छ ॥ ४ ॥ कुशे जले शेते कुशे
शय "शमवासिवासेष्वकालात्" ॥ ३।२।२५ ॥ इति सप्तम्यसुप् ॥ ५ ॥ २२६ ॥
शत-सहस्रशम्भ्यां पर पत्रम्, शतसहस्रे बहुपलक्षण शत शहस्र च पत्राप्यस्य
शतपत्रम् सहस्रपत्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ राज्य सन्त्यस्य राजीवम्, मम्पादित्वाद् ॥ ८ ॥
पुप्यति जले पुष्कर "सुपुपिभ्यां कित्" ॥ (उणा- ४३६) ॥ इति कर् ॥ १ ॥
विखात् प्रसूत विसप्रसूतम् । विसप्रसूतमपि ॥ १० ॥ नछति नालीक पुष्पीबलिहा
"सुणीक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ११ ॥ तम्यते तामरस
"कनसु-" ॥ (उणा- ५७३) ॥ इत्येके निपात्यते, ताम- सप्रकर्षो-रसोऽस्येति
वा, ताम- प्रकषार्थः तारतम्यवत्, ताम्यन्निर्मूलैरस्यते वा ॥ १२ ॥ महश्च तदुत्पल च
महोत्पलम् ॥ १३ ॥ २२७ ॥ तत् कमल असहाष्यात्, सर-शब्दात्, पद्मशब्दाच्च
परै रुदादिभिरुच्यत इत्यर्थः, जलरुद्, जलरुद्म्, जलजन्म, जलजम्, ॥ १४ ॥
१५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सरोरुद्, सरोरुद्म्, सरोजन्म, सरोजम्, ॥ १८ ॥ १९ ॥
२० ॥ २१ ॥ पद्मरुद्, पद्मरुद्म्, पद्मजन्म, पद्मजम् । यौगिकत्वाद् वारिज-सरसी
रुदादयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

पुण्डरीक सिताम्भोजं

पुणति पुण्डते वा पुण्डरीक "सुणीक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके नि-
पात्यते ॥ १ ॥ सितं श्वेतमम्भोज सिताम्भोजम् ॥ २ ॥

अथ रक्तसरोरुहे ॥ २२८ ॥

रक्तोत्पल कोकनद

रक्तं च तत् सरोरुद् च रक्तसरोरुद् तत्र ॥ १ ॥ २२८ ॥ २ ॥ शोभमुत्पलं
रक्तोत्पलम् ॥ २ ॥

कैरबाणि सन्तप्रस्यां कैरविणी सत्र ॥ १ ॥ कुमुदानि सन्तप्रस्यां कुमुदती
 "नहकुमुद-" ॥ ६।२।७४ ॥ इति ङिद् मद्, व्यञ्जनाम्नाद्वा "तदस-"
 ॥ ७।२।१ ॥ इति मद्: । कुमुदिभ्यपि ॥ २ ॥

उत्पल स्यात् कुवलय कुबेलं कुवल कुषम् ॥ २२९ ॥

उत्पिबस्युत्पल पुक्लीबलिङ्गः "मुरल-" ॥ (उणा- ४७४) ॥ इत्युत्ते निपा
 स्यते, उत्पलतीति वा ॥ १ ॥ कौ वसति प्राणिति कुवलय कुमुबलि-" ॥ (उणा-
 ३६५) ॥ इत्ययः, कुत्सितो बहिर्वलय पत्रवेष्टनमस्य वा ॥ २ ॥ कौ वेसति
 कुबेळम् ॥ ३ ॥ कबते भृङ्गाराबै कुवल पुक्लीबलिङ्ग "कोबा" ॥ (उणा-
 ४६९) ॥ इति किवल, कौ वसतीति वा ॥ ४ ॥ कुत्सित वातीति कुव "क्षपिद्"
 ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ङः ॥ ५ ॥ २२९ ॥

अस्य विशेषानाह—

श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्दमाह्वयम् ।

तत्र उत्पले श्वेते काम्यते कुमुद पुक्लीबलिङ्ग "कुमुद-" ॥ (उणा-
 २४४) ॥ इत्युदे निपास्यते कौ मोदत इति वा । कुमुदपि ॥ १ ॥ करोति सुखं
 कैरवं "कैरबनैरव-" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्युदे निपास्यते, के रौति कैरवो हसस्त
 स्येद प्रियमिति वा ॥ २ ॥ गर्दमस्याह्वयोऽस्य गर्दमाह्वयम् ॥ ३ ॥

नीले तु स्यादिन्दीवर

नीले उत्पल इन्दिवि प्रिया इन्दीवर "तीवर-" ॥ (उणा-४४४) ॥
 इति वराटि निपास्यते ॥ १ ॥

हृत्कं रक्तसन्ध्यके ॥ २३० ॥

हृत्कति भूर्जते हृत्कम् ॥ १ ॥ रक्तान् सङ्घीनकति रक्तसन्ध्यकम्, रक्तस-
 न्ध्येव वा तत्र । रक्तोत्पल वैतत् ॥ २ ॥ २३० ॥

सौगधिके तु कल्हारं

सुगन्धः प्रयोजनमस्य सौगधिकम् ॥ १ ॥ कस्वते कल्हार "द्वारभ्या
 र-" ॥ (उणा-४११) ॥ इत्यारे निपास्यते, के स्वादते वा, प्रयोदरादित्वात् ।
 धारद् हृत्क वैतत् ॥ २ ॥

बीजकोषो वराटक ।

कर्णिका

बीजानां पचाद्यनाम्नां कोषो बीजकोषः ॥ १ ॥ वरमटति वराटकः

॥ २ ॥ असत्यपि कर्णभवत्वे स्वरवात् कर्णे भवा कर्णिका “ कणललाटात्-” ॥
॥ ६ । २ । १४१ ॥ इति कल् ॥ ३ ॥

पद्मनाल तु मृणाल तन्तुल विसम् ॥ २३१ ॥

पद्मस्य नालं पद्मनालम् ॥ १ ॥ ‘मृणत् हिंसायां’ मृण्यतेऽर्पते मृणाल
त्रिस्त्रिंशत् “ कुम्भिविम्भित्-” ॥ (उणा-४७६) ॥ इति किराल, मृदमालीयते
वा “ कञ्चित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति के पृथोदरादित्वात् साधुः ॥ २ ॥
तन्तुत् छाति तन्तुस्मृ ॥ ३ ॥ वेति विस “ पट्टीभ्याम्-” ॥ (उणा-५७९) ॥
इति विसः, विस्यते प्रेर्यते वा ॥ ४ ॥ २३१ ॥

किञ्जल्क केसरं

किञ्जल्लति, किं कुत्सितं जीर्यते वा किञ्जल्कं “ निष्कतुहम्क-” ॥ (उ
णा-२६) ॥ इति के निपास्यते ॥ १ ॥ के सरति केसरम् । पुंस्त्रीबलिङ्गावेतौ ॥ २ ॥

सवर्तिका तु स्याद् नय दलम् ।

सवर्तयति वेष्टयति सवर्तिका पद्मादीनां नवोद्भिन्नं दलं क्षरयन्निष्काश्यम् ॥ १ ॥

करहाट शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम् ॥ २३२ ॥

करहयन्ति करहाः पद्मादयो जलोत्पास्तामदति करहाटाः, कीर्यते वा
“ कपाटविराट्-” ॥ (उणा-१४८) ॥ इस्माटे निपास्यते ॥ १ ॥ धिनोति
दारयति क्षमा शिफा ॥ २ ॥ कनति कन्दे ‘ शाशयि-’ ॥ (उणा-२३७) ॥ इति
केः, पुंस्त्रीबलिङ्ग, कन्द्यतेऽन्विष्यते वा तत्र, सलिलजन्मनां पद्मादीनाम् ॥ ३ ॥ २३२ ॥

उत्पलानां तु शाळक

उत्पलानां कन्दे शळति ‘ शाळक “ शल्यणोर्वित् ” ॥ (उणा-५९) ॥

॥ इत्युक् ॥ १ ॥

नीस्यां शैवाल शेषले ।

शैवाल शैवल शेषाल जलात् शूक नीलिके ॥ २३३ ॥

नीलति नीली, नीलीवर्णा वा तस्याम् ॥ १ ॥ शेषेऽम्मसि शैवालं शेषल
शैवल शेषाल ‘ शीङ्गस्तलकृपाञ्जलासम्बलणूवलाः ’ ॥ (उणा- ५०१) ॥ इति
वत्सारोऽपि साधवः । शेषाल तु शेषालस्य अपादित्वाद् बत्वे साधु ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जलस्यद्वात् परे शूक-नीलिके- जलस्य शूकमिव जलशूकम् ।
शैवालायाः पदपि पुंस्त्रीबलिङ्गा ॥ ७ ॥ जलं नीलयति अणि स्वार्थे के जसनी
सिद्ध ॥ ८ ॥ २३३ ॥

धान्यं तु मस्यं सीत्यं च व्रीहि स्तम्बकरिश्च तत् ।

धान्यते धान्यम्, धीमत इति वा "धामात्रि-" ॥ (उणा- ३७९) ॥

सन्यः, व्रीह्यादि, यदाहु-

" व्रीहिर्यवो मसूरो गोभूमा मुद्गमापतिरुवणका ।

अणवः प्रियह कौद्रवमयुच्छकाः शाकिरावक्यः ॥ १ ॥

किञ्च कञ्जाय-कुल्स्तौ शनसप्तवशानि धान्यानि ॥" ॥ १ ॥

सस्यते सुखमनेन सस्यं "स्याच्छा-" ॥ (उणा- ३५७) ॥ इति य ॥ २ ॥

शीतया सङ्गत सीत्य 'शीतया सङ्गते' ॥ ७ । १ । २७ ॥ इति य ॥ ३ ॥

व्रीह्यते याच्यत इति व्रीहि त्रियो द्विक्" ॥ (उणा- ७१०) ॥ ४ ॥ स्तम्ब

करोति स्तम्बकरि । पुच्छिजावेटी 'शङ्कत् स्तम्बाद्दत्सर्वाही कृग' ॥ ५ । १ ।

१०० ॥ इति इः ॥ ५ ॥

आशु स्यात् पाटलो व्रीहिः

व्रीहिः पटिका धाम्मविशेष पाठच्छायः ॥ १ ॥ आशुते आशुः पुंलिङ्गः

"ह्रस्वापात्रि-" ॥ (उणा- १) ॥ इत्युप्, शीघ्रपाठवादा, यद्, पुंसः-

'आश्राव्या शासि-शीघ्रयो' इति ॥ २ ॥

गर्मपात्री तु पटिक ॥ २३४ ॥

गर्मे पट्वते खनमेवेशेवंशीसो गर्मपात्री गिनि न्यङ्क्तादित्वात् साधुः

॥ १ ॥ पट्टिरात्रेण पट्वते पटिक "मवयवकपट्टिकायाः" ॥ ७ । १ । ८१ ॥

इत्यत्र पट्टिकेति निर्देशात् साधु ॥ २ ॥ २३४ ॥

शाल्य कलमाथा स्यु

सस्मिन् शाल्य पुच्छिजः "कमिबमि-" ॥ (उणा- ९१८) ॥ इति चिदिट

कलम जापो येषां कलमाथाः ॥ १ ॥

कलमस्तु कलामक ।

कञ्जति माघस्यनेन कञ्जमः "घृपूत्रादि-" ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यमः,

कस्ये कञ्ज- ॥ १ ॥ कञ्जा कञ्जाममति कञ्जामकः ॥ २ ॥

लोहितो रक्तशाकि स्यात्

लोहितो वर्येन ॥ १ ॥

महाशाकि सुगन्धिक ॥ २३५ ॥

महाश्यासी शालिश्च महाशाकिः ॥ १ ॥ शोभनो गम्बोडस्य सुगन्धिः "सु-

॥ २ ॥ असत्यपि कर्णभवत्वे इत्यत्रात् कर्णे भवा कर्णिका " कर्णलसाद्यत्- " ॥
॥ ६ । ३ । १४१ ॥ इति कम् ॥ ३ ॥

पद्मनाल तु मृणाल तन्तुल विसम् ॥ २३१ ॥

पद्मस्य नाल पद्मनालम् ॥ १ ॥ 'मृणत् हिंसायां' मृण्यतेऽर्पते मृणाल
त्रिलिङ्ग " फुलिपिठि- " ॥ (उणा-४७६) ॥ इति कियाल, मूढमार्सायते
वा " कश्चित् " ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति के पृषोदरादित्वात् साधुः ॥ २ ॥
तन्तुन् साति तन्तुळ्म् ॥ ३ ॥ वेति विसं " पटिबीभ्याम्- " ॥ (उणा-५७९) ॥
इति विसः, विस्यते प्रेर्यते वा ॥ ४ ॥ २३१ ॥

किञ्जल्क केसरं

किञ्जल्कसति, किं कुरिषतं जीर्यते वा किञ्जल्क " निम्कतुरुष्क- " ॥ (उ
णा-२६) ॥ इति के निपास्यते ॥ १ ॥ के सरति केसरम् । पुंस्त्रीबलिङ्गामेती ॥ २ ॥

सवर्षिका तु स्याद् नवं दलम् ।

सवर्षयति वेष्टयति सवर्षिका पद्मादीनां नवोद्भिन्न दल शरयन्त्रिकाक्षम् ॥ १ ॥

करहाट शिफा च स्यात् कन्दे सलिलजन्मनाम् ॥ २३२ ॥

कं रह्यन्ति करहाः पद्मादयो जलोत्प्लास्तानवति करहाट, कीर्यते वा
" कपाटविराट्- " ॥ (उणा-१४८) ॥ इत्यादे निपास्यते ॥ १ ॥ शिनोति
वारयति श्मां शिफा ॥ २ ॥ कनति कन्दः " साद्यपि- " ॥ (उणा-२३७) ॥ इति
द्, पुंस्त्रीबलिङ्गः, कन्यतेऽन्विष्यते वा तत्र, सलिलजन्मनां पद्मादीनाम् ॥ ३ ॥ २३२ ॥

उत्पलानां तु शाखकं

उत्पलानां कन्दे खलति ' शाखक " वाक्यभेर्णित् " ॥ (उणा-५९) ॥

॥ इत्युक् ॥ १ ॥

नील्यां शैवाल शैवले ।

शैवाल शैवलं शैपाल जलात् शूक नीलिके ॥ २३३ ॥

नीलसति नीली, नीलीर्बर्णा वा तस्याम् ॥ १ ॥ शैतेऽन्मसि शैवालं शैवलं
शैवाल शैपाल " शीघ्रस्तलकृपासमासणुबलणुबलः " ॥ (उणा- ५०१) ॥ इति
वत्वारोऽपि साधुः । शैवाल तु शैपालस्य जपादित्वाद् बत्वे-साधु ॥ २ ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जलशब्दात् परे शूक-नीलिके- जलस्य शूकमिव जलशूकम् ।
शैवालाद्यां पदपि पुंस्त्रीबलिङ्गाः ॥ ७ ॥ जसं नीलयति अभि स्वार्थे के जसनी
किञ्च ॥ ८ ॥ २३३ ॥

धान्यं तु सस्य सीत्यं च व्रीहि स्तम्बकरिश्च सत् ।

धन्मते धान्यम्, धीयत इति वा "धामाभि-" ॥ (उणा- ३७९) ॥
इत्यन्या, व्रीह्यादि, यथाहु-
" व्रीहिर्यत्रो मसूरो गोधूमा मुद्गमापतिस्त्वणका ।

अनवः प्रियह्नु कोद्रवममुच्छका शालिराठक्यः ॥ १ ॥

क्रिश्न कञ्जाय-कुसुम्बौ शणसप्तदशानि धान्यानि ॥" ॥ १ ॥

सस्यते सुखमनेन सस्यं 'स्थाच्छा-' ॥ (उणा- ३५७) ॥ इति यः ॥ १ ॥
सीतया सङ्गतं सीत्यं 'सीतया सङ्गते' ॥ ७ । १ । २७ ॥ इति य ॥ ३ ॥
व्रीह्यते यान्म्यत इति व्रीहि "त्रिमो हिक्" ॥ (उणा- ७१०) ॥ ४ ॥ स्तम्ब
करोति स्तम्बकरि । पुच्छिजावेतौ 'घङ्कत् स्तम्बाद्दत्सर्माही कुग ॥ ५ । १ ।
१०० ॥ इति इ ॥ ५ ॥

आशु स्यात् पाटलो व्रीहिः

व्रीहिः पाटिका धान्यविशेषः पाठस्त्वणायः ॥ १ ॥ अस्तुते भाष्ट्र पुच्छिः
"ह्लापाप्ति-" ॥ (उणा- १) ॥ इत्युण् घट्टिपाकत्वाद्वा; यद्, दुर्गः-
'आम्भाख्या शालि-शीघ्रबोः' इति ॥ २ ॥

गर्मपाकी तु पटिक ॥ २३४ ॥

यर्मे पच्यते स्यमेवेत्येवशीलो गर्मपाकी गिति म्यङ्कादित्वात् साधु
॥ १ ॥ पटिरात्रेण पच्यते पटिक "यययकयट्टिकायाः" ॥ ७ । १ । ८१ ॥
इत्यत्र षट्ठिकेति निर्देशात् साधु ॥ २ ॥ २३४ ॥

शाल्य कलमाद्या स्यु

असन्ति शाल्यः पुच्छिः "कमिबमि-" ॥ (उणा- ९१८) ॥ इति गिदि'
कलम जापो येषां कलमाद्याः ॥ १ ॥

कलमस्तु कलमक [

कडति मायसनेन कलम 'स्रपूपवि-" ॥ (उणा- ३४७) ॥ इत्यमः,
अथे कलमः ॥ १ ॥ कलं कलनाममति कलमक ॥ २ ॥

लोहितो रक्तशालि स्यात्

लोहितो रक्तेन ॥ १ ॥

महाशालि सुगन्धिक ॥ २३५ ॥

महाशाली शालिश्च महाशालिः ॥ १ ॥ सोमनो मन्त्रोऽस्य सुगन्धिः "सु-

पृत्युत्सुरभेः-” ॥७॥ ३ । १४४॥ इति इत् समासान्त , के मुगधिक ॥२॥ ३५॥

यवो ह्यप्रियस्तीक्ष्णशूक

यूयते यव ॥ १ ॥ ह्यानां प्रियो ह्यप्रिय ॥ २ ॥ तीक्ष्णः शूकः किं
शाहरम्य तीक्ष्णशूकः ॥ ३ ॥

तोकमस्त्वसौ हरित् ।

अर्था यवो हरिर्नालः, तुज्यते तोकमः “यवमप्रीप्स-” ॥ (उणा-३४६) ॥
इति मे निपासते ॥ १ ॥

मज्जल्यको मसूर स्यात्

मज्जले साधु मज्जल्य, के मज्जल्यक ॥ १ ॥ मस्यते परिणमते मसूर, पुंस्त्री
लिङ्ग “मीमसि-” ॥ (उणा-४२७) इत्यूरः ॥ २ ॥

फलायन्तु सतीनक ॥ २३६ ॥

हरेणु खण्डिकश्च

कस्यते कलाम त्रिपुटाक्ष्य “कुञ्जिन्नि-” ॥ (उणा- ३७२) ॥ इति
कामः कलामतीक्षारमयते वा, कं खातीति वा ॥१॥ सीदन्त्यनेन सतीनः “दिम
नम-” ॥ (उणा- २६८) ॥ इति साधुः, के सतीनक । सातीनोऽपि ॥२॥ २३६॥
हियते हरेणुः, पुंलिङ्ग “कृद्भू-” ॥ (उणा- ७७२) ॥ इत्येणु ॥ ३ ॥
खण्ड्यते खण्डिक “कुञ्जिक-” ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपासते ॥ ४ ॥

अथ चणको हरिमन्थक ।

अणति त्व्यमानअणकः “दुकुन्-” ॥ (उणा- २७) ॥ इत्यक ॥ १ ॥
हरिभिर्मन्थते हरिमन्थकः ॥ २ ॥

मापस्तु मदनो नन्दी वृष्यो बीजधरो बली ॥ २३७ ॥

मीयते माषः पुंक्लीबलिङ्गः “वृकृद्-” ॥ (उणा- ५४०) ॥ इति षः
॥ १ ॥ मदयति वृक्षत्वाद् मदन ॥ २ ॥ नन्दयत्यवश्य नन्दी ॥ ३ ॥ वृष्याय
मैशुनाय हितो वृष्यः “प्राण्यङ्गण-” ॥ ७।१।३७ ॥ इति ष, वृष्यते तैलादिनेति
“कृन्थि-” ॥ ५।१।४२ ॥ इति क्यप् वा ॥ ४ ॥ बीजेषु धरो बीजधरः, बीज
शुक्रं वृणोति वा ॥ ५ ॥ येष रेतोऽस्त्यत्र बली ॥ ६ ॥ २३७ ॥

मुद्रस्तु प्रथनो लोभ्यो बलाटो हरितो हरि ।

मोदतेऽनेन मुद्रः “पृमुद्रिभ्यां कित्” ॥ (उणा- १३) ॥ इति गः ॥१॥
प्रथते प्रथनः ॥ २ ॥ लुभ्यते लोभ्यः ॥ ३ ॥ बलमदति बलाट ॥ ४ ॥ हरितो

वीर्य ॥ ५ ॥ हरिः, हरिवर्णत्वात् पुंसिङ्गः ॥ ६ ॥

पीतेऽस्मिन् वसु-खण्डीर प्रवेल-जय शारदा ॥ २३८ ॥

अस्मिन् मुद्गे पीतवर्णे वसति विते वसु पुंसिङ्गः ॥ १ ॥ अस्मत्ते खण्डीरः
“अम्बीर-” ॥ (उणा-४२२) ॥ इतीरे निपात्यते ॥ २ ॥ प्रवेसति प्रवेस ॥ ३ ॥
अयत्यनेन जय ॥ ४ ॥ शारदि भवः शारद “मत्स्य-भ्यादेरण्” ॥ ६ । ३ ।
॥ ८९ ॥ ५ ॥ २३८ ॥

कृष्णे प्रवर-वासन्त-हरिमन्थज शिम्बिका ।

कृष्णे मुद्गे प्रदियते प्रवर ॥ १ ॥ वसन्ते भवो वासन्तः ॥ २ ॥ हरि
मन्थाज्जायते हरिमन्थजः ॥ ३ ॥ शिम्बास्त्रस्य शिम्बिक, मीमादित्वादिक,
शिम्बिनि जायति वा ॥ ४ ॥

धनमुद्गे सुवरक निगूढक-कुलीनका ॥ २३९ ॥

खण्डी च

धनस्य मुद्गे धनमुद्गस्तत्र सुवर कपाय च एव सुवरकः ॥ १ ॥ निगूढति
स्य निगूढकः ॥ २ ॥ कौ कीमते कुलीनकः ‘कीचक-’ ॥ (उणा-३३) ॥
इत्येके निपात्यते ॥ ३ ॥ २३९ ॥ खण्डमस्तस्य खण्डी ॥ ४ ॥

राजमुद्गे तु मकुष्ठक मयुष्ठकौ ।

मुद्गानां राजा प्रधानत्वाद् राजमुद्गस्तत्र ॥ १ ॥ मकुष्ठपठेऽनेन मकुष्ठः ॥ २ ॥
मीमतेऽसौ मयुष्ठः “पथैषिठ-” ॥ (उणा-१६९) ॥ इति ठे निपात्यते ॥ ३ ॥

गोधूमे सुमन

गुप्यति परिवेषयति गोधूम- “कुषिगुषेस्य ” ॥ (उणा-३५३) ॥
पां शुवाति वा “विल्लिमिळि-” ॥ (उणा-३४०) इति किद् मस्तत्र ॥ १ ॥
सुष्ठु मन्यते सुमनः अच् ॥ २ ॥

सल्ले निष्पाव क्षितक्षिम्बिक ॥ २४० ॥

वसते वसस्तत्र ॥ १ ॥ निष्पृयते निष्पाव- ‘निरभेः पूम्बः’ ॥ ५ ।
३ । २१ ॥ इति अच् ॥ २ ॥ क्षिता क्षिम्बिरस्य क्षितक्षिम्बिकः ॥ ३ ॥ २४० ॥

कुलरथस्तु कालवृन्त

कुले तिष्ठति कुलस्था, ध्रुवोपरारिषत्वात् ॥ १ ॥ काल वृन्तमस्य कालवृन्तः ॥ २ ॥

सामवृन्ता कुलक्षिका ।

साम वृन्तमस्यास्तामवृन्ता ॥ १ ॥ इत्यः कुलरथ कुलक्षिका ॥ २ ॥

आढकी तुवरी वर्णा स्यात्

आ ढीकते आढकी " कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥ तूयते तुवरी ॥ २ ॥ षण्यते वर्णा ॥ ३ ॥

कुस्मासस्तु यावक ॥ २४१ ॥

कोचति कुस्मासः शर्षस्त्रिमो मापादिः " कस्त्रिकुस्त्रिम्यो मासक " ॥ (उणा-५८४) ॥ कुलेन मस्यति परिणमते वा वृषोदरादिस्वात् । कुस्मापोऽपि ॥ १ ॥ मौर्यस्मसा यावकः 'धान्यविशेषः' इत्यग्ये ॥ २ ॥ २४१ ॥

नीवारस्तु वनधीहि

नियतैर्मियते नीवार, मुन्यभत्वात् " नेर्धुः " ॥ ५ । ३ । ७४ ॥ इति घम् ॥ १ ॥ वनस्य व्रीहिर्वनधीहिः ॥ २ ॥

श्यामाक-श्यामकौ समौ ।

श्यायते श्यामाकः अघ्न्यो व्रीहि " मबाकश्यामाक-" ॥ (उणा-३७) ॥ इत्याके निपात्यते ॥ १ ॥ " कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपातनात् श्यामाकः ॥ २ ॥

कङ्कुस्तु कङ्कुनी कङ्कु भियङ्कु पीततण्डुला ॥ २४२ ॥

कामति कङ्कु " प्रीकैते-" ॥ (उणा-७६१) ॥ इति कङ्कुः ॥ १ ॥ कङ्कति कङ्कुनी " विमनम-" ॥ (उणा-२६८) इति ने निपात्यते ॥ २ ॥ कृत्सितममति कङ्कुः " कस्त्रिवस्यमे ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गुः ॥ ३ ॥ प्रीणाति भियङ्कुः ॥ ४ ॥ पीतास्तण्डुला अस्या पीततण्डुला । एते व्रीहिकाः ॥ ५ ॥ २४२ ॥

सा कृष्णा मधुका

सा कङ्कुः कृष्णवर्णा मन्वते कल्पते मधुका " कङ्कुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

रक्ता शोषिका

श्वतवर्णा कङ्कु, शोषयति शोषिका ॥ १ ॥

मुसटी सिता ।

सिता कङ्कुः, मुस्यते खण्डयते मुसटी " रूपट-" ॥ (उणा-१४४) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ १ ॥

पीता माधवी

पीतवर्णा कङ्कुः मधुन श्वेय तद्वर्णत्वाद् माधवी ॥ १ ॥

अथोहाल कोद्रव कोरवूषक ॥ २४३ ॥

उहास्यते उहास ॥ १ ॥ केन अम्मसा उनाति विस्वयते कोद्रव 'कैरव-'
॥ (उणा- ५१९) ॥ इत्यवे निपास्यते, केन उत्रौति वा ॥ २ ॥ कुरन्त्यमेन कोर
वूषक " कोरवूष- " ॥ (उणा- ५६१) ॥ इत्यवे निपास्यते, कोर भक्ष दूषय
तीति वा ॥ ३ ॥ २४३ ॥

धीनकस्तु काककहु

धीयते धीमः " दिननग्न- " ॥ (उणा- २६८) ॥ इति ने निपास्यते
के धीमकः ॥ १ ॥ काकप्रिया कहु काककहु ॥ २ ॥

यवनालस्तु योनल ।

जूर्णाह्वयो देवधान्य खोलाला बीजपुष्पिका ॥ २४४ ॥

यवस्थेष नासमस्य यवनालः ॥ १ ॥ ज्यते योनलः ' मुरल- ' ॥ (उणा-
४७४) ॥ इत्यवे निपास्यते ॥ २ ॥ ' जूरीषे अरामा ' जूर्बते जूषः " डीयश्मैदि-
त ' ॥ ४ । ४ । ६१ ॥ इति कस्य मत्वम्, जूण इत्याह्वयो यस्य जूणाह्वयः ॥ ३ ॥
देवप्रिय धाम्य देवधान्यम् ॥ ४ ॥ अनाद् नासमस्या खोलाला, पूषोदरादिस्तात् ॥ ५ ॥
बीजाकार पुष्पमस्या बीजपुष्पिका ॥ ६ ॥ २४४ ॥

श्रण मङ्गा मातुलानी स्यात्

शणति शणम् ॥ १ ॥ मज्यते मङ्गा ॥ २ ॥ मान तोस्यते मातुलानी " मु
मुषान- " ॥ (उणा २७८) ॥ इति निपास्यते, माया मियस्तुक्ष्मा अनितीति
वा ॥ ३ ॥

उमा तु क्षुमास्तुभी ।

अभ्यते उमा " अवेर्हृत्व- " ॥ (उणा- ३४२) ॥ इति किति मे
साधुः ॥ १ ॥ क्षौसमया मुष्मया क्षुमा " क्षुहिभ्यां वा " ॥ (उणा- ३४१) ॥
इति किल् म' ॥ २ ॥ अतस्यनयाऽतसी " तप्याभि- " ॥ (उणा- ५६९) ॥
इति अस , न तस्यतीति वा ॥ ३ ॥

गवेभुका गवेषु स्यात्

गूयते गवेभुका मुन्वम " गुह इभुक्-एभुक् " ॥ (उणा- ७४) ॥ गभी
भुकाऽपि ॥ १ ॥ मषाऽम्मसा एषते गवेषु, जीषित् ' भ्रमृ- ' ॥ (उणा-
५१९) ॥ इति बहुवचनादुः ॥ १ ॥

अर्षिकोऽरप्यजस्तिल ॥ २४५ ॥

जायते जलिल "स्यगिडल-" ॥ (उणा- ४८४) ॥ इतीले निपा
स्यते ॥ १ ॥ २४५ ॥

पण्डतिले तिलपिञ्जस्तिलपेज ।

पण्डो निष्फलस्तिलस्तत्र ॥ १ ॥ तिलविञ्ज तिलपेजः "निष्फले तिलात्
पिञ्जपेजौ" ॥ ७ । ० । १५४ ॥ इति साधु ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ सर्पप ।

कदम्बकस्तन्नुम

सरति सर्पप "सर्पैः पप" ॥ (उणा- ३१३) ॥ १ ॥ कुत्सितमम्बते
कदम्बकः ॥ २ ॥ तोढुन्यते तन्नुम , पृषोपरादित्वात् ॥ ३ ॥

अथ सिद्धार्थ श्वेतसर्पप ॥ २४६ ॥

सिद्धप्रयोजनो रक्षोभत्वात् सिद्धार्थः ॥ १ ॥ २४६ ॥

मायादय क्षमीधान्यं

माय आदिर्येषां मुद्गादीनां ते मायादयः, क्षमी क्षम्वा तच्च प्रधानं धान्यं
क्षमीधान्यम् ॥ १ ॥

शूकधान्यं यवादय ।

शूकप्रधानं धान्यं शूकधान्यं यव आदिर्येषां गोधूमादीनां ते यवादयः ॥ १ ॥

स्यात् सस्यशूकं किंशारु

शवति शूकं पुक्लीबक्षिः "षुमुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति को
दीर्घत्व च सस्यस्य शूकं सस्यशूकम् ॥ १ ॥ कुत्सित श्वेताति किंशारुः
पुक्षिः "किमः श्रो णित्" ॥ (उणा- ७२५) ॥ इत्यु ॥ २ ॥

फणिशं सस्यशीर्षकम् ॥ २४७ ॥

कणति बातेम फणिशं पुक्लीबक्षिः "कुत्सिकनि-" ॥ (उणा- ५२५) ॥
इति किष्णः । कनिशमपि ॥ १ ॥ सस्यमयं शीर्षमपि सस्यशीर्षकं सस्यमम्बरी
स्यर्षः ॥ २ ॥ २४७ ॥

स्तम्बस्तु गुच्छो धान्यादे

स्तम्भाति स्तम्ब "स्तम्बस्तम्ब-" ॥ (उणा- ३२०) ॥ इति निपास्यते, धान्यादे
यैः स्तम्बः स गालम् ॥ १ ॥ गुप्सतेऽनेन गुच्छ ॥ २ ॥ यं प्रति स्तम्बोऽप्रसिद्धस्त
भ्रयन्त्रथा विष्वयुवाशौ कारौ । एवं सर्वत्रोभेयम् ॥

नाल क्राण्ड

नलति नासमर्पाद् गुच्छस्य त्रिलिङ्ग, ज्वलादित्वात् णः ॥ १ ॥ कणति
भेज्यमानः कण्डः पुक्लीबलिङ्गः ॥ २ ॥

अफलस्तु सं ।

पल पलाल

फसरहितः स कण्डः पसति पल ॥ १ ॥ पल्पते पलास “कृष्ण-
॥ (उणा- ४७५) ॥ इष्णासः ॥ २ ॥ पुक्लीबलिङ्गावेती ॥

धान्यत्वक् तुष

धान्यस्य त्वक्, तुम्पस्मनेनाग्निस्तुषः, स्वादित्वात् कः ॥ १ ॥

तुसे कठञ्जर ॥ २४८ ॥

तुसते जलक्ष्यते तुष पुंस्त्रीबलिङ्गः, स्वादित्वात् कः सत्र ॥ १ ॥ कठन्ति
माघस्मनेन पशावः कठञ्जर “कठरेवर-” ॥ (उणा- ४४५) ॥ इक्षञ्जरः
॥ २ ॥ २४८ ॥

धान्यमावसितं रिद्ध

धान्यं व्रीह्यादि ॥ १ ॥ आ अवसित निष्पन्नम् । ‘रक्षार्थमाघ्छादितमावसि
तम्’ इक्षन्मे ॥ २ ॥ राप्यति स्म रिद्धं सिद्धमित्यथ । ‘तुषम्पन्नम्’ इक्षेके । वृषो
वरादित्वादित्वात् ॥ ३ ॥

तत्पुंसं निर्युसीकृतम् ।

तत् धान्यं त्रिभुसीकृतं पुंसते स्म पूतम् ॥ १ ॥

मूलपत्रकरीरामफलक्राण्डाविरूढका ॥ २४९ ॥

त्वक् पुष्पं फलकं शार्कं दक्षघा शिमुकं च सत् ।

मूल मूलकविषादेः, पत्र निम्बारेः, करीरं वसादेः आम करीरवृक्षादेः,
फलं वार्ताक्यादेः, क्राण्डमेरण्डवृक्षादेः, विरूढाः क्षेत्रोद्भूतस्य फलमूसादा स्ते
दासबोद्धिभा भाङ्गराः ‘अविस्तृकं तासास्त्रिमन्त्रा’ इति मौशाः ॥ २४९ ॥
त्वक् कवत्स्यादेः, पुष्पं करीरवृक्षादेः, कषकं छत्राद्याहयभूकन्दविशेषः । एवमेतद्
दक्षघाद्वि दक्षयतेऽनेन मोक्तुं शाकम् ॥ १ ॥ शिनोति शिपु, के शिपुष्म् ॥ २ ॥
पुंस्त्रीबलिङ्गावेती ॥

अथ शाकविशेषानाह-

तण्डुलीयन्तण्डुलेरो मेघनादोऽरूपमारिष ॥ २५० ॥

तण्डुलेभ्यो हितस्वण्डुलीय "हविरममेदापूपादेयो वा" ॥ ७।१।२९ ॥
 इतीयः ॥ १ ॥ तण्डुलानीरयति द्रावकस्वातण्डुलेर ॥ २ ॥ मेघस्येव मादोऽस्माद्
 मेघनाद ॥ ३ ॥ अल्पं मृणाति हिनस्ति अल्पमारियः "अमिमृभ्यां गित्"
 ॥ (उणा-५४९) ॥ इतीयः ॥ ४ ॥ २५० ॥

विम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्यात्तुण्डिकेरिका ।

बभ्राति विम्बी "डीनीबग्धि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति विम्बः ॥ १ ॥
 रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पिछोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी ॥ ३ ॥ तुण्डते
 तुण्डिकेरी "शतेरादम्" ॥ (उणा-४३२) ॥ इति निपास्यते, के तुण्डिकेरिका ॥ ४ ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जीवतात् जीवन्ती "रुहिनन्दि-" ॥ (उणा-२२०) ॥ इत्यन्त ॥ १ ॥
 जीवस्यनया जीवनी, "कनेटो-" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जीवा, "बहुल्म्"
 ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽप्यर्नाये जीवनीया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा
 ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुर्कं तु क्षारपत्र

वसन्स्वस्मिन् गुणा वास्तुक "कञ्जुकांश्चक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इति साधुः
 ॥ १ ॥ क्षार पत्रमस्य क्षारपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधुः पालक्या, पास्वत इति वा "शिक्ष्यास्याम्-" ॥ (उणा-
 ३६४) ॥ इति ये निपास्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यं सूदते मधुसूदनी ॥ २ ॥

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाकन्द

अम्भेन रसेनोनो रसोन, पञ्चरसत्वात्, मयादिः- 'ऊनोऽम्भेन रसेनेति रसो-
 नस्तेन कीर्तितः' ॥ १ ॥ लम्पतेऽभिलम्पते लशुन "लयेः श च" ॥ (उणा-३८९) ॥
 इत्युन ॥ २ ॥ पुक्सीबलिहावेतो । न रिम्पतेऽरिष्टः ॥ ३ ॥ म्लेच्छानां प्रिया
 कन्दो म्लेच्छकन्द ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगनिस्त्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महाभासौ
 कन्दश्च महाकन्दः ॥ ६ ॥

रसोनोऽन्यो गृञ्जनो दीर्घपत्रक ।

अन्यो द्वितीयो रसोन, गृञ्जते कुत्सितः शम्पते गृञ्जमः पुंक्सीबलिहा
 ॥ १ ॥ दीर्घपत्रमस्य दीर्घपत्रक ॥ २ ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कव केशरत्न ॥ २५३ ॥

मृद्भवद् राशते मृद्भराज ॥ १ ॥ मृद्भवद् रज्जयति कृष्णीकरोति मृद्भराज,
जषि पृषोदरादित्वाद् नलोप ॥ २ ॥ मर्कति सपृष्यते माकव "कैरवभैरव-"
॥ (उणा- ५१९) ॥ इति साधुः ॥ ३ ॥ केशान् रज्जयति केशरज्जयनम्
॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वायसी स्यात् ।

काकवद् मचते वणेन सपृष्यते काकमाची ॥ १ ॥ वायसवर्णत्वाद् वायसी ॥ २ ॥

कारवेह कटिलक ।

कारेण वेहति कारवेहः ॥ १ ॥ कटस्मापृषोति कटिल "मिप्राच्छमल-"
॥ (उणा- ४६४) ॥ इति छे निपास्यते, कटि छातीति वा, पृषोदरादित्वाद्
द्वित्वम् ॥ २ ॥

कूप्माण्डकस्तु कर्कारु

कूप्यते कूप्माण्ड पिचण्ड- ' ॥ (उणा- १७६) ॥ इत्यण्डे निपास्यते,
कोडम्पणाऽनितीति वा, कुस्वित्तमुष्मा मण्डेषु बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वाद्
॥ १ ॥ कर्कं सौत्रं कर्कति कर्कारु. पुलिह "कर्करुः" ॥ (उणा- ८१३) ॥
करोति सृष्टिं कर्कं, इत्यति अरुर्वास्त्रिषोपनसगत्वाद्, कर्कधासावर्धेति वा ॥ २ ॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कूप्यति कोशातकी "कोष्पातक-" ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपास्यते
कोशाकाराणि फलान्यतति वा ॥ १ ॥ पटति पटोली "कटिपटि-" ॥ (उणा-
४६३) ॥ इत्योसः ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिर्मिटी कर्कटी बालुहृषेर्वारुक्षपुसी च सा ।

चिरिः सौत्रः सारौ, चिरणोति चिर्मिटी ' चिरेरिद्ये म् च-" ॥ (उणा-
१४९) ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ कर्कति कर्कटी "दिम्पदि-" ॥ (उणा- १४९) ॥
इत्यटः इक्षः कर्क इति वा मामटीवत् ॥ १ ॥ बज्जति बालुहृ "कञ्जुक-" ॥
(उणा- ५७) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥ ऊर्ध्वेति द्विनस्वार्तिमेवाङ्कः पुंस्त्रीलिङ्ग
' उर्ध्वराधेभ्येत्तो च" ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्याहः ॥ ४ ॥ नपठ इव प्रपुषी
' प्रपेक्षः" ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अर्शोधि सूरण कन्द

अर्शाधि इन्ति अर्शोष्णः ॥ १ ॥ सूर्यते प्रेर्यते वा सूरणः "बिह्वन-"
॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यण्डे निपास्यते ॥ २ ॥ कन्दते कन्दा पुंस्त्रीबन्दिङ्
मूलविशेषः ॥ ३ ॥

तण्डुलेभ्यो हितस्तण्डुलीयः "हविरभमेदापूपादेर्मो वा" ॥ ७।१।२९ ॥
 इतीय ॥ १ ॥ तण्डुलानीरयति प्राक्कत्वातण्डुलेरः ॥ २ ॥ मेभस्मेव नादोऽसाद्
 मेघनाद ॥ ३ ॥ अल्पं भृगाति हिनस्ति अल्पमारिपः "अमिमूर्त्वा गिव्"
 ॥ (उणा-५४९) ॥ इतीय ॥ ४ ॥ २५० ॥

विम्बी रक्तफला पीलुपर्णी स्याद्युष्णिकेरिका ।

बध्नाति विम्बी "डीनीषधि-" ॥ (उणा-३२५) ॥ इति विम्बी ॥ १ ॥
 रक्त फलमस्या रक्तफला ॥ २ ॥ पिच्छोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी ॥ ३ ॥ गुण्यते
 युष्णिकेरी "शतेरादय" ॥ (उणा-४३२) ॥ इति निपास्यते, के युष्णिकेरिका ॥ ४ ॥
 जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ २५१ ॥

जीवतात् जीवन्ती "रुहिनन्दि-" ॥ (उणा-२२०) ॥ इत्यन्तः ॥ १ ॥
 जीवस्यनया जीवनी, "कतेटो-" ॥ ५।३।१०६ ॥ इत्यप्रत्यये जीवा, "बहुळम्"
 ॥ ५।१।२ ॥ इति करणेऽप्यनीये जीवनीया ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ मधु स्रवति मधुस्रवा
 ॥ ५ ॥ २५१ ॥

वास्तुकं तु क्षारपत्रं

वसन्धस्मिन् गुणा वास्तुक "कच्छुर्काशुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इति साधुः
 ॥ १ ॥ क्षार पत्रमस्य क्षारपत्रम् ॥ २ ॥

पालक्या मधुसूदनी ।

पालके साधु पालक्या, पाल्यत इति वा "शिक्यासाब्ध-" ॥ (उणा-
 ३६४) ॥ इति ये निपास्यते ॥ १ ॥ मधु माधुर्यं सूदते मधुसूदनी ॥ २ ॥

रसोनो लशुनोऽरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् ॥ २५२ ॥

महाकन्द

अम्बेन रसेनोनो रसोन, पम्बरसत्वात्, यथाङ्गिः- 'ऊनोऽम्बेन रसेनेति रसो
 मस्तेन कीर्तितः' ॥ १ ॥ सप्यतेऽमिसप्यते लशुन "लयेः वा ब" ॥ (उणा-२८९) ॥
 इत्युनः ॥ २ ॥ पुक्लीबलिज्ञावेतो । म रिभ्यतेऽरिष्टः ॥ ३ ॥ म्लेच्छानां प्रिया
 कन्दो म्लेच्छकन्दः ॥ ४ ॥ महौषधम्, रोगजिस्वात् ॥ ५ ॥ २५२ ॥ महाधासी
 कन्दश्च महाकन्द ॥ ६ ॥

रसोनोऽन्यो गृजनो दीर्घपत्रकः ।

गान्यो द्वितीयो रसोनः, गृज्यते कुत्सितः सप्यते गृजमः पुक्लीबलिज्ञः
 ॥ १ ॥ दीर्घपत्रमस्य दीर्घपत्रकः ॥ २ ॥

भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कव केशरञ्जन ॥ २५३ ॥

मृद्ववद् राजते मृद्वराजः ॥ १ ॥ मृद्ववद् रज्जयति कृष्णीकरोति मृद्वरज ,
 भाषि पृषोदरादिस्वाद् नलोपः ॥ २ ॥ मकति सपृष्यते माकव "कैरवभेरव-"
 ॥ (उणा- ५१९) ॥ इति सायुः ॥ ३ ॥ केवाम् रज्जयति केधरज्जनम्
 ॥ ४ ॥ २५३ ॥

काकमाची वामसी स्यात् ।

काकवद् मकते वभेन सपृष्यते काकमाची ॥ १ ॥ वामसवणत्वाद् वामसी ॥ २ ॥

कारवेष्ट कटिलक ।

कारेण वेत्ति कारवेष्ट ॥ १ ॥ कटस्यावृणोति कटिल "मिवाच्छमत्र-"
 ॥ (उणा- ४६४) ॥ इति छे निपास्यते, कटि छातीति वा, पृषोदरादिस्वाद्
 द्वित्वम् ॥ २ ॥

कूप्माण्डकस्तु कर्कोरु

कूप्यते कूप्माण्ड विवण्ड-" ॥ (उणा- १०६) ॥ इत्यण्डे निपास्यते,
 कोरुभण्डमितीति वा, कुस्विसमुष्मा अण्डेषु बीजेष्वस्य वा, पित्तकारित्वाद्
 ॥ १ ॥ कर्कः सौत्र, कर्कति ककरुः पुसिह "कर्करु" ॥ (उणा- ८१३) ॥
 करोति तृप्ति कक, इति अरुवतिशोभनसरात्वाद्, ककवासावर्धेति वा ॥ २ ॥

कोशातकी पटोलिका ॥ २५४ ॥

कुश्मति कोशातकी "कोष्मातक-" ॥ (उणा- ८३) ॥ इति निपास्यते
 कोशाकाराणि फलान्यवति वा ॥ १ ॥ पटति पटोषी "कटिपटि-" ॥ (उणा-
 ४९३) ॥ इत्योष्ः ॥ २ ॥ २५४ ॥

चिर्मिटी कर्कटी बालुङ्गेर्नारुखपुमी च सा ।

चिरि सौत्र-स्वारी, चिरभोति चिर्मिटी चिरेरिद्ये म् च-" ॥ (उणा-
 १४९) ॥ इति सायुः ॥ १ ॥ ककति कर्कटी 'दिम्बवि-" ॥ (उणा- १४९) ॥
 इक्षटः, इक्ष कर्क इति वा प्रामटीवत् ॥ १ ॥ ककति बालुङ्गी "कण्डुक-" ॥ (उणा-
 ५७) ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥ कर्कति हिनस्वार्तिमेवाह पुंस्त्रीसिद्ध-
 "उर्ध्वपदेस्वतेौ च" ॥ (उणा- ८१४) ॥ इत्याहः ॥ ४ ॥ अपठ इव अपुषी
 "त्रपेस्सः" ॥ (उणा- ५७८) ॥ ५ ॥

अर्शोन् सूरण कन्द

अर्शोन् इन्ति अर्शोष्णः ॥ १ ॥ सूर्यते प्रेयते वा सूरणः "विह्वण-"
 ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यण्डे निपास्यते ॥ २ ॥ कन्दते कन्दः पुंस्त्रीबलिङ्ग-
 मूलविशेषः ॥ ३ ॥

शृङ्गवेरकमाद्रकम् ॥ २५५ ॥

शृणोति रसानां शृङ्गवेर "शतेरादयः" ॥ (उणा- ४३२) ॥ इति निपास्यते, शृणोपलक्षितं बेरं देहोऽस्येति वा ॥ १ ॥ आर्द्रमेव आद्रकं पुङ्गीव स्थितं ॥ २ ॥ २५५ ॥

कर्कोटक किलासन्नस्तिक्तपत्र सुगन्धक

करोति किलासहिंसां कर्कोट "कपोटवकोट-" ॥ (उणा- १६१) ॥ इस्रोटे निपास्यते, के कर्कोटक ॥ १ ॥ किलासं हन्ति किलासन्नः ॥ २ ॥ तिक्तपत्रमस्य तिक्तपत्र ॥ ३ ॥ सुष्टु गन्धयते सुगन्धक ॥ ४ ॥

मूलक तु हरिपर्णी सेकिम हस्तिदन्तकम् ॥ २५६ ॥

मूसमेव मूलक पुङ्गीवस्थितं ॥ १ ॥ हरि नील पणमस्य हरिपर्णेम् ॥ २ ॥ सेकेन निर्हृतं सेकिमं "भावादिम" ॥ ६।४।२१ ॥ इतीमः ॥ ३ ॥ हस्तिदन्तप्रतिकृति हस्तिदन्तकम् ॥ ४ ॥ २५६ ॥

तृण नडादि नीबारादि च

तृण तृणजातीयमिसर्षं ॥ १ ॥ नडादि नडप्रकार नीबारादि नीबारप्रकारमिसर्षः ॥ २ ॥

शप्प तु तद्व नवम् ।

तत् तृणं नवोद्भिन्नं वासमिति यावत्, क्षमिते क्षयं पुङ्गीवस्थितः "शादिवाभि-" ॥ (उणा- २९९) ॥ इति ५, पञ्चान्तस्य ॥ १ ॥

सौगन्धिक देवजग्ध पौर कचूण-रौहिणे ॥ २५७ ॥

सुगन्धः प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् ॥ १ ॥ देवैर्जग्धमिषान्तं शुषिरत्सोद् देवजग्धम् ॥ २ ॥ पुरे मयं पौरम् ॥ ३ ॥ कुत्सितं तृणं कचूणं "सुणे जातौ" ॥ ३।२।१३२ ॥ इति को कदादेशः ॥ ४ ॥ रोहति यत्र तत्र रौहिण, पुङ्गीवस्थितः "रुहे-रुहिय" ॥ (उणा- ५४८) ॥ इतीष ॥ ५ ॥ २५७ ॥

दर्भ कुश कुमो बर्हि पवित्रं

दृणाति पारुष्याद् दर्भं "गुपूरमि-" ॥ (उणा- ३२७) ॥ इति भा, दृश्यते ऽसाविति वा ॥ १ ॥ कौ रोते कुश पुङ्गीवस्थितः "बभित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति डः ॥ २ ॥ कुप्राति कुशः ॥ २ ॥ बृहति बर्हिः, पुंस्त्रीवस्थितः, "बहिभूहेर्नञ्चक-ञ्च" ॥ (उणा ९९०) ॥ इतीस् ॥ ४ ॥ पूयतेऽनेन पवित्रं "बहिनाम्नोः करणे" ॥ ५।२।८६ ॥ इतीत्रः ॥ ५ ॥

अथ तेजन ।

गुन्द्रो मुञ्ज क्षर

तेजयति शिमोति वा तेजन ॥ १ ॥ गुणैर्दोषा द्रान्त्यस्मिन् गुन्द्र , पूषो-
दरादित्वात् ॥ २ ॥ मुञ्जति वानुना मुञ्जः ॥ ३ ॥ श्रयाति पारुष्मात्
क्षरः ॥ ४ ॥

दूर्वा त्वचन्ता क्षतपर्षिका ॥ २५८ ॥

हरिताली रुहा

दूर्भ्यते पञ्चभि , दूरे वाति वा , पूषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ अनन्ता , दूरप्रसरणात्
॥ २ ॥ क्षत बहुनि पर्णाण्यस्या क्षतपर्षिका ॥ ३ ॥ २५८ ॥ हरिताली नक्षि-
मक्षति हरिताली ॥ ४ ॥ रोहति रुहा ॥ ५ ॥

पोटगलस्तु घमनो नड ।

पोटेम संक्षेपेण गच्छति पोटगलः ॥ १ ॥ 'घमि सौत्र' घमस्यन्तःपुपिरत्वात्
घमन ॥ २ ॥ नडरपदयति डन्मयोरैकमे नडः पुष्ठीबलितः ॥ ३ ॥

कुरुविन्दो मेषनामा मुस्ता

कुरु वेदां विन्दति कुरुविन्दः ॥ १ ॥ मेषस्य नामाऽस्य मेषनामा मेषपर्यायः,
अम्मुपरत्वात् ॥ २ ॥ मुस्तयति क्षण्डयति मुस्ता त्रिसिंह- 'शीरी-' ॥ (उणा-
२०१) ॥ इति कित , मुस्तकोऽपि ॥ ३ ॥

गुन्द्रा सु सोत्तमा ॥ २५९ ॥

सा मुष्ठा उत्तमा गोदन्तेऽनमा गुन्द्रा "क्षरक्षुर-" (उणा- २५९) ॥
इति रे निपात्यते, गुणैर्दोषा द्रान्त्यस्यामिति वा ॥ १ ॥ २५९ ॥

वस्वजा उत्तप

वसन्ति वस्वजाः पुषि बहुवचनान्त "वसेर्बोन्तथ वा" ॥ (उणा- १३३) ॥
इत्यत्र ॥ १ ॥ दसते उत्तप "विह्वपोत्तप-" ॥ (उणा- ३०७) ॥ इत्यपे
निपात्यते ॥ २ ॥

अभेक्षु स्याद् रसालोऽसिपत्रक ।

इष्यते इक्षु पुंलिङ्गः "मस्त्रीप्पसिभ्यः सृक्" ॥ (उणा- ८२६) ॥
॥ १ ॥ रसमस्त्रासाति वा रसालः ॥ २ ॥ अस्याक्षराणि पत्राम्बस अक्षि-
पत्रकः ॥ ३ ॥

। भेदा कान्तार-पुण्ड्राद्यास्तस्य

तस्य इक्षोभेदा जातय एकादश, काम्यते कान्तारः, कान्तमूपमियतीति वा,
कान्ता आरा भागा अस्येति वा ॥ १ ॥ पुणति पुण्ड्रपते वा पुण्ड्र "सुरक्षुर-"
॥ (उणा- ३१६) ॥ इति रे निपास्यते । आदिशब्दात् कोपकारायाः, यद्वाचस्पतिः-

"पुण्ड्रसौ पुण्ड्रक सेभ्य पौण्ड्रकोऽतिरसो मधु ।

श्वेतकाण्डो भीष्कस्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥

शून्येश्वरस्तु कान्तारः कोपकारस्तु वृषकः ।

शतधोरस्त्वधीपत्क्षार पीतच्छामोऽप सापस ॥ २ ॥

सितनीलोऽप नेपालो वंशप्रायो महाबल ।

अन्वयस्तु दीर्घपत्रो दीर्घपवा कषायवान् ॥ ३ ॥

काष्ठेषुस्तु हस्तकाण्डो घनमन्यिर्वनोद्भव ।

नीलधोरस्तु सुरसो नीलपीतलराजिवान् ॥ ४ ॥

अनूपसभवः प्रायः खर्नटी त्विधुवास्तिका ।

वरदक्षशासिः शाकेधु सूधिपत्रो गुडेश्वरः ॥ ५ ॥" इति ॥ २ ॥

मूल तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोमूल मुरति संवेष्टयति मोरटं "कपट-" ॥ (उणा- १४४) ॥
इत्यपि निपास्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्त्विषीका

काशाते काश पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ १ ॥ इष्यते इषीकः "श्वयुजि-" ॥ (उणा-
४८) ॥ इति किरीकः ॥ २ ॥

घासस्तु यवस

अथते पशुभिर्पास ॥ १ ॥ मूयते यवस "बहियुष्मां वा" ॥ (उणा-
५७१) ॥ इत्यस्य, स्त्रीबलिङ्गोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- अथाऽस्त्री यवसो घासः इति
पुस्तक्याह ॥ २ ॥

तृणमज्जुनम् ।

तरस्यम्मसि तृण पुवलीबलिङ्गः, तृण्यतेऽथते पशुभिरिति वा ॥ १ ॥ अ
ज्यतेऽज्जुनम् । 'सर्वे च तृणमज्जुनम्' इति भागुरिः ॥ २ ॥

विष क्ष्वेढो रसस्तीक्ष्ण गरल

बेवेष्टि विषः पुवलीबलिङ्गः, स च द्वेषा, स्थावर जगमभेदात्, यथाह-

"कन्दज कालकूटादि पुण्यज दासवादिकम् ।

ण्यममद्वेषादि शब्दादिज तु जगमम् ॥ १ ॥" इति ॥ १ ॥

‘स्विहाह सौष’ स्वेहते मोहयति स्वेहः ॥ २ ॥ रसमति रस पुक्तीब-
लिङ्ग ॥ ३ ॥ तेजयति तीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ गीर्यते रागिर्मिर्गरस ‘मुखोरस-’
॥ (वर्णा-४७४) ॥ इति साधु , गर लातीति वा, पुक्तीबलिङ्गः ॥ ५ ॥

अथ हलाहल ॥ २६१ ॥

वत्सनाम कालकूटो ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ।

सौराष्ट्रिक शौक्षिकेय काकोलो धारदोऽपि च ॥ २६२ ॥

अहिच्छत्रो मेपशृङ्ग कुष्ठ वालुक-नन्दना ।

कैराटको हैमवतो मर्कट करवीरक ॥ २६३ ॥

सर्पपो मूलको गौरार्द्रक सक्तक कर्दमौ ।

अङ्गोलसार कालिङ्ग शृङ्गिको मधुसिन्धक ॥ २६४ ॥

इन्द्रो लाङ्गुलिको विष्कुलिङ्ग-पिङ्गल-गौतमा ।

मुन्तको वालुवञ्चेति स्यावरा विषजातय ॥ २६५ ॥

हसति विखिलति जठर न हसति चेति हलाहलः, यथा-‘कस्य सद्यो हलाहलः’
हासेन हसतीति सद्ये हाहाहल, यथा-

“सिन्धु भवत्यमृतकल्पमहो कलत्र
हाहाहल विषमिवाप्रगुणं तदेव ।”

हाहाहलोऽपि यथा-‘काममपायि मयेन्निमकुण्डैर्वद्यपि बुभुतहाहाहलसैषः’ ।
एते पुक्तीबलिङ्गा ॥ १ ॥ २६१ ॥ वत्सस्येव नामिरम्य वत्सनामः ॥ २ ॥
कासस्य बगस्य कूटोऽत्र कालकूटः, पुक्तीबलिङ्गः, काससम्बन्धी कूटो व्याजो
वा ॥ ३ ॥ ब्रह्मण पुत्रो ब्रह्मपुत्र, यद् यादवस्त्वय - ‘त्व विप । ब्रह्मण्यः पुत्रः
सत्ये धर्मे व्यवस्थितः’ ॥ ४ ॥ प्रदीपयति प्रदीपनः ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रदेशे भव सौ
राष्ट्रिका, अम्पारमादित्वादिकम् ॥ ६ ॥ शौक्षिकदेशे भवः शौक्षिकेय, मयादित्वा
देशम् ॥ ७ ॥ इत्य कोलति संस्थायति काकोलः पुक्तीबलिङ्गः, काकोल
काकलाद्भ्रमेवको वा ॥ ८ ॥ दरदि सिन्धुदेशे भवो धारद ॥ ९ ॥ २६२ ॥
अहिच्छत्रदेशे भवत्वादीहच्छत्र ॥ १० ॥ मेपशृङ्गाकारत्वाद् मेपशृङ्ग, यद्वा
अस्पति- मेपशृङ्ग त्वविशृङ्गाकृतिः ॥ ११ ॥ कुष्णाति कुष्ठ, कुष्ठसदृशात्वाद् वा -

‘कुष्ठं तु कुष्ठसदृशमुमगन्ध अमिप्रबन् ॥’ ॥ १२ ॥

वासुकाभो वालुकः ॥ १३ ॥ नन्दयति मन्दनः ॥ १४ ॥ कैराटको
कैराटक ॥ १५ ॥ हैमवति भवो हैमवतः ॥ १६ ॥ मर्कटामो मर्कट-
करवीरमूलजत्वात् करवीरा, यदाह- ‘करवीरं त्वभसारमूलाजं सवतो

तस्य इक्षोर्भेदा जातय एकादश, काम्यते कान्तारः, कान्तमूपमियतीति वा,
फान्ता आरा मागा अस्येति वा ॥ १ ॥ पुणति पुण्ड्रपते वा पुण्ड्र "सुरसुर-"
॥ (उणा- २१६) ॥ इति रे निपास्यते । आदिशब्दात् कोपकाराद्याः, यद्वाचस्पतिः-

"पुण्ड्रेत्सी पुण्ड्रक सेम्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः ।

श्वेतकाण्डो भीरुक्रन्तु हरितो मधुरो महान् ॥ १ ॥

शान्येश्वरस्तु कान्तारः कोपकारस्तु वशक ।

शतघोरस्वीपस्तुहार पीतच्छायोऽथ तापसः ॥ २ ॥

शितनीलोऽथ नेपासो वंशप्रामो महामस ।

अन्वयस्तु दीपपत्रो दीपपर्या कपामवान् ॥ ३ ॥

काष्ठेषुस्तु हस्यकाण्डो धनप्रणियवमोद्भव ।

नीलघोरस्तु सुरसो नीलपीतसरगिनान् ॥ ४ ॥

अनूपसमय प्राय खर्नटी त्विधुवात्मिका ।

करङ्कशातिः शाकेभ्यु सूचिपत्रो गुणेश्वरः ॥ ५ ॥" इति ॥ २ ॥

मूल तु मोरटम् ॥ २६० ॥

इक्षोर्मूल मुरति संवेद्यति मोरटं "फपट-" ॥ (उणा- १४४) ॥
इत्यटे निपास्यते ॥ १ ॥ २६० ॥

काशस्त्वपीका

काशते काशः पुष्पीवस्त्रिः ॥ १ ॥ इत्यते इपीकः "कृष्मृञि-" ॥ (उणा-
४८) ॥ इति किदीक ॥ २ ॥

घासस्तु यवस

अघते पञ्चभिर्घास ॥ १ ॥ मूयते यवस "वह्निमुभ्यां वा" ॥ (उणा-
५७१) ॥ इत्यस , ङीवस्त्रिणोऽयम् । वाचस्पतिस्तु- 'अथाऽङ्गी यवसो घास' इति
पुंस्यप्याह ॥ २ ॥

तृणमर्जुनम् ।

तरस्यम्मसि तृण पुवल्लीवस्त्रिः, सुप्यतेऽघते पञ्चभिरिति वा ॥ १ ॥ अ
र्जुनेऽर्जुनम् । 'सर्वे च तृणमर्जुनम् इति माशुरिः ॥ २ ॥

विष क्ष्वेडो रसस्तीक्ष्ण गरल

वेवेष्टि विषः पुक्तीवस्त्रिः, स च द्वेषा, स्थावर-अंगमभेदात्, यथाह-" ॥

"कन्दज कालकूटादि पुष्पज वासवादिभ्यम् ।

फाम्माहोमसारदि दध्नादिभ्य ङ्गमम् ॥ १ ॥" इति ॥ १ ॥

‘दिवाहा सौत्र’ स्वेदते मोहयति स्वेदः ॥ २ ॥ रसयति रसः पुक्लीब
लिङ्गः ॥ ३ ॥ तेजयति तीक्ष्णम् ॥ ४ ॥ गीर्यते रागिभिर्गरुडः ‘मुरत्वारस-’
॥ (सणा-४७४) ॥ इति साधु, गरं छातीति वा, पुक्लीबलिङ्गः ॥ ५ ॥

अथ हलाहल ॥ २६१ ॥

वत्सनाम कालकूटो ब्रह्मपुत्र प्रदीपन ।

सौराष्ट्रिक शौस्तिकेय काकोलो वारदोऽपि च ॥ २६२ ॥

अहिच्छत्रो मेघशृङ्ग कुष्ठ-वाल्मिक-नन्दना ।

कैराटको ह्रैमवतो मर्कट करवीरक ॥ २६३ ॥

सर्पपो मूलको गौरार्द्रक सक्तक कर्हमौ ।

अङ्गोलसार कालिङ्ग शृङ्गिको मधुसिक्कक ॥ २६४ ॥

इन्द्रो लाङ्गुलिको बिस्फुलिङ्ग पिङ्गल-गौतमा ।

मुस्तको दासवध्वेति स्वावरा वियजासय ॥ २६५ ॥

इहति विस्मिति अठर म इहति वेति हलाहल, यथा-‘कस्य सद्यो हलाहलः’
हालेभ हसतीति सन्धे हलाहल, यथा-

“सिग्म भवत्यमृतकल्पमहो कसत्र

हालाहल विपनिबाप्रगुण तदव ।”

हालहलेऽपि यथा-‘काममपावि मनेन्द्रिकुण्डैर्यथापि कुण्डतहालहलैष’ ।

एते पुक्लीबलिङ्गाः ॥ १ ॥ २६१ ॥ वत्सस्येव मामिरस्य वत्सनामः ॥ २ ॥

कासस्य बर्षस्य कूटोऽत्र कासकूटः, पुक्लीबलिङ्गाः, काससम्बन्धी कूटो व्यासो

वा ॥ ३ ॥ ब्रह्मणः पुत्रो ब्रह्मपुत्रः, यद् याज्ञवल्क्य - ‘त्वं विप । ब्रह्मणः पुत्रः

सत्ये धर्मे व्यवस्थितः ॥ ४ ॥ प्रदीपयति प्रदीपनः ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रदेशे मव’ सौ

राष्ट्रिकः, अन्धारादित्वादिकम् ॥ ६ ॥ शृङ्गिकदेशे मव शौस्तिकेय नद्यादित्वा

देवम् ॥ ७ ॥ इत्थं कोसति सस्त्यावति काकोलः पुक्लीबलिङ्गाः, काकोल-

काकलद्रुमेवको वा ॥ ८ ॥ दरदि सिम्पुदेशे मवो वारव’ ॥ ९ ॥ २६२ ॥

अहिच्छत्रदेशे भवत्वापहिच्छत्र ॥ १० ॥ मेघशृङ्गाकारत्वाद् मेघशृङ्ग यद्वा

वस्यति - मेघशृङ्ग त्वविशृङ्गाहतिः ॥ ११ ॥ कुष्णाति कुष्ठः, कुष्ठसदृशत्वाद् वा पराह-

‘कुष्ठं तु कुष्ठसदृशमुप्रग’च भ्रमिप्रहम् ॥” ॥ १२ ॥

वाल्मिकामो वाल्मिकः ॥ १३ ॥ मन्दयति मन्दन ॥ १४ ॥ किराटके म्हेच्छदेशे मव

कैराटकः ॥ १५ ॥ हिमवति मवो ह्रैमवतः ॥ १६ ॥ मकटामो मकटः ॥ १७ ॥

करवीरमूलकारत्वाद् करवीरः, यदाह- ‘करवीर त्वभसारमूलर्त्नं सवतो मवम्’ ॥ १८ ॥

॥ २६३ ॥ सर्पवत् पीतवर्णं सर्प ॥ १९ ॥ मूलकामो मूलका ॥ २० ॥
 गौरधार्द्रकन्दाम्बु गौरार्द्रकः ॥ २१ ॥ सक्तुप्रतिकृतिः सक्तुक, सक्तुवच्चूर्णा
 भवनत्वात् ॥ २२ ॥ कदमसम्बत्वात् कदम ॥ २३ ॥ अज्ञोद्गफलामोऽङ्गोत्तर,
 पृथोदरादित्वात् ॥ २४ ॥ फलिहृदशेषे भवः कालिङ्ग, अयस्तनाकृतित्वात् ॥ २५ ॥
 श्रमस्त्यस्य श्रिक, यदाह- 'श्रिक तु कृष्णवर्णमजनस्तनसमाकृतिः' ॥ २६ ॥
 मधुसिक्क मधुच्छिष्ट तत्सदृशत्वाद् मधुसिक्ककः ॥ २७ ॥ २६४ ॥ इन्दति
 इन्द्रः, इन्द्रशैलमवत्वाद्वा ॥ २८ ॥ लाङ्गुली प्रयोजनमस्य लाङ्गुलिका, यदाह-
 'लाङ्गुलिक तृणविषं लाङ्गुलीमूलमेव तत्' ॥ २९ ॥ विस्वा स्फुलिङ्गा अस्य
 विस्फुलिङ्ग ॥ ३० ॥ बाहिरन्तश्च पिङ्गलत्वात् पिङ्गलकः ॥ ३१ ॥ गौतमस्याय
 गौतम ॥ ३२ ॥ मुस्तकामो मुस्तकः ॥ ३३ ॥ दलति दालवः "कैरव-"
 ॥ (उणा- ५१९) ॥ इरये निपात्यते ॥ ३४ ॥ एते सर्वेऽपि स्थावरवनस्पति
 भवत्वात् स्थावरा विपस्य आतयो भेदा इति ॥ १ ॥ 'एते सर्वेऽपि पुंस्त्रीवलिङ्गाः'
 इति षाचस्पति ॥ २६५ ॥

कुरण्टाद्या अग्रबीजा

अग्रभागो बीजमुत्पत्तिकारणमेव अग्रबीजाः, आदिशब्दात्पारिभ्राषा ॥ १ ॥

मूलजास्तूत्पलादय ।

मूलत कन्दाम्बायन्ते मूलजा, आदिशब्दात् सूरणाद्या ॥ २ ॥

पर्वयोनेय इर्धवाद्या

(पर्व योनिरेयां पर्वयोनेयः, आदिग्रहणात् तृणबंधाद्याः ॥ ३ ॥

स्कन्धजा सल्लकीमुस्ता ॥ २६६ ॥

स्कन्धाज्जायन्ते स्कन्धाः, मुखग्रहणाद् कटाद्या ॥ ४ ॥ २६६ ॥

शाल्यादयो धीजरुहाः

बीजात् सल्लाद् रोहन्ति बीजरुहाः, आदिग्रहणात् पटिकमुस्तादय ॥ ५ ॥

समूर्च्छजास्तृणादय ।

समूर्च्छनाज्जायन्ते समूर्च्छजाः, आदिग्रहणाद् भूस्त्राद्याः ॥ ६ ॥

सपसंहारमाह-

स्युर्वनस्पतिकायस्य पठेता मूलजातय ॥ २६७ ॥

स्पष्टम् ॥ २६७ ॥

॥ समाप्तोऽयं जनस्पतिकायः ॥

विष्णुसावित्रक्षजातीर्मा तु नामशेषोऽस्मिन्पद्मानेपष्टोत्तरशेषः ॥

पृथिव्यादीनेकेन्द्रियानामिषाय द्वीन्द्रियानामह—

नीलहृद् हृमिरन्तर्जे

शरीरस्यान्तर्भवः हृमिः नीलति नीलहृद्, पुंलिङ्ग “ प्रीकैरे ” ॥ (उणा-
५६१) ॥ इत्यहृक् ॥ २१ ॥

सुद्रफ्रीटो बहिर्भव ।

बहिर्भव सुद्रो इत्यः हृमिः, स्त्रीत्वति कीटः, पुस्त्रीलिङ्ग ॥ १ ॥

पुलकास्तुमयेऽपि स्यु

उमयेऽन्तर्भवा बहिर्भवाश्च हृमयः पोकन्ति पुलका ॥ १ ॥

कीकसा हृमयोऽणव ॥ २६८ ॥

अणवः सूक्ष्मा हृमयः कुत्सित कसन्ति कीकसा, पूपोदपादित्वात् ॥ १०२६८ ॥

काष्ठफ्रीटो पुम

काष्ठोद्वयः कीटः काष्ठकीटः ॥ १ ॥ पुपति पुम ॥ २ ॥

गण्डूपद् किञ्चुलक कुसु ।

मूलता

गण्डा प्रत्यय पदान्यस्य गण्डूपद् ॥ १ ॥ किञ्चित् पुञ्जति किञ्चुलक-

“ कीचक- ” ॥ (उणा-३३) ॥ इति अक निपात्यते । किञ्चुलकोऽपि ॥ २ ॥

अभ्रभूमिः सूते कुसुः, कु सूच सूते वा, सूदुस्सर्गोत् ॥ ३ ॥ मुषो अतेष

मूलता ॥ ४ ॥

गण्डूपदी तु शिखी

गण्डू पदान्यस्या गण्डूपदी ॥ १ ॥ शिखति शिखी शिखाहृतिर्वा ॥ ० ॥

असपा जलौकस ॥ २६९ ॥

अलालोका जलुका च जलौका अलसर्पिणी ।

अल पिबयसपा ‘विषका’ इत्येके ॥ १ ॥ अलमोक्ष भासां जलौकस स्थिर्वा

वाचगुणवचनान्तोऽप्यम् ॥ २ ॥ २६९ ॥ अले आठाक्यते जलमोक्ष अले

आल्लेकोऽस्या इति वा ॥ ३ ॥ अकते अल्लम् मृग्यमिन्द्र ॥ (उणा-५८) ॥

इत्यूकः ॥ ४ ॥ भोक्साप्योऽकारान्तोऽप्यस्ति, अले ओक्कोऽस्या-अलीकाः ॥ ५ ॥

अले सर्पति अलसर्पिणी ॥ ६ ॥

मुक्तास्फोटोऽन्विमण्डूकी शुक्ति

मुक्ता स्फुटन्यत्र मुक्तास्कोटः ॥ १ ॥ अश्वेर्मण्डकोवाग्निमण्डूकी ॥२॥
शोचति शुक्तिः स्त्रीलिङ्गः "दृमुयि" ॥ (उणा-६५१) ॥ इति कित् ति ॥३॥

कम्बुस्तु वारिज ॥ २७० ॥

त्रिरेख षोडशावर्त शङ्ख

काम्यते कम्बुः पुक्लीवलिङ्ग "कम्बुमिम्बा-" ॥ (उणा-७९९) ॥ इति
ञु ॥ १ ॥ वारिणो भावो वारिज ॥ २ ॥ २७० ॥ तिस्रो रेखा अस्य त्रिरेखाः
॥ ३ ॥ षोडश आवर्ता अस्य षोडशावर्त ॥ ४ ॥ काम्यति शङ्ख पुक्लीवलिङ्गः
"अभिमानिम्बाम्-" ॥ (उणा-८४) ॥ इति ख, श मुस खनति, धेयो
जनयतीति वा "कश्चित्" ॥५१११७१॥ इति ड ॥ ५ ॥

अथ क्षुद्रकम्बव ।

क्षुद्रकम्बका क्षुद्रकम्बकाश्च

क्षुद्रा कम्बवः क्षुद्रकम्बवः सूक्ष्मा नद्यादिना कम्बवः ॥ १ ॥ क्ष खनन्ति
क्षुद्रकम्बका ॥ २ ॥ क्षुद्रन्ते क्षुद्रका "कीचक-" ॥ (उणा- ३३) ॥ इत्यके
निपात्यते ॥ ३ ॥

शम्बुकास्त्वम्बुमात्रजा ॥२७१॥

शाम्बन्ति शम्बुका "शम्बुक-" ॥ (उणा- ६९) ॥ इत्युके निपात्यते ।
शम्बुकोऽपि ॥ १ ॥ अम्बुमात्रे नामन्तेऽम्बुमात्रजा ॥ २ ॥ २७१ ॥

कपर्दस्तु हिरण्य स्यात् पणास्थिक वराटकौ ।

के पर्दते कपर्दः ॥ १ ॥ हिर्यते हिरण्यः पुक्लीवलिङ्ग ॥ २ ॥ पणाव
व्यवहारायास्थस्य पणास्थिक ॥ ३ ॥ वरमटति वराटकः, त्रियते वा "अनिष्टु-"
॥ (उणा- १४५) ॥ इत्याट् के वराटक ॥ ४ ॥
"शेषधाम्न- स्यात्पु श्रेत कपर्दक ॥

दुर्नामा तु दीर्घकोशा

दुष्टे नामो नमनमस्या दुर्नामा 'दु सङ्गा' इत्येके ॥ १ ॥ दीर्घः कोकोऽस्या
अल्लकाकारत्वाद् दीर्घकोशा, दीर्घा कुस्यतीति वा ॥ २ ॥

॥ लृक्का द्वीन्द्रियाः ॥

त्रीन्द्रियामाह—

पिपीलकस्तु पीलक ॥ २७२ ॥

अपिपीलति पिपीलकः, पृषोदरादिभ्यादपेः पि ॥ १ ॥ पीलति पीलकः
॥ २ ॥ २७२ ॥

पिपीलिका तु हीनाङ्गी

पीलति पिपीलिका "कुशिक-" ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके निपासते

१ ॥ हीनमङ्गमस्या हीनाङ्गी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी स्थूलशीर्षिका ।

बृहति ब्राह्मणी 'भिरण-" ॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यमे निपासते

१ ॥ स्थूल चापमस्या स्थूलशीर्षिका ॥ २ ॥

घृतेली पिङ्गकपिशा

घृतेन ईर्मते प्रेर्मते घृतेली ॥ १ ॥ पित्त हीमेर तद्रत् कपिशा पिङ्ग

कपिशा ॥ २ ॥

अथोपनिहोपदेहिका ॥ २७३ ॥

बन्धुपदीका

उपसेदि उपविद्धा उप समीपे जहातीति वा "प्रहाहा-" ॥ (उणा-

५१४) ॥ इति वे निपासते ॥ १ ॥ उपदिह्यते मृदनया उपदेहिका ॥ २ ॥

१ २७३ ॥ बभति मृद बभौ "भीष्मि-" ॥ (उणा- ३८७) ॥ इति ३

॥ ३ ॥ उप समीपे ददाति उपदीका "सुधीक-" ॥ (उणा- ५०) ॥ इतीके

निपासते ॥ ४ ॥

रिक्षा तु लिखा

रेषति रिखा 'रिखिरिदि-" ॥ (उणा- ५६७) ॥ इति कित् स ॥ १ ॥

स्ये लिखा ॥ २ ॥

यूका तु पद्पदी ।

यौति यूका "युयुहि-" ॥ (उणा- २४) ॥ इति को दीर्घत्व च ॥ १ ॥

पद् पादा अस्याः पद्पदी 'मुसङ्गत्वात्" ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पात्राये

"वा पादा" ॥ २ । ४ । ६ ॥ इति डी ॥ २ ॥

गोपालिका महाभीरु

गो पठति गच्छति गोपालिका ॥ १ ॥ अतिसयेन भीरुर्महामीरुः ॥ २ ॥

गोमयोत्था तु गर्दमी ॥ २७४ ॥

गोमबाहुतिष्ठति गोमयोत्था ॥ १ ॥ गर्दभवर्जत्वात् गर्दमी ॥ २ ॥ २७४ ॥

मत्कुणस्तु कोलकुण उद्दश' कितिमो-स्तुणौ ।

माद्यति शोभितेन मत्कुणः “भ्रूणसृण-” ॥ (उणा- १८६) ॥ इति
 ये निपास्यते ॥ १ ॥ कोष्ठ इव कुणति विदारयति कोष्ठकुण ॥ २ ॥ उद्दस्यत्युद्य
 ॥ ३ ॥ केद्यति किटिभः, बाहुलकात् किदिम, किटि त्रास विमर्ति वा ‘कथित्’
 ॥ ५१११७१ ॥ इति कः ॥ ४ ॥ उक्कुणति उक्कुण ॥ ५ ॥

इन्द्रगोपस्त्वभिरजो वैराटस्त्रिभोऽभिक ॥ २७५ ॥

इन्द्रेण गुप्यते इन्द्रगोपः ॥ १ ॥ अभिबद् रज्यति अभिरजः, पृषोदरा-
 दिस्वात् ॥ २ ॥ वैरेण अद्यति वैराट ॥ ३ ॥ त्रिस्तावद् माति त्रिसिभः “इधापो
 बहुलम्-” ॥ २१४१९९ ॥ इति ह्रस्व ॥ ४ ॥ अभिस्तुल्योऽभिक ॥ ५ ॥ २७५ ॥
 ॥ उणाद्रीन्द्रियाः ॥

चतुरिन्द्रियानाह-

ऊर्णनामस्तन्त्रवायो जालिको जालकारक ।

कृमिर्मर्कटको सूता लालासावोऽष्टपाद्य स ॥ २७६ ॥

ऊर्णो नामावस्य ऊर्णनामः ॥ १ ॥ तन्त्र तन्वृन् वयति तन्त्रवायः ॥ २ ॥
 जालमस्त्रस्य जालकः ॥ ३ ॥ जाल करोति जालकारकः ॥ ४ ॥ करोति जाल कृमि
 “कृमून्मा कित्” ॥ (उणा- ६९०) ॥ इति मिः । किमिदपि ॥ ५ ॥ मर्कट इव
 आरोहावरोहणाद् मर्कटकः ॥ ६ ॥ सूते सूता “सूतो वा” ॥ (उणा-२०२) ॥
 इति कित् स ॥ ७ ॥ सावो जवति सावासावः ॥ ८ ॥ अष्ट पादा अस्य अष्ट
 पाद् ॥ ९ ॥ २७६ ॥

कर्णजलौका सु कर्णकीटा शतपदी च सा ।

कर्णस्य जलौकेष कर्णजलौका ॥ १ ॥ कर्ण कीटयति कर्णकीटा ॥ २ ॥ शत
 पादा अस्या शतपदी ॥ ३ ॥

वृश्चिको द्रुण आख्यालि

वृश्चति वृश्चिकः पुष्पसिद्धः ‘पापुलि-’ ॥ (उणा- ४१) ॥ इति कि-
 दिफः ॥ १ ॥ द्रुणति द्रुण । द्रुतोऽपि ॥ २ ॥ आत्मनर्थोऽत्रास्त्रि आली ॥ ३ ॥
 अख्यालिः “कृशुकुटि-” ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदिः ॥ ४ ॥

अल तत् पुच्छकण्टक ॥ २७७ ॥

अलस्यम्, तस्य वृश्चिकस्य पुच्छकण्टकस्तत्पुच्छकण्टकः ॥ १ ॥ २७७ ॥

अमरो मधुकृद् मृङ्गश्चर्याक शिलीमुख ।

इन्दिन्दिरोऽली रोलम्बो द्विरेफ

आप्यति पुष्पेषु अमरः “अच्छिन्नचटि-” ॥ (उणा- ३१७) ॥ इक्षर,
अमन् रीति वा, पूषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ मधु करोति मधुकृत्, मधुकरोऽपि ॥२॥
बिमर्ति मृद्मः ‘मृद्मन्वा नाऽन्तथ’ ॥ (उणा- १४) ॥ इति किद्ग ॥ ३ ॥
यश्चति यश्चूर्यते वा अयरीक “युणीक-” ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥४॥
शिक्षा शास्य मुखेऽस्य शिक्षीमुखः, शिक्षा मुखमस्य वा ॥ ५ ॥ इन्वति कुमुमै
रिन्दिरिः “स्पविर-” ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपात्यते ॥६॥ अस्त्यसि
“कृमृकुटि-” ॥ (उणा- ६१९) ॥ इति णिदिः । असी नकारान्तो वा ॥ ७ ॥
इदम् छम्बते रोछम्ब, पूषोदरादित्वात् ॥८॥ द्वौ रेफी नाम्मस्य द्विरेफ ॥९॥
एते श्रीपुससिद्धा । मससं देस्याम्, ससृतेऽपि दश्यते ॥

अस्य पदद्वय ॥ २७८ ॥

अस्य अमरस्य पद अद्वयधरणा तेन पदद्विः पदपदः पदधरण इत्यादि
सिद्धम् ॥ १ ॥ २७८ ॥

भोज्य तु पुष्प-मधुनी

अस्य अमरस्य भोज्य पुष्प मधु वा, तेन पुष्पसिद्, पुष्पन्धय, मधुसिद्धि,
मधुप, मधुवत् इत्यादि सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥

स्वद्योतो ज्योतिरिहण ।

स्व द्योतते स्वद्योत ॥ १ ॥ ज्योतिर्भिरिहति ज्योतिरिहण “चिह्नम-”
॥ (उणा- १९०) ॥ इत्यने निपात्यते ॥ २ ॥

द्योपधात्र—

स्वद्योते तु कटिमणिज्योतिमाली तमोमणिः ।

परामुदा निमेषमुद् भ्रान्ताभिः ॥

पतङ्ग शतम

पतो मच्छति पतङ्गः ‘नाभो गम -’ ॥५१११३१॥ इति चड् वा, पततीति
वा “पतितमि-” ॥ (उणा- ९८) ॥ इत्यत्र ॥ १ ॥ शसति सशमः ‘कृमृपू’
॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यमः ॥ २ ॥

सुद्रा सरषा मधुमक्षिका ॥ २७९ ॥

सुषुष्यं सुद्रा ॥ १ ॥ सरति सरषा सरेरपः’ ॥ (उणा- १११) ॥
सरति घातयति वा पूषोदरादित्वात् ॥ २ ॥ मधुनो मक्षिका मधुमक्षिका ॥ ३ ॥
॥ २७९ ॥

माक्षिकादि तु मधु स्यात्

मक्षिकाभिः कृत मक्षिक "नाम्नि मक्षिकादिभ्यः" ॥६३॥१९३॥ इत्यण्,
आदिमहणात् पौलिकादि; यद्वाचस्पति —

“पौलिक-भ्रामर-क्षौद्र-दाहो-शूलक-माक्षिकम् ।

अर्घ्यं छात्रकमिक्षाद्यैः जातयोऽस्य पृथग्गुणाः ॥ १ ॥

तत्र पौलिकमुत्तमप्लुताम विषकीटजम् ।

भ्रामर तु भ्रमरज पाण्डुर गुरुशीतलम् ॥ २ ॥

क्षौद्र तु कपिल दाहि क्षुप्रानीत मलावहम् ।

दास तु दलज सेभ्य बुर्लमं रूक्षवालकम् ॥ ३ ॥

शूलक तु क्षालक विषजिह्व मधुराम्लकम् ।

माक्षिक तु मधु ज्येष्ठं विस्त्रु तैलवर्णकम् ॥ ४ ॥

अर्घ्यं तु पूज्यमापाण्डु मनाक् तिष्ठं सवालकम् ।

छात्र त्वेकान्तमधुर सर्वाभ्यं राजसेवितम् ॥ ५ ॥” इति ॥

मन्यतेऽभिलष्यते मधु क्लीबलिङ्गः, पुंस्यपि वैभ्यन्ती, यदाह- ‘मधुल तु
मधुनाऽस्त्री मधुक तत्पुरातनम्’ इति ॥ १ ॥

मधुच्छिष्ट तु सिक्थकम् ।

मधुनोच्छिष्ट कृत्को मधुच्छिष्ट मदनाद्यम् ॥ १ ॥ सिक्थते सिक्थं “मी
नूरमि-” ॥ (उणा- १२७) ॥ इति कित् थ ॥ २ ॥

शर्वणा मक्षिका नीला

नीलवर्णा मक्षिका शर्वति शर्वणा, मन्यादित्वात्, वृषोटीति वा “विष्णुः
कृष्ण-” ॥ (उणा- १९०) ॥ इति साधुः ॥ १ ॥

पुलिका तु पतङ्गिका ॥ २८० ॥

पुल कुस्वित तनोति पुलिका “कुशिक-” ॥ (उणा- ४७) ॥ इतीके
निपासते, पुतेर्वा सौत्रस्य “कृतिपुतिलति-” ॥ (उणा- ७६) ॥ इति कित्
तिक ॥ १ ॥ पतङ्गप्रतिकृतिः पतङ्गिका, अपत गच्छतीति वा, पुषोदरादित्वात्
॥ २ ॥ २८० ॥

वनमक्षिका तु दक्ष

मक्षति मक्षिक वनस्य मक्षिक वनमक्षिका ॥ १ ॥ दक्षति दक्ष ॥ २ ॥

दशी तज्जातिरल्पिका

तज्जातिर्दक्षजातीयाऽल्पिका दक्षति दशी ॥ १ ॥

सैनाटी वरटा गन्धोली स्यात्

तैस्मटति तैसट्टी ॥ १ ॥ नृणोति बरटा पुत्रीसिद्धः “दिव्यवि-” ॥ (उणा-
१४२) ॥ इत्यटः ॥ २ ॥ गन्धयति अदयत मन्धाली “पिष्ठास-” ॥ (उणा-
४९५) ॥ इत्योष्णे निपास्यते ॥ ३ ॥

चीरी सु चीरुका ॥ २८१ ॥

शिखीका शिखिका वर्षकरी भृङ्गारिका च सा ।

पिनाति खरं श्रीरि “श्रिजि-” ॥ (उणा- १९२) ॥ इति रो दीपत्वं
च, श्रीति रिणातीति वा “क्वचित्” ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ष ॥ १ ॥ श्रीति
रौति श्रीरुक्ता “निकट्टुरुक्-” ॥ (उणा- २६) ॥ इति क निपास्यते ॥ २ ॥
॥ २८१ ॥ शिखी वायभेदः, तद्वत् कायति शय्यायते शिखीका, बाहुसकाद् इत्यत्वे
शिखिका ॥ ३ ॥ ४ ॥ वर्षे वृष्टिं करोति सूषयति वर्षकरी ॥ ५ ॥ आहूत्या वृत्रमिषति
मृगारी ॥ ६ ॥

॥ उच्चायतुरिन्द्रिया ॥

पथेन्द्रिमान् स्पर्शचर-श्रवण-जलचरभेदमिमान् कमेणाह—

पशुस्तिर्यङ् चरि

‘ स्पर्शि सौत्रस्तासम्यान्ट, स्पसति वापते पशुः “स्पर्शिभ्रस्त्रे स्तुक् च”
॥ (उणा- ७३१) ॥ इत्युः ॥ १ ॥ तिरोऽप्यति तिर्यङ् “तिरसस्तिर्वति” ॥ ३३
२।१३४ ॥ इति रिः ॥ २ ॥ चरति चरि कृसुकुटि-” ॥ (उणा- ६१९) ॥
इति इः ॥ ३ ॥ एते पुच्छिन्नाः ॥

हिंसोऽस्मिन् व्याल श्वापदोऽपि च ॥ २८२ ॥

अस्मिन् पशौ भ्याघ्रादिके हिंसे हिंसनशीले विशेषण आ समन्तादवति
भ्याहा, क्त्वे भ्यालः, विविधमासमनर्पोऽस्माद्वा ॥ १ ॥ छुनः पशमिष पदमस्य
श्वापद “शुन” ॥ ३।२।९० ॥ इति दीर्घत्वम् ॥ २ ॥ २८२ ॥

हस्ती मतङ्गज-गज-द्वीप-कर्ष-ऽनेकपा

मातङ्ग-धारण-महामृग-सामयोनय ।

स्तेम्बरम द्विरद सिन्धुर-नाग-धन्तिनो

वन्त्वापल करटि-कुञ्जर-कुम्भि-पीलव ॥ २८३ ॥

इम करेणुर्गर्भ

इस्य सुष्वाऽस्त्यस्य हस्ती “ह्रस्वदन्तकराज्जातो ॥ ७।२।६८ ॥ इतीन्
॥ १ ॥ मतङ्गाद् कर्षेज्जाति मतङ्गजः ॥ २ ॥ गजति माघति गर्भति या गजः
॥ ३ ॥ द्राम्नां पिषति द्विपः “त्यापास्नात्रः” ॥ ५।१।१४२ ॥ इति कः ॥ ४ ॥

करोऽस्तपस्य करी ॥ ५ ॥ न एकेन पिबति अनेकप ॥ ६ ॥ मन्मते मातङ्गः
 "मनेमत्-मातां च" ॥ (उणा- ३००) ॥ इतमङ्ग, मतङ्गस्यायामिति वा, माततीति
 वा, मतङ्ग एव वा स्वार्थेऽण् ॥ ७ ॥ वारत्यत्यरिन् वारण ॥ ८ ॥ महाप्यासौ
 मृगश्च महामृग ॥ ९ ॥ साम वेदो मोनिः कारणमस्य सामयोनिः ॥ १० ॥
 स्तम्भे तृभे रभते स्तम्भेरभ "शोकपनुद्-" ॥ ५ । १ । १४३ ॥ इति के साधु
 ॥ ११ ॥ द्वौ रदावस्य द्विरदः ॥ १२ ॥ स्यन्दते मदेन सिन्धुर "श्वशुर-
 ॥ (उणा- ४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, सिन्धुमदोऽस्मास्तीति वा मर्षादित्वाद्
 र ॥ १३ ॥ नगे भवो नाग, न न गच्छति वा ॥ १४ ॥ दन्तावस्य स्तो दन्ती,
 कृप्यादित्वाद् वलधि दन्तावसः "बलध्यापित्रादे" ॥ ३ । २ । ८२ ॥ इति शीप
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ करटः कपोलोऽस्तस्य करटी ॥ १७ ॥ कुञ्जति कुञ्जरः पुक्लीव
 लिङ्ग "जठर-" ॥ (उणा- ४०३) इत्यरे निपात्यते, कुञ्जौ इन् दन्तौ वा भस्य स्त
 इति वा मर्षादित्वाद् रः, कौ र्जायतीति वा, पृषोदरादित्वाद् ॥ १८ ॥ कुम्भावस्य
 स्तः कुम्भी ॥ १९ ॥ पीयते पौलु "पौलु कित्" ॥ (उणा- ८२१) ॥ इति सुः
 ॥ २० ॥ ॥ २८३ ॥ एति इमः "इणः कित्" ॥ (उणा- ३२८) ॥ इति मः
 ॥ २१ ॥ करोति प्रमोद करेणुः, श्रीभ्वजोऽपि पुस्त्रीलिङ्गः "कृद्भू-" ॥ (उणा-
 ७७२) ॥ इत्येणु, करेणु सिन्धुरजोऽस्य वा ॥ २२ ॥ गजति गर्भ ॥ २३ ॥

शेषधात्र-

अथ कुञ्जरे ।

पेचकी पुष्करी पयी पेचिळः सूचिकाधर ।

विजोमजिहाऽन्त खेदो महाकायो महामदः ॥

सूपकणो जलाकाहो जटी च पद्धिहायन ।

असुरो दीवपवनः छण्डाल कपिरिख्यपि ॥

अस्य स्त्री धेनुका वशाऽपि च ।

अस्य हस्तिनः श्री हस्तिनीस्वर्षा, भयन्त्येनां धेनुः, के जेनुका ॥१॥ बटि का-
 मयते वद्या ॥ २ ॥

शेषधात्र-

वद्यायां वासिता कणभारिणी कणिकाऽपि च ॥

-मद्रो मन्दो मृगो मिथश्चतस्रो गजजातय ॥२८४॥

मद्र सर्वलक्षणकल्याणत्वात् ॥ १ ॥ मन्दो मन्दसत्त्वात् ॥ २ ॥ मृगो
 मृग इव हीनसत्त्वात् ॥ ३ ॥ मिथः सक्षीणजातिः ॥ ४ ॥ २८४ ॥

कालेऽप्यजातदन्तश्च स्वल्पाङ्गश्चापि मत्कुणौ ।

मायन् कुणति मत्कुण, द्वयोरेकरोपे मत्कुणौ ॥ १ ॥

पञ्चवर्षो गजो घालः

वसति बाह ॥ १ ॥

स्यात् पोतो दशवर्षक ॥ २८५ ॥

पूयते पुनानि वा पोत ॥ १ ॥ २८५ ॥

विको विंशतिवर्ष म्यात्

विद्वेज्यवान् विद्वः " विन्विपुवि " a (उणा- २२) ॥ इति कित् कः,
पितृचोऽपि ॥ १ ॥

कलमस्त्रिशद्वृक ।

कस्यते कसभः पुंङ्गोवसिद् " कृणूगु-" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यभः,
कसो मादि, क लमते वा ॥ १ ॥

यूभनाथो यूभपति

स्पष्टम् ॥ १ ॥

मत्ते प्रमिन्न-गर्जितौ ॥ २८६ ॥

माद्यति स्म मत्तस्तत्र ॥ १ ॥ प्रमिद्यते स्म गण्डपास्यां प्रमिभः ॥ २ ॥
गजा सजाताऽस्म गर्जितः ॥ ३ ॥ २८६ ॥

मदोत्कटो मदकल

मदेन शनाम्बुना उद्भिभक्त्यो मदोत्कटः ॥ १ ॥ मदेन कसो मनोहो
मदकलः ॥ २ ॥

समाबुद्धान्त-निर्मदौ

उद्भमति स्म उद्धान्त ॥ १ ॥ निर्गतो महोऽस्य निर्मद ॥ २ ॥

सज्जित कस्मित

पुत्राय सज्जयति प्रगुभीक्रियते स्म सज्जितः ॥ १ ॥ कस्यते स्म
कस्मितः ॥ २ ॥

तिर्यग्घाती परिणतो गजः ॥ २८७ ॥

तिर्यग्घातीति तिर्यग् घलप्रहार, परिणतो नमति स्म परिणतः ॥ १ ॥
॥ २८७ ॥

व्यालो दुष्टगजः

विविधमात्मनर्थोऽस्माद् व्यासः ॥ १ ॥

गम्भीरवेधवमताकुशः ।

गाम्भीर्येण वेद्यसि गम्भीरवेदी, यदाहुः-

“त्वग्भेदात् शोणितधावादामांस व्यथनादपि ।

सर्गा न स्मृते यस्तु गजो गम्भीरवेद्यसौ ॥ १ ॥” ॥ १ ॥

अथमतमवगणितमङ्गुशमेनेन अवमताकुशः ॥ २ ॥

राजवाङ्मस्तूपवाङ्म

राज्ञा वाङ्मते आरोहणयोग्यत्वाद् राजवाङ्म ॥ १ ॥ उप सर्मापे वाङ्मते
उपवाङ्मः । औपवाङ्म इत्यन्ये ॥ २ ॥

सन्नाङ्मः समरोचित ॥ २८८ ॥

समद्यते सनाङ्मः, सन्नाहे सापुरिति वा ॥ १ ॥ समरोचिताः सद्भ्रामयोग्यः
॥ २ ॥ २८८ ॥

उदग्रदंष्ट्रीपादन्त

उदग्रौ दीर्घौ दन्तावस्य उदग्रवन् “वामान्त-” ॥ ७ । ३ । १५४ ॥ इति
दन्तस्य दत्तः ॥ १ ॥ ईपाकारौ दन्तावस्य ईपादन्तः ॥ २ ॥

बहूनां घटना घटा ।

बहूनां गणानां घटना रचना ध्वयते घटा “पितोऽह्” ॥ ५ । ३ । १०७ ॥ १ ॥

मदो दान प्रवृत्तिश्च

माद्यस्यस्माद् मदः “व्यधजप-” ॥ ५ । ३ । ४७ ॥ इत्यस्, मदयतीति वा
॥ १ ॥ इति सण्डयस्यनेन दानम् ॥ २ ॥ प्रवृत्ततेऽनया प्रवृत्तिः ॥ ३ ॥

धमद्यु करशीकर ॥ २८९ ॥

धम्यते धमद्युः पुषि, “द्वितोऽयु-” ॥ ५ । ३ । ८३ ॥ इत्ययुः ॥ १ ॥ करस्य
शीकरोऽयुः करशीकर ॥ २ ॥ २८९ ॥

हस्तिनासा कर शुष्का हस्त

हस्तिनो नासा हस्तिनासा ॥ १ ॥ करोति, किरणमेव वा करः ॥ २ ॥
शुष्कनया शुष्का “ङ्गुहु-” ॥ (उणा- १००) ॥ इति किरुः ॥ ३ ॥
इत्य, हस्तक्रियाकारित्वात् ॥ ४ ॥

अग्रं त्वस्य पुष्करम् ।

अस्य करस्माप्रभाग पुष्पस्यमेव पुष्करम्, पुष्करसदृश वा ॥ १ ॥

अङ्गुलि कर्णिका

गजस्याङ्गुलि, किरत्वनया कर्णिका "कुशिक-" ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके
निपास्यते, कर्णिकेव वा कर्णिका ॥ १ ॥

दन्तौ विपाणौ

इत्थिनो दन्तौ, बेवेष्टि आम्नां विपाणौ त्रिलिङ्गः "कृपिविपि-" ॥ (उणा-
१९१) ॥ इत्याज् ॥ १ ॥

स्कन्ध आसनम् ॥ २९० ॥

इत्थिनः स्कन्धः, आस्यतेऽस्मिन्नासनम् ॥ १ ॥ २९० ॥

कर्णमूलं शूलिका स्यात्

गजस्य कर्णमूलं शोषते पार्श्वगमनेऽङ्गुणेनास्यां शूलिका, मिक्षादिनिपाद्य
मादृक्, ततः स्वार्थे क् ॥ १ ॥

ईपिका त्वक्षिकूटकम् ।

ईपा साहसकौलिकेव ईपिका ॥ १ ॥

अपाङ्गदेशो निर्याणं

निर्याणधु अनेन निर्वाणम् ॥ १ ॥

गण्डस्तु करटः कट ॥ २९१ ॥

करोति मद करटः 'दिग्मवि-' ॥ (उणा-१४९) ॥ इत्सटः ॥ १ ॥
कटति षपति मद कटः ॥ २ ॥ २९१ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यात्

अवग्रहतेऽङ्गुणेनावग्रहः ॥ १ ॥ २ ॥

आरक्ष कुम्भयोरभ ।

आरक्ष्यते आरक्ष ॥ १ ॥

कुम्भौ तु क्षिरस पिण्ठौ

कुम्भाह्वती मांसपिण्ठौ कुम्भौ ॥ १ ॥

कुम्भयोरन्तर विदु ॥ २९२ ॥

वेति संज्ञामस्मादङ्गुस्यानाद् विदुः, यद् पालक्ष्यम्—

“तत्रारक्षविताने द्वे विद् द्वौ ध्रुवणे गतौ ।

प्राक् पश्चाच्च तिर्यक् च पद्भेदाङ्गुशवारणा ॥ १ ॥”

“पृष्ठा-” ॥ (उणा- ७२९) ॥ इति किट्टु, पुमिप्रोऽयम् ॥ १ ॥ २९२ ॥

वातकुम्भस्तु तम्याघः

तस्य विदोरधो भाग वातपूर्णः कुम्भ इव वातकुम्भ ॥ १ ॥

वाहित्यं तु ततोऽप्यघ ।

ततोऽपि वातकुम्भादधो भागः, वाह्यतेऽनेनाङ्गुशमोदनमा वाहित्य “पश्च-
यूय-” ॥ (उणा- २११) ॥ इति निपास्यते, मदवाहिनि स्थाने तिष्ठतीति वा
पृषोदरादित्वात्, वाह्यस्थापन्नोऽयं वा ॥ १ ॥

वाहित्याघ प्रतिमानं

वाहित्यस्याधोभागो दन्तमध्यमिस्वर्यः प्रतिमीयते प्रतिक्षिप्यतेऽनेन प्रति-
मान “मिगुमीगोऽक्षलशक्ति” ॥ ४ । २ । ८ ॥ इत्यात्मम् ॥ १ ॥

पुच्छमूल तु पेचक ॥ २९३ ॥

पुच्छस्य मूलपुच्छमूलम्, पुच्यते भातेन पेचकः “कीचक-” ॥ (उणा-
३३) ॥ इत्यके निपास्यते ॥ १ ॥ ॥ २९३ ॥

दन्तभाग पुरोभाग

दन्तयोर्भागो दन्तभाग गजस्याग्रभाग ॥ १ ॥

पक्षभागस्तु पार्श्वक ।

पक्षयोर्भागः पक्षभागः, गजस्य पार्श्वप्रदेशः ॥ १ ॥

पूर्वस्तु जङ्घादिवेशो गात्रं स्यात्

हस्तिन पूर्वः पादजङ्घादिभाग, गच्छत्यनेन गात्रं स्त्रीकलीवलिङ्ग ॥ १ ॥

पश्चिमोऽपरा ॥ २९४ ॥

गजस्य पश्चाद्भागः, अपरभागमवस्थादपरा स्त्रीकलीवलिङ्गः, जपादित्वाद्
वत्सेऽवराऽपि ॥ १ ॥ २९४ ॥

बिन्दुजाल पुन पर्व

बिन्दुना जाल बिन्दुजालम्; तारुण्ये हि हस्तिनो ददे रक्ता बिन्दवः स्युरिति,
पश्चमिव पर्व रक्तत्वात् ॥ १ ॥

शृङ्गलो निगडोऽन्दुक ।

हिन्जीरश्च पादपाश

श्रुप्योति बन्धेन शृङ्गसः श्लिष्टः "भो नोन्तो ह्रस्वश्च" ॥ (उणा-४९८) ॥
इति खल ॥ १ ॥ निगल्मते बन्धतेऽनेनेति निगड । निगलोऽपि ॥ २ ॥ मन्दति
वधायन्धः 'कृपिचमि-' ॥ (उणा-८२९) ॥ इत्युः, स्वार्थे केऽन्दुक 'इपा
दीवृतः के' ॥ २।४।१०४ ॥ इति ह्रस्वः ॥ ३ ॥ हिमस्ति हिन्जीर 'जम्बीर-' ॥
(उणा-४२२) ॥ इतीरे निपात्मते । निगडाद्य पुंस्त्रीबलिताः ॥ ४ ॥ इति
पादस्य पाशो बन्धन पादपाशः ॥ ५ ॥

धारिस्तु गजबन्धम्

धार्यतेऽनया धारिः स्त्रीलिङ्ग "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-६०६) ॥ गजानां
बन्धनाय महलाय भूर्गोर्ता गजबन्धम् ॥ १ ॥ २९५ ॥

त्रिपदी गात्रमोर्वन्ध एकस्मिन्नपरेऽपि च ।

त्रयः पादा अस्मां त्रिपदी गात्रमोरिति द्वयोरप्रबह्वयोः, एकस्मिन्नपरे इति
प्रथिमबह्वयां च गजस्य बन्धनमित्यर्थ ॥ १ ॥

तोत्र वेणुक

तुषतेऽनेन तोत्र "नीदाम्-" ॥ ५।२।८८ ॥ इति त्रद् ॥ १ ॥ वेणुमयं
वेणुकम् ॥ २ ॥

आलान बन्धस्तम्भ

आसीयते बन्धतेऽस्मिन्नालानम्, गजस्य बन्धनाय स्तम्भो बन्धस्तम्भ ॥ १ ॥

अङ्कुश सृणि ॥ २९६ ॥

अङ्कुशे दम्भतेऽनेन अङ्कुश पुंस्त्रीबलिङ्गः "मस्त्वहिभ्याम्-" ॥ (उणा-
५३८) ॥ इत्युशः ॥ १ ॥ सरस्यनया सृणि पुंस्त्रीलिङ्ग 'श्रुतप्रयुक्त-'
॥ (उणा-६३५) ॥ इति कित् णिः ॥ २ ॥ २९६ ॥

अपद्यं त्वङ्कुशस्पात्र

अपद्यंति त्वङ्कुशस्पात्र "गोऽम्वाऽम्ब-" ॥ २।३।२० ॥ इति परबम् ॥ १ ॥

यातमङ्कुशवारणम् ।

यात्यनेन यात यततेऽनेन गन्तुमिति वा अङ्कुशेन वारणम् ॥ १ ॥

निपादिनां पादकर्म यत्

पादयोः कर्म पादचङ्गा यमनं यतम् ॥ १ ॥

वीत तु तद्द्वयम् ॥ २९७ ॥

तद् द्वयं यात यत च, अजन्ति प्रेरयन्ति अस्मिन् वीतम्, विशिष्टमितं गम
नमत्र वा ॥ १ ॥ २९७ ॥

कक्ष्या दूष्या वरत्रा स्यात्

कक्ष्यायां मध्यप्रदेशे भवा कक्ष्या ॥ १ ॥ दूष्यते दूयतेऽनया दूष्या,
बाहुलकात् करणेऽपि ध्यण् ॥२॥ वियतेऽनया वरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जु ॥३॥

कण्ठबन्ध कलापक ।

कण्ठो मध्यतेऽनेन कण्ठबन्धः ॥१॥ कल्प्यते कलापः, के कलापकः, कलामा
प्रोतीति वा ॥ २ ॥

घोटकस्तुरगस्ताक्ष्यस्तुरङ्गोऽश्वस्तुरङ्गम ॥ २९८ ॥

गन्धर्वोऽर्वा सतिवीती वाहो वाजी हयो हरि ।

घोट्ये भूमौ परिवर्तते घोटक ॥ १ ॥ तुरस्वरमाणो गच्छति तुरगः,
तुरङ्गः, तुरङ्गमः "नाम्नो गमः खड्गौ-" ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति साधव ॥२॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ वृक्षस्यापस्यं ताक्ष्यं ॥ ५ ॥ अद्भुतेऽप्यानमभः 'खटिखटि-'
॥ (उणा- ५०५) ॥ इति वः ॥ ६ ॥ २९९ ॥ गन्धर्वेऽर्वा गन्धर्वः "गन्धे-
रर्वाः" ॥ (उणा- ५०८) इति वः ॥ ७ ॥ इत्यसि सर्वा "स्नामदिपदि-"
॥ (उणा- ९०४) ॥ इति बन् ॥ ८ ॥ सपति समपति सति "प्लुङ्गायजि-"
॥ (उणा- ६४६) ॥ इति ति ॥ ९ ॥ वेति गच्छति वीतिः "हमुपि-"
॥ (उणा- ६५१) ॥ इति बहुवचनात् कित् तिः, विशिष्टा इतिरस्मेति वा
॥ १० ॥ वाह्यते वाहः ॥ ११ ॥ वयस्यवस्य वाजी, वाजो वेगोऽन्वस्य वा
॥ १२ ॥ हयति हिनोति वा हयः ॥ १३ ॥ हरति देशान्तरं प्रापयति हरिः ॥ १४ ॥
एते पुल्लिङ्गा ॥

शेषघात्र—

अश्वे तु कमणः कुण्डी प्रोषी द्वेषी प्रकीर्णकः ।

पासकः पहसः किष्वी कुटरः सिद्धबिक्रमः ॥

मायाशी केसरी हसो मुहुमुग् प्रहमोजनः ।

वासुदेव शासिहोत्रो सक्ष्मीपुत्रो महर्षयः ।

श्यामर्षेकशफोऽपि स्यात् ।

चङ्कवाऽश्वा प्रसूर्वामी

'वड भाप्रहण' सौत्र, वडति गर्भं वडवा "वडिपटि-" ॥ (उणा-

५१५) ॥ इत्यवः, बर्हं वल ह्य वा वातीति वा, अश्वोऽस्यां वेति नैरुष्वा ॥ १ ॥
 अश्वतेऽस्या 'अश्वदेः' ॥ २ । ४ । १६ ॥ इत्याप् ॥ २ ॥ प्रसूते प्रसू श्रीलिङ्ग
 ॥ ३ ॥ वमति गर्भं वानी, उवासादित्वात् भे गौसादित्वात् वी, वातेर्वा "अर्वादि-"
 ॥ (उणा- ३३८) ॥ इति म' ॥ ४ ॥
 श्लेषश्चात्र- अश्वानां पुमरर्वाती ।

किशोरोऽल्पवया ह्य ॥ २९९ ॥

कृत्वति वयसा, केशति हेषते वा किशोर "कोरशोर-" ॥ (उणा-
 ४३४) ॥ इत्यारे निपात्यते, अस्यवमा वास ॥ १ ॥ २९९ ॥

जवाधिकस्तु जघन

जघतोऽश्वशीको जघनः ॥ १ ॥

रथ्यो वोढा रथस्य य ।

रथ बहति रथ्यः ' बहति रथ-' ॥ ४ । १ । २ ॥ इति यः ॥ १ ॥

आजानेय कुलीन स्यात्

आजनेन श्लेषेण आजानेयते वशीक्रियते आजानेय ॥ १ ॥ कुलीनः प्रसृत्य-
 कुलोत्पन्नः पारसीकादिः ॥ २ ॥

तत्तद्देशास्तु सैन्धवा ॥ ३०० ॥

वानायुजा पारसीका काम्बोजा वास्त्रिकादय ।

स स देशो अम्मभूमिरेषां तत्तद्देशाः सिन्धु-वानायुज-पारसीक-काम्बोज
 वास्त्रिकदेशेषु भवाः सैन्धवा वानायुजाः, पारसीकाः काम्बोजा, वास्त्रिका ।
 अन्वये ढं वास्त्रिकाः । आदिप्रहणात् तुवाद्यदयः ॥ १ ॥ ३०० ॥

दिनीतस्तु साधुवाही

दिनीयते दिनीतः सुचिकितः साधु बहति साधुवाही " साधौ" ॥ ५ । १ ।
 १५५ ॥ इति सिन् ॥ १ ॥

दुर्विनीतस्तु शुक्ल ॥ ३०१ ॥

दुर्विनीतोऽन्वयात्तद्विश्वः शक्नोति श्लेष्यमा गन्तुं शुक्लः " शुक्ल-" ॥
 (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपात्यते ॥ १ ॥

कश्य कशार्ह

कशामर्हति कश्याः, कशादित्वात् यः ॥ १ ॥

हृद्रवत्रावर्ती श्रीवृक्षकी हय ।

हृदये वक्रत्रे च प्रघाता रोमावर्ता सत्यस्य हृद्रवत्रावर्ती, श्रीवृक्षको
लाघ्यनमस्त्रस्य श्रीवृक्षकी ॥ २ ॥

पञ्चमद्रन्तु हृत्पृष्ठमुखपार्श्वेषु पुष्पितः ॥ ३०२ ॥

पञ्च हृदयादीनि श्वेतानि भद्राणि कल्याणहेतवोऽस्य पञ्चमद्र ॥ १५३०२ ॥

पुच्छोर खुरफेशास्य सितै स्यादष्टमङ्गल ।

अत्र द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे प्राण्यङ्गसमुदायस्याप्राण्यङ्गत्वात् इतरेतरयोगः पुच्छोर्यो
सितैरष्टमिमङ्गलाः कल्याणोऽष्टमङ्गल ॥ १ ॥

सिते तु कर्क-कोकाहौ

श्वेतवर्णोऽश्वे करोति प्रमोद कर्कः " कृगो वा " ॥ (उणा-२३) ॥ इति
क ॥ १ ॥ कोकबदाहन्ति भुव कोकाहः ॥ २ ॥

स्वोक्ताह श्वेतपिङ्गले ॥ ३०३ ॥

अमुद्राहते खोत्राहः, पृषोदरादित्यात्, श्वेतश्वासी विङ्गलश्च श्वेतपिङ्गलस्तत्र
॥ १ ॥ ३०३ ॥

पीयूषवर्णे सेराह

पीयूषममृतं दुग्ध वा तद्वद् वर्णोऽस्य पीयूषवर्णस्तत्र सीरबदाहन्ति भुव
सेराहः ॥ १ ॥

पीते तु हरियो हये ।

हरि वर्णं याति हरियः ॥ १ ॥

कृष्णवर्णे तु खुक्ताह

खुरैर्गाहते खक्ताहः ॥ १ ॥

क्रियाहो लोहितो हय ॥ ३०४ ॥

क्रिया न जिहोति क्रियाह ॥ १ ॥ ३०४ ॥

आनीलस्तु नीलक

नील एव नीलकः ॥ १ ॥

अथ त्रियूह कपिञ्जो हयः ।

त्रीम् स्पति त्रियूहः ॥ १ ॥

वोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवाल्मि ॥ ३०५ ॥

अबं त्रिवृह एव श्योसि उग्रहते वोलाहः ॥ १ ॥ ३०५ ॥ -

उराहस्तु मनाक् पाण्डु कृष्णजह्वो भवेद् यदि ।

उरसा भावन्ति उराहः ॥ १ ॥

सुसूहको गर्दमाम

सुसेन रोहनि सुसूहकः ॥ १ ॥

वोरुन्वानस्तु पाटल ॥ ३०६ ॥

वैरिष्यः खनति बोदखान ॥ १ ॥ ३०६ ॥

कुलाहस्तु मनाक् पीत कृष्णः स्याद्यदि ज्ञानुनि ।

कुम्भाभिहीते कुलाहः ॥ १ ॥

उकनाह पीतरक्तच्छाय

उर्ध्वेर्नद्यते उकनाहः ॥ १ ॥

स एव तु कचित् ॥ ३०७ ॥

कृष्णरक्तच्छवि प्रोक्त

स एव उकनाहः ॥ ३०७ ॥ कृष्णरक्तच्छाय सन् कश्चिदुच्यते ॥ १ ॥

श्लोण फोकनदच्छवि ।

श्लोण-श्लोणवधः ॥ १ ॥

हरिक पीतहरितच्छाय स एव हालकः ॥ ३०८ ॥

हरिरेव हरिकः ॥ १ ॥ हसति ह्मां हासकः ॥ २ ॥ ३०८ ॥

पङ्कल सितकाचाम

पङ्गुन् स्मति पङ्कलः ॥ १ ॥

हलाहश्चित्रितो ह्य ।

चित्रितो कर्पूरवर्णो हस्वदाहन्ति हलाहः ॥ १ ॥ सोहाहावयः शय्या दे-

र्धीप्रायाः । म्युत्पत्तिस्त्वेवां वर्णानुपूर्वमिच्छयार्थम् ।

शेषपत्र —

मत्तिकास्तः सितैर्वेनेः स्वाद् बाजीन्द्रानुषोऽसितैः ।

कङ्करी कङ्कदावर्णो मिर्मुरस्त्विन्द्रादिका ॥

ययुरश्वोऽप्यमेषीय

प्राति स्नेच्छया ययु पुलिङ्गः "हनिया-" (उणा-७३३) ॥ इति कि
दुर्लभं च ॥ १ ॥ अश्वमेधाय हितोऽश्वमेधीय ॥ २ ॥

प्रोथमश्वस्य नासिका ॥ ३०९ ॥

प्रोथते चरति प्रोथ वृत्तो नासान्तःप्रदेशः "कमिप्रुगार्ति-" ॥ (उणा-
२२५) इति यः पुक्लीबलिज्ञोऽयम् ॥ १ ॥ ३०९ ॥

मध्यं कश्य

अश्वस्य मध्यप्रदेशः कशामर्हति कश्यम्, तत्र हि कशाघाताधिकारः, दग्धादि
त्वाद् यः ॥ १ ॥

निगालस्तु गालोद्देश-

निगिरत्स्यनेन निगालः, गलजत्रुसन्धिः "न्युदो प्रा" ॥ ५ । ३ । ७२ ॥
इति यम्, गलस्य उद्देशः प्रदेशो देवमणेरुपलक्षणम् ॥ १ ॥

शुरा शफाः ।

शुरन्ति विलिखन्ति क्मां शुराः ॥ १ ॥ शायन्ते लक्ष्यन्ते शफाः पुंक्ली
बलिङ्गः "शफकफ-" ॥ (उणा-३१६) ॥ इति के निपास्यते ॥ २ ॥

अथ पुच्छं बालहस्तौ लक्ष्णूळ खम बालधि ॥ ३१० ॥

पथते दंशादीनुत्सारयति पुच्छं पुक्लीबलिङ्गः "धीपूहो इस्वध्व" ॥ (उणा-
१२५) ॥ इति छद्, पुत्तो छापयतीति वृषोपरादित्वाद्वा ॥ १ ॥ बासानां हस्त
इव दंशवारणाद्-बालहस्तः, प्रसस्ता बाला इति वा ॥ २ ॥ लगति चरति छान्णूळ
पुंक्लीबलिङ्गः "पुक्लुपुक्लु-" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्युक्ते निपास्यते ॥ ३ ॥
खयते खम क्लीबलिङ्गः "घात्मनारमन्-" ॥ (उणा-९१६) इति निपास्यते
॥ ४ ॥ बाला धीयन्तेऽस्मिन् बालधिः पुलिङ्गः ॥ ५ ॥ ३१० ॥

अपावृषपरावृषलठितानि तु वेलिते ।

अपावर्तनमपावृतम् ॥ १ ॥ एवं परावृतम् ॥ २ ॥ लोठनम् लठितम् ॥ ३ ॥
वेत्तव वेत्तितं तत्र ॥ ४ ॥

घोरित वस्मिन् प्लुतोषेजितोषेरितानि च ॥ ३११ ॥

गतय पञ्च भारस्म्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमा ।

घोरिताया बन्धमाणास्तुरङ्गाणां पञ्च गतयः श्रियते गती स्थाप्यत आनि
रिति घाराः, निपादित्वादि निपास्यते ॥ १ ॥ ३११ ॥

तत्र धौरितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् ॥ ३१२ ॥

बभ्रुकद्वाशिस्त्रिकोडगतिषत्

‘धोरकं गतेष्वानुभे’ धोर्यते धोरितं धोर्यतेऽपि के च धौरितकम् ॥ १ ॥ प्याणि धौर्यम् ॥ २ ॥ अनटि धोरणम् ॥ ३ ॥ क्ते धोरितम् ॥ ४ ॥ ३१२ ॥ तत्र नकु खादीनां गतिसरघम् ॥ १ ॥

वस्त्रिण पुन ।

अमक्रायसमुल्लासात् कुञ्चितास्य नतत्रिकम् ॥ ३१३ ॥

वस्त्रम वस्त्रितम् ॥ १ ॥

प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुदारकम् ।

लङ्घनं प्लुतम् ॥ १ ॥ लङ्घयते लङ्घनम् ॥ २ ॥ पक्षिणां मृगाणां च गत्यनु दारकम् ॥ ३ ॥

उत्तेजितं रेचितं स्याद् मध्यवेगेन या गति ॥ ३१४ ॥

उत्तेजितमुत्तेजितम् ॥ १ ॥ रेचनं रेचितम् ॥ २ ॥ ३१४ ॥

उत्तेरिसमुपकण्ठमास्कन्वितकमित्यपि ।

उत्स्त्रुत्योत्स्त्रुत्य गमनं कोपादिवास्त्रिकैः पदैः ॥ ३१५ ॥

उत्तेरिसमुत्तेरितम् ॥ १ ॥ उपगतं कण्ठोऽस्मिन्नुपकण्ठम् ॥ २ ॥ आस्कन्वितं समास्कन्वितम् ॥ ३ ॥ ३१५ ॥

आधीनोऽध्वा स योऽध्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

अध्वेनाहा गम्य आधीनः ‘अहा गम्येऽध्वादीनम्’ ॥ ७११८५॥१॥

कवीं स्वलीनं कविका कविभ्यः मुखमन्त्रणम् ॥ ३१६ ॥

पद्माक्षी

कवते इत्यत्रकथात् शम्भयते कविः ‘कवरेभ्य इः’ ॥ (उणा- १०६) ॥ उपा कवी ॥ १ ॥ स्वकृति ककृति कवीने पुञ्जीकलिङ्गः ‘कविर्हिसिभ्याम्-’ ॥ (उणा- २८६) ॥ इतीनः के तास्तुनि लीन वा । कस्मिन्मपि ॥ १ ॥ कवते कविभ्यः ‘कुसिङ्-’ ॥ (उणा- ४५) ॥ इतीके साधुः ॥ ३ ॥ कौटि कविभ्ये पुञ्जीकलिङ्गः ‘कौतेरिय-’ ॥ (उणा- ३७५) ॥ ४ ॥ मुखं मन्त्रयतेऽनेन मुखमन्त्रणम् ॥ ५ ॥ ३१६ ॥ पद्म अत्राम्यववशा यस्याः पद्माक्षी ॥ ६ ॥

वक्त्रपट्टे तु तालिका त्रिखसारकम् ।

बकत्रस्य चर्ममेये पटे तलमस्त्यस्यास्त्वच्छिका ॥१॥ तले सरति सार्धते वा त-
छसारकम् ॥ २ ॥

दामाञ्चन पादपाशः

दान्नेव यदोऽब्रह्मणेन दामाञ्चनम् ॥१॥ पादयोः पाश पादपाश ॥ २ ॥

प्रक्षर प्रस्तर समौ ॥ ३१७ ॥

प्रच्छादितः क्षरति ब्रह्मणेन प्रक्षरं तुरङ्गसमाहः "पुनाम्नि" ॥५॥३११३०॥
इति बाहुलकाद् प ॥१॥ प्रावृतः स्त्र (स्त्रेण प्रस्तर "जठर"-॥ (उणा-४०३) ॥
इत्यरे निपास्यते, प्रस्तर इति कठोरो वा, आयुर्भरभेषत्वात् पुस्यमम्, वकीषेऽपि
वैश्वयन्ती, यदाह- प्रक्षर प्रस्तरौऽस्त्रियाम् ॥ २ ॥ ३१७ ॥

चर्मवण्डे कशा

अश्वात्ता ताडनाय चर्मणो वण्डधर्मवण्डस्तत्र ॥ १ ॥ कश्चति कशा ॥ २ ॥

रश्मौ वल्गाऽवक्षेपणी कुशा ।

अश्नुतेऽनया रश्मिः स्त्रीलिङ्ग "अशो रश्मादिः" ॥ (उणा-६८८) ॥ इति
मिः, तत्र ॥ १ ॥ वल्गास्यमया वल्गा । वल्गा-नामे अपि ॥ २ ॥ अवक्षिप्यतेऽनया
ऽवक्षेपणी ॥ ३ ॥ कुश्मति कुशा ॥ ४ ॥

पर्याण तु पस्वयन

परितोऽभ्रपृष्ठमेति पर्याणं "कस्याणपर्याणादयः" ॥ (उणा-१९३) ॥
इति साधुः ॥ १ ॥ परितोऽभ्रतेऽनेन पस्वयन "उपसर्गस्यायौ" ॥ २१३१०० ॥
इति स्तवम् ॥ २ ॥

वीत फल्गु ह्यद्विपम् ॥ ३१८ ॥

वीयतेऽसारतया क्षिप्यते वीतम्, फल्गु असारम्, ह्याथ द्विपाथ ह्यद्विप
सेमाद्भूतम् ॥ १ ॥ ३१८ ॥

वेसरोऽधतरो वेगसरश्च

अजन्मस्त्रेण वेसर "नीज्याजि-" ॥ (उणा-४३९) ॥ इति सर ॥ १ ॥
अश्वेन अश्वायां जातोऽधः स गर्दभपितृकृतया समातहासोऽधतर वत्सोऽष्टा
श्वयमाद् द्रासे पितृ" ॥ ७१३१५१ ॥ इति सरद् ॥ २ ॥ वेगन सरति वेगसरः ॥ ३ ॥

अथ क्रमेलक

कुलनाश शिशुनामा शलो मोर्लिर्मरुमिय ॥ ३१९ ॥

ममो महाज्ञो वासन्तो द्विककुद् दुर्गलङ्घन ।

भूतम उष्ट्रो दाशेरो रवण कण्टकासन ॥ ३२० ॥

दीर्घमीव केलिकीर्ण

कामन्त्रनेन क्रमेणकः 'क्रमेणकः' ॥ (उणा-१९) ॥ क्रमानेत्यति क्रमेण-
 सतः स्वार्थे को वा ॥ १ ॥ कुस कास्यति कुलनाश ॥ २ ॥ शिकोर्नामाभ्यश्चि
 धुनामा ॥ ३ ॥ द्यति द्यति ॥ ४ ॥ भूहान् सेवि मोकि, दूयोद्वदित्वात् ॥ ५ ॥
 मरुः प्रियाऽस्य मरुप्रिय ॥ ६ ॥ ३१९ ॥ मीमासहान् ममः, 'ममते गच्छतीति
 वा मयः इत्येके ॥ ७ ॥ महदङ्गमस्य महाङ्ग ॥ ८ ॥ वसन्ते भवो वासन्त ॥ ९ ॥
 द्वे ककुदी अस्व द्विककुद् ॥ १० ॥ दुर्गे मार्गे सङ्घमन्ति अनेन दुर्गलङ्घन ॥ ११ ॥
 भूतानि इन्ति भूतपनः ॥ १२ ॥ उष्ट्रे द्यते मरौ उष्ट्रः "सुमुख्युपिम्बः
 कित्" ॥ (उणा-४४९) ॥ इति त्रद ॥ १३ ॥ दाशेरेषु मरु मरौ दाशेरा ॥ १४ ॥
 रौतीश्वेव शीशो रवणः ॥ १५ ॥ कण्टका अशनमस्य कण्टकाशनः ॥ १६ ॥ ३२० ॥
 दीर्घा मीमाऽस्य दीर्घमीव ॥ १७ ॥ केत्वा कर्मते स केलिकीर्णः ॥ १८ ॥

करमस्तु त्रिहायण ।

कौर्यते करमः 'कृशृगु-' ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यम, क शितो रमत्
 सप्रममतीति वा ॥ १ ॥ त्रीभि हायनाभ्यस्य त्रिहायण "अतुल्लेहौयवस्य वयसि" ॥ २ ॥
 ३।७४ ॥ इति णत्वम् ॥ १ ॥

स तु शृङ्खलक फाणमयै म्यात् पादबन्धनै ॥ ३२१ ॥

स करमो दाशभिर्मितैः पादबन्धनैर्युक्तः, शृङ्खलं अश्वमस्य शृङ्खलका
 "शृङ्खलकः करमे" ॥ ७ । १ । १९१ ॥ इति साधुः ॥ १ ॥ ३२१ ॥

गर्दभस्तु चिरमेही बालेयो रासम स्वर ।

चक्रीवान् दाकुर्कण

यदेति शब्दान्ते यर्वमः "कृशृगु-" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यमः ॥ १ ॥
 चिर मेहति चिरमेही ॥ २ ॥ बाबले आस्रते बालेयः "यमहृषय-" ॥ (उणा-
 ३७०) ॥ इति निपात्यते, बालेभ्यो हित इति वा बाले बलमे भवो वा ॥ ३ ॥
 रासते रासम "कृशृगु-" ॥ (उणा- ३२९) ॥ इत्यमः ॥ ४ ॥ चमति चुरे-
 धरा "अठर-" ॥ (उणा- ४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते च महत् कण्ठविपरम
 स्यासीति वा मष्ठादित्वाद् रः, स शब्द रातीति वा ॥ ५ ॥ चक्रे मण्डलं मेहमान्तेऽस्य
 चक्रीवान् "चर्मण्यप्यीवचक्रीवान्-" ॥ २ । १ । ९६ ॥ इति मतो साधुः ॥ ६ ॥
 शृङ्खलाहृती कर्णोवस्य दाकुर्कणः ॥ ७ ॥

अथ ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ३२२ ॥

वाहवेय. सौरभेयो मद्र शक्वर-शाक्वरौ ।

उक्षाऽनह्वान् ककुभान् गौर्वलीवर्दश्च शाङ्कर ॥ ३२३ ॥

ऋषति गच्छति ऋषभ ॥ १ ॥ वषणात् वृषभ "ऋषिवृषि-" ॥

(उणा- ३३१) ॥ इति किद्रमः ॥ २ ॥ वर्षति वृष ॥ ३ ॥ ३२२ ॥

वाहवाया वृषो वाहवेय "वाहवेयो वृषे" ॥ ६।१।८५ ॥ इत्येयम् ॥ ४ ॥

सुरभेरपत्य सौरभेय "सतृष्णाद्भ्य-" ॥ ६।१।८३ ॥ इत्येयम् ॥ ५ ॥ मन्दते

मद्रः ॥ ६ ॥ शक्नोति शोड् शक्वरः "तीवर-" (उणा- ४४४) ॥ इति वरटि

साधु ॥ ७ ॥ शाक्वर एव शाक्वरः, प्रज्ञादिस्वावण् ॥ ८ ॥ उक्षति मूत्रेण

भ्रममुक्षा "उक्षितक्षि-" ॥ (उणा- ९००) ॥ इत्यम् ॥ ९ ॥ अनो वहति

धनह्वान् "अनसो बहेः क्षिप् सभ्य ङा" ॥ (उणा- १००६) ॥ इति साधुः

॥ १० ॥ ककुदस्याक्षि ककुभान्, ऊर्म्मादिस्वाद् मतोर्वस्व न भवति ॥ ११ ॥

मच्छतीति गौः पुर्जासिङ्ग 'पुगमिभ्याम्-" ॥ (उणा- ८६७) इति ङो

॥ १२ ॥ वल्ल वक्षयति वल्लीवर्दः, पृषोदरादिस्वात्, वल्ली युर्जाति वा ॥ १२ ॥ शङ्कर

स्याम् शाङ्करः ॥ ४ ॥ ३२३ ॥

उक्षा तु जातो जातोक्ष

उत्पन्न उक्षा जातोक्षः "जातमहद्वृद्धादुक्त्वा कर्मधारयात्" ॥ ७।३।

३५ ॥ इत्यत् समासान्तः ॥ १ ॥

स्कन्धिक स्कन्धवाहक ।

प्रशास्यः स्कन्धोऽस्त्यस्य स्कन्धिक ॥ १ ॥ स्कन्धेन वहति स्कन्धं

वाहकः ॥ ३ ॥

महोक्ष स्यादुक्षतरः

महाध्यासावुक्षा च महोक्षः "जातमहद्वृद्ध-" ॥ ७।३।९५ ॥ इत्यत्

समासान्तः ॥ १ ॥ इक्षित उक्षा उक्षतरः "मत्सोक्षाश्चर्यम-" ॥ ७।३।५१ ॥

इति तरद् ॥ १ ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भव ॥ ३२४ ॥

वृद्ध्यासावुक्षा च वृद्धोक्ष "जातमहद्वृद्ध-" ॥ ७।३।९५ ॥ इत्यत्

समासान्तः ॥ १ ॥ जरद्भासौ गौश्च जरद्भव "गोस्तरपुक्ष्यात्" ॥ ७।३।

१०५ ॥ इत्यत् समासान्तः ॥ २ ॥ ३२४ ॥

पण्डतोचित आर्पभ्यः

पण्डतोचितोऽण्डाकर्षणयोग्य ऋषराय भयमार्यभ्य "ऋषभोपानहात्मः"
॥ ७ । १ । ४६ ॥ पण्डतायोग्य इत्येके ॥ १ ॥

कूटो भग्नविपाणक ।

कूट्यते कूटः ॥ १ ॥ भग्नं विपाणमस्य भग्नविपाणकः ॥ १ ॥

इद्वचरो गोपतिः पण्डो गोवृषो मदकोहळ ॥ ३२५ ॥

एयणमिद्, इया चरति इद्वचरुः स्वेच्छाचारी 'इत्वर' इत्येके पेठः ॥ १ ॥
गर्वा पतिर्गोपति ॥ २ ॥ सनाति सनति वा पण्डः "पञ्चमाह्वः" (उणा-
१६८) ॥ इति ङः, बाहुलकात् सत्वामाव । शण्डोऽपि ॥ ३ ॥ गृपोऽनाकृष्टाण्डः
गौभासौ वृषभ गोवृष, गर्वा गृपो बीजनिपेक्षेति वा ॥ ४ ॥ मदेन कोहळ्ये
नट इव मदकोहळ ॥ ५ ॥ ३२५ ॥

वत्सं शकृत्करिस्त्विर्ण

वदति मातर वुम्न्वा वत्सः "मावावदि-" ॥ (५६४) ॥ इति सः ॥ १ ॥
शकृत् करोति शकृत्करिः "शकृत्स्तम्बाद्-" ॥ ५ । १ । १०० ॥ इति इ ॥ २ ॥
तरति तर्जः "इषुर्बिधा-" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ष, वृषुते भक्षयति, वृषो
तीति वा ॥ ३ ॥

वृम्य वत्सतरौ समौ ।

वृममर्हति वृम्य, वृण्वादित्वाद् व, वृम्यते वा ॥ १ ॥ इषितो वत्सो वत्सतरः
"वत्सोक्तावर्षम-" ॥ ७ । ३ । ५१ ॥ इति तरद्, वृसो द्वितीयवय प्राप्तिः ॥ २ ॥

नस्यीतो नस्वितः

मस्ये नासाङ्घे रग्ध्रे रज्ज्वादिना उत सन्धितो मस्योतः ॥ १ ॥ नासिकायां
मन्ना, आघादित्वाद् तस् "नस् नासिकायास्त" कुध्रे ॥ ३ । २ । १६ ॥ इति
नसाङ्घे, ततो मस्यो नासिकायां कियते स्म नस्वितः, ततो "मिज् बाहुस्त नाम्नाः-"
॥ ३ । ४ । ४७ ॥ इति मिधि "मन्स्वस्वरादेः" ॥ ७ । ४ । ४३ ॥ इस्मस्वस्वरादि
छेपे च कप्रत्ययः, नासामो कृताच्छिद्रो गौरित्यर्थः ॥ २ ॥

पण्डवाद् वृ स्याद् युगपार्श्वगः ॥ ३२६ ॥

पण्डमं पण्डे वा वर्ये बहति पण्डवाद्, पृषोदरादित्वाद् ॥ १ ॥ युगस्य स्क-
न्धकाण्डस्य पार्श्वे गच्छति युगपार्श्वगः, हसरोक्तेत्यर्थः । 'दमनाय मोहितः इत्ये
के ॥ २ ॥ ३२६ ॥

युगादीनां तु षोडारो युग्य प्रासङ्ग्य-शाकटाः ।

युग प्रासङ्ग्य च वहति युग्यः, प्रासङ्ग्य, “वहति रथयुगप्रासङ्गात्”
॥ ७ । १ । २ ॥ इति म ॥ १ ॥ २ ॥ शाकट्य वहति शाकट्य “शाकटावप्” ॥ ७ ।
१ । ७ ॥ ३ ॥

स तु सर्वधुरीण स्यात् सर्वा वहति यो धुरम् ॥ ३२७ ॥

सर्वा धुर वहति सर्वधुरीण “वामाद्यादेरीम” ॥ ७ । १ । ४ ॥ १ ॥
॥ ३२७ ॥

एकधुरीणैकधुरावुभावेकधुरावहे ।

एका एकस्य वा धुरैकधुरा ता वहति एकधुरीण एकधुर “अभेकादे”
॥ ७ । १ । ५ ॥ इतीनोऽकारश्च प्रथम्यौ ॥ १ ॥ २ ॥

धुरीण-धुर्य-धौरेय धौरेयक धुरधरा ॥ ३२८ ॥

धूर्वहे

धुर वहति धुरीणः ‘परमत्तमनुमत स्वमतं भवति’ इति मतान्तरेण ईन ॥ १ ॥
“धुरो मयम्” ॥ ७ । १ । ३ ॥ इति ये धूर्व ॥ २ ॥ एषाणि धौरेयः ॥ ३ ॥
मतान्तरेण एषाणि धौरेयकः ॥ ४ ॥ धुरी धारयति धुरधराः ‘धारेर्धने’ ॥ ५ ।
१ । १ । ३ ॥ इति ले साधु ॥ ५ ॥ ३२८ ॥ धुर वहति धूर्वहे, सिहावित्वावप्,
तत्र ॥ ६ ॥

अथ गलिर्दुष्टवृष शक्तोऽप्यधूर्वह ।

गच्छति भक्षयत्येव गच्छि “पदिपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥

स्थौरी पृष्ठ्य पृष्ठवाद्य

स्थूराणां पश्चाज्जड्याभागानामिव स्थौरं बभूव तदस्यास्ति स्थौरी । ‘स्थूरी’ इत्स्यं
‘भ्ये’ ॥ १ ॥ पृष्ठे साधु पृष्ठ्य ॥ २ ॥ पृष्ठेन बाह्ये पृष्ठवाद्य ॥ ३ ॥

द्विदन् पौडन् द्वि-पद्दरदौ ॥ ३२९ ॥

द्वौ दन्तावस्य द्विदन् “वयसि दन्तस्य दतः” ॥ ७ । ३ । १५१ ॥ १ ॥
एष पद्द दन्ता अस्य पौडन् “एकादशपौडश-” ॥ ३ । ३ । ११ ॥ इति
साधु ॥ २ ॥ ३२९ ॥

वह स्कन्धः

वृषस्य स्तम्भ, बह्मस्येन वहः "गोबरसबर-" ॥ ५१३।१३१ ॥ इति च ॥१॥

अशकृत् तु ककुद

अशयोःपरिभागे कृत् शिबरमशकृदम् ॥ १ ॥ ककते ककुदं पुष्पसोवशिष्टं
"ककेमिहा" ॥ (उपा-२४३) ॥ इत्युद । ककुद-ककुदावपि ॥ २ ॥

नैबिक शिर ।

वीचैश्वरति नैबिकम् । नैबिकी' इत्यस्ये ॥ १ ॥

विपाण कृणिका शृङ्ग

वेवेति विपायं श्रित्तिः "कृपिकृषि-" ॥ (उपा-१९३) ॥ इत्याणक् ॥ १ ॥
कृणयति कृणि, कृणां स्वार्थे के च कृणिका ॥ २ ॥ शृणाति शृङ्ग "शृङ्गशाह" ॥
(उपा-१६) ॥ इति ये विपास्यते पुष्पसोवशिष्टम् ॥ ३ ॥

सास्त्रा सु गलकम्बक ॥ ३३० ॥

सखि स्वपितोष निष्कमत्सात् सास्त्रा "वसेपित्" ॥ (उपा-२५९) ॥ इति
भा ॥ १ ॥ गलकम्बक इह सम्बन्धमासत् गलकम्बक ॥ २ ॥ ३३- ॥

गौ सौरभेयी माहेयी माहा सुरभिरर्जुनी ।

उसाऽप्या रोहिणी शृङ्गिष्यनद्वाद्यनज्जुषुषा ॥ ३३१ ॥

सम्पा निलिम्पिका संवा

गच्छति गौः पुष्पसिद्धं ॥ १ ॥ सुरभ्या अपञ्ज सौरभेयी ॥ २ ॥ माहाया
अपञ्ज माहेयी, महा भवेति वा जघादित्वादेयम् ॥ ३ ॥ 'माहुगू नाने' माद्यते
माहा ॥ ४ ॥ सुष्ठु रमते सुरभिः "पदिपठि-" ॥ (उपा-६०७) ॥ इति इ, आ
गमस्यामित्यसात् "रभोऽपरोक्षारुषि" ॥ ४ । ४ । १०२ ॥ इति भागमामाषः ॥ ५ ॥
अज्यते अर्जुनी ॥ ६ ॥ वसति क्षीरमस्यामुखा "कर्मयि" ॥ (उपा-३८८) ॥
इति किद् २ ॥ ७ ॥ व इत्यध्या "सिकयास्यस्य-" ॥ (उपा-३६४) ॥ इति
च विपास्यते ॥ ८ ॥ रोहसावदं रोहिणी ॥ ९ ॥ शृङ्गमस्यसाः शृङ्गिणी शृङ्गिषा
वयः सामाया अपि विशेष वर्तन्ते ॥ १० ॥ अनद्वाही अनज्जुहा अनज्जुहसाद्
गौरादिपाठसाम्याद् विकल्पेन कृतवाऽऽदेशात् की ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपस्यसिच
मुषा ॥ १३ ॥ ३३१ ॥ ताम्यति तम्पा "पम्पासिस्थावय" ॥ (उपा-३००) ॥
इति विपाठमाद् ५ ॥ १४ ॥ निलिम्पति निलिम्पा विपाठमाद्वा ॥ ५ । १ ।
६१ ॥ इति वा, क मिलात्पिका ॥ १५ ॥ उपादित्वात् पत्यव नत्य संवा ॥ १६ ॥

सा सु वर्णैरनेकधा ।

सा गौ ह्यलादिभिर्धर्णैरभेकमेवा भवति, यथा शबल, धवलेत्यादि ॥ १ ॥

पष्टौही गर्भिणी

प्रष्टं षडति पष्टौही, गौरादित्वात् ङी ङा १ ॥ गर्भोऽस्त्यस्या गर्भिणी । 'पष्टौही
बाळगर्भिणी' इत्यमर ॥ २ ॥

घन्ध्या वध्वा

वध्वाति प्रसूर्ति वध्वा "स्वाछामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति य ॥ १ ॥
वष्टि क्लमयते परं वधा ॥ २ ॥

वेहद् वृषोपगा ॥ ३३२ ॥

विहन्ति गच्छति वृषं वेहत् "संखेद्वेहत्" ॥ (उणा-८८२) ॥ इति कृति
निपात्यते ॥ १ ॥ वृषमुपगच्छति वृषोपगा । विहन्ति गर्भमिति वेहद् गर्भोपघातिनी'
इत्यमर ॥ २ ॥ ३३२ ॥

अवतोका सवद्गर्भा

अवसूर्तं लोकमपत्यमस्या अवतोका, अपप्रसववती । 'सृतकस्या सवद्गर्भा'
इति मात्स्य ॥ १ ॥

वृषाक्रान्ता तु सन्धिनी ।

वृषेण आक्रम्यते वृषाक्रान्ता, सम्भान सन्धा गर्भग्रहणमत्स्यस्या सन्धिनी, सि-
न्धादित्वादिन् । 'अतुग्धा दोहकाले तु सन्धिनी' इति काश ॥ 'अभिधम्यकात्तुग्धा
गौर्वृषाक्रान्ता च सन्धिनी' इति तु शाश्वतः ॥ १ ॥

प्रौढवत्सा बष्कयिणी

प्रौढो वत्सोऽस्या प्रौढवत्सा चिरप्रसूतोत्सर्ष, बष्कतेऽतिक्रामति बष्कन्नचिरकाशः
'गयद्दमा' ॥ (उणा-३७०) ॥ इति निपात्यते, सोऽस्त्यस्या बष्कयिणी ॥ १ ॥

धेनुस्तु नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

धन्यन्धेनो भेत्तु "भे शित्" ॥ (उणा-७८७) ॥ इति सुः ॥ १ ॥ यथा
प्रत्यया सूतिरस्या नवसूतिका ॥ ३३३ ॥

परेष्टुर्बहुसूति स्यात्

परमिच्छति परेष्टु वृषोदरादित्वात् । षष्ठी सूतिरस्या षट्सूतिः ॥ १ ॥

गृष्टि सक्तृत्प्रसूतिका ।

गिरति गृष्टि "गो गृप् न" ॥ (उणा-६४९) ॥ इति ति ॥ १ ॥

प्रप्रने कालयोपसर्षा

प्रजने गर्भमहणे प्रातः कालेऽस्या कालया ॥ १ ॥ उपस्थिते ह्येवोपसर्वा
 "वयोपसर्वा" ॥ ५।१।३९ ॥ इति च साधु ॥ २ ॥

सुखदोषा तु सुमता ॥ ३३४ ॥

सुखेन दुःखते सुखयोमभा घोमनं मतमस्या सुमता सुखोऽस्यथः ॥ १ ॥ ३३४ ॥

दुःखदोषा तु फरटा

फरोति वेदं फरटा "विष्पवि" ॥ (उना-१४२) ॥ इत्यतः दुःखाऽस्यर्थः ॥ १ ॥

बहुदुग्धा तु वञ्जुला ।

बहु प्रसूते दुग्धमस्या बहुदुग्धा, वञ्जति वञ्जुला "अनुसप्तमुस-" ॥ (उना-
 ४८७) ॥ इति निपासते ॥ १ ॥

द्रोणदुग्धा द्रोणदुग्धा

द्रोणपरिमेयं दुग्धमस्या द्रोणदुग्धा ॥ १ ॥ द्रोणं दुग्धं द्रोणदुग्धा "बुहेर्दुग्धा" ॥
 ५।१।१४५ ॥ इति साधुः ॥ २ ॥

पीनोष्ठी पीवरस्तनी ॥ ३३५ ॥

पीनमूत्रोऽस्या पीनोष्ठी "श्रियामूत्रसो मू" ॥ ७।३।१६९ ॥ इति नृधमा-
 सान्त "ऊध" ॥ २।४।७ ॥ इति की ॥ १ ॥ पीवरः स्तना मस्या पीवरस्तनी
 "असह्यम्वियमाम" ॥ २।४।३८ ॥ इति की ॥ २ ॥ ३३५ ॥

पीतदुग्धा तु घेनुप्या संस्थिता दुग्धबन्धके ।

पीतं दुग्धमस्या पीतदुग्धा ॥ १ ॥ घेनुरेव घेनुप्या "हृषणय" ॥ ७।१।
 ११ ॥ इति के निपासते आङ्गणशुद्धेरधमर्मेन उत्तमर्गस्य बन्धे स्थापिता ॥ २ ॥

नैषिकी तूसमा गोधु

नैषिकी नैषिकी 'वरति' ॥ ६।४।११ ॥ इतीकण् प्रायोऽभ्ययस्य" ॥
 ७।४।६५ ॥ इत्यमममरादिच्छेप ॥ १ ॥

पलिकनी बासगमिणी ॥ ३३६ ॥

पसति गर्भं गच्छति पलिका सैव पलिकनी 'ऋः पलितासिताय' ॥ २।४।
 ३७ ॥ इति उपां साधु 'मसिनी बासगमिणी इति माता ॥ १ ॥ ३३६ ॥

समासमीना तु सा या प्रतिवर्षं विजायते ।

समां समां विजायते समासमीना 'समासमीनाच्छीन' ॥ ७।१।१०५ ॥
 इति इमे निपासते ॥ १ ॥

सात्कण्डी तु सुकरा

न चण्डतेऽवच्छेदी अक्षोपनेत्यर्थं, शौणादित्वात् ही, सुखेन क्रियति बधे सुकरा ॥१॥

वत्सकामा तु वत्सलो ॥ ३३७ ॥

वत्स स्नेहात् कामयते वत्सकामा ॥ १ ॥ वत्सं छाति वत्सला, वत्साऽस्त्यस्या वा सिष्मादित्वात् ॥ २ ॥ ३३७ ॥

चतुस्त्रेर्हायणी द्वयेकाद् हायन्येकार्धिवर्षिका ।

चतुःसब्दोत्त्रिंशद्दर्शाश्च हायणी चत्वारश्चयस्य द्विवर्षा बयं प्रमाणमस्वाध्वतुर्हायणी चतुर्वर्षा, त्रिहायणी त्रिवर्षा गोः “सख्याद्वेर्होर्बेनाद्वयसि” ॥ ४ ॥ ४।९ ॥ इति श्रौतं “चतुस्त्रेर्हायनस्यं वयसि” ॥ २।३।७४ ॥ इति नर्त्तवम् ॥ १ ॥ द्विशब्दादेकशब्दाच्च हायनी द्विहायनी द्विवर्षा ॥१॥ एकहायनी एकवर्षी गो ॥१॥ एकादीनि वर्षाण्यस्या एकादिवर्षिका । अत्रैक्यपादयश्चतुर्हायण्यादीनी प्रातिशेभ्येन यथासख्यं पर्वाया सम्यन्ते ॥ १ ॥

आपीनमूघ

आप्यायते स आपीन पुंस्त्रीबलिङ् “सुख्येदि” ॥ ४ ॥ २।७० ॥ इति कस्य नत्वं “आङ्गेऽङ्घ्रसो” ॥ ४।१।९३ ॥ इति व्यादेश ॥१॥ उद्यते गवा, महति क्षीरमिति वा ऊघ क्लीबलिङ् “छदिवहिभ्यां छन्दोर्षी च” ॥ (उणा-९५४) ॥ इत्यसु ॥ २ ॥

गोषिद् तु गोमय भूमिलेपनम् ॥ ३३८ ॥

गवां विद् विश्व गोषिद् ॥ १ ॥ गोः पुरीषं गोमयं पुंस्त्रीबलिङ् “गो पुरीष” ॥ ६।२।५० ॥ इति मयद् ॥२॥ भूमिर्लिप्यतेऽनेन भूमिलेपनम् । पवित्रमपि ॥३॥

शुष्के तु तत्र गोमन्थि करीप-छगणे अपि ।

तत्र गोमयं शुष्के उद्गने गोः पुरीषस्य प्रन्थिगोर्म्मिन्थः ॥ १ ॥ क्षीर्यतेऽग्नौ करीपं पुंस्त्रीबलिङ् “कृतूम्याम्” ॥ (उणा-५५३) ॥ इतीपं ॥ २ ॥ छायते वह्निरनेन छगण “विह्वम्” ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यणे निपात्यते ॥ ३ ॥

गवां सर्वे गव्य

सर्वे क्षीरादि गोरिदं गवि भवमित्यादिष्वर्थेषु वा गव्यम् ॥ १ ॥

प्रमे गोफुल गोघनं घनम् ॥ ३३९ ॥

प्रमन्त्यमिन् प्रञ्जो गोसंबन्धी समूहः पुंस्त्रीबलिङ् “गोवरसवर” ॥ ५ ॥ २।१३१ ॥ इति च साधुः तत्र ॥ १ ॥ गवां कुलं गोकुलम् ॥ २ ॥ गव्य एव धनमत्र गोघनम् ॥ ३ ॥ धनति धनम् ॥ ४ ॥ ३३९ ॥

प्रजने स्यादुपसरः

प्रजायतेऽस्मिन् पशूनां गर्भमहणकाले प्रजनं कथं, "न जनवधः" ॥ ४ ॥ ३ ॥
५४ ॥ इति धामि वृद्धम्भोवा ॥ १ ॥ कौयु पुंशो प्रथममुपसरणमुपसर "सुरसह
प्रजनाद्ये ॥ ५१३११ ॥ इत्यम् ॥ २ ॥

कीलः पुष्पलकः शिवः ।

कील्यते रज्ज्वा बन्धतेऽस्मिन् कीलः पुंशोऽसिद्ध ॥ १ ॥ पुष्पति पुष्पल
"सुरसोरक-" (उणा ४७४) ॥ इति साधुः, स्वार्थे के पुष्पलकः ॥ २ ॥ शते
मुनि शिवः ॥ ३ ॥

बधन वाम संदान

बन्धतेऽनेन बन्धनम् ॥ १ ॥ बन्धते रक्षतेऽनेन वाम कीलकीबन्धि "मन्" ॥
(उणा-९११) ॥ इति मन् ॥ २ ॥ संदीयते रक्षतेऽनेन संदानम् ॥ ३ ॥

पशुरज्जुस्तु वामनी ॥ ३४७ ॥

पशूनां बन्धनाय रज्जुं पशुरज्जुं इति वामनीं प्रथोदोर्बिजाते ॥ १०३४० ॥

मजः स्याच्छगलः छागश्छगो वस्तः स्तम पशुः ।

मजश्छग ॥ १ ॥ छपति छगल "छेडप् गादिषो" ॥ (उणा ४०१) ॥
इत्यम् ॥ २ ॥ "गम्यमि-" ॥ (उणा-९२) ॥ इति ग छाग ॥ ३ ॥ "श्रद्ध-
छाग" ॥ (उणा ९९) ॥ इति गे मिपातनात् छाग ॥ ४ ॥ वस्त छागवति वस्त
"गम्यमि" ॥ (उणा २००) ॥ इति तः ॥ ५ ॥ स्तम्यते स्तमः स्यादित्वात्
क । 'तुभ' इत्यमर ॥ ६ ॥ स्वशति पशुः ॥ ७ ॥

अजा तु छागिका मजा सर्वमज्ञा गलन्तनी ॥ ३४१ ॥

अजति वातमजा ॥ १ ॥ छपति छागो ॥ २ ॥ मज्जि सीत्र मज्जति मज्जा
॥ ३ ॥ सर्वे कट्टितिकप्रथमकपत्रादि भक्षयेति सर्वमज्ञा ॥ ४ ॥ गम स्तनी मस्या
गमस्तनी ॥ ५ ॥ ३४१ ॥

युषाञ्जो बर्करः

तस्य पशु विवते बर्करः 'किमुद्व्य कर' ॥ (उणा ४३५) ॥ १ ॥

अथौ तु मेयो-र्षायु-भूयो-रणा ।

उरभो मेष्टको वृष्पिरेडको रोमसो हुडु ॥ ३४२ ॥

संफाल शृङ्गिणो मेढः

अम्यतऽपि 'पदिपठि ॥ (उणा-९०७) ॥ इति इस्तत्र ॥ १ ॥ मीनाति

हिनस्ति मय पुंस्त्रीबलिङ्ग " वृकृतूमी " ॥ (उणा-५४०) ॥ इति य , मियति
 स्पर्धते वा ॥७॥ कणाऽस्त्यस्य कर्णाद्युः " कर्णाहृद्युममो युस् " ॥ ७।२।१७ ॥ ३ ॥
 ह्यते हुङ् " कुयुहु " ॥ (उणा १७०) ॥ इति कित् रुः, होठति गच्छतीति वा ॥ १॥
 इयस्युरण " चिकण " (उणा १९०) ॥ इत्यणे निपास्यते, ' उग्ण' कण्वाद्दौ'
 उरण्यति देमत् प्रीणाति वा उधै रणोऽस्येति वा, उ स्वरप्रतिरूपकमव्ययम् ॥५॥
 इवत्युरत्र " सुस्धुर-" ॥ (उणा ३९६) ॥ इति रे निपास्यते, रुक् रमते, उह
 झमतीति वा, प्रयोदरादित्वात् ॥६॥ मेहति मेण्ड, प्रयोदरादित्वात् ॥७॥ वर्पति
 वृष्णि " ऋद्गुम्-" ॥ (उणा ६३५) ॥ इति कित् णिः ॥ ८॥ इष्यते देवता
 अनेन एडक " श्रीषक-" ॥ (उणा ३३) ॥ इष्यते निपास्यते ॥ ९ ॥ रोमाणि
 घन्स्यस्य रामघा, सामादित्वात् घा ॥१०॥ हाठति हुङ् " पूकाइपि " ॥ (उणा-
 ५२९) ॥ इति कित् ॥११॥ ३४२ ॥ सफळति सफळ, ज्वालादित्वात् ण ॥१२॥
 श्यतमस्त्यस्य श्यङ्ग " फळवर्हात्-" ॥ ७।३।१३ ॥ इतीन- ॥१३॥ भित्तेः
 चौत्रात् सिहायधि डलपोरैक्याद् मेह ॥१४॥ ।

मेपी तु कुररी रुजा ।

जालकिन्यविल्या वेणी

' मियति मयी ॥१॥ कुरति घण्टायत् कुररी " वृयुम्पि " ॥ (उणा ३९९) ॥
 इति कित् ॥२॥ रुजति रुजा ॥३॥ जालकं रोमगुच्छोऽस्त्यस्या जालकिनौ ॥ ४ ॥
 न धिळति भिमस्यविल्या अवीन् क्मतीति वा ॥५॥ वेणते वेपी ॥६॥

अथेडिकः शिशुवाहक ॥ ३४३ ॥

पृष्ठश्रुङ्गो घनाजः स्यात्

इष्यते कौतुकादिङ्क " निष्कगुरुक " ॥ (उणा-२६) ॥ इति के निपा
 स्यते ॥ १ ॥ शिष्टं वहति शिष्टवाहक ॥२॥ ३४३ ॥ पृष्ठे श्यतमस्व पृष्ठश्रुङ्ग ॥ ३ ॥
 र्गमस्याजो घनाजः ॥ ४ ॥

अविदुग्धे त्ववे परम् ।

सोढं वृस मरीस च

' अभिधान्यात् परे सोढाद्म अवेदुर्गमविसेम् ॥१॥ अविदुग्धम् ॥२॥ अभिमरीस
 ' अवेदुर्गमे सोढवृसमरीसम् ' ॥६।२।६४॥ इति साधय ॥३॥

१) कुर्वकुरो ग्वंक्रवालाधि ॥ ३४४ ॥

अस्त्रिमुग् मपण सारमेय कौलेयक शुनः ।

शुनि शानो गृहमृगः कुकुरो रात्रिजागरः ॥ १४९ ॥

रसनालिङ् रतपरा क्रील-श्राभि-व्रणा ऽन्दुका ।

शाखावृको सुगदक्षः श्वा

कोष्ठाऽस्त्र्यादिकमावृते कुकुर ' श्वर' ॥ (उपा ४२६) ॥ इत्युरे
निपास्यते, कुक्षिति कुरति शब्दायते वा ॥१५॥ वक्रो वासुधिरस्य वक्रवासुधि ॥ १ ॥
॥१४५॥ अस्थीनि मुह्यन्ते अस्विभुक् ॥१॥ मयति कुक्षित वाऽस्यते मयण । मय
कोऽपि यत् ॥ सरमाया अपत्यं सारमेव ॥५॥ कुले गृह मय कौष्ठेनक कुम्भ
कुक्षि " ॥६॥१२॥ इत्येयकम् ॥६॥ ह्यति पृच्छति ह्यति ॥७॥ 'जाम्बुपान्त्र' ॥
, ॥ (उपा ६०९) ॥ इति किदिमख्ये कुम्भि ॥ ८ ॥ शोमन आलः प्राणोऽस्य
श्वामस्तास्त्र्यादिः ॥९॥ गृहस्य सुगो गृहमृगः ॥१०॥ किरस्यस्त्रि कुकुर "श्वर"
(उपा ४२६) ॥ इत्युरे निपास्यते ॥ ११ ॥ रात्रि जागर्ति रात्रिजागर ॥१२॥
॥१४५॥ रसनया लेडि रसनालिङ् ॥१३॥ रतशब्दात् परा क्रीलादय-रतेन क्रीस्यते
व्ययते रतक्रील, रते क्रीलनमस्येति वा ॥१४॥ रते श्वते रतशाभी ॥१५॥ रतेन मय
मस्य रतमनः ॥१६॥ रतमेवान्दुको वम्भममस्य रतान्दुक ॥१७॥ शास्त्र्या गृहे वृकः
शाखावृक ॥ १८ ॥ सुमान् वृच्छति सुगदक्ष ॥१९॥ श्वयति श्वा "श्वन्मातरि" ॥
(उपा-९०२) ॥ इत्यनि निपास्यते ॥ २० ॥

शेषपत्र—

शुनी कोपी रसापायी शिवादि सुखको इव ।

बन्तपः सजातिहिद् कृतज्ञो मलहय स ॥ १ ॥

दीर्घनाद पुरोयमी स्वादिन्द्रमहकामुक ।

मण्डलः कपिलो प्रामृगद्यन्महोऽपि च ॥ २ ॥

अलर्तस्तु स रोगितः ॥ ३४६ ॥

अस्यते बाधते दधानमयादलर्क उन्मत्त श्वा ' निष्कतुष्क " ॥ (उपा ७६) ॥
इति के निपास्यते, संजातगरादिप्रजागत्याद् यस्मादिरोग सजातोऽस्य रोगित
॥ १ ॥ ३४६ ॥

विश्वकद्रन्तु कुशलो मृगव्ये

विभे क्वत् कुक्षित इवति विश्वक " हरिपत्त " ॥ (उपा ७४५) ॥ इति
हिद् विगत श्वदनमम्भक ॥ १ ॥

सरमा शुनी ।

सरति सरमा "सूप्रथि" ॥ (उणा ३४०) ॥ इत्यम - ॥ १ ॥ देवशुनी,
विशेषवृत्तिरप्यर्था सामान्येष्वभिधानात् ॥ ९ ॥

विट्चरः शूकरे प्राग्ये

विष गूय चरत्यति विट्चर प्राग्मशूकर ॥

महिषी यमवाहन ॥ ३४७ ॥

रजस्वलो वाहरिपुच्छलाय सैरिमो मह ।

धीरस्कन्धः कृष्णाशृङ्गो ज्वरन्तो दद्युभीरुक ॥ ३४८ ॥

रक्षाक्षः कासरो हसकालीतनय-लाळिकौ ।

महति महिष "महाविन्धा टित्" ॥ (उणा-५४७) ॥ इषीष, मर्शा शोते
वा, पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ यमेन वाशते यमवाहनः । यमरयोऽपि ॥ २ ॥ ३४७ ॥
रजोऽस्त्रस्य रजसल ॥ ३ ॥ वाहानामश्वानां रिपुर्वाहरिपु ॥ ४ ॥ 'लुलि सौत्र'
लोसति पद्मे ललाय "कुलिमुक्ति-" ॥ (उणा-३७२) ॥ इति काशः ॥ ५ ॥ शीयते
वप्यते सैरिम "सिटिकिम्बमिमा सैरिटिहौ च" ॥ (उणा-३३२) ॥ इति वाधु
शीरिमिर्दन्तेर्भाति, शीरिम कुटुम्बी तस्यामिति वा ॥ ६ ॥ महति मह ॥ ७ ॥
धीरः स्थिर, स्कन्धोऽस्य धीरस्कन्धः ॥ ८ ॥ कृष्णं शृङ्गमस्य कृष्णाशृङ्ग ॥ ९ ॥
ज्वरन्ति ज्वरन्त ज्वरिषिभ्यामन्त ॥ (उणा-२१९) ॥ १० ॥ दंसेभ्यो
भीरुको दंशभीरुक ॥ ११ ॥ ३४८ ॥ रक्ते अक्षिणी अल्प रक्षाक्ष ॥ १२ ॥
'कासश्च शब्दकुरसायाम्' कासते कासर "कृषिषटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर
धर्मात् ॥ अस्ममाधरति वा, ईयत् स्रति महाकाशत्वादिति वा ॥ १३ ॥ हसकाल्या-
स्ममयो हसकालीतनय ॥ १४ ॥ लाळिकौ शृङ्गादित्वादिक ॥ १५ ॥

शेषवात्र—

महिषे क्लृपः पिहः कृट्टाहो गद्गदस्वर ।

हेरस्य स्कन्धशृङ्ग ॥ १५ ॥

अरप्यजेऽस्मिन् गयल

अस्मिन् महिषेऽप्यसमये गयत क्षयायते गयसः "मृदिकगिह" ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यसः ॥ १ ॥

सिंह कण्ठीरवो हरिः ॥ ३४९ ॥

हर्षक्ष केसरीमारिः पद्यास्यो नक्षरायुध ।

महानाद् पद्यशिक्ष पारिद्र पत्यरी मृमात् ॥ ३५० ॥

श्वेतपिद्मोऽपि

दिनसि सिद्धः " द्विषे सिम् ५ " ॥ (उणा-५८८) ॥ इति हः, "आषि मा, ;
 पृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ कच्छे रक्षो प्निरस्य कच्छीरव", पृषादरादित्वादीत्वम् ॥२॥
 हरति प्राणान् हरिः ॥ ३ ॥ ३४९ ॥ पिद्मके भक्षिणी अस्य दृषंसः ॥ ४ ॥
 केसराः रक्षन्धसटाः सन्त्यस्य केसरी ॥ ५ ॥ इमानामधिरिभारि ॥ ६ ॥ पञ्च आ-
 स्वानि मुग्गानि, मुग्गेन पादैश्च चोद्गृपादस्य पयाऽऽस्य, पञ्चैते पञ्च विस्तारबिदा
 स्वमस्येति वा ॥ ७ ॥ नस्य आमुधमस्य नस्यपुप ॥ ८ ॥ महान् मादाऽन्य
 महाबाह ॥ ९ ॥ पञ्च शिखा अस्य पयसिप, पञ्चभि इत्येति मा ॥ १० ॥ पारिपु
 दाक्षत्रिभद्र पारिभ्र पृषोदरादित्वात् । पारिन्दोऽपि ॥ ११ ॥ मृगसम्वात् पर
 पतिरसिध, मृगानां द्वीप्यादिशयकन्वानां पतिरसिध मृगपतिः ॥१२॥ मृगारिः ॥१३॥
 ॥ ३५० ॥ श्वेतपद्मो विद्मश्च श्वेतपिद्म ॥ १४ ॥

शेषधात्र—

सिद्धे तु स्वात् पञ्चकयः ।

क्षेत्रशो बनरात्रय ममःकाग्रो गजेभर ॥ १ ॥

श्रद्धोष्णीपो रक्षत्रिहो म्यादीर्गास्य मुगन्धिक ।

अथ म्यात्रो द्वीपी शार्दूल-चित्रकौ ।

चित्रकायः पुण्डरीक

म्यात्रिप्रति म्यात्र ॥ १ ॥ द्वीपमस्त्रस्य तन्निवासित्वाद् द्वीपी ॥ २ ॥ श्रुणाति
 शाबलः "दुक्षुल-" ॥ (उणा-४९१) ॥ इत्युक्ते निपात्यते ॥ ३ ॥ चित्रकश्चित्रवर्ण
 स्वात् ॥४॥ चित्र कायोऽस्य चित्रकायः ॥५॥ पुणति घोमते पुण्डरीकः घणीक"
 ॥ (उणा-५०) ॥ इतीके निपात्यते ॥ ६ ॥

तरक्षुस्तु मृगादन ॥ ३९१ ॥

तरति तरक्षु "तृपन्निमसेरक्षुः" ॥ (उणा-८२७) ॥ १ ॥ मृगामसि
 मृगादन ॥ २ ॥ ३५१ ॥

शरमः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि ।

श्रुमाति इत्थिने शरम 'कृष्णु' ॥ (उणा-३९९) ॥ इत्यम ॥ १ ॥
 कुञ्जराणामराति कुञ्जराराति ॥ २ ॥ ऊर्णा पादा अस्य अष्टपादः ॥ ३ ॥ अष्टौ
 पादा अस्य अष्टपाद् 'अष्टस्यपाद्' ॥ ७ । ३ । १५० ॥ इति पादुभाव । अष्टपादो-
 ऽपि ॥ ४ ॥

गवय स्याद् वनगवो गौसदृशोऽश्ववारणः ॥ ३५२ ॥

गवते गवयः "कुगुवसि-" ॥ (उणा—३६५) ॥ इत्यय ॥ १ ॥ वनस्य गौ
वनगवः ॥ २ ॥ गोः सदृशो गौसदृशः ॥ ३ ॥ अश्वान् वारयत्यश्ववारणः ॥ ४ ॥ ३५२ ॥

खड्गी वाघ्रीणसः खड्गो गण्डकः

खड्ग शृङ्गमस्त्यस्य खड्गी ॥ १ ॥ वाघ्रीण नासिकाऽस्य वाघ्रीणस "अ-
स्थूलाच्च मस" ॥ ७ ॥ ३ ॥ १६१ ॥ इति नसादेशः ॥ २ ॥ खड्गति भिनत्ति खड्गः
"गम्यमि-" ॥ (उणा—९२) इति गः ॥ ३ ॥ गण्डति संहन्यते गण्डकः ॥ ४ ॥

अय किर किरिः ।

भूदार सूकरः कोळो वराहः कोष्ठ पोत्रिणौ ॥ ३५३ ॥

घोणी घृष्टिः स्तब्धरोमा दष्ट्री किट्या-ऽऽस्यलाङ्गलौ ।

आखनिकः शिरोमर्मा स्थूलनासो बहुप्रज ॥ ३५४ ॥

किरति क्मां किर "नाम्युपान्स्-" ॥ ५ ॥ १ ॥ ५४ ॥ इति कः ॥ १ ॥ "ना-
म्युपान्स्-" ॥ (उणा—६०९) ॥ इत्यादिना उणादिके किदिप्रत्यये किरि, ॥ २ ॥
भुवं वारयति भूदारः ॥ ३ ॥ सुयते प्रेर्यते सूकर "सुप्रयिभ्यां किव" ॥ (उणा—
४३६) ॥ इति कर ॥ ४ ॥ कोळति संस्त्रायति पीनत्वात् कोळः ॥ ५ ॥ घृणोति
वराहः "वृकटि-" ॥ (उणा—५९१) इत्याह, वरमाहन्तीति वा, वर आहारो-
ऽस्मेति घृपोदरादित्वाद्वा ॥ ६ ॥ किरति कोष्ठः "विहृष्ट-" ॥ (उणा—१०२) ॥
इत्येते निपास्यते, कुष्ठे सौमस्य वाऽभ् ॥ ७ ॥ पोत्रं मुखाममस्त्यस्य पोत्री ॥ ८ ॥
॥ ३५३ ॥ घोणोऽस्त्यस्य घोणी, शिखादिसाधित् ॥ ९ ॥ घृष्माद् घृष्टिः "ठिकृत्तौ
नाम्नि" ॥ ५ ॥ १ ॥ ७१० इति तिक् ॥ १० ॥ स्तब्धं रोमास्त्यस्य स्तब्धरोमा ॥ ११ ॥
दष्ट्याऽस्त्यस्य दष्ट्री ॥ १२ ॥ केवति किटिः "नाम्युपान्स्-" ॥ (उणा—६०९) ॥
इति किदि ॥ १३ ॥ आखं वारयत्यास्त्राङ्गमिवाऽस्य आखनिकाङ्गल ॥ १४ ॥
आखनति आखनिक "आकः पपिपानि—" ॥ (उणा—३९) ॥ इति बहुपण-
मादिक, आखन खातविशेषः सोऽस्यास्तीति वा ॥ १५ ॥ शिरोमि मर्मास्त्य
शिरोमर्मा ॥ १६ ॥ स्थूला नासास्य स्थूलनासः ॥ १७ ॥ बहुप्रजः प्रजा अस्य
बहुप्रज ॥ १८ ॥ ३५४ ॥

शेषश्राव—

सूकरे कुमुक्षं क्यमरुपी च सकिष्प्रिय ।

तलक्षणो वक्रदण्ड् पङ्कजप्रैठनकोऽपि न ॥

भास्त्रके भास्त्रक-क्षी-ऽरुमल्ल-भस्त्रक-भस्त्रका ।

मन्त्रे हिनस्ति भास्त्रकः । भस्त्रकः " कणिमन्त्रेदीर्घ वा " ॥ (उणा—६०)

इति ऊके साधू ॥ १॥१॥ भास्त्रयते भास्त्रक " मृमन्त्राभि—" ॥ (उणा—५८) ॥

इत्युक् ॥ ३ ॥ ऋज्यति ऋक्ष " ऋजिरिपि—" ॥ (उणा—५६७) ॥ इति

किन्त् ४ , ऋक्षोवीति वा ॥ ४ ॥ अरुच्छेन्नाभिमुद्वार्येऽन्ययम् ' आभिमुद्वयन मन्त्रे

अरुच्छमन्त्रः ॥ ५ ॥ मन्त्रे भस्त्रकः "मिवमि—" ॥ (उणा—५१) ॥ इत्युक्ः॥६॥

सुगाळो जम्युफ फेरु फेरण्ड फेरव शिवा ॥ ३५५ ॥

घोरवासी भूरिमायो गोमायुर्मृगाधूर्तक ।

हूरवो मरुज क्रोष्ट

सरति मयेन सुगाळ 'सर्तेर्गोऽन्तध' ॥ (उणा-४७८) ॥ इत्याह अयुगाळी

यतेऽत्र, अयुग् गिच्छति वा, पूयोदरादिस्त्राह । तास्म्यादिरपि ॥ १॥ अमति अम्युक्-

" कृष्णुक—" ॥ (उणा—५७) ॥ इत्युक्ते निपासते ॥ २ ॥ 'के' इति रीति फेरु,

पूयोदरादिस्त्राह ॥ ३ ॥ 'के' इति रणति फेरण्डः " पिचण्ड—" ॥ (उणा—१७६) ॥

इत्यण्डे निपासते ॥ ४ ॥ 'के' इति रवोऽस्य फेरव ॥ ५ ॥ शेते दिवा शिवा 'सकुमा

वेवनी' इति वैरुष्ठा । शृगाळेऽप्ययं श्रीसिद्धि, मय शम्भत—'शिव श्रीः शिवा

श्रेष्ठ मवेवामकषी शिवा' ॥ ६ ॥ ३५५ ॥ घोर वास्यते घोरवासी ॥ ७ ॥ भूरिः

प्रचुरा मायाऽस्य भूरिमाय ॥ ८ ॥ गो मिनप्रति गोमायु " मिबहि—" ॥ (उणा—

७२६) ॥ इति बिडु ॥ ९ ॥ मृगान् धूर्ति मृगधूर्त " श्रीरी—" ॥ (उणा—

२०१) ॥ इति किट् वा मृगेषु धूर्त इति वा ॥ १० ॥ हू इति रवोऽस्य हूरव ॥

११ ॥ विमर्ति मरुज " उटवाद्य' ॥ (उणा—१३४) ॥ इति निपास्यते ॥

१२ ॥ क्रोष्टति क्रोष्ट ' कृसिकमि—" ॥ (उणा—७७३) ॥ इति टुन् " कुस-

स्तुमस्तुष् पुंति " ॥ ११४ । ११ ॥ इति टुणादेशः ॥ १३ ॥

शिवामेदेऽल्पके किञ्चिः ॥ ३५६ ॥

अल्पायां शिवाजातो क्वेति किञ्चि श्रीसिद्धि " क्वेकिञ्चि " ॥ (उणा—६२६)

॥ १ ॥ ३५६ ॥

पृथौ गुण्डिव-लोपाकी

गुहति शिवामेदे पृथति गुण्डिव " प्रह्वाहवा—" ॥ (उणा—५१४) ॥ इति

वे निपासते ॥ १ ॥ सुम्पति लोपाक " मवाक—" ॥ (उणा—३७) ॥ इति

निपातनाशकः ॥ २ ॥

कोकस्वीहामृगो वृकः ।

अरण्यश्वा

कोकतेऽमादिकमादते कोकः ॥ १ ॥ ईहया मृगयते ईहामृगः, ईहा मृगस्येषास्व
वा ॥२॥ 'कुकि शुकि आदाने' मर्कतेऽजादिकमादत्त वृकः, वृणोतीति वा "विचि-
पुपि-" ॥ (उणा-२२) ॥ इति कित् कः ॥ ३ ॥ अरण्यस्य श्वा अरण्यश्वा ॥४॥

मर्कटस्तु कपि कीशः प्लवङ्गमः ॥ ३५७ ॥

प्लवङ्गा प्लवगः शास्त्रामृगो हरिर्वलीमुखः ।

वनौका वानरः-

'मर्कटः शौत्र' मर्कति मर्कटः " दिव्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट्-
॥ १ ॥ कम्पते चञ्चति कपिः " अम्भिकुण्डि-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति हर्न-
कोपस्य ॥ २ ॥ चिकेति जानाति कीशः " तिभिध-" ॥ (उणा-५३७) ॥ इति
इषे निपास्यते, कीति शब्दमीडे वा ॥ ३ ॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गमः, प्लवङ्गः, प्लवग-
" नास्रो गमः खड्गो च-" ॥ ५। १। १३१ ॥ इति साधवः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
प्रवहोऽपि ॥ ३५७ ॥ शास्त्रास्यारी मृगः शास्त्रामृगः ॥ ७ ॥ हरति हरिः ॥ ८ ॥
यस्मिन्स्वर्कतेकोवा मुखेऽस्य वलीमुखः ॥ ९ ॥ वने वनौकाऽस्य वनौका ॥ १० ॥
वगति वन वानरः " अठर-" ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपास्यते, वने रमते
वानरस्तस्यावमिति वा, पक्षे मरो वा ॥ ११ ॥

अथासौ गोलामूलोऽसिताननः ॥ ३५८ ॥

असौ वानेरः कृष्णमुखः, गोरिव स्म्यं छाद्गूलमस्य गोलामूलम्, गां कश्चि
उद्गृह्यते वा ॥ १ ॥ ३५८ ॥

मृगः कुतङ्गः सारङ्गो वातायुः हरिणावपि ।

मृगयते श्वापेमृगः ॥ १ ॥ कुतङ्गः सारङ्गः " विचिविचि-" ॥
(उणा-१०१) ॥ इति कित्ङ्गः, कौ रहतीति वा ॥ २ ॥ सरति सारङ्गः " वृद्धनू-
म्यो गित्" ॥ (उणा-९९) ॥ इत्यङ्गः, सार गच्छतीति वा ॥ ३ ॥ वातमेति
वातायुः " कृवापाणि " ॥ (उणा-१) ॥ इत्युप् । 'वार्तं घृष्ममयते वातायुः इत्यम्ये
॥ ४ ॥ द्वियते गीतेषु हरिणः " वृहस्पृह " ॥ (उणा-११४) ॥ इतीप् ॥ ५ ॥

घेष्यात्र-

मृगे त्वजिनयोनिः स्थात् ॥

मृगमेदा रुरुन्वद्भु-रद्भु-गोकर्ण-शमरा ॥ ३५९ ॥

चमूरु धीन-चमरा समूरे-ण-र्य-रौहिपा ।

कदली कन्दली कृष्णशार' पृपत-रोहितौ ॥ ३६० ॥

मृगणां भेदा विशेषा, रोति स्व' महान् कृष्णशार' "रूप्म्यां कित्" ॥ (उणा ८०७) ॥ इति ६ ॥ १ ॥ म्यद्यति म्यङ्ङु' त्रिकेण विपुलोपत' सम्पराकृति "नेरवे" ॥ (उणा-७२४) ॥ इत्नु, म्यङ्ङ्वादिवात् कल्पम् ॥ २ ॥ रमते रङ्ङु' "वेधीसमि" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति ७ ॥ ३ ॥ गारिव कर्णोऽस्य गोरुर्न ॥ ४ ॥ हां वृणोति शबरः अस्यो हरिणः ॥ ५ ॥ ३५९ ॥ वमति चमूरु' महाप्रायो भवसकेशरवासधि 'वमेरुतः' ॥ (उणा ८१९) ॥ ६ ॥ वीयते धीन घितकोऽः ॥ ७ ॥ वमति चमरो गारिवेष "वृत्तिषटि" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरः ॥ ८ ॥ समूयत समूर' "हृत्सुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति निपात्यत ॥ ९ ॥ एषेण- "हृत्सुरि" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ण' ॥ १० ॥ ऋस गतौ स्तुतौ वा' स्वरा-दिस्तास्यन्तश्च, ऋवते ऋप्रयः हरिण प्रायो मृदुम्यङ्ङु "ऋक्षिसमि" ॥ (उणा-३६१) ॥ इति कित् य ॥ ११ ॥ रोहति रोहिपः, रोहति श्वेतराशीमुष्कः "रुवेर्षु-सिक्" ॥ (उणा-५४८) ॥ इतीप' ॥ १० ॥ कयते कदली "मृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल', क्षियामयम्, यदाह—

"कदली तु विन्ने रोते मृदुमक्षेव कर्तुरे ।

नीसाम्रै रोमभिर्मुष्का सा विषसङ्कुलायता ॥ १ ॥"

॥ १३ ॥ कन्दान् हाति कन्दली श्यामवर्णा हस्तामामा महोदरी, त्रिकिञ्चोऽयम् । अगस्त्येवैतो मत्स्यार्थेनन्ताबाह ॥ १४ ॥ कृष्णेन वर्णेन शार शबर कृष्णशार ॥ १५ ॥ पृपता विन्दव' सन्धस्य पुषताः विम्बुमान् ॥ १६ ॥ रोहितो रोहित-वर्णै ॥ १७ ॥ ३६० ॥

दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्यापैर्दक्षिणे क्षत' ।

दक्षिणमङ्गमीर्मे कृतप्रणमस्य दक्षिणेर्मा व्यापैर्दक्षिणभागे कृतप्रणः "दक्षिणेर्मा व्यापवाये" ॥ ७ । ३ । १४३ ॥ इत्यन् समासात् ॥ १ ॥

वातप्रमीर्वातमृग

वातं प्रमिमीते वातामिमुष्कवाचनाद् वातप्रमी 'वातात् प्रम' कित् ॥ (उणा-७१३) ॥ इति ई' ॥ १ ॥ वातामिमुखो मृगो वातमृगः ॥ १ ॥

घशस्तु मृदुलोमक ॥ ३६१ ॥

शूलिको लोमकर्ण

कोकस्वीहामृगो वृकः ।

अरण्यश्वा

कोकतेऽग्नादिकमावस्ते कोकः ॥ १ ॥ ईहया मृगयते ईहामृगः, ईहा मृगस्तेषास्य वा ॥२॥ 'कुकि वृकि आदाने' वकंतेऽग्नादिकमावस्ते वृकः, वृजोतीति वा "विधि उपि-" ॥ (उणा-२२) ॥ इति क्विप् कः ॥ ३ ॥ अरण्यस्य श्वा अरण्यश्वा ॥४॥

मर्कटस्तु कपिः कीशः प्रवङ्गमः ॥ ३५७ ॥

प्रवङ्गा प्रथमः शाखामृगो हरिर्बलीमुखः ।

वनौका वानरः

'मर्कटः शौत्रः' मर्कति मर्कटः "दिभ्यवि-" ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यट् ॥ १ ॥ कम्पते चलति कपिः "अम्भिकुण्डि-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति र्भ्र-
लोपश्च ॥ २ ॥ चिकेति जानाति कीशः "तिमिध-" ॥ (उणा-५३७) ॥ इति
इशे निपात्यते, कीति शष्पनीष्टे वा ॥ ३ ॥ ह्रवेन गच्छति प्रवङ्गमः, प्रवङ्गः, प्रथमः
"मान्नो गमः खद्वो च-" ॥ ५।१।१३१ ॥ इति चापवः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥
प्रवङ्गोऽपि ॥ ३५७ ॥ शाखास्यारी मृगः शाखामृगः ॥ ७ ॥ हरति हरिः ॥ ८ ॥
वस्यस्त्रक्षंकोषा मुखेऽस्य बलीमुखः ॥ ९ ॥ वने ओकोऽस्य वनौका ॥ १० ॥
वगति वनं वानरः "जटर-" ॥ (उणा-८०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, वने रमते
वनरस्तस्यावमिति वा, पछे नरो वा ॥ ११ ॥

अधासौ गोलार्कलोऽसिताननः ॥ ३५८ ॥

अधो धान्नः कृष्णमुखः, गोरिव धर्म्यः कार्गूलमस्य गोलार्कूलः, गौ लहति
वज्रहृषते वा ॥ १ ॥ ३५८ ॥

मृगः फुरङ्गः सारङ्गो घातायुर्हरिणावपि ।

मृगयते ध्यायैमृगः ॥ १ ॥ फुरति मार्यमाणः फुरङ्गः "विडिधिसि-" ॥
(उणा-१०१) ॥ इति क्विप्ङ्, फो रहतीति वा ॥ २ ॥ सरति सारङ्गः सङ्ग-
म्यो पित्" ॥ (उणा-९९) ॥ इत्यङ्, सारं गच्छतीति वा ॥ ३ ॥ घातमेति
घातायुः "कृवापाणि" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् । 'घातः शृष्कमयतः घातायुः इत्यन्ये
॥ ४ ॥ डियते गीतेन हरिणः "हृङ्मृदि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीप् ॥ ५ ॥

घोषश्चात्र-

मृगे त्वग्निनयोति स्यात् ॥

मृगमेदा रक्षन्त्यङ्कु-रङ्कु-नोकर्ण-शवयः ॥ ३५९ ॥

चमूह चीन-चमरा समूह-ण-दर्य-रोहिया ।

कदली कन्दली कृष्णशार पृपत-रोहितौ ॥ ३६० ॥

सृगणां भेदा विशेषा , ऐति ह्य महान् कृष्णशार हृष्य्यां कित् ॥ (उणा-
८०७) ॥ इति ६ ॥ १ ॥ न्यद्यति न्यङ्कुः त्रिकेण विपुलोमतः शम्बराकृति
‘निरव’ ॥ (उणा-७२४) ॥ इत्सु , न्यङ्कुपादिवात् कृत्यम् ॥ २ ॥ रमते रङ्कुः
‘वेदीशमि’ ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ गारिव कर्षोऽस्य गोकर्मे
॥ ४ ॥ र्णं वृणोति शवरः अस्वो हरिण ॥ ५ ॥ ३५९ ॥ चमति चमूह महाप्रीवो
भवलकेसरवासभिः “चमरूहा” ॥ (उणा ८१९) ॥ ६ ॥ चीमते चीनः शितक्रोह-
॥ ७ ॥ चमति चमरो वाविशेष “ऋषिषटि” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरः ॥ ८ ॥
चमूमेते समूह “दुरक्षुर” ॥ (उणा-३९९) ॥ इति निपासत ॥ ९ ॥ एषेणः
“इणुर्विद्य” ॥ (उणा-१८२) ॥ इति ष ॥ १० ॥ ऋष गतो स्तुतौ वा’ स्वरा-
दिस्तासव्यान्तश्च, ऋष्यते ऋष्यः हरिण प्राणो सुदुःश्रद्ध “ऋषिषानि” ॥ (उणा-
३९९) ॥ इति क्विप् ॥ ११ ॥ रोहति रोहियाः, रोहति श्वेतराजीयुक्तः “रहेर्दु-
षिष” ॥ (उणा-५४८) ॥ इतीय ॥ १२ ॥ कदले कदली ‘मृदिक्किद्’ ॥
(उणा-४६५) ॥ इत्यल, क्षियामयम्, यदाह—

“कदली तु विद्ये येते मृदुमक्षैव कर्तुरे ।

नीळामे राममिर्मुक्ता चा विंशत्यङ्गुलमायता ॥ १ ॥”

॥ १३ ॥ कन्दान् क्वाति कन्दली क्ष्यामवर्णा हस्तायामा महोदरी त्रिषिङ्गोऽयम् ।
अगरस्तवेतौ मत्स्यपविनन्दाबाह ॥ १४ ॥ कृष्णेन वर्णेन शार शबलः कृष्णशार,
॥ १५ ॥ शृपता विन्दवः सम्भ्रस्य पृपतः विन्नुमान् ॥ १६ ॥ रोहितो राहित-
वर्ण ॥ १७ ॥ ३६० ॥

दक्षिणेर्मा तु स मृगो यो व्यापैर्दक्षिणे क्षतः ।

दक्षिणमङ्गमीर्मे कृतमयमस्य दक्षिणेर्मा व्यापैर्दक्षिणभाग कृतव्रणः “दक्षिणेर्मा
व्यापयोगे” ॥ ७।३।१४३ ॥ इत्यन् चमावाप्त ॥ १ ॥

वातप्रमीर्षीतमृगः

वातं प्रमिमीते वातामिसुक्ष्मवातानाद् वातप्रमी “वातात् प्रम कित्” ॥
(उणा-७१३) ॥ इति ईः ॥ १ ॥ वातामिसुक्ष्मो मृगो वातमृगः ॥ २ ॥

वाशस्तु मृदुलोमक ॥ ३६१ ॥

द्वलिक्रो लोमकर्ण

शशति श्वते शशा ॥ १ ॥ मृदूनि लोमान्यस्य मृदुलोमफ ॥ २ ॥ ३६१ ॥
शरुमस्सस्य शूलिक' ॥ ३ ॥ लोमाकीर्णो कर्णवस्य लोमफण ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शलल-शल्यकी ।

श्वयिञ्च

शस्मति चलति शस्य' "स्याछामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति यः ॥१॥
"मृदिच्छन्दि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्युळे शलल ॥ २ ॥ शस्यानि किरति
शस्यक पुंल्लोवसिङ्ग' "कचित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति ट ॥ ३ ॥ श्वान विष्पति
श्ववित् ' घमुपसर्गस्य—" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीप' ॥४॥

तच्छलाफायां शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वपिषो रोमशलाश्वयां शरुति शरुत्त्रं त्रितित्त ॥ १ ॥ अथि शरुम्
॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुण्यति गोधा ॥१॥ मिसरां अहाति निहाका "भीष्वादि—" ॥ (उणा-२१)
इति क. । एतौ पुंष्वभेदपि स्त्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गौधेर-गौधारी दुष्टतस्मृते ।

गोधाया दुष्टमपस्य गौधेरः, गौधार "गोधामा दुष्टे ञारश्च" ॥ ६।१।८१ ॥
इति एरण् ञारश्च प्रत्ययौ ॥१॥२॥

गौधेयोऽन्यत्र

दुष्टावम्यत्र शुभ्रादिस्वादेशभेद ॥ १ ॥

मुसली गोधिका-गोलिके गृहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पट्टी कुन्ध्यमत्स्यो गृहोलिका ।

मुस्यति भित्तिर्मुसली ॥१॥ गृहशब्दात् परे णाभिश्च गोलिका च गृह गुण्यति
गृहगोधिका, गृहस्य गोधेश वा ॥२॥ गृह गुण्यति गृहगोलिका ॥३॥ ३६३॥ माणिक्य-
मस्सस्या माणिक्या, शिरोमणियुतत्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति शब्दायते भित्तिका
॥ ५ ॥ पणति गच्छति पण्ठी ॥ ६ ॥ कुण्ये मत्स्य इव कुन्ध्यमत्स्य ॥ ७ ॥ गृह्णाति
छुद्रजन्तून् गृहोली "प्रण्णाव्भ्यः क्ति" ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योळ क्ते
गृहो लिका ॥ ८ ॥

स्यादङ्गनाधिका हाळिन्यङ्गनिका हलाहल ॥ ३६४ ॥

अङ्गनेनाऽधिका अङ्गनाधिका ॥ १ ॥ हळस्यबर्त्सं हाळिनी ॥ २ ॥ अङ्गवस्यङ्गनी
कङ्गनिका ॥ ३ ॥ हळति न हळति च हलाहल ॥ ४ ॥ ३६४ ॥

स्यूलाऽञ्जनाविकायां तु ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।

स्यूसा या अन्नमाऽभिन्न तस्यां बृहति ब्राह्मणी ॥ १ ॥ रक्तं पुच्छमस्या रक्त-
पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरटः प्रतिसूर्य शयानक ॥ ३६५ ॥

कृकं शिरोमीथं साधयति कृकसाधः ॥ १ ॥ सरति सरटः " विम्यदि-" ॥
(उणा-१४२) ॥ इक्षटः ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीप प्रतिसूर्यः ॥ ३ ॥ शेटे आदि-
स्यामिसुश्र शयानकः " शीमीराबेथानकः " ॥ (उणा-७१) ॥ प्रतिसूर्यं शेटे
प्रतिसूर्यशयानक इक्षेकनाम' इक्षम्य ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूपिको मूपको वज्रदशन खनको-न्दुरौ ।

उन्दुरुर्हृष आसुश्र सूष्यास्यो वृपलोचने ॥ ३६६ ॥

सूष्याति एहं मूपिकः पुंस्त्रीबहिः " सुषेदीर्घः " ॥ (उणा-४३) ॥
इतीक ॥ १ ॥ मूपति मूपकः ॥ २ ॥ वज्रवद् दशनं अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥
खनति खनकः " मूत्खनरजः-" ॥ ५ ॥ ११६५ ॥ इक्षकः ॥ ४ ॥ उच्यते उन्दुर
" वास्मदि-" ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ " सिप्रोक्- ॥ (उणा-
८११) ॥ इति निपातमाहुर्बुध । उन्दुरोऽपि ॥ ६ ॥ वर्धति वृषः ॥ ७ ॥ आसन
स्याच्च पुंस्त्रीबिह " पराङ्म्यां वृषविन्म्याम्-" ॥ (उणा-७४२) इति विदुः ॥ ८ ॥
सूष्याकारमास्यमस्य सूष्यास्य ॥ ९ ॥ वृपस्येव लोचने अस्य वृपलोचनः, तत्र
॥ १ ॥ ३६६ ॥

सुसुन्दरी गन्धमुष्या

सुसु इति शब्देन उपलक्षिता उन्वरी सुसुन्दरी, वृषोदरादित्वात् ॥ १ ॥ गन्ध-
प्रधाना मूपी गन्धमुषी वज्र ॥ २ ॥

गिरिका बालमूपिका ।

गिरिति गिरिकः " कुशिक-" ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके छात्र ॥ १ ॥
'स्रटासुर्वासमूपिका' इति दुर्गा ॥ २ ॥

विडाल ओतुर्मानारो हीकुश वृपदंशक ॥ ३६७ ॥

विडूमते आकुन्मते विडालः " कुस्मिपोक्ति-" ॥ (उणा-४७६) ॥ इति
किराक, बिल वारयति वा, विशालात्सात्प्रमिति वा वृषोदरादित्वात्, बिलान्यसति
पर्याप्नोतीति वा, विरूट् सास्यते वा, विड् भारुमस्य, अष्टादित्वादिति वा ॥ १ ॥ अथ

शशति षषते शश ॥ १ ॥ मृदूनि लोमान्यस्य मृदुलोमक ॥ २ ॥ ३६१ ॥
शरुमस्यस्य शलिक ॥ ३ ॥ लोमाक्षीर्णौ कर्णावस्य लोमकर्ण ॥ ४ ॥

अथ शल्ये शलल-शल्यकौ ।

श्वविच्च

शसति शसति शल्य "स्याष्टामा" ॥ (उणा-३५७) ॥ इति च ॥ १ ॥
"मृदिक्भि" ॥ (उणा ४६५) ॥ इत्यले शलल ॥ २ ॥ शल्यानि किरति
शल्यक पुष्पाक्षि "कषित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति च ॥ ३ ॥ श्वस विभ्यति
श्ववित् 'घमुपसर्गस्य—' ॥ ३।२।८६ ॥ इति वीष ॥ ४ ॥

तच्छलाकायां शलल शलमित्यपि ॥ ३६२ ॥

तस्य श्वपिषो रोमशलाकायां शसति शलल श्रित्ति ॥ १ ॥ श्वपि शलम्
॥ २ ॥ ३६२ ॥

गोधा निहाका

गुष्यति गोधा ॥ १ ॥ निहरी अहाति निहाका "भीष्वाधि—" ॥ (उणा-२१)
इति क । एतौ गुष्येऽपि श्रीलिङ्गौ ॥ २ ॥

गोधेर-गोधारी दुष्टतत्सुते ।

गोधाया दुष्टमपक्ष गोधेरः, गोधारा "गोधाया दुष्टे पारथ" ॥ ६।१।८१ ॥
इति एरण् णारश्च प्रत्ययौ ॥ १ ॥ २ ॥

गोधेयोऽन्यत्र

गुष्टान्यत्र सुभादिस्वादेशेभ्य ॥ १ ॥

मुसली गोधिका-गोळिके गूहात् ॥ ३६३ ॥

माणिक्या भित्तिका पट्टी कुम्भमत्स्यो गूहोळिका ।

मुस्यति भित्तिर्मुसली ॥ १ ॥ एहशब्दात् परे गाधिक गोळिका च एहं गुष्यति
गूहगोधिका, एहस्व गोधेय वा ॥ २ ॥ एह गुष्यति एहगोळिका ॥ ३ ॥ ३६३ ॥ माणिक्य-
मस्यस्या माणिक्या, शिरोमणिमुत्त्वात् ॥ ४ ॥ भित्तौ कायति शब्दायते भित्तिय
॥ ५ ॥ पठति गच्छति पठ्ठी ॥ ६ ॥ कुम्भे मत्स्य इव कुम्भमत्स्य ॥ ७ ॥ एह्नाति
सुशब्दन्तु एहोली "प्रह्लाद्वन्व कित्" ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योळ के
एहोळ ॥ ८ ॥

स्यादञ्जनाधिका हाठिन्यञ्जनिना हलाहल ॥ ३६४ ॥

अञ्जममाऽधिका अञ्जनाधिका ॥ १ ॥ इसस्यवस्य हाठिनी ॥ २ ॥ अञ्जयस्यञ्जनी
कञ्जनि ॥ ३ ॥ हठति न हसति च हलाहल ॥ ४ ॥ ॥ ३६४ ॥

स्थूलाऽऽनाधिकार्यां तु प्राज्ञणी रक्तपुच्छिका ।

स्थूला या अज्ञनाप्रधिष्व तस्यां बृहति प्राज्ञणी ॥ १ ॥ रक्तं पुच्छमस्या रक्त-
पुच्छिका ॥ २ ॥

कृकलासस्तु सरटः प्रतिसूर्यं शयानक ॥ ३६५ ॥

कृकं शिरोमीलं काष्ठयति कृकलासः ॥ १ ॥ सरति सरटः “ विम्बकि-” ॥
(उणा-१४२) ॥ इक्षटा ॥ २ ॥ सूर्यस्य प्रतीपं प्रतिसूर्यः ॥ ३ ॥ शेटे आवि-
स्वामिमुलं शयानकः “ शीमीराजेभानक ” ॥ (उणा-७१) ॥ ‘प्रतिसूर्यं शेटे
प्रतिसूर्यशयानक इक्षेकनाम’ इक्षम्य ॥ ४ ॥ ३६५ ॥

मूपिको मूपको वज्रदशनः खनको-न्दुरौ ।

उन्दुरुर्हृष आसूश्च सूष्यास्यो वृषलोचने ॥ ३६६ ॥

मुष्याति वृहं मूपिकः पुष्टीमलिङ्गः “ सुयेर्वादिभ्य ” ॥ (उणा-४७) ॥
इतीकः ॥ १ ॥ मूपति मूपक ॥ २ ॥ वज्रवद् दशना अस्य वज्रदशन ॥ ३ ॥
खनति खनकः “ वृत्खनरक्तः-” ॥ ५ । १ । ६५ ॥ इक्षकृ ॥ ४ ॥ उगति समुर
“ नास्मकि-” ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ ५ ॥ “ शिमूगेक-” ॥ (उणा-
८११) ॥ इति निपातमाहुन्बुधः । उन्दरोऽपि ॥ ६ ॥ बर्षति वृष ॥ ७ ॥ आसूश्च
स्याश्च पुष्पीक्षिङ्ग “ पराङ्म्यां सूक्ष्मिन्माम्-” ॥ (उणा-७४२) इति ङिङु ॥ ८ ॥
सूष्याश्चरमास्यमस्य सूष्यास्य ॥ ९ ॥ वृषस्येव कोचने अस्य वृषलोचनः, वज्र
॥ १ ॥ ३६६ ॥

सुसुन्दरी गन्धमुष्या

सुसु इति शब्देन उपलक्षिता उम्परी सुसुन्दरी, वृषोपरवित्वात् ॥ १ ॥ गन्ध-
प्रधाना मूपी गन्धमुषी वज्र ॥ २ ॥

गिरिका घालमूपिका ।

गिरति गिरिक “ कुक्षिक-” ॥ (उणा-४५) ॥ इतीके वायुः ॥ १ ॥
‘अद्यस्तुर्वासमूपिका’ इति दुर्गः ॥ २ ॥

विडाल ओतुर्माजारी हीफुश्च वृषदशक ॥ ३६७ ॥

विड्यते आकृत्यते विडालः “ कुक्षिपोषि-” ॥ (उणा-४७१) ॥ इति
किङ्कः विड दापयति वा, विडामासास्यात्प्राति वा वृषोपरवित्वात्, विडालम्यकति
पवाप्रोतीति वा विरुद्ध तास्यते वा विड आलमस्य, अद्यविनादि-उ वा ॥ १ ॥ अ

स्याद्यम्य ओठः " कृषिकमि-" (उणा-७७२) ॥ इति पुनः " मभ्यवि-"
 ॥४१११०९॥ इत्युदादेशे गुणः ॥ २ ॥ आद्युभ्यो एई माई मार्जारः " अग्यत्रि-" ॥
 (उणा-४०५) ॥ इत्यारः ॥ ३ ॥ मिहेतीव आश्रयवर्षकोपेन हीकु " हिव
 कित्" ॥ (उणा-७५०) ॥ इति कु, 'हीकुवनमार्जार' इत्यन्ये ॥४॥ वृषानाश्च
 दद्यति वृषदद्यकः ॥ ५ ॥ ३६७ ॥

जाहको गात्रसकोची मण्डली

अहाति सर्पादिभ्यं जाहक "कीचक-" (उणा- ३३) इत्यके निपात्यते ॥
 १ ॥ गात्रं सकोचयति गात्रसंकोची ॥ २ ॥ मण्डलाकृतिरस्यस्य मण्डली ॥ ३ ॥

नकुल पुन ।

पिङ्गल सर्पहा वधुः

वास्य कुलमस्ति नकुलं, नखादिखात्, नखस्यस्मादहिरिति वा " कुमुभ-" ॥
 (उणा-४८७) ॥ इत्युले निपात्यते ॥ १ ॥ पिङ्गलो वर्णेन ॥ २ ॥ सर्पां इति
 सर्पहा ॥ ३ ॥ विमर्शि वधु " हनिषा-" ॥ (उणा- ७३३) ॥ इति किडु
 द्वित्वं च ॥ ४ ॥

सर्पोऽहि पवनाशनः ॥ ३६८ ॥

मोगी मुजङ्ग-मुजगावुरगो द्विजिह्व-
 व्यालौ मुजङ्गम-सरीसृप-दीर्घजिह्वा ।

फाकोदरो विषधरः फणभृत् पृदाकु-
 र्दृक्कर्ण-कुण्डलि-विलेशय-दन्दशूका, ॥ ३६९ ॥

दधीकर कञ्चुकि-चक्रि-गूढ-
 पात्-पन्नगा जिह्मग-लेलिहानौ ।

कुम्भीनसा-ऽऽशीषिप-दीर्घपृष्ठा

सर्वति सर्वं, सरतीति वा " मापाचणि-" (उणा-२९६) ॥ इति पः
 ॥ १ ॥ अहते अहि पुष्पीलिङ्ग " अम्मिकुण्डि-" ॥ (उणा-६१४) ॥ इति
 इनलोपश्च ॥ २ ॥ पवनमघाति पवनाशनः ॥ ३ ॥ ३६८ ॥ मोग सर्पदेहः
 पण, कृत्विञ्च गतिर्हा, असीऽस्यस्य मोगी ॥ ४ ॥ मुजेम कौटिस्येन, मुज इव वा
 गच्छति मुजङ्गः मुजग, मुजङ्गम " मत्तो गमः खड्गी च-" ॥५॥११३११॥ इति
 साधय ॥५॥६७॥ उरसा गच्छत्युहग, पूषोदरादिस्मात् सलोपः ॥८॥ द्वे जिह्व अस्य
 द्विजिह्व ॥९॥ विविधमास्यमनयोऽस्माद् श्यास, इन्द्रमुषमोऽस्मात्सीति वा ॥१०॥

सर्पति सरीसृप " जम्बकतितककाकोलीसरीसृपादयः " ॥ (उणा-१८) ॥ इति
 साधुः, सरीसृपत इति वा ॥ ११ ॥ दीर्घा जिह्वाऽस्य दीर्घजिह्व ॥ १२ ॥
 काकस्येवोदरमस्य काकोदरः, काकोसं विपमुदरेऽस्येति वा ॥ १३ ॥ विपं भरति
 विपवरः ॥ १४ ॥ फल विमर्ति फणभव ॥ १५ ॥ प्रियते श्यागच्छति पूषाकुः
 " सुपुम्ना वाकुक् " ॥ (उणा-७५६) ॥ १६ ॥ दृशावेव कर्णावस्य दृक्कर्ण ।
 अत एव गोकर्ण ॥ १७ ॥ कुम्भसाकारताऽस्यस्य कुम्भसी ॥ १८ ॥ बिले केते
 बिलेशय " शयवासिबासे- " ॥ १९ ॥ २० ॥ इति सप्तम्या अत्राप ॥ १९ ॥
 पार्हितं दृष्टतीक्ष्णं चोसो पन्थशूक, संशोर्दृष्टताव् " अजिजपिदधि- " ॥ २० ॥ २१ ॥ ४० ॥
 इत्युक् ॥ २० ॥ ३६९ ॥ दर्वा फल एव करो हस्तोऽस्य महाराहो दर्वाकरः ॥
 २१ ॥ कम्पुकोऽस्यस्य कम्पुको ॥ २२ ॥ चकं मण्डलमस्यस्य चकी ॥ २३ ॥ गूढः
 पादा अस्य गूढपात्, पादसमानार्थः पादच्छन्दोऽस्ति ॥ २४ ॥ पद्मनां न गच्छति
 पद्मगाः, नद्यादिस्वात्, पद्मं गच्छतीति वा ॥ २५ ॥ जिह्वम वक्र गच्छति जिह्वमप
 ॥ २६ ॥ मृष केवीक्षेवपीडो केकिहाम, सिद्धेयैदृष्टवताव् " वय-शक्तिशीले " ॥
 २७ ॥ २४ ॥ इति सप्तम्या ॥ २० ॥ कुम्भीव माघिकाऽस्य कुम्भीनस ' अस्मू
 काय- " ॥ २८ ॥ ३१ ॥ १६१ ॥ इति अष्टादशे ॥ २८ ॥ आशीस्ताल्लगता दंष्ट्रा तस्यां
 विपमस्य आशीविषः, पूवोदरादित्वाद् रलोप, अन्धरय विपमस्तीति वा ॥ २९ ॥
 वीर्षं पृष्ठमस्य दीर्घपृष्ठ ॥ ३० ॥

स्याद् राजसर्पस्तु मुजङ्गमोजी ॥ ३७० ॥

सर्पाणां राबा राजसर्प ॥ १ ॥ मुजङ्गान् मुङ्गले मुजङ्गमोजी ॥ २ ॥ ३७० ॥

शेषव्यात्र—

अथो भुजगमोजिनि ।

अहीरणी द्विमुखश्च ॥

चक्रमण्डल्यजगर पारीन्द्रो वाहस क्षयु ।

चक्राकारं मण्डलमस्यस्य चक्रमण्डली ॥ १ ॥ अजति क्षिपस्यजगर " जठर " ॥
 (उणा-४०३) ॥ इक्षरे निपास्यत, अजं विरतीति वा, अजो निष्पो गरोऽस्येति
 वा ॥ २ ॥ पारिभि इन्द्र' पारीन्द्र' ॥ ३ ॥ बहति वाहस " बहिपुम्ना वा ' ॥
 (उणा-७१) ॥ इति गिहस, वाहं गतिं स्वताति वा ॥ ४ ॥ रोतेऽस्यैव शयुः,
 " शयुत् ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥

अलगादो जलन्याल

न छगमर्दयति मिर्विपत्वाद्भगर्द । 'अतीव गर्दस्वलीगर्द' इत्यन्ये ॥ १ ॥
असस्य ब्यालो असस्याल ॥ २ ॥

समौ राजिल-दुन्दुमौ ॥ ३७१ ॥

राखीदेहे छाति राभिष ॥ १ ॥ दाम्यति दुन्दुमः " समो दुण्डू ष " ॥
(उणा-३३५) ॥ इत्युम । 'दुन्दु भाषते दुन्दुमः' इत्येके ॥ २ ॥ ३७१ ॥

मयेत् तिलित्सो गोनासो गोनसो घोणसोऽपि च ।

तिलति तिल्यति तिलित्स "फनस" ॥ (उणा-५७३) ॥ इति निपात्यते,
तिलत इत्यतीति वा, घृषोदरादिस्वात् ॥ १ ॥ गोरिव नासोऽस्य मोनास, गोरिव
म्रासिकाऽस्य गोनसः, "अस्यूकाश्च नस" ॥ ७।३।१६१ ॥ इति नसादेशः
॥ २ ॥ ३ ॥ घृषोदरादिस्वाद् घत्वे घोणस, घोणतेऽनेन द्विष्टो वा "फनसतामरस"
॥ (उणा-५७३) ॥ इति साधु ॥ ४ ॥

कुक्कुटाहि कुक्कुटामो वर्णेन च रवेन च ॥ ३७२ ॥

कुक्कुटावयवयोगात् कुक्कुट, अक्षयवयवयोगादहिः, कुक्कुटश्चासावहिय कुक्कु-
टाहि ॥ १ ॥ ३७२ ॥

नागा पुन फाद्रवेया

न न गच्छन्ति नागा ॥१॥ क्त्वा अपस्वानि फाद्रवेया, घृषादिरवादेयण् । सर्वे-
भ्योऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ २ ॥

तेषां भोगार्थती पुरी ।

तेषां नागानां पुरी, भोगा सम्भार्षा भोगार्थती "अनजिरादि-" ॥३।२।७८॥
इति मसौ दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

शेषो नागाधिपोऽनन्तो द्विसहस्राक्ष आलुक ॥ ३७३ ॥

श्लिष्यति अस्मिन् प्राप्तीति शेषः " श्लिष शेष " ॥ (उणा-५४३) ॥
इति ष, श्लिष्यति इति वा । 'शेषेऽस्मिन् हरिः' इत्यन्ये ॥१॥ नागानामधिपो नागाधिपः
॥ २ ॥ नास्मिन्तोऽस्य अनन्त ॥ ३ ॥ द्वे सहस्र अक्षयामस्य द्विसहस्राक्षः ॥ ४ ॥
अस्मति पाताळमालुक " कठबुक-" ॥ (उणा-५७) ॥ इत्युके निपात्यते । एक
कुण्डसोऽपि ॥ ५ ॥ ३७३ ॥

तद्वर्णविशेषमाह—

स च श्यामोऽथवा गुरु सितपङ्कजलाञ्छन ।

स शेषनागः ॥ १ ॥

वासुकिस्तु सर्पराजं श्वेतो नीलसरोजयान् ॥ ३७४ ॥

बभ्रुवस्यापस्य वासुकिः, सर्पाणां राजा सर्पराजः, श्वेतवर्णो नीलोत्पलसङ्घम
व्यापम् ॥ १ ॥ ३७४ ॥

तक्षकस्तु लोहिताङ्ग स्वस्तिकाङ्कितमस्तक ।

तक्नोति रिपून् तक्षकः ॥ १ ॥

महापद्मस्त्यतिशुभ्रो दशविन्दुफमस्तक ॥ ३७५ ॥

महान्ति पद्मन्यस्य महापद्मः ॥ १ ॥ ३७५ ॥

शश्वस्तु पीतो विभ्राणो रेखामिन्दुसितां गले ।

शाम्बति शश्वः ॥ १ ॥

कुलिकोऽर्धचन्द्रमौलिर्ज्यालाधूमसमप्रभ ॥ ३७६ ॥

प्रशस्य कुलमस्त्रस्य कुलिकः ॥ १ ॥ ३७६ ॥

अथ कम्बला-ऽधतर-भृतराष्ट्र-बलाहक- ।

कामयते कम्बलः ॥ १ ॥ अश्वत्थ तरति अश्वतरः ॥ २ ॥ भृत् राष्ट्रमनेन
भृतराष्ट्रः ॥ ३ ॥ बलते बलाहकः ॥ ४ ॥ एवनामानयत्वारो नाया ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तुल्यसमुद्भवा ॥ ३७७ ॥

आदिमहापाद् महानीसाद्य पदाह—

“महानीसः कुरहस्य पुण्ड्रस्त्य कुर्मुखा ।

कपिसो वामनः सङ्कुरोमा च करद्वीरक ॥ १ ॥

एकापत्रः शक्तिकर्ण-इस्तिमद् भनञ्जवा ।

वधिमुखाः समानाघोतसको वधिपूरणः ॥ २ ॥

हारिद्रको वधिकर्णो मणि शृङ्गारपिण्डकः ।

काम्बिन् शङ्ककूटश्च वित्रकः शङ्कशूडकः ॥ ३ ॥

इत्यादयोऽपरे नागास्तत्तुल्यसमुद्भवा ॥ इति ॥ १ ॥ ३७७ ॥

निर्मुक्तो मुक्तनिर्मोक

निर्मुष्पते स निर्मुष्कः ॥१॥ मुक्तो निर्मोकोऽनेन मुक्तनिर्मोकः ॥२॥

उपसहारमाह—

सविषा निर्धिषाश्च ते ।

ते सर्पाः सविषा नागादयः निर्धिषा अजयरादयः ॥ १ ॥

नागाः स्युर्दग्धिषा

दधि विपमेधां हृग्विधाः ॥ १ ॥

प्रसङ्गादन्येषामपि सधिसत्व ज्ञापयन्नाह—

छमविपास्तु वृश्चिकादय ॥ ३७८ ॥

न्याघ्रादयो लोमविपा नखविपा नरादय ।

लालाविपास्तु छस्ताद्या कालान्तरविपा पुन ॥ ३७९ ॥

मृपिकाद्या

स्पष्टम् ॥ ३७८ ॥ ३७९ ॥

दूषीविप त्वषीर्यमौषधादिमि ।

इत्यत दूषी, दूषीच्छुण विप दूषीषयम्, औषधमन्त्रप्रयोगैर्निर्बाहकृतम् ॥ १ ॥

कृत्रिम तु विप चार गरदचोपविप च तत् ॥ ३८० ॥

कृत्रिममौषधादियोगजनितं विप चार्थंते चारम् ॥ १ ॥ गिरति खीषे यरः

॥ २ ॥ उपगतं विपेण उपविपम् ॥ १ ॥ ३८० ॥

भोगोऽहिकाय

भुजति कुटिसीमबधनेनास्मिन् वा भोग ॥ १ ॥

दष्ट्राशी

अहेर्दष्ट्रा, आशस्यते हिंस्यतेऽनया आशी, यदाह—“आशीस्त्रालुगता दष्ट्र यथा विदो न जीवति” । “कृत्संपदादि—” ॥ ५ । ३ । ११४ ॥ इति किप् “क्षी” ॥ ४ । ४ । ११९ ॥ इतीषादेश । “ईकारान्तोऽयम्” इत्यग्ये ॥ १ ॥

दर्षी भोग फट स्फट ।

फण

हणास्यमया दर्षीः “दृपूदृभ्यो वि” ॥ (उणा-७०४) ॥ इषी दर्षी ॥ १ ॥ भुजति भुङ्क्ते वाऽनेन भागः ॥ ० ॥ स्फायते फट “घटावाटा—” (उणा-१८१) ॥ इति वे निपात्यते ॥ ३ ॥ स्फटति विधीर्यतेऽनन स्फटा, स्फादित्वात् कः ॥ ४ ॥ फणति बिलार गच्छति फण ॥ ५ ॥ फटादयस्त्रय पुत्रीलिङ्गाः । फण मपुषर्कं सस्मरुधान्द्राः ॥

अहिकोशे तु निर्ल्वयनी-निर्मोक-कञ्चुका ॥ ३८१ ॥

अहे कोश इव अहिकोशोऽहिरवक् तत्र ॥ १ ॥ नितरां छ्यते निर्ल्वयनी “विदन्—” ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यन निपात्यते । “नितरां क्षीमत निरुयनी” इत्यन्य ॥ २ ॥ निर्मुच्यते निर्मोक ॥ ३ ॥ कञ्चुक इव कञ्चुक, पुंर्ह्यापलिङ् कञ्च्यते च्यतेऽनेन वा ॥ ४ ॥ ३८१ ॥

॥ उच्चाः स्पष्टवरा पथेन्द्रियाः ॥

सवरामाह—

विहगो विहङ्गम-खगौ पतगो विहङ्ग
 शकुनि शकुन्ति-शकुनौ वि-यय-शकुन्ता ।
 नमसङ्गमो विकिर-पत्ररथौ विहायो
 द्विज-पक्षि-विष्किर-पतत्रि-पतत्-पतङ्गा ॥ ३८२ ॥
 पिस्सन् नीडा-ऽण्डजोऽगौका

विहायसा गच्छति विहगाः, विहङ्गम, विहङ्ग, " नात्तो गमः खड्गौ च
 विहायसस्तु विह " ॥ ५ । १ । १३१ ॥ इति सायकः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ खे गच्छति
 खगः ॥ ४ ॥ पतस्मिन् पत पक्ष स्वादित्वात् कः, पतैर्गच्छति पतगः ॥ ५ ॥
 शक्नोति शकुमि " शक्रेति " ॥ (उणा-६८४) ॥ ६ ॥ " शक्रेस्ति " ॥
 (उणा-६६६) इति शकुमिः ॥ ७ ॥ " यम्ममि- " ॥ (उणा-२८८) ॥ इत्युभे शकुन्-
 ॥ ८ ॥ वेति गच्छति विः " नीषीप्रहृम्यो षि " ॥ (उणा-६१६) ॥ इति इः
 ॥ ९ ॥ वयते वय " वस् " ॥ (उणा-९५०) ॥ इत्यस् ॥ १० ॥ शक्नोति
 शकुन्त " शक्रेत्तः " ॥ (उणा-२२३) ॥ ११ ॥ नम-पर्यायोऽकाराम्यो
 नमसङ्गमः, नमसं गच्छति नमसङ्गमः ॥ १२ ॥ विकिरति मस्य विकिरः " नाम्यु
 पाम्ब- " ॥ ५ । १ । ५४ ॥ इति कः ॥ १३ ॥ पत्राणि पक्षा रपोऽस्य पत्रस्य
 ॥ १४ ॥ विविहते विहाय " विहायस्तुममसू- " ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यधि
 तिपाक्षते ॥ १५ ॥ द्वाभ्यां मातृमर्माण्डाभ्यां जातो द्विजः ॥ १६ ॥ पक्षा घञस्य
 पक्षी ॥ १७ ॥ विकिरति विष्किरः ' वी विष्किरो वा " ॥ ४ । ४ । १६ ॥ इति
 स्वकाममः ॥ १८ ॥ पतति पतत्रौ " पतेरत्रिन् " ॥ (उणा-९३०) ॥ पतत्राणि
 सन्मस्य वा पतति पतत्रिरितीश्वराम्यो वा " पतेरत्रि ' ॥ (उणा-६९७) ॥
 इत्यत्रि ॥ १९ ॥ पतति पतन् ॥ २० ॥ " पतितमि- " ॥ (उणा-९८) ॥
 इत्यत्रे पतङ्गः, पतैर्गच्छति वा ॥ २१ ॥ ३८२ ॥ पतिष्मिच्छति पिस्सन्
 " रमसमसकप- " ॥ ४ । १ । २१ ॥ इति सनि इत्थ द्वित्वाभावस्य ॥ २२ ॥
 नीडाऽण्डजः जातो नीडजः ॥ २३ ॥ अण्डजः ॥ २४ ॥ अगो इत्थ ओकोऽस्या
 अगौका ॥ २५ ॥

शेषपदान्—

मवेत् पक्षिणि चञ्चुमान् ॥

कृष्णमिः कौकसमुच्चो सोमकी रसनारदः ।

वारहि-नाडीभरणौ ॥

चन्दुश्चञ्चू सृपाटिका ।

श्रोतिश्च

बभ्रुव्यमया चञ्चुः “सृष्टु-” ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ “कृपि-
वमि-” ॥ (उणा-८२९) ॥ इति षड्वचनानुप्रत्यये चञ्चू ॥ २ ॥ सृपाटि
वसति सृपाटी “सृपये क्वि” ॥ (उणा-१४६) ॥ के सृपाटिका ॥ ३ ॥
श्रोदयति श्रोति ॥ ४ ॥ एत स्त्रीलिङ्गा ॥

पत्रं पतत्र पिच्छ वाजस्तनूरुहम् ॥ ३८६ ॥

पक्षो गरुच्छदश्चापि

पतत्रस्येन पत्र “नीवाम्ब-” ॥ ५।२।८८ ॥ इति श्रद् ॥ १ ॥ “वृग्-
नक्षि-” ॥ (उणा-४५६) ॥ इत्यत्रे पतत्रम्, पतन्त प्रायते वा ॥ २ ॥ पीयते
पिच्छे “पीपूञ्जे हस्वश्च” ॥ (उणा-१२५) ॥ इति छक् । पिच्छमपि ॥ ३ ॥ बभ्रु-
व्यनेन वाज ॥ ४ ॥ चन्वा रोहति तनूरुह पुंस्त्रीबलिङ्गा ॥ ५ ॥ ३८३ ॥ पच्यते
कासेन पक्ष “मानावदि-” ॥ (उणा ५६४) ॥ इति च ॥ ६ ॥ गिरति खं
षस्त् “प्रो मादिवा” ॥ (उणा-८९०) इत्युक् ॥ ७ ॥ छाद्यतेऽनेन छद् ॥ ८ ॥
पुंस्त्रीबलिङ्गावेती ॥

पक्षमूलं तु पक्षति ।

पक्षस्य मूल पक्षति स्त्रीलिङ्गा “पक्षात् ति” ॥ ७।१।८९ ॥ १ ॥

मडीनो-कुनि-सण्डीन-डयनानि नमोगतौ ॥ ३८४ ॥

प्रहयर्न प्रहर्त ‘ह्रीषे क्’ ॥ ५।३।१०३ ॥ “सूयसादि-”
॥ ४।२।७० ॥ इति कस्म मत्वम् ॥ ११ ॥ एषमुच्चीनम् ॥ २ ॥ सण्डीयते सण्डीनम्
॥ ३ ॥ डीयते डयनम् ॥ ४ ॥ नमसि गमन नमोगतिल्लस्याम् ॥ ५ ॥ ३८४ ॥

पेक्षीकोशोऽण्डे

पेक्षीना मांसखण्डानां कोशः ॥ १ ॥ अमति मिःसरस्वस्मादण्ड पुंस्त्रीबलिङ्गा-
“पक्षमाद्-” ॥ (उणा-१६८) ॥ इति च तत्र । तिस्र सखा इति पौड ॥ २ ॥

कुलायो नीडे

कोसमस्यत्र कुलाय “कुलिस्तुमि-” ॥ (उणा-३७२) ॥ इति क्वाय, कुल-
मेति वा ॥ १ ॥ नीयते नीडः, त्रिलिङ्गा “कुपुडुनी-” ॥ (उणा-१७०) ॥ इति
क्वि बस्तत्र ॥ २ ॥

केकी तु सर्पमुक् ।

मयूर-बहिणौ नीलकण्ठो मेघसुहृच्छिखी ॥ ३८५ ॥

शुक्रापाङ्ग

केकाऽस्तस्य केकी, शिखादित्वादिन् ॥ १ ॥ सर्पात् मुहूर्त्ते सर्पमुक् ॥ २ ॥
 भीलासहीन् मयूरः 'मीमासि-' ॥ (उणा-४२७) ॥ इत्यूर, मर्मा रीतीति वा,
 पृषोदरादित्वात् ॥ ३ ॥ बर्हाणि सभ्यस्य बर्हिणः " कळ्वर्हाप्-" ॥७।२।१३॥
 इतीन्, बर्हतीति वा "बुहृहृहि-" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण । शिखादित्वादिभि
 बर्हतीति वा ॥४॥ नील- कण्ठोऽस्य नीलकण्ठः ॥ ५ ॥ मेघस्य सुहृत्, मेघ सुहृदस्येति
 वा मेघसुहृत् ॥ ६ ॥ शिखाऽस्तस्य शिखी, यौगिकत्वात् शिखाबल ॥ ७ ॥ ३८५ ॥
 शुक्रावपाङ्गवस्य शुक्रापाङ्ग ॥ ८ ॥

शेषपत्र-

मयूरे चित्रपित्तल ॥

दुस्त्रप्रियः स्थिरमदः खिलचिन्ना गरमत् ।

मानार्कण्ठो मदको मेघनादानुष्ठासक ॥

मयूको बहुसमीवः वगावासथ चन्द्रकी ॥

अस्य वाक् केका

अस्य मयूरस्य वाणी कायस्थनया केका ' निष्कतुदम्क- ॥ (उणा-२६)
 इति के निपास्यते, के मूर्ध्नि कावतीति वा ॥ १ ॥

पिच्छं बर्हि शिखण्डक ।

प्रचलाकः कलापश्च

अस्य मयूरस्य पिच्छम् ॥१॥ बर्हते दुस्त्रेनोर्ध्वमवति बर्हिम्, पुंस्त्रीबहिर् ॥२॥
 शिखाभिर्दयते शिखण्ड " बर्हिद् " ॥ ५।१।१०१ ॥ इति के पृषोदरादित्वात्
 छाप् ॥ ३ ॥ प्रचलति प्रचलाकः ' मवाक- " ॥ (उणा-३७) ॥ इति निपात-
 मावाक, प्रचलमकस्येन वा ॥ ४ ॥ कल्पते कलाप, कसं पायीति वा ॥ ५ ॥

मेघकञ्चन्द्रक समौ ॥ ३८६ ॥

मेघको मिधवर्षत्वात्, बत् काश्या- बर्हिःकण्ठसमं वर्णे मेघकं हुवते शुषा इति
 ॥ १ ॥ चन्द्रप्रतिवृत्तिश्चन्द्रक ॥ २ ॥ ३८६ ॥

वनप्रिय परमृतस्ताभ्रास कोकिलः पिकः ।

कलकण्ठ काकपुष्ट

धनं प्रियमस्य वनप्रिय ॥ १ ॥ परेण अन्येन प्रियते पुष्यते परसूत , काशी
पुष्टत्वात् । अन्यसूत-परपुष्टावपि ॥ २ ॥ तात्रे अक्षिणी अस्व साम्राज्ञ ॥ ३ ॥ कोक्ते
चित्त गृह्णाति कोकिल “कस्यमि ” ॥ (उणा-४८१) ॥ इतील, स्त्रियामजादि
त्वादापि कोकिला ॥ ४ ॥ पिबति चूतरसं पिक “पापुलि-” ॥ (उणा-४१) ॥
इति किकिः, अपिकायति वा, पृपोदरादित्वात् ॥ ५ ॥ कल कप्टोऽस्य कलकण्ठः
॥ ६ ॥ काकेन पुष्यते काकपुष्टः ॥ ७ ॥

शेषशब्द-
कोकिले तु मघोऽपि काकजातो रतोद्बह ।
मघुषोवो मघुकण्ठं सुषाकण्ठं कृहमुच्य ॥
घोपयित्तुः पोपयित्तु कामताळ कुनालिक ॥
काकोऽरिष्टः सकृत्प्रजः ॥ ३८७ ॥
आत्मघोपश्चिरजीवी घूकारि करटो द्विकः ।
एकदृग् बलिमुग् ध्वाङ्क्षो मौकुलिर्धामसोऽन्यभृत् ॥३८८॥
कायति काक “भीष्मलि-” ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः, काशब्द कायति
वा, कक्ते लौत्सादिति वा, ईपत् कायति वा ॥ १ ॥ नास्ति रिष्टं मरणमस्य, असूत
मुष्करवादिष्ट ॥ २ ॥ सकृदकवारं प्रजायते सकृत्प्रजा, सकृत् प्रजाऽपस्ममस्य वा
॥ ३ ॥ ३८७ ॥ आत्मन स्वनाज्ञो घोपोऽस्य आत्मघोष, काकेति वाशनात्
॥ ४ ॥ चिर जीवति चिरजीवी ॥ ५ ॥ घूकामामरि घूकारि ॥ ६ ॥ कटोति
शब्द करटं दिग्भवि-” ॥ (उणा-१४२) इष्टः, ‘क’ इति एटतीति वा ॥ ७ ॥
द्वौ ककारौ नाम्मस्य द्विक ॥ ८ ॥ एका दृक्, एकदृगस्य रामेण कर्णाङ्कत्वात् ॥ ९ ॥
बलिं भुङ्क्ते बलिमुक्, वैश्वदेवमागार्हत्वात् । बलिपुष्टोऽपि ॥ १० ॥ ध्वाङ्क्षति काङ्क्षति
ध्वाङ्क्ष ॥ ११ ॥ माति मौकुलि “मावालिभ्यामोकुलिमसी” ॥ (उणा-७०३)
॥ इष्टोऽपि ॥ १२ ॥ वयते वायस “घषविभ्यां भित्” ॥ (उणा-५७०) ॥
इस्य, बया एव वा, प्रजादित्वावण् ॥ १३ ॥ अन्यान् पिकान् विमत्तिं पुष्णास्यम्
सूत् ॥ १४ ॥ ३८८ ॥

वृद्ध द्रोण-दग्ध कृष्ण पर्वतेभ्यस्त्वसौ परः ।

वनाश्रयश्च काकोल

वृद्धादिभ्य परोऽसौ काकः वृद्धकाक ॥ १ ॥ ‘द्रुणत् हिंसायाम्’ द्रोणकाक ।
द्रोणाऽपि ॥ २ ॥ दग्धकाक ॥ ३ ॥ कृष्णकाक ॥ ४ ॥ पर्वतकाक ॥ ५ ॥ वन
माधयाऽस्य वनाश्रय ॥ ६ ॥ ईपत् कोसति काकोल ॥ ७ ॥

मद्गुस्तु जलवायसः ॥ ३८९ ॥

मत्रति जले मद्गु "मृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्यु, न्यङ्कादेरबाधु
शरबम् ॥ १ ॥ जलधारी वायसो जलवायस ॥ २ ॥ ३८९ ॥

घूके निशाटः काकारि कौशिको लूक-पेचकाः ।

दिवान्धः

पवते शब्दायते घूक "घुयुहि-" ॥ (उणा-२४) ॥ इति को दीर्घत्व से,
घूकम् करोति वा, तत्र ॥ १ ॥ निशायामटाति निशाट ॥ २ ॥ काकानामरिः
काकारि ॥ ३ ॥ कौश प्रयोजनमस्य कौशिक, बिभेद्यत्वात्, कुशिकस्यापत्यमिति
वा कौ शोते इति वा घृयोदरादित्वात् ॥ ४ ॥ मम्स्युलूक "मम्सूक" ॥ (उणा-
६१) ॥ इत्युके निपात्यते ऊर्ध्वोर्णवते ऊर्ध्वो कर्णाबस्येति वा घृयोदरादित्वात् ॥ ५ ॥
पवति पेचक "कीचक-" ॥ (उणा-३३) ॥ इत्युके निपात्यते ॥ ६ ॥ दिवा दिव
सेऽप्यो दिवान्ध ॥ ७ ॥

अथ निशानेदी कुक्कुटध्वरणायुषः ॥ ३९० ॥

कृकवाकुस्तामघूहो विवृताक्ष शिखण्डिक ।

निशा वेदयति शापयति निशावेशी ॥ १ ॥ कोकते एणाति क्षुप्रमम्सु कु-
क्कुट-पुलीबसिङ्ग "मकुटकुक्कुट" ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युट निपात्यते, कुगि
त्युच्चारणन कुटतीति वा ॥ २ ॥ शरणोवेव आयुषमस्य शरणायुषः ॥ ३ ॥ ३९० ॥
कृकेण शिरोम्रीबध, कृकमभ्यक्ष वा वक्ति कृकवाकु "कृकम्प्राह्वय कृ क" ॥
(उणा-७२८) ॥ इति विडु ॥ ४ ॥ ताम्ना घृडाऽस्य तामघूह ॥ ५ ॥ विवृते
बक्षिणी अस्य विवृताक्ष ॥ ६ ॥ शिखण्डोऽस्त्वस्य शिखण्डिक ॥ ७ ॥

शेषप्राश-
कुक्कुटे तु दीर्घनादबर्म्बुहो मखायुष ।

मयूरचक्रः शौण्डो रणच्युत्त कलाधिक ॥

भारणी विभिक्रो बोधिनैन्द्रीक प्राष्टिबर्चन ।

वित्रबाजो महायोगी स्वस्तिको मभिकण्ठक ॥

उवाकीलो विद्याकम् प्राजस्तु मामकुक्कुट ॥

हसाश्चक्राङ्ग-मक्राङ्ग मानसौक सितच्छदाः ॥ ३९१ ॥

मन्त्रित गच्छन्ति हंसा "मावाववि-" ॥ (उणा-५६४) ॥ इति सः ॥ १ ॥

मक्राक्षरमङ्गनेपो हृत्तरवात्तत्राङ्गा ॥ २ ॥ मक्रमङ्गनेपो मक्राङ्गा ॥ ३ ॥ मानसाक्ये
देवधरसि शोक एषो मानसौकस ॥ ४ ॥ शिखण्डरा एषो शिखण्डरा ॥ ५ ॥ ३९१ ॥

शेषश्चात्र—

इसिपु इ मराळा स्यु ॥

राजहस्तास्त्वभी चञ्चुचरणैरतिलोहितै ।

हसानां राजानो राजहंसाः, अमी इति हसा, चञ्चुचरितैश्चरणैरिति छक्षणे
तृतीया ॥ १ ॥

मल्लिकाक्षास्तु मलिनैः

चञ्चुचरणैरिच्छाधिकारः मल्लिकाक्षरे अक्षिणीण्यां मल्लिक्रसा, सुकृपापादस्यात् ॥ १ ॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ ३९२ ॥

कृष्णधञ्चुचरणे, धृतराष्ट्रमाख्ये भवा धार्तराष्ट्रा, राजहंसिभ्यो न्यूनत्वात्,
धृतराष्ट्रा एव वा, प्रहादिस्वापण् ॥ १ ॥ ३९२ ॥

कादम्बास्तु कलहसाः पक्षे स्युरतिघूसरै ।

कदि बैहृष्ये शीत्र, कदन्ते प्राहृषि विकृषन्ते कादम्बा “कदमिद्वा” ॥
(उणा-३२२) ॥ इत्यम्बाः, कदम्बस्तेभि सपचारित्वादिति वा ॥ १ ॥ कलष्वनयो
हंसा कलहंसा ॥ २ ॥

वारला वरला हसी वारटा वरटा च सा ॥ ३९३ ॥

मियते वारका “मुरल-” ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यसे निपाक्यते, वा पानी-
यममति वा ॥ १ ॥ वरं क्वाति वरला ॥ २ ॥ हसी हंसकान्ता ॥ ३ ॥ वारि
सल्लिछे अटति वारटा ॥ ४ ॥ मियते वरटा “दिम्बदि-” ॥ (उणा-१४२) ॥
इत्यट ॥ ५ ॥ ३९३ ॥

दावीघाट शतपत्रः

दाव आहन्ति दावाघाट “कर्मणोऽण्” ॥ ५ । १ । ७२ ॥ इत्यणि पृषोदरा
दिस्वात् उत्सम्, दाव आघटते वा ॥ १ ॥ शत वहुनि पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्र ॥ २ ॥

सखरीटस्तु खञ्जन ।

खलति खखरीट “खखरीटः” ॥ (उणा-१५२) ॥ १ ॥ “खसि
रसि-” ॥ (उणा-२६९) ॥ इत्यने खञ्जनः ॥ २ ॥

सारसस्तु लक्ष्मण स्यात् पुष्कराख्यः कुरङ्करः ॥ ३९४ ॥

सरति सारस “सुवमिभ्यो णिच्” ॥ (उणा-१७०) ॥ इत्यसः, सरसि
भवो वा ॥ १ ॥ लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मण ॥ २ ॥ पुष्करस्य पद्मस्य आख्याऽस्य
पुष्कराख्यः ॥ ३ ॥ कुरमिति शब्दं करोति कुरङ्कर ॥ ४ ॥ ३९४ ॥

शेषपत्र-

धारसे वीर्यप्रागुक्त ॥

गोनर्दी मैथुनी कामी श्येनाक्यो रक्तमस्तक ॥

सारसी छद्मणा

छद्मीरस्त्रस्या छद्मणा 'अथमयी' इत्यन्ये ॥ १ ॥

अथ कुङ्क शौचे

कुङ्कति कुङ्क ॥१॥ कुङ्कनेन शौच , प्रहादित्वात् तत्र ॥२॥ स्त्रियां स्वभावित्वा
द्यपि कुङ्का ॥

चापे किकीदिवि ।

अप्यते भक्ष्यते श्येनेन चापस्तत्र ॥ १ ॥ किकीदिवि कुर्वन् वीर्यमिति किकीदिवि
"छविच्छिवि" ॥ (उणा-७-६) ॥ इति वी निपाद्यते । 'द्वे नाम्नी' इत्यन्ये । किकि-
वीरिरपि ॥ २ ॥

चातक स्तोत्रको अप्पीह सारङ्गो नमोऽम्बुपः ॥ १९९ ॥

अतते याचत मेघाम्मवातक ॥१॥ स्तोत्रं कथयति काश्यते याचते वा स्तोत्र-
को, स्तोत्रं कथयति वा ॥ २ ॥ नमोऽम्बुपानात् वा पानमीहते अप्पीह , पूषोद-
रादित्वात् ॥ ३ ॥ अरति सारङ्गः, सह आरङ्गति वा, मूषवारित्वात् ॥४॥ नमस्त्यम्बु
पिबति नमोऽम्बुप ॥ ५ ॥ १९५ ॥

अक्रवाको रयाङ्गाह कोको ह्यन्वचरोऽपिच ।

'अक' इति बाक् भाष्यास्य अक्रवाक ॥१॥ रयाङ्गं चर्कं तस्य आङ्गा नामाऽस्य
रयाङ्गाहः, तेन रयाङ्गवक इत्यादि ॥ २ ॥ कौत्ति शब्दायति कोक 'मीणशक्ति'
(उणा-२१) ॥ इति क ॥ ३ ॥ ह्यन्वेन मिथुनेन अरति ह्यम्बुचरः ॥ ४ ॥

टिट्टिमस्तु कटुकवाण उत्पादशयनश्च स ॥ १९६ ॥

'टिकि गतो टिकत टिट्टिमः शिट्टिकिम्याम्-' ॥ (उणा-३३२) ॥ इति
इम', टिकः टिहादेशश्च, 'टिट्टि इति भाष्यत वा ' कश्चिद्' ॥ ५ । १ । १७१ ॥
इति क' । टिट्टिम ' इत्येक ॥ १ ॥ कटुकः कटुकोऽस्य कटुकाण ॥ २ ॥ उत्पाद
शेते उत्पादशयन ॥ ३ ॥ १९६ ॥

अटको गृहवाल्लिमुक् कलविङ्क कुलिङ्कक ।

अटते मिनलि आहार अटक " दूकनु-" ॥ (उणा-२७) ॥ इत्यक ॥१॥
एद्वलि मुक्के एद्वलिमुक् ॥ २ ॥ कसत शब्दायते कलविङ्कः कठेरविङ्क' ॥

(उणा-६५) ॥ ३ ॥ कोलति कुलिङ्कः " कुलिभिरिभ्यामिङ्क् " ॥ (उणा-६४) ॥ ४ ॥ कुलिङ्गेऽपि ॥

योपित् तु तस्य चटका

समादित्वादापि क्षिपकादित्वादिवाभाव ॥ १ ॥

स्त्र्यपत्ये चटका तयो ॥ ६९७ ॥

तमोहयो स्त्रीलक्षणे अपत्ये वाच्ये चटकस्य चटकाया वाऽपत्यं चटका " चटकाणैर भ्रियां तु लप् " ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति साधु ॥ १ ॥ ३९७ ॥

पुमपत्ये चाटकैर

तयोरिति सभ्रम्यते, चटकस्य चटकाया वा पुलक्षणेऽपत्येऽभिधेये चाटकैः " चटकाणैर - " ॥ ६ । १ । ७९ ॥ इति गैर ॥ १ ॥

दात्यूहे कालकण्ठक ।

जलरकुजलरञ्जः

ददाधानम्यं दात्यूहः " दस्त्यूह " ॥ (उणा-५९४) ॥ इति ल्यूहस्तत्र । बाधोहोऽपि ॥ १ ॥ कालाः कण्ठका रोमोद्भेदा अस्य कालकण्ठक 'काल' कण्ठोऽस्येति 'कालकण्ठक' इत्यके ॥ २ ॥ अले रमते जलरङ्गः " लैक्षीशमि - " ॥ (उणा-७४९) ॥ इति कु ॥ ३ ॥ अलेन रण्यति जलरञ्ज ॥ ४ ॥

बके कङ्को यफोटवत् ॥ ३९८ ॥

बकीति बकः, म्यङ्कादित्वाद् कत्यं तत्र ॥ १ ॥ के अले केन वा ह्वयते कङ्क ॥ २ ॥ बकि यफोट " यफोटयफोट - " ॥ (उणा-१६१) ॥ इत्योदे निपात्यते ॥ ३ ॥ ३९८ ॥

बलाहकः स्याद् बलाक

बलति बलाहकः " बलिबलि - " ॥ (उणा-८१) ॥ इत्याहक ॥ १ ॥ " बलिबलि - " ॥ (उणा-३४) ॥ इत्याके बलाकः, पुंस्यमम्, यद्वाचस्पति - 'बलाकस्तु बलाहक । 'पुंस्येऽपि बालिङ् एवायम्' इति सिङ्गानुशासनकृतः ॥ २ ॥

बलाका विसकण्ठिका ।

बलमकति बलाका ॥ १ ॥ विसमिव कण्ठेऽस्या विसकण्ठिका । 'विसकण्ठिका' इत्यन्ये । बकेकाऽपि ॥ २ ॥

मृङ्ग कलिङ्गो घूम्याटः

मृङ्ग इव मृङ्ग, कृष्णत्वाद्, विमर्त्तति वा ॥ १ ॥ कसते शब्दायते कलिङ्गः

“स्फुटिकृति-” ॥ (उणा-१०२) ॥ इतीकृत्, के मूर्त्तिं सिद्धं वृषाऽत्येति वा,
कृत्तिं गच्छति प्राप्नोति वा ॥ २ ॥ घूम्यायामिष भटति घूम्याटः, कृष्णतवात् ॥ ३ ॥

कङ्कस्तु कमनच्छव् ॥ ३९९ ॥

लोहपृष्ठो दीर्घपाद् कर्कट स्कन्धमल्लकः ।

कङ्कते गच्छति कङ् ॥ १ ॥ कमनः कान्तश्छदोऽस्म कमनच्छव् ॥ २ ॥
॥ ३९९ ॥ लोहवर्मे पृष्ठमस्य लोहपृष्ठ ॥ ३ ॥ दीर्घो पादावस्य दीर्घपाद् ॥ ४ ॥
‘कर्कः घौत्र’ कर्कति कर्कट् “ दिव्यवि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इक्षतः ॥ ५ ॥
स्कन्धेन मल्लः समर्थः स्कन्धमल्लकः ॥ ६ ॥

चिल्लः शकुनिरातापी

चिल्लति वातेन चिपिर्लोभति चिल्ल ॥ १ ॥ शक्नोति शकुनिः ॥ २ ॥ आतप-
स्त्रातापी ॥ ३ ॥

श्येनः पत्नी शशादनः ॥ ४०० ॥

श्यायते श्येन श्याकृठि-” (उणा-२४२) ॥ इतीनः ॥ १ ॥ पत्नी
सामान्योऽपि विशेषे वर्तते, मत् शशादत् -‘श्येनाख्यो विहगः पत्नी पतिप्रभौ शरप-
क्षिपौ’ इति ॥ २ ॥ शशानति शशादनः ॥ ३ ॥ ४०० ॥

दाक्षाय्यो दूरहृग् गृध्रः

दक्षयते दाक्षाय्यः “ ध्रुदक्षिपृहि-” ॥ (उणा-३०३) ॥ इक्षाम्यः, दक्षाम्य
एव दाक्षाम्यः, प्रज्ञादिस्वाध्व् ॥ १ ॥ दूरत् पदवति दूरहृक् ॥ २ ॥ गृध्र्यति माघ
गृध्रः “ ऋज्यवि-” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किव् र ॥ ३ ॥

शेषश्चात्र—

गृध्रे ॥ पुरुषभ्याश्च कामासु कृणितेक्षणः ।

सुवर्षेनाः शकुन्याद्यौ ॥

अपोस्त्रोशो मत्स्यनाशनः

कुररः

सर्षेः ऋषारयुत्सरेषः ॥ १ ॥ मत्स्याम् नाशयति मत्स्यनाशनः ॥ २ ॥ कुरति
कुररः ‘ध्रुपुन्दि-’ ॥ (उणा-३९९) ॥ इति किवरः, ‘कुर इति धर्त् रति वा ॥ ३ ॥

कीरस्तु शुको रक्ततुण्डः फलादनः ॥ ४०१ ॥

क्यति कीर ‘ चसिवादि-’ ॥ (उणा-४१९) ॥ इति किवीर कीति
शरदमीरयति वा ॥ १ ॥ शकति शुक् “ दिविपुयि-’ ॥ (उणा-२२) ॥ इति

किन् क 'शुक गतौ' शोक्ति गच्छति वा ॥ २ ॥ रक्तं तुण्डं चण्डपुरस्य रक्त-
तुण्ड ॥ ३ ॥ फलान्मसि फलादन' । मेघाव्यपि ॥ ४ ॥ ४०१ ॥

शेषश्चात्र—

शुकं तु प्रियदर्शन ।

धीमान् मेघातिविर्षाग्मी ॥

शारिका तु पीतपादा गौराटी गोकिराटिका ।

शृणासि फल शारिका ॥ १ ॥ पीतौ पादावस्या पीतपादा ॥ २ ॥ गौ रटति
गौराटी ॥ ३ ॥ गौ किरति गोकिराटी " किरौ लब्ध वा " ॥ (उणा-१४७) ॥
इत्याह ॥ ४ ॥

स्याधर्मचटकायां तु जल्लुकाऽग्निपत्रिका ॥ ४०२ ॥

धर्ममयी चटका धर्मचटका निर्मोमरवात् तत्र ॥ १ ॥ जलिवव कृष्णपिङ्गवात्
जल्लुका ॥ २ ॥ धमिन पत्राणि पक्षा अस्मा धमिनपत्रिका ॥ ३ ॥ ४०२ ॥

बल्लुलिका मुखविष्टा परोष्णी तैलपायिका ।

यस्य स्याति बल्लुला, के बल्लुलिका ॥ १ ॥ मुखेन विष्टा अस्या मुखविष्टा ॥२॥
पर प्रकृष्टमुष्णमस्या परोष्णी, शीतासहस्वात्, पर विरुद्धमुष्ण तेजोऽस्या इति वा,
तेजसाघकारात् ॥ ३ ॥ तैलं पिषतीव तैलपायिका, निष्पमास्यविकासात् । निशाङ्-
न्यपि ॥ ४ ॥

कर्क्रेटुः करेडु स्यात् करडु कर्कराडुकुः ॥ ४०३ ॥

'कर्क' इति रेटते कर्करेडु ॥१॥ 'क' इति रेटते रटति च करेडु करडु ॥२॥
॥३॥ कर्क्रेति कर्कराडु, "केवयुगुण-" ॥ (उणा-७४६) ॥ इति उपस्यय निपास्यते
॥ ४ ॥ ४०३ ॥

आटिराति शरारि स्यात्

आतस्यादि, बाहुसकात् णिदिः ॥ १ ॥ अतस्यादि "पादावासाजिन्याम्" ॥
(उणा-६२०) ॥ इति णिदि' ॥ २ ॥ शृणन्त्येनां शरारि " वहुलम् " ॥५११२॥
दशरारि ॥ ३ ॥ एते स्त्रीलिङ्गाः ॥

कृकण ककरौ समौ ।

करोति कश्च कृकण " चिह्नण-" ॥ (उणा-१९०) ॥ इत्यने निपास्यते
'क' इति कृकणति वा कृक नयति वा ॥ १ ॥ करोति कश्च ककर' गौरातिङ्गि
'अट्टर' ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यने निपास्यते, 'क' इति करोति वास्यते वा ॥२॥
भागे शकृन्त

भासते मासस्तत्र ॥ १ ॥ शकुन्त सामान्योऽपि विद्यते वर्तते ॥ २ ॥

कोयष्टौ शिखरी जलकुक्कुम ॥ ४०४ ॥

कवते शम्भयते कोयष्टि " कोर्यथादिः " ॥ (उणा-६४८) ॥ इति ति-
स्तत्र । 'ओको यञ्जते' इत्यन्ये ॥ १ ॥ शिखर चूडाऽस्त्यस्य शिखरी ॥२॥ जसचारी
कुक्कुमो जसकुक्कुम ॥ ३ ॥ ४०४ ॥

पारापत कलरव कपोतो रक्तलोचन ।

पाशमापतति पारापत , अपावित्वाद् वत्य पारावतोऽपि ॥१॥ कपो मधुरो रक्तो
अनिरस्य कलरव ॥ २ ॥ ' कपूद् वर्णे ' कथ्यते कपोत " कवरोत् प व " ॥
(उणा- १७) ॥ इति साधु ॥ ३ ॥ रक्ते लोचने अस्य रक्तलोचन ॥ ४ ॥

ज्योत्स्नाप्रिये च्लचञ्जु-चफोर-विपसूचकाः ॥ ४०५ ॥

ज्योत्स्ना प्रियाऽस्म ज्योत्स्नाप्रियस्तत्र ॥ १ ॥ यथा चक्रपुरस्य च्लचञ्जुः
॥ २ ॥ चकते ज्योत्स्ना सृप्यति चफोर कठिपदि-" ॥ (उणा-४३३) ॥
इषोर ॥ ३ ॥ विप सूचयति विपसूचक, यदाह—" चफोरस्य विरज्येते मनने
विपदर्शनात् इति ॥ ४ ॥ ४०५ ॥

जीवन्तीवस्तु गुन्द्रालो विपदर्शनमृत्युकः ।

जीवेन सहचरेण जीवति जीवन्तीव, वाङ्मूलात् ख ॥१॥ गुन्द्रामलाति गुन्द्रालः
॥ २ ॥ विपदर्शनेन मृत्युरस्म विपदर्शनमृत्युक ॥ ३ ॥

व्याघ्राटस्तु मरद्वाजः

व्याभिघ्नमत्रति व्याघ्राट ॥ १ ॥ मरन्तो वाजा पक्षा अस्य मरद्वाज ॥ २ ॥

ल्लयन्तु गात्रसङ्घवः ॥ ४०६ ॥

ल्लवते ष्व ॥ १ ॥ गात्रेण सङ्घवते गात्रसङ्घव ॥ २ ॥ ४ ६ ॥

तिष्ठिरिस्तु खरकोणः

खरखन्मधि तिष्ठिरि " तृभ्रम्भदि-" ॥ (उणा-६११) ॥ इति इक्षित्ति-
पदेसम् ॥ १ ॥ खरे कुपति शम्भयते खरकोण ॥ २ ॥

हारीसस्तु मृदङ्गुरः ।

इति जीवान् हारीत " इग इगन् " ॥ (उणा-२१३) ॥ हारिण वर्णमितो
वा ॥ १ ॥ मृदमङ्गुर्यति मृदङ्गुर ॥ २ ॥

कारण्डवस्तु मरुल

करोति सन्द कारण्डव " केरव ॥ (उणा- १) ॥ इत्यने निपातवत्,

करण्टे भव कारण्ड पञ्चरमर्धं याति वा ॥ १ ॥ मर्धं छाति मरुत ॥ २ ॥

सुगृहश्चञ्चुसूचिकः ॥ ४०७ ॥

शोभन गृहमस्य सुगृह ॥१॥ चञ्चुरेष सूचिरस्य नाटवाने चञ्चुसूचिक ॥२॥

कुम्भकारकुक्कुटस्तु कुक्कुम कुहकस्वन ।

कुम्भोति शब्दं करोति कुम्भकार, स कुक्कुट इव कुम्भकारकुक्कुट ॥ १ ॥
कोकते कुक्कुम " कुके कोऽस्तथ " ॥ (उणा-३३४) ॥ इत्युम, कुक्कुट्त्वेन
भातीति वा ॥ २ ॥ 'कुहक' इति स्वनोऽस्य कुहकस्वन ॥ ३ ॥

पक्षिणा येन गृह्यन्ते पक्षिणोऽन्ये स दीपक ॥ ४०८ ॥

वीप्यते कापादीपक इयेन सिद्धानकादि ॥ १ ॥ ४०८ ॥

छेका गृह्याश्च ते गेहासक्ता ये मृगपक्षिणः ।

छपन्ति धारमनो भवमिति छेका " निष्कृत्यक-" ॥ (उणा-२६) ॥ इति
के निपात्यते ॥१॥ गृह्यन्ते गृह्या " पदासैरि-" ॥५॥१॥४४॥ इति क्यप् ॥ २ ॥

॥ उपसा सधरा पञ्चेन्द्रियाः ॥

जसधरानाह—

मत्स्यो मीन पृथुरोमा क्षपो वैसारिणोऽण्डज ॥ ४०९ ॥

सङ्घचारी स्थिरजिह्व आत्माशी स्वकुलक्षय ।

विसार शकली शल्की शबरोऽनिमिपस्तिमि ॥ ४१० ॥

माघति जलेन मत्स्यः " मदे स्य " ॥ (उणा-३८३) ॥ मत्सोऽपि ॥ १ ॥
मीनाति मन्तु मीन " जीणुशीदी-" ॥ (उणा-२६१) ॥ इति क्विप् नः ॥२॥
पृथु रोम रोमपक्षोऽज ॥ ३ ॥ क्षपति हिमस्ति क्षपः ॥ ४ ॥ विसरति विसारि,
प्रहादित्वाद् णिन्, विसार्यैव वैसारिण्य " विद्यारिणो मत्स्ये " ॥ ७ । ३ । ५९ ॥
इति स्वार्येऽण् ॥ ५ ॥ अण्वात् जातोऽण्डजः ॥ ६ ॥ ४०९ ॥ संघेन शरति सघ
चारी ॥ ७ ॥ स्थिरा जिह्वाऽस्य स्थिरजिह्वः, कण्ठकजिह्वत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मैव
आरमा मत्स्यजातिस्वामश्नाति आरमाशी ॥ ९ ॥ स्वकुलस्य क्षयोऽस्मात् स्वकुल-
क्षय ॥ १० ॥ विसरति विसार सत्तै स्थिरव्याधिबलमत्स्ये " ॥ ५ । ३ । १७ ॥
इति षच् ॥ ११ ॥ शकलानि शल्कानि च पृष्ठस्य शकली, शल्की ॥१२ ॥ १३ ॥
शब्द इणाति शबर ॥ १४ ॥ न निमिपति क्षोभने अनिमिप " १५ ॥ ताम्यति स्यसे
तिमि क्कमितमिस्त्वमे - " ॥ (उणा-६१३) ॥ इति हरित्वं च, तिम्यतीति वा
' ताम्युपागस्य " ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्विप् ॥ १६ ॥ ४१० ॥

शेषधात्र—

मस्ये मु जसोपापक. ॥

मूढो जसाद्यय शेष ॥

सहस्रदृष्टे वादात्

सहस्रे बह्व्यो दृष्ट्वा अस्य सहस्रदृष्टस्तत्र ॥ १ ॥ बहवति वादात् "वात्वात्—" ॥
(उपा-४८०) ॥ इत्याल निपास्यते ॥ २ ॥

शेषधात्र—

सहस्रदृष्ट्वात्तत्र ॥ जालवातो वादात् ॥

पाठीने चित्रवर्तिक ।

पठ्यते मस्यस्तत्र पाठीनः "पठेर्षित्" ॥ (उपा-२८७) ॥ इतीनस्तत्र ॥ १ ॥

चित्रा बधपोऽस्य । अत्रवर्तिक ॥ २ ॥

शेषधात्र—

अथ पाठीने मृदुपाठक ॥

शकुले स्यात् कलक

शक्येति शकुल "इदिहृति" ॥ (उपा-४८५) ॥ शकुल, तत्र ॥ १ ॥
शक्यति कलक, कलं कायति वा ॥ २ ॥

अथ गडक शकुलार्थक ॥ ४११ ॥

गडति पुच्छाशोढनात् शिष्यति गडक ॥ १ ॥ शकुलस्यार्थक शकुलार्थक
॥ २ ॥ ४११ ॥

उष्णी शिशुके

उत्तम्यतीशेबंधीठ उष्णी, शृपोदरादिस्तात् ॥ १ ॥ शिशुमारप्रतिहृति शि
शुक तत्र ॥ २ ॥

मोष्ठी शफर श्वेतकोलके ।

मोषति दहति पित्तकारिस्तात् मोष्ठी "बनिकभि" ॥ (उपा-१९२) ॥
इति ठा ॥ १ ॥ शष्यते शफर पुष्पीति "शषे फ् ष" ॥ (उपा-४०१) ॥
इत्यर.. शफरान् राति शीघ्रगतिस्तादिति वा ॥ २ ॥ श्वेत काल उत्सहीऽस्य श्वेत
कोलकस्तत्र ॥ ३ ॥

नलर्मान्धिलिचिम

मरुचारी मीमो मरुमीन ह्यपिरसुलात्तधारिस्तात्, मरुमो वा ॥ १ ॥ शीयते
शीयत लिचिचिम, शृपादरादिस्तात् । लिचिमीमभिवोधकत्वं इति तु शेषा ॥ २ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ ४१२ ॥

मत्स्यानां राजा मत्स्यराजः ॥ १ ॥ रोहति रोहित, रफताद्वा ॥ २ ॥ ४१२ ॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्ग

मभवति मद्गुर "श्वशुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गुर
राति वा ॥ १ ॥ श्वश्रेण राजते राजशृङ्ग ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

धीर्भत शृङ्गा ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधान जलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राण्ड अण्डाभिः घृताश्च मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्यास्तेषां भातं सद्घात क्षुद्राण्ड
मत्स्यजातम् । क्षुद्राण्डा मत्स्यसंघात इत्यक । पोता आधीयन्तेऽत्र पोताभामम् ॥ १ ॥
जलऽपति जलाणुकं 'कम्पणे' ॥ (उणा-५६) ॥ इति गिदुक ॥ २ ॥ ४१३ ॥

महामत्स्यास्तु चीरिच्छि तिमिङ्गिलगिलादय ।

महामत्स्ये ते मत्स्याश्च महामत्स्या ॥ १ ॥ चिरं स्त्रीयते चीरिच्छि, प्रयोदरादि
त्वात् ॥ २ ॥ तिमि गिलति "अगिञ्चद् गिलगिलगिलमा" ॥ ३ ॥ १ ॥ ११५ ॥ इते
मोऽस्ते तिमिगिलस्य गिलति तिमिगिलगिल, आदिशब्दाद् मन्धावर्त्तादय ॥ ३ ॥

अथ यादांसि नक्राया हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

याम्ति यादांसि 'येचिन्धां यादेयौ च' ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यस् नक्राया
वक्ष्यमाणा हिंसा जलजरा ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्रः कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालजिह्व शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकरः ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्रः "मम क्रमिगमि" ॥ (उणा-४) ॥ इति बिद, मखादि-
त्वादेकस्य नमो लोपोऽपरस्यादभावः ॥ १ ॥ स्कुम्भाति कुम्भीर "जम्भीर" ॥
(उणा-४२२) ॥ इतीरे निपात्यते, कुम्भिन ईरयति वा ॥ २ ॥ आकमनयहेतु
रास्यमस्य आलास्य ॥ ३ ॥ कुम्भाकारताऽस्तस्य कुम्भी ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य
महामुख ॥ ५ ॥ तालमि जिह्वाऽस्य तालजिह्वा ॥ ६ ॥ शङ्खस्वेव मुखमस्य
शङ्खमुखः । शङ्कुमुखोऽपि ॥ ७ ॥ गोरिव मुखमस्य गंमुखः ॥ ८ ॥ जलवारी
सूकरो जलसूकर ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमारस्त्वन्वुकूर्म उष्णवीर्यो महावसः ।

शिशुम् मारयति शिशुमार जलरुपि ॥ १ ॥ अन्वुवः कूर्मोऽन्वुकूर्म ॥ २ ॥

उपनर्वाचमस्य उपनर्वाच ॥ ३ ॥ महती वमाऽस्य महावसः ॥ ४ ॥

उद्रस्तु जलमाज्जारि पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उवति उद्रः “उद्र्याजि” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति द्विदू र ॥ ११ ॥ जलस्य
माज्जारा जलमाज्जार ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुलः ॥ ३ ॥ वसाऽस्य
स्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

प्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽयहारो नाग-तन्तुर्णा ।

गृह्णाति प्राह तत्र ॥ १ ॥ घनाति देह तम्बुः ॥ २ ॥ तन्तुरूपो नाग-
सपस्तन्तुनागः ॥ ३ ॥ अवहरत्यवहार “अवहृसासहा” ॥ ५ । १ । १३ ॥
इति ण ॥ ४ ॥ नागो जलस्य ॥ ५ ॥ तन्तुवत् तृणति कुटलीभवति तन्तुण,
पृषादरादित्वात् ॥ ६ ॥ परणपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अन्येऽपि यादोभेदाः स्युर्बहवो मकरादयः ॥ ४१७ ॥

महत् मकर “मटर-” ॥ (उणा-४०३) ॥ इत्यरे निपासत मा कुर्यात्
क्रिषिदिति त्रस्यन्त्यस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिप्रहणात् शङ्कुफणिप्रमृतय ॥ ४१७ ॥
कुलीरः कर्कटः पिङ्गचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः ।

द्विधागति योढशाहिः कुरचिह्नो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

श्लोसति कुर्वरः पुक्लीबलिहः “यसिबशि-” ॥ (उणा-४१९) ॥ इति
विदीर कुम्भिनमीरयति वा जनकमक्षयत्वात्, यत् श्लोसि- “कटकसघर्माणो हि
राजपुत्रा जनकमक्ष्या” इति ॥ १ ॥ “कर्कि- छात्र” कर्कत कर्कट “दिस्यवि-”
(उणा-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिह वसुपी अस्य पिहचक्षुः ॥ ३ ॥ पार्श्वोदरं
प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽप्रत पश्चात् गतिरस्य द्विधागति ॥ ५ ॥
योढस लंहयाऽस्य पाशशाहि ॥ ६ ॥ कुरन् पिङ्गति कुरचिह्न ॥ ७ ॥ अस्य
बहिश्चरति तरोमुपनभिङ्गत्वात् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छप कमठ कूर्मः क्रोढपादश्चतुर्गतिः ।

पश्चाद्गुप्त-दौलेयौ जीवथः

कच्छोऽनुपप्राय कूर्मपादो वा, कच्छं पाति कच्छप, कच्छेन पिबतीति वा
कच्छ कुरिषतं शपतीति वा ॥ १ ॥ काम्यते यत्कार्यं कमठः “मज्जुषु-” ॥ (उणा-
१६७) ॥ इत्यठ के मठति निवसतीति वा ॥ २ ॥ किरति कुरति वा कूर्म-
रुक्मप्रोष्प-” ॥ (उणा-३४६) ॥ इति मे निपासते ॥ ३ ॥ श्लेडे पाश
अस्य क्रोढपाद ॥ ४ ॥ चतुषा अप्रत पश्चात् पार्श्वोद्य गतिरस्य चतुर्गतिः ॥ ५ ॥

मत्स्यराजस्तु रोहित ॥ ४१२ ॥

मत्स्यानां राजा मत्स्यराज ॥ १ ॥ रोहित रोहितः, रक्तखाद्या ॥ २ ॥ ४१२ ॥

मद्गुरस्तु राजशृङ्गः

मद्यति मद्गुर "मद्युर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपात्यते, मद्गूरु
पति वा ॥ १ ॥ शृङ्गेण राजते राजशृङ्ग ॥ २ ॥

शृङ्गी तु मद्गुरप्रिया ।

शीर्यते शृङ्गी ॥ १ ॥

क्षुद्राण्डमत्स्यजात तु पोताधानं अलाणुकम् ॥ ४१३ ॥

क्षुद्राण्ड अण्डाभिः सृताश्च मत्स्या क्षुद्राण्डमत्स्याच्छेषां भातं सङ्घात क्षुद्राण्ड
मत्स्यजातम् । 'क्षुद्राण्डा मत्स्यसंघात' इत्यकः । पाता आधीयन्तेऽत्र पोताधानम् ॥ १ ॥
अलडमति अलाणुकं "कम्पणे -" ॥ (उणा-५६) ॥ इति षिडुक ॥ २ ॥ ४१३ ॥

महामत्स्यास्तु चीरिच्छि तिमिङ्गिलगिलादय ।

महान्तश्च ते मत्स्याश्च महामत्स्या ॥ १ ॥ चिरं लीयते चीरिच्छि, पृषोदरादि
त्वात् ॥ २ ॥ तिमि गिलति "अगिळाद् गिलगिलगिळ्या" ॥ ३ ॥ २ ॥ १ १ ५ ॥ इति
भोऽन्ते तिमिगिलत्त गिलति तिमिगिलगिलः, आदिच्छब्दाद् नन्द्याकर्तादय ॥ ३ ॥

अथ यादासि नकाथा हिंसका जलजन्तवः ॥ ४१४ ॥

यान्ति यादासि 'वेन्धिम्भां यादेषौ च' ॥ (उणा-९६८) ॥ इत्यसु नकाथा
वक्ष्यमाणा हिंसा जलजन्तवः ॥ १ ॥ ४१४ ॥

नक्र कुम्भीर आलास्य कुम्भी महामुखोऽपि च ।

तालभिह्व शङ्खमुखो गोमुखो जलसूकरः ॥ ४१५ ॥

न क्रामति नक्रः "नमः क्रमिगमि" ॥ (उणा-४) ॥ इति षिड, नखादि-
त्वादेकस्म नमो ङोपोऽपरस्यादभाव ॥ १ ॥ स्कुम्नाति कुम्भीर "अम्भीर" ॥
(उणा-४१२) ॥ इतीरे निपात्यते, कुम्भिन ईरयति वा ॥ २ ॥ आलममर्षेहेतु
रास्यमस्य आलास्य ॥ ३ ॥ कुम्भाकारताऽस्त्वस्य कुम्भी ॥ ४ ॥ महद् मुखमस्य
महामुख ॥ ५ ॥ तालनि जिह्वाऽस्य तालजिह्वा ॥ ६ ॥ शङ्खस्त्वेष मुखमस्य
शङ्खमुखः । शङ्खमुखोऽपि ॥ ७ ॥ गोरिव मुखमस्य गोमुखः ॥ ८ ॥ जलचारी
सूकरो जलसूकर ॥ ९ ॥ ४१५ ॥

शिशुमारस्त्वम्बुकूर्म उष्णवीर्यो महावसः ।

शिश्नु मारयति शिशुमार जलरूपि ॥ १ ॥ अम्बुम कूर्मोऽम्बुकूर्म ॥ २ ॥

उप्ययिमस्य उप्ययिष ॥ ३ ॥ महती वसाऽस्य महावस ॥ ४ ॥

उद्रस्तु जलमाज्ज्वरि पानीयनकुलो वसी ॥ ४१६ ॥

उमाति उद्राः 'कुर्यात्' ॥ (उना-३८८) ॥ इति किरू ॥ १ ॥ अलस्य
माज्ज्वरा अलमाज्ज्वर ॥ २ ॥ पानीयस्य नकुल पानीयनकुल ॥ ३ ॥ वसाऽस्य
स्य वसी ॥ ४ ॥ ४१६ ॥

प्राहे तन्तुस्तन्तुनागोऽयहारो नाग-तन्तुर्णा ।

युद्गाति प्राह तत्र ॥ १ ॥ तनोति देह तन्तुः ॥ २ ॥ तन्तुरूपो नाग
सपस्तन्तुनाग ॥ ३ ॥ अबरस्यवहार "अबहसासहा" ॥ ५ । १ । ६३ ॥
इति ण ॥ ४ ॥ मागो अलसप ॥ ५ ॥ तन्तुवत् तुणति क्राटस्मीमति सन्तुप,
पूपादरादित्वात् ॥ ६ ॥ अरमपाशोऽपि ॥

उपसहारमाह—

अन्येऽपि यादोभेदाः स्युर्बहवो मकरवयः ॥ ४१७ ॥

महत् मकर 'अट-'" ॥ (उना-४०३) ॥ इत्यरे निपात्यते, मा कुर्यात्
किञ्चिदिति प्रत्यङ्गस्मादिति वा ॥ १ ॥ आदिप्रहणत् अहृकुफणिप्रवृत्तय ॥ ४१७ ॥

कुलीर कर्कट पिङ्गचक्षुः पार्श्वोदरप्रियः ।

द्विधागति पोडशाहिः कुरचिष्ठो बहिश्चर ॥ ४१८ ॥

कोलति कुलीर पुंनडीबलिङ्ग "पक्षिबलि-" ॥ (उना-८१९) ॥ इति
किरीर कुञ्चिनमीरयति वा अनकमस्परत्वात्, यत् क्रीडित्य-'कृत्कसधर्माणो हि
राजपुत्रा अनकमस्या' इति ॥ १ ॥ 'कर्कि' सात्र 'ककति कर्कट "दिम्यवि-"
(उना-१४०) ॥ इत्यट ॥ २ ॥ पिङ्गचक्षुपी अल्ल पिङ्गचक्षुः ॥ ३ ॥ पार्श्वोदरं
प्रियमस्य पार्श्वोदरप्रिय ॥ ४ ॥ द्विधाऽप्रतः पश्चात् गतिरस्य द्विधागतिः ॥ ५ ॥
पोडश शंङ्गोऽस्य पाडशाहि ॥ ६ ॥ कुरन् चिष्मति कुरचिष्ठा ॥ ७ ॥ अलाव
बहिश्चरति षीतुमनाभिज्ञत्वाद् बहिश्चर ॥ ८ ॥ ४१८ ॥

कच्छपः कर्मठः कूर्मः क्रोडपादश्चतुर्गतिः ।

पञ्चाङ्गुल-दौलेयौ जीवथ

कच्छोऽङ्गुलप्राय कूर्मपादो वा, कच्छं पाति कच्छपः कच्छेन पिबतीति वा
कच्छं कुच्छित्वा अपतीति वा ॥ १ ॥ काम्यते बहार्थं कर्मठः "सूजुषु-" ॥ (उना-
१६७) ॥ इत्यठ के मठति विवततीति वा ॥ २ ॥ किरति कुरति वा कूर्मः
"कर्ममौष्म-" ॥ (उना-३४६) ॥ इति मे निपात्यते ॥ ३ ॥ क्रोडे पादा
अस्य क्रोडपाद ॥ ४ ॥ अङ्गुली अप्रतः पश्चात् पार्श्वयोश्च गतिरस्य चतुर्गतिः ॥ ५ ॥

पद्यादेन गुप्त पश्चाद्गुप्त ॥ ६ ॥ दुल्या अपस्य दौलेय ॥ ७ ॥ जीवति जीवण
“ नृधीशपि-” ॥ (उणा-२३०) ॥ इक्षय । उद्धारो देश्याम्, चस्कृतेऽपि ॥ ८ ॥

कच्छर्पा दुर्ली ॥ ४१९ ॥

‘ बुलण् वरक्षपे ’ दोलति जल दुल ॥ “ नाम्बुपान्त्व-” ॥ (उणा-६०९) ॥
इति क्रिदि, कर्षा दुर्ली ॥ १ ॥ ४१९ ॥

मण्डूके हरि शालूर-प्लव मेक प्लवङ्गमा ।

वर्षाम् प्लवगः शालूराभिह्व-न्यङ्ग-दुर्दुराः ॥ ४२० ॥

मण्डयति मण्डूक “ मूर्धम्यञ्जि- ” ॥ (उणा-५८) ॥ इत्युक्तस्तत्र ॥ १ ॥
हिमते सपेण हरि ॥ २ ॥ शलति शालूर ‘ महिष्पि-’ (उणा-४०८) ॥ इति
गिब्र ॥ ३ ॥ प्लवते प्लवः ॥ ४ ॥ विमेति मेक “ भीण्शलि-” ॥ (उणा-२१) ॥
इति कः ॥ ५ ॥ प्लवेन गच्छति प्लवङ्गमं, प्लवग ॥ ६ ॥ ७ ॥ वर्षासु भवति वर्षाम्
पुंलिङ्ग ॥ ८ ॥ श्लयाति शालू ‘ ऋतुशू-’ ॥ (उणा-७२७) ॥ इति गिदुक्तस्य
च रस्य ॥ ९ ॥ नास्ति विह्वाऽस्य आशिह्व, ईवदधेऽत्र नम् ॥ १० ॥ विश्व-
मङ्गमस्य प्लव ॥ ११ ॥ दीर्घेते ददुर “ शशुर-” ॥ (उणा-४०६) ॥ इत्युदे
निपास्यते, दुर्दुसन्व रातीति वा ॥ १२ ॥ ४२० ॥

स्यले नरादयो ये तु ते जले जलपूर्वकाः ।

यैर्नन्तो नर-करि-नुरणादय स्यलचरा जीवास्तावन्तो जलचन्दपूर्वा जलचरा
अपि स्यु, यथा जलनर, जलहस्ती, जलतुरङ्ग इत्यादि ॥ १ ॥

अथ सप्तबीषानामुत्पत्तिविषयविभाषमाह-

अण्डजा पक्षिसर्पाद्या

आदिप्रहणाद् गोषा-कृच्छाद्यादय ॥ १ ॥

पोतजाः कुञ्जरादयः ॥ ४२१ ॥

पोतो जरायुरहितो गभ, पोतरूपा धावन्ते पोतजा ॥ १ ॥ आदिप्रहणात्
श्रावित् श्राघारिकादय ॥ ४२१ ॥

रसजा मद्यकीटाद्या

रसाज्जायन्ते रसजा, आदिशब्दाद् घृतकीटाद्या ॥ १ ॥

नृगवाद्या जरायुजा ।

जरायुर्गर्भघ्न्या तस्मात्वाता जरायुजा, आदिप्रहणात् महिष-सूकरादय ॥ १ ॥

यूफाद्याः स्येदजा

स्वेदाद् धर्माभ्यामन्ते स्वेदजाः, आदिमहणाम्माकुण-महाकादय ॥ १ ॥

मत्स्यादयः समूर्छनीद्भवाः ॥ ४२२ ॥

आदिमहणात् सपादय ॥ १ ॥ ४२२ ॥

सन्नजनास्तूद्भिदः

बहुबचनादग्न्यऽपि शलमादय' ॥ १ ॥

अथोपपादुका देव-नारकाः ।

उपपद्यन्ते स्वयमित्थबंधीला उपपादुका ॥ १ ॥

उपपहारमाह—

त्रसयोऽनय इत्यर्थौ

त्रसनां जीवानां योनय उत्पत्तिस्थलानीति ॥ १ ॥

उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ४२३ ॥

उद्भिदति मुद्भुद्भिद् ॥ १ ॥ उद्भवनमुद्भित् तयो जायते उद्भिजम् ॥ २ ॥

उद्भिदति उद्भिदम् ॥ ३ ॥ ४२३ ॥

इत्याचार्यधीहेमचन्द्रविरचितानां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिभाममाख्यटीक्षया

विषयकृतव्यवृत्तेः ॥ ४ ॥

॥ अर्हम् ॥

अथ नारककाण्ड ।

अथ पञ्चमं नारककाण्डमारम्भते—

स्युर्नारकास्तु परेत-भेत-यास्या ऽतिषादिका ।

नारके महा नारक, यौगिकत्वाद् नारकि-नैरयिक-नारकीभावय ॥ १ ॥

कर्मणां परावृत्ता इता परता ॥ २ ॥ प्रकयेव इता प्रता ॥ ३ ॥ नास्मन्ते पावा

यास्या ॥ ४ ॥ अतिषादन्ते अतिषादिका 'कुशिकइविक' ॥ (उपा-४५) ॥

इति साम्ना ॥ ५ ॥

आनुर्विष्टि-

आज्जवति आज्ज 'दिसुरह' ॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति क्रिपि निपासते ॥ १ ॥

वेवेष्टि विष्टिः नारके इत्यत्र शेष 'इमुषि' ॥ (उपा ६५१) ॥ इति क्रिपिः । श्रीकौ

श्रवेतो ॥ २ ॥

मातना कारणा तीघ्रवेदना ॥ १ ॥

यातन मातना ॥ १ ॥ 'कृ गृ हिंसायाम्' इति हन्त्वर्थात् तुरादे स्वाभे गिजन
कारण कारणा ॥ २ ॥ तीघ्रा ख सा वेदना तीघ्रवेदना ॥ ३ ॥

नरकस्तु नारक स्यान्निरयो दुर्गातिश्च स ।

मृणाति शिक्षयति भापिनो नरकः "दृक्कृन्" ॥ (उणा-) ॥ इत्यक, नरा काय
न्मास्मिन् वा, नरान् कृन्तति कृणोति वेति वा ॥ १ ॥ नरकस्य बाहुलकाद् दीघतं
नारका, नारं कायस्यत्र वा ॥ २ ॥ मिष्कन्तोऽयादनुकूलैवाभरय ॥ ३
निन्दिता गतिदुर्गतिः पुत्रीलिङ्ग ॥ ४ ॥

घनोद्दधि घनवात-तनुवात नम स्थिताः ॥ २ ॥

रत्न शर्करा बालुका पङ्क धूम तम प्रभा ।

महातम-प्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमय ॥ ३ ॥

क्रमान् पृथुतरा सप्त

घनो निबिद्धो न तु प्रव उदभिषनोदधि ॥ १ ॥ घनब्यासौ वातश्च घनवातो
निबिद्धवात ॥ २ ॥ तनुब्यासौ वातश्च तनुवात ॥ ३ ॥ नम व्याकाश, तेषु प्रत्येक
स्थिता प्रतिष्ठिता ॥ ४ ॥ २ ॥ रत्नादिभ्य परा प्रभा रत्नप्रभा ॥ १ ॥ शर्करा-
प्रभा ॥ २ ॥ बालुकाप्रभा ॥ ३ ॥ पङ्कप्रभा ॥ ४ ॥ धूमप्रभा ॥ ५ ॥ तमप्रभा
चेति षट् ॥ ६ ॥ सप्तमी महातम प्रभा चेति, रत्नादिभि प्रभान्तीत्यन्वर्था ॥ ७ ॥
क्रमेण पृथुतराऽधाऽधो नरकभूमयो भवन्तीति ॥ ३ ॥

शेषेषात्र—

अथ रत्नप्रभा घमा वंशा तु शर्कराप्रभा ।

स्याद्बालुकाप्रभा वीला भवेत् पङ्कप्रभाऽबला ॥ १ ॥

धूमप्रभा पुना रिद्ध माषभ्या तु तम प्रभा ।

महातम-प्रभा माषभ्येव नरकभूमयः ॥ २ ॥

अथ त्रिंशत् पञ्चविंशतिः ।

पञ्चदश दश त्रीणि लक्षाप्सून च पञ्चभि ॥ ४ ॥

लक्ष पञ्च ख नरकावासा सीमन्तकादयः ।

पलासु स्यु क्रमेण

एतासु रत्नप्रभायासु सप्तसु नरकभूमियु सीमन्तको रत्नप्रभापृथेयीभ्यमप्रतरम

प्रमायो त्रिंशत्शानि, रोषासु क्रमेण पथविधाति, पथदण्ड, दण्ड, त्रीणि च तत्राणि
पथोनैकसप्तमिष्या पठ्या ॥ ४ ॥ तसम्यां तु पथैव नरकावासा भवन्तीति ।
आदिमहणात् रौद्र-हाहारव पातनादसा पृथ्यन्ते ॥

अथ पाताळ बहवामुखम् ॥ ५ ॥

बलिवेश्माधोभुवन नागलोको रसातलम् ।

पतन्त्यास्मिन् पाताळं “ पतिकृद्भ्यो गित् ” ॥ (उणा-४७९) ॥ इत्यास-
पातमच्छतीति वा ॥ १ ॥ बहवामुखमिष मुखमस्य बहवामुखम् ॥ २ ॥ ५ ॥ बले-
बैरोचमासुरस्य बेश्म बलिवेश्म ॥ ३ ॥ अथस्ताद् द्यावापृथिव्योभुवनमधोभुवनम्
॥ ४ ॥ मागानां लोको भुवनं नागलोक ॥ ५ ॥ रसावास्तकमधो रसातलम्, रसा
भूस्तल पृथमस्य वा ॥ ६ ॥ एकदेशेन तल रसा चापि ॥

रन्ध्रं विळं निर्ब्ययनं कुहरं श्रुपिरं श्रुपि ॥ ६ ॥

छिद्रं रोपं विवरं च निम्नं रोकं वपान्तरम् ।

रम्पति रन्ध्रं “ शुरशुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपास्यते ॥ १ ॥
बिलति मिनति बिलम् ॥ २ ॥ निर्ब्ययन्तज्जेन निर्ब्ययनम् ॥ ३ ॥ कुह्यते कुहरम्
‘ मृपुन्दि-’ ॥ (उणा-३९९) इति क्तिर, कुस्सिर्त्तं हरतीति वा, कु हरति,
शून्यत्वाविति वा ॥ ४ ॥ श्रुप्यस्यास्मिन् श्रुपिरं “ श्रुपीपि-” ॥ (उणा-४१६) ॥ इति
क्तिरः श्रुपिरस्यास्तीति वा, मप्यादित्वाद् रः, श्रुपिर्षममात्रेऽपि मशुबत् ॥ ५ ॥
श्रुप्यस्यास्मां श्रुपि “ नाम्युपान्त्य-” ॥ (उणा-६०९) इति क्तिरः श्रीसिद्धोऽयम्,
बैजयन्ती तु-‘ श्वन्न नक्ली श्रुपिवपा’ इति पुंस्यप्याह । ‘ श्रुच्छ स्यति श्रुपि बन्त्यादि’
इत्येके ॥ ६ ॥ छिद्यते छिद्रं “ ऋज्यञि-” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति क्ति रः
॥ ७ ॥ रम्पति विमाहयति रोपम् ॥ ८ ॥ विविबत् विवरम् ॥ ९ ॥ निमिमीतेऽत्र
निम्नं “ श्रुपुनिम्या माहो बित् ” ॥ (उणा-३६६) ॥ इति न ॥ १० ॥ राकते
प्रकाशतज्जेन रोकम् ॥ ११ ॥ उप्यसऽस्यां वपा मिवादित्वात् घातु ॥ १२ ॥
अनिस्समान्तरम् ॥ १३ ॥

गर्तं श्वन्ना ज्वय ज्वाघ द्रास्तु विवरे भुव ॥ ७ ॥

गिरति गर्तं पुंश्रीसिद्धं “ हम्ममि-” ॥ (उणा-२००) ॥ इति त ॥ १ ॥
श्वयति श्वन्नं “ शुरशुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपास्यत, श्वभिन्नान्तमिति
वा ॥ २ ॥ अथस्यस्याद्बट “ द्विभ्यञि-” ॥ (उणा-१४२) ॥ इत्यटः, न बट

तीति वा अवाक् अटमि अस्मिन् बाहुलकात् "पुनात्र" ॥ ५ । ३ । १३० ॥
इति घ पृषादरादित्वात् साधु ॥ ३ ॥ न गाघाऽगाघ ॥ ४ ॥ दीयते दरः
श्रिलेङ् ॥ ५ ॥ १ ॥

इत्याचामघाहेमभम्भिरचितायां स्वोपज्ञामिधानचिन्तामणिनाममाहाटीकार्या
नारदकाण्ड पद्यम् ॥ ५ ॥

—१३३—

॥ अहम् ॥

अथ षष्ठः काण्डः ।

उक्ता देवाधिदेवादयो मुक्ताः, संसारिण्यतुर्गतयो देवा मर्त्यास्त्रियथा नारका-
द्य क्रमादसाधारणाश्चहिता पद्यभि काण्ड । इदानीं तत्साधारणनामाभिधावि
षष्ठ सामान्यकाण्डमारभ्यते—

स्याल्लोको विष्टप विश्व सुवन जगती जगत् ।

लोकतेऽल्लोकस्तन्तद्दानो भाषामावानस्मिन्निति लोकः ॥ १ ॥ विश्वान्यस्मिन्
जीवाजीवा विष्टपे पुञ्जीवलिङ्गः "विष्टपोलप" ॥ (उणा-३०७) ॥ इष्टप मिपा-
स्यते ॥ २ ॥ 'निष्टयी' ॥ (उणा-१११) ॥ इति कित्ते विश्वम् ॥ ३ ॥ भवस्य
स्मिन् सर्वे भुवन पुञ्जीवलिङ्ग 'सुधुम्-' ॥ (उणा-२७४) ॥ इति कित्तेनः ॥ ४ ॥
गच्छन्त्यस्या जगती "गमेर्दिद् द्वे च" ॥ (उणा-८८५) ॥ इति कित्ते "अघात्
दित्" ॥ २ । ४ । २ ॥ इति लौ ॥ १ ॥ गच्छतीत्येवशांलि जगत् लीवलिङ्गः "विष्टुद्" ॥
॥ ५ । २ । ८३ ॥ इति किये निपास्यते ॥ ६ ॥

जीवाजीवाधारक्षेत्र लोकोऽल्लोकस्ततोऽन्यथा ॥ १ ॥

जीवा प्राणवन्त एकेन्द्रियादयः तेभ्योऽन्येऽजीवा धमास्तिकायादयः तेवा
माधारभूत क्षेत्र लोक इत्यनुवादः ॥ १ ॥ तस्मादन्वोऽल्लोक आकाशस्वरूप ॥ १ ॥ १ ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषश्चेतनः

क्षेत्र देहमात्र जानाति चेतयते चरीरप्रमाणत्वात् क्षेत्रज्ञ ॥ १ ॥ अतति चसर-
न्मात्रा पुंलिङ्ग 'सात्मप्रारमन्-' ॥ (उणा-११६) ॥ इति मणि निपास्यते ॥ २ ॥
पुरि चरीरे शेते पुरुष, पृषोदादित्वात् ॥ ३ ॥ चेतयते चेतनम् ॥ ४ ॥ जीकोऽपि ॥

स पुनर्मयी ।

जीव स्यादनुमान् सत्त्वं देहभृत्-जन्यु-जन्तव ॥ २ ॥

घ आतना मनोऽस्त्यस्य मयी सवारी ॥ ३ ॥ जीवति प्राप्यान् धारयति जीव

॥ २ ॥ अस्य प्राणा सग्लस्य भगुमान् । प्राणीस्यपि ॥ ३ ॥ सीदति सत्त्वं पुष्टी
 पक्षिण ॥ ४ ॥ देहं विभर्ति देहयत्, योगिकरवाद् देहमाक्, शरीरीत्यादय ॥ ५ ॥
 आयते अन्तु "यजिनुग्धि-" ॥ (उणा-८०१) ॥ इति यु ॥ ६ ॥ "हृषिकामे" ॥
 (उणा-७७३) ॥ इति तुनि अन्तु पुंस्त्रीबलिङ् ॥ ७ ॥ दोषाः पुष्टि ॥ २ ॥

उत्पत्तिर्मेन्म-मनुषी जनन अनिरुद्धवः ।

उत्पदनमुत्पत्तिः ॥ १ ॥ जमने जन्म "मन्" ॥ (उणा-१११) ॥ इति
 मन् । अकारान्तोऽपि ॥ २ ॥ "रपत्ति" ॥ (उणा-११७) ॥ इत्युष्टि जमुः
 स्त्रीबलिङ्गात् ॥ ३ ॥ अन्वये जमनम् ॥ ४ ॥ "पक्षिपठि" ॥ (उणा-१०७) ॥ इति
 इप्रस्ये जमिः स्त्रीबलिङ्गाः ॥ ५ ॥ उद्भवनमुद्भव ॥ ६ ॥

जीवेऽसुजीवितप्राणा

जीवस्येन जीव त्रिबिद् तत्र ॥ १ ॥ अस्यस्तेऽप्यव पुंसि बहुवचनान्त
 "मृमृत्" ॥ (उणा-७१६) ॥ इत्युः ॥ २ ॥ जीम्वतेऽनेनेति जीवितम्, जीवात्तुपि
 ॥ ३ ॥ प्राणिस्येमि प्राणाः पुंसि बहुवचनान्त ॥ ४ ॥

जीवात्तुर्जीविनौपचम् ॥ ५ ॥

जीवस्येन जीवात् पुंस्त्रीबलिङ्गा "जीवेरात्" ॥ (उणा-७८२) ॥ १ ॥
 जीवनाय जीव जीवरक्षोपाय ॥ २ ॥ ३ ॥

श्वासस्तु श्वसितम्

श्वसत श्वास ॥ १ ॥ "हृषी" ॥ ५।३।१२३ ॥ इति भावे कौ श्वसितम् ॥ २ ॥
 सोऽन्तर्मुख उच्छ्वास आहर ।

आनः

स श्वासेऽन्तमुखो मध्यवृत्तिः उच्छ्वसित्त्वेन उच्छ्वास ॥ १ ॥ आहरस्येन
 आहर ॥ २ ॥ अनिस्येन आनः ॥ ३ ॥

षहिर्मुखस्तु स्यान्ति श्वासः पान एतनः ॥ ४ ॥

स श्वासे षहिमुखो षहिर्वात्तिः नि श्वसित्त्वेन नि श्वास ॥ १ ॥ पीयतेऽनेन
 पान ॥ २ ॥ एस्तेतनः "वीपठि" ॥ (उणा-११२) ॥ इति बहुवचमात् तन
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

आयुर्जीवितकालः

एस्मायुः हृषीबलिङ्गा "इमो यित्" ॥ (उणा-११८) ॥ इत्युस् "हृषीपाणि" ॥
 ॥ (उणा-१) ॥ इत्युनि आयुर्कारान्तो वा पुंसिङ्गाः ॥ १ ॥ जीवितस्य अन्ते
 जीवितकालः ॥ २ ॥

अन्त करणं मानस मन ।

हृषेतो हृदयं शित्त स्वान्त गूढपयोखले ॥ ९ ॥

अन्तर्गतं करणं करणानामन्तर्गतं वा अन्त-करणम्, "आत्मा मनश्च तद्विद्वैरन्त-
करणमुच्यते" इति कामन्दकि ; मनो-बुद्धिरईकार इत्यन्तं करणं त्रिषेस्यमे ॥१॥ मन
एव मानस प्रज्ञादिस्वात् ॥२॥ मन्यते जानास्यमान् मम , यदधोभाम् सर्के-"सर्वो
र्थप्रहण मन" इति "अस्" ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस् ॥ ३ ॥ द्वियते विषयैर्हृत्
"बहुस्म्" ॥ (उणा-) ॥ इति बुक् ॥ ४ ॥ शेतयते शेत "अस्" ॥ (उणा-
१५२) ॥ इत्यस् ॥ ५ ॥ द्वियते हृदय "गयइवेय" ॥ (उणा-३७०) ॥
इत्ये निपात्यते ॥ ६ ॥ शेतयति शित्त "ज्ञानच्छास्वार्थे" ॥ ५।२।१२ ॥ इति
क् ॥ ७ ॥ स्वनति स्वान्तं "भ्रुष्यविरिष्ण-" ॥ ४।४।७० ॥ इति के साधु
विषयध्वनाकुल मम स्वात्तमित्यन्ये ॥ ८ ॥ गूहः पन्था अस्य गूढपथम् ॥ ९ ॥
उच्यस्युच्यस्यम्, अनिन्द्रियमपि ॥ १० ॥ ५ ॥

मानसः कर्म सङ्कल्पः स्यात्

सङ्कल्पनं सङ्कल्प मनसो व्यापार , विकल्पोऽपि ॥ १ ॥

अपो शर्म निर्वृति ।

सात सौख्य सुखम्

शृणाति बु क्तं शर्म श्लीषति "मन्" ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन्, शर्म
मपि ॥ १ ॥ निर्वरणं निर्वृति ॥ २ ॥ सन्वते सातं "आ" खामिसनिजन " ॥ ४।
२।१० ॥ इत्यात्वम् ॥ ३ ॥ सुखमेव सौख्य मेयत्वादिस्वाद् व्यण्, सुखस्य भावो वा
॥ ४ ॥ सुखयति सुखम्, सुष्टु शनतीति वा "कश्चित्" ॥ ५।१।१७१ ॥ इति
ङ, शोभनानि खान्यत्रेति वा । श जोषं चाऽप्ययेषु वक्ष्येते ॥ ५ ॥

दु स्तं त्वसुख वेदना व्यथा ॥ ६ ॥

पीडा बाधाऽऽर्तिरामीलं कृच्छ्र कष्ट प्रसूतिजम् ।

आमनस्यं प्रगाढ च

बुःश्वयति दुःखं बुःस्नतीति वा बुष्टामि खान्यत्रेति वा ॥ १ ॥ न सुखमसुखम्
॥ २ ॥ वेदनं वेदना ॥ ३ ॥ व्यथनं व्यथा पित्वाद् ॥ ४ ॥ ६ ॥ पीडनं पीडा
"सापिभूषि-" ॥ ५।३।१०९ ॥ इति बहुवचनाद् ॥ ५ ॥ बाधन बाधा "केटः"
॥ ५।३।१०६ ॥ इत्य थमि बाधोऽपि ॥ ६ ॥ अर्द्धमार्तिः ॥ ७ ॥ आ सम
स्ताद् मिय खालामीरुम् ॥ ८ ॥ कृन्वति कृच्छ्रं "कृते भ्रुकृच्छ्रो च" ॥ (उणा-

१९५) ॥ इति रा ॥ ९ ॥ क्विप्यति कर्षं "कपोऽनित्" ॥ ५।३।३ ॥ इति
 मक्विप्यति क्व 'कप कृष्ण्यहने' ॥ ४।४।६७ ॥ इतीहमाव ॥ १० ॥ प्रसूते
 जातं प्रसूतिजम्, उपभारात् सामान्येऽपि ॥ ११ ॥ भमनसो भाव आमवस्यं वैमन-
 स्पमित्स्पर्धं ॥ १२ ॥ प्रगाहुमारस्यं प्रगाठम् ॥ १३ ॥

स्यादाधिर्मानसी व्यथा ॥ ७ ॥

मनस पीडा आधीयते विगता अनन आधिः पुंस्त्रिहः ॥ १ ॥ ७ ॥

सपत्राकृतिनिष्पत्राकृती त्वत्यन्तपीडने ।

पत्रं धार सद् पत्रमनेन सपत्र क्वयनिष्ठिसधरः, निर्गतं पत्रमस्त्रादिष्पत्र-
 धारीत्यन्तनिष्काम्तधरो मृगादिः सपत्रस्य निष्पत्रस्य च करणं सपत्राकृतिः, निष्पत्रा-
 कृति एताधुपचारदखन्तपीडनामात्रे वर्तेते " सपत्रनिष्पत्रादतिम्यधने " ॥ ७।
 २।८ ॥ इति वाक् ॥ १ ॥ २ ॥

सुज्जाठरामिजा पीडा

सुष्पत्यमया सुत् ॥ १ ॥

व्यापादो व्रीहचिन्तनम् ॥ ८ ॥

विह्वमापादनं व्यापाद ॥ १ ॥ ८ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाथ स्यात्

उपज्ञायते उपज्ञा इदं प्रथमतया ज्ञानं यथा अग्रदस्योपज्ञा चन्द्रोपज्ञसहस्रं
 व्याकरणम् ॥ १ ॥

चर्चा सद्ख्या विचारणा ।

चर्चनं चर्चा "मीपिभूयि" ॥ ५।३।१०९ ॥ इह्यद् चर्चोऽपि ॥ १ ॥
 सद्ख्यानं सद्ख्या " उपसर्पादावः " ॥ ५।३।११० ॥ इह्यद् ॥ २ ॥ विचारणं
 विचारणा "भिबेस्यासः" ॥ ५।३।१११ ॥ इह्यनः ॥ ३ ॥

वासना भावना संस्कारोऽनुमृताद्यविस्तृतिः ॥ ९ ॥

वास्यतेऽजया वासना ॥ १ ॥ भाव्यतेऽजया भावना ॥ २ ॥ संस्क्रियतेऽनेन
 संस्कारः, अनुमृतादेर्बन्धुनोऽविस्मरणम् आदिप्रहणाद् इह्यधुवायेः ॥ ३ ॥ ९ ॥

निर्णयो निश्चयोऽन्तः

निर्णयनं निजयः ॥ १ ॥ निश्चयनं निश्चयः ॥ २ ॥ अमति संवेहाभावमस्तः ॥ ३ ॥

सम्प्रधारणा समर्पनम् ।

सम्प्रधार्यते छत्रे स्वरूपमावाप्यतेऽजया सम्प्रधारणा पुष्ताऽपुष्कपटीहा ॥ १ ॥
 समर्प्यते समर्पनम् ॥ २ ॥

अविद्यार्हमत्यज्ञाने

विच्छेदयेदनमादिद्या अभ्रमानंर्यंनम् विपर्ययेऽत्र नम्, यदाह-अनित्याद्युचिदु'
 खात्मसु नित्यशुनिमुखात्मरुमातिरविद्या ॥१॥ अहमित्यस्य मननमहंमति, अनात्म
 भ्यात्प्रामिमानात् अह विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमत्राऽव्ययम् ॥२॥ विच्छेदज्ञानमज्ञानम् ॥

आन्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रम ॥ १० ॥

अमण आन्ति अतस्मिन्नदिति ज्ञानम् ॥१॥ मिथ्या मननं मिथ्यामति. ॥२॥
 अमणं भ्रमः ॥ ३ ॥ १० ॥

संदेहद्वयापराऽऽरेका विचिकित्सा च सशयः ।

संदेहनं संदेह उभयकोटिपरामर्शि ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परात्र द्वापरं प्रसौ
 षष्ठिहृ पृषोदरादिवादात्मम् ॥ २ ॥ आरेचनमारेक ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचि
 कित्सा "कित् सशयप्रतीकारे" ॥ ३।४।६ ॥ इति कितः स्वार्थे सन् ॥ ४ ॥
 संशयनं सशय समन्ततः शेषे आत्माऽस्मिन्निति वा ॥ ५ ॥

परमागो गुणोत्कर्ष

परस्य भजन परमाग ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षो गुणोत्कर्षः ॥ २ ॥

दोषे त्वादीनिवाधवौ ॥ ११ ॥

दुष्यत्यनेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ समन्तात् दीयन्ते क्षीयन्ते गुणा अस्मिन्मा-
 दीनव "कैरव" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्ये निपासते ॥ २ ॥ आधमन्ति गुणा
 अस्मिन्माधमः, आदीनवाधवी क्लेशे इत्यमर ॥ ३ ॥ ११ ॥

खाद् रूप लक्षण भावभ्यात्ममकृतिरीत्य ।

सहजो रूपतत्त्वं च धर्मः सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शील सतत्त्व सतिद्धिः

स्वच्छादात् परे रूपलक्षणमावा स्वस्य रूपं लक्षणं भावश्च स्वरूपम् ॥ १ ॥
 त्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभावः ॥३॥ अतस्मिन्नेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रकृत्यतेऽनया प्रकृति
 ॥ ५ ॥ रीयते यात्यनया रीतिः ॥ ६ ॥ सह जात सहजः ॥ ७ ॥ रूपस्य वस्तु-
 मलङ्कारो रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिवा धर्मः पुञ्जीवलिङ्ग "अतीरि" ॥
 (उणा-३३८) ॥ इति मः ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सर्गः ॥ १० ॥ एव निष्कर्ष
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ शीत्यते धार्यते क्षीलं पुञ्जीवलिङ्ग ॥ १२ ॥ सह तद्भावेन वर्तते
 सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ सतिद्धपखनवा संसिद्धिः ॥१४॥

अवस्था तु दशा स्थिति ।

अवस्मानमवस्था ॥ १ ॥ दश्यतेऽनया यथा स्वादित्वात् क ॥२॥ तिष्ठन्ननया
स्थिति ॥ ३ ॥

ज्ञेह प्रीतिः प्रेमहार्द्वे

ज्ञेहन ज्ञेह पुञ्जीबन्धिह ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीतिः ॥ २ ॥ प्रियस्य भाव कर्म
वा प्रेम पुञ्जीबन्धिहः पूम्वादित्वादिमनि "प्रिबन्धिर-" ॥ ७। ४।२८ ॥ इति प्रावेश ,
प्रीयतेऽनेनेति वा "मन्" ॥ (उणा-१.११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ हृदयस्य भावो
हार्द्वम् ॥ ४ ॥

वाक्षिप्य स्वनुकूलता ॥ १६ ॥

विप्रतिसारोऽनुशयः पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीज्जेन प्रतिसरणं विप्रतिसारः एकदेशस्य विरुद्धत्वात् विप्रतीसारोऽपि
॥ १ ॥ अनुशयनमनुशय ॥ २ ॥ पश्चात् तपन पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात्
तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधानं समाधि-
तत्र ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्मः पुण्यं वृषः भेयःसुकृते

धरतीति धर्मैः " अतीरि- " ॥ (उणा-३.३८) ॥ इति माः, यदबोधाम -
"दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्मं उच्यते" ॥१॥ पुण्यति पुण्य "अधिगति" ॥ (उणा
-३.६१) ॥ इति क्विप् यः, पूयतेऽनेम वा "शिकमास्याप्या" ॥ (उणा-३.६४) ॥
इति ये निपास्यते ॥२॥ धर्पति कामाम् इव ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्त्यं भेय ॥४॥
सुष्ठु क्त्रियते सुकृतं तत्र ॥ ५ ॥

नियतौ विधिः ।

दैवं भाग्य भागधर्मं दिष्टं च

नियम्यतेऽनया निवृत्तिस्तस्वाम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधिः ॥ २ ॥ देवस्य
आमन इदं पूर्वकर्म दैव पुञ्जीबन्धिह ॥ ३ ॥ मज्यते मत्तयम्, मज्यते मत्तः च
एवेति वा मत्स्योदित्वात् स्वार्थे यः ॥४॥ नाय एव भागधर्मं ' नामरूपमायाद्वय ' ॥
७।२।१५८ ॥ ५ ॥ विरयते स्व दिष्टम् ॥६॥

अयस्तु सच्छुभम् ॥ १९ ॥

तद् दैवं शुभम् एषय ' अन्' ॥ ५।१।४९ ॥ १ ॥ १९ ॥

अविद्याहंमत्पज्ञाने

विच्छेदेदमविद्या अन्नमार्तर्थावद् विपर्ययेऽत्र नम्, यदाह-अमित्याहृषिदु
 क्षारमसु निस्पृष्टमिच्छास्मर्यातिरविद्या ॥१॥ अहमिष्यस्य मननमहमति, अनात्म-
 भ्यात्माभिमानात् अहं विभक्त्यन्तप्रतिरूपकमप्राऽन्यथम् ॥२॥ विच्छेदज्ञानमज्ञानम् ॥

आन्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रम ॥ १० ॥

भ्रमण भ्रान्ति अतस्मिन्नादिति ज्ञानम् ॥१॥ मिथ्या मननं मिथ्यामति, ॥२॥
 भ्रमणं भ्रम ॥ ३ ॥ १० ॥

संदेहद्वयापराऽऽरेका विचिकित्सा च संशयः ।

संदेहनं संदेह उभयकोटिपरामर्शि ज्ञानम् ॥१॥ द्वौ पक्षौ परावत्र द्वापरं पुक्षौ
 बलिहृष्टपोदरादिस्वात्वात्वम् ॥ २ ॥ आरेचनमारेकं ॥ ३ ॥ विचिकित्सनं विचि-
 कित्सा "कित्त संशयप्रतीकारे" ॥ २।४।६ ॥ इति कित्तः स्यार्थे चत् ॥ ४ ॥
 संशयनं संशय समन्तत वेते आत्माऽस्मिन्निति वा ॥ ५ ॥

परमागो गुणोत्कर्षः

परस्य मननं परमाग ॥ १ ॥ गुणानामुत्कर्षो गुणोत्कर्ष ॥ २ ॥

दोषे त्वादीनवाधवौ ॥ ११ ॥

दुष्मन्त्वेन दोषस्तत्र ॥ १ ॥ आ समन्ताद् दीयन्ते हीयन्ते गुणा अस्मिन्ना-
 दीनम् "द्वैरव" ॥ (उणा-५१९) ॥ इत्यवे निपासते ॥ २ ॥ आभवन्ति गुणा
 अस्मिन्नाधवः, आदीनवाधवौ लेशो इत्यमर ॥ ३ ॥ ११ ॥

स्वाद् रूप लक्षणं भावध्यात्मप्रकृतिरीतयः ।

सहजो रूपतत्त्वं च धर्मं सर्गो निसर्गवत् ॥ १२ ॥

शीलं सतत्त्व संसिद्धिः

स्वभाव्यात् परे रूपलक्षणमावा स्वस्व रूपं लक्षणं भावश्च स्वरूपम् ॥ १ ॥
 स्वलक्षणम् ॥ २ ॥ स्वभावः ॥ ३ ॥ अतस्त्वेन आत्मा ॥ ४ ॥ प्रक्रियतेऽनया प्रकृति
 ॥ ५ ॥ रीतये साध्यनया रीतिः ॥ ६ ॥ सह जात सहजः ॥ ७ ॥ रूपस्य बस्तु-
 मस्तद्भावो रूपतत्त्वम् ॥ ८ ॥ धरति स्वैरिवा धम पुंल्लोबलिहृष्ट "कर्त्तारि" ॥
 (उणा-३३८) ॥ इति मा ॥ ९ ॥ सृज्यतेऽनेन सग ॥ १० ॥ एवं निसर्ग
 ॥ ११ ॥ १२ ॥ शीलं सतत्त्व संसिद्धिः ॥ १३ ॥ सह तद्भावेन वरते
 सतत्त्वम् ॥ १३ ॥ संसिद्धयस्यनया संसिद्धि ॥ १४ ॥

अवस्था तु दशा स्थिति ।

अवस्नानमवस्था ॥ १ ॥ दक्ष्यतेऽनया वसा स्थादित्वात् क् ॥ २ ॥ तिष्ठस्ननया
स्थिति ॥ ३ ॥

खेह प्रीतिः प्रेमहाई

खेहन खेहः पुञ्जीबलिङ्ग ॥ १ ॥ प्रीयते प्रीतिः ॥ २ ॥ प्रियस्य भावः कर्म
वा प्रेम पुञ्जीबलिङ्गः पूम्भादित्वादिमनि 'प्रियस्थिर-' ॥ ७। ४। २८ ॥ इति प्रादेश ,
प्रीयतेऽनेवेति वा "मम्" ॥ (उणा-१११) ॥ इति मन् ॥ ३ ॥ इत्यस्य भाषो
हार्म् ॥ ४ ॥

दाक्षिण्य त्वनुकूलता ॥ १६ ॥

विप्राप्तिसारोऽनुश्रयः पश्चात्तापोऽनुतापश्च ।

वैपरीक्ष्येन प्रतिघरणं विप्रतिघारं एकदेशस्य विहृतत्वाद् विप्रतीसारोऽपि
॥ १ ॥ अनुश्रयनमनुश्रय ॥ २ ॥ पश्चात् तपनं पश्चात्ताप ॥ ३ ॥ अनुपश्चात्
तपनमनुताप ॥ ४ ॥

अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः ॥ १४ ॥

अवधीयतेऽवधानम् ॥ १ ॥ एवमपरे अपि ॥ २ ॥ ३ ॥ समाधौ समाधि-
तत्र ॥ ४ ॥ १४ ॥

धर्मः पुण्यं वृषः श्रेयःसुकृते

धरतीति धर्मः " अतीरि- " ॥ (उणा-३३८) ॥ इति मः, बदधौचाम -
"दुर्गतिप्रपतभ्राणिवारणाद्धर्मं लक्ष्यते" ॥ १ ॥ पुषति पुण्यं ' अश्रिजनि- " ॥ (उणा
-३६१) ॥ इति क्त् य , धूयतेऽनेन वा "शिक्ष्यास्वाध्या " ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपात्यते ॥ २ ॥ वर्षति कामान् वृषः ॥ ३ ॥ अतिशयेन प्रशस्यं धेय ॥ ४ ॥
सुष्ठु कियते सुकृतं तत्र ॥ ५ ॥

नियतौ विधिः ।

दैवं धाम्यं मागधेय विष्ट च

नियम्यतेऽनया नियतिस्तत्त्वाम् ॥ १ ॥ विधीयतेऽनेन विधिः ॥ २ ॥ देवस्य
आरमन इदं पूर्वकर्म दैवं पुञ्जीबलिङ्ग ॥ ३ ॥ मज्यते माग्धम्, मज्यते मागः च
एवेति वा मर्स्यादित्वात् स्वार्थे य ॥ ४ ॥ माय एव मागधेयं ' नामरूपमागादेव " ॥
७। २। १५८ ॥ ५ ॥ विदयते स्म दिष्टम् ॥ ६ ॥

अयस्तु तच्छुभम् ॥ १९ ॥

तद् दैव शुभम् एक्ष्य ' अच्' ॥ ५। १। ४६ ॥ १ ॥ १९ ॥

अलक्ष्मीर्निर्ऋति कालकर्णिका स्यात्

न रुक्ष्मीररुक्ष्मी ॥ १ ॥ निष्कान्ता ऋते सम्मार्गाभिर्ऋति ॥ २ ॥ कालस्य
यमस्य कर्णिका कर्णाभरणमिष कालकर्णिका ॥ ३ ॥

अथाऽशुभम् ।

दुष्कृतं दुरित पापमेनः पाप्मा च पातकम् ॥ ६ ॥

किस्विप कल्प किण्वं कल्मष वृजिन तम ।

अहः कल्कमघ पङ्क

य शुभमशुभम् ॥ १ ॥ दुष्टं ह्य दुष्कृतम् ॥ २ ॥ दुरेति स्म दुरितम् ॥ ३ ॥
पाप्मस्मात् पाप "भापाचणि" ॥ (उणा-२९६) ॥ इति य ॥ ४ ॥ एतेनः
ह्रीवलिङ्ग "अलणिम्या" ॥ (उणा-१७९) ॥ इति नस् ॥ ५ ॥ पातमति दुर्गती
पाप्मा "सात्मभारमन्" ॥ (उणा-११६) ॥ इति मनि निपाद्यते पुत्रिद्वोज्यम्
॥ ६ ॥ णके पातकं पुंस्त्रीवलिङ्गः ॥७॥१६॥ कल्पते किस्विपं "कलेः किस्विप" ॥
(उणा-५५१) ॥ इतीय ॥ ८ ॥ "कल्पुनहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युपे
कल्प कं सुखं लोपतीति वा ॥ ९ ॥ 'किणि सौत्र' किण्वते किण्व "निपृपि" ॥
(उणा-५११) ॥ इति क्ति ॥ १० ॥ कल्पते कल्मषं "कलेर्मपः" ॥ (उणा-
५६२) ॥ ११ ॥ वृज्यते वृजिन "वृजितुहि" ॥ (उणा-२८१) ॥ इति किदिन
॥ १२ ॥ साम्यस्येन तम ॥ १३ ॥ अमस्यह ह्रीवलिङ्गी "अमेर्भहो वान्तौ"
॥ (उणा-१६२) ॥ इत्यस् अहते वा "अस्" ॥ (उणा-१५२) ॥ इत्यस्
॥ १४ ॥ कल्पते कल्कं पुंस्त्रीवलिङ्गः "भीष्वालि" ॥ (उणा-२१) ॥ इति क
॥ १५ ॥ अमस्यर्ष "मषायङ्या-" ॥ (उणा-११०) ॥ इति ये निपास्यते, न
अहाति वा, अचमतीति वा ॥ १६ ॥ पठ्यते पङ्क पुंस्त्रीवलिङ्ग ॥ १७ ॥

उपाधिधर्मचिन्तनम् ॥ १७ ॥

उपाधीयते उपाधिः पुंस्त्रिङ्गः ॥ १ ॥ धर्मस्य चिन्ता धर्मचिन्तनम् ॥ २ ॥ १७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्था

त्रिसङ्ख्यो वर्ग त्रिवर्ग ॥ १ ॥

चतुर्वर्ग समोक्षका ।

धर्मकामार्था इत्येव चतु सङ्ख्यो वर्गचतुर्वर्ग ॥ १ ॥

धलतुर्याश्चतुर्मदम्

बर्कं दुर्षं येषां ते चतुर्वर्गा धर्मकामार्था ॥१॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारचतुर्मदं

पात्रादित्वाद् जीत्वाभावाः ॥ २ ॥

शीते तुषार शिशिर सुशीम शीतलो जड ।

हिम

शेतेऽनेन घात "शीरीभू" ॥ (उणा-२०१) ॥ इति क्विप् तः सप्त, द्यां
यते स्मेति वा "श्म शीश्रवमूर्ति" ॥ ४।१।१७ ॥ इति शीरादेश ॥ १ ॥
तुष्यस्त्रनेन तुषार "तुषिकुटिम्भा क्विप्" ॥ (उणा-४०८) ॥ इत्यार ॥ २ ॥
शशस्त्रनेन शिशिर "श्ववद्यशेरिवात्" ॥ (उणा-४१२) ॥ इतीर ॥ ३ ॥
सुष्ठु द्यायते सुशीम, सुयीमोऽपि ॥ ४ ॥ शेतेऽनेन शीतल "शीडस्तलक्" ॥
(उणा-५०१) ॥ इति तलक्, शीत शीतरश्मस्त्रस्य वा सिध्मादिवाङ्, शीतं वा
धीति वा ॥ ५ ॥ जस्मति अठ ॥ ६ ॥ हिनोति हिम "क्षुहिम्भां वा" ॥ (उणा-
३४१) ॥ इति क्विप् म ॥ ७ ॥

अयोष्ये तिग्मस्तात्रिस्तीक्ष्णश्चण्ड खर पट्ट ॥ २१ ॥

उष्णासुष्ण "पृषीष्ठा-" ॥ (उणा-१८२) ॥ इति क्विप् णञप्र ॥ १ ॥
तेजयति तिग्मः "तिम्बियुमेर्गं च" ॥ (उणा-३४५) ॥ इति क्विप् म ॥ २ ॥
तीक्ष्णति तीक्ष्ण "खुर खुर" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपास्यते ॥ ३ ॥ तेज-
यति तीक्ष्णः "भ्रूणवृण" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति के निपास्यते ॥ ४ ॥ चण्डते
चण्डः चणस्त्रनेनेति वा "पयमाप्-" ॥ (उणा-१६८) ॥ इति ङ ॥ ५ ॥
खनति खरः, सं रातीति वा ॥ ६ ॥ पटति उष्णतां पट्ट ॥ ७ ॥ २१ ॥

कोष्ण क्वोष्ण कदुष्णो मन्दोष्णाश्चैपदुष्णवत् ।

ईपदुष्णः कोष्ण ॥ १ ॥ क्वोष्णः "काकवो क्वोष्णे" ॥ ३।२।१३७ ॥
इति छाधू ॥ २ ॥ "को क्व" ॥ ३।२।१३० ॥ इति क्दादेशे कदुष्ण ॥ ३ ॥
मादमुष्णो मन्दोष्णः ॥ ४ ॥ अस्पसुष्ण ईपदुष्ण ॥ ५ ॥

निष्ठुर कन्खट धूर परप कर्कश खर ॥ २२ ॥

दृढ कठोर फठिनो जरठ

नियते तिष्ठति निष्ठुर "श्वधुर" ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपास्यते ॥ १ ॥
'कक्क इधने' कक्कयते कक्कट "दिम्बिनि-" ॥ (उणा-१४९) ॥ इत्यठ खड्ड
इत्यम्भे ॥ २ ॥ हन्वति कूर "कृते कृकृष्ठी च" ॥ (उणा-३९५) ॥ इति र
॥ ३ ॥ घृणाति परप "कृष्टनिहि" ॥ (उणा-५५७) ॥ इत्युप, अपदम्भर्त्तति
वा ॥ ४ ॥ कर्कशमिरुपगानमस्त्रस्य कक्क लोमादित्वात् घ ॥ ५ ॥ खनति खरः
॥ ६ ॥ २२ ॥ दृढति दृढति वा दृढ "यकिस्त्रे दृढ" ॥ ४।४।६९ ॥ इति
षे छाधू ॥ ७ ॥ कठति कठोर "कठिकादि-" ॥ (उणा-४३३) ॥ इत्यारे ॥ ८ ॥

“शकटि” ॥ (उपा-१८२) ॥ इतीने कठिनं म९॥ जीर्यति अठः “शुक्रु” ॥
(उपा-१६७) ॥ इत्यठः, अरयोऽपि ॥ १० ॥

फोमल पुन ।

शुद्धये शुद्धसोमाल्लसुक्तमारा अककेश ॥ २३ ॥

क्रीति कोमल “शुक्र” ॥ (उपा-४७४) ॥ इत्यठे निपास्यते ॥ १ ॥
शुद्धस्मृत्य शुद्धस सिष्णादित्वात् ॥ २ ॥ शृष्यते मृदुः “पुकाइवि” ॥ (उपा-
७२९) ॥ इति क्विप् ॥ ३ ॥ सोमं सोमत्वमाप्नोति सोमाल् ॥ ४ ॥ शुद्ध कुमार
इव शुद्धत्वात् शुद्धमारा ॥ ५ ॥ स कर्कशोऽककेश ॥ ६ ॥ २३ ॥

मधुरस्तु रसज्येष्ठो गुल्यः स्यादुर्मधूलकः ।

मधु माधुर्यमस्मत्स्व मधुरः मन्थादित्वाद् रः, माध्वस्वनेनेति वा “शुक्र-” ॥
(उपा-४२६) ॥ इत्युरे निपास्यते ॥ १ ॥ रसेषु ज्येष्ठो रसज्येष्ठः ॥ २ ॥ गुह्ये
साधुर्गुण्यः ॥ ३ ॥ स्वदते स्वाधु “कृपापाजि-” ॥ (उपा-१) ॥ इत्युप् ॥ ४ ॥
माध्वस्वनेन मधूलकः “शुक्र-” ॥ (उपा-४९१) ॥ इत्युत्ते निपास्यते ॥ ५ ॥

अम्लस्तु पाचनो दन्तशठे

अमलम्ब “शामापमा” ॥ (उपा-४६२) ॥ इति क्व अम्बोऽपि ॥ १ ॥
पाचयति पाचनः ॥ २ ॥ दन्तेषु शठो दन्तशठः ॥ ३ ॥

अथ लयणं सरः ॥ २४ ॥

सर्वरस

स्वदते अथ “विज्ञान-” ॥ (उपा-१९०) ॥ इत्यने निपास्यते, लयति
लाभ्यमिति वा मन्थादित्वाद् लो पत्ये च ॥ १ ॥ सरस्वनेन सर “सुनासि चः” ॥
१ । २ । १३० ॥ २ ॥ २४ ॥ सर्वे रसा अत्र सर्वरसः ॥ ३ ॥

अथ कटुः स्यादोषणो मुखशोधनः ।

कटुस्त्रावृणोति कटुः “शुक्रु” ॥ (उपा-७१६) ॥ इत्यु ॥ १ ॥ ओषस्ते
धन ॥ २ ॥ मुखं शोधयति मुखशोधनः ॥ ३ ॥

वक्त्रमेदी तु तिक्तः

वक्त्रे भिन्नति वक्त्रमेदी ॥ १ ॥ ताडयति तद्वति तेजयति वा तिक्तः ‘उप
पित्त’ ॥ (उपा-२०४) ॥ इति ते निपास्यते ॥ २ ॥

अथ कषायस्तुषरो रसाः ॥ २५ ॥

कषयति श्वापानं कषायः कृष्णप्रति- ॥ (उपा-२७९) ॥ इति काय

॥ १ ॥ तशीति तुषर "जठर" ॥ (उणा-५०३) ॥ इत्यरे निपात्यते पुह्लीवतिङ्गौ

॥ २ ॥ रस्यन्ते इति रसा ॥ १ ॥ इत्युपसहारः ॥ २५ ॥

गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्प्राणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्धयते गन्धो प्राणप्राणोऽर्थः च ॥ १ ॥ अनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमते
सुरभि ॥ ३ ॥ प्राणं तपयति प्रीणाति प्राणतर्पण ॥ ४ ॥ समाकर्षाति चित्तं समा
कर्षी ॥ ५ ॥ निर्हरत्यर्थं निहारी अत्र सोऽयं प्रति प्रथिद्यत्तदनुकादेनान्यस्य विधि-
एवमन्यप्राऽपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विकूरगः ॥ २६ ॥

स सुरभिर्गन्धो विदूरगोऽविदूरव्यापी ॥ १ ॥ व्याघमन्तात् मोदतेऽनेन आमोद-
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्हस्यः परिमलः ।

रतधिकसद्रुहेहागरागपरिमलनोत्पन्नो ह्यथो गन्धः परिमलते परिमलः ॥ १ ॥,

अधामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्धः सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुखं वासयन्ननुक्लिमति मुखवासनः ॥ २ ॥
इष्टे गन्धोऽस्त्य इष्टगन्धः ॥ ३ ॥ शोमनो गन्धोऽस्त्य सुगन्धिः, द्वौ द्वौ मिमार्थ-
विसम्भे ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिकः ॥ २७ ॥

दुष्टे गन्धोऽस्त्य दुर्गन्धः ॥ १ ॥ पूतिर्विस्रः पूतेरिव वा गन्धोऽस्त्य पूतिगन्धिः
"सुपुसुस्वरभेर्गन्धादिवृण्णे" ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ इतीद ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धिः तु विस्रः स्यात्

आमोऽयको मलः तस्यैव गन्धोऽस्त्य आमगन्धिः "वोपमालात्" ॥ ७ । ३ ।
१४७ ॥ इतीन् ॥ १ ॥ विस्रः विस्रः "ऋज्यभि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
क्विप् ॥ २ ॥

वर्णाः श्वेतादिका अर्मा ।

श्वेत श्वेत मितः शुक्लो हरिणो विशदः शुभिः ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभवलक्षधवलार्जुनाः ।

पाण्डुरः पाण्डुर पाण्डु

श्वेतते श्वेतः ॥ १ ॥ श्वायते श्वेतः "हृदयारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥
 इतीतः ॥ २ ॥ शिनोति मनः शित ॥ ३ ॥ 'शुक गती' शोफति मनोऽत्र शुकः
 "शुकशोमूम्य-कित्" ॥ (उणा-४६३) ॥ इति छ ॥ ४ ॥ हरत श्वेता हरिण
 "हृदयारुहि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ ५ ॥ विशति मनो विशत् "कुमुद"
 ॥ (उणा-२४४) ॥ इति निपास्यते विशीयते वा ॥ ६ ॥ शोनति निर्मलीभवति
 श्वि ॥ ७ ॥ १८ ॥ अन्वदायते शोष्यतेऽनदात ॥ ८ ॥ 'गुरैषि उषमे' गुफते
 मनोऽत्र गोर गोर एव गौरः प्रहाविस्त्रादण्, गूयते वा 'खरखर' ॥ (उणा-
 ३९६) ॥ इति रे निपास्यते ॥ ९ ॥ शोमते श्वभ्रः "कृज्यमि-" ॥ (उणा-
 ३८८) ॥ इति किरू रः ॥ १० ॥ वसते वसत् अन्वस्यते वा पृषोदरादित्वात्
 ॥ ११ ॥ पुनामशोभामिति वसतः शृदिकन्दि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल
 ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्युन ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्वमस्त्वस्य पाण्डुरः मष्पादित्वात्
 र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर "अठर" ॥ (उणा-४०३) ॥
 इत्यरे निपास्यते ॥ १५ ॥ पन्मते स्पृयते पाण्डुः 'पनेदीषंष' ॥ (उणा-४६६)
 ॥ इति ङः ॥ १६ ॥

ईपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १९ ॥

ईपदभ्यञ्ज पाण्डु शुभाति श्वेतो धूसरः "हृनूतमि" ॥ (उणा-४४०) ॥
 इति किरू सर ॥ १ ॥ २९ ॥

कपोतस्तु कपोताम

कपोतस्यायं कपोतः ॥ १ ॥ कपोतस्येव आमाऽस्य कपोताम ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जनः ।

हारिद्रः पीतलो गौरः

पीयते बर्णान् पीत ॥ १ ॥ सितं रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अयं
 हारिद्र ॥ ३ ॥ पीत पीतस्य स्मृति पीतल ॥ ४ ॥ गूयते गौर ॥ ५ ॥

पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पाळाशो हरिसस्तालकाम-

पीतश्यासो नीलस्य पीतनील- ॥ १ ॥ हरति चित्रं हरित् "हृदयारुहि" ॥ (उणा-
 ८८७) ॥ इतीत् ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पणस्यायं पाळाश- ॥ ३ ॥ हरति
 हरितः "हृदयारुहि" ॥ (उणा-२१०) ॥ इतीत् ॥ ४ ॥ तालकं हरितालकं
 तक्षेवाऽऽमाऽस्य तालकाम ॥ ५ ॥

॥ १ ॥ तवीति सुवर "जठर" ॥ (उणा-४-३) ॥ इत्यरे मिपास्यते पुष्पिवाक्षिणी

॥ २ ॥ रस्यन्ते इति रसा ॥ १ ॥ इत्युपसहार ॥ २५ ॥

गन्धो जनमनोहारी सुरभिर्घ्राणतर्पण ।

समाकर्षी निर्हारी च

गन्धयते गन्धो घ्राणप्राप्तोऽर्थं च ॥ १ ॥ जनमनोहारी ॥ २ ॥ सुष्ठु रमते
सुरभि ॥ ३ ॥ घ्राणं तर्पयति घ्राणाति घ्राणतपणः ॥ ४ ॥ समाकर्षति चित्तं समा
कर्षी ॥ ५ ॥ मिहुरस्यवर्धं निर्हारी अत्र योयं प्रति प्रथिद्वस्तदनुषादेनान्यस्य विधि
एवमन्वप्राडपि ॥ ६ ॥

स आमोदो विदूरग ॥ २६ ॥

स सुरभिर्गन्धो विदूरगोऽतिदूरव्यापी ॥ १ ॥ आसमन्ताद् मोक्षतेऽनेन आमोद
॥ २ ॥ २६ ॥

विमर्दोऽथः परिमलः ।

रतविकसद्देहागरागपरिमलनोत्पन्नो ह्यथो गन्धः परिमलते परिमलः ॥ १ ॥

अमामोदी मुखवासन ।

इष्टगन्ध सुगन्धिश्च

आमोदोऽस्त्यस्य आमोदी ॥ १ ॥ मुख वासयस्सजुल्लिङ्गति मुखवासनः ॥ २ ॥
इष्टे गन्धोऽस्य इष्टगन्धः ॥ ३ ॥ शोमनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, द्वौ द्वौ मिप्राप्तो-
विक्षाम्ये ॥ ४ ॥

दुर्गन्धः पूतिगन्धिः ॥ २७ ॥

दुष्टे गन्धोऽस्य दुर्गन्धः ॥ १ ॥ पूतिर्विलः पूतिरिच वा गन्धोऽस्य पूतिगन्धिः
"सुपुस्यसुरभेर्गन्धादिदुग्णे" ॥ ७ । ३ । १४४ ॥ इतीत् ॥ २ ॥ २७ ॥

आमगन्धिस्तु विस्त स्यात्

आमोदप्रको मलः तस्यैव गन्धोऽस्य आमगन्धिः "वोपमानात्" ॥ ७ । ३ ।
१४७ ॥ इतीत् ॥ १ ॥ विस्यते विलं "ऋज्याभि-" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
चित् १ ॥ ६ ॥

वर्णा श्वेसादिका अर्मा ।

श्वेत श्वेत सितः शुक्लो हरिणो विशद शुचिः ॥ २८ ॥

अवदातगौरशुभवलक्षधवसाज्जुनाः ।

पाण्डुरः पाण्डर पाण्डु

श्वेतते श्वेत ॥ १ ॥ श्वावते श्वेतः "इत्यादि" ॥ (उणा-२१०) ॥
 श्वीतः ॥ २ ॥ शिनोति मनः सित ॥ ३ ॥ 'शुक गतौ' शोचति मनोऽत्र शुकः
 "शुकधीमूय-कित्" ॥ (उणा-४६३) ॥ इति छ ॥ ४ ॥ हृत श्वेता हरिण
 "शुहृदि" ॥ (उणा-१९४) ॥ इति ङ ॥ ५ ॥ विद्यति मनो विद्यद् "कुमुद्" ॥
 (उणा-२४४) ॥ इति निपात्यते विधीयते वा ॥ ६ ॥ शोचति निर्मलीभवति
 शुचि ॥ ७ ॥ २८ ॥ अत्रदायते शोच्यतेऽत्रदात् ॥ ८ ॥ 'शुरैषि उथमे' शुकते
 मनोऽत्र गोर गोर एव गौरः प्रहादिस्त्रावण् गूचते वा 'शुरशर' ॥ (उणा-
 ३९६) ॥ इति रे निपात्यते ॥ ९ ॥ शोभते श्रुभः "कृज्यञि-" ॥ (उणा-
 ३८८) ॥ इति कित् र ॥ १० ॥ वलते वलक्ष अत्रल्यते वा वृषोदरादिस्त्रात्
 ॥ ११ ॥ पुनोखलोमामिति वललः 'मुदिकम्पि-" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यक
 ॥ १२ ॥ अज्यतेऽज्युतः ॥ १३ ॥ पाण्डु पाण्डुत्वमस्त्र्यस्य पाण्डुरः मन्धादिस्त्रात्
 र ॥ १४ ॥ पण्डते याति मनोऽस्मिन् पाण्डर 'बठर' ॥ (उणा-४०३) ॥
 इत्यरे निपात्यते ॥ १५ ॥ पन्यते स्तुन्यते पाण्डुः 'पनेदीर्घश्च' ॥ (उणा-१६९)
 ॥ इति ङः ॥ १६ ॥

ईपत्पाण्डुस्तु घूसरः ॥ १९ ॥

ईपत्वन्कः पाण्डुः घुनाति श्वेतो घूसरः "हृघृतमि" ॥ (उणा-४४०) ॥
 इति कित् सर- ॥ १ ॥ १९ ॥

कापोतस्तु कपोताम

कपोतस्वार्थं कापोतः ॥ १ ॥ कपोतस्त्वेव नामाऽस्य कपोताम ॥ २ ॥

पीतस्तु सितरञ्जनः ।

हारिद्रः पीतलो गौर

पीयते वर्णान् पीत ॥ १ ॥ सित रञ्जयति सितरञ्जन ॥ २ ॥ हरिद्राया अर्धे
 हारिद्र ॥ ३ ॥ पीतं पीतत्वं स्याति पीतल ॥ ४ ॥ गूचते गौः ॥ ५ ॥

पीतनीलः पुनर्हरित् ॥ ३० ॥

पालाशो हरितस्तालकाम

पीतत्वाद्यं नीलस्य पीतनील- ॥ १ ॥ हरति विप्रं हरित् इत्यदि" ॥ (उणा-
 ८८४) ॥ इति च ॥ २ ॥ ३० ॥ पलाशस्य पनस्याव पालाश- ॥ ३ ॥ हरति
 हरितः "इत्यादि" ॥ (उणा-२१०) ॥ इति च ॥ ४ ॥ तालकं हरितालकं
 तलेवाऽऽनाऽस्य तालकाम ॥ ५ ॥

रक्तस्तु रोहितः ।

माञ्जिष्ठो लोहित शोणः

रज्यति रक्तः ॥ १ ॥ रोहति रोहित "इत्याकहि-" ॥ (उणा-२१०) ॥
इति तः ॥ २ ॥ मञ्जिष्ठामा अयं मञ्जिष्ठ ॥ ३ ॥ रोहितस्यैव लब्धे लोहित ॥ ४ ॥
शोणति शोण ॥ ५ ॥

श्वेतरक्तस्तु पाटल्य ॥ ३१ ॥

श्वेतव्यासी रक्तश्च श्वेतरक्तः ॥ १ ॥ पाठयति पाटल्यः "सुदिकन्दि-" ॥ (उणा-
४६५) ॥ इत्यल ॥ २ ॥ ३१ ॥

अरुणो बालसन्ध्यामः

इयति अरुणः "अकृन्नु-" ॥ (उणा-१९६) ॥ इत्युणः ॥ १ ॥ बालसन्ध्या-
या इयामा अस्य बालसन्ध्यामः ॥ २ ॥

पीतरक्तस्तु पिञ्जरः ।

कपिकः पिङ्गलः श्यावः पिञ्जकः कपिशो हरिः ॥ ३२ ॥

बभ्रु कद्रुः कदारथ पिङ्गे

पीठव्यासी रक्तश्च पीतरक्तः ॥ १ ॥ पिञ्जयति पिञ्जर "अपिञ्जति" ॥
(उणा-३९७) ॥ इत्यलः ॥ २ ॥ 'कद्रुर्बभ्रु' कवते कपिकः "स्पण्डिक-" ॥
(उणा-४८४) ॥ इतीते निपात्यते, वा कपिवर्णं व्यतीति ॥ ३ ॥ पिङ्गः पिङ्गत्वमस्यस्य
पिङ्गलः सिन्ध्यादिस्वात् ॥ ४ ॥ श्यायते श्यावः "अटिअटि-" ॥ (उणा-५०५)
॥ इति व ॥ ५ ॥ विञ्जति पिञ्जकः "विञ्जिञ्जि-" ॥ (उणा-१०१) ॥ इति
किदङ्गः ॥ ६ ॥ कपिमकंठवर्णोऽस्त्वस्य कपिशः शोमादिस्वात् शः ॥ ७ ॥ हरति
हरिः ॥ ८ ॥ ३२ ॥ विमर्ति बभ्रु ॥ ९ ॥ कद्रु कद्रुसत् प्रवति कद्रु- "हरि-
पीति-" ॥ (उणा-४४५) ॥ इति किङ्गः ॥ १० ॥ कदारः कदारः "अस्याहि-"
(उणा-४०५) ॥ इत्यल ॥ ११ ॥ पिञ्जति वर्णोन् पिङ्ग "स्फुञ्जिञ्जि-" ॥
(उणा-१०२) ॥ इतीहक् तत्र ॥ १२ ॥

कृष्णस्तु मेचकः ।

स्याद् रामः श्यामला श्यामः कालोनोलोऽसित शितिः ॥ ३३ ॥

कपति वर्णान् कृष्ण "पृथीह्वा-" ॥ (उणा-१०३) ॥ इति कित्त न
॥ १ ॥ मचत् मिथ्रीमचति मेचकः पुङ्गीबलिङ्गः "कीयक-" ॥ (उणा-३३) ॥
इत्यके निपात्यत, 'मचकः शिञ्जिकप्यम ' इति दुर्ग ॥ २ ॥ रमते मचोऽप्य रामः

॥ ३ ॥ इषामं द्यामस्वै स्वाति इषामस्व ॥ ४ ॥ इषामते द्यामस्व " विस्मिदि- " ॥
 (उणा-३४०) इति म ॥ ५ ॥ कस्म्यति मन् कस्म ॥ ६ ॥ नीसति मीसः
 पुंश्रीबहिः ॥ ७ ॥ सितविरुदोऽसित ॥ ८ ॥ धिनुतात् धिति ' विकृत्वौ
 वासि " ॥ ५ । १ । ५१ ॥ इति सिक् ॥ ९ ॥ ॥ ३३ ॥

रक्तस्यामे पुनर्धूमभूमलौ

रक्तस्यामी द्यामस्व रक्तस्यामः तत्र ॥ १ ॥ पुनाति धूम " चरकुर- " ॥
 (उणा-३९६ ॥ इति निपास्यते ॥ २ ॥ धूमवर्षे ष्यति धूमलः ॥ ३ ॥

धम कर्तुरः

किर्मरि एतः ध्रुवलक्षित्रकस्मापचित्ताः ॥ ३५ ॥

कर्षति कर्षुर " वात्स्यसि- " ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युर ॥ १ ॥ कीर्यते
 किर्मरि " ध्रुवीर- " ॥ (उणा-४२९) ॥ इतिरे निपास्यते ॥ २ ॥ एस्मेत्
 " एस्मसि- " ॥ (उणा-२००) ॥ इति त् ॥ ३ ॥ धाम्यति धामस, " धामे-
 र्धे वा " ॥ (उणा-४७०) ॥ इस्मत् ॥ ४ ॥ भीमते चित्र " चिर्मिदि- " ॥
 (उणा-४५४) ॥ इति कित् ॥ ५ ॥ कस्म्यति वर्षांस् कस्माप " कुम्भेभ मापक् " ॥
 (उणा-५६३) ॥ ॥ ६ ॥ चित्रान् वर्षांस् स्वाति चित्रलः ॥ ७ ॥ ॥ ३८ ॥

शब्दो निनादो निर्घोषः स्वानो ध्वान स्वरो ध्वनि ।

निर्हादो निनदो ह्लादो नि स्वानो निःस्वन स्वनः ॥ ३९ ॥

रघो नाद् स्वनिर्घोष सख्याकुम्भ्यो राव आस्त ।

कणन निकणः क्णो निकणश्च कणो रणः ॥ ३९ ॥

शपति कृत्येकारणे कश्च " शास्त्रविमनि- " ॥ (उणा-३३७) ॥ इति वः
 कश्चते वा ॥ १ ॥ विमवर्षे विवाद ॥ २ ॥ चिर्घोषण निर्घोष ॥ ३ ॥ स्वनन स्वानः
 ॥ ४ ॥ ध्वनन ध्वानः ॥ ५ ॥ स्वरति स्वर ॥ ६ ॥ ध्वनन ध्वनि " पक्षिपति- " ॥
 (उणा ६०७) ॥ इति इः ॥ ७ ॥ निर्हादनं निर्हाद् ॥ ८ ॥ निमवर्षे निनदः
 " मेर्नदयद्- " ॥ ५ । ३ । ५६ ॥ इति वाऽङ् ॥ ९ ॥ ह्लादनं ह्लादः ॥ १० ॥ नि-
 स्वननं निःस्वानं यस् ॥ ११ ॥ " वेनद- " ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इस्मसि वि स्वनः
 ॥ १२ ॥ ॥ स्वननं स्वन " नवा कश्चयमहसस्वम " ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इस्मत्
 ॥ १३ ॥ ॥ ३५ ॥ रवर्षे रवः रापोऽपि ॥ १४ ॥ वदनं वाद ॥ १५ ॥ क्वननं क्वनि
 " पक्षिपति- " ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इः ॥ १६ ॥ चोषणं चोषः ॥ १७ ॥
 संख्याङ्भ्य ऽपसर्घेभ्य परी राक् संरवणं सरावः ॥ १८ ॥ एवं विरावः ॥ १९ ॥

आराम "रौरुपसर्गात्" ॥ ५ । ३ । २२ ॥ इति धम् ॥ २० ॥ "आहो ह्यो-" ॥
 ॥ ५ । ३ । ४९ ॥ इति वाऽलि आरव ॥ २१ ॥ कण्यते कणनम् ॥ २२ ॥ निक्षणं निष्कणः
 "नेर्नद् गदपठस्वनकण" ॥ ५ । ३ । २६ ॥ इति वाऽल् ॥ २३ ॥ कणनं कण
 ॥ २४ ॥ घञि निष्ठाण ॥ २५ ॥ "मवा कण-" ॥ ५ । ३ । ४८ ॥ इत्यलि
 कणः ॥ २६ ॥ एणर्न एण "मुबण-" ॥ ५ । ३ । २८ ॥ इत्यल् ॥ २७ ॥ ३६ ॥

पङ्क-ऋषभ-गान्धारा मध्यम पञ्चमस्तथा ।

धैवतो निपद्यः सप्त तन्त्रीकण्ठोद्मवाः स्वराः ॥ ३७ ॥

पङ्कभो जायते पङ्क, यद्भयति-

"कण्ठादुत्तिष्ठते व्यक्तं पङ्कं पङ्कभ्यस्तु जायते ।

कण्ठोरुल्लाङ्घनासाभ्यो जिह्वाया वक्षणादपि" ॥ १ ॥

ऋषभो गौरुतद्यथादिलात्, यदाह व्यति

"वायुः समुत्थितो नाभे कण्ठशीर्षमाहृतः ।

नर्दद्भुपमघद् यस्मात् तेनैव ऋषभं स्तुतः" ॥ २ ॥

नां भावं धारयति गान्धार गान्धवहमियति वा । यदाह-

वायुः समुत्थितो नाभेः कण्ठशीर्षमाहृतः ।

मानागान्धवह पुष्ये गान्धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥

मध्ये भवो मध्यम यदाह-

"तद्भवेवोत्थितो वासुधरः कण्ठसमाहृतः ।

नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन हेतुना" ॥ ४ ॥

पञ्चमस्यामभवलात् पञ्चम यदाह-

"वायुः समुत्थितो नाभेरुद्वेकण्ठमूर्धसु ।

बिन्दरन् पञ्चमस्वानप्राप्तया पञ्चम उच्यते" ॥ ५ ॥

धिया बतो धीवतस्तस्याऽयं धैवतः,

व्याति संभते खरानिति वा, यदाह-

"अधिसधीयते यस्मात् स्वरास्तेनैव धैवतः" ॥

"पुतपित्त-" ॥ (उगा-२०४) ॥ इति ते निष्कण्ठे ॥ ६ ॥ निपीदन्ति स्वरा
 अत्र निपद्या निपादाह्य यदाह-"निपदिन्ति स्वरा अस्मिन् निपादस्तेन हेतुना" ।

द्विषा द्वि वीणा-धारीरी दारुजातेति, तत्र दारुमायां तन्त्रीय धारामौ कण्ठदुद्-
 भवन्ति तन्त्रीकण्ठोद्मवाः । वंशसुरजादयस्तु स्वरासुकारमात्रकारित्वात् स्वरेहेतुत्वेन
 नेशोपा ॥ ४ ॥

ते मन्द्रमध्यतारा स्युरुरःकण्ठशिरोमवाः ।

ते ऋषमादवः स्वरा प्रत्येकमुरःप्रवृत्तिस्थानभेदेन मन्द्रता मध्यता तारायां च
अवस्थान्ते, यद् दक्षिणः—

“गुणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो भवति ।

स एव कण्ठ मध्य स्वात् तारः शिरसि गीयते” ॥ १ ॥

रुदितं क्रन्दितं कुष्टम्

शोषनं रुदितं ॥ १ ॥ क्रन्दनं क्रन्दितं ॥ २ ॥ क्रोशमं कुष्टम् ॥ ३ ॥

सवपुष्टं तु गह्वरम् ॥ ३८ ॥

एतत् रुदितमपुष्टं गद्गदस्वरत्वादजातोऽप्युच्चारण ग्राहते इदमप्युष्टं गह्वरम्
“जठर” ॥ (उणा ४०३) ॥ इत्यरे निपासते ॥ १ ॥ ३८ ॥

स्रब्धो गुणानुरागोत्थः प्रणावः सीत्कृतं नृणाम् ।

प्रमदनं प्रणावः ॥ १ ॥ सीत्करणं सीत्कृतम् ॥ २ ॥

पर्दनं गुत्त्रेण शब्दे

पर्दते पर्जनं ॥ १ ॥

कर्दनं कुत्तिसंभवे ॥ ३९ ॥

कर्दते कर्जनं ॥ १ ॥

क्षेबा सु सिंहनादः

‘क्षिबा अभ्युत्थेय्ये’ क्षेबनं क्षेबा भिदादित्वात् घाघु ॥ १ ॥ सिंहस्त्रेण
जडनं मद्यमां सिंहनादः ॥ २ ॥

अथ क्रन्दनं सुमटध्वनिः ।

‘क्रुडु आह्वाने’ क्रन्दतेऽनेन क्रन्दनं प्रतिमदाह्वानध्वनिः ॥ १ ॥

कोलाहलं कलकलं

कोसमप्याहसति प्रासयति कोलाहलं पुञ्जीवधिः ॥ १ ॥ कल्पते कलकलः
“अनुपान्त्यऋद्ध्यामन्वर्ते” ॥ (उणा १४) ॥ इति अप्रत्ययो द्वित्वे च कसो
व्यक्ता वा आभीक्ष्ये द्वित्वम् ॥ २ ॥

तुमुलो भ्याकुलो रवः ॥ ४० ॥

ताम्यम्लनेन तुमुलः ‘कुमुलस्तुमुलः’ ॥ (उणा ४८७) ॥ इत्युक्ते निपा-
सते ॥ १ ॥ ४ ॥

मर्मरौ वंजपत्रादे

‘मुष् द्विसाभाम्’ मृषादि मर्मरः “श्रवण्ड” ॥ (उष्वा ९) ॥ इत्यप्रत्ययः
स्वस्पर्द्धित्व च ॥ १ ॥

मूषणानां तु शिञ्जितम् ।

मूषणानां बलमादीनां रश् शिञ्जनं शिञ्जितं ॥ १ ॥

हेषा हेषा क्षुरगाणाम्

रश् इति सर्वत्र शक्यते हेषणं हेषा ॥ १ ॥ हेषणं हेषा ‘क्षेट’ ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्य ॥ २ ॥

गर्जनं गजचूडिते ॥ ४१ ॥

गर्जनं गर्जं, गर्जाञ्चि ॥ १ ॥ ‘गृह्ण् शब्दे’ चूडणं चूडितम् ॥ २ ॥ ४१ ॥

विस्फारो घनुषाम्

विस्फुरणं विस्फारः “स्फुरस्फुरोर्घमि” ॥ ४।२।४ ॥ इत्यात्मम् ॥ १ ॥

हंमारम्भे गो

अहमिष्यंभते शब्दायते हंमा, हंमिष्यनुकरणे वा ॥ १ ॥ ‘रमुष् शब्दे’ रमणं
हंमा ॥ २ ॥

जलधम्यं तु ।

स्तनितं गर्जितं गर्जिः स्वनितं रसितादि च ॥ ४२ ॥

स्तन्यते स्तनितं ॥ १ ॥ गर्जनं गर्जितं ॥ २ ॥ “यदिपठि” ॥ (उष्वा-६०
७) ॥ इति इ प्रत्यये गर्जिः पुलिङ्गः ॥ ३ ॥ स्वननं स्वनितं ॥ ४ ॥ रसनं रसितम्
आदिशब्दाद् ध्वनितादय ॥ ५ ॥ ४२ ॥

कृञ्जितं स्याद् विहङ्गानाम्

कृञ्जनं कृञ्जितम् ॥ १ ॥

तिरश्चां रुतवाशिते ।

तिरश्चां मृगपक्षिणां ध्वनिः रजनं रुतम् ॥ १ ॥ ‘वाशित्वा शब्दे’ वासनं
वाशितम् ॥ २ ॥

वृकस्य रेपणं रेपा

‘रेपुष् अम्यके शब्दे’ रेप्यते रेपणम् ॥ १ ॥ “क्षेट -” ॥ ५।३।१०६ ॥
इत्यप्रत्यये रेपा ॥ २ ॥

शुक्लं मषणं शुनः ॥ ४३ ॥

‘शुक्लं मषणे’ शुक्ल्यते शुक्लतम् ॥ १ ॥ ‘मष मर्षणे’ मष्यते मषणम् ॥ २ ॥
॥ ४३ ॥

पीडितानां तु कणितं

व्याधिप्रहारादिभिः पीडितानां शब्दं कणनं कणितम् ‘कणतिरासंशब्दे’ ॥ १ ॥

मणितं रसकूजितम् ।

रते सुरते चम्पतीनां कूजितमन्व्यफणद्यो मन्वयं मणितम् ॥ १ ॥

प्रकाण्यं प्रकण्यस्तश्च्यः

तन्त्री बीमास्त्रानुत्तस्मा रवः प्रकणनं प्रकाण्यं, प्रकण्यः ‘बैवे कण’ ॥ ५ ॥ ३ ।

२७ ॥ इति माडस् ॥ १ ॥ २ ॥

मर्दलस्य तु गुन्वल ॥ ४४ ॥

गुन्वेति शब्दं षाति गुन्वल, ॥ १ ॥ ॥ ४४ ॥

क्षीजनं तु कीचकानाम्

‘क्षीज जम्पके शब्दे’ क्षीज्यते क्षीजनम् ॥ २ ॥

मेर्यां नादस्तु दधुरः ।

दधुशब्दं राति दधुरः ॥ १ ॥

तारोऽस्त्युधैर्ध्वनिः

तारवति स्वरं स्वानेभ्यः स्थानान्तरं मयति तार ॥ १ ॥

मन्द्रो गम्भीर

मन्वते मन्वताराभ्यां मन्व “भीष्मि-” ॥ (लणा-३८७) ॥ इति ९,
मन्द्रोऽपि ॥ १ ॥

मधुरं कल ॥ ४५ ॥

कलते कल कं सुखं कानीति वा ॥ १ ॥ ॥ ४५ ॥

काकली तु कल सूक्ष्मः

इपरकलाऽरुकाकली यथाहनिवाय “काकलीसंज्ञा द्वि धुरपुष्कणगाद् भवेत्” ।
काकलिरपि ॥ १ ॥

एकतालो लयानुग ।

एकः समस्तलो मानमस्य एकतालो भूमिमाकासमान इत्यर्थे ॥ १ ॥ ललो
ऽनुगोऽस्य लयानुगः समविद्यतकय इत्यम ॥ २ ॥

काकुर्ध्वनिविकार स्यात्

कामत्वर्थांतर काकु पुंस्त्रीलिङ्ग, "कैशीधमि-" ॥ (उणा-७४९) ॥ इति
कृ, ककते प्रकृतायांतिरिक्तं वाञ्छन्तीति वा इदमप्यस्त्वुप्रतीतेरीपद्भूमिर्वा, काकु-
र्विहा तदन्वयापारसपाचत्वाद्वा ॥ १ ॥ च्वनेर्विकारः अन्यमापत्तिर्ध्वनिविकार ॥ २ ॥

प्रतिश्रुत् तु प्रतिध्वनि ॥ ४६ ॥

प्रतिरूप श्रूयते प्रतिभुत् 'कृतसपदादि' ॥ ५।३।११४ ॥ इति क्विप्
॥ १ ॥ प्रतिरूपो च्वनिः प्रतिध्वनि प्रतिशब्द ॥ २ ॥ ४६ ॥

सरूयते प्रकरोषवारनिकरव्यूहाः समूहश्चयः

सदोहः समुदायराशिविसरघ्राता कलापो वजः ।

फूट मण्डलचक्रवालपटलस्तोमा गण पेटक

वृन्द चक्रकदम्यके समुदयः पुन्मोत्करौ संहतिः ॥ ४७ ॥

समवायो निकुरुन्म्र जाल निवहसद्यौ ।

जार्त

सहन्यते सहघातस्तत्र ॥ १ ॥ प्रकीर्यते प्रकर ॥ २ ॥ ऊग्रते ओष, न्यह-
कादित्वाद् भभि साधुः ॥ ३ ॥ मियते वारः पुक्रोवलिङ्ग, वाहुलकात् घम् ॥ ४ ॥
निकीर्यते निकर, आकारोऽपि ॥ ५ ॥ म्युइते म्युह ॥ ६ ॥ समुद्यते शौक्यते समूह
॥ ७ ॥ भीयते चय ॥ ८ ॥ संदुद्यते पूयते संदोहः ॥ ९ ॥ 'भभि गतौ' इत्यस्य
समुदयनं समुदाय, चम् ॥ १० ॥ अञ्जते घशि पुलिङ्ग "अशो रथादि-" ॥
(उणा ६२२) ॥ इति णिदि ॥ ११ ॥ विस्त्रियते विसर, वाहुलकादन् ॥ १२ ॥
मियते मात "कृहकस्वसि-" ॥ (उणा-३०९) ॥ इत्यातक् ॥ १३ ॥ कल्पते
कलाप कमेराप ॥ (उणा ३०८) ॥ १४ ॥ वजन्वास्मिन् वज "गोभर-
संचर" ॥ ५।३।१३१ ॥ इति साधु ॥ १५ ॥ कृत्वते फूट पुंस्त्रीलिङ्गी ॥ १६ ॥
मण्यते मण्यसं त्रिभिङ्गः 'मृदिक्मिदि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यला ॥ १७ ॥
चक्यते चक्रवालः चत्वाल ॥ (उणा ४८०) ॥ इत्यामे निपात्यते चक्रा-
कारेण चसममस्य वा ॥ १८ ॥ पटति पटक आकसीवलिङ्ग, मृदिक्मिदि ॥
(उणा-४६५) ॥ इत्यलप्रसव ॥ १९ ॥ 'स्वाम्ण सपत' स्तोम्यते स्तोम
॥ २० ॥ गण्यते गण ॥ २१ ॥ पेटति पेट लिहावित्वाच्च्, तत स्वार्थे के पेटक
त्रिभिङ्ग ॥ २२ ॥ मियते वृन्द 'वृत्तुक्तुभ्यो नाम्नाद्य' ॥ (उणा-२४०) ॥
इति वः ॥ २३ ॥ कियते चक्र पुंस्त्रीलिङ्ग "कृगो द्वे च" ॥ (उणा-७) ॥
इति साधु ॥ २४ ॥ 'कदि' सौम्र, कथते क्वम्भं "कदेर्गिहा" ॥ (उणा-

३०९) ॥ इत्यम्भः के कदम्बकम्, कुत्सितमम्भत वा ॥ २५ ॥ समुपवनं समुपय-
इषोऽस् ॥ २६ ॥ पूवते पुञ्ज 'पुव' पुन् 'व' ॥ (उणा १२८) ॥ इति ज ॥
३७ ॥ उरकीर्ते उरकर ॥ २८ ॥ संहनन सहतिः ॥ २९ ॥ ४७ ॥ समवेयते
समवाज ॥ ३० ॥ निकुरति निकुरम्भम् 'कुन्दमुन्दि' ॥ (उणा-३२६) ॥ इति
किमुम्भः ॥ ३१ ॥ अलति आल क्रीडावाक्यः, ज्वलादिरवाद् 'ज' ॥ ३२ ॥ निव-
इति निवह ॥ ३३ ॥ सचीयते सचयः ॥ ३४ ॥ आयते स्म आतम् ॥ ३५ ॥

तिरभ्यां तद् यूय

तद् वृन्दं तिरभ्यां पश्याताम्, यूयस्स्यत्र यूय पुंस्त्रीबलिह 'पययूय-' ॥ (उणा-
३३१) ॥ इति ये निपात्यते, यथा-यूययूय ॥ १ ॥

सङ्घस्यार्थो तु देहिनाम् ॥ ४८ ॥

देहिनां प्राणिनां वृन्दम् सहन्यत सङ्घः 'निषोक्षसङ्घ-' ॥ ५१३।३६ ॥
इत्यसि साधु, यथा-भ्रमणादिषुतुर्भिः सङ्घ, मेघसङ्घाद्युपचाराद् ॥ १ ॥ सरतिः
सार्थः अण्वण्वन्वम्, 'सर्तेर्णित्' ॥ (उणा-२३०) ॥ इति घ, यथा-पाचसार्थ-
॥ २ ॥ ४८ ॥

कुलं तेषां सञ्जातीयानां

तेषां देहिनां सञ्जातीयानां वृन्दम् कोलति कुम्भम्, यथा-विप्रकुलम्, सुगकुलम् ॥ १ ॥

निकायस्तु सधर्मिणाम् ।

समानशीलानां वृन्दं निधीयते निकाय 'सङ्घेऽनूर्ध्वे' ॥ ५।३।८० ॥
इति घम् कर्त्तव्यं च, यथा-वैशाकरणनिकाय, अत्कारो दधनिकाया इति ॥ १ ॥

वर्गस्तु सहस्रां

सहस्रानां सञ्जातीयानां प्राणिनामप्राणिनां वृन्दं वृज्यते विजातीयेभ्यो वग, यथा-
प्राणालवर्गं अरिपङ्कगं त्रिवग इति ॥ १ ॥

स्कन्धो नरकुञ्जखाडिनाम् ॥ ४९ ॥

स्कपते स्कप ॥ ३ ॥ ४९ ॥

ग्रामो विषयशब्दास्त्रमूतोन्द्रियगुणाद् ग्रमे ।

विषयादेः परो ग्रामशब्द सामभ्याद् विषयादेरेव ग्रमे ग्रमेने प्रसृते ग्राम-
'ग्रसिहरग्न्यां प्राणिहो च' ॥ (उणा-३३९) ॥ इति स् साधु, यथा-विषयग्रामः,
घाण्यग्राम, अन्नग्रामः मृतग्राम, शत्रुग्राम, गुणग्राम इति ॥ १ ॥

समञ्जस्तु पशूनां स्यात्

संवीयते समजं "समुदोऽत्र पत्नी" ॥ ५ । ३ । ३० ॥ इत्यञ् ॥ १ ॥

समाजस्त्वन्यदेहिनाम् ॥ १० ॥

संवीयते समाजं पशुभ्योऽन्येषां वृन्दम्, अत्र घनेषु, यथा श्रोत्रियसमाजं ॥ ११ ॥

शुक्रादीनां गणे शौकमायूरतैत्तिरादयः ।

शुकानाम्, मयूराणाम्, तैत्तिराणां समूहं शौकम् ॥ १ ॥ मायूरम् ॥ २ ॥ तै-

त्तिरम् "पञ्च्यां समूहे" ॥ ६ । २ । ९ ॥ इत्यण् ॥ ३ ॥ आदिप्रहणात् कापोतादयः ।

भिक्षादेर्भैक्षसाहस्रगार्भिण्यौवतादयः ॥ ११ ॥

भिक्षाणाम्, सहस्राणाम्, गर्भिणीनाम्, युवतीनाञ्च समूहो भैक्षमित्यादयः ॥ ११ ॥ ५ ॥ १०

गोत्रार्थप्रत्ययान्तानां स्युरीपगवकादयः ।

गोत्रमपस्य तस्मिन्नर्थे विहिता येऽत्रादयः प्रत्ययास्त्वन्तानामित्यञ्च, उपगोरप-
स्वानि औपगवास्त्रेषां समूहं औपगवकं "गोत्रोऽत्र" ॥ ६ । २ । १२ ॥ इत्यकम्, ॥ ११ ॥
आदिशब्दात् गार्भिकादयः ॥

उक्षादेरौक्षक मानुष्यकं धार्द्धकमौष्ट्रकम् ॥ १२ ॥

स्याद् राजपुत्रकं राजन्यकं राजकमाजकम् ।

वात्सकौरभके

उक्षाणां समूहं औक्षकम्, एषमन्येऽपि "गोत्रोऽत्रवत्सोऽष्ट्रवद्दानोरभमनुष्यराज-
रामन्यराजपुत्रादकम्" ॥ ६ । २ । १२ ॥ १ ॥ ५२ ॥

कावचिकं कवचिनामपि ॥ १२ ॥

कवचिनां समूहं कावचिकम् "कवचिहस्त्रवित्प्रभेकण्" ॥ ६ । २ । १४ ॥ १ ॥ ५३ ॥

हास्तिकं तु हस्तिनां स्यात्

हस्तिनाम्, सिद्धविधिद्वेष्यापि प्रहणात् हस्तिनीनां वा समूहो हास्तिकम् ॥ १ ॥

आपूपिकाश्चेतसाम् ।

अपूपानां समूहं आपूपिकम्, अभित्तत्वादिक् ॥ १ ॥

आदिप्रहणात् शाब्दिक-पार्वतिकादयः ॥

धेनूनां धेनुकं धेन्वन्तानां गौधेनुकादयः ॥ १४ ॥

धेनूनां समूहं धेनुकम् "धेनोरनमः" ॥ ६ । २ । १५ ॥ इतीकण्, गोधेनूनां
समूहो गौधेनुकम् ॥ १ ॥ ५४ ॥

कैदारकं कैदारिकं कैदार्यमपि तद्गणे ।

कैदारानां समूहः कैदारकम्, कैदावम् "कैदारण्यञ्च" ॥ ६ । २ । १३ ॥

इत्यकम् प्यथ प्रक्षय ॥ १ ॥ २ ॥ अचित्तत्वादिकम् केदारिकम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणादेर्ब्राह्मण्यं माणव्यं वाह्व्यमित्यपि ॥ ११ ॥

माह्वयानाम्, माणवानाम्, वाह्वानां समूहः ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाह्व्यम्
‘ब्राह्मणमाह्वयवाह्वय’ ॥ ६।२।१६ ॥ १।२।३ ॥ ५५ ॥

गणिकानां तु गाणिक्यम्

गणिकानां समूहो गाणिक्यम् ‘गणिकाया व्या’ ॥ ६।२।१७ ॥ १ ॥

केशानां कैश्यकैशिके ।

केशानां समूहः कैश्यम्, कैशिकम् ‘केशाद्वा’ ॥ ६।२।१८ ॥ १ ॥ पञ्चचित्तत्वा-
दिकम् ॥ २ ॥

अश्वानामाश्वमश्वीभ्य

अश्वानां समूह आश्वम्, अश्वीभ्यम् ‘वाऽश्वदीभ्य’ ॥ ६।२।१९ ॥ १ ॥ २०

पर्शूनां पार्श्वमपि

पर्शूनां समूहः पार्श्वम् ‘पर्श्वी क्वण्’ ॥ ६।२।२० ॥ शौकमायूरादयो शब्दः
‘आ त्वात् त्वादिः समूहः’ इति ङीबच्छिद्वा ॥ १ ॥

अथ ॥ १६ ॥

वातूलवात्ये वातानां

वातानां समूहो वातुलः पुलिङ्गः ‘गोरपवातात् प्रकृत्व्यत्सम्’ ॥ ६।२।२४ ॥
इत्युसः ॥ १ ॥ ‘पाशादथ स्वः’ ॥ ६।२।२५ ॥ इति स्व्ये वासा ॥ २ ॥

गव्यागोत्रे पुनर्गवाम् ।

गवां समूहः गव्या ‘पाशादथ स्वः’ ॥ ६।२।२५ ॥ इति स्व्ये ॥ १ ॥ ‘गोरप’
॥ ६।२।२४ ॥ इति पुलिङ्गोत्रा ॥ २ ॥

पाश्यास्तृत्यादि पाशादेः

पाश्यानाम् अश्वानां च समूहः पाश्या, तृत्या पाश्यादित्यास्तृत्याः ॥ १।२ ॥
आदिशब्दात् तुष्वा घृन्वाद्यम् ॥

खलादेः खलिनीनिमाः ॥ १७ ॥

खलानां समूहः खलिनी ‘असदिभ्यो लिङ्’ ॥ ६।२।२७ ॥ १ ॥ निम्न-
प्रहारात् कुन्नुनिर्भास्यादयः ॥ ५७ ॥

जनता वयुता मामता गजता सहापता ।

अनादीनां

जनानां समूहो जनता एवमन्वेऽपि "प्रामञ्जनब-धुगभसहायात् तद्" ॥ ६ ।
२ । २८ ॥ १ ॥

रथानां तु स्याद् रथ्या रथकत्रयया ॥ ९८ ॥

रथानां समूहो रथ्या "पाशावेध-" ॥ ६ । २ । २५ ॥ इति स्य' ॥ १ ॥
"गोरथ-" ॥ ६ । २ । २४ ॥ इति ऋत्ससि रथकृत्या, यास्यादय 'छिन्मन्यनि
प्यगिष्ठमुकता' इति सानुस-धप्रत्ययान्तत्वात् क्षिमां पठ-से ॥ २ ॥ ५८ ॥

राजिलेखा ततिर्नीचीमालाल्यायटिपद्क्तय ।

घोरणी श्रेणी

राजते राजिः स्त्रीलिङ्ग "पदिपटि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ ॥ १ ॥
लिट्यतेऽनया लेखा, मिदादित्वात् साधु ॥ २ ॥ तन्यते तति ॥ ३ ॥ बीयते
घीयि "बीषञ्जयसि-" ॥ (उणा-६६९) ॥ इति पिक्, इमां वीषी ॥ ४ ॥ मी
यते मासा "शामादया-" ॥ (उणा-४६२) ॥ इति म, मस्यते वा ॥ ५ ॥ अरु
स्त्रालि "क्यूकृटि-" ॥ (उणा-६१९) ॥ इति णिदिः ॥ ६ ॥ भावकृति आपठि
"पदिपठि-" ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इ, स्त्रीलिङ्गा ॥ ७ ॥ पठ्यते पद्विः ॥
८ ॥ घोरन्वस्वां घोरणी ॥ ९ ॥ धीयते धेभि पुञ्जिङ्ग, इमां धेणी ॥ १० ॥

उभौ तु द्वौ

उभतः परमतो द्वित्वमुभौ ॥ १ ॥

युगल द्वितय द्वयम् ॥ ९९ ॥

युग द्वैत यम द्वन्द्व युग्म यमलयामले ।

युज्यते युगलम् "सुरल-" ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्यले निपास्यते, धर्मवृत्तौ
युगं कर्तृति वा ॥ १ ॥ द्वायव्यवाकस्य द्वितयम् 'अव्यवाकवद्' ॥ ७ । १ । १५१ ॥
॥ २ ॥ "द्वित्रिभ्याम्-" ॥ ७ । १ । १५२ ॥ इत्ययटि द्वयम्, एते त्रयः स्त्रीलिङ्ग-
लिङ्गा ॥ ३ ॥ ५९ ॥ युज्यतेऽनेन युगं वर्षादिसादलि न्यङ्ङादिसाद् गणम् ॥ ४ ॥
द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं प्रज्ञादित्वादण् ॥ ५ ॥ यच्छति यमम् ॥ ६ ॥ बज्यते
द्वन्द्वम् "प्रज्ञादृवा-" ॥ (उणा-५१४) ॥ इति धे निपास्यते ॥ ७ ॥ युज्यते
युग्मम् "सिन्धुमेर्ण्" ॥ (उणा-३४५) ॥ इति क्ति मः ॥ ८ ॥ यच्छति
यमलम् 'सृदिकन्दि-" ॥ (उणा-४६७) ॥ इत्यल, यमं कर्तृति वा ॥ ९ ॥ यम-
लमेव यमलम् प्रज्ञादित्वादण्, जकुटमपि ॥ १० ॥

पशुम्यो गोजुगं युग्मे परम्

पशुपामन्यः पर युग्मे द्वित्वे बाध्मे गोजुगं प्रजुज्यते, यथा-गवोरश्वयोश्च द्वित्वं

गोमुपम्, अश्वगोमुपम्, "द्वित्रे गोमुप" ॥७१११३४॥ इति गोमुपप्रत्यय ॥१॥३॥
पट्वे तु पद्गवम् ॥ ६० ॥

पशुनामभ्यां परं पट्वे वाच्ये पद्गवमिति प्रयुज्यते यथा हस्तिनामश्वानां च
पट्वे हस्तिपद्गवम्, अश्वपद्गवम् "पट्वे पद्गव" ॥ ७१११३५ ॥ इति
पद्गवप्रत्यय ॥ १ ॥ २ ॥ ६० ॥

परशतायास्ते येषां परा सङ्ख्या शतादिकात् ।

येषां सङ्ख्येयानां शतात् परा शतापूर्वे सङ्ख्या ते शतात् परे परशता-
कुभरा 'परशतादि' ॥ ३१११७५ ॥ इति पञ्चमीतत्पुरुषे चापु ॥ १ ॥
आदिप्रहणात् परसङ्ख्याः परोमक्षा इत्यादयः ॥

प्राज्य प्रभूत प्रचुरं बहुल बहु पुष्कलम् ॥ ६१ ॥

भूयिष्ठ पुरुह भूयो भूर्यदञ्च पुरु स्फुरम् ।

प्राज्यते, प्रकृषेण आयते वा प्राज्यम् "शिक्यात्प्राज्य-" ॥ (उणा-३६४) ॥
इति ये निपास्यते ॥ १ ॥ प्रभवति प्रभूतम् "शीरी-" (उणा-२०१) ॥ इति
किट् ॥ २ ॥ प्रचीयते प्रचोर्यते वा प्रचुरम् "चुरभुर-" ॥ (उणा-३९६) ॥
इति रे निपास्यते ॥ ३ ॥ बहते बहुलम् स्थावृक्कि- ॥ (उणा-४८६) ॥ इत्युलो-
नल्लृक् च, बहु स्मृतीति वा बहुलम् ॥ ४ ॥ बहति बहु "मिबहि-" ॥ (उणा-
७२६) ॥ इति उः ॥ ५ ॥ पुष्पति पुष्कलम् "बलिपुषे कलक्" ॥ (उणा-४९६)
॥ ६ ॥ ६१ ॥ अतिशयेन बहु भूयिष्ठम् 'बहोर्गोष्ठि भूय' ॥ ७१४४० ॥
इतीष्टे भूयादेश ॥ ७ ॥ पुर्बिति ह्ययते पुरुहम् "कृषिद्" ॥ ५१११७१ ॥ इति
च भूयोदरादिस्वात् चापु, पुरुहं मिहृति वा ॥ ८ ॥ अतिशयेन बहु भूयः 'भूर्भृ-
भेर्बर्गस्य' ॥ ७१४४१ ॥ इतीमसि चापुः ॥ १ ॥ भवति धर्ममत्र भूरि
'भूसृक्धि-' ॥ (उणा-६९३) ॥ इति किरिः ॥ १० ॥ स दभ्रमदभ्रम् ॥ ११ ॥
भूर्यत् पुरु 'पूडाहृषि-' ॥ (उणा-७२९) ॥ इति किरुः ॥ १२ ॥ स्फामते
स्फुरम् स्फुरि- ॥ (उणा-४१७) ॥ इतीरे निपास्यत ॥ १३ ॥

स्तोक क्षुल्लं तृणमल्प दभ्राणुतलिनानि च ॥ ६२ ॥

तनु क्षुद्रं कृश

स्तुबते स्तोक्म् भीण्डलि- ॥ (उणा-२१) ॥ इति कः ॥ १ ॥ सुयते
सुभ्रम् भिन्नाच्छमङ्ग- ॥ (उणा-२६८) ॥ इति क निपास्यते भुर्भं स्मृतीति
वा ॥ २ ॥ वृदति वृच्छम् वृदिमदि- ॥ (उणा-१२४) ॥ छक् ॥ ३ ॥ अस्-
कल्पम् "भापावधि-" ॥ उणा-२९६ ॥ इति प ॥ ८ ॥ दभ्यत दभ्रम् च

प्रयसि-" ॥ (उणा-३८८) इति क्त् रः ॥ ५ ॥ अणस्यश्च " घृमृत्-" ॥
 (उणा ७१६) ॥ इत्यु ॥ ६ ॥ तिस्म्यते सस्मिन् " विपिनाशिमा-" ॥ (उणा-
 २८४) ॥ इति साधु ॥ ७ ॥ ६२ ॥ तन्म्यते सजु ॥ ८ ॥ क्षुद्यते क्षुद्रम् " ऋ
 ण्यसि ' ॥ (उणा-३८८) ॥ इति क्त् र ॥ ९ ॥ करोति कृत्तम् ' कृत्तम्-" ॥
 (उणा-५०८) ॥ इति क्त् षा , कृत्तमति वा ॥ १० ॥

सूक्ष्म पुन श्लक्ष्ण च पेलवम् ।

सूक्ष्यते सूक्ष्मम् " स्वममीष्म-" ॥ (उणा-३४६) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 श्लिष्यते श्लक्ष्णम् " भ्रूणसृणुण -" ॥ (उणा-१८६) ॥ इति साधु ॥ २ ॥
 पेलति पेलवम् " वडिबटि-" ॥ (उणा ५१५) ॥ इत्यन ॥ ३ ॥

श्रुटौ मात्रालवो लेशः कण

श्रुटति श्रुटि 'नाम्युवान्स्व " ॥ (उणा-६०९) ॥ इति क्त् षि क्त् षीकित्तोऽर्ध
 तत्र ॥ १ ॥ मीयतेऽस्पृत्वा मात्रा ' हुयामा ' ॥ (उणा-४५१) ॥ इति प्राः
 ॥ २ ॥ ख्वते ख्व ॥ ३ ॥ क्त् ष्यते क्त् ष ॥ ४ ॥ क्त् षति निमीक्षयति कणः पुष्पी-
 क्षिद् ॥ ५ ॥

ह्रस्व पुनर्लघु ॥ ६३ ॥

ह्रसति ह्रस्वम् ' सटिषटि " ॥ (उणा-५०५) ॥ इति षः ॥ १ ॥ लङ्घ्यते
 लघु रक्षिलङ्घि " ॥ (उणा-७४०) ॥ इत्युर्नलङ्घ्य ॥ २ ॥ ६३ ॥

अत्यल्पेऽल्पिष्ठमरूपीयः कनियोऽणीय इत्यपि ।

अतिशयेनाल्पमस्विष्ठम्, अस्विष्ठः "शुणाहाद् ' इतीष्ठ' ईबसुष्ठ ॥ १ ॥ २ ॥
 "अल्पयूतो क्त् षा" ॥ ७ ॥ ४ ॥ ३३ ॥ इति कनादेशे कनीयः, कनिष्ठमपि ॥३॥
 अल्पस्य अणीय ॥ ४ ॥

दीर्घायते समे

इणाति ह्रस्वमात्र दीर्घम् "मभायहा " ॥ (उणा-११०) ॥ इति च निपात्यते
 ॥ १ ॥ आयच्छति स आयतम् ॥ २ ॥

सुक्लमुच्चमुलतसुक्लरम् ॥ ६४ ॥

प्राश्चिच्छ्रितमुत्तम च

ताम्यस्यनेन सुक्लम् "कमितमि ' ॥ (उणा-१०७) ॥ इति त्रिबुद्धः ॥ १ ॥
 उद्वस्यस्युष्मम् न्युद्भ्यामश्च " ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कप्रत्यये साधुः, उद्वस्यते
 वा क्वस्यत् ॥ ५ ॥ १ ॥ १७१ ॥ इति च ॥ २ ॥ उद्वसति स उद्वसत् ॥ ३ ॥
 उद्वसा प्रस्य उद्वसत् ॥ ४ ॥ ६४ ॥ प्राश्चुते प्राश्च 'अधोराप्नोन्तश्च ' ॥ (उणा-

७१९) ॥ इत्यु ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं भयते स्म उच्छिष्टम् ॥ ६ ॥ उच्यते ममस्य उदरम् ॥ ७ ॥

न्यग् नीचं ह्रस्वमन्यरे ।

सर्वं कुञ्ज वामन च

नियतमधति न्यक् ॥ १ ॥ निम्नमधति नीचम्, नीचैरस्वस्य वा अन्नादित्वात्
अप्रत्यये "प्रायोऽप्यस्य" ॥ ७।४।१५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिसोप ॥ २ ॥ ह्रसति
ह्रस्वम् ॥ ३ ॥ मध्नाति मन्यरम् "ऋषिच्छटि--" ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यरः ॥ ४ ॥
अर्धति खर्धम् ॥ ५ ॥ कुचते कुञ्जम् "कुचः कुचकुचौ च" ॥ (उणा-१९९) ॥
इति छात्रु ॥ ६ ॥ वाम ह्रस्वत्वमस्वस्य वामन अन्नादित्वात् ॥ ७ ॥

विशालं तु विशङ्कटम् ॥ १९ ॥

पृथूरु पृथुल व्यूढ विकटं विपुलं बृहत् ।

स्फारं वरिष्ठं विस्तीर्णं तर्तं बहु महद् गुरु ॥ १६ ॥

विस्तृतं विशाळम्, विशङ्कटम् "वेर्विस्तृते षालशङ्कटी" ॥ ७।१।१९३ ॥ इति
छात्रु ॥ १ ॥ २ ॥ ६५ ॥ प्रपठे पृथु "रमिप्रथिभ्यामृच रस" ॥ (उणा-७३०) ॥
इत्युः ॥ ३ ॥ इति उरु महत्पुस्-च" ॥ (उणा-७३७) ॥ इति उः ॥ ४ ॥
पृथुलं छाति पृथुलम् ॥ ५ ॥ विशङ्कति स व्यूढम् ॥ ६ ॥ विस्तृतं विकटम् "कटः" ॥
७।१।१२४ ॥ इति कटः ॥ ७ ॥ विपुलति विपुल ॥ ८ ॥ बर्हति बृहत् 'हृदि
बृहि' ॥ (उणा-८८४) ॥ इति कटुः ॥ ९ ॥ स्फारयते स्फारं भीवृधि' ॥
(उणा-३८७) ॥ इति रः ॥ १० ॥ अतिशयेन उरु वरिष्ठं 'प्रियस्त्रिर' ॥
७।४।३८ ॥ इतीष्टे वरुदेश' ॥ ११ ॥ विस्तृणाति स विस्तीर्णम् ॥ १२ ॥ तस्यते
ततम् ॥ १३ ॥ बहति बहु ॥ १४ ॥ मद्यते महद् "हृदिबृहि" ॥ (उणा-८८४) ॥
इति कटु ॥ १५ ॥ गिरति गुरु ॥ १६ ॥ ६६ ॥

वैर्ष्यमायाम आनाह

वैर्ष्यं भाषो वैष्मम् ॥ १ ॥ आयतिरामाम ॥ २ ॥ आनद्यतेऽनेन आनाह ॥ ३ ॥

आरोहस्तु समुच्छ्रयः ।

उत्सथ उदयोच्छ्रयौ

आराहणमारोह ॥ १ ॥ ७मुच्छ्रयणं समुच्छ्रय "उदः धे" ॥ ५।३।५३ ॥
इति विकल्पनात् । २ । पक्ष यच्च उच्छ्रयाय ॥ ३ ॥ उत्सथेनमुत्सथे पृष्ठीवलिङ्गः
॥ ४ ॥ उदरुदय ॥ ५ ॥

पारिणाहो विशालता ॥ १७ ॥

परिणमतेऽनेन परिषाह ॥ १ ॥ विशालस्य मायो विशालता ॥ २ ॥ ६७ ॥

प्रपञ्चामोगविस्तारव्यासा ।

प्रपञ्चान् प्रपञ्च ॥ १ ॥ आमुजयतेऽनेन आमोगः ॥ २ ॥ विस्तारण विस्तार
॥ ३ ॥ व्यस्यते व्यासः ॥ ४ ॥

शब्दे स विस्तर ।

स प्रपञ्चः अन्वयवियये विलीयते विस्तर, अत्र 'वेरक्षब्दे प्रपञ्चे' ॥ ५ ॥ ३ ॥
६९ ॥ इत्यत्र अन्वयवैनाद् घम् न भवति विग्रहेऽपि ॥ १ ॥

समासस्तु समाहार संक्षेप समग्रोऽपि च ॥ ६८ ॥

समसर्गं समासः ॥ १ ॥ समाहरण समाहारः ॥ २ ॥ संक्षेपण संक्षेप, ॥ ३ ॥
समग्रणं समग्र ॥ ४ ॥ ॥ ६८ ॥

सर्वं समस्तमन्यून समग्र सकल समम् ।

विश्वाशेषाखण्डकृत्स्नन्यक्षाणि निखिलाखिले ॥ ६९ ॥

सरति सवम् "कटिकटि-" ॥ (उणा-५०५) ॥ इति च, सर्वतीति वा ॥ १ ॥
समस्यते एकीक्रियते समस्तम् ॥ २ ॥ नास्ति म्यूनमस्य अम्यूनम् अतूनमपि ॥ ३ ॥
संगतमस्य समग्रम् सम प्रसते वा ॥ ४ ॥ सद्य कलामिर्भागीवर्तत सकलम् ॥ ५ ॥
समति समम्, अत्र सव विश्वशब्दवत् सर्वादि, यथा-"सूर्यं समेषां सम" ॥ ६ ॥
विद्यति विश्वम् "निष्पृथि-" ॥ (उणा-५११) ॥ इति क्तिः ॥ ७ ॥ न विद्यते
वोयोऽस्य अरोपम् निःशेषमपि ॥ ८ ॥ न खण्डमखण्डम् ॥ ९ ॥ 'कृतैप् सवेष्टने ?
कृत्स्नते अजयतेऽनेन कृत्स्नम् "कृत्स्नशौभ्यां स्तकृ" ॥ (उणा-२९४) ॥ १० ॥
न्यक्ष्णोति न्याप्नोति न्यक्ष निष्कागतमक्षाविति वा ॥ ११ ॥ निवृत्तं विनात् इत्याद्
निखिलम् ॥ १२ ॥ नास्ति खिलमस्य अखिलम् ॥ १३ ॥ ॥ ६९ ॥

खण्डेऽर्धशकले भित्तं नेमशल्कदलानि च ।

खण्डयते खण्डं पुल्लिवल्लिङ्ग, सत्र खण्डसमपि ॥ १ ॥ ऋज्जोति अर्थं आविष्ट-
'लिङ्ग पुत्रयम् यथा प्रामार्थ अर्थं पटी, अर्धो नगरम्, वाच्यलिङ्ग इत्येके, यद्विद्य-
"खण्डमात्रवृत्ततायां त्वमिषयलिङ्ग" इति, समप्रतिभागे त्वर्थे नपुंसकम् ॥ २ ॥ शक्यते
भेर्तुं शकलं पुल्लिवल्लिङ्ग "मृदिकम्पि" ॥ (उणा-४६५) इत्यल ॥ ३ ॥ मियते
न्य मिसम् "मित्तं शकलम्" ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥ इति साधुः ॥ ४ ॥ नीयते नेम
"अर्त्तिरि-" ॥ (उणा ३३८) ॥ इति मः ॥ ५ ॥ शल्पते भेर्तुं शकलम् "मीष्
शक्ति-" ॥ (उणा-२९) ॥ इति क् ॥ ६ ॥ वलति विधीयते वलम् ॥ ७ ॥

अक्षो भोगश्च घण्टः स्यात्

अश्यते अथ, अमतीति वा 'पादावमि-' ॥ (उणा-५२७) ॥ इति वाऽ
॥ १ ॥ मज्यते भागः ॥ २ ॥ अज्यते विभज्यत वष्टः ॥ ३ ॥

पादस्तु स सुरीयकः ॥ ७० ॥

स रूपकादेर्भांगस्तुरीयव्यतुर्थ, पयने पाद ॥ १ ॥ ७० ॥

मलिन फच्चर म्लान कश्मल च मलीमसम् ।

मलोऽस्त्रस्य मलिनम्, मलमार्धं मलमवितम् "मलमदीमस्य" ॥७१२॥ १४ ॥
इति चाभू ॥ १ ॥ २ ॥ कुट्टिसर्तं चरति कचरम् ॥ ३ ॥ म्लयति स्म म्लानम् "अथ
धनामत्स्वातोऽस्याभ्य" ॥८१२॥ ७१॥ इति कस्य नत्वम् ॥४॥ कचति कश्मलम्
"खणिकुट्टि" ॥ (उणा-५०२) ॥ इति मलकू, कस्मपमपि ॥ ५ ॥

पवित्र पावन पूत पुष्य मेध्यम्

पूयतेऽनेम पवित्रं पुष्टीबलिहः बाध्यमिह इत्यम्ब ॥ १ ॥ पावयति पावमम्
॥ २ ॥ पूयते पूतम् ॥ ३ ॥ पुनाति पुष्यम् शिष्यास्वाभ्या ॥ (उणा-३६८) ॥
इति ये निपास्यते ॥४॥ मेघनीयं मेध्यम्, मघायां चाधु वा, मघे मवमिति वा ॥५॥

अपोऽज्वलम् ॥ ७१ ॥

विमल विशद धीघ्नमवदातमनाविलम् ।

विशुद्ध शुचि

उज्ज्वलस्युज्ज्वलम् ॥ १ ॥ ७१ ॥ विगता मलोऽस्य विमलम् ॥ २ ॥ विष्टीर्वते
विशदम् ॥ ३ ॥ विसेपेन इग्धे धीघ्नम् "कृज्यति" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति किरः
॥ ४ ॥ अवदायतेऽवदातम् ॥ ५ ॥ म आविसमनाविलम् ॥ ६ ॥ विशुष्यति
स्म विशुद्धम् ॥ ७ ॥ शोचति निर्मलीभवति शुचि शुचिर्नैर्मस्यार्षेऽत्र ॥ ८ ॥

शौक्षं तु निःशोध्यमनवस्वरम् ॥ ७२ ॥

शुष्यते शक्षम् "शक्षप्रश्ला" ॥ (उणा-५९७) ॥ इति निपास्यते ॥१॥ निष्कार्तं
शोष्यति शोष्यम् ॥ २ ॥ शिष्यमानाऽवस्वते बर्षेऽस्य अनवस्वरम् ॥ ३ ॥ ७२ ॥

निर्णिक्तं शोभितं मृष्ट धौत क्षालितमित्यपि ।

निर्णिज्यत स निर्णिक्तम् ॥ १ ॥ शोष्यते स शोषितम् ॥ २ ॥ मृज्यते मृष्टम्
३ ॥ शोष्यते धौतम् ॥ ४ ॥ क्षाल्यते क्षालितम्, अमरस्तु—

"निर्णिक्तं शोभितं मृष्ट निःशोष्यमनवस्वरम्" इत्येकार्धनाह ॥ ५ ॥

सम्पुलीनमभिमुखम्

संमुखं एष्यतेऽस्मिन् सम्पुलीनमाहर्षादि, अयत्र एष्यते एष्यते एष्यते

अयो रन्ध्रप्रहारिणामिति "यथासुप्तसमुखादीनस्तद् दृश्यतेऽस्मिन्" ॥७।१।१३ ॥
इति साधुः ॥ १ ॥ अभिन्यास मुखेन अभिसुप्तम् ॥ २ ॥

पराचीन पराङ्मुखम् ॥ ७३ ॥

परावति पराक्, परागेव पराचीनम् 'अदिक् क्षियां वाक्' ॥७।१।१०॥
इति स्वार्थे ईनः ॥ १ ॥ पराङ्मुखमस्य पराङ्मुखम् ॥ २ ॥ ७३ ॥

मुख्यं प्रकृष्ट प्रमुख प्रवर्ह

वर्ष्यं वरेण्य प्रवरं पुरोगम् ।

अनुत्तर प्राग्रहर प्रवेकम्

प्रधानमग्रेसरमुत्तमाग्रे ॥ ७४ ॥

ग्रामण्यग्रण्यग्रिमजात्या

ग्रधोनुत्तमान्यनवरार्थ्यवरे ।

श्रेष्ठपरार्द्धपरणि

मुखस्य मुख्यं मुख्य प्रधानत्वात्, शाखादित्वात् वाः ॥१॥ प्रकृष्यते स प्रकृष्टम्
॥ २ ॥ प्रकृष्ट मुखमस्य प्रमुखम् ॥ ३ ॥ प्रकृष्टो वर्ह परिच्छेदोऽस्य प्रवर्हम्, प्रवर्हते
वर्द्धते प्राधान्यं भवतीति वा, प्रवहस्युद्यच्छतीति वा ॥ ४ ॥ वरेण्य वर्षम् "वर्षो-
पघर्षा" ॥५।१।३० ॥ इति बाहुवकात् ॥ ५ ॥ मिथते वरेण्यम् "वृष्ट एण्य" ॥
॥ (उणा-३८२) ॥ ६ ॥ प्रमिथते प्रवरम् "मुक्वण" ॥ ५।३।२८ ॥ इच्छ
॥ ७ ॥ पुरो गच्छति पुरोगम् ॥ ८ ॥ नास्त्युत्तरमस्मादनुत्तरम् ॥ ९ ॥ प्रकृष्टमग्रं हरति
प्राग्रहरम् ॥ १० ॥ प्रकृष्टो वेकः घृणकृत्वमस्य प्रवेकम् ॥ ११ ॥ प्रघते प्रघानम्, रन्धा-
दित्वादनद्, आभिष्टसिद्धिर्हर्षोऽयम् ॥ १२ ॥ अग्र सरस्वमग्रेसरम् ॥ १३ ॥ अतिशये-
न उद्यमवमुत्तमम् "प्रकृष्टे तमम्" ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ अगस्त्यत्र अग्रम् "भीष्टधि"
॥ (उणा-३८७) ॥ इति राः, तत्र ॥ १५ ॥ ७४ ॥ ग्रामं नयत्यपीठे ग्रामणी ॥
१६ ॥ अग्रं नयत्यग्रणी ॥ १७ ॥ अग्रे भवमग्रिमम् "पश्चात्पश्चात्प्राविमः" ॥
१८ ॥ १९ ॥ आतो साधु आस्यम् ॥ १९ ॥ अग्रे साधु अग्रयम् ॥ २० ॥
नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमम् ॥ २१ ॥ अग्रवराद्धे मुखमभागे भवमनवरार्थ्यम् "परावरा-
धमात्तमादर्भे" ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ मिथते वरं पुंर्जायसिद्धि, अन्धे तु वाच्यं
किङ्कमेनमाहु ॥ २३ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्टम् "प्रष्टोऽग्रे" ॥ २४ ॥ २५ ॥ इति पत्वम्
॥ २६ ॥ परार्द्धे मन्वे परार्थ्यम् "परावरा" ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति यः ॥ २५ ॥
विपार्षि परम्, एते वाच्यसिद्धि ॥ २६ ॥

श्रेयासि नु श्रेष्ठसत्तमे पुष्कलवत् ॥ ७१ ॥

अतिसवन प्रशस्य ध्रुव तत्र ॥१॥ एव अष्टम् ॥२॥ अतिसयम सत् सत्तमम्
' प्रकृत तमम्' ॥ ७।३।५ ॥ ३ ॥ पुष्यति पुष्कलम्, एते वाच्यलिङ्गाः ॥४॥७५॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुरुषवर्षमकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्यास्तल्लजश्च मतल्लिका ॥ ७६ ॥

मन्थर्विका प्रकाण्डो द्वौ प्रशस्त्यार्थप्रकाशकाः ।

व्याघ्राद्यम् शब्दाः उत्तरपदे प्रयुज्यमाना प्रशंसां वाचयन्ति, यथा पुरुषो व्याघ्र
इव पुरुषव्याघ्र ॥१॥ एवं पुरुषपुङ्ख ॥२॥ पुरुषवर्षम ॥ ३ ॥ पुरुषकुञ्जर ॥ ४ ॥
पुरुषसिंह ॥५॥ पुरुषशार्दूल, एषु 'उपमर्थं व्याघ्राद्यैः' ॥३॥१११०-२॥ इति समास
॥ ६ ॥ अश्वत्थसौ कुञ्जरश्च अश्वकुञ्जर ॥ ७ ॥ गोव्यासौ नागश्च गोवाग आदि-
शब्दाद् गोवन्दारक एषु 'वन्दारकनायकुञ्जरेः' ॥ ३।१।१०८ ॥ इति समास-
॥७॥ गोव्यासौ तल्लजश्च गोतल्लज ॥८॥ गोमतल्लिकेत्यादि ॥९॥ एषु 'पोत्यामुवति'
॥ ३।१।१११ ॥ इति प्रशंसारूढस्य समासः ॥ ७६ ॥

गुणोपसर्जनोपाग्राप्यप्रधाने

गुण्यते गुणः ॥ १ ॥ उपसृज्यत नियुज्यते उपसर्जनम्, आदिङ्गिङ्गो नपुंसक-
यथा-उपसर्जनं भाषा ॥ २ ॥ उपसृद्धमग्रमस्य उपागमम् ॥ ३ ॥ न प्रधानमप्रधानं
तत्र ॥ ४ ॥

अधम पुनः ॥ ७७ ॥

निकृष्टमणक गर्हमवद्य काण्डकुरिसते ।

अपकृष्ट प्रतिकृष्ट याप्यं रेफोऽधम श्रुतम् ॥ ७८ ॥

स्वैरं पापमपशर्दं कूप्य चेलमर्थ च ।

अधोः अधमधमम् 'अधोऽन्ताधोपस' ॥ ६।३।७४ ॥ इत्यम् ॥ १ ॥७७॥
निकृष्यते निकृष्टम् ॥ २ ॥ अत्यति रटक्षण कुत्सितमधमणकम् "कुत्सितात्याशाते"
॥ ७।३।३३ ॥ इति कर्त् ॥३॥ गर्हते गर्हम् ॥ ४ ॥ नोचतेऽवधम् "अधोपसर्जा-
वद्य" ॥ ५।१।३२ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ कथति काण्डं पुंस्त्रीवादिङ्ग "कथ्य-
ति" ॥ (उणा-१६९) ॥ इति भित्त्वा ॥ ६ ॥ कुरस्यते कुत्सितम् ॥ ७ ॥ अप-
कृष्यतेऽपकृष्टम् ॥८॥ प्रतिकृष्यते प्रतिकृष्टम् ॥९॥ याप्यते निर्गुणस्यैव याप्यम् अथा
दित्वाद्गते याप्यमपि ॥ १० ॥ शीयते रफः 'रीशोभ्याम्- ॥ (उणा-३१४)
॥ इति फः, शीभ्याम् ॥ ॥ (उणा-१८१) ॥ इति पठि रेवाऽपि ॥ ११ ॥

अयो भवमवमम् ॥ १२ ॥ मूते हृवम् "मुव" ॥ १।१।५१॥ इति साधु ॥ १३ ॥
 ७८ ॥ खेटयति त्रस्यति खेटम् ॥ १४ ॥ पायते पापम् ॥ १५ ॥ अपशीयते अपशयम्
 ॥ १६ ॥ कुस्तिष्ठत पूवते कूपयम् ॥ १७ ॥ चलति चलम् ॥ १८ ॥ इत्यर्त्यैर्, एते
 रेफवर्भे पाठ्यालिङ्गा ॥ १९ ॥

तदासेचनक यस्य दर्शनाद् दृग् न तृप्यति ॥ ७९ ॥

आसिच्यत आप्यायते हग्नेन आसचनकं यद्दृग्माद् दृग् न तृप्यति ॥ १॥७९॥

चारु हारि रुचिर मनोहरं

वल्गु कान्तमभिरामवधुरे ।

वामरुच्यसुषमाणि शोभनं

मञ्जुमञ्जुलमनोरमाणि च ॥ ८० ॥

साधुरम्यमनोज्ञानि पेशलं हृद्यसुन्दरे ।

काम्य कर्म कमनीय सौम्यं च मधुरं प्रियम् ॥ ८१ ॥

चरति मनोऽत्र षाद् 'मिवाहि-' ॥ (उणा-७२६) ॥ इति णिडु ॥ १ ॥

हरति मनो हारि प्रहादिस्वाप्णिन् ॥ २ ॥ रोचते रुचिरम् "लुधीभि" ॥ (उणा-

४१६) ॥ इति क्तिरि, रुचिं रातीति वा ॥ ३ ॥ मनोहरति मनोहरं ॥ ४ ॥ वल्ले

वल्गु "फलिवालि-" ॥ (उणा-७५८) ॥ इति गुः ॥ ५ ॥ काम्यते कान्तम् "ज्ञाने

च्छार्थार्थ" ॥ ५।२।९२ ॥ इति घति षः ॥ ६ ॥ अभिरमते मनोऽत्र अभि-

रामम् ॥ ७ ॥ षाप्ति मनो वग्धुरम् 'वाश्यति' ॥ (उणा-४२३) ॥ इत्युरः ॥ ८ ॥

वाति मनोऽत्र वामम् 'वर्त्तारि' ॥ (उणा-३३८) ॥ इति म ॥ ९ ॥ रोचते

रुच्यं "रुच्याव्यम्यवास्तम्यम्" ॥ ५।१।६ ॥ इति साधु ॥ १० ॥ सुष्ठु सधं

सुषमम्, शोभना समोऽप्रेति वा रुक्षणया षाद् "मिर्दु सुषे समसूते" ॥ २।३।

५६ ॥ इति बलम् ॥ ११ ॥ क्षामते शोभनम् ॥ १२ ॥ मञ्जति मञ्जु 'धमृतु' ॥

(उणा-७१६) ॥ इति षड्वचनानुः ॥ १३ ॥ मञ्जुरस्यास्ति मञ्जुल मञ्जुः,

धर्ममात्रेऽत्र सिध्मादिङ्गात् ॥ १४ ॥ मनो रमयति मनोरमम् ॥ १५ ॥ ८० ॥

षाप्ति साधु "कृवापाभि-" ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण् ॥ १६ ॥ रमयति मनो

रम्यते वा रम्बम् 'मव्यगोयजम्यरम्य' ॥ ५।१।७ ॥ इति साधु रमणीयमपि

॥ १७ ॥ जानातीति ङ ममाङ् मत्र सङ् मनोहं ॥ १८ ॥ पिवाति पेक्षसं 'मृदि-

कन्दि' ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल ॥ १९ ॥ इत्यस्य प्रियं हृद्य "हृद्यपद्य"

॥ ७।१।११ ॥ इति यः, 'हृद्यस्य हृदास-' ॥ ३।२।९४ ॥ इति हृदादेश

॥ २० ॥ 'सुन्दः सौम्रः' सुन्दति सुन्दरं 'ऋतेचदि' ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर-

सुष्ठु मन्दयतीति नैरुक्ता ॥२१॥ कर्म्यते काम्बम् ॥ २२ ॥ कर्म्यते कर्म 'स्म्य-
 बसहिंस' ॥ ५।२।७९ ॥ इति बाहुवकात् कर्म्यपि रः ॥ २३ ॥ अनीये
 कर्मनीयं ॥ २४ ॥ सोममेव सौम्य भेयजादिक्तात् व्यण् ॥ २५ ॥ माघस्यनेन मधुर्
 "शुद्धर' ॥ (उणा-४२६) ॥ इत्युरे निपास्यते ॥ २६ ॥ प्रीणाति प्रियम् 'मा
 म्युपात्म्यप्रीकृ-' ॥५।१।५४॥ इति क्" एते वाच्यस्त्रिधा ॥२७॥ छब्बहो दश्य ,
 संस्कृतऽपि यत् गौड -"मनोह मञ्जुलं मञ्जु छब्बहं रमणीय च" इत्यादि ॥२८॥

व्युष्टि फलं

विशेषण उच्यते कर्म्यते व्युष्टि व्युच्छनमिति वा ॥ १ ॥ फलति फल प्रयो-
 जनम् ॥ २ ॥

असार तु फल्यु

मास्त्रि सारोऽस्मिन्नसारम् ॥ १ ॥ फलति विधीर्यते फल्यु " फलित्ति-"
 इति शु ॥ (उणा-७५८) ॥ २ ॥

शून्य तु रिक्तकम् ।

शून्य सुच्छं वशिक च

शून्ये विं शून्यम्, शून्यं च "शुना वशोवृत्' ॥ ७।१।३३ ॥ इति ये साधु
 ॥३।२॥ रिच्यत्र रिक्तम् ॥३॥ शून्यते सुच्छम् सुदिमदि-" ॥ (उणा-१२४) ॥
 इति छ् ॥ ४ ॥ वश स्वाच्छम्यमस्त्रस्य अनाभुतस्त्रव् वशिकम् ॥ ५ ॥

निविहं तु निरन्तरम् ॥ ८१ ॥

निविरीस घन सान्द्रं नीरन्त्र बहुल दृढम् ।

गाढमविरल च

निविहम्, निविरीसम् "निविरीसौ नीरन्त्रे च" ॥७।१।१२९ ॥ इति साधु
 ॥ १ ॥ २ ॥ निर्गणमन्तरम् व्यनघानमत्र निरन्तरम् ॥ ३ ॥ ८२ ॥ इत्यते घनम्
 "मूर्तिनिवितात्रे घन-" ॥ ५।३।३७ ॥ इत्यास्ति साधु ॥४॥ सीदस्त्रघ्न सान्द्रम्
 "दूरसूत्र-" ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपास्यते ॥५॥ निर्गत रघ्नमत्र नीरघ्नम्
 ॥ ६ ॥ बहति दाह्यं बहुल 'मृदिकन्दि' ॥ (उणा-४९७) ॥ इत्यस ॥७॥
 बहति ईहति वा दृढं 'बस्मिन्ने दृढ' ॥ ४।४।६९ ॥ इति साधुः ॥ ८ ॥
 गाढात् गाढम् ॥ ९ ॥ म विरलमविरलम् ॥ १० ॥

अप विरल तनु पेठबम् ॥ ८३ ॥

विरमति, विरामन्तर् वा विरलम् सुरम-' ॥ (उणा-४७४) ॥ इत्येते निपा-

सते ॥ १ ॥ तन्यते तनु ॥ २ ॥ पेक्षति पेक्ष्य "वडिषटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इल्लष ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूखनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥१॥ नवमेव नवीनम्, नूत्नम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनलं च
नू वाऽस्य" ॥ ७ । १ । १६० ॥ इति साधव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो मर्ष
सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातनं चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रज्ञ जरत्

जीर्णति स्म जीर्णे तत्र ॥१॥ पुरा मव पुरातनम् "सायचिरंप्राङ्गणेप्रवेऽभ्ययात्"
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनद् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातमान्मोऽस्त्य ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुर्ण
मव पुराणम् "पुरो नः" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नमामिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कालेन प्रतन प्रत्नम् "प्रात् पुराणेनव" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनल-
प्रस्ययी ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्णति स्म जरत् श्रुषोऽवृ " ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तं तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदद् च अवाक् च, उचितं वाऽवचितं च वा, उन्नतं वाऽवनतं च वा उच्चा
वचम्, मधुरम्यसकृदित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एके नैक निरनुबन्धोऽग्र म "नाम
नामिकार्थे" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समासः, नैको भेदोऽस्य नैकभेदं नामा-
प्रकरमित्यर्थः ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् । १ ॥ अन्वयात्कामधिकम् "अधेराक्ते" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क, अभि क्वायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्वं समीप सविघ ससमा-

भ्याश सवेशान्तिकसार्जिकर्पा ।

सदेशमभ्यग्रसनीढसन्नि-

धाना यूपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सान्निहृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासप्तसन्निधि ।

सृष्टयते पार्श्वम्, "सृष्ट्ये श्व पार्श्व" ॥ (उपा-५१३) ॥ इति साधु ॥ १ ॥
 सगता आपोऽग्रेऽसुपवारात् समीपम्, "द्वयन्तरनवर्णोपसगात्" ॥ ३ । २ । १-९ ॥
 इत्यप इप ॥ २ ॥ समाना बिधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यर्णयते भ्याप्यते अभ्यास तासभ्यान्त ॥ ५ ॥ समानो बेशोऽस्य सवेश ॥ ६ ॥
 अन्तोऽस्त्रस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ सान्निहृष्टयते सान्निहृष्टम् ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमप्रमस्य अभ्यप्रम् ॥ १० ॥ समान नाड्यस्य सनीडम् ॥
 ११ ॥ सनिधीयतऽत्र सनिधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपान्तम् ॥ १३ ॥ निवप्राप्ति
 निवृत्त पुञ्जीबसिद्ध, "सप्राप्ते संक्षीण-" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सान्निहृष्टयते स्म सान्निहृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाप्ता मयादाऽस्य समयादम्, सावध-ससीम-सनीड-सवश-सदश-समर्थाद्यु सक्षयया
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यर्णयते अभ्यणम्, "अविद्येऽभे" ॥ ४ । ४ । ६४ ॥ इतीडमान ॥
 १८ ॥ आसीदति स्म आसधम् ॥ १९ ॥ सनिधीयतेऽस्मिन् सनिधिः, पुषि ॥ २० ॥

अभ्ययहितेऽनन्तर सप्तकमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

न भ्ययधीयते स्म अभ्ययहितं तत्र ॥ १ ॥ नास्त्वन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 सप्तजति स्म सप्तकम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर भ्ययधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिष्ठयेन अन्तिकं नेदिष्ठम्, "बाढाम्तिकयोः साधनेदौ" ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदीबोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिक
 कृतम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्टयते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ विपारि परम् ॥ २ ॥ बुभोति बुभेय ईयते
 गम्यते वा दूरम् 'दूरदूर' ॥ (उपा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आराद्
 म्यमेयु वक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ द्द्वीमः

अतिष्ठयेन दूरं दविष्ठम्, द्द्वीम्य "गुणाद्" ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्टे ईमद्यौ
 च "दूरदूर" ॥ ७ । ४ । ६९ ॥ इति रक्षोप ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यते ॥ १ ॥ तन्वते तनु ॥ २ ॥ पेलति पेलव "वक्षिषटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इत्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्क प्रत्यग्र नूहनूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, नव्य "नवादीनतनन न
नू चाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ५ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो मर्ष
सद्यस्कम्, प्रयोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽनिवत् तत्र ॥ ८ ॥

जीर्णे पुरातन चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रल जरत्

जीर्येति स्म जीर्णे तत्र ॥ १ ॥ पुरा मध पुरातनम् "सायचिरंप्राङ्गणेप्रणेऽन्वयात्"
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनद् ॥ २ ॥ सूत्रमिपातनान्मोऽन्तव्य ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
मध पुराणम् "पुरो न" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुरापि न नवमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत श्वलेन प्रतन प्रलम् "प्रात् पुराणेनश्च" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनल-
प्रत्यया ॥ ५ ॥ ६ ॥ जीर्येति स्म जरत् 'जृयोऽनृ' ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्ति तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूर्त्तम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकमेवम्

उदक् च अवाक च, उचित् चाऽवचितं च वा, उग्रतं चाऽवग्रतं च वा उच्चा
वचम्, मयूरभ्यंसकदित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एको नैक निरनुबन्धोऽत्र न 'नाम
नार्त्तिकार्थे' ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समासः, नैको मेवोऽस्य नैकमेवं माना-
प्रकारमित्यर्थ ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् । १ ॥ अध्याह्वमधिकम् "अधेरारुहे" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क, अभि क्वायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्वे समीप सविध ससीमा-

म्याश सवेशान्तिकसामिकर्पाः ।

सदेशमभ्यग्रसनीहसन्नि-

धाना युपान्त निकटोपकण्ठे ॥ ८६ ॥

सनिष्कृष्टसमर्यादाभ्यर्णान्याससप्तप्रिधी ।

स्मृत्यते पार्श्वम्, "स्मृत्ये च पार्श्व" ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 सगता भापाऽग्नेत्युपचारात् समीपम्, "द्वयन्तरनवर्णोपसगात्" ॥ ३ । २ । १०५ ॥
 इत्यप इत् ॥ २ ॥ समाना बिधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना सीमाऽस्य ससीमम्
 ॥ ४ ॥ अभ्यर्णयते न्याय्यते अम्माद्यं साकम्भ्यान्त ॥ ५ ॥ समानो बधोऽस्य सधेस ॥ ६ ॥
 अन्ताऽस्त्वस्य अम्भिकम् ॥ ७ ॥ सनिष्कृष्यते सप्रिधम् ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदेशम् ॥ ९ ॥ अभिमुत्तमप्रमस्य अभ्यप्रम् ॥ १० ॥ समानं नाड्यस्य सनीडम् ॥
 ११ ॥ सनिधीयतऽत्र सनिधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽन्ताऽस्य उपान्तम् ॥ १३ ॥ निवर्णाति
 निष्कृष्ट पुष्कलिद्, "सप्राप्ते सधीर्ण" ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कण्ठोऽस्य उपकण्ठम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिष्कृष्यते स्म सनिष्कृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समयादम् सावय-ससीम-सनीड-सवध-सवध समर्थादिषु लक्षण्या
 सामीप्यम् ॥ १७ ॥ अभ्यर्णयते अभ्यर्णम्, "अविश्वेऽभे" ॥ ७ । ४ । १५ ॥ इतीडमावः ॥
 १८ ॥ आसीदति स्म आसप्तम् ॥ १९ ॥ सनिधीयतेऽस्मिन् सनिधिः, पुषि ॥ २० ॥

अव्ययहितेऽनन्तरं सप्तकमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

अव्ययधीयते स्म अव्ययहितं तत्र ॥ १ ॥ नास्त्वन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 सप्तकति स्म सप्तकम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिभ्या अन्तर अव्ययानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकतम

अतिसयेन अम्भिकं नेदिष्ठम्, "बाठास्तिकयोः साधवेदी" ॥ ७ । ४ । ३७ ॥
 इति नेदादेश, नेदीयोऽपि ॥ १ ॥ "प्रकृष्टे" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अम्भिक
 कतमम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ विपत्ति परम् ॥ २ ॥ बुधोति बुधेन ईयते
 गम्यते वा दूरम्, "दूरदूर" ॥ (उणा-३५६) ॥ इति रे निपास्यते, तत्र आराद्
 न्ययेषु बध्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर सविष्ठ दूरीयः

अतिसयेन दूरं सविष्ठम्, दूरीय "गुणाद्वात्" ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इतीष्टे ईयसौ
 च "दूरदूर" ॥ ७ । ४ । ८९ ॥ इति रञोपः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्यते ॥ १ ॥ तन्यते तजु ॥ २ ॥ पेल्लति पेल्लव "वक्षिषटि" ॥ (उणा-५१५) ॥
इस्यव ॥ ३ ॥ ८३ ॥

नव नवीन सद्यस्कं प्रत्यग्र नूननूतने ।

नव्य चाभिनवे

नूयते नवम् ॥ १ ॥ नवमेव नवीनम्, नूतनम्, नूतनम्, मध्य "नवादीनतनत्त व
नू षाऽस्य" ॥ ७ । २ । १६० ॥ इति साधव ॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सद्यो मर्ध
सद्यस्कम्, पृषोदरादित्वात् साधु ॥ ६ ॥ प्रतिगतमग्रमनेन प्रत्यग्रम् ॥ ७ ॥ अभिनू-
यतऽभिनव तत्र ॥ ८ ॥

नीर्णे पुरातनं चिरन्तनम् ॥ ८४ ॥

पुराण प्रतन प्रस्र जरत्

नीर्यति स्म नीर्णे तत्र ॥ १ ॥ पुरा भव पुरातनम् "सामचिरप्राङ्गणेप्रगेऽव्ययात्"
॥ ६ । ३ । ८८ ॥ इति तनद् ॥ २ ॥ सूत्रनिपातनान्मोऽन्तश्च ॥ ३ ॥ ८४ ॥ पुरा
भव पुराणम् "पुरो म" ॥ ६ । ३ । ८६ ॥ इति न, पुराणि न नवमिति वा ॥ ४ ॥
प्रगत कस्मे प्रतन प्रस्तम् "प्रात् पुराणेनच" ॥ ७ । २ । १६१ ॥ इति तनत्न-
प्रत्ययो ॥ ५ ॥ ६ ॥ नीर्यति स्म जरत् जृपोऽनू" ॥ ५ । १ । १७३ ॥ ७ ॥

मूर्त्तं तु मूर्त्तिमत् ।

मूर्च्छति स्म मूलम् ॥ १ ॥ मूर्त्तिरस्य मूर्त्तिमत् ॥ २ ॥

उच्चावच नैकभेदम्

उदङ् च अवाक च, उचितं षाऽव्ययितं च वा, उभर्तं षाऽवनर्तं च वा उच्चा
वचम्, समूर्य्यसकृदित्वात् साधु ॥ १ ॥ न एषे नैक निरनुबन्धोऽयं न "नाम
मार्त्तकार्थं" ॥ ३ । १ । १८ ॥ इति समासः, नैको भेदोऽस्य नैकभेदं नाना-
प्रकारमित्यर्थः ॥ २ ॥

अतिरिक्ताधिके समे ॥ ८५ ॥

अतिरिच्यते स्म अतिरिक्तम् । १ ॥ अष्वान्द्रमधिकम् "अपेराकृते" ॥ ७ । १ ।
१८७ ॥ इति क, अपि कायतीति वा ॥ २ ॥ ८५ ॥

पार्श्वं सगीप सविध सतीमा-

भ्याश सवेशान्तिकसार्त्तिकर्पाः ।

सदेशमभ्यग्रतनीहसन्नि-

धाना युवान्त निकटोपकृष्टे ॥ ८६ ॥

साक्षिकृष्टसमर्थादाभ्यर्णान्यासन्नसधिधी ।

सृष्टयते पार्श्वम्, “सृष्टो श्व पार्श्व” ॥ (उणा-५२३) ॥ इति साधु ॥ १॥
 संयथा आपोऽग्नेस्त्वपचारात् समीपम्, “द्वयन्तरनवर्षोपसर्गात्” ॥ ३ । २ । १०९ ॥
 इत्यप इप ॥ २ ॥ समाना विधाऽस्य सविधम् ॥ ३ ॥ समाना धीमाऽस्य सधीमम्
 ॥ ४ ॥ अम्यद्यसे भ्याप्यते अम्यास ताकप्यान्त ॥ ५ ॥ समानो वेद्योऽस्य समेशः ॥ ६ ॥
 अन्तोऽस्त्रस्य अन्तिकम् ॥ ७ ॥ धानिकृष्यते धानिकृषः ॥ ८ ॥ समानो देशोऽस्य
 सदशम् ॥ ९ ॥ अभिमुखमग्रमस्य अभ्यग्रम् ॥ १० ॥ समान नाडमस्य सनीडम् ॥
 ११ ॥ सनिधीयतेऽन्न संनिधानम् ॥ १२ ॥ समीपोऽन्तोऽस्य उपान्तम् ॥ १३ ॥ निवध्राति
 निकटं पुङ्गीबनिद्, “सप्राप्ते सध्वीर्ण” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट ॥ १४ ॥
 समीप कष्टोऽस्य उपकष्टम् ॥ १५ ॥ ८६ ॥ सनिकृष्यते स्म सनिकृष्टम् ॥ १६ ॥
 समाना मयादाऽस्य समपादम् सावध-सधीम-सनीड-सवध-सदेश-समपादेषु सज्ञगया
 धामीप्यम् ॥ १७ ॥ अम्यर्षते अम्यर्षम्, ‘अविदूरेऽभे’ ॥ ४ । ४ । ६५ ॥ इतीडमावः ॥
 १८ ॥ आधीपति स्म आधमम् ॥ १९ ॥ सनिधीयतेऽस्मिन् सनिधिः, पुसि ॥ २० ॥

अज्यवहितेऽनन्तर ससक्तमपटान्तरम् ॥ ८७ ॥

अभ्यवधीयते स्म अभ्यवहितं तत्र ॥ १ ॥ नास्त्वन्तरमत्र अनन्तरम् ॥ २ ॥
 ससञ्जति स्म ससक्तम् ॥ ३ ॥ नास्ति पटन तिरस्करिण्या अन्तर भ्यवधानमत्र अप
 टान्तरम् ॥ ४ ॥ ८७ ॥

नेदिष्ठमन्तिकृतम्

अतिशयेन अन्तिकं नेदिष्ठम्, “बाढास्तिकयोः साधनेदौ” ॥ ७ । ४ । ३७ ।
 इति नेदादेश, नेदीबोऽपि ॥ १ ॥ “प्रकृष्टे” ॥ ७ । ३ । ५ ॥ इति तमपि अन्तिक
 कृतम् ॥ २ ॥

विप्रकृष्टपरे पुन ।

दूरे

विप्रकृष्यते स्म विप्रकृष्टम् ॥ १ ॥ विपार्षि परम् ॥ २ ॥ बुभोति बुभेभ ईबते
 राम्बते वा इडस् ‘सुरसुर’ ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यते, तत्र आराद-
 भ्ययेषु बक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतिदूर दविष्ठ दवीयः

अतिशयेन दूर दविष्ठम्, दवीय “गुप्ताहाद्” ॥ ७ । ३ । ९ ॥ इतीष्टे ईमृष्टौ
 च “स्फूकूर” ॥ ७ । ४ । ८९ ॥ इति रडोप ॥ १ ॥ २ ॥ २ ॥

अथ सनातनम् ॥ ८८ ॥

शाश्वतानश्वरे नित्य ध्रुव

सना सवदा मयति सनातनम्, "सायधिर" ॥६।३।८८॥ इति छन्द, सदा
तनमपि ॥ १ ॥ ८८ ॥ शाश्वद् भव शाश्वतम्, "मर्तुसाम्यावेरण" ॥ ६।३।८९ ॥
शाश्वतिकमपि ॥२॥ न नश्वरमनश्वरम् ॥३॥ नित्यत भवं निष्कम्, "नेर्धुवे" ॥ ६।
३।१७ ॥ इति स्यञ् ॥ ४ ॥ ध्रुवति ध्रुवम्, कृत्यादिलादाच गुणाभावः ॥ ५ ॥

स्थेयस्त्वातिस्थिरम् ।

स्थास्तु म्येष्ट

अतिशयेन स्थिर स्थेय, स्वेष्टम् "प्रियस्थिर-" ॥ ७।४।३८ ॥ इति स्यादेश
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ तिष्ठतीत्येव शील स्थास्तु "स्वाग्लाम्हा" ॥ ५।२।३१ ॥
इति स्तु ॥ ४ ॥

तत् कूटस्थ कालव्याप्यैकरूपत ॥ ८९ ॥

तद् अतिस्थिरम्, कूटेन अचलत्वेन तिष्ठति कूटस्वमाकाशात्मादि निरवधिक्रम
व्याप्नोति स्थिरत्वात् कालम्भापि, एकरूपतो निर्विकारतमेत्यर्थ ॥ १ ॥ ८९ ॥

स्थावरं तु जङ्गमान्यत्

तिष्ठतीत्येव शील स्थावरं पृथिव्यादि, "स्थेक्षमास" ॥ ५।२।८१ ॥ इति
वर, अहमात् प्रत्यद्द्वीन्निमादेः, अन्यजङ्गमान्यत् ॥ १ ॥

जङ्गम तु प्रस चरम् ।

चराचर जगदिङ्ग चरिण्यु च

मृश गच्छति जङ्गमं अक्षौडित्येऽप्यभिधानाद् षड् ॥ १ ॥ प्रत्यति चलत्वात्
प्रसम् ४ २ ॥ चरति चरम् ॥ ३ ॥ 'चरात्परचलाचल-' ॥ ४।१।१३ ॥ इत्यधि
द्वित्वाऽऽस्वनिपातनाच्चपरम् ॥ ४ ॥ गमनशील जगत् 'दिशुद्दत्तगत' ॥ ५।२।
८३ ॥ इति द्विपि साधु ॥ ५ ॥ इति इत्तम् ॥ ६ ॥ चरणशील चरिण्यु "आज्यसं-"
॥ ५।२।२८ ॥ इतीण्यु ॥ ७ ॥

अथ चञ्चलम् ॥ ९० ॥

तरल कम्पन कम्प परिप्लवचलाचले ।

चटुठ चपल लोल चल पारिप्लयास्चिरे ॥ ९१ ॥

चयति चञ्चलम्, "मृदिफदि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यल, चञ्चल्यते वा

॥ १ ॥ ९० ॥ तरति चक्षुरत्र तरस्म, "सृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥
 इत्यस ॥ २ ॥ कम्पनशीले कम्पनम्, ' इडित " ॥ ५ । २ । ४४ ॥ इत्यन ॥ ३ ॥
 "स्न्यजस" ॥ ५ । २ । ७९ ॥ इति रे कम्पम् ॥ ४ ॥ परिल्लभते परिल्लभम् ॥ ५ ॥
 यस्मति यथायथम्, "अरावरयलायस" ॥ ४ । ९ । १३ ॥ इति अथि द्वित्वमात्व
 य ॥ ६ ॥ यटाति यट्टस्म, "इपिइति-" ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युस ॥ ७ ॥
 यपति यपत्स्म, "सृदिकन्दि" ॥ (उणा-४६५) ॥ इत्यस ॥ ८ ॥ कास्यस्यैर्
 सोत्सम्, "प्रद्याद्म्य कित्" ॥ (उणा-४९४) ॥ इत्योस, सोसति वा ॥ ९ ॥
 यलति यलस्म ॥ १० ॥ पय्तिनमेव पारित्तर्ष प्रद्यादित्वाद् ॥ ११ ॥ न स्थिरमस्थिर
 तत्र ॥ १२ ॥ ९१ ॥

ऋजायजिह्वप्रगुणौ

अर्ज्यते ऋजुः, "अर्जेऋज् च" ॥ (उणा-७२२) ॥ इत्युः, तत्र ॥ १ ॥ न
 जिह्वाऽजिह्व ॥ २ ॥ प्रकृष्टो गुणोऽस्य प्रगुण, प्र सादस्ये, सदसो गुणेन मौर्भ्या,
 वा ॥ ३ ॥

अवाग्नेऽवनतानते ।

अवनतमप्रमस्य अवाग्नेऽवनतानते, तत्र ॥ १ ॥ अवनमति स अ
 वतम् ॥ २ ॥ आ नमति स आनतम् ॥ ३ ॥

कुञ्चित नतमाविद्ध कुटिलं वक्रवेष्टिते ॥ ९९ ॥

वृजिन भङ्गुर मुन्नमराल जिह्वमूर्धिमत् ।

कुञ्च्यते स कुञ्चितम् ॥ १ ॥ ममति स्म नतम् ॥ २ ॥ आविच्यते स्म आ
 विद्धम् ॥ ३ ॥ कुट्टति कुट्टिष्म "कृयनि" ॥ (उणा-४८९) ॥ इतीस, कुट्टादि
 त्वाद् गुणामात्र ॥ ४ ॥ यस्मति वक्रम्, "ऋज्यनि" ॥ (उणा-३८८) ॥ इति
 कित् रः ॥ ५ ॥ यन्नति स्म वेष्टितम् ॥ ६ ॥ ९२ ॥ वृज्यते वृजिनम् ॥ ७ ॥ मज्यते
 इत्येवंशीले मङ्गुरम्, "मञ्जिमासिमिदो घुर" ॥ ५ । २ । ७४ ॥ ८ ॥ मुसति स्म
 भुगम् "स्यस्यादि" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति ऋस्य नत्सम् ॥ ९ ॥ इत्पर्षरात्सम्,
 'ऋहम्" ॥ (उणा-४७५) ॥ इत्यात् अरानास्मति वा ॥ १० ॥ अहाति
 ऋतृता जिह्वाम्, "प्रसिद्वाग्म्यो प्राजिह्वौ च" ॥ (उणा-३३९) ॥ इति म ॥ ११ ॥
 कर्मसो मङ्गा घन्स्यस्य उर्मिमत् ॥ १२ ॥

अनुगेऽनुपदान्वधान्वधि

अनु गच्छन्ननुर्गं तत्र ॥ १ ॥ पवस्व क्रमस्व पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽप्ययी-
 भाव ॥ २ ॥ अघस्य रघस्य पश्चादन्वहम् ॥ ३ ॥ अन्वहस्यन्वह् ॥ ४ ॥

एकाव्येक एककः ॥ ९३ ॥

एक्येक ॥ १ ॥ एक एव एकाकी, एककं अघहाय इत्यथ "एकादाकिन् वा सहाये" ॥ ७ । ३ । २७ ॥ इति साधु, अघगणोऽपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ९३ ॥

एकात् तानायनसर्गाग्राप्यैकाग्र च तद्गतम् ।

अनन्यवृत्त्येकायनगत च

एकशब्दात् परे षानादय, एकमन्विच्छिन्न तनन विस्तारोऽस्य एकतानम् ॥ १ ॥ एकमयन गतिरस्य एकायनम् ॥ २ ॥ एक सर्गो निबन्धोऽस्य एकसगम् ॥ ३ ॥ एकमग्र पुरोगतमस्त्वस्य एकाग्रम् ॥ ४ ॥ एकाग्रमवैकाग्र प्रज्ञादित्वाद् ॥ ५ ॥ तत्र गच्छति तद्गतम् ॥ ६ ॥ अनन्या एकरूपा वृत्तिव्यापारोऽस्य अनन्यवृत्तिः ॥ ७ ॥ एकमयन गतमेकायनगतम् ॥ ८ ॥

अथाद्यमादिमम् ॥ ९४ ॥

पौरस्त्य प्रथम पूर्वमादिरग्रम्

आदौ भवमाद्यम्, आदिर्धर्ममात्राऽत्र, दिगादित्वाद् च ॥ १ ॥ आदौ आतमादिमम् "पश्चादाद्यन्ताप्रादिम" ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ २ ॥ ९४ ॥ पुरो मधं पौरस्त्यम्, "दक्षिणापद्यात् पुरस्त्यम्" ॥ ६ । ३ । १३ ॥ ३ ॥ प्रवते प्रथमम्, "सुप्रथि" ॥ (उणा-३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ पूर्वम् ॥ ५ ॥ आदीयते प्रथमतयेत्यादि पुच्छि, धर्मिवृत्तित्वेऽपि अजहति यथा आदिगगकुलम् ॥ ६ ॥ अगल्यग्रम्, प्रागपि ॥ ७ ॥

अथान्तिमम् ।

अधन्यमन्त्य चरममन्तः पाश्चात्यपश्चिमे ॥ ९५ ॥

अन्ते आतमन्तिमम् "पश्चादाद्यन्त" ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इति म ॥ १ ॥ अप नेऽघस्ताद् मध अधन्य दिगादित्वाद् च ॥ २ ॥ अन्ते मधमन्त्यम् ॥ ३ ॥ अरति अरमम्, "सुप्रथि" ॥ (उणा-३४७) ॥ इति म ॥ ४ ॥ अमस्त "द्व्यमि" ॥ (उणा-२००) ॥ इति त, धर्मिवृत्तित्वेऽप्ययमधीच्छि, यथा कुलस्यान्त प्रमुखिय" ॥ ५ ॥ पद्याद् मधं पाश्चात्यम् "दक्षिणापद्यात्" ॥ ६ । ३ । १३ ॥ इति ल्यप् ॥ ६ ॥ "पश्चादाद्यन्त" ॥ ६ । ३ । ७५ ॥ इति इम पश्चिमम्, "प्रागोऽप्ययस्य" ॥ ७ । ४ । ६५ ॥ इत्यन्त्यस्वरादिकोप ॥ ७ ॥ ९५ ॥

मध्यम माध्यम मध्यमीय मार्घ्यादिन च तत् ।

मध्ये आर्त मध्यम "मध्याग्रम्" ॥ ६ । ३ । ७६ ॥ १ ॥ मध्य मधं माध्यमम्, मध्यमीयम् मार्घ्यादिनम् "मध्यादिनण्जेया मोऽन्तष" ॥ ६ । ३ । १२६ ॥ इति षाथ, मध्यादिमिष्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

अभ्यन्तरमन्तराल विचाले

अभ्यधिकमन्तरमभ्यन्तरम् ॥ १ ॥ अन्तरमस्यस्वात्मनि वा अन्तरालम् ॥२॥
 "विहृष्टे विद्यात्मन्, "वात्मान-" ॥ (उणा-४८०) ॥ इत्याले विद्यात्सत, विचलन्ति
 अत्रेति वा, तत्र ॥ ३ ॥

मभ्यमन्तरे ॥ ९६ ॥

'मव वचन' मभ्यते मध्वम् 'शिक्यास्याद्य' ॥ (उणा-३६४) ॥ इति ये
 निपात्यते ॥ १ ॥ अभिसम्तरं पुंस्त्रीवाच ॥ अनिकाभ्यां तर ॥ (उणा-
 ४३७) ॥ तत्र ॥ २ ॥ ९६ ॥

तुल्य समान सदृश सरूप सदृश सम ।

साधारणसधर्माणौ सदर्श सनिम सदृक् ॥ ९७ ॥

तुल्या समित् तुल्य सदृशपचाराद्, इयपच-" ॥ ७।१।११ ॥ इति ये
 छात्र ॥ १ ॥ समान तुल्यं मानमस्य समान ॥ २ ॥ समान इव दृश्यत सदृश,
 सदृश, सदृक् "अवद्यन्यसमानानुपमानाद् भ्याप्ये सदृक्चकौ च" ॥ ५।१।
 १५२ ॥ इति सक्, टक्, क्विप् च प्रत्यया, 'दृग्दृशदृक्' ॥ ३।२।१५१ ॥ इति
 समानस्य सारेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ समान रूपमस्य सरूप ॥ ६ ॥ समति
 सम ॥ ७ ॥ समानमाधारणमस्य साधारण ॥ ८ ॥ समानो धर्मोऽस्य सधर्मा
 'द्विपदाद् धर्मोवन्' ॥ ७।३।१४१ ॥ इति समासान्त "समानस्य धर्मोद्विपु'
 ॥ ३।२।१४९ ॥ इति सादेश ॥ ९ ॥ समानो धर्मोऽस्य सदर्श ॥ १० ॥
 धनिमाति सनिम ॥ ११ ॥ ९७ ॥

स्युत्तरपदे प्रख्य प्रकार प्रतिमो निम ।

भूतरूपोपमा काश सनीप्रप्रति पर ॥ ९८ ॥

प्रख्याति प्रख्य, यथा-"अत्रप्रख्य मुसम्" इत्यादि ॥१॥ प्रकर्य प्रकार ॥२॥
 प्रीतमीत प्रतिमः ॥ ३ ॥ नियत माति निम ॥ ४ ॥ भवति स्म भूत ॥ ५ ॥
 रूपयति रूपम् ॥ ६ ॥ उपमीयतजनया उपमा ॥ ७ ॥ समादिभ्य पर काश
 संकाशते संकाश, यथा-अशसकाशाःकशाः ॥८॥ निरती काशत भाकाश, 'पठ्यु
 पमर्गस्य" ॥ ३।२।८६ ॥ इति दीर्घः ॥ ९ ॥ एव प्रकाश ॥ १० ॥ प्रति
 काशः ॥ ११ ॥ अत्रेण प्रख्य इत्यादि तु भ्यर्त्त न भवति, समास एवोत्तरपदत्वस्य
 स्वे ॥ ९८ ॥

औपम्यमनुकारोऽनुहार साम्य तुलोपमा ।

कक्षोपमानम्

उपमैव औपम्यम्, भेषजादित्वात् व्यण् ॥ १ ॥ अनुकरणमनुकार ॥२॥ अनु-
हरणमनुहारः ॥ ३ ॥ समस्य भाव साम्भम् ॥ ४ ॥ तोलनं तुला भिदादित्वात्
॥ ५ ॥ उपमानमुपमा ॥ ६ ॥ कक्षण कक्षा ॥ ७ ॥ उपमितिरुपमानम् ॥ ८ ॥

अर्चा तु प्रतेर्मा यातना निधि ॥ ९९ ॥

छाया छन्द फायो रूप विम्ब्र मानकृती अपि ।

अध्यते अथा ॥१॥ प्रतिशब्दात् परे मा-प्रसृतय कृतिपर्यन्ता दश, प्रतिमीयते
ऽनया प्रतिमा ॥ २ ॥ प्रतिमाश्रते उपस्क्रियते प्रतिभातना ॥ ३ ॥ प्रतिनिर्घोषते
प्रतिनिधिर्मुह्यसदृशोऽथ ॥ ४ ॥ ९९ ॥ प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया ॥ ५ ॥
प्रतिछन्यते प्रतिछन्दः, प्रतिरूपं छन्द इति वा ॥ ६ ॥ प्रतिरूपः कायः प्रतिकाय
॥७॥ रूपेण सदृश प्रतिरूपम्, प्रतिरूप्यते वा ॥८॥ प्रतिविम्ब्यत प्रतिविम्बम्, विम्बेन
सदृश वा ॥ ९ ॥ प्रतिमीयतेऽनेन प्रतिमानम् ॥ १० ॥ प्रतिरूपा क्रियते प्रति
कृति ॥ ११ ॥

सूर्मा स्थूणाऽयःप्रतिमा

हरति सूर्मिः, “ सूर्तेरुष्मसः ” ॥ (उणा-६८९) ॥ इति मि, सूर्मा सूर्मा
शोमना कर्मिरस्या इति वा ॥ १ ॥ तिष्ठति स्थूणा “ स्थासुतोष्म ” ॥ (उणा-
१८५) ॥ इति ण ॥ २ ॥ अबोमयी प्रतिमाऽयःप्रतिमा ॥ ३ ॥

हरिणी स्याद्घरणमयी ॥ १०० ॥

हरति मनो हरिणी ‘ हृद्दृष्टि-’ ॥ (उणा-१९४) ॥ इतीषः ॥१॥ हिरण्यस्व
विक्रते हिरण्ययी, “ वारवैक्यकमैत्रेय-” ॥ ७ । ४ । ३० ॥ इति मयटि यलोपः
॥ २ ॥ ॥ १०० ॥

प्रतिकूल तु विलोममपसव्यमपप्टुरम् ।

वाम प्रसव्य प्रतीपं प्रतिलोममपप्टु च ॥ १०१ ॥

प्रतीपं कृत्वात्प्रतिकूलम्, कक्षणया विरुद्धायम् ॥ १ ॥ लोमानि विपर्यस्यति
“ पिञ्ज वहुल-” ॥ ३ । ४ । ४२ ॥ इति षिचि सोमयतीति विलोमम् ॥ २ ॥
अपगत सम्भादपसव्यं वाममिस्रयं, सम्पलब्धो हि वृशन्तिकार्याऽऽराय्छन्दवत् वाम
वक्षिणार्थः ॥ ३ ॥ अपावृत्ति तिष्ठति अपप्टुरम् “ अष्टुर-” ॥ (उणा-४२६) ॥
इत्युरे निपास्यते, अपप्टुलं राति वा ॥४॥ वाति वामम् ॥५॥ प्रगत सव्यात् प्रसव्यम्
॥ ६ ॥ प्रभावृत्ता आपोऽत्र प्रतीपम् “ ऋक्पू पव्यपोऽत् ” ॥ ७ । ३ । ७६ ॥

“ शन्तरनवर्ण-” ॥ ३ । २ । १०९ ॥ इति अप ईपादेशः ॥ ७ ॥ प्रतीप खेमा-
 ऽत्र प्रतिषोमम्, “ प्रस्यन्ववात् सामसोम-” ॥ ७ । ३ । ८२ ॥ इत्यत्र समासान्त
 ॥ ८ ॥ अपावृष्य तिष्ठतीत्यप्यु “ दुःस्यपवमिभ्यः स्य ” ॥ (उणा-७३२) ॥
 इति क्विप्, भीरुशानादिनात् पञ्चम् ॥ ९ ॥ १०९ ॥

वाम शरीरेऽङ्ग सव्यम्

वम्यते वामम् ॥ १ ॥ सूबते सव्यम् ॥ २ ॥

अपसव्य तु दक्षिणम् ।

शरीरेऽङ्गमिषेव, अपक्रान्त सव्यावपसव्यम् ॥ १ ॥ वसते दक्षिणम्, “ वृहद्वि-”
 (उणा-१९४) ॥ इतीण ॥ २ ॥

अवाधोऽङ्गस्खलोक्षमान्ययन्त्रितमनर्गलम् ॥ १०२ ॥

निरङ्कुशे

मासि वाषाऽस्य अवाधम् ॥ १ ॥ उत्क्रान्तं शृङ्खलादुक्त्वृङ्खलम् ॥ २ ॥
 उत्क्रान्त वामाया उवाधम्, अत्र वामाद्यञ्च श्रिवां वायन्तः ॥ ३ ॥ न मन्त्रितमय
 त्त्रितम् ॥ ४ ॥ नास्वपैषाऽस्य अनर्गलम्, निरर्गलमपि ॥ ५ ॥ ॥ १०२ ॥ निष्क्रान्त-
 मङ्कुशाभिरङ्कुशम्, तत्र ॥ ६ ॥

स्फुटे स्पष्ट प्रकाश प्रकटोऽस्मिणे ।

व्यक्त

स्फुटति बहि प्रकाशते स्फुटम्, तत्र ॥ १ ॥ स्पष्टते स्म स्पष्टम्, ‘ यौ दान्त
 शान्तपूषदस्तस्पष्ट-” ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति साधु ॥ २ प्रकाशते प्रकाशम् ॥ ३ ॥
 प्रकाश प्रकटं “ सप्रोमः-” ॥ ७ । १ । १२५ ॥ इति कट् ॥ ४ ॥ वसस्युत्सव
 “ विकल्प-” (उणा-१९०) ॥ इत्यने निपासते, उद्भवतीति वा पृषोडरादित्वात्
 ॥ ५ ॥ व्यज्यते व्यक्तम् ॥ ६ ॥

वर्तुल तु वृत्तं निस्तल परिमण्डलम् ॥ १०३ ॥

वर्तते अमति वर्तुलम् इतिवृत्ति-” ॥ (उणा-४८५) ॥ इत्युक् ॥ १ ॥
 वर्तते इत्त पृथ्वीबलिह, वाच्यविक्षोऽनमिष्ये ॥ २ ॥ निर्गत तल प्रतिष्ठाऽस्य
 निस्तलम्, भूमौ नाद्ये, तत्र वा रजो न तिष्ठति ॥ ३ ॥ परितो मण्डलावृत्ति परिम
 ण्डलम् ॥ ४ ॥ ॥ १०३ ॥

वधुर तूक्ष्णतानत

वध्राति गर्ति वधुरम् ॥ १ ॥ उभत च तदुपाभिषयादीपमत उभतानतम्, यथा-
 ‘ कण्ठस्य वस्थाः स्तनवधुरस्य’ इति ॥ २ ॥

स्थपुट विपमोन्नतम् ।

तिष्ठति स्थपुटम्, “ नकुट-” ॥ (उणा-१५५) ॥ इत्युटे निपासते ॥ १ ॥
विपम च तदुन्नत च विपमोन्नतम् ॥ १ ॥

अन्यदन्यतरद् भिन्न त्वमेकमितरश्च तत् ॥ १०४ ॥

अनित्यन्मत् “ म्याछामा- ” ॥ (उणा-३५७) ॥ इति च ॥ १ ॥ बहूनां
मध्येऽन्यदन्यतरद् “ बहूनां प्रथ इतमथ वा ” ॥ ७ । ३ । ५४ ॥ इति हतर
॥ २ ॥ भिद्यते भिद्यम् ॥ ३ ॥ स्वकृति त्वम्, “ क्वचित् ” ॥ ५ । १ । १७१ ॥ इति
ठ ॥ ४ ॥ एतेकम्, मया-इत्येके मन्यन्ते । यत् काल्य -‘प्रधानान्यासहायेषु उद्वह्या
यां वैरु इष्यते’ ॥ ७ ॥ एतीतरत् “ इण्पूर्व्यां कित् ” ॥ (उणा-४३८) ॥
इति तर ॥ ६ ॥ एते भिन्नाद्यन्ते सर्वनामानि ॥ १०४ ॥

करम्ब कवरो मिश्र सपृक्त खचित समा ।

क्रियते करम्ब, “ कृकृदि-” ॥ (उणा-३२१) ॥ इत्यम्बः ॥ १ ॥ कृपते
कवर “ ऋच्छिषटि ” ॥ (उणा-३९७) ॥ इत्यर ॥ १ ॥ भिद्यते मिध
॥ ३ ॥ सपृच्यत सपृक्त ॥ ४ ॥ स्वय्यते खचित ॥ ५ ॥

विविधस्तु बहुविधो नानारूप पृथग्विध ॥ १०५ ॥

विविधो विधः प्रकारोऽस्य विविध ॥ १ ॥ बहु, पृथग् विधोऽस्य बहुविधः,
पृथग्विधः ॥ २ ॥ ३ ॥ नाना रूपमस्य नानारूप, बहुरूप-पृथग्रूप-नानाविधा
अपि ॥ ४ ॥ १०५ ॥

त्वरित सत्वर तूर्ण शीघ्र क्षिप्र द्रुत छद्यु ।

चपलाचिलम्बिते च

त्वरते स्म त्वरितम् ॥ १ ॥ सह त्वरमा यत्तत सत्वरम् ॥ २ ॥ त्वरते तूर्ण
“ सस्रस्रप ” ॥ ४ । ४ । ७५ ॥ इति विकल्पेऽप्यवादिमान, “ मन्वाविधिवि ” ॥
४ । १ । १०९ ॥ इत्युपास्येन ऊट्, “ रदादमूच्छ-” ॥ ४ । २ । ९९ ॥ इति ऊस्य
नत्वम् ॥ ३ ॥ श्यायते शीघ्रम् “ श्चुरश्चुर-” ॥ (उणा-३९६) ॥ इति रे निपात्यत ॥ ४ ॥
क्षिपात् क्षिप्रम्, “ ऋञ्चञ्चि ” ॥ (उणा-३८८) ॥ इति कित् र ॥ ५ ॥ इति
द्रुतम् ॥ ६ ॥ छद्यते छद्यु ॥ ७ ॥ चपति चपलम् ॥ ८ ॥ च विकल्पितम्
॥ ९ ॥ अरमाद्युमदक्षवोऽभ्ययेषु चक्षते ॥

शम्पा सम्पातपाटयन् ॥ १०६ ॥

शमति शम्पा “ पम्पाक्षिप्वा ” ॥ (उणा-३००) ॥ इति निपात्यते छौलि

श्रीञ्च 'सम्यः सम्पातिपाठवम्' इति पुंस्यम् ॥ १ ॥ संपातने पाठव संपात
पाठवम् ॥ २ ॥ १०६ ॥

अनारस स्वधिरस समक्त सततानिशी ।

नित्यानवरताजस्त्रासक्तान्त्वानि सन्ततम् ॥ १०७ ॥

आरस-विरता-अरतशब्दा विरामार्थी, ततो नभ्समास -अनारतम् ॥ १ ॥ अवि
रतम् ॥ २ ॥ अनवरतम् ॥ ३ ॥ संस्रवति स्म असक्तम् ॥ ४ ॥ सतन्वते सततम् "सम-
क्तसहिते वा" ॥ ३ । २ । १३९ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ आश्रि निष्ठाऽत्र अतिशाम्
घा हि विरतित्त्वामम्, अनिष्टमिष्टम्ययमपि ॥ ६ ॥ निषर्तं भवं निष्कम्, "नेष्टुवे"
॥ ६ । ३ । १० ॥ इति छन्दः ॥ ७ ॥ न अस्वतीक्षेर्षं श्रीकमजसम् "स्म्यजस" ॥ ५ । २ ।
७९ ॥ इति र् ॥ ८ ॥ न प्रवति स्म असक्तम् ॥ ९ ॥ न धाम्यति स्म अभान्तम्
॥ १० ॥ सतन्वते सन्ततम् ॥ ११ ॥ १०७ ॥

साधारण तु सामान्य

समानमाधारणमस्य साधारणम् ॥ १ ॥ समानस्य भाषः सामान्यम् ॥ २ ॥

दृढसन्विस्तु सहतम् ।

दृढः सन्धिरस्य दृढसन्धिः ॥ १ ॥ संहम्यते सहतम् ॥ २ ॥

कळिकं गहने

कम्यते क्षिप्यतेऽत्रान्यत् कळिसम्, "कल्बनि-" ॥ (उणा-४८१) ॥ इतीकः
॥ १ ॥ गह्यते व्यासत्वाद् गहनम्, "विदन" ॥ (उणा-२७५) ॥ इत्यने निपा-
स्यते, तत्र ॥ २ ॥

सङ्कीर्णं तु सङ्कुलमाकुलम् ॥ १०८ ॥

कीर्णमाकीर्णं च

संकीर्यते संकीर्णं तत्र ॥ १ ॥ सकोकति निरुम्तरीमवति सङ्कुलम् ॥ २ ॥
आकोकस्याकुलम् ॥ ३ ॥ १०८ ॥ कीर्यते कीलम् ॥ ४ ॥ आकीर्यते आकीर्यम्, एते
पूर्वाभ्यामेकायाः इत्येके ॥ ५ ॥

पूर्णे त्वापित छन्नपूरिते ।

परित निमित्त व्याप्तं

पूर्यते स्म पूर्वं तत्र "नी दन्तघान्त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥ इति वायुः ॥ १ ॥
आकीर्यते स्म आषितम् ॥ २ ॥ आर्यते स्म छन्नम् "नी दाम्घघान्त" ॥ ४ । ४ । ७४ ॥

इति इडभावे घाघु, छादितमपि ॥ ३ ॥ पूर्वते स्म पूरितम् ॥ ४ ॥ मर सजातोऽस्व
मरितं तारकादिस्वादित ॥ ५ ॥ निचीयते स्म निधितम् ॥ ६ ॥ व्याप्यते स्म व्याप्तम् ॥ ७ ॥

प्रत्याख्याते निराकृतम् ॥ १०९ ॥

प्रत्यादिष्ट प्रतिक्षिप्तमपविद्ध निरस्तवत्

प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यात प्रतिविद्धं तत्र ॥ १ ॥ निराक्रियते स्म निराकृतम्
॥ २ ॥ १०९ ॥ प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टम् ॥ ३ ॥ प्रतिक्षिप्यते स्म प्रतिक्षिप्तम्
॥ ४ ॥ अपविश्यते स्म अपविद्धम् ॥ ५ ॥ निरस्यते स्म निरस्तम् ॥ ६ ॥

परिक्षिप्ते बलायित निवृत्त परिवेष्टितम् ॥ ११० ॥

परिष्कृत परीत च

परिक्षिप्यते स्म परिक्षिप्त तत्र ॥ १ ॥ बलाय संजातोऽस्य बलायितम् ॥ २ ॥
नितरां मियते निवृत्तम् ॥ ३ ॥ परिवेष्ट्यते स्म परिवेष्टितम् ॥ ४ ॥ ११० ॥ परिष्कृत्यते स्म
परिष्कृतम्, "धरे कृत्" ॥ ४ । ४ । ११ ॥ इति स्वद् ॥ ५ ॥ पर्येति परीतम् ॥ ६ ॥

त्यक्त तृत्पष्टमुज्झितम् ।

धृत हीन विधृत च

स्यज्यते स्म स्यक्तम् ॥ १ ॥ उत्सृज्यते स्म उत्सृष्टम् ॥ २ ॥ सज्ज्यते स्म
सज्जितम् ॥ ३ ॥ धूसते स्म धृतम् ॥ ४ ॥ 'ओहां कृ स्यागे' हीयते स्म हीनम्, "सूय
स्मादि-" ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति च्छस नत्वम्, "ईर्व्यञ्जनेऽपि" ॥ ४ । ३ । ९० ॥
इतीक्षम् ॥ ५ ॥ 'धू सौत्रः' विधूसते स्म विधृतम् ॥ ६ ॥

विन्न वित्त विचारिते ॥ १११ ॥

'विर्विष् विचारणे' विद्यते विन्नम्, वित्तं "शुद्धीघ्रा" ॥ ४ । ० । ७६ ॥ इति
च्छस वा नत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥ विचार्यते स्म विचारितं तत्र ॥ ३ ॥ १११ ॥

अचकीर्णे स्ववध्वस्त

अचकीर्यते अचकीर्णम्, तत्र ॥ १ ॥ अवप्यस्यते अवप्यस्यम्, ॥ २ ॥

सधीते रुद्धमावृतम् ।

संघृत पिहितं छर्ष स्यगितं चापवारितम् ॥ ११२ ॥

अन्तार्हितं तिरोहितम्

'भ्येङ् सवरणे' सधीयते सधीतम्, "यजादिबचे किति" ॥ ४ । १ । ७९ ॥

इति स्पृष्ट "दीर्घमवोऽग्रसम्" ॥ ४ । १ । १०३ ॥ इति दीर्घः, तत्र ॥ १ ॥ कप्यते
 रुद्धम् ॥ २ ॥ आश्रियते आवृतम् ॥ ३ ॥ संश्रियते संवृतम् ॥ ४ ॥ अपिचयिते
 पिहितम्, "वाऽवाप्यो-" ॥ ३ । २ । १५६ ॥ इति प्यावेश ॥ ५ ॥ छाद्यते छमम्,
 छादितमपि ॥ ६ ॥ स्मर्यते स्मरितम् ॥ ७ ॥ अपवार्यते अपवारितम् ॥ ८ ॥
 ११९ ॥ अन्तर्भवते स्म अन्तर्हितम् ॥ ९ ॥ तिरोभवते स्म तिरोहितम् ॥ १० ॥

अन्तर्द्धिस्त्वपवारणम् ।

छदनव्यवधान्तर्द्धापिधानस्पर्शनानि च ॥ ११३ ॥

व्यवधान तिरोधान

अन्तर्द्धानमन्तर्द्धिः पुच्छिन्, 'अन्तर्द्धि' ॥ ५ । ३ । ८९ ॥ इति कौ साधु ॥
 १ ॥ अपवार्यते अपवारणम् ॥ २ ॥ छाद्यते छदनम्, छद्रेऽधुरादीनां प्रायो भिन्नस्त
 स्वाणिचोऽभावः, छदिरदन्त इति केचिद् ॥ ३ ॥ व्यवधान व्यवधा, 'उपसर्गादात्-'
 ॥ ५ । ३ । ११० ॥ इत्यद् ॥ ४ ॥ अन्तर्द्धानमन्तर्द्धौ 'मृगयेच्छा-' ॥ ५ । ३ ।
 १०१ ॥ इति साधु ॥ ५ ॥ पिचयिते पिधानम् ॥ ६ ॥ स्मर्यते स्मरणम् ॥ ७ ॥
 ११३ ॥ व्यवधीयते व्यवधानम् ॥ ८ ॥ तिरोधीयते तिरोधानम् ॥ ९ ॥

दर्शित तु प्रकाशितम् ।

आविष्कृत प्रकटितं

दर्शयते स्म दर्शितम् ॥ १ ॥ प्रकटयते स्म प्रकाशितम् ॥ २ ॥ आविष्कियते
 स्म आविष्कृतम्, 'मिर्बुर्बहिरावि-' ॥ २ । ३ । १५ ॥ इति पत्वम्, प्रावुष्कृतमपि ॥ ३ ॥
 प्रकटयते स्म प्रकटितम् ॥ ४ ॥

उच्यन्ते त्वलम्बितम् ॥ ११४ ॥

उच्यन्तेऽवसम्भमानमुच्यन्ते ॥ १ ॥ अवसम्भवते स्म अवलम्बितम् ॥ २ ॥ ११४ ॥

अनाहृतमवान् ज्ञात मानितं गणितं मतम् ।

न आश्रियते स्म अनाहृतम् ॥ १ ॥ अवसम्भवाद् ज्ञातादवसम्भवात्-अवज्ञायते
 अवज्ञातम् ॥ २ ॥ अवमान्यते अवमानितम् ॥ ३ ॥ अवमस्यते अवगणितम् ॥ ४ ॥
 अवमस्यते अवमतम् ॥ ५ ॥

रीडाऽवज्ञाऽवहेलान्यसूर्क्षणं प्राप्यनादरे ॥ ११५ ॥

'रिद्धि कृत्यवादी चोत्र रेहनं रीडा भिदादित्वात् साधु' ॥ १ ॥ अवज्ञा
 ममज्ञा, अवमाननाऽवगणने अपि ॥ २ ॥ 'दृष्ट् अवनादरे अवदेहनमवहेतं

त्रिष्ठिः ॥३॥ न सूह्यते असूर्शणम्, न सुष्टु उक्षणमसूक्षणमिखान्ये ॥४॥११५॥

उन्मूलितमावर्हितं स्यादुत्पाटितमुद्धृतम् ।

उन्मूल्यते स्म उन्मूलितम् ॥ १ ॥ आवर्धते स्म आवर्हितम् ॥ २ ॥ उत्पाट्यते स्म उत्पाटितम् ॥ ३ ॥ उद्ध्रियते स्म उद्धृतम् ॥ ४ ॥

प्रेक्षोक्षितं तरलितं ललितं प्रेक्षितं धृतम् ॥ ११६ ॥

चलितं कम्पितं धृतं वेष्टितान्दोलितं अपि ।

‘प्रेक्षोक्षितरन्दोक्षिष्वश्चुरादापपरपठितौ’ प्रेक्षोक्ष्यते प्रेक्षोक्षितम् ॥ १ ॥ तरलितं क्रियते तरलितम् ॥२॥ ‘ललितं चोत्रं’ लल्यते ललितम् ॥३॥ प्रेक्ष्यते प्रेक्षितम्, ॥ ४ ॥ पुं-स्वाधिरपरपठितं, धृतं धृतम् ॥ ५ ॥ ११६ ॥ चक्ष्यते चक्षितम् ॥६॥ कम्प्यते कम्पितम् ॥ ७ ॥ धृतं धृतम् ॥ ८ ॥ वेष्ट्यते वेष्टितम् ॥९॥ अन्दोल्यते अन्दोलितम् ॥ १० ॥

दोला प्रेक्षोक्षितं प्रेक्षोक्षितं

दोलनं दोला “मीक्षिष्यति-” ॥ ५ । ३ । १०९ ॥ इत्यद् ॥ १ ॥ प्रेक्षोक्षितं प्रेक्षोक्षितम् ॥ २ ॥ प्रेक्षोक्षितं प्रेक्षोक्षितं, अन्दोलनमपि ॥ ३ ॥

फाण्टं कृतमयज्ञतः ॥ ११७ ॥

फणतीति “क्षुब्धविरिष्व” ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति क्ले विपातनात् फण्टम्, अक्षयितम्, अपिष्टम्, उदकसपकमात्राद्भिन्नकरसमौषधं कथामादि अग्निना तप्तं यदी-यत्पूर्वं तत् फण्टमित्येके, यथा-‘फण्टामिरिक्षिताचामेव’ इति कडुष्णाभिरिक्षनायाद्यो गम्यते, अनायासं पुरयोऽभ्यो वा फण्टस्येनाभिधीयते इत्यन्ये, यथा-‘फण्टाक्षि-त्राक्षपाणय इति ॥ १ ॥ ११७ ॥

अथ क्षिप्तं न्यक्षितं स्यात्

अथः क्षिप्यते अथ क्षिप्तम् ॥ १ ॥ न्यक्ष्यते अथ न्यक्षितम् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वक्षिप्तमुदक्षितम् ।

ऊर्ध्वं क्षिप्यते अथ ऊर्ध्वक्षिप्तम् ॥ १ ॥ उदक्ष्यते अथ उदक्षितम्, उदक्षमपि ॥ २ ॥

जुन्नजुक्षास्तनिष्टयूतान्याविद्धं क्षिप्तमीरितम् ॥ ११८ ॥

जुघते स्म जुगम्, “जुघीघ्रा” ॥४।२।७६॥ इति क्लस्य मत्वम् ॥ १ ॥ पक्षे चतम् ॥ २ ॥ अक्षते स्म अक्षम् ॥ ३ ॥ निष्टीष्यते स्म निष्टयूतम्, “अनुनासिके ष घ्ना घद्” ॥ ४ । १ । १०८ ॥ इत्यूलम् ॥ ४ ॥ आविष्यते स्म आविद्धम्

॥ ५ ॥ क्षिप्यते स्म क्षितम् ॥ ६ ॥ 'ईरण् क्षिपे' इत्यस्य ईरितम्, चोदितमपि
॥ ७ ॥ ११८ ॥

समे दिग्घलिष्ठे

दिद्यते दिग्घम् ॥ १ ॥ क्षिप्यते क्षितम् ॥ २ ॥

रुण्णभुग्ने

समे इति सभ्रम्भते, एवमुत्तरेष्वपि । रुण्ठि स्म रुण्णम् ॥ १ ॥ भुजति स्म भुम्भम्,
"भुयस्वादि" ॥ ४ । १ । ७० ॥ इति ऋक्स्य मत्वम् ॥ २ ॥

रूपितगुण्ठिते ।

रूप्यते रूपितम् रूपिर्लोकिन्को म्याप्स्यथ, यथा—'भ्रमर्गिरिरेणुरूपितः' ॥ १ ॥
गुण्ठ्यते स्म गुण्ठितम् ॥ २ ॥

गूढगुप्ते च

गुह्यते स्म गूढम् ॥ १ ॥ गुप्यते स्म गुप्तम् ॥ २ ॥

मुपितमूपिते

'मुपश् स्तेमे' मुप्यते स्म मुपितम् ॥ १ ॥ 'मूष स्तेमे' मूष्यत स्म मूपितम् ॥ २ ॥

गुपिताहते ॥ ११९ ॥

गुप्यत गुपितम् ॥ १ ॥ आह्वयते आहृतम् ॥ २ ॥ ११९ ॥

स्यान्निशातं शितं शातं निशितं तेजितं क्ष्युतम् ।

निशायते स्म निशातम्, मिशितम्, "असावा" ॥ ४ । ४ । १२ ॥ इति च इत्यम्
॥ १ ॥ एषं शितम् ॥ २ ॥ शातम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेज्यत स्म तेजितम् ॥ ५ ॥
क्ष्युजते स्म क्ष्युतम् ॥ ६ ॥

वृते तु वृत्तधावृत्तौ

त्रियते वृत्तस्तत्र ॥ १ ॥ विवरणे वृष्यते वृत्ता ॥ २ ॥ वावृष्यते वावृत्ता, 'वावृत्ता
विवरणं' दिवावावपरपठितं अङ्गि—"ततो वावृत्तमानसा" इति ॥ ३ ॥

हीवहीणौ तु ऊञ्जिते ॥ १२० ॥

ञिहेति स्म हीव, हीणः "ऊङ्गीघ्रा-" ॥ ४ । १ । ७६ ॥ इति ऋक्स्य वा नत्वम्
॥ १ ॥ २ ॥ स्या संजाताऽस्य ऊञ्जितस्तत्र ॥ ३ ॥ १२० ॥

संगूढः स्यात् सकलिते

संगुह्यते स्म संगूढः ॥ १ ॥ संकल्प्यत स्म संकमितस्तत्र ॥ २ ॥

सयोजित उपाहिते ।

सयोज्यते स्म संयोजितः ॥ १ ॥ उपाधीयते स्म उपाहितस्तत्र ॥ २ ॥

पके परिणत

पच्यते स्म पक्वम्, "क्षेत्रुपिपचो मकवम्" ॥ ४।२।७८ ॥ इति साधु, तत्र

१ ॥ परिणमते स्म परिणतम् ॥ २ ॥

पाके क्षीराज्यहविषा शृतम् ॥ १२१ ॥

धायते स्म शृत क्षीरादिः "धः शृतं हवि क्षीरे" ॥ ४।१।१०० ॥ इति

साधु, धाप्यत वा "धवे प्रयोत्त्रैक्ये" ॥ ४।१।१०१ ॥ इति साधुः ॥ १॥१२१॥

निष्पक कथिते

निःशेषेण पक्व निष्पकम् ॥ १ ॥ कथ्यते स्म कथितम्, तत्र ॥ २ ॥

प्लष्टप्लुष्टदग्धोपिताः समा ।

प्लष्ट्यते प्लष्ट ॥ १ ॥ प्लुष्ट्यते प्लुष्ट. ॥ २ ॥ दग्धते दग्ध ॥ ३ ॥ उष्णते उषित,

उपेर्मताम्तरेण अग्नेह ॥ ४ ॥

तनुकृते स्वप्स्तप्टौ

अतनुस्तनु कियते स्म तनुकृतस्तत्र ॥ १ ॥ स्वप्स्तप्टे स्म स्वप्स्तः ॥ २ ॥

तप्यते स्म तप्ट ॥ ३ ॥

विद्धे छिद्रितवेधितौ ॥ १२२ ॥

'व्यधन्तु ताडने' विध्यते स्म विद्धस्तत्र "ज्याभ्यघ" विद्धति" ॥ ४।१।

८१ ॥ इति ध्युत् ॥ १ ॥ छिद्रयते स्म छिद्रित, छिद्रं संजातमस्य वा ॥ २ ॥ 'विधत्

विधामे' इत्यस्य ष्यन्तस्य षे षधितः ॥ ३ ॥ १२२ ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ

सिध्यति स्म सिद्धम्, तत्र ॥ १ ॥ निर्वृत्तते स्म निर्वृत्तम् ॥ २ ॥ निष्पद्यते स्म

निष्पन्नम् ॥ ३ ॥

विष्ठीने द्रुतविष्ठीवौ ।

विष्ठीयते स्म विष्ठीमस्तत्र सूत्रसादित्वात् षस्य नश्यम् ॥ १ ॥ द्रवति स्म

द्रुत ॥ २ ॥ एव विद्ध्यतः ॥ ३ ॥

उत मोते

‘वेणु तन्नुसन्ताने’ क्यते स्म सतम् “यवादिषधे” किति” ॥ ४।१।७९ ॥
इति च्युत् ॥ १ ॥ प्रोचते स्म प्रोचम्, तत्र ॥ २ ॥

स्यूतमूतमुत च तन्नुसन्तते ॥ १२३ ॥

धीष्यते स्म स्यूतम्, “अमुमासिक च सूत्रं वाद्” ॥४।१।१०८ ॥ इत्युत्तम्
॥१॥ ‘कयैश्च तन्नुसन्ताने’ क्यते स्म कृतम्, “सो ज्यम्बज्जने-” ॥४।१।१११ ॥
इति च्योपे ॥२॥ वेणु तन्नुसन्ताने’ इत्यस्य च्युति उतम् ॥ ३ ॥ तन्नुमिः सन्तत
विस्सूतम्, तत्र ॥ ४ ॥ १२३ ॥

पाटित दारित भिन्ने

पाच्यते स्म पाटितम् ॥ १ ॥ दार्यते स्म दारितम् ॥ २ ॥ मिषत स्म मिम्म
तत्र ॥ ३ ॥

विदरः स्फुटन भिदा ।

विदरण विदर ॥ १ ॥ स्फुट्यत स्फुटनम्, कुटादिस्वाद् गुणामाब’ ॥ २ ॥
भेदन भिदा “भिदावय” ॥ ५।३।१०८ ॥ इत्यङ्, मिदपि ॥ ३ ॥

अङ्गीकृत प्रतिज्ञातमूरीकृतोरुकीकृते ॥ १२४ ॥

सञ्चतमभ्युपगतमुररीकृतमाश्रुतम् ।

संगीर्णं प्रतिश्रुतं च

अनङ्गमङ्ग क्तिबते स्म अङ्गीकृतम् कङ्गीकृत स्वीकृते अपि ॥ १ ॥ प्रतिज्ञायते
स्म प्रतिज्ञातम् ॥ २ ॥ ऊरीकृतयत स्म ऊरीकृतम् ॥ ३ ॥ एष उरुकीकृतम् ॥ ४ ॥
उररीकृतम् क्यप्दीनां त्रयाणां “ऊर्याद्यनुकरण” ॥ ३।१।२ ॥ इति गतिसंज्ञानां
“गतिकन्यस्तत्पुत्र्यः” ॥ ३।१।४२ ॥ इति समास ॥ ५ ॥ १२४ ॥ सञ्चयते
स्म सञ्चुतम् ॥ ६ ॥ अभ्युपगम्यते स्म अभ्युपगतम् ॥ ७ ॥ आश्रुयते स्म आश्रुतम्
॥८॥ संगीर्यते स्म संगीर्णम् ॥ ९ ॥ प्रतिश्रुयते स्म प्रतिश्रुतम् ॥ १० ॥

छिन्ने खन छित्त दितम् ॥ १२५ ॥

छेदित खण्डित वृषण कृष

छिद्यते स्म छिन्नं तत्र ॥ १ ॥ ख्यत खनं स्वादित्वात् षस्य मत्वम् ॥ २ ॥
छायते छितम्, “छासोर्वा” ॥४।४।१२ ॥ इति इत्वम्, छयतमपि ॥ ३ ॥ ‘दो छेदने’
दीयते दितम्, “दोसोमास्य” ॥ ४।४।११ ॥ इतीत्वम् ॥ ४ ॥ १२५ ॥ कृषण
द्विषीकरण’ छेद्यते छेदितम् ॥ ५ ॥ खण्ड्यते खण्डितम् ॥६॥ वृषण्यत वृषणम्’ सूय

खादि * ॥ ४ । २ । ७० ॥ इति कस्य नखे "कादेशोऽपि" ॥ २ । १ । ६१ ॥
इति नखस्याधिद्वयेन "संयोगस्यादौ-" ॥ २ । १ । ८८ ॥ इति श्लोके ॥ ७ ॥
कृत्यते कृतम् ॥ ८ ॥

प्राप्ते तु भावितम् ।

लब्धमासादित मूर्त

प्राप्यते स्म प्राप्तम् ॥ १ ॥ भवते प्राप्यर्थात् "भूङ् प्राप्ता गिङ्" ॥ १ । ४ ।
१९ ॥ इति स्वार्थे वा गिङि भावितम्, पक्ष भूयते प्राप्यत्त भूतम् ॥ २ ॥ ३ ॥ लभ्यते
स्म लब्धम् ॥ ४ ॥ 'आङ् सद्यन् गती' इत्यस्य आसादितम्, विभ्रमपि ॥ ५ ॥

पतिते गलित द्युतम् ॥ १२६ ॥

स्रस्त अष्ट स्कन्नपन्ने

पतति स्म पतितं तत्र ॥ १ ॥ गलति स्म गलितम् ॥ २ ॥ ध्ववते स्म द्युतम्
॥ ३ ॥ १२६ ॥ स्रसते स्म स्रस्तम् ॥ ४ ॥ अ्रसते स्म अ्रष्टम् ॥ ५ ॥ स्कन्दति स्म
स्कन्नम् ॥ ६ ॥ पद्यते स्म पद्यम् ॥ ७ ॥

सशितं तु सुनिश्चितम् ।

सश्यति स्म सशितम् ॥ १ ॥ सुष्टु निश्चिनोति स्म सुनिश्चितम्, सुष्टु निश्चित-
मस्य वा ॥ २ ॥

मृगित मार्गितान्विष्टान्वेषितानि गवेपिते ॥ १२७ ॥

'मृगाणि अन्वेषणे' मृगयते मृगितम् ॥ १ ॥ 'मार्गण् अन्वेषणे' मार्गयते मार्गितम्
॥ २ ॥ 'इषत् इष्टायाम्' अम्बिष्यते अम्बिष्टम् ॥ ३ ॥ 'एयूङ् गतो' अन्वेष्यते अन्वेष-
यितम् ॥ ४ ॥ 'गवषण् मार्गण' गवेष्यते गर्बयित तत्र ॥ ५ ॥ १२७ ॥

तिमिते स्तिमितस्तिमितसाद्रार्द्रोष्ण समुत्तवत् ।

तिम्यति स्म तिमितस्तत्र ॥ १ ॥ स्तिम्यति स्म स्तिमित ॥ २ ॥ क्लिषति
स्म क्लिप्तः ॥ ३ ॥ स्रष्ट आर्द्रेण शुभेन वसते सार्द्र ॥ ४ ॥ अर्दति आद्रः "विजि-" ॥
(उपा-३९२) इति रः, वषित्वं च ॥ ५ ॥ उषति स्म उषः "शृङ्गाया-" ॥
४ । २ । ७६ ॥ इति कस्य वा मत्वम् ॥ ६ ॥ पक्षे समुत्त ॥ ७ ॥

प्रस्थापित प्रतिशिष्टं प्रहितप्रेषिते अपि ॥ १२८ ॥

प्रस्थाप्यते स्म प्रस्थापितम् ॥ १ ॥ प्रतिषिष्यते स्म प्रतिषिष्टम् ॥ २ ॥ प्रहीयते
स्म प्रहितम् ॥ ३ ॥ इष्यते गती प्रप्यते स्म प्रेषितम् ॥ ४ ॥ १२८ ॥

ख्याते प्रतीतप्रज्ञातवित्तप्रथितविश्रुता ।

ख्यायते स्म ख्यातः, तत्र ॥ १ ॥ प्रतीयत प्रतीत ॥ २ ॥ प्रज्ञायते प्रज्ञात ॥ ३ ॥
 'विद्वृक्ष्णी स्मभे' विद्यते उपसम्भ्यते वित्त "वित्तं धनप्रतीतम्" ॥ ४ ॥ २ ॥ ८२ ॥
 इति छात्रु ॥ ४ ॥ प्रभ्यते प्रथित ॥ ५ ॥ विधूयते विधुतः ॥ ६ ॥

तष्टे सन्तापितो वूनो धूपायितश्च धूपितः ॥ १२९ ॥

तप्यते तप्तः, तत्र ॥ १ ॥ बहुउमेतभिर्दशनम् इति पुरादिस्वात् स्वार्थे णिचि
 सन्तापित ॥ २ ॥ दूयते दून, "दुगोरु च" ॥ ४ ॥ २ ॥ ७७ ॥ इति ऋस्य मरु
 मूरु च ॥ ३ ॥ धूपे "भगवति त वा" ॥ ३ ॥ ४ ॥ ८ ॥ इति स्वार्थे ञायप्रस्ये
 धूपायित ॥ ४ ॥ पक्ष धूपित ॥ ५ ॥ १२९ ॥

छीने स्त्यानम्

ख्यायते स्म छीनम् तत्र "ख्यं छीर्त्रिमूर्तिस्पर्धे नद्यास्पर्धे" ॥ ४ ॥ १ ॥ ९ ॥ ७१
 इति छात्रु ॥ १ ॥ स्त्यायति स्म स्त्यानम्, "म्यद्यनास्तस्वातोऽश्वस्य" ॥ ४ ॥ २ ॥
 ७१ ॥ इति ऋस्य मरुम् ॥ २ ॥

उपनतस्तूपसन्न उपस्थितः ।

उपनमति स्म उपनत ॥ १ ॥ उपसीदति स्म उपसन्न ॥ २ ॥ उपतिष्ठते
 स्म उपस्थित ॥ ३ ॥

निर्वातस्तु गते वाते

निर्वाति स्म निर्वातो वात ॥ १ ॥

निर्वापिः पात्यकादिषु ॥ १३० ॥

निर्वाति छान्यति स्म निर्वाजोऽग्निः विष्वात् इत्यर्थः "निर्वापमवाते" ॥ ४ ॥
 ७१ ॥ इति छात्रु, आदिशब्दाभिर्वाजो मुनिः, निर्वापं मुक्तिः, निर्वाति च ।
 यथा-त्रिषाद्दर्शनमेवास्तु किमन्यैदशानाम्परे ॥ १ ॥

निवाणमाप्यते येन सरायेणापि चतसा ॥ १ ॥ १३० ॥

प्रवृद्धमेधित प्रौढ

प्रवर्द्धते स्म प्रवृद्धम् ॥ १ ॥ एधते स्म एधितम् ॥ २ ॥ प्रवृद्धति स्म प्रौढम्,
 "प्रस्येवैवोडाह्युह" ॥ १ ॥ २ ॥ १४ ॥ इत्यौत्वम् ॥ ३ ॥

विस्मृतान्तर्गते समे ।

विसमर्यते स्म विस्मृतम्, प्रस्मृतमपि ॥ १ ॥ अन्तर्गच्छति स्म अन्तर्गतम् ॥ २ ॥

उद्धान्तमुद्घते

उद्भसति स्म उद्भान्तम् ॥ १ ॥ उद्भच्छति स्म उद्भतम्, तत्र ॥ २ ॥

गून हन्ने

‘गुत् पुरीपोत्सर्गो’ गूयते स्म गूनम्, “बुगोरुष” ॥ ४ । २ । ७७ ॥ इति साधुः
॥ १ ॥ हश्यते स्म ह्यम्, तत्र ॥ २ ॥

मीढ तु मूत्रिते ॥ १३१ ॥

मिष्यते मीढम् ॥ १ ॥ मूष्यते मूत्रितम्, तत्र ॥ २ ॥ १३१ ॥

विदित बुधित बुद्ध ज्ञात सितगते अवात् ।

मनित प्रतिपन्न च

‘विदष् ज्ञाने’ इत्यस्म विषते विदितम् ॥ १ ॥ ‘बुधुग् बोधने’ इत्यस्य इटि
बुधितम् ॥ २ ॥ ‘बुधिष् ज्ञाने’ इत्यस्यानितो बुद्धम् ॥ ३ ॥ ज्ञायते ज्ञातम् ॥ ४ ॥
अवोपसर्गात् परे सितगते अवसीयते अवसितम् “दोषोमास्य” ॥ ४ । ४ । ११ ॥
इतास्त्वम्, ॥ ५ ॥ अवगम्यते अवगतम् ॥ ६ ॥ ‘मन्वी बोधने’ इत्यस्येति मनितम्,
कृति वृति नृतीनामैदिष्टकरणेन इटनिषेधस्यानिष्टत्वज्ञापनात् “वेतोऽपत्” ॥ ४ ।
४ । ६२ ॥ इति इटनिषेधोऽत्र न भवतीत्यमरटीका । ‘मानण् पूमायाम्’ इत्यस्य स्थाने
‘मनण्’ इति केचित् पठन्ति, तस्य वा ॥ ७ ॥ प्रतिपद्यते प्रतिपन्नम्, एयु ज्ञानार्थत्वात्
वत्तमावे च ॥ ८ ॥

स्यञ्जे रीणं स्तुवं स्तुतम् ॥ १३२ ॥

स्वन्दते स्म स्वर्म तत्र ॥ १ ॥ ‘रीङ्क् स्रवणे’ रीयते स्म रीणम्, सुयसा-
दिजात् कस्य नत्वम् ॥ २ ॥ औसि स्म स्तुतम् ॥ ३ ॥ स्रवति स्म स्तुतम् ॥ ४ ॥ १३२ ॥

गुप्तगोपायितत्रातावितप्राणानि रक्षिते ।

गुप्यते गुप्तम्, “अद्यपि ते वा” ॥ ३ । ४ । ४ ॥ इत्यामप्रत्यये गोपायितम् ॥ १ ॥
॥ २ ॥ प्रायते प्रातम्, प्राणम् “कृष्मिप्रा-” ॥ ४ । १ । ७६ ॥ इति कस्य वा नत्वम्
॥ ४ ॥ अप्यते अभितम् ॥ ५ ॥ रक्ष्यते रक्षित, क्षीप्रादित्वात् वर्तमाने कस्तत्र ॥ ६ ॥

कर्म क्रिया विधा

क्रियते कर्म पुङ्गीवक्तिङ्, भावे कर्मणि वा मम् ॥ १ ॥ “कृग” वा ष वा” ॥
५ । ३ । १०० ॥ इति सप्रत्यये क्रिया ॥ २ ॥ विधीयते विधा “उपसर्गादात्” ॥
५ । ३ । ११० ॥ इत्यङ् ॥ ३ ॥

हेतुशून्या त्वाऽऽस्या विकक्षणम् ॥ १३३ ॥

हेतुशून्या भिर्हेतुका भास्या स्थितिः, विगतं छक्षणमाद्योचनमनेति विरुक्षणम्,
अप्रतिपत्तिरिच्छर्ये ॥ १ ॥ १३३ ॥

कार्मण मूलकर्म

सद्विद्यं कर्मैव कार्मण वृद्धपरंपरोपदेशात् “कर्मणः सद्विद्ये” ॥ ७ । २ । १६७ कः
इति स्वार्थिकोऽप्यु ॥ १ ॥ मूलैरोपधादिभिर्बन्धीकरणं मूलकर्म ॥ २ ॥

अथ सवनन वृत्तक्रिया ।

समन्ताद् बभ्यते सेष्यते वाऽनेन सवननम् ॥ १ ॥ वक्ष्ये करणं वृत्तक्रिया
वृत्तक्रियामिच्छर्ये ॥ २ ॥

प्रतिबन्धे प्रतिष्ठम्

प्रतिबन्धमं प्रतिबन्धस्तत्र ॥ १ ॥ प्रतिष्ठम्भनं प्रतिष्ठम्भो रोषः “अहप्रति
स्थम्भनिच्छर्ये स्तम्भः” ॥ २ । ३ । ४१ ॥ इति पत्वम् ॥ २ ॥

स्यादास्यास्मासना स्थितिः ॥ १३४ ॥

आसनमास्या “आस्वटिप्रज्यञ्च कयप्” ॥ ५ । ३ । ९७ ॥ १ ॥ आस्थाममा
स्या ॥ २ ॥ ‘जिवेत्साद्य’ ॥ ५ । ३ । ९९१ ॥ इत्यमे आसना ॥ ३ ॥ स्वार्थे
स्थितिः ॥ ४ ॥ १३४ ॥

परस्पर स्यादन्योऽन्यमितरेतरमित्यपि ।

परस्पराद्यप्यन्योऽपि स्वभावादेकस्वपुस्तकतयः कर्मभ्यतिहारविषयाः “परस्प-
रान्योन्येतरतरस्यामस्यादेर्बाऽनुक्तिः” ॥ ३ । २ । १ ॥ इति सूत्रनिर्देशात् पराम्भे
तरस्याम्यानां सर्वनाम्ना द्विर्बन्धनापिनिपातनात् घातव्यः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मिबाऽ-
भ्ययेषु बभ्यते ॥

आवेशाटोपौ संरम्भे

आवेशानमावेशः ॥ १ ॥ ‘द्वय सौत्र’ आटोपनमाटोपः ॥ २ ॥ संरम्भे
संरम्भस्तत्र ॥ ३ ॥

निवेशो रचना स्थितौ ॥ १३५ ॥

निवेशनं निवेशः ॥ १ ॥ रच्यते रचना ॥ २ ॥ तिष्ठन्त्यस्त्वा स्थितिः, तत्र ॥ ३ ॥ १३५ ॥

निर्बन्धोऽभिनिवेशः स्यात्

निबन्धनं निर्बन्ध ॥ १ ॥ अभिनिवेशनमभिनिवेशः ॥ २ ॥

प्रवेशोऽन्तर्विगाहनम् ।

प्रवेशने प्रवेशे ॥ १ ॥ पदार्थानामन्तर्गम्यस्य विगाहनम् ॥ २ ॥

गतौ वीह्रस्वा विहोर्य्यापरिसर्पपरिक्रमाः ॥ १३६ ॥

गमन गतिस्त्वत्र ॥ १ ॥ 'इसु गतौ' वीह्रस्वने वीह्रस्वा ॥ २ ॥ विहरणं
विहारः ॥ ३ ॥ 'ईरिक् गतिकम्पनयो' ईरणमीर्या मिदाविरवात् ॥ ४ ॥ परिसर्पणं
परिसर्प ॥ ५ ॥ परिक्रमणं परिक्रम, ॥ ६ ॥ १३६ ॥

व्रज्याटाट्या पर्यटन

व्रजनं व्रज्या "आस्मटि-" ॥ ५१३१९७ ॥ इति वमप् ॥ १ ॥ कुटिलमटन-
मटाट्या "अट्यारितसुत्रिमूत्रि-" ॥ ३१४१९० ॥ इति बहु, ततो "वाटाटाट्यात्"
॥ ५१३१९०३ ॥ इति यः, अटाटाटपि, "आस्मटि-" ॥ ५१३१९७ ॥ इति
क्यपि अट्यापि । यन्मनु- 'तीर्थत्रिकं वृषाट्या च क्रमभो दसक्रे गण' ॥ २ ॥ पर्य-
ट्यते पर्यटनम् ॥ ३ ॥

चर्या त्वीर्यापयस्थिति ।

चरणं चर्या "समरु-" ॥ ५१३१९९ ॥ इति वमप् ॥ १ ॥ इर्यापय-
साप्साचरः, यदाह- ईसापयो ध्यानमीनादिकम् मिश्रवतम् । तत्र स्थितिरीर्यापय-
स्थिति 'चर्या त्वीर्या विदुश्रुधा' इति तु मुनिः ॥ २ ॥

व्यत्यासस्तु विपर्यासो वैपरीत्य विपर्ययः ॥ १३७ ॥

व्यत्यये

व्यतिक्रम्यासने वमसाध' ॥ १ ॥ विपर्ययने विपर्यास ॥ २ ॥ विपरीतस्य
साधो वैपरीत्यम् ॥ ३ ॥ विपर्ययणं विपर्यय ॥ ४ ॥ १३७ ॥ व्यत्ययने व्यत्य-
यस्तत्र ॥ ५ ॥

अथ स्फातिर्वृद्धौ

स्फायनी स्फाति' ॥ १ ॥ वर्द्धनं शब्दिस्तत्र ॥ २ ॥

प्रीणनेऽघनतर्पणे ।

प्रीण्यते प्रीणनं तत्र ॥ १ ॥ अथ प्रीतावद्, अम्यते अघनम् ॥ २ ॥ तर्प्यते
तर्पणम् ॥ ३ ॥

परिश्राणं तु पर्याप्तिर्हस्तधारणमित्यपि ॥

परिश्रायते परिश्राणम् ॥ १ ॥ पर्यापणं पर्याप्ति' ॥ २ ॥ ग्रहर्षुमुषतस्य
हस्तस्य धारणं रोम्भो हस्तधारणम्, रक्ष्यस्य वृष्टे हस्तस्वापनं वा ॥ ३ ॥ १३८ ॥

प्रणतिः प्रणिपातोऽनुनये

प्रणमन प्रणतिः ॥ १ ॥ प्रणिपतर्न प्रणिपात ॥ २ ॥ अनुचयनमनुनय
स्तत्र ॥ ३ ॥

अथ शयने क्रमात् ।

विश्राय उपशायश्च

क्रमात् पर्यायेण, शयने विश्रयने विश्रायः ॥ १ ॥ उपशयनमुपशाय "स्यु-
पाच्छीद" ॥ ५ । ३ । ७७ ॥ इति षम् ॥ २ ॥

पर्यायोऽनुक्रम क्रमः ॥ १३९ ॥

परिपाठ्यानुपूर्व्याश्च

पर्यायण पर्याय "परे क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति षम् ॥ १ ॥ अनुक्रम
णमनुक्रम ॥ २ ॥ क्रमण क्रम ॥ ३ ॥ १३९ ॥ परिपाठर्न परिपाठि स्त्रीलिङ्ग,
"स्वरभ्यः" ॥ (उपा-६०६) ॥ ह्या परिपाटी ॥ ४ ॥ पूर्वांशुक्रमेण अनुपूर्व
सद्भावा अनुपूर्वा स्त्रीलिङ्गलिङ्ग, स्त्रीवे आनुपूर्वम् ॥ ५ ॥ आवर्तनमावृत्ताश्रितः
संपदादिस्वात् षष्प ॥ ६ ॥

अतिपातस्त्वतिक्रम ।

उपात्यय पर्यायश्च

अतिक्रम्य पतनमतिपात ॥ १ ॥ अतिक्रमणमतिक्रम ॥ २ ॥ उपपन्नस्यास-
योऽतिक्रमणमुपात्यय ॥ ३ ॥ परिस्यज्जायन पर्याय अत्र क्रमामानात् "परेः
क्रमे" ॥ ५ । ३ । ७६ ॥ इति षम् नास्ति ॥ ४ ॥

समौ सम्बाधसकटौ ॥ १४० ॥

संबन्धतेऽनेन सम्बाध ॥ १ ॥ संकीर्ण सकट "संप्रोमे" ॥ ७ । १ ।
१२६ ॥ इति षट् ॥ २ ॥ १४० ॥

काम प्रकाम पर्यास्त निकामेष्टे यथेप्सिते ।

काम्यते कामम् ॥ १ ॥ प्रकाम्यते प्रकामम् ॥ २ ॥ पर्याप्तते पर्याप्तम् ॥ ३ ॥
निकाम्यते निकामम् ॥ ४ ॥ एतेऽक्षरान्ता अव्ययवाः, यत् क्षाम्यत-

कामे निकामे कामाख्या अव्ययवास्तु मक्षरान्ता ॥

अव्ययेषु-इत्यते इष्टम् ॥ ५ ॥ इष्टितमनातिक्रम्य बधोऽपि तम्, प्राजा क्रियाविशेषणा
म्येतानि ॥ ६ ॥

अत्यर्थे गाढमुद्राढ बाढ तीव्र मृदा दृढम् ॥ १४१ ॥

अतिमात्रातिमर्यादनितान्तोत्कर्षनिर्भरा ।

भरैकान्तातिवैलातिशया

अतिक्रान्तमर्षमस्पर्धम्, तत्र ॥ १ ॥ गाढते स्म गाढम् ॥ २ ॥ उद्गाहते स्म उद्गा-
ढम् ॥ ३ ॥ बाढते स्म बाढम्, "सुम्भधिरिन्ध-" ॥ ४ । ४ । ७० ॥ इति बाधु ॥ ५ ॥
तीव्रति तीव्रम् ॥ ५ ॥ विमर्षिं मृशम् "कृशम्-" ॥ (उणा-५२८) ॥ इति किव
शः ॥ ६ ॥ दृढति दृढम् ॥ ७ ॥ १४१ ॥ अतिक्रान्तं मात्रो मर्यादां च अतिमात्रम्,
अतिमयादम् ॥ ८ ॥ १ ॥ नितान्तम्यति स्म नितान्तम् ॥ १० ॥ उत्कृष्टवेदनेन
उत्कृष्टः ॥ ११ ॥ निक्षेपेण भयेऽत्र निभर ॥ १२ ॥ सृणातेरपि मर ॥ १३ ॥
एकोऽन्तो निक्षयोऽत्र एकान्तम् ॥ १४ ॥ अतिक्रान्तं वैजासतिवैढ ॥ १५ ॥
अतिशेते अत्यल्पेन अतिशय ॥ १६ ॥

जृम्मा तु जृम्मणम् ॥ १४२ ॥

जृम्मतं जृम्मा त्रिलिङ्गः ॥ १ ॥ अनटि जृम्मणम् ॥ २ ॥ १४२ ॥

आलिङ्गन परिष्वङ्ग सन्धेप उपगूहनम् ।

अङ्कपाली परीरम्म क्रोडीकृति

आलिङ्गते आलिङ्गनम् ॥ १ ॥ परिष्वङ्गनं परिष्वङ्गः ॥ २ ॥ सन्धेपणं सन्धेप
॥ ३ ॥ उपगुहते उपगूहनम् ॥ ४ ॥ अङ्क पान्मतेऽङ्कपालिः, "स्वरेभ्य इ" ॥ (उणा-
६०६) ॥ अङ्कपाली, अङ्क पालिरिति वा ॥ ५ ॥ परिरम्मणं परिरम्मः "घञ्मु-
पसगस्य" ॥ ३ । २ । ८६ ॥ इति षीषत्ये परीरम्म ॥ ६ ॥ क्रोडीकरणं क्राडी-
कृति ॥ ७ ॥

अथोत्सवे ॥ १४३ ॥

मह क्षणोद्धयोद्धर्या

उरसूते सुखमुत्सवः, तत्र ॥ १ ॥ १४३ ॥ महति मह ॥ २ ॥ क्षणुते तु सं
क्षणः ॥ ३ ॥ उद्भूनाति दुःखमुद्धव ॥ ४ ॥ उर्ध्वहर्षमति उद्धर्ष ॥ ५ ॥

मेढके सङ्गसङ्गमौ ।

'मिलत् स्येपे' मेढम मेढः, के मेढकस्तत्र ॥ १ ॥ सङ्गनं सङ्गः ॥ २ ॥ सङ्ग
सम सङ्गमः पुंस्त्रीबलिङ्गः ॥ ३ ॥

अनुमहोऽभ्युपपत्ति

अनुमहणमनुमह ॥ १ ॥ अभ्युपपदनमभ्युपपत्ति

समौ निरोधनिग्रहौ ॥ १४४ ॥

निरोधन निरोध ॥ १ ॥ निग्रहणं निग्रहः ॥ २ ॥ १४४ ॥

विघ्नेऽन्तरायप्रत्यूह्यव्याया

विहयतेऽनेन विघ्नः स्मादिरवात् क, तत्र ॥ १ ॥ अन्तरा अयने कायम्यव
घानमन्तराय ॥ २ ॥ प्रतोपमूहने प्रत्यूह ॥ ३ ॥ व्यवधाय अयने व्यवाय ॥ ४ ॥

समये क्षण ।

वेलावारायवसर प्रस्ताय प्रक्रमोऽन्तरम् ॥ १४५ ॥

समेति समयस्थत्र ॥ १ ॥ क्षणते क्षण ॥ २ ॥ वेकवति काळमुपदिशति
वेक ॥ ३ ॥ मियते वार पुञ्जीबलिङ्ग बाहुलकाद् घम् ॥ ४ ॥ अवसरस्ववसरः
॥ ५ ॥ प्रसङ्गेन स्तूयते प्रस्ताव "प्राव् स्तूहव्याः" ॥ ५।३।६७ ॥ इति घम् ॥ ६ ॥
प्रक्रम्यते प्रक्रम, 'माऽकमि' ॥ ४।३।५५ ॥ इति घमि वृद्धेरमावः ॥ ७ ॥
अनिसन्तरम्, अन्तरार्ताति वा, अन्तरमस्त्रेति वा ॥ ८ ॥ १४५ ॥

अभ्यादानमुपोद्धात आरम्भ प्रोपत क्रम ।

आभिमुद्बेर्नादानमभ्यादानम् ॥ १ ॥ उपोद्धतनमुपोद्धात, उद्धातोऽपि ॥ २ ॥
आरम्भणमारम्भ ॥ ३ ॥ प्रोपाभ्या पर क्रमः प्रक्रमणं प्रक्रम ॥ ४ ॥ उपक्रमण-
मुपक्रमः ॥ ५ ॥

प्रत्युत्क्रम प्रयोग स्यात्

प्रत्युत्क्रमणं प्रत्युत्क्रम ॥ १ ॥ क्रमारम्भे प्रयुक्ति प्रयोगः, प्रकृत्युद्धातो
प्रत्युत्क्रामितवो ॥ २ ॥

आरोहणं त्वमिक्रम ॥ १४६ ॥

आरोहते आरोहणम् ॥ १ ॥ आभिमुद्धे क्रमणममिक्रमः ॥ २ ॥ १४६ ॥

आक्रमेऽधिक्रमक्रान्ती

आक्रमणमाक्रम तत्र ॥ १ ॥ आभिक्रमणमधिक्रम ॥ २ ॥ क्रमणं क्रान्ति ॥ ३ ॥

व्युत्क्रमस्तूत्क्रमोऽक्रम ।

व्युत्क्रमणं व्युत्क्रम ॥ १ ॥ उत्क्रमणमुत्क्रम ॥ २ ॥ न क्रमाऽक्रम ॥ ३ ॥

विप्रलम्भो विप्रयोगो वियोगो विरह समा ॥ १४७ ॥

विप्रलम्भम विप्रलम्भ ॥ १ ॥ विप्रयोत्सर्ग विप्रयोगः ॥ २ ॥ वियोजनं
वियोगः ॥ ३ ॥ 'रहणु स्याते' इत्यदः, विरहणं विरह ॥ ४ ॥ ॥ १४७ ॥

श्रेयो भ्रशो यथोचितात् ।

यथोचिताद् रूपाद् ब्रह्मोऽधःपाठ , श्रेयणं श्रेय ॥ १ ॥

अभावो नाशे

न भाव सत्ता अभाव ॥ १ ॥ नशान नाशस्तत्र ॥ २ ॥

सक्रामसक्रमौ दुर्गसचरे ॥ १५३ ॥

संक्रामन्त्यनेन सक्राम , घमि बाहुसहाद् वृद्धि ॥ १ ॥ "मोऽक्रमि" ॥ ४ ।
३ । ५५ ॥ इति वृद्धिनिपेधे सक्राम , पुक्तीपच्छिद्वाभेदौ ॥ २ ॥ दुर्गे सचरतेऽनेन दुर्ग
संचरस्तत्र "गोचरसंचर" ॥ ५ । ३ । १३१ ॥ इति वायुः ॥ ३ ॥ १५३ ॥

नीयाकस्तु प्रयाम स्यात् ।

नियस वचनं नीयाकः मुक्तापृताऽनाधिक्यम्, क्रियादरो वा ॥ १ ॥ प्रथमन
प्रयाप ॥ २ ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ।

अवेक्षणमवेक्षा अवधानमिच्छा ॥ १ ॥ प्रतिजागरण प्रतिजागरः ॥ २ ॥

समौ विश्रम्भविश्वासौ

विश्रम्भण विश्रम्भः ॥ १ ॥ विश्रम्भन विश्वासः ॥ २ ॥

परिणामस्तु विक्रिया ॥ १५४ ॥

परिणमन परिणामः ॥ १ ॥ विक्रियते विक्रिया, विकार विकृती अपि ॥ २ ॥ १५४ ॥

चक्रावर्तो भ्रमो भ्रान्तिर्भ्रमिर्घूर्णिश्च घूर्णने ।

चक्रेण आवर्तन चक्रावर्तः ॥ १ ॥ भ्रमणं भ्रमः ॥ २ ॥ भ्रौ भ्रान्तिः ॥
३ ॥ "भ्रमि" ॥ (उणा-६११) ॥ इतीप्रत्यये भ्रमि ॥ ४ ॥ घरणम्, घूर्णन
र्वा घूर्णि , त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः "घूर्णिघूर्णि" ॥ (उणा-६३७) ॥ इति णौ निपा
स्यते ॥ ५ ॥ घूर्णयते घूर्णनम् तत्र ॥ ६ ॥

विप्रलम्भो विस्रव द्

विप्रलम्भन विप्रलम्भ "उपसर्गाद् स्रुत्प्रयोगः" ॥ ४ । ४ । १०७ ॥ इति
घमि नोन्तः ॥ १ ॥ विस्रवदन विस्रवाद् ॥ २ ॥

विलम्भस्तत्त्वितिसर्जनम् ॥ १५५ ॥

विलम्भनं विलम्भः ॥ १ ॥ असिसृज्यतेऽतिसर्जनं समर्पणमिच्छा ॥ २ ॥ ५५५ ॥

उपलम्भस्तनुभवः

उपजम्भनमुपसम्भ ॥ १ ॥ अनुभवतमनुभव ॥ २ ॥

प्रतिलम्भस्तु लम्भनम् ।

प्रतिलम्भनं प्रतिलम्भः ॥ १ ॥ छप्यते लम्भनम् ॥ २ ॥

नियोगे विधिस्रैपौ

नियोजनं निपागस्तत्र ॥ १ ॥ विधीयते विधिः पुच्छि ॥ २ ॥ स्रैपयो
स्रैपः ॥ ३ ॥

विनियोगोऽर्पणं फले ॥ १२६ ॥

विनियोजनं विनियाग, फलविषयमर्पणम् ॥ १ ॥ १५६ ॥

लघोऽभिलाषो लवनम्

लवनं लव' ॥ १ ॥ अनिष्पन्नमभिलाषः, "निरमे पुम्ब" ॥ ५१ ३१
२१ ॥ इति पम् ॥ २ ॥ छप्यते लवनम् ॥ ३ ॥

निष्पावः पवनं पवः ।

निष्पवनं निष्पाव "निरमेः पूवः" ॥ ५१ ३१ २१ ॥ इति पम् ॥ १ ॥
पूवते पवनं भान्यादोर्निबुद्धीकरणम् ॥ २ ॥ अस्ति पव' ॥ ३ ॥

निष्ठेवष्टीवनप्लूतष्टेवनानि तु थूक्तसे ॥ १२७ ॥

निष्ठीवन निष्ठेव' पुष्ठीवलिङ्ग ॥ १ ॥ ष्ठीम्यते ष्ठीवनम्, "ष्ठिष्ठीवोऽनटि वा"
॥ ४१ २१ ११२ ॥ इति शीर्षत्वम् ॥ २ ॥ मावे के प्लूतम्, ॥ ३ ॥ 'कषाकषा
म्यस' ॥ ४१ ३१ ४ ॥ इति गुणे षेवनम् ॥ ४ ॥ थूक्करणं थूक्तम् तत्र ॥ ५ ॥ १५७ ॥

निवृत्तिं स्यादुपरमो व्यंशोपाह्वय परा रतिः ।

निवृत्तन निवृत्ति' ॥ १ ॥ उपरमणमुपरमः उद्यमापरमौ' ॥ ४१ ३१
५७ ॥ इति बुद्धेरभाषः ॥ २ ॥ व्यंशोपाह्वय परा रति विरमणं विरति ॥ ३ ॥
पूवमवरति ॥ ४ ॥ उपरति ॥ ५ ॥ आरति ॥ ६ ॥

विभूतन विधुवनं

भूगो व्यन्तात् 'भूग्रीगो' ॥ ४१ ३१ १८ ॥ इति अनटि विभूतनम् ॥ १ ॥
'भूत् विधूतने विधूयते विधुवनम् कृत्वादिस्वात् शुभाभाष' ॥ २ ॥

रिक्त्वञ्च स्वलनं समे ॥ १२८ ॥

रिक्त्वञ्च स्वलनं रिक्त्वञ्च ॥ १ ॥ स्वस्त्यत् स्वलनम् ॥ २ ॥ १५८ ॥

रक्षणस्त्राणे

रक्षण रक्षणा, "अजिस्वपि" ॥ ५।३।८५ ॥ इति न' ॥ १ ॥ प्रायते
प्राणम्, अनद् तत्र ॥ २ ॥

ग्रहो ग्राहे

ग्रहणं ग्राहः, "युवज" ॥ ५।३।२८ ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ बाहुलकाद् धमि
ग्राहस्तत्र ॥ २ ॥

व्यघो वेघे

व्यघन व्यघः, "व्यघजप" ॥ ५।३।४७ ॥ इत्यल् ॥ १ ॥ विभत् विघाने
इक्षनेकार्थत्वात् व्यघने वर्तते, व्यघने वेघस्तत्र ॥ २ ॥

क्षये क्षिया ।

क्षयणं क्षयस्तत्र ॥ १ ॥ 'क्षिपूष् हिंसायाम्' क्षयण क्षिया पित्वाद् ॥ २ ॥

स्फुरणं स्फुरणे

'स्फुरत् स्फुरणे' स्फुरति स्फुरणम् ॥ १ ॥ स्फूर्ति स्फुरणं तत्र ॥ २ ॥

ज्यानिर्जिर्णी

ज्यानं ज्यानि "गृहाहाज्या" ॥ ५।३।११८ ॥ इत्यनि ॥ १ ॥ जरणं
जर्णिस्तत्र "अस्वादेरेषां तो नोऽय" ॥ ४।२।९८ ॥ इति जेर्णतवम् ॥ २ ॥

अय धरो धृतौ ॥ १९९ ॥

धरण धर "युवर्ष" ॥ ५।३।२८ ॥ इति भाषेऽल्, क्रियतेऽप्रापिति
कर्मणि वा । अत् क्वात् - "तपोमिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स धरो मतः" ॥ १ ॥ धरणं
धृतिस्तत्र ॥ २ ॥ १५९ ॥

समुच्चय समाहारः

समुच्चयन समुच्चयः ॥ १ ॥ समाहरण समाहारः, अनेकस्य एकत्र अभ्या-
सात् ॥ २ ॥

अपहारापचयौ समौ ।

अपहरणमपहारः ॥ १ ॥ अपचयमपचय हानिरिस्वर्षः, उपचर्ग्वैचिष्या-
वर्षभेद् ॥ २ ॥

प्रत्याहार उपादानं

प्रत्याहरणं प्रत्याहारः ॥ १ ॥ उपादीयते उपादानम् ॥ २ ॥

बुद्धिशाक्तिस्तु निष्क्रम ॥ १६० ॥

सुद्विधकिरष्टपा, प्रहासामर्ष्ये निष्कमय निष्कमः ॥ १ ॥ १६० ॥
सप्रहमाह—

इत्यादय क्रियाशब्दाः लक्ष्या घातुषु लक्षणम् ।

एवप्रकाराः सिद्धक्रियाशब्दाः भग्येऽपि लक्षणीया, तेषां तु लक्षणं प्रकृति-
प्रत्ययविभागप्रतिपत्तिर्भातुपारायणादिति ॥

अथान्ययानि वक्ष्यन्ते—

अथेति साधारणशब्दादमन्तरम् न व्ययन्ति-किङ्कारकनानात्वेऽपि न नाना-
रूपतां प्रतिपद्यन्ते इति सिद्धादित्वादिभिः अभ्ययानि स्वरादीनि, यदुक्तम्—

“सदृशं त्रिषु भिद्वेषु सवास्य च विमाक्षिपु ।

वचनेषु च सर्वेषु वच भ्येति तदभ्ययम्” ॥ १ ॥

अत एव अक्षिप्तानि द्वित्वादिषट्कारादितानि धैतानि । यदवोचाम अक्षिप्तानुशासने—

“नम्रा शब्दा बतिसुंभदस्मद्य स्युरक्षिप्ताः ।

पद वाच्यमभ्ययं वेत्ससंक्षय च तद्दुक्तम्” ॥ १ ॥

पुष्पाविक्षिप्त्यायमभ्ययस्यः ॥

स्व स्वर्गे

सुष्ठु अयते स्व, “घोरसैर्लङ् च” ॥ (उवा-१४६) ॥ इत्यत्र, स्वरतीति
वा विन्, यथा—“छायेष वा स्वञ्चभेर्भेषु” ॥ १ ॥

भूः रसात्तले ॥ १६१ ॥

भवन्त्यत्र भू, बाहुलकात् घृक् । यथा—‘भूर्लोकः’ ॥ १ ॥ १६१ ॥

मुवो विहायसा व्योम्नि

भवन्त्यनेति मुव, “मिधिरक्षि” ॥ (उवा-१७१) ॥ इति क्विप् यथा—

‘भूर्मुञ्च-स्वस्त्रयीबीर’ स एव दशकन्वरः” ॥ १ ॥

वीनां पक्षिणां हासं मतिम्, अनन्तरत्वात् सति विहायसा विन्, विहा पक्षिपक्षाना-
पसति वा बाहुलकात्प्रत्यय, यथा—“विहायसा पश्य विह्वराजम्” ॥ २ ॥

धावामूम्योस्तु रोदसी ।

रोदसी इति विभक्त्यान्तप्रतिरूपकमभ्ययम् । यथा—

“रव भवणभैरवः स्वगितरोदसीकन्दर” ॥ १ ॥

उपरिष्ठासुपर्यूर्ध्वे

ऊर्ध्वे वेत्ते उपरिष्ठात्, उपरि “ऊर्ध्वाद् रिरिष्ठासुपस्यास” ॥ ७ । २ । ११४ ॥
इति छाध । यथा—गिरेरुपरिष्ठात् गिरेरुपरि ॥ १ ॥ २ ॥

स्यादघस्तादघोऽप्यवाक् ॥ १६२ ॥

अधरे दशोऽधस्तात्, अघ “पूर्वावराधरेभ्यो-” ॥ ७ । २ । १५५ ॥ इत्यस्तादघसौ प्रत्ययौ अघादेशाच्च । यथा-गिरेरघस्तात्, गिररघ ॥ १ । २ ॥ १६२ ॥

वर्जने त्वन्तरेणर्त्ते हिरुग् नाना पृथग् विना ।

अन्तरेणेति वृत्तीयान्तप्रतिरूपकमध्वयम् यथा-“त्वामन्तरेण नहि सप्रति कथि-
दीश ” ॥१॥ ऋते इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-“ ऋते कृशानेनहि मन्त्रपूतम् ”
॥२॥ हिनोति हिरुक् ‘ द्रागादय ” ॥ (उणा-८७०) इति निपात्यत यथा-“हिरुक्
कर्मणा मोक्ष ” कर्मक्षये मोक्ष इत्यय ॥ ३ ॥ न आनवति नाना “ वित् ” ॥
(उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्ययः । यथा-“नाना नारी सिद्धम्ना लोकयात्रा” ॥४॥
श्रयते पृथक् “अभिप्रयि-” ॥ (उणा-८७४) ॥ इति क्लियजि साधु । यथा-
“त्वत्त पृथग् नास्ति बभु ” ॥५॥ विनयति निषेधयति विना ‘ वित् ’ ॥ (उणा-
६०५) ॥ इत्याप्रत्ययः यथा-“विना वार्त्त विना वर्षम्” ॥ ६ ॥

साक सत्रा सम सार्द्धममा सह ।

एते परस्पर तुल्यायां, सति साः वित्, तौ कामयते साकं वित् ॥ १ ॥ सह
त्रायते सत्रा वित्, यथा-“सत्रा क्लत्रैर्गाहस्म्यम्” ॥ २ ॥ संगतममति समे-वित्
॥३॥ सति सास्तेन क्यति सार्द्धम्, “सोरेतेरम्” ॥ (उणा-९३४) ॥ इत्युपलक्ष-
ण्यम् ॥ ४ ॥ न मात्समा “वित्” ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्ययः ॥ ५ ॥ सहते
सह यथाऽस्सुपणे व्याधयमहाकाव्ये-

“पुलिनानि सह क्षोमै सराति नमसा समम् ।

उयौत्स्न्यऽमाऽहाऽनिपग्मेया साक केत्यासप्तानुभि ॥ १ ॥ ६ ॥

कृतं त्वलम् ॥ १६३ ॥

भवत्वस्तु च किं तुल्याः

कृतम्, भवतु, अस्तु च प्रत्ययः स्याद्यन्तप्रतिरूपका अभ्ययाः ॥१॥ २ ॥ ३ ॥
अस्तनमलम्, बाहुलकादम् ॥ ४ ॥ कौति किम्, “कोडिम्” ॥ (उणा-९३९) ॥
यथा व्याधये-

“गोत्रेण पुष्करावर्त्त ! किं त्वया गर्हितोः कृतम् ? ।

विद्युताऽन भवत्वाद्दिर्हसा ऊर्ध्विष्ठ घनम् ’ ॥ ५ ॥ १६३ ॥

(1) प्रेत्यामुत्र भवान्तरे ।

प्रायण प्रेस । यथा-“अन्यो धने प्रेष्य गतस्य मुहूर्त्ते” ॥ १ ॥ अमुष्मिन्मुत्र,
यथा “अमुत्र भविता यत् त तच्चिन्तय भ्रमाद्यमम्” ॥ २ ॥

तूष्णीं तूष्णीकां जोष च मौने

[‘तुप तुथे’ सूषति तूष्णीम्, “तूपेरीम् णोऽन्तश्च” ॥ (उपा-१४०) ॥ इति
छात्रु, यथा-“मुनिस्तूष्णीमास्ते” ॥ १ ॥ कुस्थितमल्पमहासी वा तूष्णीं तूष्णीकाम्,
“तूष्णीकाम् ॥ ७ । ३ । ३२ ॥ इति छात्रु”, अर्थं कुस्थितादिविक्षिप्त मौने वक्तवे,
यथा- मुनिः तूष्णीकमास्ते” ॥ २ ॥ जुष्यते जाषम्, पाहुषकावम् । यथा-
“जोषमास्ते” ॥ ३ ॥

दिष्ट्या तु सम्मदे ॥ १६४ ॥

दिष्टादि दिष्ट्या “बुमिथिदिष्टिम्य * ॥ (उपा-६०१) ॥ इति आदिरा-
प्रक्षयः । यथा-‘दिष्ट्या पुत्रो ज्ञात ,’ समुपजोपमपि ॥ १ ॥ १६४ ॥

परितः सर्वतो विष्वक् समन्ताच्च समन्तत ।

“पर्यन्ते सर्वोमये” ॥ ७ । १ । ८३ ॥ इति तसौ परित । यथा-परितो ग्रामम्
॥ १ ॥ सर्वोस्तु दिक्षु सर्वत यथा-सर्वतो ग्रामम्, ॥२॥ विश्वगच्छति विष्वक् यथा-
“विष्वक् व्याप्य स्थितो महीम्” ॥ ३ ॥ समन्ततोऽतति समन्तात् विन् पञ्चम्यन्त
प्रतिरूपक वा । यथा-“समन्तात् वाति मास्त ” ॥ ४ ॥ समन्ततस्तसन्त । यथा-
“येन यत्के समन्तत ” ॥ ५ ॥

पुर पुरस्तात् पुरतोऽप्रतः

पूर्वे देवो पुर, पुरस्तात् ‘पूर्वापराधर’ ॥ ७ । १ । ९८ ॥ इत्यसु-अस्तात्
प्रक्षयौ पुरादक्ष्य ॥ १ ॥ २ ॥ पुर सस्याति पुरत ॥ ३ ॥ अमेऽप्रत आद्यादि-
त्वात् तस्य । यथा-पुर’ धर पुरस्तात् गच्छति, पुरता गच्छति, अप्रत’ धर ॥४॥

प्रायस्तु मूमनि ॥ १६५ ॥

प्रात प्राय “असू” ॥ (उपा-९५२) ॥ इत्यसु । यथा- ‘प्राय’ प्रत्ययमाधत्ते
स्वशुभेपूतमादर’ ॥ १ ॥ १६५ ॥

साम्प्रतमधुनेदानीं सम्प्रत्येतर्हि

सोप्रतं विमकरयन्तरूपकम् । यथा नीमार्जुनमभ्यतिक्रं सोप्रतं वर्तते तथा ॥
१ ॥ आस्मिन् कारुऽधुना इदानीम्, एतर्हि ‘सदाधुनदानीतदानीमेतर्हि’ ॥ ७ । १ ।
९६ ॥ इति साधवः यथा- अधुना तस्य निर्वीण्यपिभवात्पस्य क वयम् ?” । ‘इदानीं
त्वं माय ” “भवन्तमेतर्हि मनस्विणर्हिते” इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ सोप्रतते सोप्रति

“प्रयेर्लक्ष् ष वा” ॥ (उणा-६४७) ॥ इति ति, संभूतिरिदानी इति वा “सिष्ठ
द्विवरयादय ” ॥ ३ । १ । ३६ ॥ इति साधुः यथा-“संप्रत्यसाम्प्रतं वक्तुम्” ॥५॥

अथाञ्जसा ।

द्राक् स्नागर क्षटित्याशु मङ्क्वहाय च सत्वरम् ॥ १६६ ॥

अञ्जवेति घृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-“यद्वाऽञ्जसा जयति मङ्गलोकम्”
॥१॥ श्रवति द्राक् “द्रागादयः” ॥ (उणा-८७०) ॥ इति निपात्यते यथा-“द्राग् विहर्त
काठरे ” ॥२॥ द्राक् “सरन्त्यमिघारिष्ठा,” ॥ ३ ॥ इत्यर्थेरे वाहुलकादम्, यथा-
“अरं याति तुरङ्गम् ” ॥ ४ ॥ शठदित्यमुकरणादितौ शठिति “इतावतो लृक्” ॥७।
७ । १४६ ॥ इति साधुः । यथा-“आनीय क्षटिति घटवति विभिरमिमत्तमभिमुष्ठी-
भूत ” ॥५॥ अञ्जुते आशु “कृषापामि ” ॥ (उणा-१) ॥ इत्युण्, यथा-“आम्-
पैहि मम सीधुमाजनात्, ॥६॥ मञ्जति मङ्क्षु “मस्त्रौष्यशिम्य मुक्” ॥ (उणा-
८२६) ॥ यथा-“मङ्क्षुइपादि पुरतः पटलैरसौनाम्” ॥ ७ ॥ अङ्गायेति विभक्त्य
न्तप्रतिरूपकमव्ययम् । यथा-“अहाय सा नियममं क्लममुत्सघर्भं” ॥८॥ सत्वरम् ॥९॥

सदा सनाऽनिश शश्वत्

सपस्विन् काले सदा “सदाऽपुनेदानी ” ॥ ७ । २ । ९६ ॥ इति साधुः । यथा-
“सदा पुरोवाचपावेत्रिसाधरे” सदैदाऽपि ॥ १ ॥ सनोति सना “समिक्षामि-” ॥
(उणा-६०४) इत्याप्रत्ययं यथा-सनात्तन, सनत्, सनादित्यपि यथा-सनात्कुमारः
सनात् कुमारः ॥ २ ॥ न निशाम्यति अनिशम्, “गमिजमि ” ॥ (उणा-९३७) ॥
इति शिवम् । यथा-“ये नमम्यनिघं गिनम्” ॥ ३ ॥ शश्वति शश्वत् “सश्वत्” ॥
(उणा-८८२) ॥ इति निपात्यते । यथा-“शश्वत् पठति छात्र ” ॥ ४ ॥

म्योऽमीक्षण पुनःपुनः ।

असकृन्मुहु

मञ्जति भूय “विहामस्-” ॥ (उणा-९७६) ॥ इत्यसि निपात्यते यथा-
“भूयो नैवमिति स्वम्भत्कळगिरा संसूच्य बुद्धवष्टितम्” ॥१॥ अभीक्ष्यते अभीक्षणम्,
“भ्रूणसृज-” ॥ (उणा-१८६) ॥ इति वाहुलकामान्तो निपात्यते यथा-
“तक्ष्णातीव तथाऽन्वोऽमीक्षणं तीक्ष्णास्तरक्षारे ” ॥ २ ॥ पुनाति पुनः “पूषम्य
मिम्य -” ॥ (उणा-९४७) ॥ इत्यर् पुमादेशश्च, आभीक्ष्ये द्वित्वे पुनःपुन । यथा-
“पुनःपुनरिदं स्वामेवमम्यथय” ॥ ३ ॥ एके वारोऽस्य सकृत् “एकात् सकृत्वात्स्य”
॥७ । २ । १११॥ इति साधुः, न सकृत् असकृत् । यथा-“गन्तव्यमस्ति किञ्चि

सकृद् मुखाणां ॥४॥ मुञ्चति मुहुः "मुहिमिष्यादे कित्" ॥ (उणा-१०००) ॥
 स्तुप्सु । यथा- "यान्त्या मुहुबलितकन्धरमानन तद" ॥ ५ ॥

साय तु दिनान्ते

स्यति सायम्, 'स्यतेर्मित्' ॥ (उणा-१३६) ॥ इक्ष्मम् । यथा- "साय प्रातरनी
 पुष्यमिहोत्रमुपासते" सायतनी सप्त्या ॥ १ ॥

दिवसे दिवा ॥ १६७ ॥

दौम्यन्मत्र दिवा "दिविपुरि- ॥ (उणा-५९९) ॥ इति किदाप्रथम ।
 यथा- दिवाक्त्र. ॥ १ ॥ १६७ ॥

सहस्रैकपदे सद्योऽकस्मात् सपदि तत्क्षणे ।

सह स्यति सहसा "सित्" ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याः, विभक्त्यन्तप्रतिरूपक्ये
 षा । यथा 'सहसा विदधीत न क्रियाम्' ॥१॥ एकपदे विभक्त्यन्तप्रतिरूपकम्, यथा
 "अयमेकपदे समा वियोगः" ॥ २ समानेऽहनि सद्यः "सद्योऽपपरसदि-" ॥ ७ ।
 १ १७ ॥ इति साधुः । यथा- "सद्यः पतति मावेन" ॥ ३ ॥ अकस्मादिति वि-
 भक्त्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा- अकस्मादावात ॥४॥ सपद्यते सपदि 'पादपठि-" ॥
 (उणा-६०७) ॥ इति ई, क्षरादिष्वपाठ्यत् समो मसोप । यथा- सपदि प्रबह
 सुफेक्षितोऽसि" ॥ ५ ॥

चिराय चिररात्राय चिरस्य च चिराधिरम् ॥ १६८ ॥

चिरेण दीर्घकालार्थे

एते विभक्त्यन्तप्रतिरूपका । यथा- 'चिराय विषेनो भूत्वा मण्डला महा
 इतः" ॥ १ ॥ चिररात्राय पद्यते ॥ २ ॥ 'चिरत्वा धनकम्पाऽसि' ॥३॥ चिराद्
 लोऽसि ॥ ४ ॥ चिरत्वाभिर्दे इत्तं बलीषु तस्या स्वासिता" ॥ ५ ॥ १६८ ॥
 'प्रपेदिरे चिरेण नाभि प्रथमोऽबिन्दवः' ॥ ६ ॥

कदाचिज्जातु कर्हिचित् ।

अभ्योऽभ्य पर्याया एते । यथा- "न कदाचिदनीदृशं जगत्" ॥१॥ जायते जातु
 यथा- न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति" ॥२॥ कर्हिचित् मवति ॥ ३ ॥

दोषा नक्तमुपा रात्रौ

सुप्सति दोषा 'सन्धिषि' ॥ (उणा-६०४) ॥ इत्याप्रथम यथा दोषा-
 न्तमह" ॥१॥ मवति मास्वानत्र मक्तम्, 'मशिनून्नी मक्तनूनी च' ॥ (उणा-

गन्धमादन मात्ववर्त्म ज्योत्तराः कुरवः” ॥ २ ॥ अन्तरे सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा—
 “आबमोरन्तरे जाटा पर्यता- धरितो ह्रमा” ॥ ३ ॥ अन्तो राति अन्तरा “बित्”
 ॥ (उणा ६०५) ॥ इत्या । यथा—“अन्तरा निषर्षे भीलं च विदेहा” ॥ ४ ॥ १०४ ॥

प्रादुरावि प्रकाशे स्यात्

प्राति प्रावु “र्यासि” ॥ (उणा-११७) ॥ इत्युत् । यथा—“प्रादुरासीद्वसुंधरा”
 ॥ १ ॥ अवस्याविः “अवर्षित्” ॥ (उणा-११५) ॥ इत्युत् । यथा—“तपामाविर-
 भूत् मङ्गा परिम्व्यनमुखधियाम् ॥ २ ॥

अमावे स्व न नो नहि ।

अतति अ “कवित्” ॥ ५ । १ । १०१ ॥ इति अ, यथा—“अविप्र इव मावसे”
 विप्रवत् सुव इत्यर्थे ॥ १ ॥ नद्यति न । यथा—“नैक सुतेषु कावृत्वात्” ॥ २ ॥ अयति
 नो बाहुसकात् ङो । यथा—नो जानीम किमत्र विभास्वति ॥ ३ ॥ नद्यति नहि
 पदिपठि-” ॥ (उणा-६०७) ॥ इति इः, अम्यपसमुदायो वा यथा—नहि
 मौरगतं निषर्षत ॥ ४ ॥

दृष्टे प्रसद्य

प्रहृषर्न पूर्वं प्रसद्य । यथा—“प्रसद्य वितानि हरन्ति चौरा” ॥ १ ॥

मा मास्म वारणे

माति मा “बित्” ॥ (उणा-६०५) ॥ इत्याप्रत्यय । यथा—“कृष्णः सिद्ध-
 पते कृपाय इति रे । मा मसत् क्षत्रिया” ॥ १ ॥ मास्मेसम्ययसमुदाय । यथा—
 “प्राह्ण जातेति हे । मूपा । मास्म त्यजत कानमम्” ॥ २ ॥

अस्तमवर्षने ॥ १७५ ॥

अस्तमवर्षते बाहुसकात् तम् । यथा- “अस्तमते शशिनीति” ॥ १ ॥ १०५ ॥

अकामानुमतौ कामम्

आशाननिष्पन्नां पद्यावर्षाभरे इत्यर्थे, काम्यते काम बाहुसकात् । यथा—
 “कामं मबन्तु धरितो मुनि सुप्रतिष्ठा” ॥ १ ॥

स्यादौ आ परम मते ।

मत्तमभ्युपगमस्तत्र, अशरत्तोम् अशेर्म-” ॥ (उणा-१३३) ॥ इति मे
 “मम्यवि” ॥ ४ । १ । १०५ ॥ इत्युपान्त्येन ऊरुम्, ततो गुणः यथा—“७०

मित्युक्तवतोऽप्य धारिण्य ' इति ॥१॥ 'अमण् रोगे' आमयति आम् । यथा-आर्षा
कुर्म ॥२॥ परम विमक्यन्तप्रतिरूपकम् । यथा-परम तत्रावासम् ॥ ३ ॥

कच्चिदिष्टपरिप्रश्ने

कुत्सितं चिनोति कश्चित् यथा । कश्चिज् जीवति मे माता ? ॥ १ ॥

अवश्य नून च निश्चये ॥ १७६ ॥

अवश्यायतेऽवश्यं बाहुसकात् दिदम् । यथा-"अवश्यं यातारधिरतरमुपित्वा-
ऽपि विपया" ॥ १ ॥ नूनं " नश्चिन्म्यां नक्तूनौ च " ॥ (उणा ९३५) ॥
इत्यम् । यथा "नूनं हस्ताऽस्मि रावणम्" ॥ २ ॥ ॥ १७६ ॥

बहिर्बहिर्भवे

बहते बहिः " बहिर्बहेर्नलक् च " ॥ (उणा ९९५) ॥ इतीच् । यथा-
भामाद् बहिर्वचति ॥ १ ॥

द्वा स्यादतीतेऽङ्घ्रि

अहाति द्वा अनन्तरापीषदिनम्, " पाहाङ्म्यां पयङ्गौ च " ॥ (उणा ९५३) ॥
इत्यम् । यथा-द्वास्तन ॥ १ ॥

श्च एष्यति ।

अहीशेष श्रुतिश्च अनन्तरागामिदिनम्, यथा-अव शो वा गमिष्यति ॥१॥

नीचैरत्ये

न्यस्यति नीचे " न्युद्म्यामश्च " ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कैसि चाशु ।
यथा-"नीचैर्वाति समोरण्" ॥ १ ॥

महत्सुधे

' उदधत्सुधे " न्युद्म्याम्- " ॥ (उणा-१००३) ॥ इति कैसि चाशु ।
यथा-"उदधत्सुधे विरम्" ॥ १ ॥

सत्त्वेऽस्ति

सत्त्वे सत्तायां अस्तीति तिवन्तप्रतिरूपक । यथा-अस्तिक्षीरा मादानी ॥ १ ॥

दुष्टु निन्दने ॥ १७७ ॥

निन्दितं तिष्ठति दुष्टु " दु स्तपन्नित्म् " ॥ (उणा-७३२) ॥ इति किदु ।
भीरुणादिग्यात् परत्वं । यथा-दुष्टु वादी खल ॥ १ ॥ ॥ १७७ ॥

ननुच स्याद् विरोधोक्तौ
मनुष्येभ्यश्चसमुदाय । यथा-ननुच का घण्टा ? इति ॥ १ ॥

पक्षान्तरे तु चेद् यदि ।

विनोति चेद् "संघट्-" ॥ (उपा ८८२) ॥ इति निपासते ॥ १ ॥ यदति
यदि विन्, बाहुलकाद् गुणमाका । यथा- 'सन्तत्यदमृतेन किं यदि सत्त्वस्तत् कास-
कृतेन किम्' ? ॥ २ ॥

शनैर्मन्दे

घ सुखं भवति शनैः " शमो नियो हैस् मल्लू च " ॥ (उपा १००४) ॥
इति साधु । यथा- 'घनैर्याति पिपीसक' ॥ ४ ॥

अथेरे स्वर्याक्

अथर पद्यदन्वस्थाप्र, अथरमथक्षर्वाह् पृषोदरादित्वाह् । यथा-वर्पात् पौडधा-
वर्वाह् ॥ १ ॥

रोपोक्तावुम्

ऊयते सं बाहुल्यहत् किन् म् । यथा "ठे सैवासि तव प्रिया" ॥ १ ॥

नतौ नम ॥ १७८ ॥

मममं मम " अष्ट " ॥ (उपा-१५२) ॥ इत्यसु । यथा—

"ममो दुर्बारागादिबौरिषारनिवारिष्ये ।

अहंते धोपिनाथाय महावीराय ताग्निने" ॥ इति ॥ १ ॥

मम-सम्बन्धार्थं शास्त्रान्ते मङ्गलार्थः, यतो महाश्वरीणि, महाश्वम्भाणि, महाश्व-
न्तानि च शास्त्राणि भवन्तीति । शेषमात्र—

बाहुल्यस्वार्थकं प्राञ्चमसाकस्ये तु विचन ।

तु हि च स ह वै पादपूरणे, पूरने स्वती ॥

वद् वा यथा तर्पणैर्षं साम्येऽहा ही च विस्मये ।

सुरेर्षं तु पुनर्षं वक्ष्यन्वारणवाचका ॥

ऊ पृथ्यागामतीते प्राक् निधयेदाजघा हुवम् ।

अतो हेतौ मह प्रत्यारम्भेऽप्य स्ववमारमणि ॥

प्रशंसने तु सुष्ठु स्वात् परश्चः श परेऽहनि ।

अयात्राहन्वच पूर्वेऽहीत्यादौ पूर्वेपुरावय ॥

समानेऽहनि सय स्वात् पर त्वहि परेषणि ।

उभयशुस्त्रमयेषु समे युगपदेकदा ॥
 स्वात् तदानीं तथा तर्हि यदा यद्वान्मयैकदा ।
 परत् परार्येपमोऽन्दे पूर्वे पूर्वतरेऽत्र च ॥
 प्रकारेऽन्ययेतरथा कथमित्थ यथा तथा ।
 द्विधा द्वेषा त्रिधा त्रेष्वा चतुर्धा द्वैधमादि च ॥
 द्विभिष्वतुः पञ्चकृत्व इत्याद्यावत्तने कृते ।
 दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदक्प्रत्वगादव ॥

अभ्ययानामनन्तत्वात् दिग्मात्रमिह दर्शितम् । अदाह —

“इयन्त इति सङ्ख्यां निपातानां न विद्यते ।
 प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पद” ॥ इति ॥ १७८ ॥

इत्याचार्यधीरेमचन्द्रविरचितायां स्वोपज्ञाभिधानचिन्तामणिनाममालाटीकायां

सामान्यकाण्डे पष्ठे ॥ ६ ॥

॥ समाप्ता चैयमभिधानचिन्तामणिनाममालाटीका ॥

